MEMORIILE
SECŢIEI DE ŞTIINŢE
ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE
A ACADEMIEI ROMÂNE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES
AND ARCHEOLOGY OF THE ROMANIAN ACADEMY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES
ET D'ARCHÉOLOGIE DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

MEMORIILE SECŢIEI DE ŞTIINŢE ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE A ACADEMIEI ROMÂNE

SERIA V
Tomul XLIV
2025

COLEGIUL DE REDACŢIE:

acad. Victor SPINEI (redactor responsabil)
acad. Dorina N. RUSU (secretar de redacție)
acad. Mihai BĂRBULESCU, acad. Paul Helmut NIEDERMAIER,
acad. Ioan-Aurel POP, acad. Alexandru ZUB (membri)

Alina-Bianca BĂLAN (secretar științific al Secţiei)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2026

Copyright © Editura Academiei Române, 2026.
Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: Cătălina VOICAN
Tehnoredactor: Mariana MOCANU

Bun de tipar: 12.03.2026. Format: 16/70 × 100.
Coli de tipar: 000.

ISSN 1224-1814

CUPRINS

Studii

Constantin C. Petolescu, Florian Matei Popescu, *Aprovizionarea cu apă a castrului roman de la Drobeta* 9
Mihai Bărbulescu, *Gema paleocreștină de la Turda* 27
Ioan-Aurel Pop, *Românii și Dacia în Codex Calixtinus?* 51
Cătălin-Ștefan Popa, *Syriac Christianity and the Holy City of Jerusalem: Entangled histories in Late Antiquity and the Middle Ages* 67
Alexandru Simon, *Episcopia de Albi Castrum între gurile Nistrului și strâmtoarea Kerci: o listă pontificală de episcopii din 1380 și o misiune franciscană de la 1307* 83
Alexandru Simon, *Cel mai vechi document pe hârtie păstrat de la un domn al Moldovei: despre locul european al Moldovei la vremea Congresului de la Lublau* 95
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Moncastro și Vlachia în politica Republicii Sfântului Marcu în ajunul Conciliului de la Ferrara-Florența (1437–1438): documente din arhivele venețiene* 123
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *La originile politicii pontice a lui Iancu de Hunedoara: Alfonso al V-lea de Aragon, Vladislav I (al III-lea) Jagiello și Paleologii* 133
Andrei Pippidi, *Manifestul lui Dimitrie Cantemir din 1711* 149
Victor Țvircun, *Evoluția relațiilor dintre Dimitrie Cantemir și Petru cel Mare* 155
Gheorghe Cliveti, *Modernitatea românească timpurie. Reflecții istoriografice* 169
Lia Brad Chisacof, *Un raport neobișnuit despre Principatele Române la 1878* 265
Gheorghe Iacob, *Romania and Poland vs Russia in the Second Hundred Years' War (1914–?)* 285
Carol Iancu, *Gérard Nahon, les Juifs de Roumanie et l'ecriture de l'histoire Juive* 297

Restitutio

Cuvântul rostit de episcopul Iuliu Hossu pe Câmpul lui Horea la 1 decembrie 1918 ... 307
Cuvântul rostit de episcopul Miron Cristea pe Câmpul lui Horea la 1 decembrie 1918..... 309

In honorem

Academician Ioan-Aurel Pop: The humanist scholar (Vasile Pușcaș)..... 313

Viața academică

Recomandare pentru atribuirea titlului de Membru corespondent al Academiei Române profesorului Dumitru Preda (Victor Spinei)..... 317
Recomandare pentru atribuirea titlului de Membru de onoare al Academiei Române profesorului Paul E. Michelson (Victor Spinei) 323
Recomandare pentru atribuirea calității de Membru de onoare al Academiei Române profesorului Dumitru Vitcu (Victor Spinei)..... 331
Recomandare pentru atribuirea titlului de Membru de onoare al Academiei Române profesorului Francesco Guida (Victor Spinei)..... 337
Accademia di Romania di Roma. Raport de activitate 2024 (Rudolf Dinu)..... 343

Manifestările ştiinţifice organizate de Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia în anul 2024 (Cristian Luca) 357

Recenzii

Selected Collection of the Cucuteni Culture Painted Pottery from Romania, Beijing, 2025, 429 p. (*Cornelia-Magda Lazarovici*) 365
Mihai Dima, *Circulaţia monetară la Durostorum în secolele I–III*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Colecția „Monografii", Seria A, nr. 1, Târgoviște, 2023, 366 p. + 40 pl. (*Aurel Vîlcu*) 366
Victor Cojocaru, *Cetățile grecești pontice și binefăcătorii lor / Die pontischen griechischen Städte und ihre Wohltäter* („Pontica et Mediterranea", vol. XII), Cluj-Napoca, 2025, 738 p. (Livia Buzoianu) 369
Costin Croitoru, *Repertoriul bibliografic al monumentelor tumulare din județul Brăila*, Brăila, 2024, 147 p. (*George-Dan Hânceanu*) 371
Mircea Ciubotaru, *Dicționarul toponimic al bazinului superior al Bârladului (structural și etimologic)*, București, 2024, LXXIV + 696 p. + 41 planșe (*Daniela Bitnaru*) 373
Florin Curta, *Din Antichitate până în Evul Mediu: Studii de arheologie* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXXV), Cluj-Napoca 2024, 355 p. (*Daniela Marcu-Istrate*) 376
Viorel M. Butnariu, *Documente numismatice pentru istoria Țării Moldovei*, în *Documente privind istoria românilor,* Seria a 3-a a colecției *Hurmuzaki*, coord. V. Spinei și I. Cândea, vol. XI, Brăila, 2025, 729 p. (*Ana Boldureanu*) 382
Alexandru Simon, *Voievodul apei și Basarabia*, Cluj-Napoca, 2024, 514 p. (*Ioan Marian Țiplic*) 387
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Ştefan cel Mare în Europa: românii şi Creştinătatea după căderea Bizanţului*, Editura Litera, București, 2025, 736 p. (*Liviu Pilat*) 389
Alexandru Simon, *În vremea lui Matia Corvin: treisprezece capitole despre limitele unei domnii*, Cluj-Napoca, 2024, 624 p. (*Ovidiu Cristea*) 391
Ioan Bolovan, *„Lumile" lui Ioan Slavici. Între loialismul prohabsburgic și devotamentul național. Cu dosarele integrale de anchetare a lui Ioan Slavici*. Tabel cronologic și portret biografic de Alina Hucai, Cluj-Napoca, 2025, 311 p. + 46 il. (*Ela Cosma*) 394
Unirea Principatelor Române (1854–1859) oglindită în arhivele ruseşti, editori Ion Varta și Tatiana Varta, în *Documente privind istoria românilor*, seria a 3-a a colecției *Hurmuzaki*, coord. V. Spinei și I. Cândea, vol. IX, Brăila, 2025, XXV + 648 p. (*Gheorghe Cliveti*) 397
Gheorghe Iacob, *Istoria între adevăr și manipulare*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2025, 506 p. (*Mircea-Cristian Ghenghea*) 398
Enciclopedia publicaţiilor istorice şi culturale din România: Transilvania şi Bucovina, ed. Ioan Bolovan (coord.), Daniela Deteşan, Marius Eppel, Manuela Marin, Daniela Mârza, Mirela Popa-Andrei, Victor Vizauer, Cluj-Napoca, 2025, 705 p. (*Nicoleta Hegedűs*) 400
Dunărea. Studii și materiale de istorie, vol. II, 2025, 300 p. (*Viorel Coman*) 401

Lista lucrărilor din domeniul științelor istorice și arheologie cărora li s-a decernat Premiul Academiei Române pe anul 2023 403

CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Studies / Les études

Constantin C. Petolescu, Florian Matei Popescu, *Water Supply to the Drobeta Roman Fort* 9
Mihai Bărbulescu, *The Paleochristian gem from Turda* 27
Ioan-Aurel Pop, *Romanians and Dacia in the Codex Calixtinus?* 51
Cătălin-Ștefan Popa, *Syriac Christianity and the Holy City of Jerusalem: Entangled histories in Late Antiquity and the Middle Ages* 67
Alexandru Simon, *The Bishopric of Albi Castrum between the mouths of the Dniester and the Kerch Strait: a pontifical list of bishops from 1380 and a Franciscan mission from 1307* 88
Alexandru Simon, *The oldest paper document preserved from a Moldavian lord: about the European place of Moldavia at the time of the Congress of Lublin* 95
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Moncastro and Wallachia in the politics of the Republic of Saint Mark on the eve of the Council of Ferrara-Florence (1437–1438): documents from the Venetian archives* 123
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *At the origins of John of Hunyadi's Pontic policy: Alfonso V of Aragon, Vladislav I (III) Jagiello and the Palaeologus* 133
Andrei Pippidi, *Dimitrie Cantemir's Manifesto of 1711* 149
Victor Țvircun, *The evolution of relations between Dimitrie Cantemir and Peter the Great* 155
Gheorghe Cliveti, *Early Romanian Modernity. Historiographic Reflections* 169
Lia Brad Chisacof, *An unusual report about the Romanian Principalities in 1878* 265
Gheorghe Iacob, *Romania and Poland vs. Russia in the Second Hundred Years' War (1914–?)* 285
Carol Iancu, *Gérard Nahon, les Juifs de Roumanie et l'ecriture de l'histoire Juive* 297

Restitutio

The word spoken by Bishop Iuliu Hossu on Horea's Field on December 1, 1918 307
The word spoken by Bishop Miron Cristea on Horea's Field on December 1, 1918 309

In honorem

Academician Ioan-Aurel Pop: The humanist scholar (Vasile Pușcaș)..... 313

Academic life / Vie académique

Recommendation for awarding the title of Corresponding Member of the Romanian Academy to professor Dumitru Preda (Victor Spinei)..... 317
Recommendation for awarding the title of Honorary member of the Romanian Academy to professor Paul E. Michelson (Victor Spinei) 323
Recommendation for awarding the title of Honorary member of the Romanian Academy o professor Dumitru Vitcu (Victor Spinei) 331

Recommendation for awarding the title of Honorary member of the Romanian Academy to professor Francesco Guida (Victor Spinei) 337
Accademia di Romania di Roma. Activity report 2024 (Rudolf Dinu)..... 343
Scientific events organized by the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice in 2024 (Cristian Luca)..... 357

Reviews / Commentaires

Selected Collection of the Cucuteni Culture Painted Pottery from Romania, Beijing, 2025 (*Cornelia-Magda Lazarovici*) 365
Mihai Dima, *Monetary circulation at Durostorum in the 1st–3rd centuries*, Institute of Archaeology „Vasile Pârvan", The collection „Monografii", Seria A, nr. 1, Târgoviște, 2023 (*Aurel Vîlcu*)..... 366
Victor Cojocaru, *Pontic Greek cities and their benefactors / Die pontischen griechischen Städte und ihre Wohltäter* („Pontica et Mediterranea", vol. XII), Cluj-Napoca, 2025 (Livia Buzoianu)..... 369
Costin Croitoru, *Bibliographic repertoire of tumulus monuments from Brăila County*, Brăila, 2024 (*George-Dan Hânceanu*)..... 371
Mircea Ciubotaru, *Toponymic dictionary of the upper Bârlad basin (structural and etymological)*, București, 2024 (*Daniela Bitnaru*)..... 373
Florin Curta, *From Antiquity to the Middle Ages: Archaeological Studies* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXXV), Cluj-Napoca 2024 (*Daniela Marcu-Istrate*)..... 376
Viorel M. Butnariu, *Numismatic documents for the history of Wallachia, in Documents on the history of the Romanians,* 3rd series of the *Hurmuzaki* collection, coord. V. Spinei and I. Cândea, vol. XI, Brăila, 2025 (*Ana Boldureanu*)..... 382
Alexandru Simon, *The Water Voivode and Bessarabia*, Cluj-Napoca, 2024 (*Ioan Marian Țiplic*)..... 387
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Stephen the Great in Europe: Romanians and Christianity after the fall of Byzantium*, București, 2025 (*Liviu Pilat*) 389
Alexandru Simon, *In the time of Matthias Corvinus: thirteen chapters on the limits of a reign*, Cluj-Napoca, 2024 (*Ovidiu Cristea*)..... 391
Ioan Bolovan, *Ioan Slavici's "Worlds". Between pro-Habsburg loyalty and national devotion. With the complete investigation files of Ioan Slavici*. Chronological table and biographical portrait by Alina Hucai, Cluj-Napoca, 2025 (*Ela Cosma*) 394
The Union of the Romanian Principalities (1854–1859) reflected in Russian archives, editors Ion Varta and Tatiana Varta, in *Documente privind istoria românilor*, 3rd series of the *Hurmuzaki* collection, coord. V. Spinei and I. Cândea, vol. IX, Brăila, 2025 (*Gheorghe Cliveti*)..... 397
Gheorghe Iacob, *History between truth and manipulation,* 2nd ed., revised and added, Cluj-Napoca, 2025 (*Mircea-Cristian Ghenghea*) 398
Encyclopedia of historical and cultural publications from Romania: Transylvania and Bukovina, ed. Ioan Bolovan (coord.), Daniela Deteşan, Marius Eppel, Manuela Marin, Daniela Mârza, Mirela Popa-Andrei, Victor Vizauer, Cluj-Napoca, 2025 (*Nicoleta Hegedűs*) 400
The Danube. Studies and historical materials, vol. II, 2025 (*Viorel Coman*)..... 401

List of works in the field of historical sciences and archeology to whom awarded of the Romanian Academy for the year 2023 / Liste des travaux dans le domaine des sciences historiques et archéologie à qui attribué prix de l'Académie Roumaine pour l'année 2023 403

APROVIZIONAREA CU APĂ A CASTRULUI ROMAN DE LA DROBETA

CONSTANTIN C. PETOLESCU
FLORIAN MATEI POPESCU

Cuvinte-cheie: castrul Drobeta, amfiteatrul militar (*amphitheatrum castrense*), apeduct (*aquaeductus*), terme militare, *cohors III Campestris milliaria, cohors I sagittariorum equitata milliaria*
Keywords: Drobeta fort, military amphitheatre (*amphitheatrum castrense*), water supply (*aquaeductus*), military bathhouse, *cohors III Campestris milliaria, cohors I sagittariorum equitata milliaria*

La alegerea locului pentru ridicarea unui castru roman, alături de considerațiile de ordin strategic, foarte importantă era asigurarea posibilității de aprovizionare a trupei, în primul rând cu apă[1]. Pentru armata romană era o necesitate vitală; apa era necesară pentru băut (pentru oameni şi animale), pentru nevoi de igienă (terme, latrine), pentru activități constructive (prepararea mortarului). Uneori apa era adusă de la distanțe apreciabile, printr-un apeduct (*aquaeductus*); o problemă era asigurarea securității conductei, spre a nu fi interceptată de inamic în caz de asediu (din acest motiv era instalată la mare adâncime).

Locul amplasării castrului se alegea şi în funcție de posibilitatea de a se săpa un puț (*puteus*), care să asigure aprovizionarea cu apă de băut, în caz de primejdie. Locul săpării acestui puț era, de obicei, în curtea clădirii comandamentului (*principia*)[2] (fig. 1).

Dintre exemplele din provincia Dacia, se pot cita în primul rând cele două puțuri din curtea comandamentului (*principia*) castrului legiunii V Macedonica de la Potaissa[3] (fig. 2).

Un puţ s-a identificat pe latura de est (marcat pe plan cu *a*), săpat în argilă, având diametrul gurii de 1,20 m. Nu a fost zidit. A fost golit până la adâancimea de 6,25 m; din umplutură s-au recuperat fragmente ceramice şi de sticlă, fragmente de fier, un relief reprezentând pe Hercules, cinci monede (Septimiu Sever, Elagabal, Severus Alexander, Gordian III şi Decius).

Celălalt puţ a fost identificat în colţul de sud-est al curţii (marcat pe plan cu litera *b*), la adâncimea de 1,50 m; diametrul gurii măsoară 1,15–1,20 m. Pereţii

[1] Vezi M. Bărbulescu, *L'eau dans le camp de Potaissa. La consommation et l'approvisionnement*, în M. Popescu, Irina Achim, Fl. Matei-Popescu (ed.), *La Dacie et l'Empire Romain.* Mélanges d'archéologie et d'épigraphie offerts à Constantin C. Petolescu, București, 2018, p. 195–211.

[2] Vezi R. Fellmann, *Principia – Stabsgebäude*, Limesmuseum Aalen 31, Stuttgart, 1983, p. 37 (fig. 9).

[3] M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 205 (fig. 1, planul castrului, cu amplasarea a două puțuri; fig. 4, cu imaginea gurii unui puț); M. Bărbulescu (coord.), *Principia din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2020, p. 27–28 (puțul săpat în lut; posibil cu ghizduri de lemn), 44 (puțul cu pereții de piatră).

puţului au fost construiţi din piatră de carieră (calcar) nefasonată; asizele sunt înalte de circa 15–20 cm (s-au numărat 34 de rânduri, patru aflate sub nivelul pânzei freatice). Nu s-a utilizat mortarul. Puţul a fost cercetat (golit) până la adâncimea de 6,90 m (măsurată de la nivelul de călcare); la circa 6 m s-a atins pânza freatică.

În spaţiul dintre *via principalis* şi therme, s-a identificat al treilea puţ, fără zidire, având diametrul de 0,90 m. S-a golit până la adâncimea de 3,40 m. Din umplutură se remarcă, între altele, două monede, de la Domitian şi Commodus.

La est de therme, s-a mai descoperit încă un puţ, tot nezidit, având diametrul de 1 m; a fost golit până la adâncimea de 5,10 m. Din umplutură se remarcă o monedă de la Caracalla.

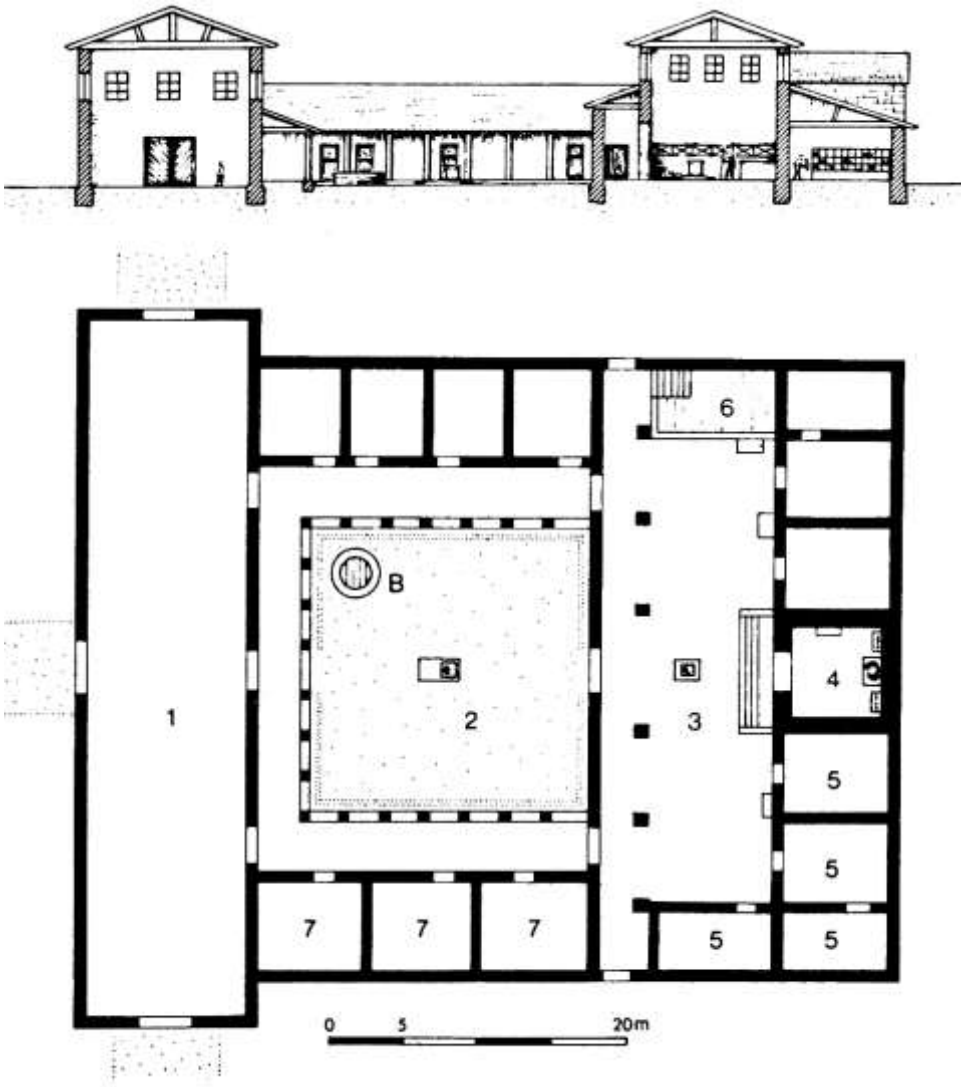

Fig. 1. Planul clădirii comandamentului (*principia*) unui castru roman (după R. Fellmann).

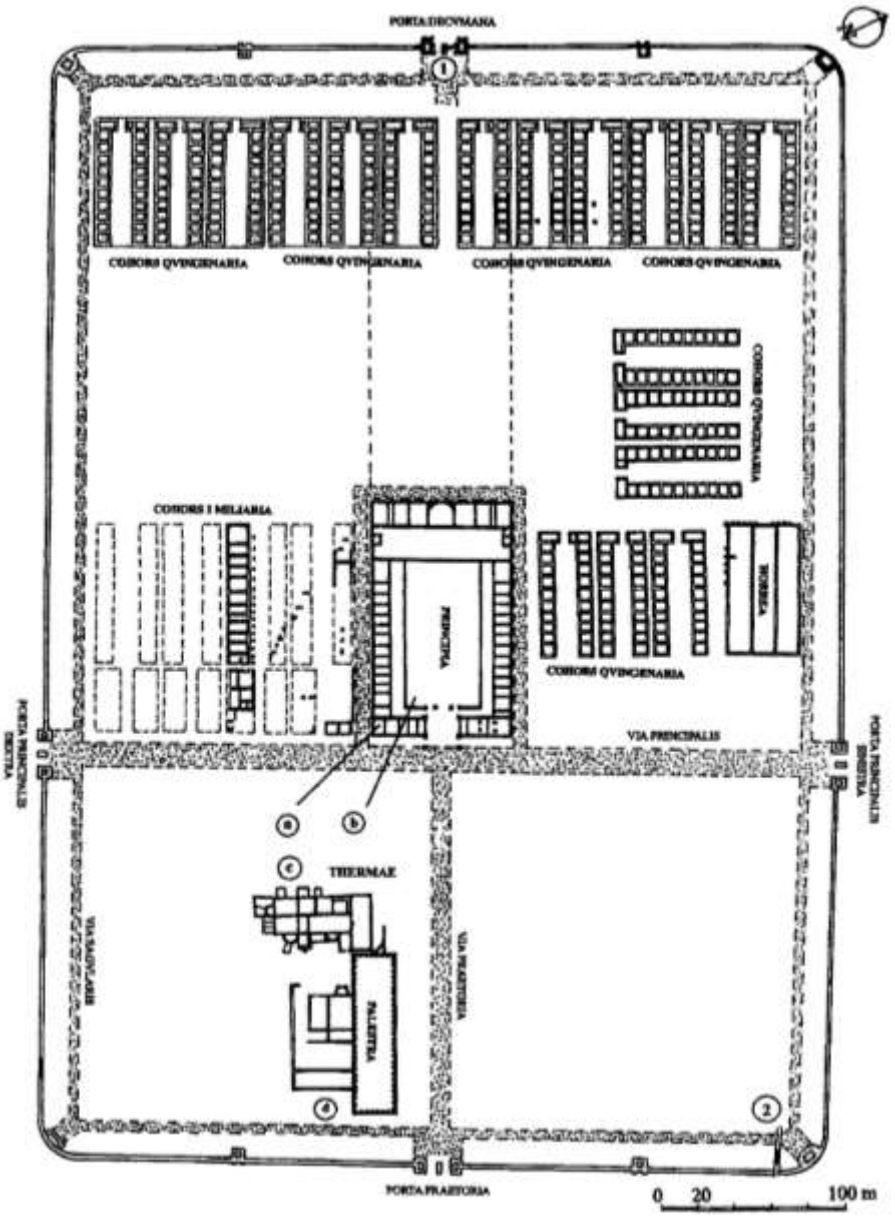

Fig. 2. Planul castrului de la Potaissa (cu marcarea puțurilor).

Mai trebuie menţionat că apa se aducea în castru şi printr-un apeduct subteran realizat din tuburi ceramice[4]. O asemenea conductă s-a identificat şi la intrarea în castrul legiunii V Macedonica, la 1,50 m sub pragul porţii decumane. De obicei acest

[4] Despre sistemul de aducțiune a apei prin tuburi ceramice vezi G. Băeștean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007, p. 59–64 și p. 99–103 cu exemplele din provincia Dacia.

apeduct ducea apa spre un *castellum divisorium*, de unde apa era repartizată după trebuinţe. De la Potaissa provine doar un repartitor de piatră, care permitea distribuirea apei în şase direcţii (fig. 3).

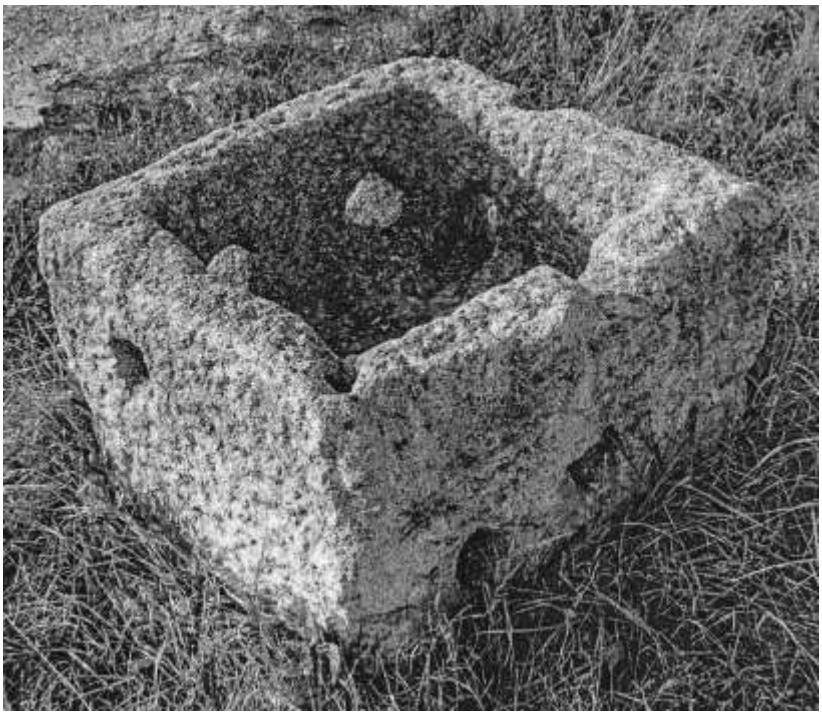

Fig. 3. Repartitor de conducte de la Potaissa (după M. Bărbulescu).

Alte exemple legate de aprovizionarea trupelor cu apă provin din cercetarea castrelor de trupe auxiliare din Dacia.

Astfel, în castrul de la Buciumi (jud. Sălaj) s-a identificat un puţ situat în colţul de sud-est al curţii comandamentului (*principia*)[5].

La Porolissum, în *praetentura sinistra* a castrului de pe Pomet, s-a identificat o structură constructivă cu contraforţi, măsurând 31,50 × 9,60 m. Zidurile sunt groase de 0,80–0,90 m şi au fost realizate din piatră legată cu mortar, fiind pe interior impermeabile; din acest motiv, a fost considerat un rezervor[6], în care apa era adusă printr-un apeduct de la un izvor.

În castrul de la Răcari (jud. Dolj), Grigore Florescu a identificat, în curtea comandamentului, trei puţuri[7]. Un altul a fost identificat în cursul săpăturilor din

[5] N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Buciumi. Castrul roman de la Buciumi* (Ghid al monumentelor arheologice, 2), Zalău, 1997, p. 45.

[6] Idem, *Das Römergrenzkastell von Moigrad – Pomet. Porolissum 1. Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad, Porolissum 1* (Ghid al monumentelor arheologice, 5), Zalău, 1997, p. 25.

[7] Vezi Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari-Dolj*, Craiova, 1931, p. 13–16, fig. 7; D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2009, p. 48, fig. 41 (planul comandamentului; puţurile marcate cu litera *f*).

2004, în *praetentura dextra*[8]. Avea interiorul placat cu cărămizi; diametrul la suprafață era de 3 m, dar, pe măsura adâncirii, scădea până la 1,4 m. S-a golit interiorul până la adâncimea de 4,2 m (fig. 4–5).

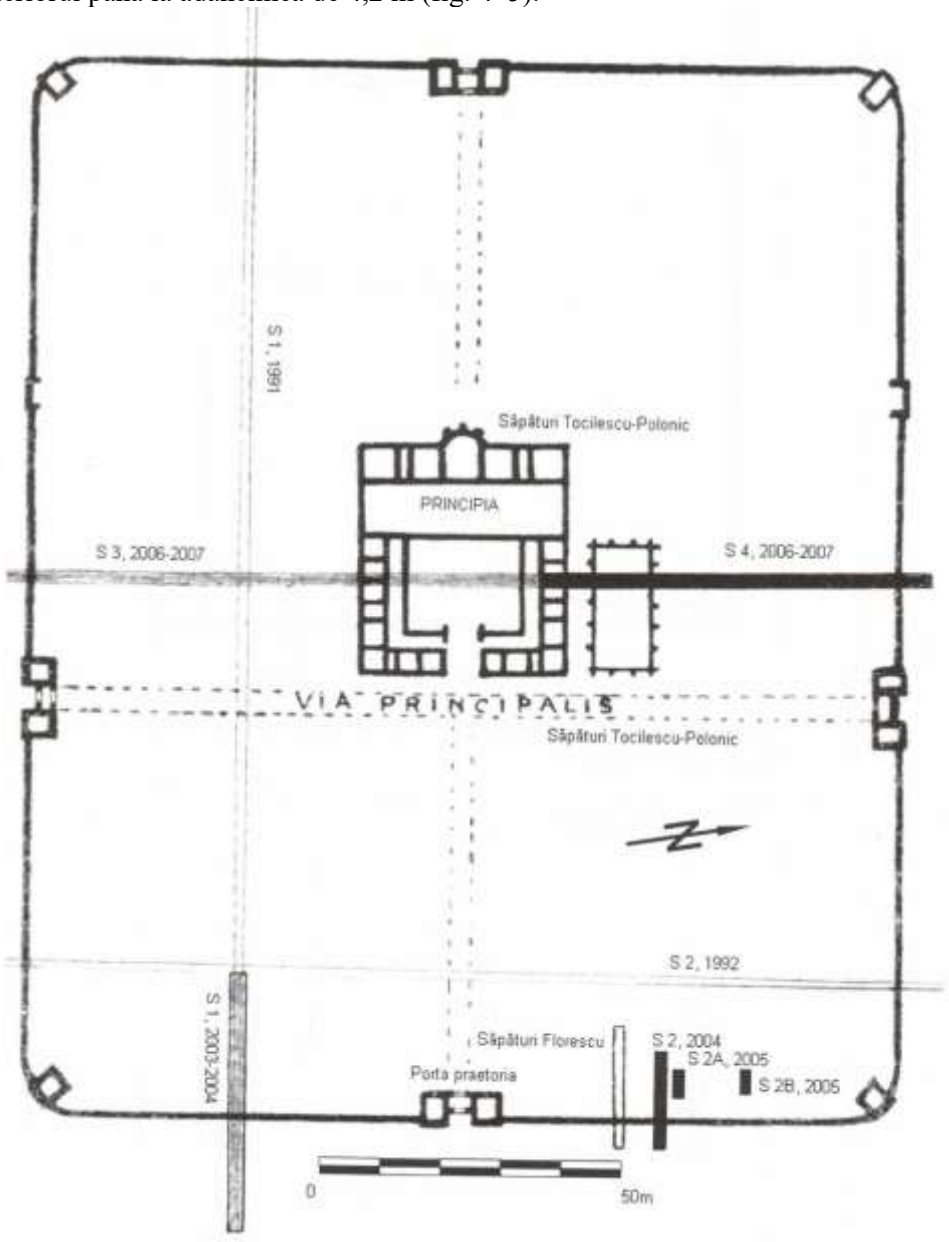

Fig. 4. Planul castrului de la Răcari (după N. Gudea și D. Bondoc).

[8] S. Teodor, D. Bondoc, D. Bălteanu, în *Cronica cercetărilor atheologice din România. Campania 2004*. A XXXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Jupiter-Mangalia, 2005, p. 143.

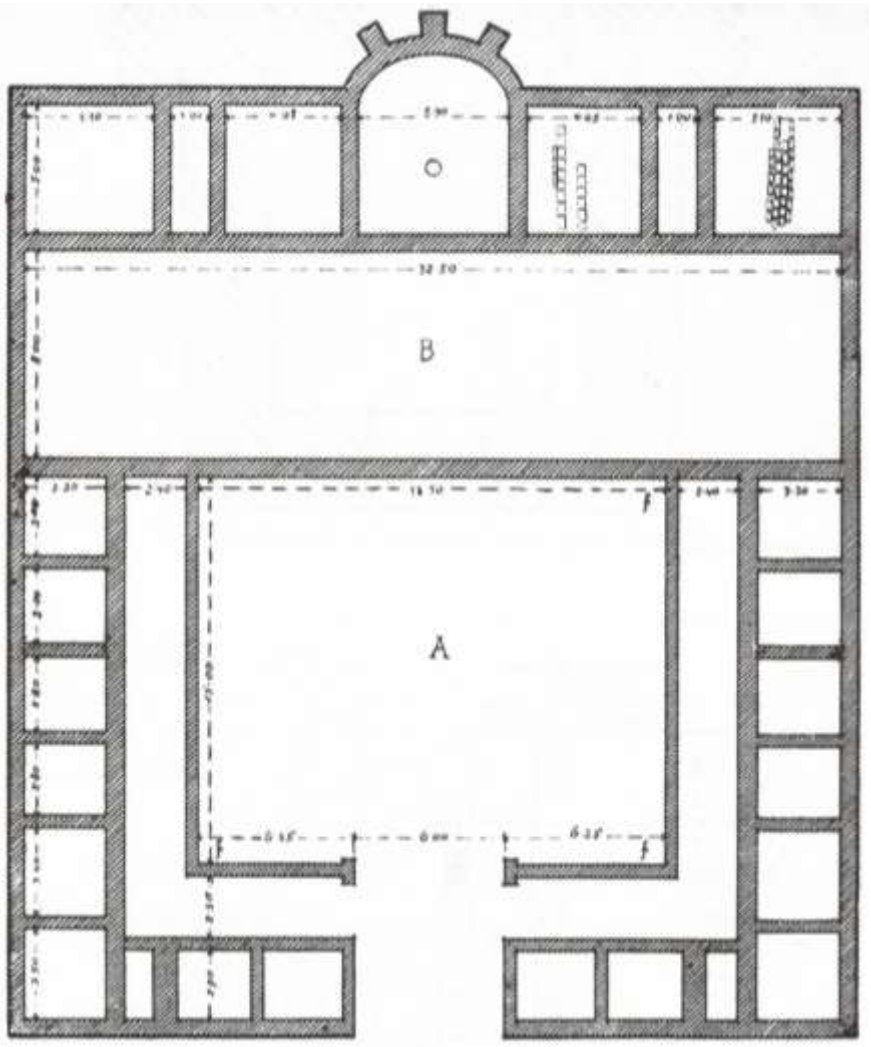

Fig. 5. Planul clădirii comandamentului (*principia*) de la Răcari cu marcarea puțurilor (*f*).

În castrul de la Slăveni (jud. Olt), într-o cameră dintr-o clădire din *latus praetorii sinistrum*, s-a identificat un puţ (nezidit) adânc de 3,60 m şi cu diametrul la gură de 1,20 m. Spre gura lui se îndrepta o conductă (păstrată pe o lungime de 4,30 m), alcătuită din tuburi ceramice (lungi de 60 cm)[9]. Între un colţ al acestei clădiri şi *via sagularis* s-a identificat o cisternă (2 × 2,40 m) adâncă de 2,70 m şi împrejmuită cu un zid de formă patrulateră (3,90 × 4,55 m). Interiorul era tencuit: un strat subţire de *opus signinum*, iar deasupra un strat de gips fin. D. Tudor considera că apa din acest rezervor era folosită la stingerea incendiilor[10].

[9] D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 307; D. Tudor, G. Popilian, N. Gudea, D. Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni. Încercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2011, p. 32, fig 53.

[10] D. Tudor, *loc. cit*.

Mai amintim castrul de la Câmpulung-Jidova[11] din prima jumătate a secolului al III-lea, unde staționa *cohors I Flavia Commagenorum*, trupă *equitata* (deci având și efective de cavalerie); în colţul de sud-vest al curţii comandamentului s-a identificat un puţ zidit cu piatră de râu (nesăpat) (fig. 6–7). Un alt posibil puț a fost identificat în fața clădirii de mici dimensiuni, dublu absidate, situate între *principia* și *horreum*. Din umplutură se remarcă fragmente de amforă de tipul Kapitän II, care datează de la mijlocul secolului al III-lea. Deschiderea (diametrul gurii)) este de 1,80 m în partea superioară, îngustându-se în formă cilindrică la 0,90 m; s-a golit până la adâncimea de 2,45 m. Puțul avusese cel mai probabil pereții de lemn[12] (fig. 8).

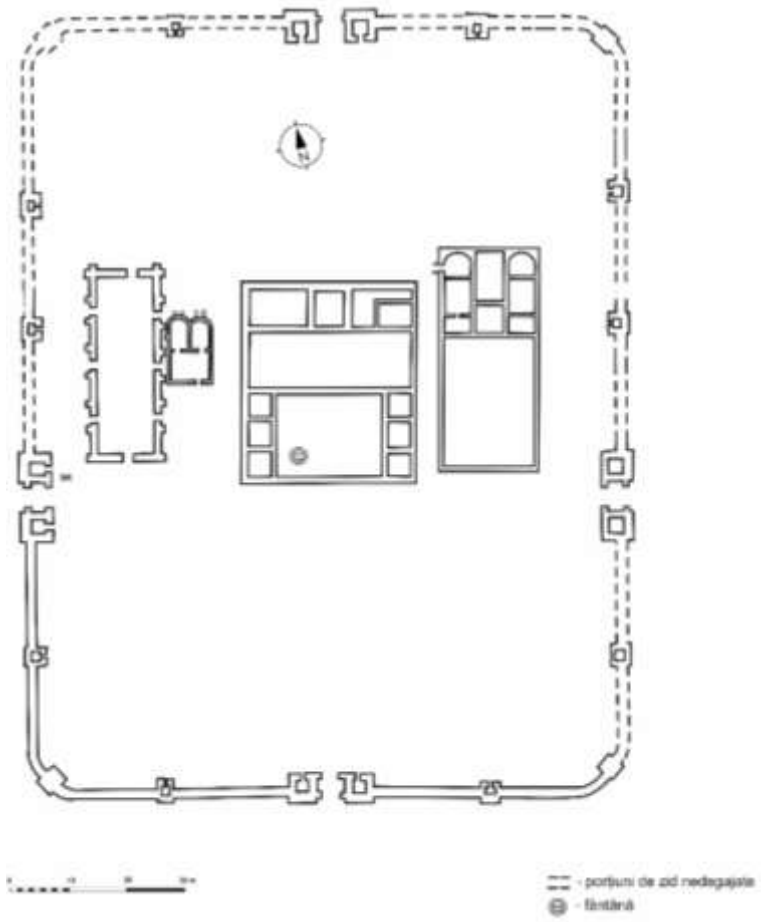

Fig. 6. Planul castrului de la Câmpulung–Jidova cu marcarea puțului din curtea clădirii comandamentului (*principia*).

[11] Vezi planul comandamentului, cu puțul identificat de C. D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului, prima reşedinţă a României,* IV, 1901, p. 11–18, și reidentificat prin cercetările arheologice din anul 1982.

[12] C. C. Petolescu, Fl. Matei-Poescu, I. Dumitrescu, *Noi cercetări arheologice din castrul de la Câmpulung (Pescăreasa, punct Jidova) (2010–2015)*, „Materiale și Cercetări Arheologice", S. N. 17, 2021, p. 133–134, pl. XIII–XIV.

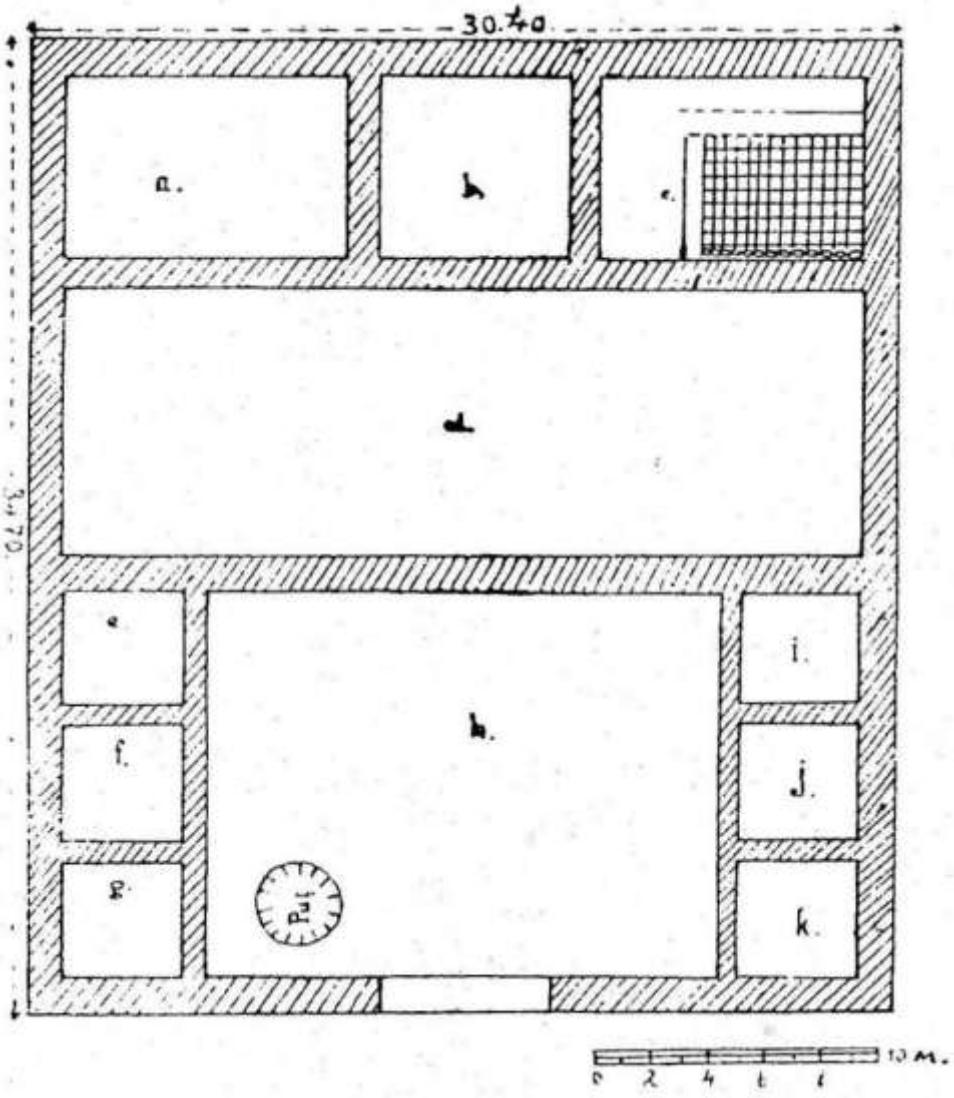

Fig. 7. Planul clădirii comandamentului (*principia*) castrului de la Câmpulung–Jidova cu marcarea puțului din curtea clădirii (după P. Polonic).

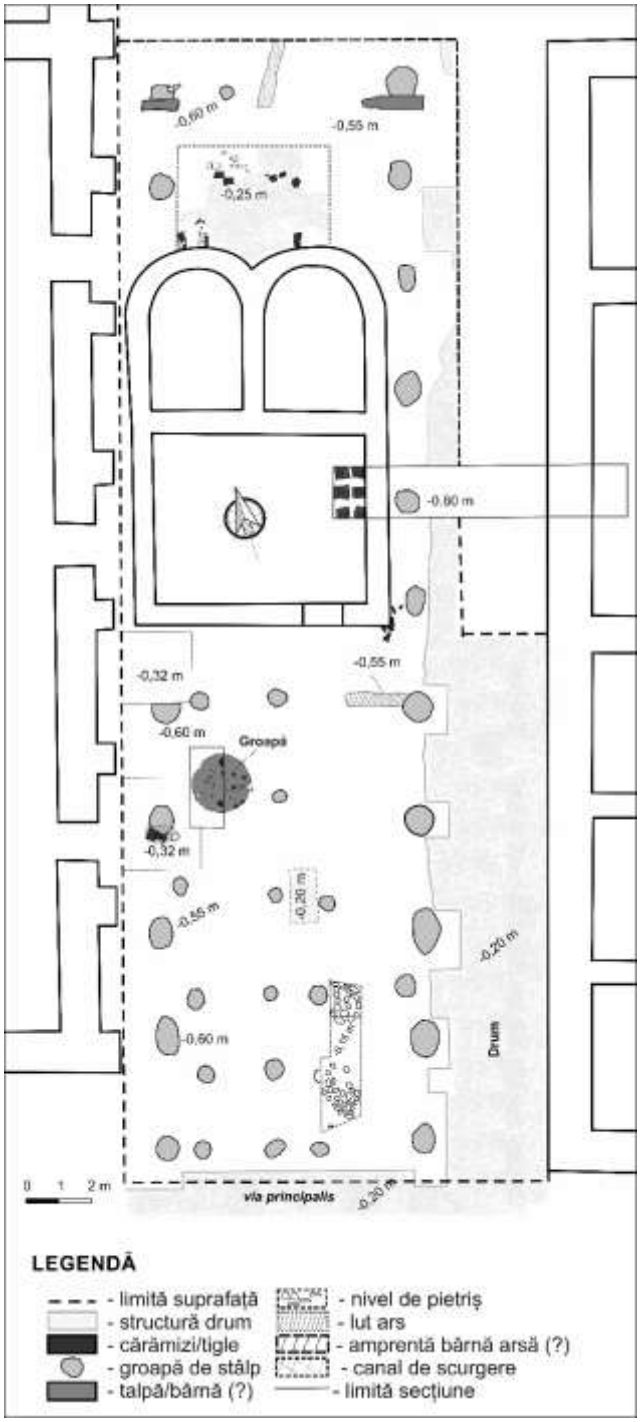

Fig. 8. Planul cercetărilor arheologice dintre magazia de cereale (*horreum*) și clădirea comandamentului (*principia*) din castrul de la Câmpulung–Jidova cu marcarea gropii din fața clădrii dublu absidate, posibil un puț.

Oraşul antic Drobeta, asemeni oraşului modern Turnu Severin, era situat pe o terasă a Dunării, de sub care țâșneau desigur, ca şi astăzi, mai multe izvoare cu apă potabilă. În zona castrului, pânza freatică era însă la o adâncime apreciabilă; aprovizionarea printr-un puţ era insuficientă pentru garnizoana castrului – trupă *milliaria*, fie că vorbim de *cohors III Campestris* (secolul al II-lea)[13], fie de *cohors I sagittariorum* (secolul al III-lea)[14]. Totuşi, această problemă nu a preocupat pe cercetătorii, mai vechi sau mai noi, ai castrului.

Fig. 9. Vedere aeriană a amfiteatrului militar de la Drobeta.

[13] C. C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 199–203.

[14] *Ibidem*, p. 241–243; despre această trupă aflăm că era şi *equitata* (*Inscripțiile Daciei Romane* (IDR), II, 1977, p. 10).

În anul 2010, cu ocazia lucrărilor de excavare de la intrarea în curtea Muzeului Regiunii Porților de Fier, unde trebuiau aşezate fundațiile unui „pavilion multifuncțional", a fost identificată o incintă circulară, care a fost imediat recunoscută a fi un amfiteatru militar roman[15]. După unele cercetări preliminare[16], în anul 2012 au început cercetări de amploare, efectuate de un colectiv de cercetători de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti[17] şi Muzeul Regiunii Porților de Fier[18] (fig. 10). Din păcate, în vara anului următor, la sosirea la Turnu Severin, cercetătorii de la Institutul de Arheologie din Bucureşti au constatat existența altei gropi imense, săpată pentru noua amplasare a inutilului pavilion[19]. Din pământul scos de colții excavatorului am putut culege, între altele, mai multe fragmente de conducte ceramice (fig. 10); în profilurile pereților de vest şi est ai gropii se vedeau, la circa 4 m adâncime, urmele unei conducte retezate de excavator (fig. 11–12). După orientarea conductei, Vest-Est, era clar că era destinată aprovizionării castrului roman cu apă[20]. Iată însă că, printr-o nefericită şansă, avem acum un răspuns la această problemă.

Fig. 10. Fragmente de conductă scoase cu excavatorul din groapa de fundație a Pavilionului Multifuncțional.

[15] Identificarea s-a făcut de regretata profesoară Doina Benea în anul 2010.

[16] Cercetări preliminare au fost efectuate de Gabriel Crăciunescu şi colaboratorii săi de la Muzeul Regiunii Porților de Fier; vezi *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2010*, Sibiu, 2011, p. 185.

[17] Echipa de cercetare de la Institutul de Arheologie din Bucureşti a fost formată din autorii acestui articol şi Ştefan Vasiliță (numismat).

[18] Colectivul de la Muzeul Regiunii Porților de Fier a fost fluctuant, în funcție şi de alte solicitări pe raza municipiului sau a județului (investigații urgente).

[19] Inițial, ni s-a promis că la demisolul clădirii va fi amenajat un *lapidarium*.

[20] La insistența noastră, cele două orificii ale conductei nu au fost obturate; în ele au fost fixate două din tuburile de conductă recuperate, fiind vizibile în pereții sălii de la demisol.

Fig. 11. Conducta identificată în groapa de fundație a Pavilionului Multifuncțional, profil Vest.

Fig. 12. Conducta identificată în groapa de fundație a Pavilionului Multifuncțional, profil Est.

Cercetarea amfiteatrului a continuat până în anul 2017[21]; după care, timp de mai mulți ani, nu s-au mai făcut săpături din lipsă de fonduri, apoi a restricțiilor sanitare impuse de pandemie. Cercetările au fost reluate abia în anul 2022, cu o lungă campanie (11 aprilie – 27 iunie 2022), când s-au făcut ample investigații în zonele adiacente exterioare, cele de la sud-vest şi de nord-vest de amfiteatru.

[21] Vezi: C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, Șt. Vasiliță, *Amfiteatrul militar roman de la Drobeta,* „Academica", XXV (295), 2015, 5, p. 30–37; Fl. Matei-Popescu, *L'amphithéâtre militaire romain de Drobeta*, în C. C. Petolescu, M. Galinier, Fl. Matei-Popescu (eds.), *Colonne Trajane et trophées romains. Actes du Colloque franco-roumain «Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113–2013)», Bucarest, 28–29 octobre 2013*, București, 2015, p. 99–113; C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, Oana Neagoe et alii, *Drobeta. Le centre militaire et la ville romaine*, în *Divus Traianus*. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017, recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, București, 2018, p. 111–113; C. C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, *Amfiteatrul militar roman de la Drobeta*, „Memoriile Secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române", XLIII, 2024, p. 13–34.

În prezentarea de față ne interesează zona de Nord-Vest, în care s-au trasat, pentru început, două secțiuni orientate Nord-Sud, lungi de 14 m şi late de 2 m, cu un interval între ele de 3 m; apoi alte două secţiuni cu un interval între ele de 2 m. La adâncimea de aproximativ 1,50 m, la intrarea în stratul steril, s-a identificat traseul conductei, care mergea de la Vest spre Est (fig. 13).

Fig. 13. Conducta identificată pe latura de NV a amfiteatrului.

Conducta a fost identificată la adâncimea de 4,10 m. A fost realizată din tuburi lungi de 0,55 m, care se îmbinau şi erau etanşate cu mortar (fig. 14). O surpriză a fost observarea pe mai multe tuburi a unei inscripții realizată prin zgâriere, în pasta crudă, înainte de ardere, cuprinzând trei litere: *POS*, posibil *Pos(tumus)*, numele producătorului[22] (fig. 15).

[22] De aceeași părere este și profesorul Werner Eck de la Universitatea din Köln, comunicată *per epistulam*, căruia îi mulțumim și pe această cale. Pentru analogii, vezi exemplele adunate de J. Ribeiro, F. Antunes, Ana Fragata, *The Architectural Terracotta Marks of Bracara Augusta (Braga, Portugal): A First Typology Classification*, Heritage 2021, 4, p. 4126–4147 (https://doi.org/10.3390/heritage4040227).

Fig. 14. Detalii conducta identificată în cursul cercetărilor din anul 2022.

Fig. 15. Graffito *POS* pe unul dintre tuburi.

Deoarece conducta vine dinspre Vest, într-un fel paralelă cu actualul bulevard Carol, era normal să urmărim, fie şi imaginar, traseul acesteia. Cea mai apropiată sursă de apă s-a aflat, până prin anii ’80 ai secolului trecut, la Nord de Liceul „Traian”, pe locul actualei parcări a Inspectoratului Județean de Poliție Mehedinți. În anul 1897, Pamfil Polonic a identificat, pe sub str. Sever (acum, bulevardul Carol), resturile unei conducte care aducea apa dinspre fântână[23]. Traseul acestei conducte, care conducea apa spre terme, a fost identificat şi de Alexandru Bărcăcilă[24] (fig. 16). Probabil, printr-un repartitor[25], o conductă prelua o parte din apă, conducând-o şi spre castru.

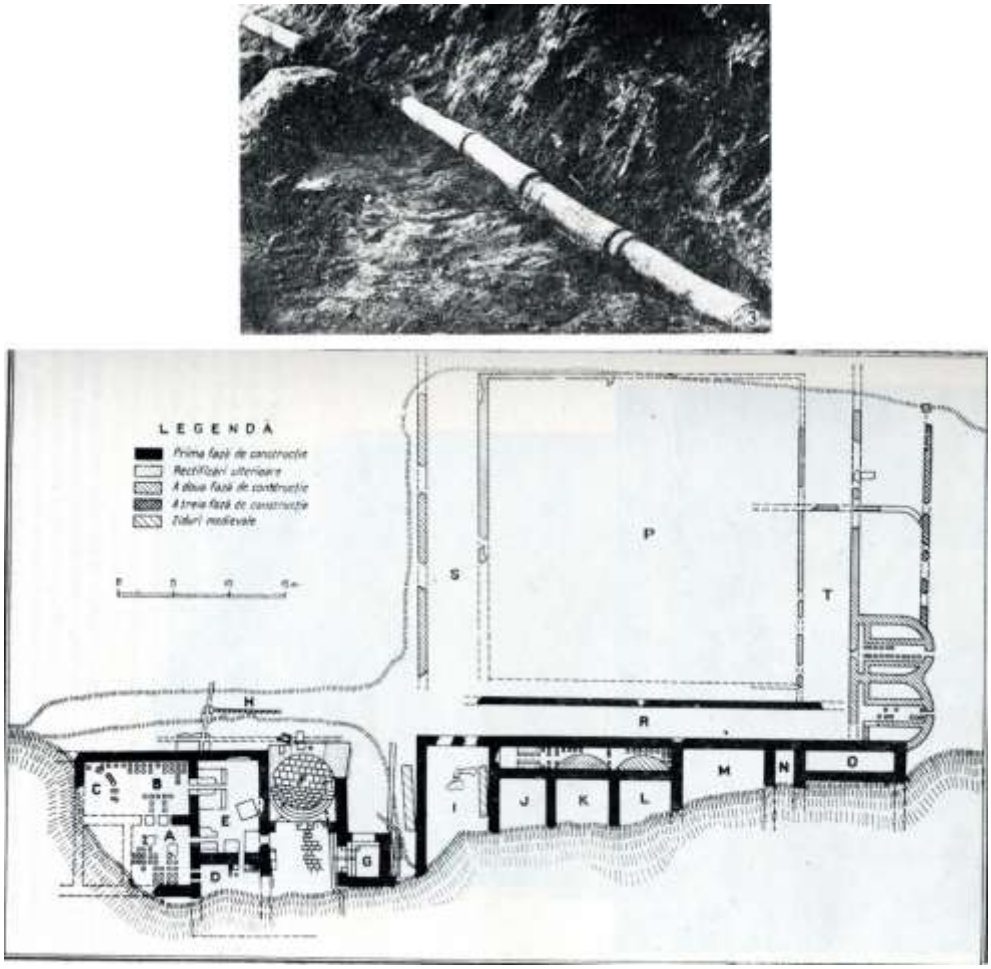

Fig. 16. Conducta spre terme (după Al. Bărcăcilă).

[23] D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 319; G. Băeştean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007, p. 91.

[24] Alexandru Bărcăcilă, *Les thermes romains de Drobeta*, „Arhivele Olteniei”, XVII, 1938, 95–96, p. 51, fig. 7 (la p. 48; din restul de conductă, se observă patru tuburi, iar mai spre stânga încă unul).

[25] Vezi un asemenea repartitor, din piatră, din castrul de la Potaissa, prezentat de Mihai Bărbulescu, *art. cit*. (*supra*, nota 1), p. 207 (fig. 3).

În castrul de la Potaissa, conducta era îngropată sub *porta decumana*[26]. În castrul de la Drobeta, în funcție de orientarea acestuia, conducta intra probabil pe sub *porta principalis dextra*. În interior, aceasta alimenta poate o fântână sau o cisternă mereu plină, de unde era condusă spre locurile de alimentare cu apă sau pentru alte utilități (sanitare). Atragem atenția că săpăturile, toate mai vechi, nu au identificat existența unui puț de apă.

O problemă care preocupă colectivul de cercetare este păstrarea la lumină a acestei conducte în vederea valorificării ei muzeistice.

WATER SUPPLY TO THE DROBETA ROMAN FORT

Abstract

In the year 2010, during excavations for the foundations of a new building in the courtyard of the Iron Gates Region Museum from Turnu Severin (the so-called Multifunctional Pavilion), ancient Drobeta, a circular enclosure was identified, which was immediately recognized as a Roman amphitheatre. After some preliminary research, in 2012, extensive archaeological excavations began, coordinated by a team of researchers from the Vasile Pârvan Institute of Archaeology, Bucharest, and the Iron Gates Region Museum. Unfortunately, the following summer, upon arriving in Turnu Severin, researchers from the Institute of Archaeology in Bucharest discovered another huge pit, dug for the new location of the aforementioned building. From the earth removed by the excavator, we were able to collect, among other things, several fragments of ceramic pipes; in the profiles of the western and eastern walls of the pit, at a depth of about 4 m, traces of the pipe cut by the excavator were visible. Based on the west-east orientation of the pipe, it was clear that it was intended to supply water to the Roman auxiliary fort. Research on the amphitheatre continued until 2017, after which no excavations were carried out for several years.

Research resumed only in 2022, with a long season (April 11–June 27, 2022), when extensive investigations were carried out in the adjacent areas outside the site. Thus, in the area northwest of the amphitheatre, three sections were traced, oriented north-south, which intercepted the water pipe at a depth of 4.10 m. The pipe was made of long tubes, 0.55 m, which were joined and sealed with mortar. A surprise was the observation on two tubes of an inscription made by scratching into the raw paste before firing, consisting of three letters: *POS*, possibly *Pos(tumus)*, the name of the producer.

Since the pipeline comes from the west, somewhat parallel to the current Carol Boulevard, it seems normal to try to reconstruct its route. Until the end of the last century, the closest source of water was a public fountain, northeast of the Traian High School. The water from this abundant spring was collected through an underground aqueduct and directed to the thermal baths. Along the way, through a distributor, a pipe took part of the water and led it to the baths (during the research of the Roman military baths, a similar pipe was identified, several meters long, which led the water to the baths); the secondary pipeline continued eastwards, past the amphitheatre, and entered the fort, probably beneath the *porta principalis dextra*.

[26] *Ibidem*, p. 198.

GEMA PALEOCREȘTINĂ DE LA TURDA

MIHAI BĂRBULESCU

Cuvinte-cheie: arta paleocreștină, geme, simboluri paleocreștine, Potaissa, colecții
Mots-clés: art paléochrétien, gemmes, symboles paléochrétiens, Potaissa, collections

În 1946 Bucur Mitrea a publicat prima cercetare aprofundată asupra unei geme creștine din Turda, cu bibliografia și interpretările anterioare, prezentând – cel dintâi – imaginea piesei[1]. Ulterior gema a fost comentată ori doar amintită și de alții. Ne propunem, în cele ce urmează, să discutăm simbolistica gemei și încadrarea sa în seria gemelor similare.

Primul care descrie piesa a fost Johann Ferdinand Neigebaur într-o lucrare de mare valoare pentru noi[2]. Consulul prusac de la Iași, pasionat de istorie și antichități, în călătoriile sale prin Transilvania a avut prilejul de a cunoaște în iunie 1847 monumentele romane din Turda și bogata colecție de antichități (împreună cu documente medievale și o bibliotecă impresionantă) adunată de contele Kemény József[3] în castelul său din Luncani (pe atunci Gerend, Grindu), în apropiere de Turda. În aceiași ani, la colecția lui Kemény poposeau cărturarii transilvăneni ori străini interesați de arheologie, precum Anton Kurz, Lugosi Fodor András, Johann Michael Ackner, Orbán Balázs etc.; firește, cel mai ilustru vizitator al colecției a fost Theodor Mommsen, în 1857, când contele nu mai era în viață[4].

În cartea sa, Neigebaur menționează sumar un grup de zece geme și o camee[5]. Mai complet descrisă este tocmai gema care ne interesează: „nr. 230. Ein desgleichen in Onix mit einem Schiffe, einem Mann, der ein Thier trägt, neben ihm ein Hund und ein Baum mit einem Vogel, um das Schiff liest man: IXBYC, unter demselben ist ein Seepferd”[6]. Din această descriere rezultă că Neigebaur nu recunoaște semnificația creștină a gemei, nici figura Bunului Păstor, nici acrostihul, transcriindu-l IXBYC în loc de IXΘYC și, cu atât mai puțin, scena cu Iona. Primul care atrage atenția asupra caracterului creștin al gemei este, potrivit lui B. Mitrea, un anonim care publică notița la Brașov, în 1858[7]. Acest „anonim” se pare că nu văzuse piesa, căci descrierea sa e practic aceeași cu cea a lui Neigebaur: „... in dem alten Salinae (Thorda) hat sich ein Onix gefunden, in dem ein Schiff, ein Mann, der ein Thier trägt, neben ihm ein Hund und ein Baum mit einem Vogel, um das Schiff die Inschrift IXTYC und unter

[1] B. Mitrea, *Gemă creștină din Turda,* în „Revista Istorică Română”, 16, 1, 1946, p. 51–62.

[2] J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

[3] Veress E., *Grof Kemény József*, Cluj, 1933.

[4] M. Bărbulescu, *Istoria arheologiei în România,* București, 2022, p. 104–106.

[5] J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 216–217, nr. 224–234.

[6] *Ibidem*, p. 217.

[7] B. Mitrea, *op. cit*., p. 51–52.

demselben ist ein Seepferd”[8], dar corectează lectura acrostihului și concluzionează despre caracterul creștin al pietrei de inel. „Anonimul” este Friedrich Müller, fiindcă în culegerea de inscripții din 1865 se autocitează ca fiind autorul notiței din *Blätter für Geist…*[9] din 1858. Evident că Müller, dacă n-a avut ocazia să vadă gema până în 1848, când piesa dispare, a folosit descrierea lui Neigebaur.

Deci, din 1858, cei interesați aflaseră despre existența gemei paleocreștine, B. Mitrea[10] menționându-i pe următorii care o consemnaseră: Gulielmus Schmidt în 1877, Augustin Bunea în 1912, Aurel Nanu în 1926. La aceștia adăugăm, chiar înaintea lor, pe Wilhelm Schmidt în 1859–1860[11] (același cu G. Schmidt) și pe M. J. Ackner și Fr. Müller în 1865.

În epoca interbelică piesele creștine timpurii atrăseseră deja atenția arheologilor și istoricilor români. Întrebarea era dacă arheologia poate stabili cronologia unor obiecte creștine – în vremea provinciei romane, ori numai ulterior. Piesele paleocreștine cu datare ulterioară retragerii aureliene deveneau importante pentru documentarea unei populații creștine, daco-romanice în primul rând.

Constantin Daicoviciu a întreprins o analiză a artefactelor din Dacia, considerate creștine ori „creștinate”, arătând că acestea nu sunt creștine, ori că datează din perioada de după abandonarea provinciei Dacia de către romani[12]. În esență, concluzia sa era următoarea: este posibil să fi existat creștini în provincia romană Dacia, dar cazuri izolate și insignifiante, fiindcă nu există dovezi arheologice; obiectele sigur creștine se datează în epoca postaureliană. Respinge gema de la Turda, concluzionând: „Obiectul nu se știe unde se află și nimeni nu l-a mai văzut după Neigebaur (dacă și acesta îl va fi văzut și nu-l descrie numai după informații). Dacă acest intaglio conține și unele figuri ce pot fi considerate creștine (bărbatul ce poartă un animal [Bunul Păstor?], corabia și literele care pot fi interpretate, la rigoare, ca ΙΧΘΥΣ), celelalte figuri n-au nimic comun cu creștinismul, dimpotrivă: îl exclud. Mai degrabă putem considera acest intaglio ca un obiect *magic.* Nici nu e sigur dacă obiectul a fost găsit în Dacia, el putând fi adus foarte bine de aiurea, la Turda, de vreun colecționar. Pârvan nu-l acceptă”[13]. Câțiva ani mai târziu, C. Daicoviciu admite caracterul creștin al gemei, dar se îndoiește pe mai departe de autenticitatea piesei și/sau de originea ei potaissensă: „Profit de ocazie de a îndrepta, aici, o greşală comisă în studiul meu [studiul din 1933–1935, citat *supra*]… vorbind de un intaglio din Turda, dat mai 'nainte drept dovadă a răspândirii creştinismului în Dacia Traiană, am afirmat că figurile reprezentate pe acea piatră, afară de unele, nu pot fi creştine. Dl. B. Mitrea m'a făcut atent, pe bună dreptate, că, la rigoare, toate din acele reprezentări pot fi considerate creştine. Mulţumindu-i, adaog că chiar aşa fiind, piesa nu dovedeşte

[8] *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde,* 16, nr. 17, 1 mai 1858, p. 61, a*pud* B. Mitrea, *op. cit.,* p. 52.

[9] M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die Römischen Inschriften Daciens,* Wien, 1865, p. 148, nr. 699 (gema creștină din Turda); I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreştine din Transilvania. Contribuții la istoria creştinismului daco-roman,* în „Studii Teologice”, 10, 1958, nr. 5–6, p. 320.

[10] B. Mitrea, *op. cit.,* p. 52–53.

[11] I. I. Russu, *loc. cit.*

[12] C. Daicoviciu, *Există monumente creştine în Dacia traiană din sec. II–III?,* în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj, 2, 1933–1935, p. 192–209.

[13] C. Daicoviciu, *op. cit.,* p. 193–194.

nimic deoarece, după cercetări ulterioare, am constatat – ceeace bănuisem şi în studiul meu, – că gema se afla în posesia colecţionarului Kemeny I. din Turda, cunoscut şi ca plăsmuitor de documente falşe. Ea putea fi adusă de aiurea, după cum putea să fie un falş la fel cu multe altele din colecţia lui. Unele din aceste evidente falşuri se află azi în magazia Muzeului de Antichităţi din Cluj. Tovărăşia în care se află desenul acestei geme în cartoteca Kemeny no. IX din Arhiva Muzeului Ardelean din Cluj, trimite fără greş la o provenienţă extra Daciam sau chiar la o plăsmuire”[14].

Manuscrisele lui Kemény ajunseseră după moartea sa în proprietatea Muzeului Ardelean din Cluj[15]. Bucur Mitrea a cercetat manuscrisele în 1936, descoperind în Biblioteca Universității clujene manuscrisul „Römische Alterthümer die zu Thorda aufgefunden und durch mich angekauft wurden”. Chiar înainte de a publica gema creștină, Mitrea l-a avertizat pe C. Daicoviciu despre caracterul neîndoios creștin al piesei, ceea ce, am văzut mai sus, Daicoviciu a acceptat. Despre manuscris, B. Mitrea constată că „fiecare pagină e împărțită în două: în stânga paginei se face descrierea obiectului, iar în dreapta se dă o schiță a lui. Înspre sfârșitul manuscrisului – după mai multe pagini albe – urmează fără nici un comentariu, câteva planșe pe care sunt figurate (desenate) mai multe geme, între care unele intaglii sunt imprimate în ceară. Între gemele desenate se află și intagliul de care ne ocupăm noi. E evident că ne aflăm în fața unui manuscris necomplet. De aceea un fapt e necesar de știut și lămurit: care este situația acestor planșe la sfârșitul manuscrisului, fac parte integrantă din el sau sunt adăugate întâmplător la acest manuscris, mai târziu când manuscrisele ajung la Bibliotecă și se leagă?” În continuare, Mitrea a comparat descrierea celor 11 piese făcută de Neigebaur cu desenele din manuscris, concluzionând că „gemele figurate pe aceste planșe sunt cele descrise de Neigebaur sub capitolul Turda... Aceste precizări ne dau siguranța că planșele acestui manuscris fac corp comun cu obiectele descrise de autor mai înainte... numai împrejurările n-au permis autorului lor să le completeze ca și pe celelalte. Deci aceste antichități au fost găsite și cumpărate – după cum ne indică manuscrisul – de Kemény la Turda”[16].

Bucur Mitrea prezintă desenul gemei și face o descriere corectă a piesei, pe care o reproducem aici: „Pe un mic postament este reprezentat un bărbat în picioare văzut din față, cu greutatea corpului sprijinită pe piciorul stâng, iar dreptul fiind tras mai înapoi, ceea ce arată că e în mișcare. E îmbrăcat cu o tunică, exomis, care-i lasă descoperită jumătatea dreaptă a pieptului. Pe umeri poartă un miel cu capul spre stânga lui, pe care-l ține de picioarele de dinainte cu mâna stângă, pe când dreapta o reazimă pe șold. În partea de jos, se află un alt miel care privește în sus spre figura bărbătească. Acest miel nu se poate observa în întregime, fiind acoperit în parte de figura bărbătească. În stânga se observă pe un mic piedestal un arbore care urmează aproape paralel curbura intagliului, având două ramuri, pe cea mai lungă din care se află o pasăre. În dreapta se află o corabie din care cade un om în mare, care este amenințat de a fi înghițit de un monstru marin aflător în apropierea corăbiei. În jurul

[14] C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia. Câteva observații și precizări de ordin istorico-arheologic*, în „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj, 3, 1936–1940, p. 234, n. 2.

[15] Torma K., *Repertórium. Dacia régiség- és felirattani irodalmához,* Budapest, 1880, p. 164–165.

[16] B. Mitrea, *op. cit*., p. 56.

corăbiei se poate ceti inscripția: IXΘYC”[17]. În continuare Bucur Mitrea recunoaște în figura masculină pe Bunul Păstor (Iisus Hristos) cu mieii, simbolul Sfântului Duh în pasărea din arbore și mitul lui Iona aruncat de pe corabie, gata a fi înghițit de chit.

Nici ulterior C. Daicoviciu nu a renunțat la rezervele sale: asupra gemei planează „un doute” cu privire la proveniența sa turdeană[18], sau „il n’est pas certain qu’elle soit de Dacie”[19].

În repertoriul artefactelor paleocreștine, Ion I. Russu a „reabilitat” pe deplin gema din Turda[20]. Apoi repertoriile care au luat-o în considerare împreună cu alte obiecte paleocreștine ori pretins paleocreștine au curs: Dumitru Protase[21], Emilian Popescu[22], Ion Barnea[23] (ilustrația gemei este inversată!), Mircea Rusu[24], Nicolae Gudea singur[25], ori împreună cu Ion Ghiurco[26] și alții care n-au adus nimic nou. Mai ales Mircea Rusu și Nicolae Gudea au înmulțit repertoriile lor cu piese care nu au nimic a face cu creștinismul ori au apartenență creștină nesigură. O acțiune de asanare a acestor repertorii, de eliminare a artefactelor dubioase, ar fi binevenită, așa cum am încercat – din păcate, fără prea mult succes[27]. Târziu, gema de la Turda a intrat și în atenția cercetătorilor străini[28].

Prin 1980–1981 (și în 2024, din nou) am cercetat manuscrisele lui Kemény, ajunse, între timp, la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca. În volumul *Miscellanea. Tom IX. Varia* (pl. I/1) se găsește manuscrisul consultat în 1936 de Bucur Mitrea: „Römische Alterthümer die zu Thorda aufgefunden und durch mich angekauft wurden” (pl. I/2), la filele 35–60. Conform titlului manuscrisului, proveniența gemei ar fi Potaissa. În manuscris nu se află nici o descriere a gemei. Filele 36–50

---

[17] *Ibidem,* p. 58–59.

[18] C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l’Antiquité*, Bucarest, 1945, p. 256, n. 3.

[19] C. Daicoviciu, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie trajane,* în *Mélanges de Philologie, de Littérature et d’Histoire anciennes offerts à J. Marouzeau par ses Collègues et Élèves Étrangers,* Paris, 1948, p. 120.

[20] I.I. Russu, *op. cit.,* p. 319–320.

[21] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii,* București, 1966, p. 150.

[22] Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România,* București, 1976, p. 391.

[23] I. Barnea, *Arta creștină în România,* București, 1979, p. 48–49.

[24] M. Rusu, *Paleocreștinismul și etnogeneza românilor,* în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, 16, 1983–1984, p. 35–84 și M. Rusu, *Paleocreștinismul din Dacia romană,* în „Ephemeris Napocensis”, 1, 1991, p. 81–112.

[25] N. Gudea, *Porolissum. Un focar al creştinismului timpuriu în provincia Porolissensis (secolele II–III p. Chr.) şi în epoca post aureliană (secolele IV–VI p. Chr.),* Zalău, 2016.

[26] N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

[27] M. Bărbulescu, *Paleocreştinismul în România. Probleme metodologice şi aspecte istoriografice româneşti şi străine*, în *Slujitor al bisericii şi al neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani*, Cluj-Napoca, 2002, p. 172. Am eliminat din repertoriul pieselor considerate paleocreștine un fragment de candelabru de bronz de la Răcari, fotografiat și reprodus mereu cu capul în jos, demonstrând că așa-zișii „peștișori” (creștini !) pe care s-ar fi sprijinit obiectul sunt, cu toată certitudinea, petalele florii din capătul superior al tijei candelabrului (M. Bărbulescu, *Interpretări arheologice*, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 376–379). Demersul nostru a rămas fără rezultat, obiectul fiind considerat, pe mai departe, creștin și prezentat cu capul în jos !

[28] J. Spier, *Late Antique and Early Christian Gems*[2], Wiesbaden, 2013, p. 69, nr. 431.

cuprind texte și desene ale unor antichități, majoritatea romane. De la fila 51, până la fila 60 (fără paginile albe de care vorbea Mitrea) sunt desenate 10 geme pe foi de hârtie, lipite apoi pe filele manuscrisului. Pe prima filă (51) se află gema paleocreștină. În patru cazuri desenele sunt însoțite de împrimarea în ceară roșie a gemelor. Am publicat aceste date și fotografia desenului din manuscris[29] (pl. II/1). Este evident că cineva a executat desenele pe acele foi de dimensiuni mai mici, iar apoi (probabil) Kemény le-a lipit în manuscrisul său. Pe desenator, Ion I. Russu l-a identificat în persoana capelanului din Luncani, Antalffi Balthasar[30]. Înseamnă că I.I. Russu a consultat manuscrisul, fără a menționa acest fapt. Cel care a desenat gemele a fost foarte talentat. Este posibil să fi fost capelanul din Luncani. Pe niciun desen de gemă nu apare vreo semnătură, dar sub desenul unui vas din colecția Kemény, din același manuscris, apare însemnarea, frumos caligrafiată, „E collectione antiquitatum Comitis Josephi Kemény: P. Balth. Antalffi. Capel. aulic. in Gerend 1847" (pl. I/3).

Proveniența gemei creștine. Unde anume s-a descoperit gema creștină, nu știm. Ruinele Potaissei romane sunt locul de descoperire atribuit îndeobște, dat fiind faptul că piesa făcea parte din colecția lui Kemény. Ori, sursa principală de antichități a contelui erau descoperirile întâmplătoare din Potaissa, aflată la doar 25 km distanță. Ruinele Potaissei au fost întotdeauna o sursă de materiale refolosibile la Luncani: în zidurile bisericii construite la sfârșitul secolului al XIII-lea (acum reformată), situată la 150 m de reședința contelui, se găsesc încastrate monumente funerare romane aduse din Potaissa[31].

Neigebaur prezintă antichitățile din Turda, începând cu epigrafele și continuând cu obiecte arheologice diverse. Uneori notează unde se află piesa respectivă ori unde a văzut-o, în posesia cui se găsea, fie acesta Kemény sau alt proprietar, alteori nu face nici o mențiune de acest gen. Ajuns cu descrierea pieselor la nr. 186, Neigebaur notează că toate cele consemnate până acolo, începând cu nr. 68, se găsesc în colecția Kemény[32]. De la nr. 187 până la nr. 210 sunt descrise monumente și piese deținute de alți proprietari; nr. 211 este sfinxul de bronz care se găsea în posesia lui Kemény; probabil că și piesele de la nr. 212–214 Neigebaur le văzuse în aceeași colecție. Piesele de la nr. 215–219 sunt la alți proprietari, iar de la nr. 220 până la nr. 234 nu este menționat posesorul obiectelor, nici locul unde le văzuse autorul cărții. În acest „ultim interval" sunt prezentate zece geme și o camee, incluzând piesa aici în discuție[33].

Dacă Neigebaur nu menționează *expressis verbis* unde anume a văzut gema creștină, ci ne lasă să înțelegem că făcea parte din colecția de la Luncani, desenul aflat printre manuscrisele rămase de la contele Kemény întărește ideea că gema i-a aparținut. Teoretic, este posibil ca proprietar să fi fost altcineva, colecționarii secolului XIX fiind interesați și de obiectele mai deosebite care aparțineau altora, le

[29] M. Bărbulescu, *Vechi urme creştine,* în *Monumente istorice şi de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului şi Clujului*, Cluj-Napoca, 1982, p. 60–61.

[30] I.I. Russu, *op. cit.,* p. 320.

[31] M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa,* București – Cluj-Napoca, 2015, p. 244.

[32] J. F. Neigebaur, *op. cit.,* p. 214.

[33] *Ibidem,* p. 216–217, nr. 224–234.

menționau sau doreau să posede ilustrația lor (în desen, mai târziu și în fotografii). Așa, de pildă, în posesia colecționarului Téglás István au ajuns fotografiile colecției lui Botár Imre, ambii turdeni[34]. Gooss nu se îndoiește că cele 238 de piese descrise de Neigebaur aparțineau colecției Kemény, ceea ce, desigur, nu este pe deplin adevărat[35].

Putea să aibă gema creștină a lui Kemény o altă proveniență decât Potaissa, să fi fost cumpărată dintr-un magazin de antichități din străinătate? Ipoteza nu se poate exclude cu desăvârșire, chiar dacă nu suntem informați despre asemenea achiziții din străinătate făcute de Kemény. Știm numai că cumpărase monumente de la colecționari din preajmă, de pildă de la contele Jósika Moses de la Luna[36]. Faptul că Kemény nu descrie piesa pare a spune că nu era foarte interesat de ea, că – precum Neigebaur – nu-și dăduse seama de caracterul creștin al simbolisticii sale. Ori, o asemenea achiziție din străinătate ar fi fost urmată, în mod normal, de interesul noului posesor.

Să vedem dacă gemele din colecția Kemény formează – într-un fel sau altul – o „unitate", dacă au fost achiziționate eventual deodată și dacă ar putea lămuri ceva despre proveniența lor. Sunt de remarcat două aspecte. Mai întâi, că în manuscrisul *Miscellanea. Tom IX. Varia* (înaintea foilor cu reproducerea celor zece pietre de inel) se află o foaie mare de desen împăturită, pe care sunt desenate o cheie romană din bronz, o lucernă cu un vultur, o statuetă de bronz înfățișând un amoraș nud cu pielea leului din Nemeea și ghioaga lui Hercules (pe care Neigebaur o consideră „weibliche Statuette") și o mică mumie în sarcofagul ei (pl. I/4), adică chiar piesele pe care Neigebaur le descrie înaintea gemelor[37]. Apoi, este de menționat că ordinea pieselor desenate în manuscris nu corespunde cu ordinea descrierii lui Neigebaur[38] și că în manuscris figurează doar desenele a zece piese. Le prezentăm în ordinea desenelor (paginilor) din manuscris.

- p. 51. Gema creștină (= Neigebaur, nr. 230). Desen. 14 × 11,5 mm[39] (pl. II/1).
- p. 52 (= Neigebaur, nr. 232: „figură în picioare, lucrată prost"). Desen și imprimare în ceară roșie. Pe hârtia pe care s-a făcut imprimarea, însemnarea „Medgyesi. Carneol". Gemă ovală (11,5 × 11 mm), pare a fi fost prinsă într-un inel. Hygia în picioare, frontal, cu capul întors spre dreapta sa. Cu mâna stângă ține de coadă un șarpe care trece prin spatele zeiței și își îndreaptă capul spre mâna dreaptă ridicată a Hygiei, spre a fi hrănit (pl. II/2).
- p. 53 (= Neigebaur, nr. 226: carneol, „trei păsări pe obiecte neclare, indistincte"). Desen. Gemă ovală (15,5 × 13,5 mm). Trei păsări din specii diferite (pl. II/3).

[34] M. Bărbulescu, *Istoria arheologiei...* p. 165–166.

[35] „Weitaus die zahlreichsten jener Fundstücke aus Thorda, welche Neigebaur p. 207–217 in 238 Nummern anführt, sammelte der verewigte Graf Josef Kemenyi auf seiner nahe gelegnen Besitzung Gerend" (C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens,* în *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde,* 13, 1, Hermannstadt, 1876, p. 315). În realitate, între p. 207 și 217 sunt cuprinse piesele nr. 54–238, dintre care unele aparțin evident altor colecții.

[36] J. F. Neigebaur, *op. cit.,* p. 214, nr. 186; M. Bărbulescu, *Istoria arheologiei...* p. 104.

[37] J. F. Neigebaur, *op. cit.,* p. 216: „Nr. 220. Ein Schlüssel von Bronce, sehr gut erhalten. Nr. 221. Eine gut gearbeitete Lampe mit einem Adler. Nr. 222. Eine weibliche Statuette 4 Zoll hoch von Bronce, mit einer Löwenhaut und einer Keule. Nr. 223. Eine 5 Zoll lange Abbildung eines Mumiensarges mit sehr schönem Gesicht von Holz."

[38] J. F. Neigebaur, *op. cit.,* p. 216–217, nr. 224–234.

[39] Considerăm că toate gemele au fost desenate la scara 1/1. De altfel, dimensiunile desenelor se verifică în cazul pieselor care au și impresiunea în ceară.

– p. 54 (= Neigebaur, nr. 227: onix, nautilus). Desen și de două ori imprimare în ceară roșie. Pe hârtia uneia din imprimări, însemnarea „Litk. (?) fekete onix” (onix negru). Gemă ovală (10 × 9 mm). Un nautilus (pl. II/4).
– p. 55 (= Neigebaur, nr. 234: „camee din onix cu decorațiuni neclare”). Camee rectangulară, cu colțurile rotunjite (14,5 × 20 mm); pare să fi fost montată în inel. Nu înțelegem sensul figurației (pl. II/5).
– p. 56 (= Neigebaur, nr. 231: „figură așezată... prost lucrată”). Desen și imprimare în ceară roșie, cu însemnarea „Medgyesi. Carneol”. Gemă ovală (12,5 × 10,5 mm). Personaj feminin (?) așezat (sau cu partea inferioară a corpului mascată?), cu capul întors spre dreapta sa. În mâna dreaptă ține cârma corabiei, în stânga un corn al abundenței (?). Deși poziția așezată nu este obișnuită, poate fi zeița Fortuna (pl. II/6).
– p. 57 (= Neigebaur, nr. 225: onix, amoraș călare pe un „Sonnenpferd”). Desen. Gemă ovală (10 × 12,5 mm). Amoraș nud, cu aripi și cu capul acoperit, cu un bici în mâna dreaptă, călare pe un hipocamp cu corpul serpentiform, coamă, coadă trifurcată și copite (?) la membrele anterioare (pl. II/7).
– p. 58 (= Neigebaur, nr. 224: carneol, „un cap peste un cocoș”). Desen și imprimare în ceară roșie, cu mențiunea „Medgyesi. Carneol”. Gemă ovală (13,5 × 12 mm). Cap bărbătesc, din profil spre dreapta. Dedesubt, o pasăre (cocoș?) (pl. II/8).
– p. 59 (= Neigebaur, nr. 228: „un cioban care mulge o capră”). Desen. Gemă ovală (9 × 13 mm). Scenă bucolică, un păstor și o capră (pl. II/9).
– p. 60 (= Neigebaur, nr. 233: „figură în picioare care poartă două spice într-o mână și trei discuri în cealaltă”). Desen. Gemă ovală (15,5 × 13,5 mm), pare să fi fost încă montată într-un inel. Tânăr nud, în picioare, spre dreapta, cu capul acoperit și o hlamidă pe spate. Ține obiecte neidentificabile. Dacă vedem spice în mâna dreaptă, ar putea fi Bonus Eventus (?) (pl. II/10).

Majoritatea pietrelor fine sunt din carneol, materialul cel mai răspândit în Dacia pentru sculptarea pietrelor de inel. Subiectele sunt banale (Hygia hrănind șarpele, Fortuna cu *cornucopia* și cârma corăbiei, un păstor cu capra, amoraș călărind un hipocamp, păsări), adică se încadrează în gliptica din Dacia și din Potaissa[40]. Deosebite sunt numai două: reprezentarea rară a unui nautilus și capul bărbătesc care suprapune o pasăre, dar care nu este un *gryllos*. Ca execuție artistică, acestea două sunt peste media pieselor din Dacia, celelalte au nivelul obișnuit glipticii romane imperiale. Este posibil ca desenatorul să fi idealizat calitățile artistice ale gemelor în reproducerile sale, căci lui Neigebaur două geme i se par „prost lucrate”.

Este important de observat că toate desenele par a fi executate de aceeași mână și că nu există vreo observație scrisă lângă desene. Fiecare gemă e desenată pe o foaie de hârtie de aproximativ 19 x 11–12 cm, lipită apoi pe paginile mai mari ale manuscrisului. Dar, în patru cazuri, pe lângă desene, se află și impresiunea gemelor în ceară roșie, pe hârtii poroase, mai mici (cca 3–4 x 5 cm), lipite ulterior pe paginile cu desene. Numai în aceste patru cazuri, lângă impresiunea în ceară, apar însemnările „Medgyesi. Carneol” (pe paginile 52, 56 și 58 din manuscris) și odată „Litk. (?) fekete onix” (adică „Litk. (?) onix negru”), pe pagina 54 din manuscris. „Medgyesi”

[40] M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa,* București – Cluj-Napoca, 2015, p. 158–164.

este un nume de familie maghiar destul de răspândit, cât privește greu descifrabilul „Litk.”, ar putea fi numele de familie maghiar Litkei, într-o abreviere neuzitată[41]. Cine a făcut impresiunile în ceară roșie și notațiile amintite, nu știm. Scrisul e dezordonat, spre deosebire de scrisul frumos al capelanului din Luncani (pl. I/3). Poate că aceste patru geme imprimate în ceară au avut un proprietar anterior cu numele Medgyesi, fără a-l putea identifica printre cei interesați în epocă de antichități. Mai observăm că printre gemele cu impresiunea în ceară se află cele două geme care nu se regăsesc în repertoriul obișnuit din Dacia (nautilus și capul bărbătesc care suprapune o pasăre). Ar avea cele patru piese un loc de descoperire/de achiziționare (?) diferit de celelalte? Oricum, grupul de geme din colecția de la Luncani nu pare a fi constituit după anumite criterii, nici un „lot” achiziționat deodată.

S-a pus și problema originii monedelor din colecția Kemény. Neigebaur, înainte de a prezenta monedele văzute la Luncani, ne asigură că „Der vielfach genannte Graf Joseph von Kemény hat bereits seit mehreren Jahren eine besondere Münzsammlung der in Thorda aufgefundenen antiken Münzen angelegt, und so wie seine antiquarischen Manuscripte dem Verfasser zum Gebrauch überlassen. Bei der Nähe seines Wohnortes und da bekannt ist, dass er alles was aus den hiesigen grossartigen Ruinen zum Vorschein kommt, ankauft, kann man mit Gewissheit annehmen, dass in dieser Sammlung das Meiste sich befindet, was in der neuesten Zeit gefunden worden; aber diese Sammlung ist deshalb um so wichtiger, da bei seiner Gründlichkeit des historischen Studiums mit Sicherheit darauf zu rechnen ist, dass diese Münzen sämmtlich in Thorda's Umgebungen gefunden worden sind... Das folgende Verzeichniss dieser schätzbaren Sammlung hat der vorgedachte gelehrte Herr Besitzer derselben zu diesem Behufe angefertigt”[42].

Numismații au fost surprinși de numărul mare de monede romane republicane – 111 piese – și au bănuit că unele proveneau, poate, din vreun tezaur descoperit la Turda ori în împrejurimi[43]. Neigebaur vede în colecție și 962 monede imperiale. În manuscrisele sale[44], Kemény a reușit să descrie, până în 1848, doar 274 monede, din care 257 monede romane imperiale. Doar despre o singură monedă „dacică” se menționează că nu ar proveni din Turda, ci de la Sarmizegetusa. Mai târziu el afirmă că ar fi posedat – înainte de dispariția colecției – 4000 monede romane din Turda, ceea ce a stârnit alte rezerve din partea numismaților: cum a crescut colecția cu monede din Turda de la 1000 la 4000 de exemplare în doar un an și câteva luni? Este posibil ca prin 1847–1848 Kemény să fi achiziționat colecția numismatică a lui Szathmári Pap Mihály[45], dar oare erau toate acele monede din Potaissa?

Cert este că monedele imperiale romane (962 în lista lui Neigebaur, respectiv 257 în lista lui Kemény) nu pot trezi suspiciuni cu privire la proveniența lor din Potaissa: proporția descoperirilor pe împărați, cu o scădere drastică după Filip Arabul, este cea cunoscută la Potaissa[46]. Kemény nu are emisiuni nemaiîntâlnite la

[41] Mulțumesc colegului prof. dr. Kovács András pentru aceste lămuriri.

[42] J. F. Neigebaur, *op. cit.,* p. 217–218.

[43] Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa,* Cluj, 1973, p. 28.

[44] În seria *Miscellanea,* tom XXIV, *apud* Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *op. cit.,* p. 31–32.

[45] Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *op. cit.,* p. 31–36.

[46] *Ibidem*, p. 35; Mariana Pîslaru, *The Roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town,* Cluj-Napoca, 2009, p. 38–39.

Potaissa, spre deosebire de alți colecționari (Botár, de pildă), care cumpără monede de la anticari, pentru a avea „serii complete" a împăraților[47].

Așadar, originea gemei din colecția Kemény rămâne complet necunoscută. Dacă o considerăm ca descoperire din Potaissa, nu putem să nu observăm caracterul său de unicat printre materialele arheologice paleocreștine din Dacia și din Potaissa, căci nimic similar nu s-a descoperit de aproape 200 de ani. Firește, nu putem să nu ne întrebăm cine era personajul creștin din secolul al IV-lea din Potaissa care deținuse această mică podoabă.

Dispariția gemei paleocreștine. În noiembrie 1848 castelul din Lucani este atacat de țărani, jefuit și incendiat. Ard mobile, documente, cărți, se risipește colecția arheologică și numismatică. În decembrie, protopopul de Hațeg Ștefan Moldovan este trimis la fața locului de către Comitetul Național Român din Sibiu, pentru a constata situația. Scrie Moldovan în însemnările sale: „În 22 dec. dimineața la 10 ore am fost în Grindu și mai întâi am cercetat biblioteca comitelui Josef Kemény și dacă am văzut manuscrisele neprădate m-am mai înseninat. Însă trecând în camara secretă unde erau așezate monumentele cele vechi, monetele, vidici penati, și văzând tecele goale și totu hârbe pe jos, m-am înfiorat foarte și îmi îmbla pe limbă să blestem pe tribunii acei nebuni care au suferit acea pagubă nereparabilă !... m-a nutrit acea sperare că batâr [măcar] o parte din acelea se va recâștiga. Și așa, cu grabă am adunat poporul din Grindu și l-am provocat ca să estradeie [să returneze] acele scule care poate pentru jucării la pruncii lor le-au dus din curte și am trmis înștiințare în scris la preoții vecini… ca să intravină la poporenii lor pentru readucerea sculelor celor înstrăinate… parohului din Hadareu i s-a dat comisiune… să îmble din casă în casă spre a aduna numismele și alte antichități, specificându-i unele prețioase, mie de mai nainte cunoscute"[48]. Cu toate aceste străduințe, foarte puține obiecte au fost recuperate, au ajuns ulterior la alți colecționari și/sau în muzee. În inventarul bunurilor rămase de la Kemény apar doar 93 de monede antice, iar în muzeul clujean au ajuns numai 95 de monede moderne[49].

În aceste condiții a dispărut și gema paleocreștină. O fi ajuns „jucărie pentru prunci" ori, mai degrabă, s-a pierdut printre obiectele mărunte aruncate, distruse și arse în curtea castelului. În anii următori, Kemény a menționat în repetate rânduri pierderea suferită, mai ales a bibliotecii și documentelor. În 1852 încă încerca să adune fragmente din colecția sa de documente și cărți[50].

Autenticitatea gemei paleocreștine. *Falsarii* erau cunoscuți la Turda, în jurul anului 1800 (de exemplu, preotul reformat Harkányi Miklós). Ei se ocupau însă, din câte știm, cu plăsmuirea inscripțiilor latine[51]. Contele Kemény a fost acuzat, în

[47] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic,* Turda, p. 132–133.

[48] Maria Vertan, *„Dioariul vieții mele" – însemnările lui Ștefan Moldovan despre revoluția de la 1848–1849 din Transilvania,* în „Revista Arhivelor", 88, 1, 2011, p. 238–239; M. Bărbulescu, *Istoria arheologiei...* p. 105.

[49] Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *op. cit.,* p. 27.

[50] Gazda F., *Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése,* Kolozsvár, 1943, p. 8.

[51] M. Bărbulescu, *Istoria arheologiei...* p. 96–97.

repetate rânduri[52], că ar fi falsificat documente medievale. Că ar fi falsificat antichități nu l-a acuzat nimeni, cu excepția lui C. Daicoviciu, cu referire specială la gema paleocreștină[53]. Și despre celebrul sfinx de bronz, cu inscripție pe piedestal, care s-a aflat în colecția Kemény[54] (a cărei recentă propunere de descifrare a stârnit mare vâlvă[55]), s-au exprimat dubii privind autenticitatea[56].

Piatra de inel de care ne ocupăm era realizată în spiritul recomandărilor pe care Clemens din Alexandria (*Paedag.* III, 11) le făcea creștinilor pe la anul 200: „Imaginile pe care trebuie să le gravăm [pe inele]... trebuie să fie, de preferință, un porumbel, un pește, o corabie cu pânzele desfăcute... o liră... sau o ancoră; în sfârșit, un om care, pescuind lângă mare, ni-l amintește pe Sfântul Petru și pe Moise”[57].

Să urmărim tematica iconografică înfățișată pe gemă.

Bunul Păstor. Bunul Păstor este Iisus Hristos (*Evanghelia după Ioan,* X, 11–27: „Eu sunt Păstorul cel bun. Păstorul cel bun sufetul său și-l pune pentru oi... Eu sunt Păstorul cel bun și Mi le cunosc pe ale Mele și ale Mele Mă cunosc pe Mine... Oile Mele glasul Meu îl ascultă, și Eu le cunosc și ele Mă urmează”[58]). Figura Bunului Păstor, cu ținuta specifică, cu un miel pe umeri și, eventual, cu alți miei la picioare (având precedente iconografice greco-romane în „păstorul criofor” din tematica bucolică), avea pentru creștinii timpurii valoarea a ceea ce acum este imaginea lui Iisus Hristos pe cruce. De pe la anul 200, creștinii africani, potrivit lui Tertullianus, vedeau în figura Bunului Păstor o alegorie a lui Iisus Hristos[59]. Imaginea Bunului Păstor, pe cât de importantă, pe atât era de frecventă în arta paleocreștină în frescele din catacombe, în reliefurile de pe sarcofage (începând cu secolul al III-lea), în mozaicuri, în statuarie (pl. III/1, statuie restaurată din Museo Pio Cristiano, Vatican)[60], pe discurile lucernelor, mai rar în statuete de bronz și teracote. Picturile din catacombe au precedat imaginile sculpturale ale Bunului Păstor. Poate că cea mai veche reprezentare, de la începutul secolului II, se află în catacombele

[52] Mályusz E., *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai,* în „Levéltári Közlemények”, 59, 1988, p. 197–216.

[53] C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia...,* p. 234, n. 2.

[54] N. Vlassa, *Sfinxul de bronz de la Potaissa,* în „Potaissa”, 2, 1980; Á. Szabó, *Zur pannonischen Sphinx Kult*, în „Folia Archaeologica”, 49-50, 2001-2002, p. 240-242.

[55] P. Z. Revesz, *Inscription on a Naxian-Style Sphinx Statue From Potaissa Deciphered as a Poem in Dactylic Meter*, în „Mediterranean Archaeology and Archaeometry”, 23 (3), 2023; P. Z. Revesz, *A Tale of Two Sphinxes: Proof that the Potaissa Sphinx is Authentic and Other Aegean Influences on Early Hungarian Inscriptions*, în „Mediterranean Archaeology and Archaeometry”, 24 (2), 2024; M. Vinereanu, *Failed effort to revise their own historical narrative: The case of ‘inscription on a Naxianstyle statue from Potaissa deciphered as a poem in dactylic meter’ by Peter Z. Revesz,* în „Mediterranean Archaeology and Archaeometry”, 24 (1), 2024.

[56] Mai recent și categoric, M. Vinereanu, *op. cit.*, p. 197.

[57] http://orthodoxievco.net/ecrits/peres/clement/pedagogue/3.pdf, p. 79.

[58] *Noul Testament, versiune revizuită, redactată și comentată de Bartolomeu Valeriu Anania*[2]*,* București, 1995, p. 168–169.

[59] J.-P. Caillet, *Ritorno al „buon Pastore”: I casi aquileiesi. Riguardo allo sviluppo del tema (sec. III–VI)*, în *Legite, tenete, in corde habete. Miscellanea in onore di Giuseppe Cuscito* (eds. F. Bisconti, Giovannella Cresci Marrone, Fulvia Mainardis, F. Prenc), *Antichità Altoadriatiche,* 92, Trieste, 2020, p. 111.

[60] https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/it/collezioni/musei/museo-pio-ristiano/buon-pastore-e-giona/statuetta-del-buon-pastore.html

Domitillei[61]. Și gemele cu Bunul Păstor sunt foarte numeroase[62] (pl. III/2, jaspis verde din British Museum[63]). Bunul Păstor apare laolaltă cu subiecte veterotestamentare, ca porumbelul pe arca lui Noe, ori episoade din cicul lui Iona[64]. Henri Leclercq a stabilit nouă variante de înfățișare a Bunului Păstor, cu mici diferențe între ele[65]. Alături de Bunul Păstor, pe unele geme apare și acrostihul creștin IXΘYC[66].

Porumbelul. Pasărea de pe ramura copacului, deasupra Bunului Păstor, este de interpretat drept porumbel, simbolul Sfântului Duh, care apare pe monumentele creștine, cu sau fără ramura de măslin în cioc, încă din secolul al II-lea[67]. Sub formă de porumbel a apărut Sfântul Duh deasupra capului lui Iisus Hristos la botezul acestuia de către Sf. Ioan Botezătorul. Pe mai multe geme, lângă Bunul Păstor apare porumbelul[68]. Pe un relief din Muzeul Lateran îl vedem pe Iona și o pasăre deasupra monstrului marin: semn al păcii divine care se răsfrânge asupra sufletelor salvate din pericol[69] (pl. IV/5).

Iona. În jumătatea dreaptă a gemei este înfățișată scena pe care unii au recunoscut-o cu dificultate ca simbol creștin, anume prima parte din mitul lui Iona: aruncarea acestuia de pe corabie și înghițirea de către monstrul marin. Dintre figurile Vechiului Testament creștinii au preluat în reprezentări pe Daniel (înconjurat de lei), pe Iona (aruncat în mare, înghițit și pe urmă scuipat de monstrul marin, adormit sub un arbore – ori un cucurbitaceu? – răsărit și apoi uscat din voința lui Dumnezeu), mai târziu pe Adam și Eva, Noe și sacrificiul lui Abraham[70]. Atât Daniel, cât și Iona, erau simboluri ale salvării, prefigurându-l pe Iisus Hristos (*Evanghelia după Matei*, XII, 40: „Că precum a fost Iona în pântecele chitului trei zile și trei nopți, tot așa va fi și Fiul Omului în inima pământului trei zile și trei nopți”[71]). Pentru primii creștini istoria lui Iona semnifica puterea lui Dumnezeu: dacă l-a eliberat pe Iona din trupul monstrului, înseamnă că are și puterea de a învia pe cei morți[72]. Scenele cu Daniel și Iona se regăsesc adesea pe același monument. În arta paleocreștină ciclul lui Iona apare în al doilea sfert al secolului al III-lea, într-o frescă din catacombele lui Callixt[73] (pl. IV/1). Scenele se citesc aici de la dreapta spre stânga: aruncarea lui Iona

---

[61] H. Leclercq, *s.v. Pasteur (Bon),* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* XIII, 2, Paris, 1937, col. 2300.

[62] H. Leclercq, *s.v. Gemmes,* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VI, 1. Paris, 1924, col. 832–835; H. Leclercq, *s.v. Pasteur (Bon)...,* col. 2384–2386; J. Spier, *op. cit.,* p. 53–62.

[63] https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1856-0425-21

[64] J.-P. Caillet, *op. cit.,* p. 111–112.

[65] H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle,* II, Paris, 1907, p. 376.

[66] H. Leclercq, *s.v. Pasteur (Bon)...,* col. 2385, nr. 309, 310 etc.

[67] J.-P. Kirsch, *s.v. Colombe,* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* III, 2, Paris, 1914, col. 2203.

[68] H. Leclercq, *s.v. Pasteur (Bon)...,* col. 2384, nr. 279, 307.

[69] J.-P. Kirsch, *op. cit.,* col. 2219–2220.

[70] J. Spier, *op. cit.,* p. 63–71; G. Pelizzari, *L'iconografia cristiana della origini come storia dell'esegesi. Un'ermeneutica codificata,* Milano, 2022, p. 329.

[71] *Noul Testament…* p. 23.

[72] O. Mitius, *Jonas auf den Denkmälern des christlichen Altertums,* Freiburg, 1897, p. 6.

[73] H. Leclercq, *s.v. Jonas,* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* VII, 2, Paris, 1927, col. 2580–2581, fig. 6284; F. Bisconti, *Immagini cristiane della tarda Antichità,* în *Lezioni di Archeologia Cristiana* (eds. F. Bisconti, O. Brandt), Città del Vaticano, 2014, p. 509.

din corabie și monstrul marin pregătit să-l înghită, apoi scuiparea din gura monstrului și, în sfârșit, Iona odihnindu-se sub o pergolă cu o mare plantă agățătoare. Cele trei scene erau metaforele pentru moarte, salvare și odihna fericită[74]. În cele mai vechi imagini ale ciclului lui Iona, scena finală a odihnei era cel mai frecvent reprodusă (aproape 200 de imagini)[75]. Dar apariția ciclului lui Iona, cu cel puțin trei scene (uneori și o a patra, Iona în picioare ca orant), păstrând așadar o dimensiune narativă, este de remarcat într-o artă paleocreștină care, în general, „abreviază" subiectele[76].

Cel mai popular printre subiectele gemelor paleocreștine este istoria lui Iona[77]. În 2012 se cunoșteau 321 de reprezentări ale ciclului lui Iona la sfârșitul Antichității și în Evul Mediu[78]. Pe lângă frescele din catacombe (peste 70), Iona apare în mozaicuri, reliefuri – mai ales pe sarcofage[79] –, mai rar pe lucerne de lut ori bronz, sticlă aurită, pixide din fildeș[80], geme[81]. Pe sarcofagul din Copenhaga, de la Ny Carlsberg Glyptotek (pl. IV/2), în prima scenă din stânga apare Bunul Păstor, iar alături Iona este aruncat în mare. Spre capătul drept al sarcofagului se vede Iona „eliberat" de chit și odihnindu-se sub un arbore. Similare sunt scenele de pe un sarcofag din Museo Pio Cristiano (pl. IV/3), completate aici cu imaginile lui Noe, învierea lui Lazăr și scene apocrife cu Petru. Pe sarcofagul de la Singidunum[82] (pl. IV/4) în stânga e Bunul Păstor, iar alături Iona nud, aruncat de pe corabie, monstrul marin care îi cuprinde deja capul, apoi eliberarea din gura monstrului, Iona întinzând brațele spre Bunul Păstor. Apare și o plantă mare – locul de odihnă al lui Iona și o pasăre printre ramuri. Alăturarea Bunului Păstor cu ciclul lui Iona este cunoscută și pe alte sarcofage[83].

Gemele cu imaginea lui Iona nu sunt foarte numeroase. Cu un secol în urmă se cunoșteau doar șapte[84]. În cele ce urmează prezentăm 22 geme cu acest subiect.

---

[74] O. Mitius, *op. cit.,* p. 97.

[75] Chiara Sanmorì, *Il libro di Giona nel Cristianesimo delle origini: documenti e monumenti,* în *Realia Christianorum 2. La Bibbia e la sua esegesi* (eds. A. Giudice, G. Rinaldi), Bologna, 2018, p. 97; G. Pelizzari, *op. cit.,* p. 497.

[76] Chiara Sanmorì, *op. cit.,* p. 95; A. Erickson, *Jonah in the Catacombs: Text, Ritual, and Magic in the Presence of a Biblical Prophet,* în *Die Bibel in der Kunst / Bible in the Arts,* (Online-Zeitschrift, Deutsche Bibel Gesellschaft), 6, Stuttgart, 2022, p. 4.

[77] J. Spier, *op. cit.,* p. 67.

[78] Chiara Sanmorì, *loc. cit.*; S. Moreno, *La figure du prophète Jonas dans l'iconographie paléochrétienne de la Tunisie* (https://www.academia.edu/51318562/2021_P_Silvio_Moreno_La_figure_du_proph%C3%A8te_Jonas_dans_liconographie_pal%C3%A9ochr%C3%A9tienne_de_la_Tunisie_Sarcophage_carreaux_de_terre_cuite_et_mosa%C3%Afques_), p. 1–2.

[79] O. Mitius, *op. cit.,* p. 44–60; F. Bisconti, *L'epopea di Giona: un ciclo nel cosmo. Appunti su un rilievo di S. Sebastiano appena restaurato*, în *Colligere fragmenta. Studi in onore di Marcello Rotili per il suo 70⁰ genetliaco* (eds. G. Archetti, N. Busino, P. de Vingo, C. Ebanista), Milano-Spoleto, 2020, p. 149–169; G. Pelizzari, *op. cit.,* p. 296, 332–333, 443, 453.

[80] O. Mitius, *op. cit.,* p. 61–68, 71–76.

[81] *Ibidem,* p. 69–71.

[82] Sanja Pilipović, L. Milanović, *The Jonah Sarcophagus from Singidunum. A Contribution to the Study of Early Christian Art in the Balkans,* în „Classica et Christiana" 1, Iași, 2016, p. 219–245.

[83] H. Leclercq, *s.v. Pasteur (Bon)...,* col. 2295; G. Pelizzari, *op. cit.,* p. 405, 424–425, 427 etc.

[84] H. Leclercq, *s.v. Jonas...,* col. 2625, nr. 191–197.

Unele geme înfățișează o singură scenă din ciclul lui Iona, ori au caracter aluziv, în timp ce altele prezintă două sau chiar trei scene:

1. Onix. Iona eliberat de monstru (pl. V/1)[85].
2. Plasma. Corabia și monstrul marin; inscripția IXΘYC[86].
3. Carneol. Paris, Biblioteca Națională, inv. 2165bis. Corabie, o figură în apă (Iona?), pasăre, textul HMA/NO/ YHA (pozitiv), „Emmanuel" (pl. V/2)[87].
4. Nicolo. Oxford, Ashmolean Museum. Corabia, cu patru personaje; Iona eliberat din monstru; simbolul ancorei cu doi pești; monograma chi-rho și literele IH-C (negativ) (pl. V/3) [88].
5. Ametist. Colecție necunoscută. Corabia, cu o ancoră deasupra; monstrul marin; Iona sub un copac (pl. V/4)[89].
6. Nicolo. Cândva la Vatican, Museo Sacro. Corabie, monstrul marin (sau un pește?), Iona sub un copac pe care șade o pasăre (pl. V/5)[90].
7. Pastă de sticlă roșie, British Museum. Corabie cu trei personaje; Iona scufundându-se, monstrul marin dedesubt; pe mal un personaj așezat (Iona?) lângă un copac[91].
8. Carneol. Boston, Museum of Fine Arts, inv. 03.1008. Iona aruncat de pe corabie, o figură în picioare (Iona profețind?), Iona sub un copac pe care șade o pasăre (pl. V/6)[92].
9. Carneol. Trei scene: Iona aruncat de pe corabie, scuipat de ketos și adormit sub cucurbitaceu (pl. V/7)[93].
10. Carneol, Leiden, Rijksmuseum, inv. 2355. O corabie, Iona înghițit de monstru, Iona scuipat de monstru, Iona adormit; în centru o ancoră și un porumbel deasupra (pl. V/8)[94].
11. Carneol. Colecție privată. Pe o față, un taur (sec. I d.Hr.). Pe cealaltă față, reutilizată, Iona aruncat din corabia cu patru personaje, Iona scuipat de monstru, Iona acoperit cu o mantie de un înger, Iona adormit (pl. V/9)[95].

O altă categorie de geme care ne interesează aici sunt cele cu imagini/scene creștine multiple, din care, la sfârșitul secolului al XIX-lea nu se semnalau decât patru[96]. Piesa din Potaissa nu era pe atunci cunoscută lumii științifice internaționale. Astăzi se menționează cel puțin 11 geme (inclusiv piesa dispărută din Potaissa), care

---

[85] *Ibid.,* col. 2626, nr. 197, fig. 6315.

[86] J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 420.

[87] H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 836, nr. 161; J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 421.

[88] J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 419.

[89] R. Garrucci, *Storia della Arte Cristiana nei primi otto secoli della chiesa. Volume sesto,* Prato, 1880, p. 119, nr. 27, pl. 478; O. Mitius, *op. cit.,* p. 112, nr. 158; H. Leclercq, *s.v. Gemmes*…, col. 842, nr. 193, fig. 5071; J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 422.

[90] J. Spier, *op. cit.,* p. 67, nr. 423.

[91] https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1951-0201-1.

[92] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 119, nr. 28, pl. 478; O. Mitius, *op. cit.,* p. 112, nr. 155; H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 842, fig. 5070; J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 418; A. Erickson, *op. cit.,* p. 13, fig. 4.

[93] J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 415.

[94] J. Spier, *op. cit.,* p. 66, nr. 416.

[95] *Ibidem,* p. 66, nr. 417.

[96] Ed. Le Blant, *Une collection de pierres gravées à la bibliotheque de Ravenne,* în „Revue archéologique", 2, 1883, p. 300.

înfățișează scene cu Iona, ori aluzive la istoria lui Iona, laolaltă cu imagini dintr-un repertoriu diversificat: Bunul Păstor, Daniel, arca lui Noe, porumbelul, simboluri creștine (ancoră, pești), acrostihul și/sau monograma lui Hristos, crucea în formă de T.

12. Gema din Potaissa (pl. V/10).
13. Carneol, British Museum. Daniel între doi lei, Bunul Păstor înconjurat de două oi, monograma lui Hristos, porumbelul lui Noe cu ramura de măslin în cioc, monstrul marin, corabia și Iona odihnindu-se (pl. V/11)[97].
14. Carneol, British Museum. În registrul superior: Iona adormit sub cucurbitaceul pe care șade un porumbel, Bunul Păstor cu două oi la picioare, porumbel, o colibă (?). Registrul inferior: Iona aruncat de pe corabie și monstrul marin pregătindu-se să-l înghită; deasupra corăbiei o ancoră, două personaje ghemuite, arca lui Noe și porumbel deasupra (pl. V/12)[98].
15. Nicolo, Museo Nazionale din Ravenna. Iona sub planta agățătoare, corabia și monstrul marin dedesubt, monograma chi-ro în centru, o figură în picioare, cu o baghetă (Moise?, Hristos?), porumbelul cu ramura de măslin în zbor spre Noe (pl. V/13)[99].
16. Carneol, Baltimore, Walters Art Gallery, inv. 57.1641. Bunul Păstor, o corabie, un miel peste care se află o cruce în formă de T, porumbel cu ramură în cioc șade pe cruce, pește și ancoră, I-X-OY-C (negativ) (pl. V/14)[100].
17. Serpentin, British Museum. Pe o față, Noe în arcă, în picioare, întinzând mâinile să primească porumbelul, un copac (?), corabie cu un monstru dedesubt (?); imitații de litere sau simboluri în câmp, poate IHC. Pe cealaltă față, Bunul Păstor, Iona sub un copac; pe margine imitații de litere sau simboluri (pl. V/15)[101].
18. Carneol, Berlin, Staatliche Museen, inv. 8823. Cruce în formă de T, pe care stă un porumbel cu o creangă în cioc; lângă cruce e un miel; dedesubt unii îl văd pe Iona și monstrul, IXΘ-YC (negativ) (pl. V/16)[102].

Atașăm gemelor cu mai multe scene/personaje și câteva unde Iona ori aluzii la istoria acestuia se află pe o față a piesei, iar alte personaje sunt redate pe cealaltă față:

19. Carneol, odinioară în Museo Borgiano di Propaganda Fide. Pe o față: Bunul Păstor, cu două oi la picioarele sale și o alta culcată. Dedesubt monograma

---

[97] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 114, nr. 8, pl. 477; O. Mitius, *op. cit.,* p. 112, nr. 157; O. M. Dalton, *Catalogue of early Christian Antiquities and objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum,* London, 1901, p. 4, nr. 25; H. Leclercq, *s.v. Gemmes*..., col. 837, nr. 165, fig. 5049; J. Spier, *op. cit.*, p. 69, nr. 428; A. Erickson, *op. cit.,* p. 13, fig. 5.

[98] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 114, nr. 12, pl. 477; O. Mitius, *op. cit.,* p. 112, nr. 156; O.M. Dalton, *op. cit.,* p. 5, nr. 26; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne…* 2, p. 373, nr 274; H. Leclercq, *s.v. Gemmes*…, col. 838, nr. 167, fig. 5051; J. Spier, *op. cit.,* p. 69, nr. 429.

[99] Ed. Le Blant, *op. cit.,* p. 300, pl. XII, 2; O. Mitius, *op. cit.,* p. 112, nr. 161; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne…,* 2, p. 373, nr. 277; H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 837, nr. 164, fig. 5048; J. Spier, *op. cit.,* p. 69, nr. 430.

[100] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 114, nr. 11, pl. 477; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne…,* 2, p. 371, nr. 272; H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 837–838, nr. 166, fig. 5050; J. Spier, *op. cit.,* p. 69, nr. 432.

[101] J. Spier, *op. cit.,* p. 71, nr. 438.

[102] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 116, nr. 35, pl. 477; H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 821, nr. 68, fig. 4958; J. Spier, *op. cit.,* p. 70, nr. 435.

chi-ro și [IX]OYC. Pe cealaltă față: în registrul superior, două personaje îngenunchiate flancând două persoane în picioare; în registrul inferior: o corabie, un copac, ancoră cu doi pești, monograma chi-ro (pl. V/17) [103].

20. Hematit, Hamburg, colecție privată. Pe o față, Bunul Păstor cu o oaie alături; în jur EIC ΘEOC EΠIH... Pe cealaltă față Iona, ca orant, ieșind din gura monstrului (pl. V/18)[104].
21. Obsidian, Paris, Biblioteca Națională. Pe o față, Bunul Păstor cu două oi la picioare, pește, copac; sus IX, dedesubt YΘ-C C/Y. Pe cealaltă față, corabie, ancoră, Iona înghițit de monstru, copac (?) (pl. V/19)[105].

Iona apare și pe o gemă magică:

22. Șist argilos, New York, American Numismatic Society. Pe o față, Iona, nimbat, stă într-o corabie în poziție de orant, alături alt orant; dedesubt, Iona înghițit de monstru, la dreapta IωNAN. Pe cealaltă față, movilă surmontată de o stea, un anguiped cu cap de cocoș, palmier (?) șerpi (?) și stele (?) în câmp (pl. V/20)[106].

Pentru datarea acestor geme s-a propus, în general, secolul al IV-lea (cu excepția gemei nr. 17, databilă în secolul V). Datarea nu poate să coboare sub mijlocul secolului al III-lea.

Pe gema de la Potaissa, Bunul Păstor pare a fi imberb, îmbrăcat cu o tunică scurtă, fără mâneci, cu o centură pe talie. Tipul de încălțăminte nu se distinge. De regulă, Bunul Păstor ocupă postul central din programele iconografice[107], dar aici, ca și pe alte geme (pl. V/11, 14), el ocupă jumătatea stângă a figurației. Cu aceeași îmbrăcăminte, contrapost, cu purtatul mielului pe umeri și cu o singură oaie la picioare apare pe inelul din British Museum (pl. III/2). Îmbrăcămintea și contrapostul sunt similare și pe gema din pl. V/11.

La unele reprezentări ale ciclului lui Iona, ca de pildă pe sarcofagul din Museo Pio Cristiano (pl. IV/3), scena finală a odihnei (nu fără precedente tipologice elenistice târzii, a se vedea Endymion adormit[108]) este supradimensionată, fiind o prefigurare a raiului. Cel care a executat gema din Turda a ales din cele trei scene ale ciclului pe cea mai semnificativă, căderea unui personaj în apă, lângă animalul marin, scenă din care se deducea fără echivoc istoria lui Iona.

Corabia are catarg și pânze. Velatura este parțial strânsă, așa cum este redată și pe gemele din pl. V/2, 3, 6, 7, 9, 13. Nu sunt reprezentați marinarii (de regulă trei), cu toate că în gravarea ambarcațiunii s-a manifestat oarece grijă pentru amănunte. Iona cade cu capul în jos și brațele întinse, tip preferat în imagini (gemele din pl. V/6, 7, 9). Când este eliberat de monstru iese tot cu capul înainte și cu brațele întinse,

---

[103] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 169, nr. 16, pl. 492; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne*…, 2, p. 373, fig. 275; H. Leclercq, *s.v. Gemmes* …, col. 838, nr. 168, fig. 5052; J. Spier, *op. cit.,* p. 70, nr. 433.

[104] J. Spier, *op. cit.,* p. 60, nr. 405.

[105] *Ibidem,* p. 60, nr. 406.

[106] *Ibidem,* p. 113, nr. 658.

[107] G. Pelizzari, *op. cit.,* p. 495.

[108] O. Mitius, *op. cit.* p. 87–88; Barbara Mazzei, *La pittura paleocristiana. Le linee della creazione delle nuove immagini,* în *La rivoluzione dell'immagine. Arte paleocristiana tra Roma e Bisanzio* (eds. F. Bisconti, G. Gentili), Milano, 2007, p. 66.

ca pe gemele din pl. V/1, 7, 9, 18. Monstrul marin este, evident, reprezentat, fiindcă și în cazurile când narațiunea este condensată la maxim, acest element nu lipsește, fiind important din punct de vedere scenografic[109]. În literatura greacă și latină monstrul era numit *ketos mega, cetus*[110]. Imaginile ni-l arată cu cap de crocodil, cu urechi lungi, cu dinți, cu corpul serpentiform spiralat, îngroșat la centru (uneori cu aripioare), labe de felină și coada bi- sau trifurcată. Pe gema din Potaissa este vizibil capul cu urechi lungi, corpul serpentiform, ca la imaginile hipocampilor din arta romană. Are coada trifurcată (ca la pl. V/4, 5, 11, 12). Monstrul a înșfăcat deja un braț al lui Iona.

În sfârșit, este de observat că în acrostihul IXΘYC [Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Ὑ(ἱος) Σ(ωτήρ)] majuscula inițială I seamănă mult cu T. Probabil că nu este nici greșeala gravorului pietrei, nici a desenatorului din secolul al XIX-lea, ci este reprezentarea intenționată pe gemă a literei grecești *tau,* simbolul pentru crucea *commissa* sau *patibulata,* despre care unii din părinții bisericii credeau că era forma crucii lui Hristos[111]. Pe geme datate în secolul IV d.Hr., *tau* apare în combinație cu literele monogramei christice ῥῶ și χῖ, (pl. III/3)[112], ori cu alte simboluri creștine (pl. V, 14, 16). Alteori întrerupe acrostihul IXΘYC, în forma ITXΘYC, așa cum se vede în hipogeul Inocenților din catacombele Sf. Sebastian (pl. III/4)[113]. Semnul *tau* apare între literele care redau numele unor creștini pe dale funerare din Roma[114], de pildă, ΔIONTYCIOY pe o lespede din catacombele Sfinților Petru și Marcellinus (pl. III/5)[115].

Fără a cunoaște cine, când și unde a gravat mica piatră de inel, unde, când și din degetul cui s-a pierdut, cum și când a ajuns în colecția de la Luncani, care i-a fost soarta după 1848, gema paleocreștină este, fără nicio îndoială, un obiect antic autentic. În prima jumătate a secolului al XIX-lea subiectul gravat nu prezenta marele interes pe care l-a dobândit ulterior. La Biblioteca Națională din Paris erau doar opt geme paleocreștine, din peste 2200 geme și camee antice; gemele gnostice

---

[109] Anna Angelini, *Inghiottiti e inghiottitori: di alcuni mostri nel mito antico,* în *Zoomania. Animali, ibridi, mostri nelle culture umane* (eds. S. Beta, F. Marzari)*,* Siena, 2007, p. 252.

[110] S. Riccioni, *Dal kētos al sēnmurv? Mutazioni iconografiche e transizioni simboliche del kētos dall'Antichità al Medioevo (secolo XIII),* în „Hortus medievalium. Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages", 22, Zagreb, 2016, p. 131.

[111] H. Leclercq, *s.v. Croix et crucifix,* în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie,* III, 2. Paris, 1914, col. 3061–3062; K. Babraj, *Interprétation de la lettre ταυ sur le vêtement du Christ et du geste de l'ogdoade sur la mosaïque absidale de l'église Santa Pudenziana à Rome,* în *Classica Orientalia. Essays Presented to Wiktor Andrzej Daszewski on this 75th Birthday* (eds. H. Meyza, Iwona Zych), Warsaw, 2011, p. 47.

[112] O.M. Dalton, *op. cit.,* p. 5, nr. 27; K. Babraj, *op. cit.,* p. 48, fig. 3.

[113] *Inscriptiones Christianae Urbis Romae, septimo saeculo antiquiores,* Roma, V, nr. 12889; N. Boulet, *Les représentations de la croix dans l'Antiquité chrétienne,* în *La Maison Dieu. Revue d'études liturgiques et sacramentelles,* 75 (*La Sainte Croix*), Paris, 1963, p. 56; C. Carletti, *La croce nella documentazione epigrafica. Il segno del vincitore,* în „L'Osservatore Romano" (20 novembre 2009). https://www.vatican.va/news_services/or/or_quo/cultura/269q04a1.html; F. Bisconti, *Immagini cristiane...*, p. 506; C. Carletti, *Origini cristiane et epigrafia. Note di lettura a proposito di alcune iscrisioni (forse) „protocristiane",* în „Annali di storia dell'esegesi", 31, 1, Bologna, 2014, p. 88, n. 13.

[114] N. Boulet, *loc. cit.*; K. Babraj, *op. cit.,* p. 48, 50.

[115] H. Leclercq, *s.v. Croix et crucifix*..., col. 3053, fig. 3367; K. Babraj, *op. cit.,* p. 50, fig. 5 a.

erau mult mai numeroase decât cele paleocreștine. Cunoscătorii remarcau doar interesul care se năștea atunci față de piesele paleocreștine[116]. Nici după un secol și jumătate proporția dintre gemele paleocreștine și gemele gnostice nu s-a schimbat. Spre finalul secolului al XIX-lea se cunoșteau deja falsuri „paleocreștine", realizate – de obicei – prin adăugarea unor simboluri creștine pe monumente antice[117]. Nu este cazul gemei de care ne-am ocupat. Lipsește mobilul contrafacerii: piesa nu atrage atenția printr-o execuție ieșită din comun. Mai mult, simbolistica reprezentată se încadrează foarte bine în tiparele cunoscute, chiar dacă asemenea geme au fost rare la începuturile creștinismului.

LA GEMME PALÉOCHRÉTIENE DE TURDA

Résumé

La présente étude rouvre la discussion sur la gemme paléochrétiene, censée avoir été découverte à Turda (Potaissa) et qui faisait partie de la collection du comte Kemény, jusqu'en 1848, date à laquelle la pièce disparut. La gemme a été publié pour la première fois par J. F. Neigebaur en 1851, puis par Bucur Mitrea en 1946. Ce dernier donne une description correcte et établit le caractère chrétien de la pièce. Le dessin de la petite pierre de bague gravée en onyx se trouve dans le manuscrit „Römische Alterthümer die zu Thorda aufgefunden und durch mich angekauft wurden" (découvert par Bucur Mitrea), parmi les manuscrits du comte Kemény, dans le volume „Miscellanea. Tom IX. Varia", aujourd'hui en possession de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine de Cluj-Napoca. Nous présentons, pour commencer, les pierres précieuses dessinées dans le manuscrit de Kemeny, inédites jusqu'à présent (pl. II/1–10).

Nous proposons de discuter de la symbolique de la gemme et de son inclusion dans la série de pièces similaires. Le lieu de découverte de la pièce reste inconnu. On soupçonne qu'il s'agit de Potaissa (Turda), car de nombreux matériaux archéologiques de la collection de Kemény provenaient de Potaissa.

Les motifs qui y sont représentés ont un caractère chretien indéniable: le Bon Pasteur (Jésus-Christ) avec l'Agneau, l'Arbre et la Colombe (Saint Esprit), le Voilier avec Jonas et le monstre marin, enfin l'inscription chrétienne IXΘYC (pl. II/1). Parce que l'histoire de Jonas était plus difficile à reconnaître (des trois ou quatre scènes de son histoire, seule la première apparaît ici: Jonas jeté du navire et le monstre marin qui s'apprête à l'avaler), nous avons davantage insisté sur l'histoire de Jonas imaginée sur les gemmes antiques. On connaît actuellement 11 gemmes illustrant le cycle de Jonas (une seule scène, deux, voire trois, pl. V/1–9). Au moins 11 autres gemmes comprennent plusieurs images/scènes chrétiennes, c'est-à-dire des scènes avec Jonas, ou faisant allusion à son histoire, ainsi que des images d'un répertoire diversifié: le Bon Pasteur, Daniel, l'arche de Noé, la colombe, les symboles

[116] M. Chabouillet, *Catalogue general et raisonné des camées et pierres gravées de la Bibliothèque Impériale,* Paris, 1858, p. 281: „Les intailles chrétiennes, malheureusèment en petit nombre dans la collection impériale, sont d'une grande rareté. L'ardeur nouvelle que bien des antiquaires montrent depuis peu à rechercher et à expliquer ces monuments de l'antiquité chrétienne peut faire espérer qu'on en connaîtra bientôt un plus grand nombre".

[117] R. Garrucci, *op. cit.,* p. 1–3.

chrétiens (ancre, poisson), l'acrostiche et/ou le monogramme du Christ, la croix en forme de T (pl. V/10–20).

On remarque que dans l'acrostiche IXΘYC le I majuscule initial ressemble beaucoup à T. Ce n'est probablement ni l'erreur du graveur sur pierre, ni celle du dessinateur du XIXe siècle, mais c'est la représentation intentionnelle sur la pierre précieuse de la lettre grecque *tau*, symbole de la croix *commissa* ou *patibulata*.

La pierre précieuse paléochrétienne de la collection Kemény est sans aucun doute un objet véritablement ancien et non une contrefaçon moderne. Le motif de la contrefaçon manque: la pièce n'attire pas l'attention par une exécution hors du commun. De plus, la symbolique représentée s'inscrit très bien dans les schémas connus, même si de tels gemmes étaient rares aux premiers temps du christianisme.

1

2

3

4

Planșa I

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Planșa II

1

2

3

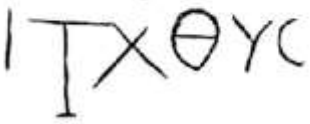

4

5

Planșa III

1

2

3

4 5

Planșa IV

Planșa V

ROMÂNII ȘI DACIA ÎN CODEX CALIXTINUS?

IOAN-AUREL POP

Răspunsul la această întrebare este da și nu, iar motivarea lui (și a paradoxului) se va vedea mai jos.

Profesorul Ion Taloș a semnalat recent existența, într-o lucrare din secolul al XII-lea (*Liber Sancti Iacobi*, supranumită *Codex Calixtinus* sau *Veneranda Dies*)[1], a denumirii de *Dacia*, plasate lângă numele Ungariei și pe care anumiți editori au localizat-o în România actuală[2]. Pe urmele profesorului și împreună cu Domnia Sa, am constatat că în același codice există și numele *Romani* și *Daci*, ele chemând două popoare contemporane cu marile pelerinaje ale secolului al XII-lea spre Compostela, spre Țara Sfântă și spre alte locuri în care amintirea minunilor sfântului pomenit era vie: „*Illuc populi barbari et domestici cunctorum cosmi climatum adveniunt, scilicet Franci, Normanni, Scoti, Hiri, Galli, Theutonici, Yberi, Wasconi, Baioari, Navarri impii, Bascli, Gotti, Provinciales, Garasqui, Lotharingi, Gauti, Angli, Britones, Cornubienses, Flandri, Frisi, Allobroges, Itali, Apuli, Pictavi, Aquitani, Greci, Armeni, Daci, Noroequi, Russi, Iorianti, Nubiani, Parthi, Romani, Galate, Ephesi, Medi, Tuscani, Kalabriani, Saxones, Siciliani, Asiani, Ponti, Bitiniani, Indiani, Creti, Hierosolimitani, Antiocheni, Galilei, Sardani, Cipriani, Ungari, Bulgari, Ysclavoni, Africani, Perse, Alexandrini, Egiptii, Suriani, Arabes, Colosenses, Mauri, Ethiopes, Philipenses, Capadoci, Corinti, Elamite, Mesopotamiani, Libiani, Cirenenses, Pamphiliani, Ciciliani, Iudei et cetere gentes innumerabiles*”[3].

În acest pasaj sunt, prin urmare, în discuție termenii (etnonimele) *Daci* și *Romani*. Unii autori spanioli și italieni au tradus aceste nume de popoare prin „daci”, respectiv, „români”[4]. Carlo Pulsoni[5] crede, însă, că este vorba despre danezi și, respectiv, despre bizantini sau despre locuitorii Romei. Precedarea „dacilor” de către armeni (iar a armenilor de către greci) în enumerare ar putea fi un argument pentru identificarea primilor cu dacii carpato-dunăreni, numai că următorul popor pomenit (după „daci”) sunt norvegienii, așa că ne întoarcem tot la danezi. Se știe că în multe izvoare medievale occidentale, până în secolul al XV-lea, danezii au fost numiți daci, Regatul Danemarcei a fost numit *Dacia*. Existența în enumerare a romanilor

[1] *Liber Sancti Jacobi Codex Calixtinus*, Ediție de Klaus Herbers și Manuel Santos Noia, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2001. Vezi și José Antonio López Sabatel, *Santiago (Saint James) and Galicia: Main Aims of the Codex Calixtinus*, în „Academia Letters”, Article 1702, 2021, 7 p. (https://doi.org/10.20935/AL1702).

[2] Ion Taloș, *În secolul al XII-lea*, în *Dacia Pontică se povestea un miracol săvârșit de Sfântul Apostol Iacob*, în vol. *Vremea uitată. Eseiști ai Transilvaniei*. Antologie gândită de Irina Petraș, Redactor responsabil Constantina Raveca Buleu, Cluj-Napoca, 2025, p. 82–84.

[3] Fragmentul se află la fila 78 recto, din manuscrisul codicelui păstrat în arhiva-bibliotecă a Catedralei din Santiago de Compostela.

[4] Este vorba despre Abelardo Moralejo și Maria José Garcia Blanco, după cum arată Ion Taloș în lucrarea menționată, la p. 82, nota 1.

[5] Carlo Pulsoni, *Notes on Some of the Ethnonymes in the „Veneranda Dies”*, în „Ad limina”, volume I, no 1, 2010, Santiago de Compostela, p. 155–163.

(Romani), plasați lângă parți și nubieni, pe de o parte și galateni și efeseni, pe de altă parte, ne duce cu gândul spre sud-estul Europei, dar nu spre români, ci spre „romani" sau „romei", adică spre locuitorii Imperiului Roman (de Răsărit), cum era numit oficial imperiul pe care istoricii de mult mai târziu l-au chemat „bizantin". Ba, mai mult, era și o regiune în Tracia numită pe atunci „Romania", așa cum apare și pe hărțile de la începutul mileniului al doilea.

Fragmentul care se referă la țări și nu la popoare și care face parte din altă secțiune a codicelui este următorul: *Quod ego animadverseas barbares terras perambulans, quaedam ex his miracula in Gallaecia, quaedam în Gallia, quaedam în Teutonica, quaedam in Italia, quaedam in Ungaria, quaedam in Dacia, quaedam etiam ultra tria maria* ...[6]. În acest text, din partea finală a codicelui, (pseudo)Papa arată locurile prin care a umblat și unde a întâlnit amintirea miracolelor Sfântului Iacob: Galicia, Galia, Germania, Italia, Ungaria, Dacia și „peste cele trei mări". Cu excepția Daciei, localizările sunt foarte clare. Dacia, plasată după Ungaria, pare să fie Dacia sudică („Pontică"), de la Dunăre și nu Dania sau Dacia Cimbrică. Cele trei mări sunt Marea Tireniană, Marea Adriatică (Ionică) și Marea Egee. Plasarea Daciei exact înaintea celor trei mări duce spre aceeași idee, a Daciei reale, aceea din locul unde a fost în Antichitate provincia romană Dacia.

Și totuși, în secolele al XI-lea – al XV-lea, Dacia se confunda, în Europa Occidentală, cu Dania, cu Țara Danilor. Acest lucru se întâmpla des, dar nu era o realitate absolută. În aceleași secole, de multe ori, Danemarca este numită *Dania* sau *Danica*, iar danezii erau *Dani*. Și iarăși totuși, *Codex Calixtinus* se referă la traseele de pelerinaj și este puțin probabil ca Dacia danubiană să fi avut vreo legătură cu aceste căi și drumuri bătătorite ale Europei Occidentale, ale nordului Spaniei. Pe de altă parte, prin Dacia dunăreană trecea unul dintre drumurile care duceau, dinspre vest și nord-vest, spre Țara Sfântă. Există dovezi că anumiți cavaleri și clerici din primele cruciade (cele din secolul al XII-lea) au trecut prin regiunea carpatică. Nu peste mult timp față de momentul elaborării acestui *Codex Calixtinus* (secolul al XII-lea), în secolul al XV-lea, sunt pomeniți pelerini români la Roma, „la pragurile/ mormintele apostolilor" (*ad limina Apostolorum*). Sigur, Italia nu este Spania și nici Roma (Sfântul Scaun) nu este Compostela, dar prezența românilor pe drumurile occidentale ale credinței creștine era o realitate. În acest sens, cunoscutul umanist Biondo Flavio (1392–1463), secretar apostolic, care scria (prin 1452–1453) apeluri către capetele încoronate ale Europei pentru o acțiune creștină comună, îi prezintă astfel pe români: „Iar dacii ripensi (dacii de pe mal) sau valahii din regiunea Dunării, care, de asemenea, se află în vecinătate, dovedesc prin vorbire originea lor romană ca pe un lucru de cinste, [origine] pe care o pun în evidență și o invocă; pe aceștia, venind anual la Roma și la pragurile/ mormintele apostolilor în calitate de creștini catolici, ne-am bucurat cândva de a fi auzit că vorbesc astfel încât cele ce spun, potrivit tradiției populare și comune a neamului lor, sunt o gramatică rustică cu savoare de latinitate" (*Et qui e regione Danubio item adiacent Ripenses Daci, sive Valachi, originem, quam ad decus prae se ferunt praedicanteque Romanam, loquela ostendunt, quos catholicae christianos Romam quotannis et Apostolorum limina*

[6] *Liber Sancti Iacobi, Codex Calixtinus*, Biblioteca Digital Hispanica, Biblioteca Nacional Hispanica, MSS.Facs/647, fila 44 recto (p. 46 digitală).

invisentes, aliquando gavisi sumus ita loquentes audiri, ut, quae vulgari communique gentis suae more dicunt, rusticam male grammaticam redoleant latinitatem)[7]. În alt discurs, Biondo Flavio enumeră popoarele care ar putea lupta în alianță cu occidentalii contra turcilor și îi pomenește, în acest context, pe „românii născuți din sânge roman" (*Romano ortos sangue Vlachos*)[8]. După cum se vede, în discursurile sale către suveranii europeni, italianul susține romanitatea românilor cu argumente lingvistice, fiindcă el însuși – din câte se pare – i-a auzit pe pelerinii români la Roma vorbind românește. De asemenea, după cum a observat, încă prin anii '60 ai secolului al XX-lea, Șerban Papacostea, unii români aveau în Evul Mediu conștiința originii lor romane și se mândreau cu acest fapt. Ștefan cel Mare, numit Valahul („Românul"), principele Moldovei, obținuse în 1475 – Anul Jubileului la Roma – victoria antiotomană de la Vaslui (10 ianuarie 1475), iar vestea făcuse ocolul Europei[9]. Victoria venea, pentru unii, ca o ofrandă creștină pentru Jubileu. De altminteri, Ștefan, principele „Valahiei" (Moldovei), era așteptat să vină la Roma, „la pragurile Apostolilor" (*ad limina Apostolorum*)[10], în martie 1475[11].

Românii se duceau – unii dintre ei – „la pragurile apostolilor", la Roma, în secolul al XV-lea, dar nu avem dovezi că mergeau în secolul al XIII-lea la Compostela și este puțin probabil să se fi dus. Astfel că mențiunile din *Codex Calixtinus* rămân fără legătură directă cu românii.

Carlo Pulsoni are, astfel, în esență, dreptate, dar trebuie să fie corectat în altă privință: în focul argumentației, acesta – adică cel care a exprimat dubiile sale îndreptățite în legătură cu „dacii" și „romanii" Papei Calixtus ca fiind identici cu românii – atinge și problema vechimii etnonimului „români". Aici lucrurile se complică, fiindcă acest autor crede că românii se chemau pe sine valahi în Evul Mediu și că, prin urmare, principial, nu avea cum să apară termenul de „român" la 1200 sau la 1300: „At that time, the Romeni defined themselves as Valachi, and never as *Romani*"[12]. Mai departe, autorul spune că termenul de Romanus, chiar dacă

---

[7] *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Thurcos Blondus Flavius Forliviensis*, în *Scritti inediti e rari di Flavio Biondo*, con introduzione di Bartolomeo Nogara, Roma, 1927 (Studi e testi, 48), p. 45; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1993, p. 56–57; Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 226. Expresia *ad limina apostolorum* se referă în mod oficial la întâlnirea pe care episcopii catolici o au, la fiecare cinci ani, la Vatican cu Papa; în sens larg, înseamnă omagiul adus de creștinii catolici fondatorilor credinței și bisericii, prin vizite periodice la Vatican.

[8] *Ad Petrum de Campo Fregoso illustrem Genuae ducem Blondus Flavius Forliviensis*, în *Scritti inediti e rari*…, p. 70; A. Armbruster, *Romanitatea românilor* ..., p. 57.

[9] Ovidiu Cristea, *The Aftermath of a Victory: An Episode of Stephen the Great's Diplomacy after the Battle of Vaslui (10 January 1475)*, în „Banatica", XXVIII (2018), p. 453–463.

[10] Tamás Fedeles, *„Bosniae ... rex ... apostolorum limina" visit: die Romwallfahrt des Nicolaus Újlaki im Jahre 1475*, în „Ungarn-Jahrbuch", XXXI (2011–2013 [2014]), p. 99–118.

[11] Izvoarele la Alexandru Simon, *„Duca Stephano vaivoda intitulato re <de Bosna>dal Re de Hungaria" și „<Nicolaus>Bosniae et Valachiae Rex": despre identitatea regală a valahilor la mijlocul anilor 1470*, în *Sub semnul împlinirii și al datoriei. Studia in honorem Dorina N. Rusu*, editori Ioan Bolovan, Ioan-Aurel Pop, Victor Spinei, București, 2021, p. 147–174. Confuzia făcută, în 11 martie 1475, de către ambasadorul Arrivabene, între Nicolae Újlaki și Ștefan al Moldovei, drept *Duca Stephano vaivoda intitulato re* <de Bosna> *dal Re de Hungaria*, care trebuia să vină la Roma pentru a fi încoronat rege de către Papă, era evidentă.

[12] Carlo Pulsoni, *Notes on Some* ..., p. 159.

a evoluat în țările latine de la Dunăre într-un fel care a dat mai târziu numele de „rumân", „român", nu e documentat ca nume etnic până în secolul al XVI-lea, în timp ce cronicile bizantine, maghiarii, cronicile occidentale sau umaniștii și călătorii italieni vorbesc numai de valahi, valahi, olahi etc.[13] Ca să-și întărească spusele, Carlo Pulsoni zice că prima pomenire a numelui de român apare la Francesco della Vale, secretarul lui Alvise Gritti prin anii 1530, iar a doua la Francesco Griselini, pe la 1780. Oare așa să fi stat lucrurile?

Astăzi, cercetările privind etnogeneza românilor au demonstrat că aceștia s-au format la fel ca toate popoarele romanice, în mileniul întâi al erei creștine, din mai multe elemente etnice, dintre care au predominat trei: elementul autohton (traco-daco-geții), elementul cuceritor (romanii) și elementul migrator (slavii). După cum se vede, ca și în Italia, Gallia sau Hispania, a învins elementul roman. Prin urmare, românii există ca popor romanic de la finele mileniului I al erei creștine (când sunt amintiți în surse străine ca „blachi", „vlahi", „valahi", „volohi", „olachi", „ilac", „oulagh" etc.), adică de pe la anii 800–900. Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (912–959) îi pomenește pe români – ceea ce este normal, din moment ce etnogeneza lor era desăvârșită atunci, ca și a celorlalte popoare romanice – în lucrarea sa *De adminstrando imperio*, dar nu cu numele lor dat de străini (cum fac mai toate lucrările păstrate de atunci), ci îi numește *Romani*. Unii au zis că nu se poate și că trebuie să fie vorba de bizantini. Dar aceștia din urmă sunt numiți în aceeași lucrare *Romei*. Mai exact, împăratul zice că „romanii" aceștia ar fi urmașii ai coloniștilor aduși de Diocletian, că ei „se numesc pe sine romani și acest nume l-au păstrat până astăzi"[14]. Tot acolo, textul spune același lucru mai pe larg: „Acestora li s-a spus romani, pentru că de la Roma au fost mutați și această denumire o poartă până în ziua de azi". Referirea ca „romani" pentru românii de la sud de Dunăre nu trebuie să mire. Pe de o parte, numele de „blachi" nu era încă generalizat în cancelariile bizantine, iar pe de altă parte, poporul român s-a format și a locuit deopotrivă la sud și la nord de Dunăre, adică acolo unde au fost provincii romane, unde a existat substratul traco-dacic și unde au ajuns și slavii. Aria este foarte largă, dar acest fapt este normal din moment ce românii au fost și sunt și azi cel mai numeros popor din sud-estul Europei (ajungând, împreună cu ramura lor basarabeană, la circa 25 de milioane de oameni; următorul popor din zonă ca mărime sunt grecii și au cam 10 milioane). Un popor mare se formează pe o arie geografică mare, chiar dacă membrii lui nu locuiesc compact această arie, cum a fost și cazul românilor, care au trăit amestecați cu alte pânze de populație (cu slavi, albanezi, greci). Aceasta nu este o judecată de valoare („națională", cum a fi tentați unii să zică), ci o constatare ivită din izvoare. Cu alte cuvinte, împăratul Constantin al VII-lea reproduce, pe la anii 950, cele spuse de colonii romanilor de la sud de Dunăre despre ei înșiși: ei se numeau pe sine „romani" și păstrau prin aceasta amintirea Romei, de unde veniseră de bună voie sau de unde fuseseră aduși. Dar împăratul spune și ceea ce știa și susținea opinia publică despre acești locuitori ai imperiului său: lor li se spune „romani" de către comunitate; ei se numesc pe sine „romani" și au acest nume

[13] *Ibidem*.

[14] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 23–24. Constantinus Porfyrogenitus, *De administrando imperio*, §§ 29 și următoarele.

de la Roma, de unde au fost colonizați demult (când exact nu se mai știe, dar împăratul Diocletian – păstrat în amintirea consemnată de Constantin al VII-lea Porfirogenetul – va fi avut și el un rol în această colonizare). În *Strategikon* de Maurikios, se menționează existența poporului român la nord de Dunăre prin anii 700 după Hristos[15], iar în *Acta Sancti Demetrii* există mărturia prezenței poporului român la nord și la sud de Dunăre, înainte de anii 800 și în secolul următor, al IX-lea[16]. Aceste mărturii timpurii despre existența poporului român incipient, în care nu este utilizat numele de blachi (valachi) și care vorbesc mai mult despre romanitatea decât despre românitatea dunăreană sunt o mărturie că românii erau chemați și se chemau pe sine după numele antic al strămoșilor lor, colonii Imperiului Roman. În general, bizantinii nu utilizau acest nume de „roman" (rezervat lor) pentru străini – mai ales că în Occident, de la anii 800 încoace, fusese „uzurpat" numele de „roman", prin crearea Imperiului Carolingian – dar proto-românii și românii, din imperiul răsăritean și din vecinătatea lui, nu se numeau „romani" ca să revendice pentru sine ori să concureze ideea imperială, ci pur și simplu fiindcă aveau conștiința de a fi „romani". De aceea, împăratul le dă numele lor etnic, deși acesta era folosit în sens politic pentru cetățenii Imperiului Roman de Răsărit. Mai târziu, Papa Inocențiu al III-lea (1198–1216), în corespondența sa cu țarul vlah Ioniță cel Frumos (1196–1207), al proaspăt înființatului Țarat Româno-Bulgar (Al Doilea Țarat Bulgar, după terminologia bulgară), „imperiu" în care, la început, elementul etnic vlah a fost dominant, îl laudă pe liderul sud-est european pentru că el și poporul său se trăgeau din romani. Din aceste scrisori se vede legătura dintre vlahi și romani, mai exact se vede identitatea și sinonimia lor. Papa știa că românii lui Ioniță susțineau și se mândreau că sunt romani și că vecinii lor știau acest lucru: „Nos autem audito, quod de nobili Urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint"; „Ut sicut genere sic sis etiam imitatione Romanus et populus terrae tuae, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse", scria Papa Inocențiu în epistolele sale, cu scopul atragerii noului stat în orbita Romei, a scoaterii sale de sub oblăduirea ecleziastică a Noii Rome[17]. Țarul Ioniță se mândrea în fața Papei cu originea sa și a poporului său, descendenți de la Roma, iar Papa invoca această origine, cunoscută opiniei publice (*se asserit* = se zice, se afirmă), știind că astfel va putea sensibiliza conducerea laică și religioasă a noului regat-imperiu spre uniunea politică și confesională cu Roma Eternă. Dacă țarul Ioniță și vlahii săi – cum erau ei deja numiți românii în majoritatea cancelariilor europene – nu s-ar fi chemat romani (*imitatio Romanus* = imitarea <numelui de> roman) și nu ar fi știut că descind din romani (*originem tragere* = a-și trage originea), invocarea acestei rădăcini a lor de către Papă nu ar fi avut niciun rost. Cum să fi fost lăudați că sunt romani, dacă ei ar fi ignorat acest lucru? De altminteri, se vede că papa a știut de romanitatea românilor tocmai de la țarul Ioniță. Astfel, este evident că românii de la 1200 (unii dintre ei) aveau conștiința că sunt romani, moștenitori ai

[15] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 25. Mauricius, *Arta militară*, ediție de Haralambie Mihăescu, București, 1970, p. 285 (în colecția *Scriptores byzantini*, VI).

[16] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 25. *Acta Sancti Demetrii. Miracula*, II, 195–196, în Jacques Paul Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeca*, tom. 116, col. 109, 531, 1361 și urm.

[17] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 32-36. *Acta Innocentii PP III (1198–1216*), E. registris Vaticanis aliisque eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Teodosius Haluščynskj, Roma, 1944, p. 207, 226, 228, 229, 242, 249, 563, 564.

romanilor antici, adică ai unui stat vestit și ai unui popor glorios, motiv pentru ei de mândrie. Istoricul Ioan Kynnamos (1143–după 1185) are și el o mărturie importantă despre români: „Se zice că sunt coloni veniți de demult din Italia" (*Valachi qui Italorum coloni quondam fuisse perhibentur*)[18]. Prin urmare, istoricul recunoaște că nu a stabilit el originea vlahilor, ci că a aflat („se zice") despre asta de la opinia publică sau de la valahii înșiși. Notarul anonim al regelui ungar Bela (*P. dictus magister quondam regis Bele notarius*) scria cândva în a sa *Gesta Hungarorum*, probabil în secolul al XI-lea, când a domnit regele Bela I[19], că la venirea ungurilor în Pannonia, prin anul 896, țara respectivă (*Terra Pannoniae*) era locuită de *Sclavi, Bulgarii et Blachi, ac pastores Romanorum* („slavi, bulgari și vlahi, adică păstorii romanilor)[20]. Aici, conjuncția ac sinonimă cu *atque*, are funcție explicativă („cu alte cuvinte") și nu copulativă (de legătură). Expresii ca *pascua Romanorum* sau *pastores Romanorum*, în legătură cu *Pannonia* și cu *blachii*, aveau să mai fie folosite în epocă. Așadar, Anonymus îi leagă și el direct pe vlahi de romani, convins fiind de descendența acestora din romanii antici. În *Cântecul Nibelungilor* se vede că autorul știa de originea romană a vlahilor, fiindcă „ducele" venit cu 700 de valahi la curtea regelui hunilor se cheamă „der Herzoge Râmunc ûzer Vlâchen lant"[21]. Aici apar ambele nume ale românilor, iar „ducele" se numea precum își ziceau românii lor înșiși. Este vorba, probabil, despre un personaj fictiv, un erou eponim, cum s-ar spune în alte cuvinte și cum se întâmplă în legenda despre Roman și Vlahata.

Ulterior, în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, rivalitatea maghiaro-polonă pentru spațiul românesc și progresele expansiunii otomane de după 1354 aveau să stârnească interesul pentru regiunea carpato-dunăreană. La 17 octombrie 1345, Papa Clement al VI-lea anunța de la Avignon lui Ludovic I, regele Ungariei, că *Olachi Romani, commorantibus in partibus Ungariae Transsilvanis, Ultralpinis et Sirmis* primiseră credința latină; pentru a atrage cât mai mulți „olachi", Papa trimisese scrisori *tam nobilibus quam popularibus Olachis Romanis*, între care Papa îl numește pe Alexandru Basarab, fiul lui Basarab, domnul Țării Românești[22]. Se vede că, fie și mutată la Avignon, curia papală păstrase de pe timpul lui Inocențiu al III-lea amintirea originii romane a românilor, încât aici românii sunt chemați cu dublul lor nume, anume valachi" (în varianta „olachi", specifică în Regatul Ungariei, unde domnea Ludovic I de Anjou) și „romani" (după cum se numeau românii pe sine). Arhiepiscopul Ioan de Sultanieh, în jurul anului 1400, redacta un tratat de geografie universală, în care spunea despre români: „Ei se fălesc că sunt romani și lucrul se

[18] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 31, 36. Ioannes Cinnamus, *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, VI, ed. Bonn, p. 260.

[19] Bela I a murit în 1063, dată la care se și opresc evenimentele din cronică. Ulterior, poate inclusiv sub Bela al III-lea, cronica a fost copiată și adăugită, cum se întâmpla constant cu gestele medievale. Vezi Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX–XI*, Cluj-Napoca, 2006, p. 11–57 (Capitolul I. *Gesta Hungarorum* și autorul ei).

[20] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 38–39. *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, editor Emericus Szentpétery, Budapestini, 1937, p. 45.

[21] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 43. *Der Nibelunge nôt*, XII, 1 283–284, ed. K. Lachmann, Berlin, 1878, p. 174.

[22] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 49. *Acta Clementis PP (1342–1352)*, E. Regestis Vaticanis aliisque fontibus collegit Aloysius L. Tăutu, Roma, 1960, p. 100–101.

vădește în limba lor, căci ei vorbesc ca romanii”[23]. Ioan de Sultanieh a fost în Țările Române și a vorbit cu românii. El i-a auzit pe români „vorbind ca romanii” și zicându-și lor înșiși români, adică, în formă scrisă, „romani”. Numai când auzeau numele pe care și-l dădeau românii, învățații străini făceau legătura firească cu romanii antici.

Umanistul italian Poggio Bracciolini (1380–1459) spune: „La sarmații de sus, există o colonie – după cât se spune – lăsată de Traian” (*Apud superiores Sarmatas colonia est ab Traiano – ut aiunt – derelicta*)[24]. Autorul acesta zice „după cât se spune” ori „după cum se spune” (*ut aiunt*), fără să precizeze cine și cum spune asta, românii sau alții, însă chestiunea importantă care rămâne este cunoașterea în Occident a existenței insulei de latinitate undeva, în estul Europei. Pomenitul umanist italian, Biondo Flavio (1392–1463), într-un text redactat în 1453, spune că valahii „dovedesc prin vorbire originea lor romană ca pe un lucru de cinste, <origine> pe care o pun în evidență și o invocă” (*originem suam quam ad decus prae se ferunt praedicantque Romanam, loquela ostendunt*)[25]. Astfel, autorul, consemnând faptul că românii se mândreau în secolul al XV-lea cu originea lor romană, demonstrează și el existența conștiinței romanității la acești români de la finele Evului Mediu. O personalitate care a făcut cunoscută romanitatea aceasta a românilor în lumea catolică a fost Enea Silivio Piccolomini (1405–1464), adică Papa Pius al II-lea. Contemporan cu acesta a fost Nicolae, episcop de Modrussa (1425–1480), un altul care a înregistrat afirmarea de către românii înșiși a originii lor romane: „Vlahii aduc ca argument al originii lor faptul că, deși se folosesc cu toții de limba moesică, care e ilirică, totuși vorbesc de la origine o limbă populară, care e latina, al cărei uz nu l-au părăsit deloc; și când se întâlnesc cu străinii cu care încearcă să intre în vorbă îi întreabă dacă știu să vorbească romana” (*Vlachi originis suae illud praecipuum prae se ferunt argumentum, quod quamvis Mysorum lingua, quae Illyrica est, omnes utantur, vernaculo tamen sermone hos est latino haud prorsus obsoleto ab incunabulis loquuntur, et um ignotis congressi, dum linguae explorant commercium, an Romanae loqui norint interrogant*) . Autorul este primul care face deosebirea între funcția limbii române ca limbă vorbită de popor (*loquuntur* = ei vorbesc) și cea a limbii slave, folosită ca mod de exprimare a culturii scrise (*utantur* = ei folosesc). De asemenea, când arată că românii îi întrebau pe străini dacă știau să vorbească „romana” nu este vorba de limba latină. Referirea se făcea, evident, la limba română, numai că numele de „limba română” nu se poate reda pe latinește decât în forma *lingua romana*. Pe de altă parte, cele două nume ale limbilor romană (latină) și română erau atât de apropiate sub aspect fonetic încât se confundau, iar autorii italieni nu remarcau doar latinitatea limbii române, ci și denumirea identică a latinei dunărene cu a limbii romanilor din Antichitate. Nicolaus de Modrussa este primul umanist care îi plasează pe români în marea familie a popoarelor romanice: „Prin care cuvânt (Valahi) se denumesc nu numai ei (românii), ci chiar toate națiunile de astăzi asemănătoare italienilor” (*Quo vocabulo – Valachi – non modo ea gens sed*

[23] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 224.

[24] *Ibidem*, p. 226. Remigio Sabbadini, *Quando fu riconosciuta la latinità del romeno?*, în „Atene e Roma”, XVIII, 1915, n-rele 195–196, p. 83–85.

[25] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 226. Alexandru Marcu, *Riflessi di storia romena*, în „Ephemeris daco-romana”, I, 1923, p. 362–363.

omnes quoque finitimae nationes hodie Italos nominant) . El are respect pentru teoria superiorului său, Papa Pius al II-lea (despre proveniența etnonimului vlah de la numele generalului roman Flaccus), dar exprimă indirect ideea corectă că vlah (cu variante) este numele comun al latinofonilor români, italieni și al celorlalți romanici. De altminteri, se știe că ungurii, polonezii și alți vecini ai românilor îi numeau pe aceștia aproape în același fel ca pe italieni. Un participant polonez la Conciliul de la Lateran (1514), Jan Laski, arhiepiscopul de Gnezno, afirmă despre români: „Căci spun despre sine a fi militarii de odinioară ai romanilor, și pentru apărarea Pannoniei contra sciților. De unde se vede că, de drept, au în mare parte limbă italică, dar rit rutean/slav" (*Nam dicunt se esse Romanorum quondam milites, ad praesidia Pannoniae contra Schytas missos. Unde est, quod iure pro magna parte idioma habent italicum, sed ritum ruthenicum*)[26]. Și din această mărturie, de dinainte de jumătatea secolului al XVI-lea, se vede că românii știau că sunt romani, că se numeau pe sine romani și că se mândreau cu această glorioasă ascendență a lor. Exemplele ar putea continua. Astfel că, până la Francesco della Valle, mai sunt multe exemple care atestă nu doar romanitatea românilor, ci și conștiința de sine a românilor despre această calitate a lor.

Un document în limba italiană, redactat la Nicopole, pe malul Dunării, la 16 februarie 1499, spune: *Poi, visto ognj cosa,/ me misi a camino et passai lo Danubio sul paese de Vlachi, chiamati rumenj,/ idest romanj, et in XJ giornj, semper lungho Danubio cavalcando, qui venendo*[27]. Izvorul italian aflat în atenție, destinat să aducă la cunoștința ducelui de Milano confruntările militare din răsărit, dintre turci și creștini, are o importanță notabilă și din alt punct de vedere: el confirmă – dacă mai era nevoie – numele etnic intern (endonimul) pe care și-l dădeau românii, numele de roman și care circula în paralel cu cel dat de străini (exonimul), numele de valah[28]. Pentru martorul italian, românii se numeau pe sine romani, astfel că diferența fonetică de pronunție dintre rumân/român și roman nu avea nicio importanță, fiind firească în urma trecerii timpului[29]. Este clar că acest nume de „rumâni, adică romani", pe care „se spune" că și-l dădeau românii, nu data de atunci. Nu se poate inventa un nume etnic la o dată anume.

Fragmentul prezentat mai jos face parte dintr-un text care se intitulează (ca piesă arhivistică) „Un necunoscut, spre păstrarea amintirii celor povestite", are nr. 160, este marcat ca fiind „fără loc, fără dată" și poartă numele intern de „Scurtă istorie a dacilor până la Ștefan al III-lea (voievodul Moldovei)". El face parte din arhiva familiei De Medici de la Florența și este o copie și o prelucrare a unui model mai vechi, adaptat momentului, adică sfârșitului secolului al XVI-lea, când papalitatea

---

[26] Nicolae Iorga, *Dovezi despre conștiința originei românilor*, în „Analele Academiei Române", Memoriile Secțiunii Istorice, Seria a III-a, tom. XVII, 1936, p. 261–262. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 229. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 85.

[27] Archivio di Stato di Milano, Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze Estere, cart. 640. *Illyria, Polonia, Russia, Slavonia*, fasc. *Illyria*, nn.

[28] Readucem în atenție acel *scis romanice* (știi românește?) adresat de români străinilor, care-l iritase enorm pe Nicolae, episcopul de Modruš, cu aproape trei decenii înaintea raportului anonim din Nicopole (Al. Simon, „*Scis romanice?* The *21,660* Victims of *Dracula* and Matthias Corvinus' Kingdom of *Dacia*", *Il Mar Nero*, IX–X (2019–2020), p. 153–161).

[29] I.-A. Pop, *Rolul romanității românilor în conștiința medievală*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub omagiu*, editor Gheorghe Cliveti, Iași, 2014, p. 307–320.

pregătea o nouă „Ligă Sfântă" contra Imperiului Otoman, tot mai concentrat asupra acaparării Europei Centrale[30]. Iată-l în forma sa latină originală: *Sunt Daci ex Italis Romanisque procreati, qui duce Lucio Valerio Flacco cum Daciam occupavissent in hisque regionibus inveteravissent ac uxores duxissent, hos Dacos reliquerunt, qui eorum lingua Romani a Romanis, nostra Valasci, eodemque modo ab Italis appellantur. Valasci enim Polonis idem est, quod Itali Latinis. Quorum regio Moldavia quasi Minor Dacia vulgo appellatur. Hi natura, moribus et lingua non multum a vulgo Italiae absunt, suntque homines feri magneque virtutis, neque alia gens est, quae pro gloria belli et fortitudinis angustiores fines cum habeant, plures ex propinquitate hostes sustineat, quibus continenter aut bellum infert, aut illatum, defendit Valachiae situs*[31]. Traducerea: „Sunt dacii născuți din italici și din romani, care, după ce ocupaseră Dacia, având-l drept conducător pe Lucius Valerius Flaccus, iar cu timpul se așezaseră stabil în aceste ținuturi și își luaseră soții, i-au lăsat în urmă pe acești daci; iar aceștia sunt numiți în limba lor români de către români, iar în a noastră valahi, și în același mod sunt numiți și de către locuitorii Italiei. Căci, pentru poloni, valahi este același lucru cu italici, când se referă la latini. Țara lor este numită în popor Moldova, însemnând Dacia mai Mică (Dacia Minor). Aceștia, prin natura lor, obiceiuri și limbă nu sunt tare îndepărtați de populația Italiei și sunt oameni mândri și de o mare vitejie; nici nu este vreun alt neam care, doar pentru gloria câștigată din luptă și curaj – căci stăpânesc peste ținuturi reduse ca întindere –, să poată ține piept atât de multor dușmani din vecinătate, cu care permanent fie că poartă război, fie, dacă de aceia le e pornit împotrivă, este apărată regiunea Țării Românești (Valahiei)". Se vede și aici evidența: românii se numeau pe sine romani.

După 1500, pe măsură ce contactele și călătoriile se înmulțesc, mărturiile despre numele etnic al românilor identic cu numele romanilor se tot înmulțesc. Padovanul Francesco della Valle (? – după 1545) – aflat în serviciul lui Alvise Gritti – a scris la Veneția, în 1535, după moartea patronului său, *Una breve narrazione*… („O scurtă povestire ..."), cu impresii din cele două călătorii (prima la 1532, iar a doua la 1534) făcute în Țările Române[32]. El spune că locuitorii Țării Românești vorbesc o limbă romanică: „Limba lor este puțin deosebită de limba noastră italiană, își zic în limba lor romani (romei), fiindcă spun că au venit din vremuri străvechi de la Roma, pentru a se așeza în această țară; și când vreunul întreabă dacă știe cineva să vorbească în limba lor valahă, ei spun în felul acesta: știi românește?, adică știi să vorbești limba română, din cauză că limba lor s-a stricat" (*La lingua loro è poco diversa dalla nostra Italiana, si dimandono in lingua loro Romei perché dicono esser venuti anticamente da Roma ad habitar in quel paese, et se qualcuno dimanda se sano parlar in la loro lingua valaca, dicono a questo modo sti rominest, che vol dire*

[30] Publicat în *Elementa ad Fontium Editiones*, XXVII-2. *Res Polonicae ex Archivo Mediceo Florentino,* editori Walerian Meysztowicz, Wanda Wyhowska de Andreis, Roma, 1972, nr. 160, p. 18. Îi mulțumim profesorului Cristian Luca (directorul Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția) pentru semnalarea izvorului.

[31] *Ignotus ad rei memoriam*, N. 160, s. l. (sine loco), s. d. (*sine data*), *Brevis historia Dacorum usque ad Stephanum III [voievodam Moldaviae]*, (Exempl.), Archivo Mediceo Fiorentino, F. 4293, f. 447. Adică: Archivio di Stato di Firenze, Archivo Mediceo del Principato, Filza 4293. *Avvisi, varie scritture et notizie di Polonia (1559–1599)*.

[32] Maria Holban (volum îngrijit), *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 317–320.

sai tu Romano, per esser corrotta la lingua)[33]. Italianul relatează, în continuare, cum au fost ei de bine primiți la o mănăstire „din deal", în fața orașului Târgoviște, de niște călugări „greci" (ortodocși), care le-au făcut italienilor o impresie deosebită și le-au povestit „toată istoria așezării locuitorilor din această țară" și anume „că împăratul Traian, învingând și cucerind această țară, a împărțit-o între soldații săi, prefăcând-o în provincie romană, încât, fiind aceștia descinși din cei antici, păstrează numele de romani. Dar, trecând anii, băștinașii au alterat într-atâta numele, ca și obiceiurile și limba, încât acum ei cu greu se mai înțeleg; totuși, în prezent, ei se numesc Romei, și aceasta am aflat noi de la călugării de la mănăstire" (*tutta l'historia della venuta di quelli populi ad habitar in quel paese, che fu questa: che havendo Trajano Imperatore debellato et acquistato quel paese, lo divide a suoi soldati, et lo fece come colonia de Romani; ma per il corso de tempi, hanno corrotto si il nome, et li costumi, che a pena s'intendono, però al presente si dimandon Romei, e questo è quanto da essi monacci potessimo esser instruiti*)[34]. Francesco della Vale vorbește și el, clar și precis, despre conștiința romanității românilor și despre latinitatea limbii române, fiind primul care reproduce o propoziție românească („Știi românește?"), pe care o înțelege fără traducător. Într-un fel, și acest italian de pe la 1500 vede țara locuită de români în unitatea ei originară, stabilită de împăratul Traian. De la Francesco de la Valle și până la Francesco Griselini, adică de la 1534 până la 1780 – nume și date invocate de Carlo Pulsoni, este o cale foarte lungă, toată presărată cu mărturii ale faptului că românii se numeau pe sine „romani" și nu vlahi. Dăm câteva exemple.

Tranquillo Andronico (Andreis) sau, latinizat, Andronicus (1490-1571), dalmat din Trau (Troghir), ocrotit de episcopul Statilius al Transilvaniei, partizan al aventurierului venețian Aloisio (Alvise) Gritti[35], într-o epistolă (datată în 1534) către Ian Tarnowski, comandant suprem al armatei Regatului Poloniei, spune că românii „se cheamă și acum romani" (*et nunc se Romanos vocant*), „dar nu mai au nimic roman decât limba" (*sed nihil Romani habent, praeter linguam*)[36]. Aceasta nu înseamnă în niciun caz că începând cu anul 1534 românii se chemau pe sine „romani" – cum dau de înțeles unii autori – că atunci, Andronicus a consemnat acest lucru. De altfel, textul spune că „și acum" românii se cheamă romani, ceea ce vrea să spună că mereu în trecut românii s-au chemat pe sine așa.

Anton Verancsics sau Verantio/ Verantius (1504–1573) susține că „valahii, când întreabă pe cineva dacă știe să vorbească pe limba lor valahă, spun: Oare știi

[33] Claudiu Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, în „Bulletin de la Section Istorique", XVI, 1929, p. 15. Maria Holban, *op. cit.*, vol. I, p. 322; Adolf Armbruster, *op. cit.*, p. 90. Cea mai veche mențiune a întrebării îi aparține însă lui Nicolae de Modruš (Modrussa) și a fost inclusă în deloc măgulitoarea prezentare făcută de prelatul dalmat lui Vlad al III-lea Drăgulea, poreclit Dracula de sași și de occidentali și Țepeș de turci (Luka Spoliarijć, *Nicholas of Modruš, The Glory of Illyria: Humanist Patriotism and Self-Fashioning in Renaissance Rome* [teză de doctorat (Central European University)], Budapest, 2013, p. 293).

[34] Maria Holban, *Călători străini ...*, p. 322.

[35] *Ibidem*, p. 242–245.

[36] Tranquillus Andronicus, *De rebus in Hungaria gestis ab Illustrissimo et Magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola*, în Andreas Veress, *Acta et Epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, Cluj (Kolozsvár), 1914, p. 243; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 90; George Lăzărescu, Nicolae Stoicescu, *Țările Române și Italia până la 1600*, București, 1972, p. 278–280.

româna?, sau când întreabă dacă este valah, îl întreabă: Dacă este român?" (*Valachos … interrogantes, quampiam, an sciret Valacchice: scisne, inquunt Romane? et an Valachus esset: num Romanus sit? quaerunt*)[37]. El este unul dintre numeroșii autori care atestă felul cum se numeau pe sine românii în secolul al XVI-lea: „Valahii, care se numesc pe sine romani" (*Valacchi, qui se Romanos nominant*). Este clar că românii nu se numeau pe sine romani, ci români, numai că redarea etnonimului intern în latinește se putea face, în forma cea mai apropiată de fonetica limbii române, doar prin *Romanus*. Cu alte cuvinte, străinii auzeau din gura românilor etnonimul român, dar nu-l puteau reda în latină întocmai. Pe de altă parte, dându-și seama că, de fapt, era vorba despre o formă ușor alterată a numelui latinesc de *Romanus*, îl redau prin *Romanus*.

Alessandro Guagnini (1538–1614) notează, într-o interesantă biografie anonimă a lui Despot Vodă, scrisă în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu (1564–1568): „Această națiune a valahilor se numește romană (română) și ei spun că își trag obârșia de la exilații alungați de romani din Italia" (*Haec nacio Valachorum appellatur Romana, et aiunt originem traxisse ab extoribus adactis in exilium a Romanis ex Italia*)[38]. Firește, și acest autor nu dorește să spună că națiunea valahilor se numește pe sine „romană", ci „română", dar nu are cum să redea această particularitate a numelui românesc în latinește. Pe de altă parte, asemănarea celor două denumiri era așa de mare încât ele păreau identice.

Ferrante Capeci (1549–1587), umanist și el, rector al Colegiului Major iezuit (al Universității) din Cluj, scrie că românii „au limba asemănătoare cu italiana actuală, în așa fel încât în puține luni s-ar putea învăța bine limba lor <de către italieni>, așa cum ei <românii> învață ușor italiana. Mai mult, ei se cheamă „românești" (*Hanno lingua simile all'italiana moderna, tal che fra pochi mesi si potrebbe bene imparar la loro lingua; come essi facilmente imparano l'italiano. Anzi essi si chiamano romaneschi*…)[39]. Un iezuit anonim italian spune, la 1587, că românii „sunt totuși prieteni ai numelui de roman, și prin limba stricată provenită din latină, și prin opinia pe care o au de a fi descins din romani și se cheamă între ei cu numele de romani" (*Questa gente … e pero amica del nome Romano, si per la lingua corotta de la latina, si per l'opinione che hanno d'esser discesi da Romani et con nome de Romani si chiamano fra di loro*)[40].

Sasul Gaspar Helth (Heltai) din Cisnădie, stabilit la Cluj, arată (în 1579) că valahii se numesc pe sine români (*Románusok*)[41]. Wolfgang (Farkas) Kowachoczy, cancelarul lui Ștefan Báthory, lăsând în 1584 o scriere de actualitate politică, spune

---

[37] Antonius Wrancius Sibenicensis Dalmata, *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpinae*, în *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, II, Pest, 1857, p. 134–135.

[38] *Vita Despothi Principis Moldaviae*, în Constantin Marinescu, *À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclides récemment découverte*, în *Mélanges d'histoire générale*, publiés par C. Marinescu, Cluj, 1938, p. 381–397. Apud A. Armbruster, *op. cit.*, p. 109. Vezi și Maria Holban (redactor responsabil), *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970, p. 291 și urm.

[39] Ladislaus Lukács, *Documenta romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis*, III (1581–1586), Romae, 1967, p. 403; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 131.

[40] Ioan Constantin Filitti, *Din documentele Vaticanului*, II. *Documente politice (1526–1788)*, București, 1914, p. 45; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 131.

[41] B. Capesius, *Neue Forschungen über Gaspar Helth (Heltai Gáspár)*, în „Forschung zur Folks- und Landeskunde", VIII, 1965, 2, p. 96–97; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 133.

că „valahii noștri, care se pretindeau chiar și acum ca fiind romani în mod obișnuit în limba vorbită, erau rămășițele acestora [ale romanilor]" (*Valachi nostri, qui se nunc etiam Romanos vulgo venditant, eorum reliquie sunt*)[42]. Într-o descriere anonimă a Moldovei, de inspirație polonă, scrisă pentru uzul papal (*Ignotus ad rei memoriam brevis historia Dacorum usque ad Stepahnum III, voievodam Moldaviae…* = „Scurtă istorie a dacilor prin amintirea lucrurilor necunoscute până la Ștefan al III-lea, voievodul Moldovei ..."), tot la finele secolului al XVI-lea, se spune că moldovenii, „în limba lor, se cheamă ... români de la romani" (*eorum lingua Romani a Romanis ... appelantur*)[43]. Friulanul Marcantonio Nicoletti da Cividale (1536–1596) știe că românii înșiși se pretind descendenți din „nobilimea romană". Giovanni Antonio Magini (1555–1617) explică faptul că românii păstrează între ei numele de romani[44]. Giorgio Tomasi (? – după 1621), care a stat în Transilvania între 1596–1599, susține că românii „țin de ocară numele de valah, nevoind să fie chemați cu alt cuvânt decât acela de români/ românești, mândrindu-se de a avea originea din romani" (*Tengono per ignominia il nome di Valacco, non volendo essere appellati con altro vocabolo che di Romanischi, gloriandosi d'havere origine da Romani…*)[45]. În comentariile la opera lui Nicolaus Olahus, Adam Francisc Kollarius, editorul ediției *Hungariei* de la 1763: „Toți valahii se consideră pe ei înșiși ca fiind *Rumunyi*, adică romani, și socot că vorbesc *rumunyeschte*, adică limba romanilor"[46]. Pierre Lescalopier, după ce arată, în urma călătoriei din 1574 în Țara Românească, că românii înșiși se consideră adevărați urmași ai romanilor, scrie că aceștia își „numesc limba lor românește, adică romană" (*nomment leur parler romanechte, c'est a dire romain*)[47]. Szamosközi István, umanistul maghiar transilvănean, susține că românii se numesc pe sine romani (*Quin etiam sese adhuc Romanos appellant*)[48], iar polonezul Stanislaw Orzechowski (1513–1566) scrie că românii (numiți daci) „se numesc în … limba lor români de la romani" (*eorum lingua Romini a Romanis ... appellantur*)[49].

Prin urmare, în argumentația lui Carlo Pulsoni s-au strecurat mai multe greșeli. În primul rând, pentru demonstrarea ideii (susținute în articol), anume că „romanii" din ambianța minunilor Sfântului Iacob de Compostela nu sunt români, nu era nevoie de „a dovedi" că românii nu erau români pe la 1200, ci valahi. O asemenea idee este

---

[42] Wolfgang Kowachoczy, *De administratione Transylvaniae Dialogus. Adiecta est ad Maximum et Victorem Poloniae Regem Gratulatio*, Claudiopoli Transilvanorum, 1584, 34 file; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 135.

[43] *Elementa ad fontium editiones*, XXVII (Res Polonicae in archivo Mediceo Florentino), II, ed. V. Meysztowicz și W. Wyhowska de Andreis, Romae, 1972, p. 18; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 145.

[44] A. Armbruster, *op. cit.*, p. 146–147.

[45] Ioan Domșa, *Referințele lui Giorgio Tomasi despre Transilvania și Țările Române*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională", X, 1945, p. 290–324.

[46] *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493–1568). Texte alese*, studiu introductiv și note de I. S. Firu și Corneliu Albu, București, 1968, p. 83.

[47] Paul Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în „Studii și materiale de istorie medie", IV, 1960, p. 444; Maria Holban, *op. cit.*, vol. II, p. 418 și urm.; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 127.

[48] Stephanus Zamosius, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Francofurti ad Moenum, 1598, p. 12. Prima ediție a apărut la Padova, în 1593.

[49] Stephanus Orichovius, *Annales polonici ab excessu Sigismundi*, în I. Dlugossus, *Historiae polonicae libri XII*, II, Lipsiae, 1711, col. 1555; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 115.

falsă dintru început. Nu există nicio mărturie din Evul Mediu care să dovedească faptul că românii se chemau pe sine valahi. Dimpotrivă, toate sursele care s-au păstrat arată contrariul, anume că românii nu cunoșteau numele de valah. Românii, ca și multe alte popoare, au două nume, unul intern, dat de ei înșiși când se definesc pe sine (endonim sau autonim) și altul extern, dat de străinii care se referă la români (exonim). Faptul acesta se cunoaște la mai multe popoare din jurul românilor sau de mai departe. Exemple: ungurii nu folosesc numele de „ungur" în limba lor, ci se numesc pe sine maghiari, grecii se numesc pe sine eleni, germanii – Deutschen, albanezii – schipetari etc. Cu toate că acest lucru este demult cunoscut și acceptat pentru popoarele enumerate mai sus și pentru multe altele, în cazul românilor există o reținere, născută din ignoranță, dar mai ales din diverse prejudecăți și clișee create de-a lungul timpului.

În perioada luptelor pentru emancipare națională a popoarelor, începute în secolul al XVIII-lea, din Europa Central-Orientală, când se susținea că au drept la existență liberă, la egalitate și chiar la state proprii doar popoarele cele mai vechi (popoarele „cu istorie" și mai nobile, fără amestec „barbar"), românii și-au cercetat și ei mai intens trecutul. În conștiința publică românească și chiar în folclor, exista convingerea (formulată vag și mitic) că românii sunt urmașii romanilor, că ei există „de la descălecatul dintâi, de la Traian, împăratul Romei". Mișcarea iluministă numită „Școala Ardeleană" a fortificat această convingere și a răspândit-o mult (uneori exagerând) prin lucrări de erudiție, scrise inclusiv în latinește, rezultat al cercetărilor savanților români, făcute la Roma, Viena și în alte locuri din Occident. Această ofensivă a românilor a creat, însă, și reacții adverse. Atunci, în secolul al XVIII-lea și de atunci încoace, s-au formulat și „teorii" contrare acestor idei ale romanității, continuității și unității românești, formulate – cele mai multe – cu finalitate politică, aceea de a-i opri pe români să se unească, să aibă stat național, să se ridice contra imperiilor acaparatoare și înglobante. O asemenea idee a fost și aceea că românii erau un popor „nou", „fără istorie", că ei proveneau din amestecuri obscure, „balcanice" și „orientale", că strămoșii lor fuseseră păstori rătăcitori prin sud-estul Europei, mai ales pe la sud de Dunăre, că „se strecuraseră" neobservați peste Carpați, prin secolele al XIII-lea și al XIV-lea, că erau din naștere „răufăcători", „murdari", „hoți", „jefuitori", că ajunseseră greu, târziu și parțial la o anumită conștiință etnică, că limba lor „balcanică" se „romanizase" prin munca unor savanți iluminiști, că națiunea lor – câtă exista – fusese „inventată" de elitele lor intelectuale modeste etc. În mod concret, „savanții" din Imperiul Romano-German (apoi Austriac și apoi Austro-Ungar) și cei din Imperiul Rusesc (apoi Sovietic) s-au pus (au fost puși) serios pe treabă și ei „au demonstrat" că strămoșii românilor moderni au fost valahii (formați din mai multe grupuri disparate în toată Europa Sud-Estică și Centrală), din care, în Epoca Modernă, ar fi fost „inventați" românii, drept construcție artificială, rezultat al „naționalismului". Ba, în lumea rusă și sovietică, ideea era că strămoșii românilor au fost două popoare distincte, vlahii în sud și vest și volohii în est. Din primii ar fi rezultat românii, iar din grupul de volohi s-ar fi născut moldovenii, două popoare distincte. Ce fel de popoare? În fața evidențelor, s-a admis că erau popoare romanice și că „moldovenii" ar fi fost „cel mai răsăritean popor romanic", rudă cu românii, dar, totuși, deosebit de români. Ca rezultat, în Republica Moldova – moștenitoarea guberniei rusești Basarabia și a „Republicii Sovietice Socialiste"

omonime, cu numele actual de Moldova – abia recent s-a renunțat la sintagma de „limbă moldovenească", aceasta fiind înlocuită prin lege cu numele firesc al limbii vorbite între Prut și Nistru, acela de „limba română". Gestul nu a avut nimic naționalist în sine, ci a exprimat potrivirea teoriei politice cu realitatea.

Occidentalii nu erau preocupați de astfel de detalii care cultivau diferențierea dintre români și „moldoveni" și care serveau expansionismului rusesc și sovietic. Ei erau, însă, influențați – și mai sunt și acum – de discriminarea românilor din trecut și de prelungirile sale mai recente. Astfel, azi, în mediile din Ungaria, Austria, Germania, Marea Britanie și alte țări germanice, în țările slave occidentale sau occidentalizate (catolice și, parțial, protestante), clișeul continuă, cu intensități diferite și cu intermitențe: românii sunt acum un popor romanic, dar unul recent, numit până la un timp valah și apoi (din secolul al XIX-lea, mai ales) cu numele modern actual. În țările de limbi neolatine (Italia, Franța, Spania, Portugalia), lucrurile sunt mai nuanțate. Limba, literatura și civilizația românească sunt studiate în cadrul departamentelor de limbi romanice, unde s-au creat lectorate de specialitate. Româna – cea mai răsăriteană limbă romanică, singura izolată de masa latinității, singura cu superstrat slav – însoțită de cursurile de civilizație (scurtă istorie a românilor), ilumineză cumva mințile studenților, le deschid orizonturi noi și contribuie la cunoașterea obiectivă a lucrurilor. Dar occidentalii – cel puțin până nu demult – erau obișnuiți cu rigoare, cu ordine, cu mărturii clare, precise, nu cu ipoteze, cu povești, cu legende și mituri. De multe ori, ca moștenire de la istoricii pozitiviști, o realitate exista doar de-atunci de când apărea ea în surse. Carlo Tagliavini și Lorenzo Renzi – citați, între alții, de Carlo Pulsoni – știau foarte bine că românii au avut de când există ei două nume, acela intern de rumâni/români și acela extern de vlahi (cu multe variante) – dar când au căutat dovezi certe despre această dualitate le-au găsit (ei înșiși ori le-au luat de la alții) abia începând cu secolul al XVI-lea și nu au precizat clar care era realitatea. Anume că românii nu s-au chemat pe sine altminteri decât cu numele moștenit de la Roma, cum arată clar o mulțime de savanți de azi, inclusiv, unii, germanici. În Italia, a fost cel mai clar în acest sens în ultimele decenii, istoricul Cesare Alzati[50], excelent cunoscător de limbă și istorie românească și erudit cercetător al arhivelor și bibliotecilor referitoare la români. Nici filologul Lorenzo Renzi nu a susținut altceva legat de vechimea numelui de „român", dar unele texte ale sale au putut fi interpretate restrictiv. Cesare Alzati remarca demult că „limba evanghelizării" locuitorilor din spațiul românesc cu referire la Schytia Minor (Dobrogea) a fost greaca, dar referirea la Dacia Traiană arată că lucrurile au stat categoric altminteri. Aici, limba evanghelizării a fost fără îndoială latina, fapt dovedit din plin de lexicul religios al limbii române. Istoricul mai notează că, de la *Constitutio Antoniniana* a împăratului Caracalla, din 212, prin care toți rezidenții liberi din Imperiu primeau numele de „romani", de cetățeni romani, toți, indiferent de apartenența etnică și lingvistică, și-au putut zice și și-au zis *Romani*, că așa au făcut și au continuat să facă de-a lungul secolelor *Romani*-i din Dacia Traiană[51].

[50] Cesare Alzati, *Terra Romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Presentazione di Luigi Prosdocimi, Milano, 1981, passim.

[51] Idem, *Chiese nella storia. Culto, Impero, Ecumene*, a cura di Gabriele Archetti e Roberto Bellini, Brescia-Spoleto, 2023, p. 725–726.

Din cauza prestigiului savanților occidentali (care s-au ocupat, cei mai mulți, în treacăt de români) și al renumelui prost al românilor în general în Vest, credibilitatea primilor a devenit cu timpul literă de lege, iar cuvântul celorlalți a fost ignorat sau chiar disprețuit ca fiind „naționalist". Într-un fel, chiar și astăzi, discriminarea românilor continuă. Puțini își închipuie și puțini cred că există și în România savanți, cunoscători de greacă și latină, cercetători ai textelor vechi, comparatiști de nivel european, căutători ai adevărului omenește posibil. Desconsiderarea românilor este cumva, în anumite locuri și medii intelectuale, aproape intrinsecă, insinuată demult și greu de înlăturat. Cum, adică, românii să fi păstrat prin nume amintirea Romei și latinofonii occidentali, cu excepția romanșilor (ladinilor), nu? Acest lucru este, în ochii unora, aproape o blasfemie. Firește, cei care știu, care insistă, care cercetează observă ușor că lucrul nu este de mirare și că el este dovedit prin surse.

Ideea că românii au două nume și că numele etnic pe care și l-au dat ei întotdeauna a fost acela de „români"/„rumâni", provenit din latinescul *Romanus*, la plural *Romani*, este veche și realitatea pe care o cuprinde este consemnată demult, după cum s-a putut vedea mai sus. Niciodată nu este atestat numele de valahi ca fiind propriu românilor în interiorul lor. Acest nume li s-a dat de către străini, fiindcă ei erau rude cu italienii, cu spaniolii, cu francezii, cu portughezii etc. În timpurile recente, unele grupuri de români balcanici, sub influența regimurilor politice din țările în care trăiesc și a felului cum sunt numiți ei de către localnici, dar și (în anumite cazuri) din cauza unor presiuni politice, se numesc pe sine și vlahi. Însă și în interiorul comunităților de la sud de Dunăre, numele cel vechi de român (rumân, armân, rumăr, rumâr etc.) s-a păstrat, odată cu vechea lor conștiință de descendenți ai Romei.

Așadar, chiar dacă în *Codex Calixtinus* nu se găsește numele etnic intern al românilor, pentru că acolo unde se află la un moment dat etnonimul *Romani* este vorba despre „romeii" din Imperiul Roman de Răsărit (sau chiar despre locuitorii Romei), presupunerea identității dintre acei *Romani* și români a existat. Ea a prilejuit acest excurs, fiindcă, în graba argumentației, istoricul Carlo Pulsoni a susținut că românii se chemau pe sine valahi, pe de o parte și că numele de „români", fiind atestat abia în secolul al XVI-lea, este un etnonim nou, recent și care și l-au luat sau pe care l-au primit românii, pe de altă parte. Cu alte cuvinte, între alte argumente, istoricul italian a susținut că numele de „român" nu putea fi cuprins în *Codex Calixtinus* fiindcă acest nume nu ar fi existat la 1100–1200, ceea ce este fals.

Codex Calixtinus (sau *Codex Compostellus*) este un manuscris care cuprinde cinci cărți de natură diferită (hagiografică, liturgică, omiletică, muzicală și narativă) și care a fost numit *Liber Sancti Jacobi* („Cartea Sfântului Iacob"). Datează din secolul al XII-lea și a fost atribuit (fără mărturii clare) Papei Calixtus al II-lea. Autorul principal sau compilatorul acestui *Liber* este astfel denumit „Pseudo-Calixtus", dar este adesea identificat cu savantul francez Aymeric Picaud. Cea mai probabilă perioadă de compilare este 1138–1145. A fost conceput ca o antologie de detalii de fundal și sfaturi pentru pelerinii care urmau Calea Sfântului Iacob până la altarul apostolului Sfântul Iacob cel Mare, situat în catedrala Santiago de Compostela, în Galicia. În „carte" se găsesc pomenite, de asemenea, descrieri ale traseului, opere de artă care pot fi văzute de-a lungul drumului și obiceiurile

localnicilor. Prin urmare, codicele este miscelaneu, adică nu este unitar, iar textele au autori inițiali diferiți. De aceea, chiar dacă „dacii" plasați lângă norvegieni sunt danezii, „Dacia" din introducerea Papei Calixtus, de la începutul Cărții a doua, Dacie plasată lângă Ungaria (precedată de Italia), poate să fie vechea Dacie adevărată, adică Dacia Pontică (Traiană) și nu Dacia Cimbrică (inventată târziu, adică Danemarca). Toată referirea din acest loc privește Europa sudică, unde era „calea celor trei mări" (Tireniană, Adriatică sau Ionică și Egee), pe care o străbăteau pelerinii din Spania și Franța ca să ajungă în Țara Sfântă. Minunile Sfântului Iacob sunt petrecute pe acest drum sudic și central-european – dar nu nordic – pe unde treceau călătorii rugători. În acest context, nu avea cum să fie pomenită Dania. De altfel, denumirea de „Dacia" pentru Regatul Danemarcei nu este generală, fiindcă se utilizează și numele de „Dania" pentru acest regat nordic. De exemplu, Sven Agessen, când scrie în secolul al XII-lea *Brevis historia regum Daciae*, o subintitulează *Compendiosa regum Daniae historia*, iar cunoscutul Saxo Grammaticus scotea în același secol *Historia regum Danicae compendiosa*, ceea ce dovedește alternanța dintre *Dacia* și *Dania/Danica* în felul de a denumi Regatul Danemarcei[52]. Prin urmare, codicele atribuit Papei Calixtus fiind, în fapt, o operă compozită, miscelanee, se poate ca pentru aceeași realitate să fie folosite nume diferite. Din datele existente, avem convingerea că în cercurile erudite europene, inclusiv în ambianța curiei papale, nu s-a uitat niciodată existența Daciei Pontice, a Daciei celei adevărate, fondate ca provincie romană de împăratul Traian. Este drept că între provinciile ecleziastice ale Bisericii Romane apare, prin secolul al XI-lea, Dacia nordică, numită de unii specialiști „Cimbrică", spre a o deosebi de Dacia dunăreană și pontică din est, adică spre a deosebi façiunea de realitate. Numele acesta de Dacia dat Danemarcei nu are altă explicație decât asemănarea izbitoare dintre cele două nume de „Dacia" și „Dania" (diferența este de doar o consoană). Pe fondul scăderii nivelului intelectual al scribilor (notarilor) de la curia romană și din alte cancelarii (laice și mănăstirești) din Occident, după ceea ce istoricii au numit „Renașterea carolingiană", confuzia nu este de mirare și nu este unică. Dar confuzia, aproape generalizată la un moment dat, nu i-a împiedicat pe unii cunoscători să știe plasarea geografică adevărată a Daciei. De aceea, credem că referirea la Dacia, din Cartea a doua a *Codicelui Calixtinus*, privește Dacia Pontică. Faptul nu are importanță pentru vreun fel de orgoliu național, ci pentru exactitatea informației, pentru reproducerea exactă a datelor codicelui menționat. Din același motiv, am făcut și precizările legate de numele de „român"/ „rumân", care nu este un nume nou, ci singurul nume (cu variante locale) pe care și l-au dat vreodată românii.

[52] Ion Talos, *În secolul XII* ..., p. 83.

SYRIAC CHRISTIANITY AND THE HOLY CITY OF JERUSALEM: ENTANGLED HISTORIES IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES[1]

CĂTĂLIN-ŞTEFAN POPA

Keywords: Jerusalem, Pilgrimage, Syriac Christianity, Manuscripts, Colophons, Monastery of St Mary Magdalene, St Mark Syriac Orthodox convent

1. INTRODUCTION

In his *Letter 108* (To Eustochium), Jerome poses a rhetorical question: "For what race of men is there which does not send pilgrims to the holy places?"[2] Reflecting on this observation by the renowned Western Church Father and pilgrim, one may reasonably infer that Syriac Christians – like many other Eastern Christian communities – were deeply drawn to the sacred geography of Jerusalem, which they regarded as a matrix for encountering holiness. Both Syriac monks and laypeople undertook pilgrimages to the Holy City as acts of devotion. Over time, they established enduring communities in the Holy Land. Until the Crusades – and indeed beyond – the Syriac-speaking presence in Palestine flourished, consolidating centers of ecclesiastical authority through the foundation and support of monastic institutions and the consecration of bishoprics.

What I intend to discuss today is this significant and multifaceted trajectory of Syriac Christianity toward the Holy City. My presentation is structured into five main parts. I will begin by outlining the early stages of the phenomenon, focusing on its origins in Syriac hagiography. Following this, I will turn to more historically grounded sources, examining the emergence of Syriac bishoprics and ecclesiastical institutions in the Holy Land. In the third section, I will reconstruct a portrait of the

[1] This paper represents the keynote lecture I gave at the Institute for Advanced Study Princeton, School of Historical Studies, October 25 2023, within the series Near Eastern Studies (NES) (https://www.ias.edu/video/syriac-christianity-and-holy-city-jerusalem-entangled-histories-late-antiquity-and-middle). First and foremost, I would like to express my heartfelt thanks to Professor Sabine Schmidtke for inviting me to speak as part of this renowned event series hosted by the Historical School at the Institute for Advanced Study in Princeton. I would also like to express my sincere gratitude to Academician Victor Spinei, President of the Historical Sciences and Archaeology Section of the Romanian Academy, for the kind invitation to publish this lecture in the *Memoirs of the Section of Historical and Archaeological Sciences of the Romanian Academy*. This lecture draws upon my recently published monograph, *The Making of Syriac Jerusalem: Representations of the Holy City in Syriac Literature of Late Antiquity and the Middle Ages* (Routledge Studies in the Early Christian World, London/New York, Routledge, 2023), and incorporates both a synthesis of its main arguments and supplementary material that expands upon its central themes.

[2] W.H. Freemantle (tr.), *St. Jerome: Letters and Select Works*, vol. 6 (NPNF, 2nd series; Grand Rapids, Eerdmans, 1989), p. 344 [196]. See Popa, *The Making of Syriac Jerusalem*, p. 2.

Syriac Orthodox community in Jerusalem during the late medieval period, drawing on evidence from manuscript colophons. Subsequently, I will expand this analysis by considering additional colophons and travel accounts left by late medieval Syriac pilgrims. Finally, I will offer a brief overview of the pilgrimage ritual as it was envisioned in the 13th century, with particular reference to the canonical regulations of Barhebraeus concerning pilgrimage practices in his time.

2. BETWEEN HOMELAND AND HOLY LAND: PILGRIMAGE IN SYRIAC HAGIOGRAPHIC AND INSTITUTIONAL DISCOURSE

When examining the lives of prominent late antique Syriac church leaders, one finds that the pursuit of Jerusalem frequently emerges as a formative stage in their spiritual development. Pilgrimage to the Holy City appears as a customary practice among those striving for advanced Christian life and adherence to monastic ideals.

A noteworthy example is Barsauma, the ascetic and archimandrite of the 5th century, whose *Vita* recounts four legendary pilgrimages. These journeys depict him as both an atypical pilgrim and an unconventional monk. Regardless of the author's specific intent in shaping this hagiographic portrayal, several elements clearly point to the phenomenology of pilgrimage to Jerusalem. We observe the following: During his *first pilgrimage*, Barsauma, still a teenager around the year 400, is said to have journeyed barefoot to Jerusalem (*Vita Barsaumae*), underscoring the ascetic rigor of the experience. In the *second pilgrimage*, he is accompanied by a group of 40 disciples, traveling together to pray and meditate at the sacred sites – suggesting a collective, almost liturgical dimension to the journey. The *third pilgrimage* takes place with a symbolically charged group of 100 companions. During this visit, Barsauma prays at Golgotha, performs an exorcism on a possessed pilgrim, and reportedly meets Empress Eudocia – highlighting both spiritual authority and political engagement. The *fourth pilgrimage* shifts focus toward Barsauma's active role in defending and asserting the identity of his confession in Jerusalem, particularly in theological confrontations with Jewish communities[3].

Another significant Syriac figure to consider is Rabbula of Edessa, a contemporary of Barsauma and a central actor in the Syriac confessional controversies of the fifth century. According to his *Vita*, Rabbula encountered Jerusalem during the formative stages of his Christian journey. Even prior to his conversion and entry into monastic life, he expressed a desire "to go to Jerusalem." His pilgrimage followed a standard itinerary of sacred sites, including the Holy Sepulchre, the site of the Ascension, the River Jordan, and other biblically significant locations[4].

The theme of Syriac pilgrimage (*aksenayutha*; pilgrim: *aksenaya*) continues to appear prominently in Syriac hagiographic literature of the sixth and seventh

[3] The Vita was translated by Andrew Palmer (ed.), *The Life of the Syrian Saint Barsauma: Eulogy of a Hero of the Resist-ance to the Council of Chalcedon* (Transformation of the Classical Heritage, 61, Berkeley, University of California Press, 2020). See Popa, *op. cit.*, p. 33–41.

[4] See R. Doran (tr.), *Stewards of the Poor: The Man of God, Rabbula, and Hiba in Fifth- Century Edessa* (Kalamazoo, MI: Cistercian Publications, 2006). See Popa, *op. cit.*, p. 42–45.

centuries. For instance, John of Edessa recounts the story of a female pilgrim named Mary, who, upon encountering Golgotha, enters into a state of spiritual ecstasy and remains in rapt devotion for three days before the Church of the Holy Sepulchre[5].

Similarly, the Life of Theodota of Amida (7th century) includes references to a pilgrimage to the Holy Sepulchre, followed by travel to Egypt, where Theodota performs miracles as a Christ-like imitator – further reinforcing the integration of pilgrimage into the hagiographic profile of saintly figures[6].

Taken together, these accounts clearly illustrate a pattern of alignment between monastic or saintly identity and pilgrimage to the Holy Land, affirming the spiritual legitimacy and symbolic significance of such journeys. At the same time, however, there appears to be a countervailing movement within Syriac ecclesiastical leadership – a tendency to regulate or even curtail pilgrimage activity in favor of reinforcing local religious traditions and ecclesial primacy. This tension reflects an evolving dynamic between the universal allure of sacred geography and the theological-pastoral imperative to cultivate rootedness in local expressions of faith.

With regard to the position adopted by certain institutional voices within the Syriac Churches against pilgrimage to Jerusalem – and in favor of promoting local religious traditions as a spiritual alternative to the Holy City – I would like to briefly highlight three illustrative examples. First, the West Syriac theologian and bishop Philoxenos of Mabbug (d. 523) offers a striking parallel in his *Letter to Astorkios*, where he writes that visiting the holy monastery of Qartamin in Tur ʿAbdin not once, but seven times, held the same spiritual weight as making the sacred journey all the way to Jerusalem[7]. This statement, dating to around the year 500, underscores the growing symbolic centrality of local monastic institutions and reflects efforts to redirect the spiritual prestige traditionally associated with Jerusalem toward regional sacred sites.

A second example is found in the correspondence of the East Syriac Catholicos Išōʿyahb I. In a letter addressed to Jacob of Dirin in 585, the patriarch articulates a critical view of pilgrimage to Palestine. His rhetoric centers on the concern that such journeys result in the abandonment of local churches and monasteries, thereby creating real pastoral and economic strain for the ecclesiastical infrastructure[8].

A third example appears in the *Life of Rabban Hormizd,* founder of the Rabban Hōrmīzd Monastery in Alqosh in 640. After receiving a dream, Hormizd set out for Jerusalem but was persuaded by monks from Bar ʿIdta Monastery to remain with them instead. They assured him that joining their community would make him "the likeness of the celestial Jerusalem." He abandoned his pilgrimage, reflecting the broader tendency to substitute local monastic life for travel to the Holy City[9].

---

[5] For a more detailed discussion on the *aksenoyutho* see Popa, *op. cit.*, p. 52–62.

[6] A recent translation was published by Robert Hoyland and Andrew Palmer, *The Life of Theodotus of Amida: Syriac Christianity under the Umayyad Caliphate* (Texts from Christian Late Antiquity 73, Piscataway, NJ, Gorgias Press, 2023). For further insights, see Popa, *op. cit.*, p. 47–48.

[7] MS British Library 17.265, fol. 24b. See Popa, *op. cit.*, p. 63–64.

[8] J.-B. Chabot (ed.), *Synodicon orientale ou recueil de synodes nestoriens* (Paris, Imprimerie Nationale, 1902, p. 424–451. For a more detailed discussion see Popa, *op. cit.*, p. 65–69.

[9] E. A. Wallis Budge (ed.), *The Histories of Rabban Hormizd the Persian and Rabban bar- 'Idta*, 2 vols. (London, Luzac, 1902), p. 11–13 (syr.), p. 17–19 (engl.). This is addressed in Popa, *op. cit.*, p. 73–76.

The motif of travel to Jerusalem persists also in later Syriac monastic literature, particularly in the *Historia Monastica* by Thomas of Marga and the *Liber Chastitatis* by Īšōʿdenāh of Basra (9 th century). Several monk biographies in these texts include the title of "pilgrim" and brief mentions – often no more than a few lines – of journeys to Jerusalem and the Egyptian desert. Scholars such as Florence Jullien have argued that the monastic pilgrimage route typically followed three key stages: Jerusalem, Mount Sinai, and ultimately the desert of Scetis – a pattern also evident in the itineraries described in these sources. Notably, the evidence suggests that Jerusalem often functioned as a transit point en route to Egypt. This aligns with the distinction drawn by scholars like David Haberman and Georgia Frank between two types of pilgrimage in late antiquity: "Linear" pilgrimages, focused on reaching a single sacred destination; "Circular" pilgrimages, centered around encounters with holy people or multiple sacred sites[10].

Both *Historia Monastica* and *Liber Chastitatis* reflect two types of pilgrimage: some monks followed a linear route with Jerusalem as the final goal, while others embarked on circular journeys that included stops at biblical sites (e.g., linked to Moses or Elijah), Egyptian monastic centers, living saints, or revered shrines like John the Baptist's tomb in Emesa. In these narratives, Jerusalem functions not only as a geographical destination but also as a spiritual climax, marking the monk's ascent to heightened sanctity.

3. ROUTES AND BISHOPS

Syriac pilgrims reached Jerusalem via two main routes. The first was an overland journey through Nisibis, Edessa, Aleppo, Emesa, Damascus, and then Jerusalem. The second combined land and sea: after reaching Antioch, pilgrims traveled by ship along the eastern Mediterranean to Caesarea or Jaffa, then continued by land to Jerusalem. The journey could take several weeks. Egeria (4th c.) mentions 25 overnight stops, while the *Doctrina Addai* (5th c.) records a 30-day journey from Edessa to Jerusalem[11].

Turning to church structures, there is no evidence of an East Syriac bishopric in Jerusalem in the 7th century. Letters from Catholicos Išōʿyahb III (649–659) show East Syriac monks and clergy in Jerusalem but no established bishop[12]. In a later letter (c. 795–798), Patriarch Timotheus references biblical manuscript discoveries

[10] David L. Haberman, *Journeying through the Twelve Forests: An Encounter with Krishna* (New York, Oxford University Press, 1994), p. 71–74;

Georgia Frank, *The Memory of the Eyes: Pilgrims to Living Saints in Christian Late Antiquity* (Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 2000), p. 8–9. For further insights, consult Popa, *op. cit.*, p. 81–82.

[11] See Martin Illert (ed.), *Doctrina Addai. De imagine Edessena – Die Abgarlegende. Das Christusbild von Edessa* (Fontes Christiani 45; Turnhout: Brepols, 2007), 134, § 3. As detailed in Popa, *op. cit.*, p. 239–240.

[12] Rubens Duval (ed.), *Išōʿyahb Patriarchae III Liber epistularum* (CSCO Scriptores Syri Syr. 11–12, Louvain: L. Durbecq, 1904–1905), p. 245–247 (syr.), p. 177–78 (lat.). Discussed further in Popa, *op. cit.*, p. 135–145.

in Jericho and tasks the Metropolitan of Damascus with overseeing the matter – suggesting Damascus held jurisdiction over Jerusalem[13]. By the late 8th century, an East Syriac bishop titled "Metropolitan of Damascus, Jerusalem, and the Sea-Coast" appears. This title continues into the 13th century as: "Metropolitan of Tripoli and Jerusalem"[14].

In contrast, the West Syriacs seem to have established a bishopric in Jerusalem much earlier. Michael the Syrian, Patriarch (1166–1199), compiled a list of Syriac Orthodox bishops based on various sources. Scholars like Otto Meinardus and Jean Maurice Fiey have critiqued and corrected this list, noting a long (though partly reconstructed) line of bishops from 575 onward.

Michael records that after the expulsion of Chalcedonian Patriarch Elias (496–516), the Chalcedonians lacked a bishop, implying the West Syriacs filled this void. Eventually, their bishop was elevated to Metropolitan, possibly overseeing suffragans like a bishop of Tiberias (9th–11th c.)[15].

West Syriac Metropolitans of Jerusalem are attested in manuscript colophons and pilgrim records. Titles vary but include wide-ranging jurisdictions: "Metropolitan of the holy city of Jerusalem, that is to say of the city of the Lord, and of all the other cities by the sea (Lyon, Bibliothèque Municipale Syr. 1); "Metropolitan of Jerusalem and of the seaside" (Bibliothèque nationale de France Syr. 51); "Metropolitan of Jerusalem and Damascus" (BnF Syr. 103); "Metropolitan of Jerusalem and Syria" (Leipzig Syr. 1]; "Metropolitan of the Holy City of Jerusalem and its Surroundings, Damascus, Homs and Tripoli" (Church of the Forty Martyrs 658]. These suggest a network of small Syriac communities across coastal towns (Acre, Tyre, Tripoli), likely serving pilgrims and merchants. Finally, the Metropolitan of Jerusalem held ecclesial and diplomatic significance. Mar Thomas, for instance, joined Patriarch John VII and other metropolitans on a theological mission to Constantinople in 969[16].

4. THE SYRIAC ORTHODOX MONASTERY OF ST MARY MAGDALENE: MS BNF SYR. 64 AND MS SYRIAC ORTHODOX PATRIARCHATE 367

Following the establishment of Syriac bishoprics in Jerusalem, we turn to the Syriac Orthodox Monastery of St Mary Magdalene, located in the northwestern quarter of the city (later the Jewish Quarter). Founded by a Coptic Christian, Macarius Nabruwah, it was destroyed in 806/807 and later restored, becoming the spiritual center of the Syriac community in Jerusalem.

Although later also dedicated to "Simon the Pharisee," it retained its original devotion to Mary Magdalene.

---

[13] See the treatment in Popa, *op. cit.*, p. 149–154.

[14] Discussed in *Ibidem*, p. 154–156.

[15] Jean-Maurice Fiey, *Pour un Oriens Christianus novus. Répertoire des dioceses Syriaques Orientaux et Occidentaux* (Beiruter Texte und Studien 49, Beirut, Stuttgart, Franz-Steiner Verlag, 1993), p. 218–222; Otto Meinardus, *The Syrian Jacobites in the Holy City*, „Orientalia Suecana", 12 (1963), p. 60–82, esp. p. 81–82; This is addressed in Popa, *op. cit.*, p. 157–158.

[16] This is addressed in Popa, *op. cit.,* p. 157–160.

The monastery served as the residence of the Syriac Orthodox Bishop of Jerusalem and housed both a hospice and guest quarters for visiting patriarchs. It was expanded in the 12th century during the tenure of Patriarchs Ignatius of Gadina and Ignatius Hesnun. In 1169, Michael Rabo referred to it as "our monastery in Jerusalem"[17]. Following Saladin's conquest, the monastery operated briefly before becoming the Maymuniyya, a Muslim school. Monks from this monastery were prominent in the wider Syriac Church. In the early 12th century, several were consecrated as bishops, including: Ignatius, Bishop of Kephar Tab; Basilius, Metropolitan of Amid, also from the monastery[18].

Michael Rabo, Syriac Orthodox Patriarch (1166–1199), made two pilgrimages to Jerusalem. Shortly after his enthronement in 1166, he visited Edessa and surrounding monasteries, then traveled through Cilicia, Antioch, Laodicea, and Tyre before reaching Jerusalem just before Easter in 1168 (possibly 1167, per Kaufhold). He celebrated Holy Week and Easter at the monastery of St Mary Magdalene and consecrated the Holy Chrism (Myron) there[19]. Michael's chronicle notes he was welcomed by Amalric of Nesle, the Latin Patriarch of Jerusalem. This ecumenical exchange likely resulted in the Syriac Orthodox gaining access to the Chapel of St James in the Church of the Holy Sepulchre, sometime between 1165 and 1173[20]. Michael made a second pilgrimage to Jerusalem in 1179, further affirming the monastery's status as a vital religious and cultural center for the Syriac Orthodox in the Holy Land.

I would like to draw your attention to this point to an intriguing manuscript that offers evidence of the Patriarch's second visit to Jerusalem. During his time in the city, Michael composed a colophon – a written note – in this manuscript, which once belonged to the Syriac Orthodox monastery in Jerusalem. MS BnF Syr. 64 dates back to before the 12th century and contains selections of biblical exegesis[21]. The manuscript was restored in 1134 at the Monastery of Simon the Pharisee during the tenure of Ignatius I, the Syriac Orthodox Metropolitan of Jerusalem. At a later stage, BnF Syr. 64 was transferred from Jerusalem to Cyprus, where it came into the possession of a deacon named John. Fol. 225v strikingly illustrates this, containing the inscription: "This book belongs to the weak and sinful John, by name, deacon of the mighty city of Cyprus"[22].

This raises the question: why was the manuscript moved to Cyprus? The answer likely lies in the historical context of Saladin's conquest of Jerusalem, during which many West Syriac monks were forced to flee. As they departed, they carried with them manuscripts from the Monastery of Saint Mary Magdalene. Some of these monks likely found refuge in Cyprus, which had become a significant center for

[17] J.-B. Chabot (ed.), *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, vol. III (Paris, Ernest Leroux, 1910), p. 477.

[18] As examined in Popa, *op. cit.*, p. 208.

[19] Kaufhold, Hubert, *Zur syrischen Kirchengeschichte des 12. Jahrhunderts: Neue Quellen über Theodoros bar Wahbun*, „Oriens Christianus", 74 (1990), p. 115–151, 137, n. 91. As detailed in Popa, *op. cit.*, p. 208.

[20] Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, III, p. 386; Popa, *op. cit*., p. 220.

[21] A brief description appears in Hermann Zotenberg, *Catalogue des manuscrits syriaques et sabéens (mandaïtes) de la Bibliothèque Nationale* (Paris, Imprimerie Nationale, 1874), p. 30–31.

[22] BnF Syr. 64, fol. 225v.

Syriac Orthodox communities and Miaphysite refugees since the 7th century. This hypothesis is further supported by later accounts of pilgrims who, en route to Jerusalem, passed through Cyprus and described Syriac churches in Nicosia – for example, Sargīs of Ḥāḥ in the 13th century, whom I will discuss later. Ultimately, the manuscript made its way from Cyprus to France, where it was added to the library of Jean-Baptiste Colbert by Étienne Baluze in 1673. This is confirmed by a note on fol. 224v: "Codex iste in bibliothecam Colbertinam delatus est ex insula Cypro anno Christo MDCLXXIII. Stephanus Baluzius"[23].

A closer examination of the colophon in BnF Syr. 64, fol. 224v reveals the following inscription: "Michael, Patriarch by the infinite mercy of grace which extends to everything that touches Almighty God, we prescribe by the decision of the living Word of Apostolic power that nobody takes this book from the interior jurisdiction of our Jerusalem monastery which bears the name of Saint Mary Magdalene. May peace always reign through its prayers over the Orthodox inhabitants. We wrote with our own hands in the year 1490 (of the Greeks = 1179)"[24].

According to our findings, a second manuscript also contains a colophon composed by Patriarch Michael within the Syriac Orthodox monastery: Syriac Orthodox Patriarchate (SOP) 367, fol. 156r. This manuscript dates back to the 9th century, with the colophon seemingly written on 20 May 887. Originally housed in Jerusalem (catalogued as no. 123), it was relocated in 1948 to Homs and later to Damascus. SOP 367 contains the Dionysian Corpus, along with various prefaces and marginal notes[25].

A note can be observed in the upper left margin of fol. 156r, which is Michael's second colophon. I would like to draw your attention to an additional line of text just below the colophon, which reads: "May the blessed Michael dwell in the bosom of paradise, and may the young Bishop Gregory of Jerusalem be remembered by his answered prayers"[26].

This raises a significant issue: the Syriac Orthodox episcopal lists contain no record of a Bishop Gregory in Jerusalem. This discrepancy suggests that the note may have been added at a later date, despite the handwriting appearing similar in tone and age to the main colophon.

When comparing the two colophons – BnF Syr. 64, fol. 224v and SOP 367, fol. 156r – it becomes apparent that parts of the colophon in SOP 367 are illegible. This invites the question: Why are there two colophons referring to a patriarchal visit to Jerusalem?

Although the intricate history behind these colophons remains challenging to unravel, two plausible hypotheses may be advanced: one colophon may have been copied from the other, likely as a precaution against the possible loss of the original manuscript amid the instability of the monastic community of St Mary Magdalene during the Islamic conquests; alternatively, the two colophons may reflect different visits made by Patriarch Michael Rabo to Jerusalem.

---

[23] BnF Syr. 64, fol. 224v.

[24] BnF Syr. 64, fol. 224v.

[25] A concise description is available in G. Graf and A. Rücker, *Die literarischen Handschriften des jakobitischen Markusklosters in Jerusalem*, „Oriens Christianus" n.s. 2 (1912), p. 124–125.

[26] SOP 367, fol. 156r.

Before concluding this discussion, it is important to note that while several major studies – especially those by Martin, Zotenberg, and Nau – refer to the colophon in BnF Syr. 64, they make no mention of the one in SOP 367. This suggests the latter colophon remained unknown to these scholars[27]. Beyond the complex transmission history of these colophons and the issue of manuscript relocation, the key takeaway is this: both colophons unequivocally attest to the presence of Syriac Orthodox Patriarch Michael Rabo in Jerusalemand highlight the vitality of the local Syriac community and monastic life at the time.

5. TENSIONS AND DIVISIONS WITHIN THE COMMUNITY: MS CHURCH OF THE FORTY MARTYRS (CFMM) 324

The next point I would like to address concerns once again the figure of Michael Rabo, specifically in the context of his tense relationship with a contemporary Syriac Orthodox monk and theologian, Bar Wahbun. Theodore Bar Wahbun, born around 1240 in Melitene, was a learned but controversial Syriac monk, fluent in Syriac, Greek, Armenian, and Arabic. After being expelled from several monasteries in Melitene, Edessa, and Jerusalem, Theodore bar Wahbun served for seven years as secretary and synkellos to Patriarch Michael Rabo. He took part in ecumenical dialogues with the Byzantines and Armenians but eventually rebelled against the patriarch and was expelled from Mor Barsaumo Monastery. He then sought refuge in Jerusalem, where Michael's brother, Athanasios Slibo, had become metropolitan in 1184. There, Bar Wahbun launched a schismatic movement and, in 1187, was ordained as a rival patriarch in Cilicia with support from the Armenian king.

His presence in Jerusalem caused deep division. According to the Anonymous Syriac Chronicle, he incited conflict among the bishop and monks, including Sōhdō the Edessene, who later became bishop as Ignatius (likely in 1193). Michael Rabo's own chronicle also confirms the unrest Wahbun caused within the Syriac Orthodox community. His case highlights the complex ecclesiastical power struggles in Jerusalem and raises questions about his motivations, his relationship with the patriarch, and the broader tensions within Eastern Christianity at the time[28].

To illustrate this point, I will draw on two fascinating letters written by Theodore bar Wahbun. These are preserved in the manuscript Syr. 324, housed at the Church of the Forty Martyrs (copied by Yuhanna Dolabani in the 20th century). One letter is addressed to John, Metropolitan of Tarsus[29], and the other to Patriarch Michael himself[30].

---

[27] Paulin Martin, *Tradition karkaphienne ou la massore chez les syriens*, „Journal Asiatique", ser. 6, vol. 14 (Oct.–Nov. 1869), p. 348–349; Zotenberg, *Catalogue des manuscrits syriaques et sabéens*, p. 30–31; François Nau, *Sur quelques autographes de Michel le Syrien*, „Revue de l'Orient Chrétien", 19 (1914), p. 379–380.

[28] Kaufhold, *Zur syrischen Kirchengeschichte des 12. Jahrhunderts*, p. 115. Discussed further in Popa, *op. cit*., p. 213f.

[29] CFMM 324, fols. 84–104.

[30] CFMM 324, fols. 104–117. View the digitized version of the manuscript at https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/137408.

In his first letter to the Metropolitan of Tarsus, Bar Wahbun recounts the events of his conflict with Michael, including pointed criticisms of the flawed ecclesiastical procedures that led to Michael's anointment as Patriarch, as well as Wahbun's own unjust expulsion from the priesthood. He explains that upon arriving in Jerusalem, he initially found shelter with the Armenians, only to be expelled by the Catholicos in a series of humiliations. Forced into a life of destitution, he lived among beggars and strangers in the Valley of Jehoshaphat, outside the city. Later, he turned to the Latin Patriarch, who offered him the West Syriac see of Jerusalem – an offer he refused, choosing instead to remain a guest among foreign communities (Letter to John, Metropolitan of Tarsus)[31].

A different tone emerges in his letter to Patriarch Michael where Bar Wahbun again recounts his arrival in Jerusalem, but focuses on the Patriarch's efforts to undermine him by appealing to the Latin Patriarch: *From there we came to Jerusalem and settled in the Armenian monastery. We were received with great honor by their superiors. But because of your letters to the Catholicos, we were expelled from there and from the monastery where we had been welcomed. We composed songs of lamentation about our humiliation. When the Catholicos of the Romans returned from Rome, your holy bishop turned to him, presented him with many arguments, and blinded his eyes. Then he made promises about our expulsion and therefore summoned us to him*[32].

Theodore continues by writing: *When we were brought before him, he investigated the matter thoroughly, as was proper. But when Athanasius, the bishop of the Armenians (Syrians), came to his senses and recognized the injustice, we were released. After the leaders deliberated, we remained with him – not by our own request or petition, but by divine will, and not by the power of men, but by his brotherly consent, in peace and love*[33].

In summary, the letters show that upon arriving in the Holy City, Theodore initially took refuge in an Armenian monastery, whose community had longstanding ties with the Syrians. Amidst the shifting alliances between West Syrians and the Latin Christians, Theodore also sought the support of the Latin Patriarch – a strategic move given his vulnerable status and his ambition for ecclesiastical advancement. Complicating matters further, Michael Rabo's brother, Athanasius, was serving as Bishop of Jerusalem at the time – a powerful local ally whose influence likely played a role in Theodore's difficulties.

Bar Wahbun's tone eventually softens, and by the end of his letter, he adopts a more conciliatory stance, even inviting Patriarch Michael to come to Jerusalem. However, the urgency in his words suggests that he was primarily concerned with resolving pressing issues at the monastery. He writes: *Therefore, if you wish to come to this region and ascend to the holy city of Jerusalem, your visit will yield many benefits. First, you will reclaim your servant; you yourself will find rest, and the Church of Christ will gain peace. The monastery will be restored and protected*

[31] CFMM 324, fols. 103–104.
[32] CFMM 324, fol. 112; https://www.vhmml.org/readingRoom/view/137408.
[33] CFMM 00324, fol. 113; https://www.vhmml.org/readingRoom/view/137408.

during your time. Those who dared to erase your name, impose unjust taxes, and damage the monastery will be rebuked. The one who has been wrongfully appointed will be deposed and condemned by the entire Church, and will repay in full the gold owed. Thus, neither you nor the monastery will suffer harm. By your coming, your glory will increase, your honor will be magnified. I will stand before you as a servant and disciple, faithfully executing your will – not only before our own people, but also before the Patriarch of the Franks. You will have in hand letters and guarantees of respect from him even before entering his domain. Come to Jerusalem in splendor and honor, in the tradition of the Patriarchs – confident, unafraid, and without anxiety. I stand before you with sincerity and genuine love...[34].

Bar Wahbun presents the Patriarch's potential visit to Jerusalem as pivotal for resolving the monastery's difficulties that may have involved conflicts with the Frankish authorities, excessive taxation, or disputes surrounding the election of the abbot, possibly Sōhdō of Edessa, whom Bar Wahbun held responsible for the monastery's decline. He even proposes a backup plan, should Michael be unable to travel: *If you cannot come – due to your age, time constraints, or any other compelling reason – send three or four bishops who are learned and articulate, free from flattery and bribery. If they come with your letter and carry out your instructions, we will act in unity with them and implement your will, especially regarding the management of the monastery*[35].

These letters not only reveal the complex power dynamics among the Eastern Christian communities in Jerusalem, but also demonstrate Bar Wahbun's strategic adaptability – oscillating between confrontation and reconciliation in pursuit of stability and ecclesiastical legitimacy.

6. POWER RELATIONS IN THE HOLY CITY: MS LYON, BIBLIOTHÈQUE MUNICIPALE SYR. 1, AND MS BNF SYR. 51

To shed light on the complex power dynamics of the Syriac Orthodox community in the Holy City, we turn to two colophons preserved in medieval manuscripts. The first appears in MS Lyon, Bibliothèque Municipale, Syr. 1, fols. 318–320, and dates from before the 12th century.

This manuscript, originally a book of daily offices used in the church of Aleppo, was gifted by the Syriac Catholic Archeparchy of Aleppo to Laurent d'Arvieux, the French consul in Aleppo, on December 2, 1684. D'Arvieux subsequently donated it to the city of Lyon, where it is now preserved[36].

[34] CFMM 00324, fols. 114–115; https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/137408

[35] CFMM 00324, fol. 115; https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/137408

[36] A brief description and analysis of this manuscript can be found in F. Briquel-Chatonnet, *Manuscrits syriaques de la Bibliothèque Nationale de France (n° 356–435, entrés depuis 1911), de la Bibliothèque Méjanes d'Aix-en-Provence, de la Bibliothèque Municipale de Lyon*, 1997, p. 195–196; P. Martin, *Les premiers princes croisé setles Syriens jacobites de Jérusalem*, „Journal Asiatique", XII (1888), p. 471–490; XIII (1889), p. 33–79; A. Palmer, *The History of the Syrian Orthodox in Jerusalem*, Part 2: *Queen Melisende and the Jacobite Estates*, „Oriens Christianus", 76 (1992), p. 74–94.

The manuscript is richly ornamented, with rubrication in red lead and decorative elements, including an aesthetically striking full-page miniature of a cross at the book's opening. The Colophon was composed by the monk Michael, on 10 February, 1138, in the convent of St Mary Magdalene and St Simon the Pharisee, during the time of Ignatius II, Syriac Orthodox Metropolitan of Jerusalem. On fol. 319 one can see a wonderful scribal decoration with two interesting figural crosses representations and the scribal content that reads: "This book was written by a sinner named Michael, who wears wool, and came from the province and the administration of the city of Marash and belongs to the famous convent of Mar Giwargis, otherwise known as Gaseliud, in the black mountains"[37].

The scribe Michael reports that the Syriac Orthodox monastery in Jerusalem regained ownership of two villages – Bayt Arif and Adasiyya – previously seized by the Frankish crusader Geoffrey Plantagenet. Michael explains that when Metropolitan Cyril fled to Egypt (around 1100), Geoffrey illegitimately took control of the properties. While Geoffrey was later held captive in Egypt, the Syriac Orthodox community presented Christian and Muslim witnesses to prove their rightful claim. As a result, King Baldwin I restored the estates to them, in exchange for a large payment in gold.

The story continues: after his release, Geoffrey petitioned the king, demanding compensation from the Jacobites for the profits he had lost during his imprisonment. The case was brought before the royal court. Queen Melisende, who had ancestral ties to Melitene, was sympathetic to the Syriac Orthodox community in Jerusalem, and with her support, they ultimately won the dispute (Lyon, Bibliothèque Municipale Syr. 1, fol. 320)[38]. This episode, along with others in which Metropolitan Ignatius leveraged similar ties to local authorities, highlights the Syriac Orthodox Christians of Jerusalem as an active and influential force in the city's complex political landscape.

The second colophon on this matter appears in BnF Syr. 51, fols. 117–119, and dates to before the 12th century. It was written by the monk Romanos on 25 August 1138, in the Syriac Orthodox convent in Jerusalem, during the tenure of Metropolitan Mar Ignatius. Romanos begins in typical fashion, noting the book, the scribe, and his context:"This gospel – or rather, this lectionary – was completed in the convent of the holy city of Jerusalem in the year 1449 (AD 1138), on the 25th of August, by the least of monks, the unworthy priest Romanos, secretary to our father Mar Ignatius, metropolitan of this place and of the coast, under whose spiritual guidance this book was written. He himself corrected it, as it was the first book I ever copied"[39].

Romanos goes on to describe the monastery's physical structure and recounts the history of the villages Bayt Arif and Adasiyya, long-held possessions of the monastery. These, he says, were originally purchased for a great sum by God's elect, Thomas III (patriarch from 1041/2 to 1057/8)[40]. The scribe continues the account of the dispute with the Frankish crusader Geoffrey, adding a key detail: when the Jacobites regained the villages of Bayt Arif and Adasiyya, they found them ruined –

[37] Lyon Syr. 1, fol. 319. See discussions in Popa, *op. cit*., p. 221–222.
[38] Lyon Syr. 1, fol. 320.
[39] BnF Syr. 51, fol. 117. As detailed in Popa, *op. cit*., p. 223–224.
[40] BnF Syr. 51, fols. 117–118

an argument used to reinforce their rightful claim. Romanos, closely aligned with Metropolitan Ignatius II Hesnun, portrays a tightly knit Syriac Orthodox community centered around the bishop's authority. He notes that the metropolitan issued a decree forbidding Jacobite monks from living in Jerusalem outside the convent – emphasizing unity and discipline within the monastic circle.

The colophon offers valuable information on the expansion of the monastery complex, likely enabled by periods of favorable relations with the Franks, who tolerated or even supported the building works. He describes the legal outcome: the Syriac Orthodox were ordered to pay Geoffrey 200 dinars and a larger sum to the king and his princes. Yet Queen Melisende, praised for her mercy and piety inherited from her mother, played a decisive role in supporting the Jacobite cause. The colophon concludes with an emotional tribute to Bishop Ignatius, who died in Acre just before Pentecost in 1138. His embalmed body was brought to Jerusalem on Pentecost Monday. Romanos writes with deep sorrow. He remembers Ignatius as a generous patron of the Church, who ensured the copying of liturgical books – like this very Gospel lectionary – under his direct guidance[41].

7. COLOPHONS AND TRAVEL REPORTS: EVIDENCE OF SYRIAC PILGRIMAGE TO JERUSALEM

Pilgrimage emerges as a central element in the religious life of both laypeople and monastics during the medieval period, as reflected in Syriac colophons and travel accounts. These texts highlight the spiritual priority of journeying to Jerusalem. One such example dates to 950 AD, when two Syriac nuns undertook a pilgrimage to Jerusalem. During their visit, they donated a manuscript to the Syriac Orthodox monastery and paid for oil to burn in the Church of the Holy Sepulchre. The colophon in SOP 367, f. 155v, records: "Hannah, abbess, and the nun 'Azizto, her companion, offered this book to our Jacobite Church in the city of Jerusalem, that God may pardon them and their departed relatives and write their names in the Heavenly Jerusalem. This was dedicated in my days and by me, Jeremiah, the weak among strangers, in my role as metropolitan of the See. I have sworn by the living Word of the Lord that no one may remove it from its place or erase this remembrance, in 1261 AG (950 AD)"[42].

Pilgrimage also functioned as a means of entering into lasting spiritual communion with holy places. Donors often sought this connection through intercessory prayer and permanent memorials. A striking example is found in a 13th-century illuminated Syriac liturgical manuscript from the Church of the Forty Martyrs 37. Lavishly decorated with silver, gold, and chrysography, this manuscript includes a prayer request on fol. 4: "Prayer to the Mother of God to intercede for God's mercy on the servant Abu Ishaq"[43].

[41] See Popa, *op. cit*., p. 224.

[42] SOP 367, fol. 155v.

[43] CFFM 37, fol. 4. Access the digitized manuscript at https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/123211

This beautifully illustrates the link between pilgrimage, donation, and the enduring desire for spiritual presence and remembrance.

Another noteworthy example is the brief note left by a Syriac reader named Jacob of Jerusalem in 1493 AD, found in SOP 367, f. 156r. Jacob identifies himself as a pilgrim and records the provenance of the manuscript: "This book was found by Jacob of Jerusalem in the wilderness (likely at Deir al-Surian Monastery, Wadi al-Natrun) in 1804 AG (1493 AD). It belongs to the Syriac Church of the Mother of God in Jerusalem. I ask for the prayers of all who read it. To God be the glory, Amen"[44].

A much more detailed and remarkable report comes from the priest and monk Sargīs from Ḥāḥ in Ṭūr ʿAbdīn (the later bishop of Ḥāḥ, 1505–1508), who made two pilgrimages to Jerusalem – first in 1489/90, and again in 1502/3.

His travel account is preserved in the MS *Saint Mark's Monastery* (SMMJ) Jerusalem 291, fols. 257r – 258v, a 15th-century manuscript that once belonged to the Syriac Orthodox chapel at the Holy Sepulchre. In his first pilgrimage, Sargīs traveled with secular officials collecting taxes for the Mamluk Sultan of Egypt[45].

In his first pilgrimage, Sargīs traveled with secular officials collecting taxes for the Mamluk Sultan of Egypt. He visited Cyprus beforehand and paid homage at the Syriac Church of St. Mary in Nicosia – highlighting longstanding ties between the Syriac Orthodox and Cyprus dating back to the 7th century. Sargīs' account focuses mainly on visual and geographic details, mapping the sacred topography of the Holy Land. He describes passing through Acre, Tyre, Caesarea Philippi, Jaffa, Bethlehem, and then Jerusalem. Within the Holy City, he visited major Christian landmarks among which Mount Zion, the Tomb of David, the Tomb of Stephen, Mary's Tomb, the Ethiopian monastery (Cave of David), the House of Caiaphas (in the possession of Armenians).

In his he narrative, he also refers to the legend of King Abgar of Edessa. While recounting his visit to the Mount of Olives, he ties it to the place where Jesus read Abgar's letter and imprinted his face on a cloth[46]. Another highlight of his account is the description of the Holy Fire ceremony at the tomb of Christ, emphasizing the Easter-centered nature of Syriac pilgrimage[47] Sargīs also left behind inscriptions carved on the columns at the entrance of the Church of the Holy Sepulchre: "Sargīs, monk from Ḥāḥ." These carved names served both as acts of devotion and as a public affirmation of Syriac confessional identity – anchoring the pilgrim's presence in the most sacred Christian site.

Moving from Sargīs' account, I now turn briefly to other Syriac pilgrims from Ṭur ʿAbdīn. One notable example is Addai Addai of Beth Sbirino, who made a pilgrimage to Jerusalem in 1491/1492, accompanied by priests, monks, and laypeople. They journeyed as part of a caravan, traveling under the protection of the Emir of Mardin, in search of the Holy Light and blessings from the Holy Sepulchre and the sacred sites of Jerusalem Like Sargis, Addai and his son Qawme are commemorated in an inscription at the entrance of the Church of the Holy Sepulchre: "The priest Addai and Qawme his son, from Sbirino"[48].

---

[44] SOP 367, fol. 156r.

[45] SMMJ 291, fol. 258v. The manuscript can be viewed online at https://w3id.org/vhmml/reading Room/view/136499

[46] SMMJ 291, fol. 258r; https://www.vhmml.org/readingRoom/view/136499

[47] SMMJ 291, fol. 258v; https://w3id.org/vhmml/readingRoom/view/136499

[48] Discussed further in Popa, *op. cit*., p. 262.

Beyond Addai's story, numerous colophons from the 16th–17th centuries document Syriac pilgrimages to Jerusalem (e.g., SMMJ 133, 142, 159, 181), along with records of donations – silver items, crosses, and manuscript restorations (SOP 351, 352, SMMJ 9, SMMJ 423). One striking example is a colophon in SMMJ 181, which includes two notes by the pilgrim ʿAbdīšōʿ of Ātēl, dated AG 1955 (1643/4 CE) and AG 1962 (1650/1 CE). As mentioned earlier, several colophons describe pilgrims who donated to the Jerusalem monastery by buying back liturgical items from Muslims. This suggests that financing the recovery or maintenance of church items was part of the spiritual and communal responsibility of pilgrimage.

Another recurring feature in these records is the title *maqdšāyā* (Syriac for "pilgrim to the holy city"), a designation also found in Arabic (*maqdisī*) and Armenian (*mahtesi*), as highlighted by Hubert Kaufhold[49]. For instance, a 16th-century colophon (SMMJ 9) refers to a woman named Mary from Mosul who funded a monk, George, to restore a book for the Church of St. Mark's Monastery in 1555. Her name is followed by the abbreviation *mqd*, denoting her status as a pilgrim.

This title appears again in manuscripts such as SOP 352 (fols. 5, 15) and in Vat. Syr. 168, f. 342, which contains Barhebraeus' *Candelabra of the Sanctuary*: "This book, entitled *Lamp of the Sanctuary*, was bought by maqdasi Hermez, son of maqdasi Garabet"[50].

8. CANONS FOR SYRIAC PILGRIMS (13TH CENTURY)

To conclude, I will briefly highlight a set of pilgrimage canons that reflect how Syriac Christians in the 13th century understood and practiced pilgrimage. These canons, found in Chapter 9 of the *Book of Ethics* by Gregorius Barhebraeus (written in 1279 in Maragha), provide insight into the expectations, conditions, and spiritual goals associated with pilgrimage. Barhebraeus – one of the most influential Syriac Orthodox theologians and scholars – opens his discussion by contrasting two perspectives: the "perfect solitaries" who seek only the heavenly Jerusalem, and ordinary believers who yearn to see the earthly Holy City. This tension mirrors the wider ambivalence in Syriac Christianity regarding pilgrimage. Barhebraeus outlines two sets of canons intended to guide pilgrims both practically and spiritually, suggesting that pilgrimage was already a common and somewhat standardized religious practice. His goal was to ensure it remained a spiritually enriching experience rather than a distraction or danger.

Key Canons for Pilgrims concern the following aspects:

Spiritual Preparation: Self-examination and repentance before setting out.

Financial Integrity: Pilgrimage should be funded through honest work or inheritance.

No Trading: Avoid commercial activity – focus on "eternal trade."

[49] See Kaufhold, Hubert, *Der Ehrentitel Der Ehrentitel «Jerusalempilger» (syrisch maqdšāyā, arabisch maqdisī, armenisch mahtesi)*, „Oriens Christianus", 75 (1991), p. 44–61. See also the analysis in Popa, *op. cit*., p. 266.

[50] Vat. Syr. 168, fol. 342.

Charity: Share food, avoid begging, and show mercy to others.
Timing: Aim to arrive in Jerusalem for Holy Week and Easter.
Devotion: Recite psalms (especially Psalm 122) en route.
Humility: Avoid sinful behavior, travel on foot if possible, wear modest clothing.
Barhebraeus also details liturgical practices:
Reading Psalm 48 at the sight of the city; Psalm 122 at the entrance.
A priestly prayer when entering the Holy Sepulchre.
Dress Code: White linen/cotton for lay pilgrims, wool for monks.
Prayer at Holy Sites: Pilgrims should meditate at each site, return home afterward, and value the spiritual gain over the cost[51].

To illustrate the lasting influence of such ideals, I conclude with the story of Rabban Sauma and Marqos (from *The Life of Yahballaha and Rabban Sauma*, 1318). These East Syriac monks set out from Beijing intending to reach Jerusalem for devotion and the forgiveness of sins. Though they made it to Mesopotamia and visited local holy sites, their plan to continue was halted. Catholicos Mar Denḥa discouraged them, citing danger and promoting devotion to local traditions instead: "This is no time to travel to Jerusalem… If one visits [local shrines] with a pure heart, the benefits will not be inferior to those from a pilgrimage to Jerusalem"[52].

This echoes earlier views, like those of Philoxenos of Mabbug or Išōʿyahb I, opposing excessive pilgrimage and affirming the spiritual value of local sacred spaces. The continuity of this argument across centuries highlights the enduring theological concern over how pilgrimage should be practiced within the Syriac tradition.

9. CONCLUSION

In late antiquity, the medieval period, and beyond, Jerusalem served as a spiritual matrix – a formative stage for monastic life. The journey to the Holy Land deeply resonated with the spiritual aspirations of monks, symbolizing a path toward holiness and perfection.

Yet, a rhetorical boundary was often imposed by church leaders such as Philoxenos of Mabbug, Išōʿyahb I, Barhebraeus, and others. These authorities sought to temper the widespread belief that every Christian must physically visit and pray in the Holy City – a tradition that had become deeply rooted in communal consciousness and spiritual practice.

By the late Middle Ages, as colophons testify, Syriac pilgrimage to Jerusalem had become more fluid, regularized, and distinct. Pilgrims were now designated by the term *maqdšāyā* – marked as both pilgrims and donors to the holy places – distinguishing them from ordinary believers.

---

[51] Herman Teule (ed.), *Gregory Barhebraeus, Ethicon. Mēmrā I* (CSCO, Scriptores Syri 534–535, vol. 218–219, Louvanii, E. Peeters, 1993). Refer to the discussions in Popa, *op. cit*., p. 228–246.

[52] Pier Giorgio Borbone (ed.), *History of Mar Yahballah and Rabban Sauma* (Hamburg, Verlag Tredition, 2020), p. 78 (syr.), p. 79 (engl.). See the treatment in Popa, *op. cit*., p. 246–261.

Syriac-speaking communities, monastic institutions, and manuscript traditions flourished in Jerusalem, notably around the Monastery of St Mary Magdalene and, later, the Syriac Orthodox Convent of St Mark. The latter became especially significant under Patriarch Michael, when the Syriac community was more dynamic and enmeshed in the complex power relations of the Holy City.

I close with a brief look at the Monastery of St Mark, now the spiritual heart of Syriac Orthodox identity in Jerusalem. Although its origins remain obscure, its role in preserving Syriac heritage is well established. According to tradition, it stands on the site of the house of Mary, mother of John Mark – a belief supported by an inscription discovered in 1940, thought by some to date to the 6th century (though others date it later). Whether historically continuous or a spiritual heir to the earlier Monastery of St Mary Magdalene, St Mark's remains invaluable – especially for its manuscript library of over 450 works in Syriac and Garshuni.

I am truly grateful for the opportunity to share this research here at the IAS Princeton. It has been a pleasure engaging with such a thoughtful audience. I end with a heartfelt hope that Jerusalem and the Holy Land – so central to the three Abrahamic faiths – will be safeguarded from the turmoil of present conflicts, and that peace will soon prevail again in this historic region.

SYRIAC CHRISTIANITY AND THE HOLY CITY OF JERUSALEM: ENTANGLED HISTORIES IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

Abstract

This paper examines the Syriac engagement with the Holy City from late antiquity through the late Middle Ages. Early Syriac pilgrims – both monastic and lay – regarded Jerusalem as a matrix of sanctity, establishing enduring ecclesiastical and monastic presences in the Holy City. Drawing on hagiographies, manuscript colophons, and ecclesiastical records, the study reconstructs a layered history of pilgrimage, institutional consolidation, and liturgical development from antiquity to the end of the medieval period.

EPISCOPIA DE *ALBI CASTRUM* ÎNTRE GURILE NISTRULUI ŞI STRÂMTOAREA KERCI: O LISTĂ PONTIFICALĂ DE EPISCOPII DIN 1380 ŞI O MISIUNE FRANCISCANĂ DE LA 1307

ALEXANDRU SIMON

Keywords: Cetatea Albă, *Moncastro/Maurocastrum*, *Asprokastron*, Akkerman, Bilhorod-Dnistrovskyi, Caffa, Crimea, Avignon Papacy, Franciscan missions, Genoese colonies, Moldavia, *Liber cancellariae apostolicae.*

În cunoscutul *Liber cancellariae apostolicae* al Papalităţii[1], păstrat doar într-o copie comandată de papa Urban al VI-lea în 1380[2], imediat după începerea Schismei Apusene (1378)[3], se găseşte şi o notiţă neglijată, neluată aparent în discuţie în legătură cu primele decenii din istoria Ţărilor Române[4], (pentru care avem pomenite în *Liber* proaspăt înfiinţatele Episcopii de Argeş şi de Severin[5], dar nu şi Episcopia de Siret, apărută cu aproximativ un deceniu mai devreme)[6]. Notiţa priveşte Arhiepiscopia de Cambalo/ Khanbaliq (Beijing/Peking)[7] şi episcopiile ei sufragane[8]. Arhiepiscopia era destinată stăpânirilor europene şi asiatice, de la nordul Mării

[1] *Der Liber cancellariae apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus palatii abbreviates Dietrichs von Nieheim*, editor Georg Erler, Leipzig, 1888, aici p. 19–45; *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200–1500*, editor Michael Tangl, Innsbruck, 1894, aici p. 3–32. Dintre manuscrise, disponibilă online este copia, datată aprilie 1380 (cu completări până la moartea lui Urban al VI-lea, în octombrie 1389), din Bibliothèque Nationale de France, Paris (BNF), Manuscrits Latins, [nr.], 4169 f. 10^{v}–24^{v} („capitolul" *Provinciale*).

[2] Andreas Meyer, *Der spätmittelalterliche Liber Cancellariae apostolicae als Formelbuch anhand der Beichtbriefe von Gregor XI. bis Alexander VI*, în „Archiv für Diplomatik", LXII (2019), 1, p. 227–274.

[3] Vezi şi Walter Brandmüller, *Zur Frage nach der Gültigkeit der Wahl Urbans VI. Quellen und Quellenkritik*, în „Annuarium Historiae Conciliorum", VI (1974), p. 78–120.

[4] Ştefan Pascu, *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în secolele XIII–XIV*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj", X (1945), p. 149–220.

[5] Pe urmele profesorului Şerban Papacostea, vezi Adrian Ioniţă, Beatrice Kelemen, Alexandru Simon, *AL WA: prinţul negru al Vlahiei şi vremurile sale* (= *Minerva*, III, 14), Cluj-Napoca, 2017, p. 125–126. Amintim şi „nota infrapaginală" *Dominus noster dominus Urbanus papa VI. VII. id. maii anno quarto* [9 mai 1381] *erexit locum de Argos in Walachia maiori in civitatem et constituit ibi ecclesiam cathedralem, cui prefecit in episcopum fratrem Nicolaum Antonii ordinis predicatorum et vocatur ecclesia Argensis in provincia Colocensis* (BNF, Ms. Latins, 4169, f. 13^{v}; *Der* Liber cancellariae apostolicae, p. 26, nota 1; *Die päpstlichen Kanzleiordnungen*, p. 12).

[6] În continuare utilă, în pofida contextului scrierii şi a „simpatiilor" autorului, este lucrarea lui Gheorghe I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârşitul veacului XIV*, Bucureşti, 1942, p. 67–78.

[7] Reşedinţa de iarnă a hanilor (Tomoko Masuya, *Seasonal Capitals with Permanent Buildings in the Mongol Empire*, în *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (= *Brill's Inner Asian Library*, XXXI), editor David Durand-Guédy, Leiden – Boston, 2013, p. 223–256, la p. 237). A nu se confunda cu Arhiepiscopia de Cembalo (Symbalia, Balaclawa) din Crimeea.

[8] Rafał Qurini-Popławski, *The Art of the Genoese Colonies of the Black Sea Basin (1261–1475)* (= *Medieval Mediterranean*, CXXXVI), Leiden – Boston, 2023, p. 27 (şi nota 73).

Negre, ale divizatului Imperiu Mongol[9], pe care Papalitatea căuta, un gând mai vechi de al ei[10], să-l unească în numele credinţei adevărate în Iisus[11].

[...] *Arhiepiscopatus Cambaliensis in dominio Tartarorum fuit creatus de novo*[12] *per dominum Clementem papam V. Habet sex suffraganeos consecratus in curia de mandato domini pape, quibus deputandi sunt episcopatus per arhiepiscopum supradictum, videlicet Cambaliensem*[13], *Caphensem*[14], *Albicastrensem*[15], *Tariensem*[16], *Zaytanensem*[17], *Feraensem*[18] *et Montiscaspensem*[19] [...][20].

Ioan de/din Montecorvino († 1328), de loc din Puglia (Apulia)[21] a fost primul arhiepiscop de Cambalo numit de papa Clement al V-lea (ante 23 iulie 1307)[22]. Acest

---

[9] Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*, New Haven, CT, 2017, p. 215–219. Din 1304, existau patru structuri imperiale unite de comerţ sub suzeranitatea khagan-ului Timur (de la Cambalo): China dinastiei (mongole) Yuan, Ilkhanatul din Iran, Hanatul Chagatai (în Asia Centrală) şi Hoarda de Aur (înspre Apus).

[10] Karl Ernst Lupprian, *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschen im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels* (= *Studi e Testi*, CCXCI), Città del Vaticano, 1981.

[11] Thomas Tanase, *Jusqu'aux limites du monde. La Papauté et la mission franciscaine de l'Asie de Marco Polo à l'Amérique de Christophe Colomb* (= *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, CCCLIX), Roma – Paris, 2013.

[12] Adică, arhiepiscopia ar fi fost reîntemeiată. Evităm discuţia, pe moment, din cauza implicaţiilor şi a lipsei surselor (edite).

[13] Nota editorului (Tangl), care se aplică în cazul tuturor episcopiilor enumerate: *Zusätze von anderer und zwar einer und derselben Hand mit dunklerer Tinte* („Adăugiri <făcute> de o altă, şi anume de una şi aceeaşi mână, cu cerneală mai închisă"). Scaun inclus în Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi* [, I. *1198–1431*], München, 1913[2], p. 159.

[14] Episcopie cuprinsă în Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, I, p. 154, dar, abia începând cu anul 1317 (!).

[15] Lipseşte din inventarul lui Eubel, la fel precum toate episcopiile care-i urmează (a se vedea mai jos).

[16] Tana (Azov), colonie veneţiană din Delta Donului (Giorgio Fedalto, *Chiesa latina in Oriente*, I, Roma, 1973[1], p. 425).

[17] Zaiton-ul (Quanzhou), lângă Strâmtoarea Taiwan (Fedalto, *Chiesa*, I, p. 425), unde a fost episcop Andrea da [din] Perugia.

[18] Saray (Fedalto, *Chiesa*, I, p. 425), nu Noul Saray de pe Volga (post 1313), ci Vechiul Saray (al hanului Batu), din sud, din preajma Mării Caspice (Marie Favereau, Roman Yu. Pochekave, *The Golden Horde, c. 1260–1502*, în *The Cambridge History of the Mongol Empire*, editori Michal Brian, Hodong Kim, I. *History*, Cambridge, 2023, p. 243–318, la p. 277).

[19] Sediul episcopiei de la Marea Caspică era la Kumukh/Comuch (Fedalto, *Chiesa*, I, p. 425), astăzi în Dagestan.

[20] BNF, Ms. Latins, 4169, f. 22[v]; *Der* Liber cancellariae apostolicae, p. 42; *Die päpstlichen Kanzleiordnungen*, p. 12.

[21] Luigi Canetti, *Giovanni da Montecorvino*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, LVI (2001), *sub voce* (cu referinţe).

[22] Redăm scrisoarea trimisă de papa Clement al V-lea arhiepiscopului Ioan pe 23 iulie 1307: *Dilecto in Christo filio fratri Ioanni de Montecorvino ordinis fratrum Minorum per nos in archiepiscopum Cambaliensem electo et constituto.// Rex regum, salvator noster Iesus Christus inter alia caritatis opera, quae hominibus laborantibus in hac valle miseriae magis necessaria et in conspectu divinae maiestati plus accepta fore noscuntur, evangelicae praedicationis officium, in quo fratres tui ordinis habent incumbere assidue ut solliciti pastoribus ecclesiae adiutores, maioris privilegii voluit praerogativa praeferri. Propterea, ut sermo Domini dignis progressibus provehatur, oportet viros spirituales, vitae munditiam et intelligentiae gratiam cum Iohanne sortitos, qui populis et*

franciscan a făcut de multă vreme obiectul interesului istoricilor[23], în special datorită reuşitelor sale printre mongoli (tătari) şi în îndepărtata Chină[24]. Se cunosc şi numele sufraganilor arhiepiscopului Ioan, toți franciscani (şase la număr)[25], numiţi de Clement al V-lea pe 23 iulie 1307 (care nu a precizat însă ce dioceze urmau său ocupe fiecare prelat în parte)[26]. Dintre aceşti episcopi, numai trei-patru au ajuns la arhiepiscopul din China mongolă[27]. Între timp, în octombrie 1307 şi chiar „la mijlocul drumului", izbucnise un război între Caffa genoveză din Crimeea şi hanul Hoardei de Aur, Tokta, din care hanul a ieşit învingător[28].

Prima pe lista episcopiilor sufragane ale Arhiepiscopiei de Cambalo era tocmai Caffa, urmată de o „cetate albă"[29]. Cea dintâi a trebuit „refondată"[30], după ce hanul

---

gentibus, linguis regibusque multis Christum Dominum praedicent, praesertim in partibus illis, ubi negotium catholicae fidei patrocinium salutaris propagationis implorat, in partem huiusmodi pastoralis sollicitudinis deputari. Sane nuper ad notitiam nostram et dictae sedis apostolicae fide digna relatione pervenit, quod tu olim, zelo orthodoxae fidei Christianae accensus, ex praemisso consensu ac ordinis tui generalis ministri licentia speciali, ut lucrifaceres animas infidelium Deo vivo, ad ipsas infidelium orientalium partes te personaliter transtulisti, et interioris dominii Tartarorum partes ingressus plures infidelium per lavacrum sacri baptismatis ad veram fidem Christi, favente tibi Spiritus sancti gratia, reduxisti fideliter et attente. Considerantes igitur attentius clara huius sanctae operationis studia te in dictis partibus existentem de fratrum nostrorum consensu et apostolicae plenitudine potestatis in civitate Cambalien., magna utique et honorabili regni magnifici principis magni regis Tartarorum in archiepiscopum assumimus et praeficimus in pastorem, curam et sollicitudinem animarum omnium existentium in toto dominio Tartarorum tibi plenariam committentes tibique exercendi omnia, quae ad iura archiepiscopalia spectare noscuntur, prout permittunt canonicae sanctiones, eadem auctoritate concedentes plenam et liberam potestatem. Dat. Pictavis, X kalendas augusti, anno secundo (*Bullarium Franciscanum romanorum pontificum* [editor Giovanni Giacinto Sbaraglia], V. *Benedicti XI, Clementis V, Ioannis XXII monumenta*, editor C. Eubel, Roma, 1898, nr. 85, p. 37–38; vezi https://telma.irht.cnrs.fr/chartes/bullarium-franciscanum/notice-acte/155281).

[23] A[rthur]. C[hristopher]. Moule, *Documents Relating to the Mission of the Minor Friars to China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, în „The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", XLVI (1914), p. 533–599.

[24] Pacifico Sella, *Aspetti storici della missione di Giovanni da Montecorvino nel Cathay*, în „Antonianum", LXXVII (2002), 3, p. 475–502.

[25] Girolamo Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente franciscano*, III. *Dal 1300 al 1332*, Firenze, 1918, p. 106–108 (cu critica mai vechilor lucrări ale lui Luke Wadding şi Conrad Eubel).

[26] „Bullarium Franciscanum", V, nr. 86, p. 38–39. Pentru toate numirile din 23 iulie 1307: *Regestum Clementis Papae V*, II. *Annus Secundus*, Roma, 1885, nr. 2216–2221, p. 147–149.

[27] Vezi şi Giovanni Di Bella, *Le relazioni latino-mongole tra XIV e prima metà del XV secolo. Diplomazia, missioni, acculturazioni* [teză de doctorat (Università degli Studi di Messina)], Messina, 2024, p. 393–394, nota 1344.

[28] Roman Hautala, *The Loss and Reacquisition of Caffa: The Status of the Genoese Entrepôt within the Borders of the Golden Horde*, în „The Golden Horde Review", IX (2021), 2, p. 247–263, la p. 251–254.

[29] Din păcate, nici în istoriografia apuseană, *Liber cancellariae* nu a fost practic folosit pentru studiul Caffei medievale. Cel mai aproape a fost Giorgio Fedalto (*Chiesa*, I, p. 425), pus pe gânduri însă tocmai de „Cetatea Albă" din lista citată.

[30] Din ce cunoaștem, singurii care au afirmat existența unei episcopii de Caffa încă de la 1307 au fost Geo Pistarino și Lorenzo Tacchella (*Tre Cabellesi consoli di Genova in Crimea nel secolo XV: Giovanni Renzi da Cabella, Barnaba da Cabella e Antoniotto da Cabella. La caduta di Caffa (Teodosia) nel 1475* (= *Biblioteca dell'Accademia Olubrense*, XLIX), Milano 2001, p. 105), urmați, dubitativ, de Rafał Qurini-Popławski (*The Art of the Genoese Colonies*, p. 27, nota 73).

Özbeg, le-a permis franciscanilor şi genovezilor, alungaţi de predecesorul său, să revină la Caffa (1314)[31]. Episcop de Caffa a rămas, sub papa Ioan al XXII-lea[32], catalanul Ieronim, tot un franciscan (numit deja de Clement al V-lea în august 1307)[33], iar dioceza sa se întindea „[...] de la Varna la Saray [...]”[34]. În ciuda importanţei Caffei şi cu toate eforturile autorităţilor genoveze, episcopia de Caffa nu avea să devină vreodată arhiepiscopie[35].

Întrucât arhiepiscopia misionară „a Chinei”/ „a *Tartariei*”[36] şi episcopiile ei sufragane de la 1307 erau ţinute de franciscani, un vicar franciscan al *Gazariei* (al teritoriilor Hoardei de Aur) existând sigur la 1306[37], atenţia se îndreaptă astfel spre des-amintita listă a aşezămintelor franciscane din Vicariatul Rusiei[38]. Precizând că „din” Arhiepiscopia de Cambalo rămăsese Vicariatul *Ambalech vel Cathay*[39], îi adăugăm inventarul centrelor fraţilor minori din Vicariatul Tartariei de Nord[40]. El

---

[31] Michael Bihl, A. C. Moule, *Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322*, în „Archivum Franciscanum Historicum”, XVII (1924), p. 55–71, la p. 65.

[32] „Reîntemeierea” Caffei trebuie privită cu prudenţă totuşi, Ieronim părând să fi fost deja episcop de Caffa pe 2 august 1307, conform unui fragment dintr-un act notarial din Pera din 20 martie 1317 (Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, II, p. 40–41l; vezi şi Jean Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (VIe–XVe siècles)* (= *Collection de l'École Française de Rome*, XXXIII), Rome, 1977[1], p. 157–158, pentru care Ieronim era episcop la 1307, dar fără dioceză). Reţinem şi că documentul în discuţie se păstra în arhiva lui Ioan de Capestrano, adversarul lui Ioan „de Caffa” (1455–1456).

[33] Păstrăm data din fragementul editat de Golubovich, deşi, probabil, numirea lui Ieronim data de la sfârşitul lunii iulie.

[34] [...] *A villa de Varna in Bulgaria usque Saray* […] (*Acta Ioannis PP. XXII (1317–1334)* (= *Fontes*, III, 7–2), editor Aloisie L. Tăutu, Roma, 1962, nr. 8, p. 13; pentru datare, 1322 sau/şi 1318, vezi Th. Tănase, *Frère Jérôme de Catalogne, premier évêque de Caffa, et l'Orient franciscain*, în *Espaces et réseaux en Méditerranée: Vie–XVIe siècle*, II, editori Damien Coulon, Christophe Picard, Dominique Valérian, Paris, 2010, p. 127–165, la p. 136, nota 30).

[35] Fedalto, *Chiesa*, p. 441–442, 542–552.

[36] Reamintim că, în cuvintele lui Clement al V-lea din iulie 1307, noul, pe atunci, arhiepiscop răspundea de [...] *animarum omnium existentium in toto dominio Tartarorum* [...] (*Bullarium Franciscanum*, V, nr. 85, p. 38).

[37] Vezi aici şi Szilvia Kovács, *The Franciscans and Yaylaq Khatun*, în „Acta Orientalia Vilnensis”, XIII (2016), p. 45–59. Vechimea vicariatului poate fi împinsă până la 1287 şi chiar la vremea Unirii de la Lyon din 1274 (Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica*, II. *Addenda al sec. XIII, e fonti per sec. XIV*, Quaracchi, 1913, p. 125–126).

[38] Vezi, de exemplu (în acest context), Alexandru Pânzar, *«Formaţiuni prestatale» în nordul Moldovei. O nouă analiză*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza». Istorie”, NS, LX (2014), p. 79–89, la p. 82.

[39] *Bullarium Franciscanum*, V, Anexa I, p. 601. În dreptul acestui vicariat, cu numărul *XXXIX*, se preciza doar *habet IV loca*. Deja la 1333 (ori 1334), papa Ioan al XXII-lea crease o – efemeră – Arhiepiscopie de Vosporo în Crimeea, căreia îi fusese subordonată şi Episcopia Caffei (vezi şi Timur A. Guselnikov, *Оговорка папы, или О соблюдении соборных правил в средневековом Крыму*, în „Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения”, XXVIII (2023), 6, p. 72–80; papa Ioan al XXII-lea ar fi fost atent să nu încalce/să menajeze autoritatea teritorială pontică a Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol aşa cum fusese ea stabilită prin canonul XXVIII la Conciliul de la Chalcedon din 451; deşi abordarea istoriografică nu poate fi separată de geopolitică, să-i spunem, a ultimelor două decenii, ea merită reţinută şi în raport cu spaţiul viitoarei, la acea vreme, Moldove).

[40] Cunoscut istoriografiei române (de pildă Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X–XIV)* (= *Biblioteca Istorică*, XLI), Bucureşti, 1974, p. 178) el nu a fost privit împreună cu cealaltă listă.

precede lista rusă, Vicariatul Tartariei de Nord, fiind sensibil mai vechi (poate chiar cu un veac) decât Vicariatul Rusiei[41].

[...] *XLI. Vicaria Russiae habet haec loca: Lemburgae, de Grodek, de Colomia, de Galciff, de Nostin, Cusminen, Cereth, Moldaviae*[42]*, Caminix; Scotorix, Cotcham, Licostoni*[43] *et Albi castri* [...][44].

[...] *XXXVII. Vicariatus Tartariae Aquilonaris habet loca XVII: Cafa, ubi sunt duo loca, Maieriam, ubi alia duo, Sodaya, Sulcata, Barasson, Maurum Castrum, Vicena*[45]*, Cimbulum, Tana, Saray, Ugek, Veler, S. Iohannes, item in regno Vieriae*[46] [Georgia] *duo loca* [...][47].

Unele identificări ale centrelor sunt (par) facile[48]. Alte sunt dificile şi, în mod natural, disputate[49]. După cum se vede, pentru franciscani, *Albi Castrum*, precedat de *Licostono* (în nord-vest), a coexistat cu *Maurum Castrum*, urmat de *Vicena* (în nord-est). Ultima fusese plasată explicit anterior de membrii aceluiaşi ordin mendicant lângă Dunăre şi legată şi atunci (prin anii 1320) de *Maurum Castrum*[50]. Acolo şi doar puţin mai devreme (c. 1314/1316)[51], tot după franciscani, custodele Angelo din Spoleto fusese martirizat de bulgarii, înstăpâniţi de tatari, *in Mauro Castro*[52], adică,

[41] După cum se ştie, un *custos* franciscan al Moldovei (*Nicolaus Melsaz custos Moldaviensis*) este documentat abia în aprilie 1387 (Władysław Abraham, *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, I, Lwów, 1904, Anexă, nr. 13, p. 381).

[42] Sau *Modalviae/Modaluie* (în funcţie de citirea lui *v* drept *u* şi de transformarea lui *e* final în *ae*).

[43] Sau *Licosconii*.

[44] *Bullarium Franciscanum*, V, Anexa I, p. 602 (ediţie critică: Bartolomeo de Pisa, *De conformitate vitae Beati Francisci ad vitam Domini Iesu* (= *Analecta Franciscana*, IV), ediţie Quinctianus Müller, Ignaz Ieiler, Quaracchi, 1906, XI.2, p. 556).

[45] La fel ca Licostomo, sigur în anul 1362 (Richard, *La Papauté*, p. 236, şi nota 28), Vicina avea un episcop în martie 1371, un franciscan (nota bene), Ludovic, care a participat la ungerea, la Cracovia, a lui Andrei Jastrzębiec drept episcop de Siret.

[46] Sau *Vierie*.

[47] *Bullarium Franciscanum*, V (1898), Anexa I, p. 602. Această listă lipseşte însă din *Analecta Franciscana*, IV (1906).

[48] De exemplu, foarte recent (https://bsky.app/profile/romanhautala.bsky.social/post/ 3lke3skgddc2r), pentru Roman Hautala nu a fost loc de îndoială că *Maurum Castrum* şi *Vicena* sunt Cetatea Albă şi Vicina (vezi deja Constantin Andreescu, *Aşezări franciscane la Dunăre şi Marea Neagră în sec. XIII şi XIV*, în „Cercetări istorice", II (1932–1933), p. 151–163, la p. 155, 158).

[49] Din generaţii diferite: Herculan Petru Malciuc, *Presenza minoritica nei territori della Moldavia nell' epoca medievale (secc. XII–XV)* [teză de doctorat (Pontificium Athenaeum Antonianum)], Roma, 1998, p. 67–69; Vitaliy Mykhaylovskiy, *European Expansion and the Contested Borderlands of Late Medieval Podillya, Ukraine* (= *Beyond Medieval Europe* [, V]), Leeds – Amsterdam, 2019, p. 35–36.

[50] […] *In Tartaria Aquilonari fratres minores habent monasteria immobilia 18, in civitatibus et villis infra scriptis, videlicet: in vicina iuxta danubin. In Mauro Castro. In Cersona* […] (Golubovich, *Biblioteca*, II, p. 72).

[51] Aleksandar Uzelac, *The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes*, în „Istorijski Časopis", LXV (2016), p. 45–59, la p. 48. Uzelac contestă o stăpânire bulgară îndelungată la Cetatea Albă.

[52] Golubovich, *Biblioteca*, II, p. 61, 72; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, 1982[1], p. 172–173.

evident, în Cetatea Albă de la Gurile Nistrului[53]. Ipotezele şi dubiile sunt desigur numeroase şi destule dintre ele au vechime[54].

Mai clară este datarea copiei păstrate a listei aşezămintelor din vicariatele franciscane („oficial", lista reflecta situaţia *ad annum* 1345)[55], în ultimele două-trei decenii ale secolului al XIV-lea, după apariţia Ducatului Moldovei şi a Episcopiei de Siret (1370)[56], după luptele – confesionale inclusiv – pentru Vidin (1365–1369)[57], şi, poate cel mai important, după ce Ludovic I de Anjou al Ungariei, un mare susţinător al franciscanilor[58] şi totodată un aliat major al Genovei[59], a devenit şi rege al Poloniei (1370)[60], asumând, şi de la Cracovia, coroana *Russiei* (adică a Haliciului)[61]. În aceste condiţii, lista franciscană păstrată este cam de aceeaşi vârstă cu *Liber cancellariae*[62]. Cu atât mai importante sunt menţiunile de mai sus ale „cetăţilor albe" (de două ori) şi „negre" (o dată), două (una „albă" şi alta „neagră") legate de Caffa din Crimea şi una („albă") legată de Gurile Dunării şi ale Nistrului, unde se învecina, în scris măcar, cu (mai) controversatul centru Licostomo[63]. La fel precum *Maurum*

[53] Virgil Ciocîltan, *Hegemonia Hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301–1341)*, în „Revista istorică", NS, V (1994), 11–12, p. 1099–1118, la p. 1105–1106 (favorabil unei îndelungate prezenţe bulgare, în numele tătărilor, la Cetatea Albă).

[54] Pentru un „inventar" al lor: Laurenţiu Rădvan, *Oraşele din Ţările Române în Evul Mediu (sfârşitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XVI-lea)*, Iaşi, 2011, p. 496–498.

[55] Janusz Kurtyka, *Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 roku*, în Idem, *Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały*, Kraków, 2011, p. 297–447, la nr. 1, p. 311. Din cauza amintirii, în acelaşi manuscris şi înaintea listelor citate (*Analecta Franciscana*, IV, „cap." VIII. 2, p. 335), a martiriului suferit *ad annum* 1378 de doi franciscani, la Siret, în mâinile „adulatorilor arborilor" (lituanieni), o datare mai târzie (c. 1380) se impune şi în opinia noastră.

[56] Liviu Pilat, *Sfântul Scaun şi întemeierea Moldovei*, „Revista istorică", NS, XIX (2008), 1–2, p. 29–48.

[57] Vezi şi „intrările" din *Der Liber cancellariae apostolicae*, p. 39–40; *Die päpstlichen Kanzleiordnungen*, p. 28; Al. Simon, *Voievodul apei şi Basarabia: la începuturile angevine ale Ţării Româneşti*, Cluj-Napoca, 2024, p. 29 (din Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registra Avenionensia, [nr.]. 159. *1364–1365*, f. 274^{r-v}; mesaj din 13 septembrie 1365).

[58] Câteva repere: Dyonisius Lasić, Fr. Bartholomaei de Alverna, *Vicarii Bosnae (1367–1407), quaedam scripta hucusque inedita*, în „Archivum Franciscanum Historicum", LV (1962), p. 59–81, la p. 75; Beatrix F. Romhányi, *Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages*, în „Chronica", XV (2017), p. 125–135.

[59] Vezi, în acest context, mai ales Gheorghe I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum*, în „Revue des Études Roumaines", IX–X (1965), p. 39–46; Ş. Papacostea, *Genovezii la Caliacra. Un document ignorat*, în „Pontica", XXX (1997), p. 277–283.

[60] Jan Dąbrowski, *Elżbieta Łokietkówna, 1305–1380*, Kraków, 1914, p. 93; Dariusz Karczewski, *Książę Słupski Kazimierz IV (Kaźko) jako luksemburski kandydat do tronu Polskiego*, în „Przegląd Zachodniopomorski", XXXII (2017), 2, p. 113–127.

[61] Paul W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe.1320–1370,* Chicago – London, 1972, p. 149–157; R. Hautala, *The Polish-Mongol Conflict over Succession of the Halych and Volhynian Principality in the Middle of the Fourteenth Century*, în *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe, Political, Economic, and Cultural Relations*, editori Alexander V. Maiorov, R. Hautala, London – New York, 2021, p. 175–188.

[62] Cu accent pe 1370 (anul apariţiei Episcopiei de Siret), vezi Dariusz Karczewski, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna,* Kraków, 2012, p. 368–369.

[63] Octavian Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la mer Noire*, în „Il Mar Nero", I (1994), p. 229–259; Petre Diaconu, *«Kilia et Licostomo», un faux problème de gèographie historique*, în „Il Mar Nero", II (1995–1996), p. 235–263. O formulare de tipul [...] *Chielie, aliter Licostomo* […] (Ioan-Aurel Pop, Al. Simon, *Ştefan cel Mare în Europa: românii şi Creştinătatea*

Castrum, acesta intrase în sfera *russă* – în cea franciscană cel puţin – a lui Ludovic († 1382), suzeranul, nu doar cu numele (după 1377), atât al Moldovei, cât şi al Ţării Româneşti[64]. Rămânerea *Maurum Castrum*-ului (identificabil, în alte condiţii, numai cu un centru, altminteri real[65], din Peninsula Crimeea) şi a Vicinei în afara *Russiei* franciscane şi în *Tartaria* (de nord)[66] ar fi de înţeles drept „memorie reziduală" a vremurilor în care, din Crimeea, misiunea franciscană se întinsese pontifical de la Varna la Saray[67].

„Soluţia" poate părea, pe bună dreptate, prea de factură, de perspectivă vestică, motiv suplimentar pentru care problematica trebuie privită şi dinspre Răsărit, cu destulele sale incertitudini[68]. Cetatea Albă de la Gurile Nistrului, care – sigur din primele decenii ale secolului al XV-lea – a avut o alternativă lituană „neagră" (*Czarnigrad*) pe malul estic al Nistrului[69], a fost cunoscută, cu discuţiile istoriografice de rigoare[70], şi drept *Maurocastro* (forma prescurtată *Moncastro* făcând carieră ca nume al Cetăţii Albe în Occident)[71] şi ca *Asprokastron*[72], ambele denumiri

după căderea Bizanţului, Bucureşti, 2024, p. 345; sursa provine însă din anul 1499) poate fi doar sperată în cazul Cetăţii Albe de la Gurile Nistrului.

[64] Practic, datele franciscane, puse în context istoric, conciliază poziţii aparent incompatibile: intrarea Cetăţii Albe sub puterea lui Petru I al Moldovei înainte de 1382 (Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei: probleme controversate*, Iaşi, 2014[2], p. 208–218), acceptarea de către acesta a suzeranităţii lui Ludovic (Ş. Papacostea, *Maurocastrum şi Cetatea Albă: identitatea unei aşezări medievale*, în „Revista istorică", NS, VI (1995), 11–12, p. 911–915) şi statutul moldav special al Cetăţii Albe (V. Spinei, *Moldova*, p. 382–385), documentat la 1386 (de fapt, la 1387). Această „împăcare" impune prudenţă.

[65] Din cauza „translatării" Vicinei în Crimeea, acceptabilă în epocă doar dacă „un fel de" *Maurum Castrum* exista şi acolo. În Vicariatul *Tartariei*, cele două apăreau în pereche la fel ca în urmă cu vreo cinci decenii, când Vicina fusese la Dunăre.

[66] Remarcăm că, des adusa în discuţie expansiune lituaniană înspre Marea Neagră nu pare să fi lăsat urme franciscane, nu în vicariatele pontice, şi dunărene/ „ruseşti" şi „tătăreşti" (vezi astfel şi un „episod pescăresc" în Darius Baronas, *Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas – žvejys prie Juodosios jūros 1427 m.*, în „Istorijos Šaltinių Tyrimai", VIII (2024), p. 11–44).

[67] Ideea ar fi susţinută şi de impotranţa avută de cele două centre, veritabile „perle ale coroanei" pentru orice fel de putere.

[68] Din acest(e) punct(e) de vedere, a se revedea Ivan Dujćev, *Il francescanesimo in Bulgaria nei secoli XIII e XIV* [1934], în Idem, *Medioevo bizantino-slavo* (= *Storia e Letteratura*, CII, CXIII, CXIX), I, Roma, 1965, p. 395–424, la p. 409–411.

[69] Rădvan (*Oraşele*, p. 498) a argumentat convingător existenţa celor două cetăţi la Gurile Nistrului, dar datarea celei din est înaintea secolului al XV-lea ni se pare greu de acceptat, cunoscut fiind rolul Lituaniei, încreştinate (după 1385/1386), în impunerea Cetăţii Negre (mărturia lui Guillebert de Lannoy, *ad annum* 1421, din *Călători străini despre Ţările Române*, I, editor Maria Holban, Bucureşti, 1968, p. 50–51; vezi, în completare pontică, cazul Odessei, *ad annum* 1415, la A. V. Krasnozhon, *Замок Хаджибей: история исследований, датировки, локализация*, în *В Поисках Сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева*, editori M. E. Tkachuk, G. G. Atanasov, Kishinev [!], 2019, p. 395–412).

[70] Comentarii pertinente, legate şi de succesiunea şi de forma numelor, la Richard, *La Papauté*, p. 95, nota 112.

[71] Cu controversele de rigoare: Jacob Bromberg, *Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobroudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia* [I], în „Byzantion", XII (1937), 1–2, p. 151–180; Nicolae Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, XXII (1939–1940), p. 165–178. Oprim aici citările, întrucât „regulile de bază" au fost stabilite de dinaintea celui de Al Doilea Război Mondial.

[72] De pildă Michel Balard, *Gênes et l'Outre-Mer*, II, Paris, 1980, nr. 41, p. 83–86.

însemnând „cetatea neagră", după cum bine se ştie[73]. O „redescoperită" Episcopie, de rit grec, de Asprokastron a fost în mod cert folosită de Patriarhia Ecumenică de Constantinopol pentru acceptarea Mitropoliei *Moldovlahiei* (iniţial a *Russo-* sau a *Maurovlahiei*[74]*,* „ca la franciscani" pe la 1380, am putea adăuga), sub mitropolitul Iosif I, la începutul domniei lui Alexandru I cel Bun (1400–1401/1402)[75]. Întrebarea care se pune este evidentă: avea această legitimatoare episcopie de rit grec „o pereche" de rit latin încă din secolul al XIV-lea?[76]

Deoarece, în aproximativ aceiaşi perioadă (anii 1370–1380), acelaşi nume (*Albi castrum*) a fost folosit pentru centre franciscane[77] din imediata vecinătate a Mării Negre, răspunsul ar trebui să fie unul afirmativ[78]. În această direcţie, ne îndreaptă şi documentele de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi din primele decenii ale veacului următor (1391–1433)[79] asupra episcopiilor auxiliari (*Weihbischöfe*) din Imperiul Romano-German, care erau episcopi titulari de Cetatea Albă, cu sau fără ghilimele[80]. Dar, cum primul papă care a vorbit despre o catedrală la Cetatea Albă

---

[73] Matei Cazacu, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe–XVe siècles. Czarnigrad, la «Cité Noire» de l'embouchure du Dniestr*, în *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Benningsen*, editori Chantal Lemercier-Quelquejay, Gilles Veinstein, S. Enders Wimbush, Louvain-Paris, 1986, p. 99–122.

[74] V. Spinei, *Terminologia politică a spaţiului est-carpatic în perioada constituirii statului feudal de-sine-stătător*, în *Stat, Societate, Naţiune. Interpretări istorice* [~Festschrift David Prodan], editori Nicolae Edroiu, Aurel Răduţiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 66–79, la p. 71–73; Idem, *Moldova*, p. 40–44.

[75] Ş. Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie*, în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, II (1991), p. 133–150.

[76] Să notăm şi că lucrurile nu se limpezesc cu adevărat nici aproape un veac mai târziu, sub Ştefan al III-lea cel Mare, când, la Cetatea Albă, pare să fi existat (şi) o episcopie armeană (Pop-Simon, *Ştefan cel Mare în Europa*, p. 117–131, 538–558).

[77] Pentru „concurenţă": Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles* (= *Collection de l'École Française de Rome,* CCXXXVII), Rome, 1997, aici p. 452. Se poate observa că, în pofida atât a alternanţei (ulterioare) între franciscani şi dominicani la conducerea Episcopiei Caffei, cât şi a legăturii strânse a celora din urmă cu armenii (puternic reprezentaţi la Gurile Nistrului), dominicanii nu s-au stabilit la Cetatea Albă, ci doar la Licostomo.

[78] Adăugăm aici observaţia lui Jean Richard (*La Papauté*, p. 95, nota 112): termenul *Gazaria* acoperea o suprafaţă întinsă de la strâmtoarea Kerci până la Dunăre (mai precis: până la Gurile Dunării).

[79] Sursele au fost remarcate deja de către Giorgio Fedalto (*Chiesa*, II, p. 34, 66; cu precizarea subtitlu: *(la sede e la località non sono state identificate)*) şi Jean Richard (*La Papauté*, p. 36, cu identificarea cu Cetatea Albă de la Gurile Nistrului; vezi şi nota 31, în care era citat, fără indicarea paginii, şi Gheorghe I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (= *Studii de istorie generală*, I), Bucarest, 1935; în remarcabila lucrare nu am putut însă găsi vreo referinţă la episcopii în discuţie.

[80] Este vorba despre carmelitul Konrad von Arnsbeg (1391–1414) şi franciscanul Wilhelm Bodeke (1414–1431), ambii episcopi auxiliari de Padeborn (Fedalto, *Chiesa*, I, p. 425). S-a crezut că *Albi Castrum*, unde cei doi au fost episcopi titulari, este Castelo Branco (*branco* fiind alb în portugeză) din Regatul Portugaliei, dar o dioceză de Castel Branco nu a existat în Evul Mediu (vezi aici, din ianuarie 1428, *Urkundenbuch des Stiftes und der Stadt Hameln* (= *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens*, II, X), II. *1408–1576*, editor Erich Fink, Hannover – Leipzig, 1903, nr. 147, p. 101–102, precum şi erata/ *Berichtigungen* de la p. 809, sub nr. 147; trebuie menţionat şi că, ulterior, s-a încercat aşezarea dicoezei de *Albicastrum* în Africa de Nord; cf. Ralf Michael Nickel, *Zwischen Stadt, Territorium und Kirche: Franziskus' Söhne in Westfalen bis zum Beginn des Dreißigjährigen Krieges* [teză de doctorat (Ruhr-Universität)], Bochum, 2007, p. 128).

(corect spus: despre două)[81], a fost Sixt al IV-lea (1476)[82], trebuie să rămânem prudenţi şi să ţinem cont (şi) de faptul că sursele amintite privitoare la structurile *albicastrense* de rit latin se plasează (1) la capetele „captivităţii babiloniene", la Avignon, a Sfântului Scaun (1309–1376/1378)[83] şi (2) în plină Schismă a Apusului (1378–1417)[84], cu continuarea ei „conciliară" (până la 1449)[85]. Dacă impactul celor din urmă crize occidentale asupra Ţărilor Române este relativ cunoscut[86], rolul dihotomiei Roma-Avignon în istoria statelor româneşti incipente, în special în cea a Moldovei[87], rămâne să fie studiat, plecând poate chiar de la reproşurile adresate de papa – roman – Bonifaciu al IX-lea[88] lui Andrei Jastrzębiec, primul episcop de Siret (şi apoi întâiul prelat de Vilnius)[89] cu privire la atitudinile sale din timpul păstoririi sale moldave[90].

---

[81] Aloisie Ludovic Tăutu, *Spirit «ecumenic» între Papalitate şi români pe vremea lui Ştefan cel Mare (1476)*, în „Buna Vestire", IV (1965), 1, p. 1–10 (republicat în *Ştefan cel Mare şi Sfânt.* [I.] *Portret în istorie* [editori Şt. S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely], Putna, 2004, p. 406–419).

[82] Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352–1526*, Roma, 1859, nr. 636, p. 452 (pentru datarea corectă, ianuarie 1476, în loc de ianuarie 1477, vezi Oskar Halecki (*From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millenium*, V), Rome, 1958[1], p. 104, nota 14).

[83] Vezi astfel şi Julius Leonhard, *Genua und die päpstliche Kurie in Avignon (1305–1378). Politische und diplomatische Beziehungen im 14. Jahrhundert*, Frankfurt am Main – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Warszawa – Wien, 2013.

[84] Din generaţii diferite: Jean Chélini, *L'Église au temps des schismes (1294–1449)*, Paris, 1982; Joëlle Rollo-Koster, *The Great Western Schism, 1378–1417: Performing Legitimacy, Performing Unity*, Cambridge, 2022. În legătură cu lista „de la 1307" şi cu datarea registrului în care ea a fost convervată (1380 şi după), merită citată întrebarea lui Giorgio Fedalto, un nume frecvent citat de autori români, dar foarte rar citit (*Chiesa*, I, p. 425): […] *Naturalmente la lista pone il grosso problema della sua datazione: rappresenta effettivamente la volontà del all'atto della fondazione dell'arcidiocesi, oppure non è piuttosto specchio della tarda tradizione curiale (fine Trecento)* […]?). Nu putem decât să împărtăşim această abordare.

[85] Michiel Decaluwe, *Successful Defeat: Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431–1449* (= *Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome*, LIX), Turnhout, 2009. *Das Konstanzer Konzil als europäisches Ereignis* (= *Vorträge und Forschungen*, LXXIX), editori Gabriela Signori, Brigit Studt, Ostfildern, 2014.

[86] Ne îngăduim să adăugăm studiilor lui Constantin I. Karadja (*Delegaţii din ţara noastră la Conciliul de la Constanţa (în Baden) în anul 1415*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, V (1927), p. 59–91) şi Şerban Papacostea (*Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXX (1991), 1–2, p. 3–21) sursele din Alexandru Simon, *Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg şi ierarhul pentru toţi* valahii *în primăvara anului 1436*, în „Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie a Academiei Române", seria a V-a, XXXIX (2024), p. 107–146.

[87] A se revedea astfel Renate Möhlenkamp, *Ex Czeretensi civitate*: *Randnotizen zu einem in Vergessenheit geratenen Dokument*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol», Iași, XIX (1982), p. 105–130, în Anexă, p. 127–130.

[88] Vezi în acest cadru şi Şt. S. Gorovei, *La începuturile oraşului Bacău*, în „Carpica", XVIII–XIX (1986–1987), p. 265–283.

[89] Arthur Constantin Bărboi, *Chiril «Valahul» și Iosif: primii episcopi de Asprokastron? Noi considerații asupra jurisdicției ecleziale din spațiul moldo-rutean (1303–1375)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", Iași, LXII (2025), sub tipar.

[90] ASV, Registra Lateranensia, [reg.] 1. *1389–1390*, Anexă, f. 2^{v} [copia fără dată, din primul an de pontificat a lui Bonifaciu al IX-lea, semnalată de Oskar Halecki, a fost editată parţial în *Acta Bonifacii Papae IX* (= *Monumenta Poloniae Vaticana*, VIII), editor Edmund Długopolski, I. *1389–1391*, Kraków, 1939, no. 85, p. 75–76]; Ioniță-Kelemen-Simon, AL WA, p. 127. După Bonifaciu al IX-lea, Siretul s-ar fi aflat, o vreme, sub autoritatea anti-papei Clement al VII-lea (1378–1394).

Folosindu-ne însă tocmai de perspectiva Papalităţii, pentru care Estul îi servea în Apus, şi prin Marea Neagră (pe lângă construcţia arhiepiscopală „chineză" de la 1307, este vorba de însăşi Unirea de la Florenţa[91]), trebuie spus că utilitatea pentru istoria Moldovei a episcopiei de Cetatea Albă de la începutul anilor 1300 nu dispare în cazul neaşezării ei la Gurile Nistrului, ci în Peninsula Crimeea. În acest caz, ea ar deveni principala locaţie pentru îndelung dezbătutul martiriu – petrecut, s-ar părea, în prima parte a anilor 1340 şi lângă Strâmtoarea Kerci[92] – al Sfântului Ioan cel Nou din Trebizonda[93], ale cărui moaşte au fost aduse[94] la Suceava de către Alexandru cel Bun (c. 1414–1415?)[95]. Indiscutabil este faptul că, indiferent de locaţie/locaţii, Cetatea/Cetăţile Albe legitima(u) Moldova medievală[96].

În ceea ce ne priveşte, din cauza perioadei (anii 1370–1380) din care s-au păstrat măturiile asupra autorităţilor fransciscane de la Cetatea Albă („a Moldovei"), perioadă în care Moldova era deja o miză şi o putere statală[97], înclinăm mai curând spre aşezarea episcopiei albicastrense de la 1307 la Gurile Nistrului. Totuşi, datorită

---

[91] Al. Simon, *Altfel despre Unirea de la Florenţa: un «comunicat de presă» pontifical din arhiva sieneză*, în „Crisia", LIII (2023), p. 91–106. „Lista unionistă" a Romei începea cu Imperiul „de la" Constantinopol, continua cu cel de la Trebizonda, după care veneau *ivirii* (georgienii), urmaţi de ruteni şi de *valahi* (românii), cu care şirul se întorcea şi încheia în Europa.

[92] Pentru context, a se vedea şi R[aymond J]. Loenertz, *La Société des frères Pérégrinants. Étude sur l'Orient dominicain* (= *Disserationes Historicae*, VII), I, Rome 1937, p. 125–130; Richard, *La Papauté*, p. 231–233. Martiriul Sfântului Ioan cel Nou ar fi practic contraponderea ortodoxă, inclusiv cronologică, la martiriului franciscanilor de la Siret şi datat ad *annum* 1340 (vezi Viorel Achim, *Ordinul franciscan în Ţările Române în secolele XIV–XV. Aspectele teritoriale*, în „Revista istorică", NS, VII (1996), 5–6, p. 391–410, la p. 407), dar şi la martirului lui Angelo din Spoleto la Cetatea Albă, aşezat sub anul 1330.

[93] Petre Ş. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: le Martyre de saint Jean-le-Nouveau* [1971], în Idem, *Études d'histoire byzantine et post-byzantine* (= *Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes*, VIII), ediţie Emanuel Constantin Antoche, Lidia Cotovanu, Ionuţ-Alexandru Tudorie, Bucureşti – Brăila, 2020, p. 733–740. Ipoteza, bazată doar pe un *Ἄσπρη Μύτη* („punct/promotoriu alb") din Crimeea, din preajma Strâmtorii Kerci, a fost îmbrăţişată de către Matei Cazacu (*Saint Jean le Nouveau, son martyre, ses reliques et leur translation à Suceava (1415)*, în *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, editori Petre Guran, Bernard Flusin, Bucarest, 2001, p. 136–158) şi Ştefan S. Gorovei (*Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, editori Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 555–572). Cel dintâi a localizat martiriul la Vospro (sau în vecinătatea sa), centrul arhiepiscopiei fondate la 1333/1334 de Ioan al XXII-lea, cedat la 1341 de emirul de Solgat, Togtluk-Timur, marilor rivali ai genovezilor, anume veneţienilor.

[94] În acest context, aducem şi noi în discuţie marile riscuri care decurg din folosirea surselor moderne timpurii pentru perioade mai vechi, situaţie recent şi bine demonstrată pentru Ţara Românească (Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza*. *Viaţa Sf. Nifon* şi *istoria Ţării Româneşti: un sfânt şi un domn ideal*, în *Românii şi Creştinătatea Răsăriteană (secolele XIV–XX)*, editor Petronel Zahariuc, Iaşi, 2021, p. 11–65) şi care trebuie avută în vedere şi pentru Moldova.

[95] Alexandru V. Diţă, *În legătură cu paternitatea primei scrieri în proză a literaturii române*, în „Luceafărul", XXVI (1985), 44, p. 6 (pe baza unui act de la Alexandru I, cunoscut printr-un hrisov din 1624, păstrat într-un rezumat german post 1774).

[96] Materialele lui Jacob Bromberg din ajunul, dar şi de imediat după cel de Al Doilea Război Mondial, sunt de reprivit.

[97] Pentru evoluţiile politice (mai ales cele din a doua jumătate a secolului al XIV-lea), vezi V. Spinei, *Constituirea statului medieval al Moldovei*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XLII (2024), p. 11–118.

întinderii episcopale conturate la 1318[98] de papa Ioan al XXII-lea (sub el s-a instituţionalizat în fapt prezenţa ecleziastică de rit latin în zona nord/nord-vest pontică)[99] şi a faţadei maritime extinse (numită fie *Parathalassia*, fie *Pomoria*)[100] stăpânite de Alexandru I cel Bun (sub care Cetatea Albă s-a impus drept temelie a puterii Sucevei)[101], credem că alegerea între locaţii va fi determinată de lămurirea unor evenimente anterioare şi posterioare intervalului amintit (stăpânirea bulgară la Cetatea Albă în 1316[102], ulterioară acordului dintre hanul Özbeg şi franciscani[103], titulatura extinsă, dunăreană şi pontică, de la 1336–1337, a ţarului Ioan Alexandru[104], aflat pe atunci în legături strânse cu Avignon-ul, prin mama sa, Kerana Petriţa[105], hotarul dintre Ţara Românească şi Moldova convenit de Mircea I cel Bătrân cu Alexandru I, pe care-l întronase la 1400[106] şi expansiunea bulgară, atestată la 1416 la Muntele Athos, a aceluiaşi Alexandru[107]). Dacă multitudinea de studii

[98] Tănase, *Frère Jérôme de Catalogne*, p. 126, nota 30. Des discutatul act al lui Ioan al XXII-lea pentru Ieronim, noul şi vechiul episcop de Caffa, provin într-adevăr din 1322, dar prelatul îşi desfăşura efectiv activitatea încă de la 1318.

[99] R. Hautala, *Catholic Missions in the Golden Horde Territory*, în *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th–16th Century)* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, *450–1450*, LVIII), editori O. Cristea, L. Pilat, Leiden, 2020, p. 39-65; H. Kim, „*Rex Corum*" *and the Archbishop of Khanbaliq in the Letter of Pope John XXII (1333)*, în „Mamlūk Studies Review", XXVII (2024), p. 91–107.

[100] Vezi Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XVe et XVIe siècle*, în „Cercetări literare", IV (1940), p. 164–214, la nr. I, p. 203–204.

[101] Ceea ce se va vedea foarte bine după moartea lui Alexandru (1432), în pofida războaielor civile care au măcinat Moldova (vezi, de pildă, Lilia Campana, *Sailing into Union: The Byzantine Naval Convoy for the Councile of Ferrara-Florence (1438–1438)*, în „Dumbarton Oaks Papers", LXXIII (2019), p. 103–126, la p. 116, 119).

[102] Gh. I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în „Byzantion", II (1926), p. 153–168.

[103] Ceea ce ne readuce la anterior semnalat problematică a abordării crimeene, deopotrivă latine şi greceşti, a lui Ioan al XXII-lea de la sfârşitul pontificatului său (Guselnikov, *Оговорка папы*, p. 72–74).

[104] K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture* (= *East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, V), Leiden – Köln − Boston, 2008, nr. 168, p. 431.

[105] *Acta Benedicti PP. XII (1334–1342)* (= *Fontes*, III, 8), editor A. L. Tăutu, Roma, 1958, nr. 18–19, p. 37–39. Vezi aici şi Simon, *Voievodul apei*, p. 440–460. *Podunavia* şi *Pomoria* par două „axe bulgare" ale formării Ţărilor Române. Mai corect ar fi să le socotim „axe tătăreşti", întinse, poate, de dinaintea domniei lui Özbeg şi a pontificatului lui Ioan al XXII-lea.

[106] Atât hotarul, cât şi întronarea ne sunt cunoscute datorită lui Ştefan cel Mare, prin ceea ce a mai rămas din cronica sa aşa-zis oficială (*Letopiseţul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, editor P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 6–23, la p. 6) şi prin încercarea – de după cucerirea otomană a Caffei în vara anului 1475 (şi în ajunul atacului lui Mehmed al II-lea asupra Cetăţii Albe) – făcută de Matia Corvin de a schimba hotarul dintre Ţările Române (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, nr. 146, p. 335).

[107] Georgi Parpulov, Ralph Cleminson, *Румънци и славяни на Света гора през 1416 г.*, în „Palaeobulgarica", XXXV (2011), 2, p. 59–64. Vezi aici şi L. Pilat, *La începutul relaţiilor moldo-athonite: solia lui Alexandru cel Bun la Zografu şi problema lavrei moldoveneşti*, în *Relaţiile Ţărilor Române cu Muntele Athos şi cu alte Locuri Sfinte (secolele XIV–XX). In honorem Florin Marinescu*, editor Petronel Zahariuc, Iaşi, 2017, p. 55–64. Interesant este că Ştefan cel Mare nu a făcut referire la patronajul – agreat, pe deasupra, de totuşi slăbitul, la 1416, Mircea I – al bunicului său (oficial) Alexandru asupra Mănăstirii („bulgare") Zografu de la Muntele Athos, mănăstire cu care Ştefan a avut o relaţie mai mult decât specială (Alice Sullivan, *The Athonite Patronage of Stephen III of Moldavia, 1457–1504*, în „Speculum", XCIV (2019), 1, p. 1–46). Mai importantă însă ne apare legătura, neremarcată anterior, care se stabileşte, cronologic, între aducerea moaştelor Sfântului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă la Suceava (c. 1414–1415) şi patronajul

moderne[108], dar şi de informaţii medievale[109] privind Cetatea Albă (precizăm: cea a Moldovei) ne-a învăţat ceva[110], este că importanţa latitudinală (adică, de-a lungul ţărmului Mării Negre, cu deschidere spre Dunăre) a Cetăţii Albe a depăşit-o pe cea longitudinală (adică, pe apele Nistrului, ale Prutului, şi ale Siretului)[111].

THE BISHOPRIC OF *ALBI CASTRUM* BETWEEN THE DNIESTR MOUNDS AND THE KERCH STRAITS: A PONTIFICAL LIST OF BISHOPRICS FROM 1380 AND A FRANCISCAN MISSION FROM 1307

Abstract

The 14th century situation at the Dniestr Mounds has been the object of scholarly attention for generations. Cetatea Albă (*Moncastro/Maurocastrum/Asprokastron*, Akkerman, Bilhorod-Dnistrovskyi), in particular, drew the learned eye. The possibility of the existence/the existence of another 'White Castle' in the Crimean Peninsula further increased the complexity of the matter, already stretched west of the Dniestr because of the recurrent mentions of one or more 'Black Castles' (the other name of said Cetatea Albă). Based on a neglected Papal list of bishoprics in the *Liber cancellariae apostolicae* (1380 and even afterwards) that was rooted in the mention of an otherwise real Franciscan mission to the East (1307), the paper focuses on the issue of the "White centres" in the north-western and northern Black Sea Area and, in particular, on the question of the relevance and utility of the information at hand. Was the Bishopric of *Albi Castrum* an early 14th century reality or a late(r) 14th century "update"? The answer has much to do with Avignonese crisis of the Papacy (after 1307 and chiefly after 1378). The bishopric in question therefore appears to have been more of an "update" in 1380 than a fact in 1307. Hence, the location of the bishopric would be outside of the Crimean Peninsula, at the southern border of Moldavia, since 1377–1378 the vassal-state of Louis I of Anjou, king of Hungary and of Poland (since 1370).

---

lui Alexandru de la Zografu (1416). Legătura ar fi un argument în favoarea plasării martiriului sfântului la Cetatea Albă (*olim* bulgară) de la Gurile Nistrului şi nu din Crimeea.

[108] Dintre contribuţiile recente, amintim Alessandro Flavio Dumitraşcu, *Genova, Dunărea de Jos şi Moldova în secolele XIII–XV*, Brăila, 2021; Andrei Mirea, *Moldavia and Caffa during the Fifteenth Century. New Sources and Interpretations*, în „Revista istorică", XXXII (2021), 4–6 [2023], p. 267–297.

[109] În plus, nu este imposibil ca informaţiile inedite sau încă neintrate în circuitul istoriografic să poată fi identificate şi din perioada anterioară anilor 1300–1400. Readucem astfel în atenţie, în încheiere, acel […] *fuit creatus de novo* […] asociat Arhiepiscopiei de Cambalo de la 1307, în notiţa redactată la peste şapte decenii distanţă în cancelaria pontificală. O minimă prudenţă ne obligă să punem atât notiţa, cât şi posibila vechime, „ancestrală" aproape, în legătură în primul rând cu luptele din sânul Bisericii de rit latin şi abia apoi (eventual) în legătură cu realităţi medievale (dacă ele pot fi numite aşa).

[110] Acest „ceva" ar fi incomplet, dacă nu am recurge şi la arheologie şi am preciza că, la Cetatea Albă, singurul lăcaş de cult creştin, sigur anterior cuceririi otomane, este de fapt paraclisul – probabil de rit grec – al citadelei (I. Cândea, *Edificii religioase la Cetatea Albă şi Cetatea Sucevei (secolele XIV–XV)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXII (2004), p. 117–124; în comparaţie, a se vedea şi materialele selectate de pe site-ul https://akkermanfortress.utoronto.ca/).

[111] Aici, aproape inevitabil, trebuie să-l amintim din nou pe Ştefan cel Mare cu al său proiect de campanie crimeeană din primăvara anului 1477 (vezi, cu câteva surse noi, dar şi pe urmele *Cântecului cignului* lui Gheorghe Asachi, şi Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, în „Mélanges de l'École Française de Rome-Moyen Âge", CXXV (2013), 1, p. 71–92, la p. 85–89).

CEL MAI VECHI DOCUMENT PE HÂRTIE PĂSTRAT DE LA UN DOMN AL MOLDOVEI: DESPRE LOCUL EUROPEAN AL MOLDOVEI LA VREMEA CONGRESULUI DE LA LUBLAU

ALEXANDRU SIMON

Keywords: Alfonso Mudarra, Ferdinand of Aragon, Alexander I the Just of Moldavia, Congress of Lublau (Stará Ľubovňa), Barcelona, Cetatea Albă, (late) medieval literacy, watermarks, crusading, state-building.

Legăturile stabilite între Peninsula Iberică şi spaţiile locuite de români, v(a)lahi după numele dat lor în Evul Mediu[1], au rang de curiozităţi „cu tâlc”[2]. Fie că a fost vorba de misiunea cavalerului castilian Alfonso de Mudarra în Europa Central-Răsăriteană (1411–1412), care l-a adus până în Moldova lui Alexandru I cel Bun, fie că în atenţie a stat venirea la Dunăre a unui infante al Portugaliei, Pedro de Aviz (1427)[3], ca membru al „forţei internaţionale” antiotomane a lui Sigismund de Luxemburg[4].

Acestor cazuri le-am mai adăugat, de curând,[5] un episod din anul 1415[6]. Sigismund a mers la Perpignan[7] pentru a se întâlni cu Ferdinand I, regele Aragonului

[1] Recent Evgeny A. Khvalkov, *Imigranții din țările central-europene în coloniile genoveze de la Marea Neagră în realitățile politice în schimbare din 1400–1475*, în „Revista istorică”, NS, XXXV (2024), 1–3, p. 35–46, la p. 39 (variantă în poloneză: *Mieszkańcy Europy Środkowej w koloniach Genui nad Morzem Czarnym w zmieniających się realiach politycznych w latach 1400–1475*, în „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, XX (2023), 2, p. 51–59, la p. 55).

[2] Ne referim în acest cadru şi la câteva dintre observaţiile moldave ale profesorului Victor Spinei din articolul citat mai jos.

[3] Nicolae Iorga, *Un prinţ portughez cruciat în Ţara Românească a secolului al XV-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice”, seria a III-a, V (1925–1926), p. 333–337. Pentru *Ballaquie*/ *Ballafia* şi domnul ei, vezi, în aceste condiţii (iberice), şi Anselmo Braamcamp Freire, *Armaria portugesa*, Lisboa, 1908, p. 235 (nota*); Antoin de la Sale, *Le Petit Jehan de Saintre*, ediţie Pierre Champion, Fernand Desonay, Paris, 1925, p. 305.

[4] Francis M. Rogers, *The Travels of the Infante Dom Pedro of Portugal* (= *Harvard Studies in Romance Languages*, XXVI), Cambridge, MA, 1961, p. 41–43; László Veszprémy, *Zsigmond Galombócnál 1428-ben*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, CXXI (2008), 2, p. 283–302, la p. 284.

[5] Al. Simon, *Un negru pe blazon: cavalerii din Valahia ai regelui Sigismund de Luxemburg la curtea regelui Ferdinand I de Aragon (1415)*, în *Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis: episoade şi reverberaţii ale Evului Mediu. Profesorului Ioan-Aurel Pop, în al șaptezecilea an al vieții*, editori Adinel C. Dincă, Al. Simon, I, Cluj-Napoca, 2025, p. 19–36.

[6] Anul bătăliei de la Agincourt (25 octombrie, adică la cinci zile după sursele discutate mai jos), meritã reprivit dinspre Est.

[7] *Perpignan 1415. Un sommet européen à l'époque du Grand Schisme d'Occident* (= *Geschichte und Kultur der iberischen Welt*, XV), editori Aymat Catafau, Nikolas Jaspert, Thomas Wetzstein, Zürich, 2018.

şi al Siciliei, suzeranul lui Mudarra[8], şi cu (anti-) papa Benedict al XIII-lea[9]. Sigismund vroia să încheie Schisma Apuseană[10]. Se împlinea un an de la începerea anevoioaselor lucrări ale Conciliului de la Konstanz (1414–1418)[11]. Cu ocazia „*summit*-ului" de la Perpignan, doi nobili din suita regelui Sigismund, fiii lui Petru *de Valahia*[12] au primit un blazon, pe care era figurat un etiopian negru, cu lance şi cu scut[13]. Simbolistica evidentă, în contextul apariţiei cu ocazia Conciliului de la Konstanz, a capetelor de negri de pe – aşa-zisele – steme ale *Valahiilor*[14], ne îndreaptă spre o lume românească de la începutul anilor 1400, căreia nici turnirurile[15], nici ordinele de cavaleri[16] nu-i erau străine. Întrucât imaginea ar părea, măcar în parte, surprinzătoare, merită să ne întoarcem la sosirea lui Mudarra în Moldova cu trei ani mai devreme.

Trimisul lui Ferdinand de Aragon, Alfonso Muddara, la curtea lui Alexandru I cel Bun. „Călătorii străini" din Apusul (şi Centrul) Europei ajunşi la marginile răsăritene ale Creştinătăţii la începutul secolului al XV-lea[17] şi acordul de la Lublau[18] dintre Sigismund de Luxemburg şi Vladislav al II-lea Jagiello (15 martie

[8] Principalele repere la Ludwig Vones, *Ferdinand I. 'von Antequera*, în *Lexikon des Mittelalters*, IV (1989), col. 356–358.

[9] Luis Suárez Fernández, *Benedicto XIII: antipapa o papa? (1328–1423)*, Barcelona, 2002.

[10] Vezi şi Antal Áldássy, *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest 1927, p. 34–37.

[11] Pentru poziţia Casei de Aragon, vezi N. Jaspert, *Das aragonesische Dilemma. Die Heimat Benedikts XIII. zwischen Obödienzstreit, herrschaftlichem Umbruch und internationaler Verflechtung*, în *Das Konstanzer Konzil als europäisches Ereignis* (= *Vorträge und Forschungen*, LXXIX), editori Gabriela Signori, Brigit Studt, Ostfildern, 2014, p. 107–141.

[12] Vezi Al. Simon, *Documente şi monede: Petrusian şi Iancu de Hunedoara*, în *In Memoriam Eugen Nicolae* (= *Materiale şi cercetări arheologice*, suppl. III), editori Roxana Dobrescu, Aurel Vîlcu, Bucureşti, 2025, în curs de apariţie.

[13] Se cuvine să precizăm şi aici că reprezentarea „etiopianului negru" nu este una înjositoare, dimpotrivă. Cu scut şi cu lance, acesta era un vajnic luptător. Simboliza el oare familia celor doi fraţi sau un puternic oştean învins de ei/de tatăl lor?

[14] Din abundenta literatură: Constantin Karadja, *Delegaţii din ţara noastră la Conciliul de la Constanţa (în Baden) în anul 1415*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, V (1927), p. 59–91, la p. 66, 81; Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, p. 77–78; Constantin Rezachevici, *Stema cu «capete de negri»: înlăturarea unei legende din heraldica românească nord-dunăreană*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D. Xenopol», Iaşi, XXIV (1987), p. 71–98.

[15] Participarea la turniruri a fost deja remarcată de către Petre P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Bucureşti, 1944[1], p. 134. Notăm că ea fost documentată pentru prima dată, la Buda, tot *ad annum* 1412, imediat după Congresul de la Lublau.

[16] Heinz Rohlik, *Rohlik*, în „Deutsches Geschlechtsbuch", CCXIX (2007), p. 155–174, la p. 166. Pentru nobilul din Moravia Casei de Luxemburg, făcut cavaler de Mircea I cel Bătrân în anii 1390, a se vedea Adrian Ioniţă, Beatrice Kelemen, Al. Simon, *AL WA: prinţul negru al Vlahiei şi vremurile sale* (= *Minerva*, III, 14), Cluj-Napoca, 2017, p. 225–226, nota 950.

[17] Cum ar fi cunoscutul „spion" burgund Ghillebert de Lannoy, la 1421 (*Călători străini despre Ţările Române*, I, editor Maria Hoban, Bucureşti, 1968, p. 45–61; pentru text: p. 49–52), ori mult mai faimosul Francesco Filelfo la 1424 (Şerban Papcostea, *Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanţului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în *In honorem Gernot Nussbächer*, editori Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Florin Popovici, Braşov, 2004, p. 133–141).

[18] Folosim numele german încetăţenit al târgului, astăzi Stará Ľubovňa în Slovacia (Altlublau, astfel, în germană), numit Lubowla în polonă şi Ólubló în maghiară.

1412), care prevedea împărţirea Moldovei între Polonia şi Ungaria, dacă Alexandru I cel Bun nu susţinea cruciada antiotomană[19] sunt realităţi medievale cunoscute, chiar locuri comune în istoriografii (indiferent de limbă)[20]. Mai puţin aşteptată este, a fost, intersectarea acestor date în Moldova lui Alexandru I în luna mai a anului 1412[21], prin călătoria cavalerului iberic Alfonso Mudarra/ Modarra[22]. El, ca mulţi alţii[23], trebuia să ajungă – prin Constantinopol – în Ţara Sfântă[24].

Documentele privitoare la Mudarra au fost semnalate pentru prima oară de către Jeanne Vielliard în 1936[25]. Izvoarele, *id est*, doar versourile documentelor, au fost publicate abia şase decenii mai târziu de Werner Paravicini în legătură cu „călătoriile estice" ale nobilimii apusene (1994)[26]. Sursele au fost editate complet, în relaţie cu Ducatul Lituaniei, de către Stephen C. Rowell (2003)[27], Intrarea în Moldova a protejatului infantelui Ferdinand de Aragon, neîncoronat încă rege[28], a atras atenţia

---

[19] Florin Constantiniu, Ş. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) şi situaţia internaţională a Moldovei la începutul veacului al XVI-lea*, în „Studii. Revistă de istorie", XVII (1964), 5, p. 1129–1140; Dariusz Wróbel, *Polscy negocjatorzy i gwaranci traktatu lubowelskiego z 15 marca 1412 r.*, în „Studia z Dziejów Średniowiecza", XXVI (2023), p. 334–373.

[20] Din vasta literatură: *Grand Tour: Adliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert* (= *Francia*, suppl. LX), editori Rainer Babel, Werner Paravicini, Ostfildern, 2015; W. Paravicini, *Verlust und Dauer. Weshalb sie nicht mehr fuhren und was an die Stelle trat. Die Preußenreisen des europäischen Adels*, IV, Göttingen, 2023.

[21] Vezi în continuare Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399 – 1 ianuarie 1432)*, Iaşi, 1984, p. 233–234.

[22] W. Paravicini, *Alfonso Mudarra* [1994], în Idem, *Ehrenvolle Abwesenheit. Studien zum adligen Reisen im spätteren Mittelalter. Gesammelte Aufsätze,* editori Jan Hirschbiegel, Harm von Seggern, Sigmaringen, 2017, p. 145–170, 573–575 (addenda); Idem, *Adlig Leben im 14. Jahrhundert. Weshalb sie fuhren. Die Preussenreisen des europäischen Adels*, III, Göttingen, 2020, p. 275.

[23] Vezi şi pelerinii ruşi din *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (= *Dumbarton Oaks Studies*, XIX) editor George P. Majeska, Washington, DC, 1984, p. 98 (Ignaţiu din Smolensk la 1389), p. 178–180 (Zosima în 1419; textul a fost tradus în română în *Călători străini*, I, p. 43–44).

[24] Wolfgang Schneider, *Peregrinatio Hierosolymitana. Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembrauchtum und zu den aus der Heiliglandfahrt hervorgegangenen nordwesteuropäischen Jerusalembruderschaften,* Münster, 1982; Leigh Ann Craig, *Stronger than men and braver than knights*: *Women and the Pilgrimages to Jerusalem and Rome in the Later Middle Ages*, în „Journal of Medieval History", XXIX (2003), 3, p. 153–175. Literatura dedicate temei este desigur imensă.

[25] *Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen Âge: ce que nous apprennent les sauf-conduits délivres aux pèlerins par la chancellerie des rois d'Aragon entre 1379 et 1422*, în „Acta Sacra Tarraconensia", XII (1936), p. 265–300, la p. 279–280.

[26] *Fürschriften* und *Testimonia*. *Der Dokumentationskreislauf der spätmittelalterlichen Adelsreise am Beispiel des kastilischen Ritters Alfonso Mudarra, 1411–1412*, în *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, editori Johannes Helmrath, Heribert Müller, II, München, 1994, p. 903–936 (şi în Idem, *Ehrenvolle Abwesenheit*, p. 145–170).

[27] *Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 ir 1434 m. tekstuose*, în „Lietuvos Istorijos Metraštis", [XXXIII] (2003), 1, p. 149–188.

[28] Antal Áldásy, *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest, 1927, p. 64–65; Ángel Sesma Muñoz, *El Interregno (1410–1412). Concordia y compromiso político en la Corona de Aragó*, Zaragoza, 2011. El este, pe nedrept, cunoscut mai ales drept tatăl lui Alfonso al V-lea *Mărinimosul*, regele Neapolelui, şi Ioan (Juan) al II-lea *cel Mare*, regele Aragonului.

istoriografiei române moderne la sfârşitul primului deceniu al noului mileniu prin articolele, apărute aproape simultan, ale profesorilor Andrei Pippidi[29] şi Victor Spinei (în anii 2007/2008 şi 2009)[30].

Consultarea în original a izvoarelor privitoare la călătoria – întreruptă – a lui Alfonso Mudarra (documente conservate în Arhiva Coroanei de Aragon din Barcelona)[31] a scos însă în evidenţă o serie de particularităţi – stilistice şi politice – de epocă. Ele justifică „redeschiderea subiectului Mudarra".

I. Documentele şi călătoriile unui cavaler din divizata Peninsulă Iberică. „Dosarul Mudarra" de la Barcelona[32] este alcătuit la ora actuală din 11 piese (doar 9 dintre ele le-au fost cunoscute lui Paravicini şi Rowell)[33]. Înscrisurile, toate pe hârtie[34] (răspândită deja în Peninsulele Iberică şi Italică, dar mai puţin la nord de spaţiile mediteraneene)[35], se împart în două categorii:

A. Scrisori de recomandare ale lui Mudurra emise de către Ferdinand de Aragon[36].

1. Scrisoarea de recomandare adresată lui Eric al VII-lea de Griffin (şi de Estridsen), regele Norvegiei şi Danemarcei[37] (Ayllón, 2 septembrie 1411)[38].

2. Scrisoarea de recomandare adresată marelui maestru al cavalerilor teutoni, Heinrich von Plauen[39] (ante 19 octombrie 1411)[40].

---

[29] *Tam longinquis partibus*. *Un chevalier castellan en Moldavie au XVe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XLV (2007), 1–4 [2008/2009], p. 149–152, la p. 150 (pe baza ediţiei lui Paravicini). Profesorul Pippidi fusese informat încă din anii 1990 de existenţa acestui document (cf. A. Pippidi, *Aperçu sur les rapports des Roumains avec les ordres de chevalerie*, în *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, editori Zoe Petre, Stelian Brezeanu, Bucureşti, 1996, p. 107–115, la p. 115, nota 45; tot acolo, în nota 42, p. 114–115, se pot găsi şi alte date referitoare la infantele Pedro).

[30] *Document emis de Alexandru cel Bun păstrat în arhivele din Barcelona*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, editori Valeriu Sârbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 179–208, la p. 183–184 (pe baza ediţiei lui Rowell).

[31] Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona (ACA), Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*.

[32] În continuare ne vom referi la ediţiile, după original, ale surselor din ACA, drept Paravicini şi Rowell.

[33] Vielliard (*Pèlerins d'Espagne*, p. 280, nota 1) numărase opt piese, toate salvconducte pentru Mudarra.

[34] Lucrând cu microfilme, Rowell a afirmat că erau pe pergament. Lucrând cu fotocopii, Paravicini a observat că erau hârtii.

[35] Orientativ: *Papier im mittelalterlichen Europa: Herstellung und Gebrauch* (= *Materiale Textkulturen*, VII), editori Carla Meyer, Sandra Schultz, Bernd Schneidmüller, Berlin – Boston, 2015; Orietta Da Rold, *Paper in Medieval England: From Pulp to Fictions*, Cambridge, 2020, p. 7–16. Vom reveni asupra subiectului în ultima parte a studiului.

[36] Păstrarea lor în arhiva de la Barcelona arată că Mudarra nu a mai ajuns la curţile acelor destinatari. Din cauza itinerariului lui Mudarra, faptul este dincolo de îndoială în cazul lui Eric al VII-lea. Păstrăm însă un dubiu legat de Heinrich von Plauen.

[37] Sverre Bagge, *Cross & Scepter: The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*, Princeton, NJ, 2014, p. 236–240, 248–249.

[38] ACA, Real Cancillería, Autográfos, I, 5, F (cf. Santiago González Sánchez, *Itinerario de don Fernando, regente de Castilla y rey de Aragón (1407–1416*) (= *Fuentes Históricas Aragonesas*, LXVIII), Zaragoza, 2013, p. 121).

[39] William Urban, *Tannenberg and After*, Chicago, IL, 2003, p. 160–165.

[40] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa IX, nr. 113; în Paravicini, nr. 1, p. 918; Rowell, nr. 1, p. 159–160. Spre deosebire de toate celelalte (opt) piese din „dosarul Mudarra", documentul nu este originalul, ci o copie fără dată sau loc de emitere (ea se încheie printr-un simplu *datum*). Este astfel neclar dacă Mudarra s-a mai întâlnit sau nu cu von Plauen.

B. Salvconducte pentru Mudurra/confirmările ale venirii sale emise de către:

1. Amedeo al VIII-lea, conte de Savoia[41], viitorul antipapă Felix al V-lea (Ambronais, 19 octombrie 1411)[42].

2. Teodor al II-lea Paleologul[43], marchiz de Montferrat (Montferrat, 2 noiembrie 1411)[44].

3. Galeazzo Maria Visconti[45], ducele Milanului (Milano 6 noiembrie 1411)[46].

4. Sigismund de Luxemburg[47], regele romanilor şi regele Ungariei (8 ianuarie 1412)[48].

5. Sofia de Wittelsbach[49], soţia lui Venceslav al IV-lea de Luxemburg, regina Boemiei, care se intitula şi regina romanilor (23 februarie 1412)[50]

6. Venceslav al IV-lea (Václav, Wenzel) de Luxemburg[51], regele Boemiei şi rege – depus – al romanilor (Praga, 1 martie 1412)[52].

7. Cristin de Ostrów, castelanul şi căpitanul Cracoviei[53], şi Zbigniew de Brzezie, mareşalul coroanei Poloniei (eroul de la Grünwald din 1410)[54], în numele regelui

---

[41] Vezi aici *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383–1451),* editori Bernard Andenmatten, Agostino Paravicini-Bagliani, Lausanne, 1992.

[42] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 15; în Paravicini, nr. 2, p. 919; Rowell, nr. 2, p. 160–161.

[43] Bruno Ferrero, *Extensis mensis in quodam prato... Sei lettere inedite del marchese Teodoro II di Monferrato e dei suoi familiari (1409–1417)*, în „Monteferrato. Arte e Storia", XXVI (2014), p. 37–56, mai ales p. 50–52.

[44] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr 12; în Paravicini, nr. 3, p. 919–920; Rowell, nr. 3, p. 162.

[45] Andrea Gamberini, *Galeazzo Maria Visconti*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, LVI (2001), *sub voce*.

[46] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 14; în Paravicini, nr. 4, p. 920–921; Rowell, nr. 4, p. 163–164.

[47] În relaţie cu anul 1412: Norbert C. Tóth, *Zsigmond magyar és II. Ulászló lengyel király személyes találkozói a lublói béke után, (1412–1424)*, în „Történelmi Szemle", LVI (2014), 3, p. 339–356.

[48] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11; în Paravicini, nr. 5, p. 921–922; Rowell, nr. 5, p. 165–166.

[49] Thomas Krzenck, *Sophie von Wittelsbach – eine Böhmenkönigin in Spämittelalter*, în *Fürstinnen und Städterinnen*: *Frauen im Mittelalter*, editori Gerald Bayereuther, Barbara Pätzold, Erika Uitz, Freiburg-in-Breisgau, 1993, p. 65–87.

[50] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa XXV, nr. 3240; în Bohumil Baďura, *Styky mezi Českým královstvím a Španělskem ve středověku*, în „Táborský Archiv", VII (1995–1996), p. 5–87 (Baďura), în Anexă, nr. XV, p. 73.

[51] Legat de anul 1412: Markian Pelech, *Zu den politischen Zielen des Deutschen Ordens beim Schiedsspruch des Königs Wenzel von Böhmen 1410*, în „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands", XXXVIII (1989), p. 177–187.

[52] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa II, nr. 136; în Paravicini, nr. 6, p. 922–923; Baďura, nr. XVI, p. 74–75; Rowell, nr. 6, p. 167–168. După Vielliard (*Pèlerins d'Espagne*, p. 280, nota 1), data ar fi fost 1 mai şi scrisoarea nu ar fi avut an. Cum actul lui Vitold din Kaunas purta clar data 1 mai 1412, actul lui Venceslav ar fi datat din anul anterior.

[53] Jerzy Wyrozumski, *Krystyn Ostrowski herbu Rawa*, în „Polski Słownik Biograficzny", XXIV (1979), *sub voce*.

[54] Sobiesław Szybkowski, *List Wawrzyńca Tariego, stolnika królowej Barbary Cylejskiej, do marszałka Królestwa Polskiego Zbigniewa z Brzezia z 13 VII 1413 roku*, în „Roczniki Historyczne", LXXXII (2016), p. 157–169.

Poloniei, Vladislav (Jogaila) al II-lea Jagiello[55], care, după perfectarea acordului de la Lublau (15 martie 1412), plecase împreună cu Sigismund de Luxemburg în sud[56] (Cracovia, 8 aprilie 1412)[57].

8. Vitold (Vytautas)/ Alexandru[58], ducele Lituaniei (Kaunas, 1 mai 1412)[59].

9. Alexandru I *cel Bun*[60], domnul Moldovei (Suceava [?], 29 mai 1412)[61].

Lista ne arată limitele impuse cercetării[62]. Drumurile şi intenţiile lui Mudarra sunt cunoscute din actele suveranului său, care îşi promova triumful – cruciat – asupra maurilor de la Antequerra (1410)[63], iar Mudarra mergea la Sfântul Mormânt, şi ale stăpânitorilor prin ale căror ţinuturi a trecut. Negăsind referinţe credibile la existenţa cavalerului, Paravicini bănuia că numele era un pseudonim[64]. Ideea[65] ar putea fi sprijinită de deplasările lui Mudarra, mai ales de cele de la finalul călătoriilor sale cunoscute.

Pentru a concentra atenţia pe părţile de interes pentru acest studiu, în itinerariu nu au fost incluse primele opriri documentate ale lui Mudarra. Am marcat doar Milanul pe această hartă. După Milano (început de noiembrie 1411), unde petrecuse doar câteva zile, cavalerul a reapărut două luni mai târziu la Buda (început de ianuarie 1412). Ce s-a întâmplat în aceste două luni nu se poate spune la ora actuală. În mod normal, Mudarra avea timp şi pentru alte opriri. Ar fi trebuit să treacă şi prin Veneţia, duşmana lui Sigismund, „următoarea sa destinaţie".

---

[55] Pentru 1412: Paul Srodecki, Antemurale Christianitatis. *Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit* (= *Historische Studien*, DVIII), Husum, 2015, p. 118–122.

[56] Balázs Nagy, *Ceremony and Diplomacy: The Royal Summit in Buda in 1412*, în *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations* (= *Memoria Hungariae*, II), editor Attila Bárány, Debrecen, 2016, p. 9–18.

[57] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 13; în Paravicini, nr. 7, p. 923–924; Rowell, nr. 7, p. 169–170.

[58] Jarosław Nikodem, *Witold. Wielki książę litewski (1354 lub 1355–27 października 1430)*, Kraków 2013, p. 319–320.

[59] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10; în Paravicini, nr. 8, p. 925; Rowell, nr. 8, p. 171–172.

[60] Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, p. 77–81.

[61] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9; în Paravicini, nr. 9, p. 925–926; Rowell, nr. 9, p. 172.

[62] Documentele privitoare la călătoria lui Mudarra, cunoscute acum, sunt împărţite între două fonduri arhivistice majore (Autográfos şi Cartas Reales) şi 5 cutii (I, II şi XXV în cazul seriei rezervate numai domniei lui Ferdinand I). Din acest motiv este posibil ca şi alte documente privitoare la călătoria/misiunea lui Mudarra să se mai păstreze în ACA.

[63] Orientativ: Pascual Martínez Sopena, *La conquista de Antequera (1410). Reflexiones sobre la construcción de la memoria en la Castilla bajomedieval*, în „Boletin de Literatura Oral", VI (2019), suppl. 2, p. 295–310.

[64] *Fürschriften und Testimonia*, p. 904.

[65] Dacă folosim înţelesurile central-europene ale cuvintelor lui Venceslav, […] *prefati fratris nostri carissimem* ***familiares domesticum*** […] (Baďura, nr. XVI, p. 74), Mudarra sigur era/se prezenta drept un curtean intim al regelui Ferdinand.

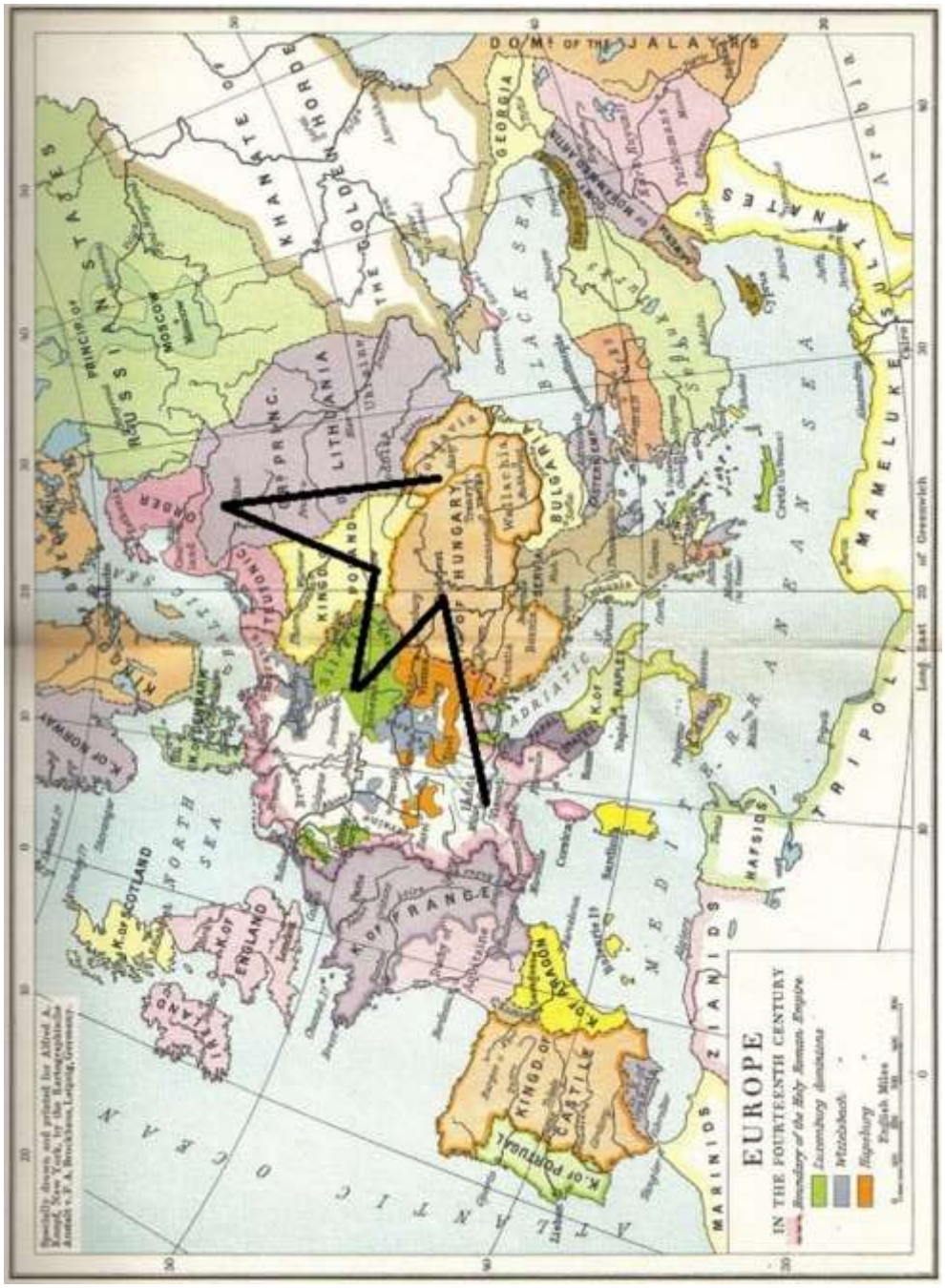

1. Itinerariul central şi est-european al lui Alfonso Mudarra
pe baza scrisorilor primite de la gazdele sale
(pornind de la o hartă open access)

Mudarra a parcurs cu o viteză destul de mare pentru acele vremuri[66] peste 1 200 de kilometri în vreo trei săptămâni, ajungând, la sfârşitul lunii mai 1412, de la Kaunas, de la Vitold/ Alexandru[67], la celălalt Alexandru din est, cel al Moldovei (în timp ce regii Sigismund şi Vladislav, venind dinspre Oradea, se îndreptau spre Buda)[68]. În comparaţie, cavalerul acoperise cei 700 de kilometri dintre Cracovia şi Kaunas tot în vreo 20 de zile[69]. Ar fi vorba de aproape 1 000 de kilometri, dacă Mudarra se oprise şi la Marienburg (Malbork), la sediul Ordinului Cavalerilor Teutoni, o destinaţie obligatorie pentru supusul lui Ferdinand I de Aragon, conform recomandării date acestuia de infantele Castiliei pentru marele-maestru Heinrich von Plauen în toamna anului precedent[70]. O „confirmare" a sosirii lui Mudarra din partea lui von Plauen nu s-a păstrat însă între documentele conservate la Barcelona.

II. Salvconductul emis de voievodul Moldovei pentru Alfonso Mudarra. Oricum va fi fost, după o şedere de câteva zile la curtea domnului moldav, Mudarra a pornit din nou la drum, primind o „scrisoare de recomandare" către Ferdinand I de la Alexandru I pe 29 mai 1412. Textul, relativ simplu şi destul de sec, era scris în latină cu vizibilă grabă, dar de o mână obişnuită cu scrisul[71]. Era clar descentrat în raport cu hârtia (altfel, de dimensiuni apropiate de cele folosite pentru Mudarra la Buda, Cracovia şi Kaunas)[72], care avea să fie împărturită şi sigilată cu un sigiliu mic[73].

---

[66] Norbert Ohler, *Reisen im Mittelalter*, Darmstadt, 2014[3], p. 111–112, 138–144. Viteza sa (~60 de kilometri pe zi) depăşea vitezele de depasare din uniunea polono-lituaniană, inclusiv din anii 1600–1700, când viteza medie a unui călăreţ nu trecea de 40 de kilometri pe zi (*Obyczaje w Polsce*, II. *Czasy Nowożytne*,editor Andrzej Chwalba, Poznań, 2005, p. 127). Viteza lui Mudarra nu este neobişnuită însă pentru, poate surprinzător, Balcanii secolului al XIV-lea, când, cei aproape 1 300 de kilometri dintre Constantinopol şi Raguza puteau fi parcurşi şi în mai puţin de trei săptămâni, rezultând o medie zilnică de (tot) circa/ peste 60 de kilometeri (Bariša Krekić, *Courier Traffic between Dubrovnik, Constantinople and Thessalonika in the First Half of the Fourteenth Century*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", I (1952), p. 113–120). Cea mai sigură comparaţie, *ad annum* 1412, este totuşi cu Sigismund şi cu Vladislav. Ei şi suitele lor au parcurs cei 270 de kilometri dintre Košice şi Oradea (9–14 aprilie) în cinci zile (Pál Engel, N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)* (= *Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam*, I), Budapest, 2005, p. 94). Cei doi monarhi au venit la altarul Sfântului Ladislau din catedrala episcopală din Oradea, în care odihnea şi prima soţie a lui Sigismund, Maria de Anjou.

[67] Rimvydas Petrauskas, *Monarcha i wasal: Witold a unia horodelska*, „Prace Historyczne", CXLI (2014), 2, p. 221–233.

[68] Balázs Nagy, *Ceremony and Diplomacy: The Royal Summit in Buda in 1412*, în *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations* (=*Memoria Hungariae*, II), editor A. Bárány, Debrecen, 2016, p. 9–20, la p. 13–14.

[69] Salvconductul polon al lui Mudarra a fost emis, la Cracovia, pe 8 aprilie 1412, iar cel lituanian, din Kaunas, pe 1 mai 1412, după o destul de scurtă şedere a cavalerului (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10, nr. 13).

[70] A se vedea mai sus consideraţiile privind documentul (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa IX, nr. 113).

[71] A se vedea fig. 2. Interesant este că acelaşi scrib a scris mai frumos adresa (lungă) de pe verso, decât textul scrisorii.

[72] Dimensiunile hârtiilor din Est din „fondul Mudarra" (subliniate de Rowell) erau 23 × 32 centimetri (salvconductul de la Sigisimund), 22 × 30 centimetri (salvconductul dat de Cristin/ Krystyn de Ostrów şi Zbigniew de Brzezie în numele lui Vladislav al II-lea), 21 × 29 centimetri (salvcondutul de la Vitold) şi 25 × 29 centimetri (salvconductul de la Alexandru I).

[73] Sigiliul a fost rupt la desfacerea scrisorii, la fel ca în cazul celorlalte salconducte pentru Mudarra (vezi şi fig. 3–6).

Textul în original[74]:

Domino Ffernando in fanti [!][75] *Casstelle, domino*[76] *de Lara, Duci penne*[77] *fidelis* [!][78]*, Comitj de alburbebe*[79]*/ et domino de Castra et dehara, Allexander woyuoda*[80] *Moldauiensis*[81] *tocius amicitie continuum in crementum* [!][82]*/ cum salute. Vestre enodamus Regie*[83] *magestati* [!][84] *proponentes, quod nobilis vir dominus Alfoncius Mudarra milesque stren-/ nuus* [!] *ad nostrum perveniens presenciam aliquibus nobiscum diebus commorans. Quibus peractis diebus sano/ nostro cum conductu honorifice pertransiuit*[85]*. Datum in Socjuirta* [ori *Socjituia*][86] *in die sancte Trinitatis anno domini millesimo qua-/ dringentesimo duodecimo.*

Pe verso[87]: *Serenissimo principi domini Fernando in fanti* [!][88] *Castaelle*[89]*/ domino delara*[90]*, duci penne*[91] *fidelis, Comitj de alburbebe*[92]*/ et Maioruga et domino de castro*[93] *et dehara*[94]*, domino et amicio* [!][95] *nobis/ veracitier* [!][96] *honorando hec dicta.*// Scris mai jos (aproape de marginea inferioară a actului): *al rrey*[97] *de aragon*[98] [în stânga, iar, la o mică distanţă, în dreapta] *allexandro vayouda*[99].

---

[74] Îi mulţumim profesorului Ioan-Aurel Pop pentru verificarea transcrierii, în special în relaţie cu lecţiunea locului emiterii.

[75] Scris despărţit şi în Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172). Rowell a transcris *fanti* cu minusculă.

[76] Iniţial, scribul a scris o altă literă în loc de *d* (*q*?), pe care a corectat-o pentru a da – abreviat (*dno*) – *domino*.

[77] În Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172): *duci Penne*.

[78] *Pennefidelis* este scris despărţit şi la Paravicini (nr. 9, p. 925) şi la Rowell (nr. 9, p. 172), dar cu majusculă.

[79] În Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172): *Alkukerke*.

[80] Scris întregit *woy(vo)da* la Paravicini (nr. 9, p. 925) şi *woy(wo)da* la Rowell (nr. 9, p. 172).

[81] *Moldaviensis* în Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[82] Scris despărţit şi în Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[83] Scris cu minusculă şi Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[84] Aceeaşi lecţiune şi în Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[85] *Pertransivit* în Paravicini (nr. 9, p. 925) şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[86] Vielliard (*Les pèlerins d'Espagne*, p. 280): *Sacgitivia*. Paravicini (nr. 9, p. 925), Rowell (nr. 9, p. 172): *Socgitervia*.

[87] Verso-ul a fost publicat doar de Rowell (nr. 9, p. 172), Paravicini neprimind de la ACA şi fotocopii după verso-uri (!).

[88] Scris despărţit, şi cu minusculă, şi în Rowell (nr. 9, p. 172).

[89] *Castelle* în Rowell (nr. 9, p. 172).

[90] Scris despărţit în Rowell (nr. 9, p. 172).

[91] În Rowell (nr. 9, p. 172), atât *duci*, cât şi *penne* au fost scris cu majusculă.

[92] *Albukerke*, cu majusculă în Rowell (nr. 9, p. 172).

[93] În Rowell (nr. 9, p. 172), *castro* este scris cu majusculă.

[94] În Rowell (nr. 9, p. 172), *dehara* este scris despărţit şi cu majusculă (*Hara*).

[95] În Rowell (nr. 9, p. 172): *amico*.

[96] În Rowell (nr. 9, p. 172): *veraciter*.

[97] Dublarea r-ului în rey era o practică iberică comună (de exemplu: Leonardo Funes, *La leyenda de la blasfemia del Rey Sabio: revisión de su itinerario narrativo*, în „e-Spania", XXV (2016), p. 1–38, la p. 14, 25–26*, ad annum* 1344).

[98] Scris cu majusculă în Rowell (nr. 9, p. 172).

[99] La Rowell, *allexandro* apare cu un singur *l* (el nevăzând abrevierea) şi cu majusculă (*A*), iar *wayouda* este redat *Wwioda*.

Textul documentului în traducere[100]:

Prea-ilustrului domn Ferdinand, infantele Castiliei[101], *domn de Lara*[102], *duce de Penafiel*[103], *comite de Albuquerque* [104] *şi domn de Castrojeriz*[105] *şi de Haro*[106], *de la Alexandru, voievod moldav*[107], *cu sănătate, întreaga prietenie în creştere neîntreruptă*[108]. *O înştiinţăm, confirmând, pe Maiestatea Voastră Regală că nobilul bărbat – şi, totodată, oştean neobosit – domnul Alfonso Mudarra, sosind în faţa noastră, a petrecut împreună cu noi câteva zile. După scurgerea acelor zile, a plecat sănătos*[109] *de la noi, cinstit cu permis*[110]. *Dat la Socjuirta/ Socjituia, în ziua Sfintei Treimi, în Anul Domnului 1412.*

Pe verso: *Prea-luminatului Principe*[111]*, domnului Ferdinand, infantele Castiliei, domn de Lara, duce de Penafiel, comite de Albuquerque şi Mallorca*[112], *şi domn de*

---

[100] Mulţumim colegilor Maria Pakucs şi Ovidiu Cristea (Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", Bucureşti) pentru sfaturile şi comentariile lor valoroase.

[101] La moartea fratelui său mai mare, Henric al III-lea, Ferdinand a refuzat să devină regele Castiliei, alegând să-i fie regent nepotului său de frate, Ioan al II-lea (1406), împreună cu mama acestuia, Catherine de Lancaster (Ana Echevarria, *Catalina of Lancaster, the Castilian Monarchy and Coexistence*, în *Medieval Spain: Culture, Conflict and Coexistance. Studies in Honour of Angus MacKay*, editori Roger Collins, Anthony Goodmann, Basingstoke – New York, 2002, p. 79–122).

[102] Prestigioasa seniorie de Lara, lângă Burgos, în Castilia (-León) (Antonio Sánchez de Mora, *La nobleza castellana en la Plena Edad Media el linaje de Lara (ss. XI–XIII)* [teză de doctorat (Universidad de Sevilla)], I, Sevilla, 2003), fusese scoasă din componenţa senioriei de Vizcaya (Bizkaia) de tatăl lui Ferdinand, Ioan I, când devenise rege al Castiliei în 1379.

[103] Ducatul de Penafiel, lângă Valladolid, în Castilia (-León), fusese creat pentru Ferdinand de către tatăl său, Ioan I, regele Castiliei, în anul 1390 (Jaime de Salazar y Acha, *La nobleza titulada medieval en la Corona de Castilla*, în „Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía", XI (2008), p. 7–94, la p. 42–43).

[104] Titlul de conte de Albuquerque, în Castilia, îi revenise lui Ferdinand prin căsătoria sa cu Lenora (1394), fiica lui Sancho Alonso, primul conte de Albuquerque (I[nez]. I[sabel]. MacDonald, *Don Fernando de Antequera,* Oxford, 1948, p. 20).

[105] Senioria de Castrojeriz/ Castrogeriz, tot lângă Burgos, în Castilia (-León) a devenit comitat sub fiul lui Ferdinand, Ioan al II-lea (1426), care i l-a concedat lui Diego Gómez de Sandoval şi Rojas (Salazar y Acha, *La nobleza titulada*, p. 28).

[106] Şi Haro, de asemenea lângă Burgos, a devenit comitat sub Ioan al II-lea (1430) în urma războiului pentru Navarra dintre Casele de Castilia şi de Aragon. Primul conte a fost Pedro Fernández de Velasco (vezi şi Elena Woodacre, *The Queens Regnant of Navarre: Succession, Politics, and Partnership, 1294–1512*, Basingstoke – New York, 2013, p. 93–94).

[107] […] *al moldovenilor [al Moldovei]* […] în traducerea profesorului Spinei.

[108] La profesorul Spinei: […] *Alexandru, voievod al moldovenilor [al Moldovei], [urează] un nesfârşit spor al deplinei prietenii dimpreună cu sănătate* [...].

[109] Omis de profesorul Spinei.

[110] În traducerea profesorului Spinei: […] *a plecat cu cinstire, [acordându-i se] permis de liberă trecere* […].

[111] Titlul lui Ferdinand în „scrisoarea de recomandare" a lui Mudarra (2 septembrie 1411? – ante 19 octombrie 1411) către marele maestru al Cavalerilor Teutoni, Heinrich von Plauen, fusese [...] *dompnus Fernandus infans Castelle et dominus de Lara, dux Penefidelis, comes de Alburquerque et de Mayorga ac dominus de Castro et de Haro* [...] (Paravicini, nr. 1, p. 918; Rowell, nr. 1, p. 159; *dompnus* era o formă iberică, „barbarizantă", pentru *dominus* răspândită din anii 1200; vezi şi *Archivio General de Navarra (1194–1234)*, editori Roldán Jimeno Aranguren, José María Jimeno Jurío, Pamplona, 1998, nr. 180, p. 215, nr. 235–236, p. 315–316). În „recomandarea" din 2 septembrie 1411 a lui Mudarra pentru Eric al VII-lea de Griffin al Norvegiei şi al Danemarcei, se folosise exact acelaşi titlu (ACA, Real Cancillería, Autográfos, I, 5, F).

[112] Mallorca (Majorca), omisă în prima fază de scribul lui Alexandru, era de fapt un regat unit personal cu Regatul de Aragon, incorporat în acesta de la 1343/1349 (David Abulafia, *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*, Cambridge, 1994, p. 34–36, 216–217).

Castrogeriz şi de Haro, domnul[113] *şi prietenul nostru vrednic de cinstire,* <îi trimitem> *aceste vorbe*. Urmau cuvintele „de margine", socotite notă coevă arhivistică (în spaniolă) şi traduse drept: *către regele de Aragon de la Alexandru Voievod*[114].

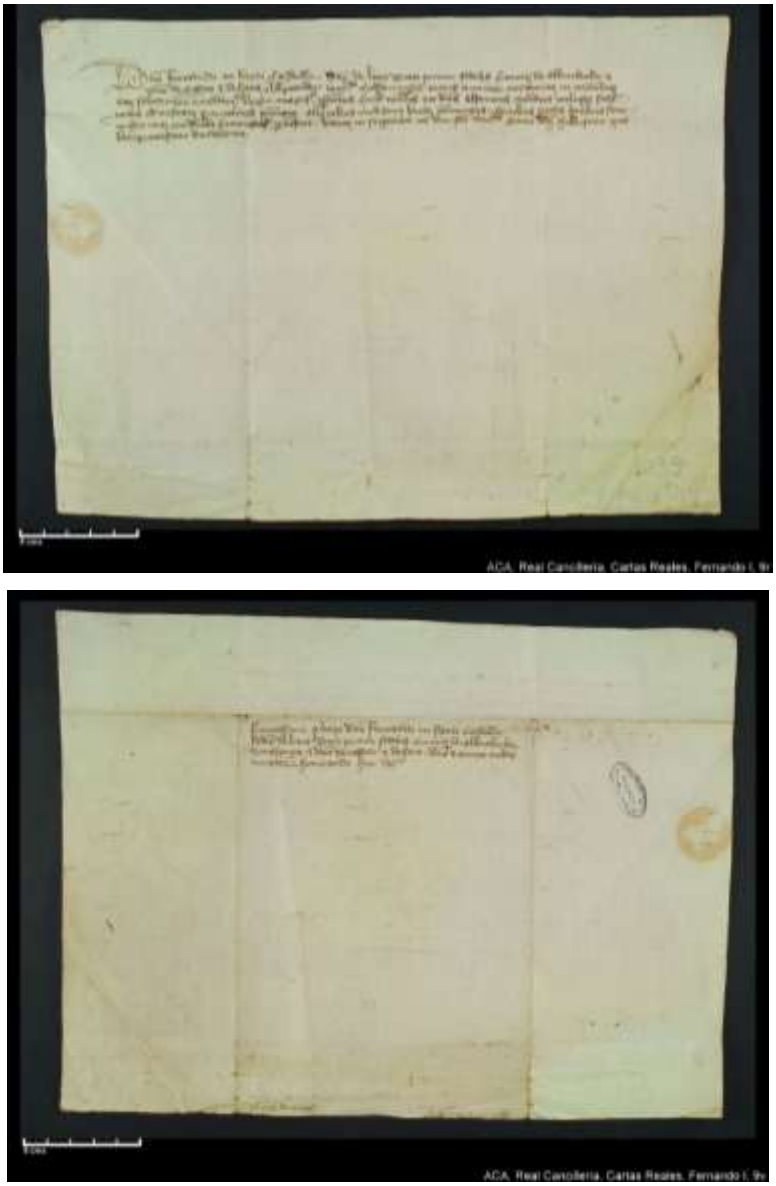

2. Salvconductul emis de Alexandru I cel Bun pentru Alfonso Mudarra
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería,
Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9)

[113] Omis de profesorul Spinei.
[114] „Nota" a fost integrată de profesorul Spinei în traducerea textului latin, la fel şi *Allexandro Woyouda*.

În comparaţie, adresa de pe verso-ul salvconductului, apropiată ca dimensiuni de textul propriu-zis al documentului[115], era la fel de grăitoare precum cuvintele din salvconductul în sine, a cărui utilitate, a cărei ţintă reală era în Apus, actul de la Alexandru I nefiind adresat dregătorilor moldavi pe care Alfonso Mudarra avea, trebuia să-i întâlnească în continuarea călătoriei sale[116]. Pentru aceştia, cavalerul a primit cel mai probabil un alt document de la domn, de presupus în slavonă[117]. Este încă un motiv pentru care merită să stăruim asupra textului latin scris în numele lui Alexandru I pentru *domnul şi prietenul* său, Ferdinand de Aragon (căruia doar Alexandru Voievod i s-a adresat astfel)[118].

III. Înţelesurile unui salvconduct pentru „Moldova înapoiată”. Atât Paravicini, cât şi Rowell s-au străduit să latinizeze latina scrisorii lui Alexandru I către Ferdinand. După Paravicini[119], o latină şi o caligrafie proastă, dar oricum superioare celor moldave, se mai poate întâlni doar în cazul salvconductelor savoiarde şi lituanienene. Cum „barbaria” limbii documentului (împrumutăm un termen folosit de Marino Sanudo cel Tânăr pentru latina solilor trimişi de Ştefan al III-lea cel Mare, la sfârşitul domniei sale, la Veneţia)[120] a fost studiată de profesorul Victor Spinei[121], notăm doar că, în loc de *Vestre enodamus regie maiestati...*, corect ar fi fost *Enodamus Vestre*…, o formulare puţin uzuală. Ea nu se regăseşte în celelalte acte emise pentru Mudarra, în Europa Central-Răsăriteană[122]. Poate fi însă întâlnită în Ungaria la sfârşitul domniei lui Sigismund[123], între nobilii din Banat[124]. Pare un posibil indiciu pentru

---

[115] Altfel decât în cazul mult mai elaboratelor salvconducte primite de Mudarra de la Sigismund, „Vladislav” şi Vitold.

[116] La 1419, Du Lannoy a primit şi escortă şi tălmaci de la Alexandru I până la Cetatea Albă (*Călători străini*, I, p. 50).

[117] Este o presupunere (naturală însă), du Lannoy nepomenind vreun salvconduct primit (firesc) de la Alexandru I. De la Vitold în schimb, du Lannoy primise acte de trecere în rusă, în latină şi în tătară (*Călători străini*, I, p. 49).

[118] De vorbele lui Alexandru se mai apropiaseră, pe versoul salvconductului dat lui Mudarra, doar castelanul şi căpitanul Cracoviei, Cristin de Ostrów, şi mareşalul coroanei, Zbigniew de Brzezie (în numele regelui Vladislav): […] *domino nobis singulariter gracioso* […] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 13; în Rowell, nr. 7, p. 169).

[119] „*Fürschriften* und *Testimonia*”, p. 907.

[120] [...] *Fo leto una lettera latina; ma gran barbarie* […] (*I diarii di Marino Sanudo (MCCCCXCVI–MDXXXIII) dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX–CDLXXVII*, editori Guglielmo Berchet, Frederico Stefani, Nicolò Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, V. *1 aprile 1503 – 31 marzo 1504*, editor F. Stefani, Venezia, 1881, col. 150; actul, păstrat doar „în ediţia lui Sanudo”, fusese emis [...] *in oppido nostro Temes* [!], *nono chalendas augusti 1503*).

[121] Spinei, „Document emis de Alexandru cel Bun”, p. 185–186.

[122] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*., caixa I, nr. 10–11, 13, în ediţiile Paravicini şi Rowell, nr. 5, pp. 921/–922/ 165–166 (Sigismund), nr 7, p. 923–924/ 169–170 („Vladislav”), nr. 8, p. 925/ 171–172 (Vitold).

[123] Să notăm aici şi că *strenuus* a fost scris cu doi de *n* şi în salvconductul dat de Sigismund pe 8 ianuarie 1412 din Buda (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11; editat în Paravicini, nr. 5, p. 921; Rowell, nr. 5, p. 165).

[124] Adrian Magina, *Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg*, în „Analele Banatului”, NS, XX (2012), p. 173–188, în Anexă, no. III, p. 180 (24 aprilie 1435). Citām din solicitarea lui Emeric Himfi de Debrente către vice-comitele de Timiş, Mihail Anyos: [...] *Enodamus vestre dominationi presentium cum thenore, quod generosa domina Anna relicta alias Emericii filii Hym de Remethe* [...].

mediul cultural din care provenea scribul domnului Moldovei[125]. Pe de altă parte, atât el, cât şi scribul ducelui Lituaniei au redat numele *Alexander* cu doi de *l*[126]. Pare să fi fost o practică comună – de inspiraţie germană[127] – în nord pentru numele creştin al lui Vitold (inclusiv în salvconductul său pentru Mudarra)[128], prezentă şi în Ungaria[129], dar (mult) mai puţin în Moldova[130]. În actele sale, Alexandru I a mai apărut ca *Allexander* la 1421 în contextul – lituanian de asemenea[131] – al aranjamentelor domnului cu fosta sa soţie, Ringalla, sora lui Vitold[132].

În contextul de faţă, trei aspecte sunt, în opinia noastră, foarte importante: 1. Nemenţionarea de către Alexandru I a vreunei scrisorii de recomandare a lui Mudarra adresată domnului Moldovei de către Ferdinand I de Aragon. 2. Locul de emitere al salvconductului lui Alexandru I pentru cavalerul iberic. 3. „Nota" *al*(*l*)*exandro vayouda* din finalul actului domnesc. Vom zăbovi asupra acestora.

---

[125] Relaţiile lui Alexandru cu Sigismund înaintea morţii lui Mircea (1418) sunt de restudiat (repere: Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană şi regii Jagielloni, Vasalitate, putere şi gândire politică (1387–1526)*, Târgovişte, 2023, p. 52–53, 73–75).

[126] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9 (Alexandru al Moldovei) şi 10 (Alexandru al Lituaniei).

[127] Vezi şi trimiterile din Giedrė Mickūnaitė, *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*, Budapest – New York, 2006, p. 15 (nota 18), 64 (şi nota 305), 93 (nota 167), 94 (nota 174), 95 (nota 195), 111 (nota 348), 236 (nota 328).

[128] Orientativ: *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. 1376–1430* (= *Monumenta Medii Aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*; VI), editor Anton Prochaska, Kraków, 1882, nr. 40, p. 14 (1388); nr. 53, p. 18 (1389); *Codex diplomaticus Ecclesiae Cathedralis necnon Dioeceseos Vilnensis*, I. *1387–1501*, editori Jan Fijałek, Władysław Semkowicz, Kraków, 1932, nr. 51, p. 76 (1410); nr. 67, p. 98 (1415); *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert*, editor Erich Weise, I. *1398–1437*, Marburg 1970[2], *I. Thorner Friede*, p. 83–89, la p. 85 (1411).

[129] Amintim: *Zsigmondkori oklevéltár* (= *Magyar Országos Levéltár Kiadványai*, II, 1, 3-4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59, 61), I. *1387–1399*, editor Elemér Mályusz, Budapest, 1951, nr. 5311, p. 586 (1398); VI. *1417–1418*, editor E. Mályusz, Budapest, 1999; nr. 1457, p. 396 (1418); XV. *1428*, editori Norbert C. Tóth, Bálint Lakatos, Budapest, 2022, nr. 217, p. 124 (1428); Gábor Mikó, *Egy levéltár régmúltja. A Zarka család középkori okiratai* (= *Subsidia ad Historiam Medii Aevii Hungariae inquirendam*, XV), Budapest, 2023, nr. 8, p. 61 (1329); N. C. Tóth, *A váci székeskáptalan archontológiája 1200–1543* (= *Subsidia ad Historiam Medii Aevii Hungariae inquirendam*, XVI), Budapest, 2023, p. 117 (1467, 1470).

[130] *Allexander* a mai fost Alexăndrel, fiul lui Ştefan al III-lea cel Mare, într-o scrisoare de a sa către braşoveni din ianuarie 1482. Mai târziu Alexandru Lăpuşneanu a apărut drept *Allexander Woyda* într-o corespondenţă săsească din februarie 1564 (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV–1. *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene Bistriţa, Braşov, Sibiu, 1358–1600*, editor Nicolae Iorga, Bucureşti, 1911 (*Hurmuzaki*), nr. 211, p. 117; nr. 1109, p. 596). *Allexander* a fost folosit şi pentru Alexandru al II-lea (un alt Alexăndrel) de administraţia medievală a Braşovului în „nota explicativă" în latină de pe versoul privilegiului emis în slavonă în august 1452 de acel domn moldav pentru urbea săsească din sud-estul Transilvaniei (cf. N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, ediţie Victor Iova, Bucureşti, 1978, p. 240, nota 29).

[131] Vezi astfel şi A. C. Dincă, „Romanian Lands and Lithuania. Evolution of Relations from 14th to 16th Century", în *From Neighbourhood to Partnership: Hghlights of Lithuania's Relations with Romania and Moldova*, editori Vladimir Jarmolenko, Silviu Miloiu, Târgovişte, 2013, pp. 27–72, la pp. 45–46.

[132] În ultimă ediţie: *Documenta Romaniae Historica* (DRH), A. *Moldova*, I. *1384–1448*, editori C. Cihodaru, Ioan Caproşu, Leon Şimanschi, Bucureşti, 1975, nr. 48-B, p. 70–71. Vezi aici C. Rezachevici, *Ringala-Ana. Un episod dinastic în relaţiile moldo-polono-lituane din vremea lui Alexandru cel Bun*, în „Revista de istorie", XXXV (1982), 8, p. 917–923.

1. Emitenţii tuturor salvconductelor păstrate au amintit scrisorile de recomandare ale cavalerului emise de Ferdinand pentru viitoarele sale gazde: Amedeo al VIII-lea, conte de Savoia[133], Teodor al II-lea Paleologul, marchiz de Montferrat[134], Galeazzo Maria Visconti, ducele Milanului[135], Sigismund de Luxemburg, regele romanilor şi regele Ungariei[136], Sofia de Wittelsbach, regina Boemiei[137], soţul ei, Venceslav al IV-lea de Luxemburg, regele Boemiei[138], Cristin de Ostrów şi Zbigniew de Brzezie (în numele regelui Vladislav al II-lea Jagiello al Poloniei)[139], şi Vitold, ducele Lituaniei[140]. Numai în actul pentru Alfonso Mudarra de la Alexandru I al Moldovei nu se menţiona vreun mesaj din partea lui Ferdinand către voievodul de la Marea Neagră[141]. Fie Alexandru nu fusese pe lista lui Ferdinand (ceea ce nu este exclus, monarhul aragonez putând crede că *Moncastro*/Cetatea Albă, prin care trecea cel mai bun şi scurt drum spre Constantinopol şi Ţara Sfântă, nu se afla sub puterea domnului)[142], fie că Alexandru Voievod, scribul acestuia, nu a mai socotit necesar să precizeze primirea scrisorii de la Ferdinand (ceea ce ar fi o gafă diplomatică majoră, dar una în acord cu latina salvconductului moldav pentru Alfonso Mudarra)[143]. Lămuriri ar putea aduce tocmai subiectul de la punctul următor.

2. Locul de emitere a salvconductul moldav a fost citit (în ordine cronologică) drept (1) *Sacgitivia* (Vielliard)[144], (2–3) *Socgitervia* (Paravicini[145] şi Rowell[146]), (4–5) *Socjuirta/ Socjituia* (în lecţiunea noastră). Lecţiunile relevă grafia problematică a scribului, dar ne şi arată că locul de emitere al actului nu putea fi – nepermis de stâlcit –

---

[133] [...] *litteras magnifficencie vestre gratanter recepi* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 15; Paravicini, nr. 2, p. 919; Rowell, nr. 2, p. 160–161).

[134] [...] *litteras vestras gratanter accepi* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr 12; Paravicini, nr. 3, p. 919–920; Rowell, nr. 3, p. 162).

[135] [...] *recepimus litteras de manu spectabilis viri Alfonsi Modarre* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 14; Paravicini, nr. 4, p. 920–921; Rowell, nr. 4, p. 163–164).

[136] [...] *preveniens litteris, quas misistis* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11; Paravicini, nr. 5, p. 921–922; Rowell, nr. 5, p. 165–166).

[137] [...] *Strenuum Alfonsum militem, exhibitorem presencium, vasallum regis Hispanie, qui ad regna nostra veniens* […] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa XXV, nr. 3240; Baďura, nr. XV, p. 73).

[138] [...] *vestre dileccionis litteras* [...] *gratanter suscepimus* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa II, nr. 136; Paravicini, nr. 6, p. 922–923; Baďura, nr. XVI, p. 74–75; Rowell, nr. 6, p. 167–168).

[139] [...] *miles Alfonsus Mudarra, lator presencium, cum litteris serenitatis vestre* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 13; Paravicini, nr. 7, p. 923–924; Rowell, nr. 7, p. 169–170).

[140] [...] *miles Alfonsus, presencium exhibitor, quem litteris vestris ad Sepulcrum Christi proficiscentem* [...] (ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10; Paravicini, nr. 8, p. 925; Rowell, nr. 8, p. 171–172).

[141] Nu am putut observa ca această problemă a atras cu adevărat atenţia profesorilor Paravicini, Rowell, Pippidi şi Spinei.

[142] Din imensa literatură: Laurenţiu Rădvan, *Oraşele din Ţările Române în Evul Mediu (sfârşitul sec. al XIII-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, Iaşi, 2011, p. 502–503 (participarea, la 1415–1416, a delegaţiei Cetăţii Albe la Conciliul de la Constanţa).

[143] Indiscutabil ne apare faptul că salvconductul lui Alexandru al Moldovei pentru Mudarra a fost redactat în mare grabă.

[144] *Les pèlerins d'Espagne*, p. 280.

[145] *Fürschriften und Testimonia*, Anexă, nr. 9, p. 925.

[146] *Du Europos pakraščiai*, Anexă, nr. 9, p. 172.

Suceava, indiferent de „limba maternă” a scribului[147] şi de originea – maghiară ori slavă – a numelui Suceava, capitala lui Alexandru I[148]. În schimb, prin primele sale trei litere (*Soc*, în toate lecţiunile moderne), numele se lega limpede – pe „filieră” slavă mai degrabă (*Сочава*)[149] – de Suceava/ Soc(h)av(v)a (de râu/de târgul cu acelaşi nume). Ca urmare, dat fiind şi faptul că locul emiterii salvconductului moldav nu era inclus într-o formulare de tipul *datum in castro nostro...* (Kaunas)[150] ori într-una simplificată – monarhic – *datum* fără *in* (*Datum Bude*[151] şi *Datum Cracovie*[152]), locul de emitere al salvconductului moldav poate să fi fost Suceviţa, parte a domeniului domnesc al Volvăţului[153]. Oricum va fi fost, când a trebuit să plece – în mare grabă (ţinând cont şi de locul unde i s-a scris „permisul [de liberă trecere]”) – de la Alexandru I, Alfonso Mudarra nu se găsea la Suceava, unde domnul avea o cancelarie profesionistă şi dispunea de o comunitate „latinofonă”[154]. Salvconductul a fost emis cu „mijloacele avute la dispoziţie”[155] de domn într-o ieşire din cetatea sa de scaun[156]. De aceea, este foarte important de reţinut că Alexandru avea cu el, chiar dacă era, să zicem, la vânătoare[157], măcar o bucată de hârtie, pe care a fost înscris

[147] Pentru Suceava (predominant *Сочава*, dar şi *Соучава* şi *Сучава*) în sursele de limbă slavonă: Spinei, *Document emis de Alexandru cel Bun*, p. 185. În germană, Suceava, ca loc al emiterii documentului, apare drept *Czotzaw* în scrisoarea pârgarului Ulrich şi a vistiernicului Giurgiu către judele Bistriţei, Fabian, din 1 noiembrie 1404 (Mihail Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II. *Documente interne. 1438–1456. Documente externe. 1387–1456*, Iaşi, 1932, II, nr. 174, p. 627). În latină, cel puţin forma folosită la începutul domniei lui Iliaş I (1433), „Zwczawye” (nr. 179, p. 645; nr. 180, p. 647), ar pleda pentru folosirea unui scrib de limbă maghiară, dacă nu chiar pentru originea maghiară – din *szűcs* (cojocar) a numelui Sucevei (adică, tradiţia consemnată de Simion Dascălu/ Grigore Ureche şi Miron Costin)

[148] În această „poveste fără de sfârşit”: Nicolae Drăganu, *Istorie şi toponimie* (= *Biblioteca Institutului de Istorie Naţională*, I), Cluj, 1928, p. 69, nota 1 (nu se îndoia, după Trianon, de origine maghiară a numelui Suceava); Rădvan, *Oraşele*, p. 577.

[149] Datarea printr-o zi de sărbătoare, nu printr-o zi a lunii, ar putea fi socotită la rândul ei un argument în acest sens.

[150] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10; Paravicini, nr. 8, p. 925; Rowell, nr. 8, p. 172.

[151] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11; Paravicini, nr. 5, p. 922; Rowell, nr. 5, p. 166.

[152] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 13; Paravicini, nr. 7, p. 924; Rowell, nr. 7, p. 170.

[153] Nicolae N. Puşcaşiu, Voica Maria Puşcaşiu, *Rezultatele săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la Mănăstirea Suceviţa în anii 1962–1965 şi 1968*, în *Movileştii. Istorie şi spiritualitate românească* [editori Ştefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely], II. *Ieremia Movilă. Domnul. Familia. Epoca*, Suceviţa, 2006, p. 9–33, la p. 18–19. Amintim, la rândul nostru, că la 1421 Alexandru I cel Bun a dat domeniul Volovăţului fostei sale soţii, Ana-Ringalla, sora lui Vitold.

[154] Vezi în continuare L. Şimanschi, Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc* (I–II), în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iaşi, IX (1972), p. 107–131; X (1973), p. 123–149.

[155] La rândul nostru, nu suntem de acord cu vechea idee a lui Damian P. Bogdan că şi cancelaria Moldovei (sau cea a Ţării Româneşti) era una „itinerantă” (*Contribuţii la studiul diplomaticii vechi moldoveneşti*, în „Revista istorică română”, IV (1934), 1, p. 92–140, la p. 132). Dacă acesta ar fi fost cazul, salvconductul pentru Mudarra ar fi arătat „altfel”.

[156] Ar fi de reţinut că acesta este primul act cunoscut de la Alexandru care nu a fost emis la Suceava.

[157] Deşi, datarea prin sărbătoarea Sfintei Treimi, ar putea sugera că domnul se afla/se aflase la o mănăstire (domnească).

salvconductul pentru cavalerul iberic[158], şi o pecete mică, care a fost aplicată pe verso-ul actului, aproape de jumătatea marginii sale drepte[159].

3. Redactate de mâini diferite de cele care au întocmit salvconductele, „perechi" de tipul *al rrey de aragon* (în stânga) – *al*(l)*exandro vayouda* (în dreapta)[160], „perechi" aşezate în funcţie de marginile, în special de marginile de împăturire ale hârtiilor sigilate[161], se mai găsesc pe verso-urile „permiselor" primite de cavalerul lui Ferdinand de la (1) Alexandru (*Allexander*)/Vitold, *al rrey de aragon – duque* (prescurtat *duq*) *vitold* (cele două parţi au fost scrise de două mâini diferite: *al rrey de aragon* aparţine aceleaşi mâini care a introdus această adresă pe verso-ul actului de la Alexandru al Moldovei, iar *duque vitold* a fost scris poate de aceeaşi mână care a inserat *Salutatoria vittvodi* deasupra „perechii")[162], (2) Sigismund de Luxemburg, *al rrey de aragon – del rrey de ungria* (ambele părţi aparţin unei singure mâini, cea care a scris *al rrey de aragon* pe verso-ul actelor lituane şi moldave)[163], şi (3) Teodor al II-lea Paleologul, *al rrey de aragon – marques de monferad* (notiţa dată de aceeaşi mână ca mai sus)[164]. Numai în cazul actului de la Alexandru I al Moldovei, o parte a „perechii" nu poate fi atribuită lumii iberice în general, sau/ şi cancelariei lui Ferdinand de Aragon în particular: *al*(l)*exandro vayouda*, scris fără abrevieri (iniţial, prenumele a fost scris cu un singur *l*, un semn de abreviere fiind adăugat apoi deasupra). Scrisul stângaci este sensibil mai urât decât cel al scribului care a întocmit salvconductul pentru Mudarra. Trebuie astfel să socotim că mâna care a scris *alexandro vayouda* a fost o mână din Moldova. Dat fiind locul – „pe Suceava" – de emitere al salvconductului pentru Mudarra şi faptul că, foarte probabil, Moldova nu se afla pe itinerariul cavalerului stabilit prin recomandările suzeranului acestuia, Ferdinand, *alexandro vayouda* este de privit drept „semănătura", cu sau fără ghilimele, a lui Alexandru, menită să întărească prezenţa pelerinului iberic în ţara sa şi să justifice „devierea" acestuia.

Trăgând, pe moment, linia, o concluzie suprinzătoare se poate desprinde din analiza punctelor de mai sus. Salvconductul emis pe hârtie de Alexandru I cel Bun

---

[158] Adică, nu putem vorbi de „analfabetism domnesc" (sau sau fără ajutor bisericesc) şi de acte emise „din an în Paşte".

[159] Vezi astfel şi Igor Bercu, *Stema Ţării Moldovei: cap de bour sau cap de zimbru*, în *Historia est Magistra vitae. Civilizaţie, valori, paradigme, personalităţi. In honorem profesor Ion Eremia*, editori Constantin Manolache, Liliana Rotaru, Ion Valer Xenofontov, Chişinău, 2019, p. 84–92.

[160] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9.

[161] Deoarece la ora actuală este totuşi greu de distins între împăturirile emitenţilor şi împăturirile de arhivă (iniţial, actele fiind păstrate împăturate în arhiva coroanei, de unde şi notiţele discutate aici), comentariile noastre vor fi destul de sumare. 1. Pe muchia hârtiei se află numai „perechile" ungare şi moldave. 2. „Perechile" cu Vitold şi Teodor sunt în interiorul verso-ului, deasupra unei margini de împăturire (pe lungime), nu pe muchie. 3. Actul de la Alexandru (şi poate cel de la Sigismund) este singurul care a fost împăturit de patru ori (de două ori pe lungime şi de două ori pe lăţime). 4. Cele de la Vitold şi Teodor (şi poate Sigismund) au fost împăturite doar de trei ori (de două ori pe lungime şi o dată pe lăţime). 5. Adresele de pe verso-urile documentelor de la Teodor şi Vitold sunt scrise „perpendicular" pe textul mesajului de pe cealaltă parte a hârtiei.

[162] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10. *Duque* a fost scris abreviat: *duq*, cu liniuţă deasupra.

[163] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11.

[164] ACA, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr 12.

pentru cavalerul Alfonso Mudarra este un însemn al funcţionalităţii[165] şi nu al disfuncţionalităţii statului[166] şi al domniei Moldovei, într-o vreme de criză pe deasupra, cum a fost anul 1412. Moldova nu avea o cultură de talie occidentală[167] şi era pentru destui o ciudăţenie, dar semănatura domnului ei avea putere până în Peninsula Iberică.

3. Verso-ul salvconductului lui Alexandru/ Vitold, ducele Lituaniei
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 10).

[165] Amintim şi că pe lângă cele 96 de documente interne păstrate de la Alexandru I, au fost identificate alte (minimum) 87 de acte pomenite de către urmaşii săi (Marius Chelcu, *Menţiuni documentare privitoare la acte emise de cancelaria lui Alexandru cel Bun*, în *In Honorem Ioan Caproşu*, editori Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, 2002, p. 110–130).

[166] Vezi de pildă lucrarea, nelipsită de merite, a Marianei Goina, *The Use of Pragmatic Documents in Medieval Wallachia and Moldavia: Fourteenth to Sixteenth Centuries* (= *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, XLVII), Turnhout, 2020 (cu critica dură a lui Marian Coman din *The Medieval Review*: https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/35244).

[167] În vederea unei foarte necesare dezbateri, amintim doar două titluri: Maria Holban, *Accente personale şi influenţe locale în unele scrisori latineşti ale domnilor români*, în „Revista istorică", XXIX (1943), 1–6, p. 51–86; Ana Cristina Halichias, *Latina diplomatică în Ţările Române (Secolele XIII–XVI). Studiu lingvistic şi documente comentate*, București, 2014.

Toate cele patru documente, ale cărui verso-uri au fost incluse în această ilustraţie, se află în succesiune arhivală: 1. scrisoarea de la Alexandru I cel Bun din 29 mai 1412 (nr. 9), 2. scrisoarea de la Vitold/Alexandru din 1 mai 1412 (nr. 10), 3. scrisoarea de la Sigismund de Luxemburg din 8 ianuarie 1412 (nr. 11) şi 4. scrisoarea de la Teodor al II-lea Paleologul din 2 noiembrie 1411 (nr. 12). Nici cronologia, nici succesiunea opririlor (doar cei doi Alexandri se leagă între ei în itinerariul lui Mudarra, dar în ordine inversă) nu unesc aceste patru documente în fondul *Ferran I*, caixa I. Practic, această ordonare dezorganizează fondul, cutia în cazul de faţă. Amintim ca urmare numerele purtate de celelalte scrisori pentru Mudarra din cutie: nr. 13 = scrisoarea a lui Cristin de Ostrów, castelanul şi căpitanul Cracoviei, şi Zbigniew de Brzezie, mareşalul coroanei Poloniei, în numele lui Vladislav al II-lea Jagiello, regele Poloniei (8 aprilie 1412); nr. 14 = scrisoarea lui Galeazzo Maria Visconti (6 noiembrie 1411), ducele Milanului; nr. 15 = scrisoarea lui Amedeo al VIII-lea, conte de Savoia (19 octombrie 1411).

Din ce se poate vedea, există două grupuri: cele patru documente şi „restul" (de trei). Ambele sunt organizate în ordinea cronologică inversă a documentelor, ceea ce este greu de crezut că este rodul întâmplării arhivistice.

Acelaşi lucru se poate spune şi despre neincluderea în această cutie a scrisorilor de la Sofia de Wittelsbach, regina Boemiei, intitulată şi regină a romanilor (23 februarie 1412), şi de la soţul ei, Venceslav al IV-lea de Luxemburg, regele Boemiei şi rege – depus (reamintim) – al romanilor (1 martie 1412). Scrisoarea Sofiei se păstrează în Carta Reales, *Ferran I*, caixa XXV (nr. 3240), iar cea a lui Venceslav în Carta Reales, *Ferran I*, caixa II (nr. 136). Omiterea lor trebuie legată de interesele lui Ferdinand de Aragon care s-au legat de cele ale lui Sigismund, fratele şi duşmanul lui Venceslav, ducând şi la întâlniea dintre cei doi monarhi de la Perpignan din toamna anului 1415. Cu atât mai mult iese în evidenţă includerea lui Alexandru I cel Bun al Moldovei în prima cutie alături de Sigismund de Luxemburg, Vladislav al II-lea Jagiello şi Vitold/Alexandru, ştiut fiind că la Lublau, în martie 1412, Sigismund şi Vladislav deciseseră împărţirea Moldovei între ei, „desigur", în cazul în care Alexandru I nu-i sprijinea în plănuita lor luptă comună împotriva Imperiului Otoman, aflat în reviriment.

Revenind la organizarea materialului documentar din Arhiva Coroanei de Aragon de la Barcelona, suntem îndreptăţiţi, credem, să punem gruparea arhivală – în, trebuie subliniat, succesiune inversă din punct de vedere cronologic a scrisorilor (Alexandru-Vitold/Alexandru-Sigismund-Teodor) – a celor patru înscrisuri folosite ca ilustraţii, pe seama „însemnărilor" de pe verso-ul celor patru scrisori. Din păcate, nu se poate spune când s-a produs această aranjare. În mod cert, ea a premers apariţia studiului Jeannei Vielliard din anii 1930. Am fi chiar tentaţi să o legăm de momentul eliminării „din grupaj" a scrisorilor de la soţii Venceslav al IV-lea şi Sofia, din nou, din cauză păstrării lui Alexandru I al Moldovei „în grupaj", teoretic (şi nu numai) adversarul lui Sigismund, căutat (şi găsit) drept aliat de către Ferdinand de Aragon, suveranul „pelerinului" Alfonso Mudarra.

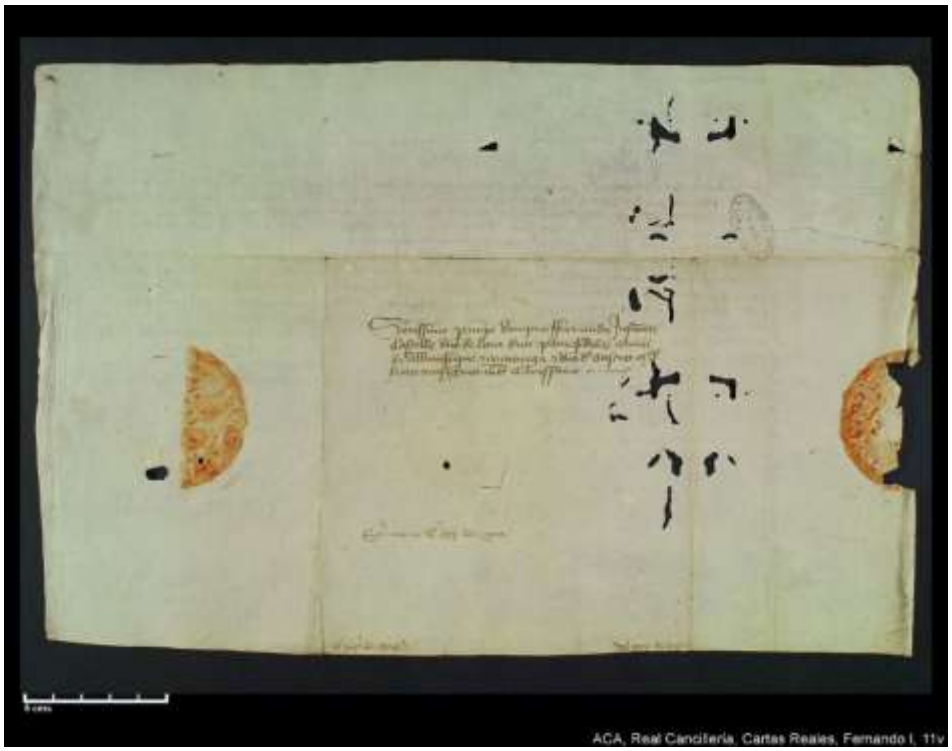

4. Verso-ul salvconductului lui Sigismund de Luxemburg, regele romanilor și regele Ungariei
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 11).

5. Verso-ul salvconductului lui Teodor al II-lea Paleologul, marchizul de Montferrat
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 12).

Întrebarea legitimă care se pune este: de ce numai amintitele patru scrisori au „însemnări" pe verso. Între Vitold/Alexandru, Alexandru I şi Sigismund legătura este dată – în mod evident din perspectiva politicii lui Ferdinand de Aragon – de monarhul luxemburghez, noul rege al romanilor. Care este atunci explicaţia pentru includerea lui Teodor al II-lea Paleologul, marchizul de Montferrat? Explicaţia este dată de trei „cuvinte-cheie": Genova, cruciadă şi Bizanţ (Sandra Origone, *Marriage Connections between Byzantium and the West in the Age of the Palaiologoi*, în *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean: Studies in Honour of David Jacoby*, editor Benjamin Arbel, London, 1996, p. 226–241, la p. 235–236; Małgorzata Dąbrowska, *Sophia de Montferrat or the History of One Face*, în „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica", LVI (1996), p. 177–199, la p. 180–182; John W Barker, *Crusading and matrimony in the dynastic policies of Montferrat and*

Savoy, „Byzantion Nea Hellás”, XXXVI (2017), p. 157–183, la p. 171–172). Din 1409, Teodor al II-lea era stăpânul Genovei, aliata lui Sigismund de Luxemburg şi „patroana” coloniilor din Marea Neagră, printre care Cetatea Albă aflată sub stăpânirea (suzeranitatea?) lui Alexandru I. După cum o arată şi numele, Teodor era strâns înrudit cu Paleologii (ceea ce i-a permis pe urmă fiicei sale, botezată Sofia, să se căsătorească cu Ioan al VIII-lea, fiul şi urmaşul basileului Manuel al II-lea Paleologul). Pentru o cruciadă „izbăvitoare”, Ferdinand fiind un cruciat, Teodor al II-lea era – privit dinspre Apus – o verigă ideală între lumile şi riturile creştine.

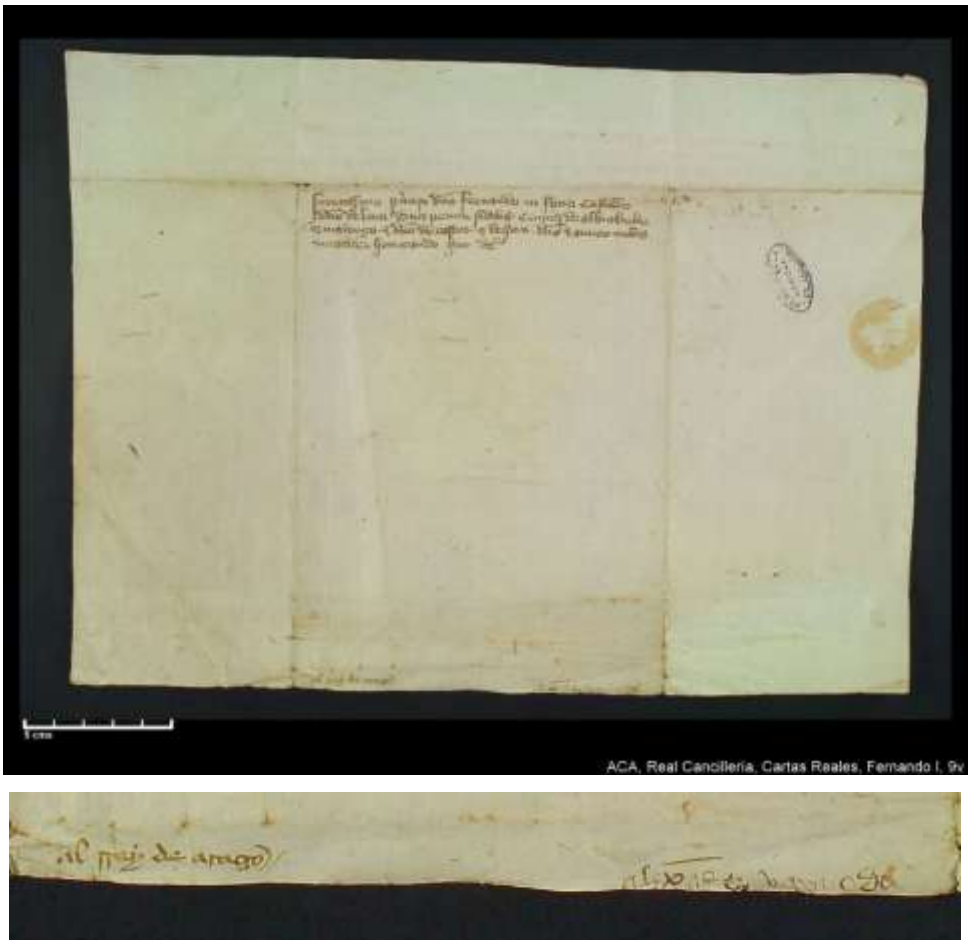

6. Verso-ul salvconductului lui Alexandru I cel Bun, domnul Moldovei, şi detaliu cu „semnătura”
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9).

Alăturarea lui Teodor grupului răsăritean (Sigismund-Vitold/Alexandru-Alexandru) ar face sens ca urmare, aproape de la sine. Apare/reapare o altă întrebare: de ce au fost necesare „însemnările” în cazul scrisorilor de la Teodor, Sigismund, Vitold/Alexandru şi Alexandru, şi numai în cazul lor? Lămurirea o dă (poate) ordinea

în care ele au fost inseriate, începând cu cea a lui Alexandru I al Moldovei, singura scrisoare pe al cărui verso numele expeditorului, scris foarte stângaci, nu a fost inserat – după toate aparenţele – de vreun scrib al cancelariei aragoneze. Altfel spus, celelalte trei scrisori „din Răsărit", relevante pentru Ferdinand, au fost adaptate la cea a lui Alexandru I cel Bun, cu a sa „semnătură", reală sau falsă, dar sigur menită să autentifice mesajul moldav.

Hârtii şi domnii. Rămâne hârtia. Salvconductul pentru Mudarra este şi cel mai vechi document pe hârtie de la un domn al Moldovei[168]. După filigran (un *B* majuscul)[169], hârtia este de provenienţă italiană[170]. Nu este nefiresc. Marele port al Moldovei era Cetatea Albă, în continuare un centru genovez important[171].

Cel mai vechi act pe hârtie emis de un domn al Moldovei, cunoscut anterior[172], data din 1433 şi îi aparţinea fie lui Ştefan al II-lea[173], fiul nelegitim al lui

---

[168] Pentru datele cunoscute anterior, vezi Gheorghe Ionescu, *Contribuţiuni la studiul începuturilor întrebuinţării hîrtiei în cancelariile Valahiei (Ţării Româneşti) şi Moldovei*, în „Studii şi cercetări de istorie medie", II (1951), 1, p. 77–90 (studiu republicat în Idem, *Contribuţii la istoria românilor (studii şi materiale)*, ediţie I, Cândea, Brăila, 2008, p. 1–20). Vezi aici, desigur, şi Alexandru Mareş, *Filigranele hârtiei întrebuinţate în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1987, şi mai ales Gernot Nussbächer, *Datarea documentelor cu ajutorul filigranelor*, în Idem, *Din cronici şi hrisoave. Contribuţii la istoria Transilvaniei*. Bucureşti, 1987, p. 192–207; A. C. Dincă, *Datarea manuscriselor medievale latineşti. Evaluări metodologice*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu», Cluj-Napoca, L (2011), p. 295–305. Întrucât cercetările colegului Adinel Dincă, căruia îi mulţumim şi pe această cale, sunt în curs de desfăşurare, limităm la un minimum notele pe această temă.

[169] Vezi fig. 7. Identificarea filigranului a reprezentat o mare şansă. În general, hârtiile erau tăiate dintr-o coală de mari dimensiuni. Din acest motiv, numeroase acte pe hârtie, din întreaga Europă, nu au filigran, el fiind aplicat doar într-un loc din bucata/coala iniţială de hârtie. Este cazul şi salvconductelor lituaniene, polone şi ungare pentru Alfonso Mudarra.

[170] Cf. C[harles]. M[oise]. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, III. *L-O*, Leipzig, 1923[2] [reprint New York, 1966], p. 432–433 (nr. 7969–8001); Oriol Valls i Subirà, *Paper and Watermarks in Catolonia/ El papel y sus filigranas en Catalunya* (= *Monumenta Chartae Papyricae Historiam Illustrantia*, XII), I. *Text*, Amsterdam, 1970, p. 432–433 (nr. 1616–1617). În ACA, hârtii cu filigran *B* au fost identificate ad *annum* 1355 şi 1410. Filigranul de la 1410 părea aproape identic cu cel din salvconductul moldav din 1412 (Valls i Subirà, *Paper and Watermarks*, I, nr. 1617, p. 401 = Briquet, *Les filigranes*, III, nr. 7979, p. 433). Din păcate, nu am putut verifica informaţia. Cel puţin, referinţa era greşită. ACA, Real Cancillería, Registros, reg. 2375. *1415–1416*, nu acoperă anul 1410.

[171] V. Spinei, *Comerţul şi geneza oraşelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII–XIV)*, în „Analele Brăilei", NS, I (1993), p. 171–236, la p. 188–189; E. Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation*, New York – London, 2018, p. 110–112; Rădvan, *Oraşele*, p. 501–505.

[172] Documentul lui Alexandru I cel Bun pentru Mănăstirea Bistriţa, din 11 iulie 1428, socotit cel mai vechi act pe hârtie emis de un domn al Moldovei (Damian P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*, în *Documente privind Istoria României*, *Introducere*, I, Bucureşti, 1956, p. 79–168, la p. 127), a fost catalogat drept un fals din veacul al XVI-lea în *DRH*, A, I, Anexă, nr. VI, p. 425, analiza, eminamente, diplomatică fiind confirmată de cea istorică (Voica Maria Puşcaşu, *Documentul fals datat 1428, 11 iulie*, în „Acta Moldaviae Meridionalis", VII–VIII (1985–1986), p. 195–203).

[173] *DRH*, A, I, nr. 122, p. 174–175. După această poruncă, nedatată, dată şoltuzilor şi pârgarilor pentru a nu-i mai hărţui pe braşoveni, puţin mai târziu (?), Ştefan al II-lea a mai emis un act pe hârtie, tot în slavonă şi tot în legătură (directă) cu Braşovul, datat doar 5 martie (nr. 127, p. 179). La ora actuală, indiscutabil este doar că din 1435 (26 <mai>) provine primul document, de asemenea în slavonă, pe hârtie şi cu dată, emis de acest domn al Moldovei (nr. 141, p. 196).

Alexandru I cel Bun[174], fie fratelui şi rivalului său Iliaş I[175]. Documentul de la Ştefan era în slavonă (şi nu avea dată), iar cel de la Iliaş în latină (şi purta dată: 15 martie 1433)[176]. Ambele priveau Braşovul[177]. După hrisovul lui Mircea I cel Bătrân dat, pe hârtie tot italiană (mai precis poate, veneţiană)[178] pentru Mănăstirea Tismana, [...] *mergând domniea mea către Severin, ca să mă întâlnescu cu craiul* [Sigismund de Luxemburg][179] […] (23 noiembrie 1406)[180], următorul act dat pe hârtie (şi păstrat) de un domn al Ţării Româneşti îi aparţine lui Mihail, fiul şi urmaşul lui Mircea, şi nu poartă dată (c. 1419)[181]. Documentul domnului *transalpin* a fost emis, la fel precum cele de la Iliaş I şi Ştefan al II-lea, tot datorită relaţiilor cu Braşovul[182].

---

[174] O nouă analiză a figurii lui Ştefan al II-lea se impune, mai vechile cercetări fiind tot mai clar depăşite (vezi, în acest sens, inclusiv al nostru studiu *Porturile Moldovei. Ştefan II, Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italiene (1444–1446)*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza». Istorie", NS, LII–LIII (2006–2007) [~2008], p. 7–25).

[175] Costăchescu, *Documente*, II, nr. 179, p. 645. Actul din 15 martie 1433, destinat conducerii Braşovului (o fotocopie este în *Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár* (MNL-OL), Budapest, *Diplomatikai Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (DF), 246631), ar fi fost scris de o mână italiană, după Nicolae Iorga (în *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 25, p. 19), dar actul nu diferă în mod fundamental, ca duct, de cele sigur redactate de mâini din Regatul Ungariei. Influenţa italiană este mai degrabă vizibilă în documentul lui Iliaş pentru braşoveni din 9 iunie 1436, emis tot în latină şi tot pe hârtie (MNL-OL, DF 246632; în *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 33, p. 22; poate, Nicolae Iorga se gândea de fapt la acest document şi nu la precedentul).

[176] Ar fi de reţinut poate şi că documentul în latină nu era datat după vreo sărbătoare din calendarul creştin, indiferent de rit.

[177] Ca în cazul raporturilor Braşovului cu Ţara Românească, credem că se impun noi cercetări. Până atunci, vezi pe mai departe, Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (sec.XIV–XVI)*, Bucureşti, 1965.

[178] O anumită rezervă trebuie păstrată, deoarece după ce Petre P. Panaitescu în anii 1930 a identificat filigranul hrisovului (cunoscut de peste jumătate de secol la acea vreme) drept […] *o cetate cu turn crenelat* […] (*Documentele Ţării Româneşti*, I. *1369–1490. Documente interne*, Bucureşti, 1938, nr. 15, p. 6), alte analize nu au fost efectuate (după ştiinţa noastră), iar ediţia lui Panaitescu nu este lipsită de erori (cf. I. Cândea, în Ionescu, *Contribuţii*, p. 20, nota [2]). Filigranul descris de Panaitescu ar fi de provenienţă veneţiană (cf. şi Anca Opaiţ, *Filigranele hârtiei utilizată în manuscrisele slavone aflate în Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca*, în „Libraria", VII (2008), p. 127–133, la p. 132).

[179] Ţinând cont şi de posibila provenienţă a hârtiei de la 1406, vezi aici şi I.-A. Pop, Al. Simon, *Misiunile Sfântului Nicodim în contextul politicilor bisericeşti ale Veneţiei si Ungariei*, în „Mitropolia Olteniei", LVIII (2006), 9–12, p. 234–252.

[180] Deşi socotit iniţial drept scris pe hârtie de Panaitescu (*Documentele Ţării Româneşti*, I, nr. 15, p. 69), în *DRH*, B, I. *1247–1500*, editori P. P. Panaitescu, Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, nr. 32, p. 71, actul a fost socotit, în mod eronat, un pergament (vezi discuţia profesorului Ionel Cândea, din Ionescu, *Contribuţii*, p. 19–20, nota [2]).

[181] *DRH*, B, I, nr. 40, p. 85 (reeditat în *DRH*, D. *Relaţiile între Ţările Române*, I. *1222–1456*, editori Ştefan Pascu, C. Cihodaru, K.G. Gündisch, D. Mioc, Viorica Pervain, Bucureşti, 1977, nr. 122, p. 201). Este vorba tot despre o poruncă legată de negustorii braşoveni şi adresată vameşilor din Rucăr şi Turci(u). Nici ea nu poartă dată (vezi, tot de la Mihail, şi *DRH*, D, I, nr. 123, p. 202; act destinat braşovenilor şi râşnovenilor, de asemenea fără dată). S-ar părea că în Ţara Românească, în anii 1420 cel puţin (dar şi după), hârtia era folosită pentru mesaje domneşti scurte şi în general nedatate, toate în slavonă, precum cel de la Radu al II-lea Praznaglava şi Dan al II-lea (*DRH*, D, I, nr. 135, p. 220; nr. 137–138, p. 223–224; nr. 143, p. 233; nr. 145, p. 234; nr. 154, p. 250; nr. 166, p. 264; nr. 168, p. 266). După hrisovul, în slavonă, al lui Mircea pentru Tismana (1406), primul act datat pe hârtie, emis de un domn al Ţării Româneşti, îi aparţine lui Alexandru (al II-lea?) Aldea (14 iunie 1431) şi a fost scris în latină (*DRH*, D, I, nr. 180, p. 282). Ca în cazul documentelor moldave pe hârtie citate, cu excepţia actului de la Alexandru I pentru Afonso Mudarra, nu putem face, pe moment, consideraţii privitoare la originea hârtiei folosită.

[182] Vezi tot G. Nussbächer, *Moara de hîrtie din Braşov în secolul al XVI-lea. Rolul ei în producţia şi în comerţul hirtiei pe teritoriul României. Contribuţii la dezvoltarea culturii româneşti. Importanţa pentru arhivistica românească*, în „Cumidava", XII (1979–1980), p. 53–70, la p. 54–56. În Transilvania, folosirea hârtiei s-a răspândit de pe la mijlocul anilor 1300.

7. Filigranul hârtiei salvconductului emis de către Alexandru I cel Bun pentru Alfonso Mudarra
(Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona, Real Cancillería, Carta Reales, *Ferran I*, caixa I, nr. 9).

Pentru claritate şi poziţionare, am ales să dăm imaginea documentului pe lăţime (în contra direcţia de scriere) şi nu pe lungime (îi mulţumim şi pe această cale doamnei Dr. Suzana Simon, de la Academia Croată de Ştiinţe şi Arte, Institutul de Istorie şi Studii Sociale, Zagreb). Nu este exclus ca *B*-ul să fi avut deasupra o cruce, caz în care s-ar potrivi perfect cu Briquet, *Les filigranes*, III, nr. 7979, p. 433 (documentat la Palermo, în anul 1416).

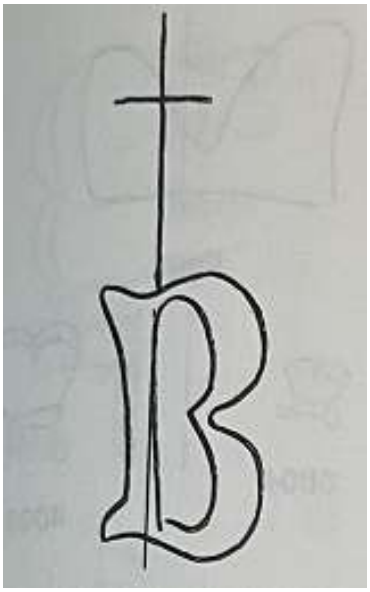

8. O posibilă analogie
(C[harles]. M[oise]. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, III. *L-O*, Leipzig, 1923[2] [reprint New York, 1966], nr. 7979).

Influenţa transilvană, saxonă să-i spunem, pare clară[183]. În Regatul Ungariei, hârtia se răspândise semnificativ începând în special de la Ludovic I cel Mare de Anjou (1342–1382)[184]. Sub acest raport, pământurile Sfintei Coroane erau superioare celor supuse monarhilor de la Cracovia[185]. Notăm astfel că în Moldova hârtia a fost folosit

[183] Vezi şi László J. Szőnyi, *14 századbeli papíros okleveleink vízjegyei* (II), în „Magyar Könyvszemle", XV (1907), 2, p. 120–144, la p. 121–123. Rămâne, şi în raport cu documentul citat mai jos de la 1404, problema limbii/limbilor vorbite de către saşii din Transilvania, o denumire generică (*Saxones*) (A. C. Dincă, *The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages* (= *Istoria cărţii şi a textelor*, II), Cluj-Napoca, 2023).

[184] Consideraţiile privitoare la proveniența – până în prima parte a secolului al XV-lea – a hârtiei din Regatul Ungariei (şi, implicit, din Voievodatul Transilvaniei) din Peninsula Italică ar trebui poate revăzute deoarece se bazează pe analize din urmă – la ora actuală – cu peste un veac (Zs. Jakó, R. Manolescu, *Scrierea latină în Evul Mediu*, Bucureşti, 1971, p. 40).

[185] Inclusiv din perspectiva duratei lungi, vezi Józef Dąbrowski, *Paper Manufacture in Central and Eastern Europe before the Introduction of Paper-making Machines*, Łódź, 2008, p. 37–38, 70, 90, Krisztina Rábai, *The Usage and Acquisition of Paper in the Jagiellonian Courts, 1490–1507*, în *The Paper Trade in Early Modern Europe: Practices, Materials, Networks* (= *Library of Written Word*, LXXXIX), editori Daniel Bellingradt, Anna Reynoldspp, Leiden – Boston, 2021, p. 218–242.

încă de la 1404[186] în corespondenţa în germană între, pe de o parte, Ulrich, pârgarul Sucevei, şi Giurgiu, vistiernicul lui Alexandru I, şi, pe de altă parte, oraşul Bistriţa[187].

Cu această observaţie ne întoarcem la scribul documentului pentru Alfonso Mudarra. Acesta era obişnuit să scrie, cunoştea abrevierile, dar mai puţin latina (ceea ce nu era neapărat o raritate la nivel regional, inclusiv în regatele de rit latin[188]). Este posibil ca scribul să fi fost un vorbitor nativ de limbă germană, dar nici alte origini nu sunt excluse (chiar şi cea română), ţinând cont că el făcea parte dintre apropiaţii lui Alexandru I cu care domnul ieşea din cetatea sa de scaun[189]. Ca în atâtea alte cazuri, mai multe consideraţii[190] ar fi doar speculaţii[191], într-un context definit de

[186] Întrucât un jude al Bistriţiei Fabian Eiben era cunoscut doar sub anul 1504, s-a presupus că documentul data din acel an (adică, din 1 noiembrie 1504) şi nu din 1404 (K. G. Gündisch, *Patriciatul orăşenesc al Bistriţei pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în „File de Istorie. Bistriţa", IV (1976), p. 147–193, la p. 160, nota 53; pe urmele lui Iorga din *Hurmuzaki*, XV-1, p. 169; idee acceptată şi în *DRH*, D, I, nr. 110, p. 179, nota 1). Lăsând la o parte faptul că, atât înainte, cât şi după moartea lui Ştefan al III-lea (2 iulie 1504), vistiernic al Moldovei în anul 1504 a fost tot Isac (Maria-Magdalena Székely, *Isac, vistiernicul lui Ştefan cel Mare*, în *Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*, editori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 567–604), anul înscris pe scrisoarea trimisă din Suceava la Bistriţa este clar 1404 (MNL, DF 247232; hârtia, împăturită de două ori pe lungime, a fost tăiată, stângaci, dintr-o bucată/coală mult mai mare, după cum era obiceiul în acea vreme; o eventuală analiză a existenţei unui filigran ne este necunoscută).

[187] Costăchescu, *Documente*, II, nr. 174, p. 628; *DRH*, D, I, nr. 110, p. 178–179.

[188] De exemplu, în Ungaria, „profesionalizarea latinei" se petrece cu adevărat în urma domniei lui Sigismund (András Kubinyi, *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló korban*, în *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*, II, editori István Kenyeres, Péter Kis, Csaba Sasfi, Budapest, 2009, p. 599–619, la p. 606–608; Mariann Slíz, *Személynévadás az Anjou-korban*, Budapest, 2011, p. 228–233). Subiectul rămâne delicat (Anna Adamska, *Continuity and Change in Studying East Central European Literacy*, în *Continuity and Change in Medieval East Central Europe: Social, Ruling and Religious Transformations*, editor Dušan Zupka, New York – London, 2024, p. 224–242).

[189] Reamintim că „stâlcirea" numelui locului din care a fost emis salvconductul nu permite identificarea cu Suceava.

[190] De exemplu, datorită identificării filigranului aşezat practic la mijlocul hârtiei pe care a fost redactat salvconductul moldav pentru Alfonso Mudarra, am fi putut prespune că „descentrarea" (evidentă) a textului documentului a fost dictată de dorinţa ca filigranul să fie cât mai vizibil (cu mijloacele acelei vremi, adică, la lumina lumânării), iar provenienţa hârtiei cunoscută. Din acest motiv, am evitat o altă „speculaţie" (care-şi putea face loc din cauza nemenţionării de către domnul Moldovei a vreunei scrisori de recomandare a lui Mudarra către el, emisă de către Ferdinand de Aragon): falsificarea, din motive necunoscute, a documentului de la Alexandru cel Bun. Într-un asemenea caz, falsificatorul ar fi evitat să folosească o hârtie pe care filigranul folosit era vizibil, hârtii cu acel filigran (cu un filigran asemănător) fiind deja folosite tocmai în cancelaria Casei de Aragon (iar, pe celelalte scrisori pentru Mudarra din Răsărit, filigranele nu existau/nu erau vizibile).

[191] Din aceste raţiuni, evităm să dezvoltăm subiectul „semnăturii" (legat de iscăliturile domneşti şi boiereşti, vezi tot D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *DIR*, *Introducere*, II, Bucureşti, 1956, p. 5–226, la p. 135–138), un subiect a cărui importanţă „răsăriteană" (Cyril Pavlikianov, *False Chrysobull of Czar Stephen Dušan in the Archives of the Athonite Monastery of Zographou*, în „Βυζαντινά", XXXV (2018), p. 161–186) şi „apuseană" (semnătura lui Sigismund de Luxemburg, cel puţin, face obiectul unui studiu din *Sigismund of Luxembourgs's Court and Chancery* (= J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, suppl. LI), editori Petr Elbel, Klara Hübner, Stanislav Bárta, Leiden – Köln – Wien, 2025) este evidentă. În Peninsula Iberică, semnăturile erau deja un loc comun (cazul celebrului El Cid de la 1098: https://en.wikipedia.org/wiki/El_Cid), altfel decât în părţile estice ale Creştinătăţii de rit latin (Imre Szentpétery, *Magyar oklevéltan* (= *A magyar történettudomány kézikönyve*, II, 3), Budapest, 1930, p. 189). Atragem astfel atenţia asupra actului pentru Mănăstirea Tismana emis de Iancu de Hunedoara, despre care se ştie că avea mari probleme în a scrie şi a citi (vezi Joseph Held, *Hunyadi. Legend and Reality* (= *East European Monographs*, CLXXVIII), Boulder, CO, 1985, p. 39–40). La finalul acestuia act în slavonă (20 septembrie 1444), care s-a păstrat doar într-o copie contemporană, se preciza: „Pentru iscălitură, însuşi domnul voievod" (*DRH*, D, I, nr. 276, p. 387).

necunoscute şi de „surprize”, precum se arată a fost fi cel al domniei lui Alexandru I cel Bun al Moldovei, măcar în anii 1410[192]. Moldova de la acea vreme începe să se înfăţişeze drept o intersecţie între „reformismul” promovat de regele Sigismund de Luxemburg[193] şi „renaşterea paleoloagă” cizelată de basileul Manuel al II-la[194].

THE OLDEST DOCUMENT ISSUED ON PAPER BY A RULER OF MOLDAVIA: ON MOLDAVIA'S PLACE IN EUROPE AT THE TIME OF THE CONGRESS OF LUBLAU

Abstract

The "Eastern mission" of knight Alfonso Mudarra, the courtier of Ferdinand of Aragon, has drawn the attention of scholars over the past three decades. An analysis of the documents in the Archive of the Crown of Aragon (Barcelona) has revealed that the number of sources related to Mudarra's journey of 1411–1412 is greater (11 instead of 9) and that, contrary to earlier literature (based foremost on photocopies), the documents in question were on paper and not on parchment. This applies also to the safe-conduct issued by Alexander I the Just, the voivode of Moldavia, for Alfonso Mudarra, making it the oldest document issued on paper by a voivode of Moldavia (the German community in Moldavia, and perhaps the princely chancery, used paper since 1404).

A textual analysis of the document issued by Alexander I revealed that the scribe was well-versed in writing with Latin letters, but not in the Latin language (this maybe due also to the fact that document as issued outside of the capital of Moldavia, Suceava, as Mudarra accompanied Alexander to either a monastery or on a hunting trip). A visual (UV) analysis of the document brought to light the watermark of the paper, in the form of the letter *B*, possibly surmounted by a cross (this watermark was highly frequent in the Italian Peninsula at that time, more precisely in the Mediterranean area, in Barcelona as well). Both findings raise questions about culture and politics in Moldavia at the dawn of the 14th century (e.g., the official/ the primary language of the Moldavian chancery was so-called Slavonic; Suceava controlled Cetatea Albă, a major harbour in the north-western Black Sea area and, originally, a Genoese colony). Moldavia's so-called "backwardness" seems to have been limited.

In spring 1412, just before Mudarra, unexpectedly came to Alexander's court, the country was the object of the desires of both Sigismund of Luxemburg and Władysław II Jagiello. If Alexander failed to support the planned anti-Ottoman crusade, the country was to be divided between the two kings. Moldavia proved not to be an easy prey. Mudarra travelled rapidly from Witold, duke of Lithuania, who was opposed to the partition of Moldavia, to Alexander I. From there, Mudarra suddenly returned to Aragon, where he vanished like a "ghost".

[192] A se revedea astfel Ş. Papacostea, *Alexandru cel Bun – sfârşit de domnie*, în „Analele Putnei”, IX (2013), 2, p. 7–16.

[193] Vezi o recentă sinteză Bernd Schneidmüller, „*Unitas* and *Diversitas*: *Sigismund's Empire as a Model of Late Medieval Rulership*”, în „Hungarian Historical Review”, XIII (2024), 2, p. 172–194.

[194] Un titlu clasic dintr-o literatură abundentă: Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.

MONCASTRO ŞI VLACHIA ÎN POLITICA REPUBLICII SFÂNTULUI MARCU ÎN AJUNUL CONCILIULUI DE LA FERRARA-FLORENŢA (1437–1438): DOCUMENTE DIN ARHIVELE VENEŢIENE

IOAN-AUREL POP
ALEXANDRU SIMON

Keywords: Venice, Byzantium, Rome, Basel, Moncastro, Vlachia, Giuliano Cesarini, Gianfrancesco Gonzaga.

Interesul Veneţiei pentru Moldova şi marele ei port, Cetatea Albă (Moncastro, Maurocastro, dar şi Asprokastron)[1], precedă cu mult domnia lui Ştefan al III-lea cel Mare[2], favoritul şi căpitanul ei[3]. El coboară în vremea luptelor interne de după moartea lui Alexandru I cel Bun (1432)[4], dacă nu şi mai devreme[5]. Interesul, hrănit de rivalitatea veneto-genoveză[6], dar şi de cea moldo-genoveză[7] (după cum bine se cunoaşte, Cetatea Albă a fost – şi chiar a rămas în parte – o puternică colonie genoveză)[8], a sporit în condiţiile noilor negocieri pentru unirea bisericilor din anii următori[9]. Prin

[1] Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 57–58; Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, editor Violeta Barbu, Bucureşti, 1997, p. 75–87.

[2] Şerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în „Balcanica Posnaniensia", VIII (1997), p. 27–37; Matei Cazacu, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXI (2003), p. 131–139.

[3] I.-A. Pop, Al. Simon, *Ştefan cel Mare,* căpitanul *Veneţiei, regele Moldovei şi* crăişorul *valahilor, în toamna anului 1492*, în „Revista istorică", NS, XXXI (2020), 1–2 [~2021], p. 61–85.

[4] Al. Simon, *Porturile Moldovei. Ştefan II, Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italiene (1444–1446)*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza»". Istorie, NS, LII–LIII (2006–2007) [~2008], p. 7–25, la p. 9–10.

[5] Politica Moldovei sub Alexandru I cel Bun comportă încă numeroase necunoscute (vezi în acest sens Victor Spinei, *Document emis de Alexandru cel Bun păstrat în arhivele din Barcelona*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, editori Valeriu Sârbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 179–208).

[6] Vassil Gjuzelev, *Medieval Bulgaria: Byzantine Empire – Black Sea – Genoa – Venice*, Villach, 1995; Lorenzo Publicci, *Genoa and Venice in the Golden Horde: Politics, trade, and society*, în *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations*, editori Alexander V. Maiorov, Roman Hautala, London – New York, 2021, p. 425–445.

[7] Alessandro Flavio Dumitraşcu, *Genova, Dunărea de Jos şi Moldova în secolele XIII–XV*, Brăila, 2021, p. 49–76; Andrei Mirea, *Moldavia and Caffa during the Fifteenth Century. New Sources and Interpretations*, „Revista istorică", XXXII (2021), 4–6 [2023], p. 267–297, la p. 286–288.

[8] Vezi aici şi Evgeny A. Khvalkov, *Imigranţii din ţările central-europene în coloniile genoveze de la Marea Neagră în realităţile politice în schimbare din 1400–1475*, în „Revista istorică", NS, XXXV (2024), 1–3, p. 35–46.

[9] Orientativ: Walter Ullmann, *A Greek Démarche on the Eve of the Council of Florence*, în „Journal of Ecclesiastical History", XXVI (1975), p. 337–352; Márta Kondor, *Latin West and Byzantine East at the Dawn of the Renaissance: Emperor Sigismund and the Union with the Greeks*, în *Infima Aetas Pannonica: Studies in Late Medieval Hungarian History*, editor Péter E. Kovács, Budapest, 2009, p. 79–96.

Cetatea Albă a Moldovei, divizată între fraţii Iliaş I şi Ştefan al II-lea[10], se puteau strânge – şi aveau să se adune[11] – o bună parte dintre delegaţii „orientali”[12], care urmau să participe la conciliul ecumenic (mai ales dacă acesta avea să aibă loc în Peninsula Italică)[13]. Până la urmă, papa Eugeniu al IV-lea[14], susţinut de cetatea sa mamă, Veneţia[15], a câştigat – la limită[16] – marea luptă pentru organizarea conciliului[17]. În frunte cu împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul[18] şi cu patriarhul ecumenic Iosif al II-lea[19], delegaţii de rit „grec”, adunaţi la Constantinopol şi veniţi prin Cetatea Albă şi Trebizonda[20], au luat calea Italiei, în ciuda opoziţiei fireşti a sultanului Murad al II-lea, unirea fiind sinonimă cu cruciada antiotomană[21].

Pentru Serenissimă şi pentru al ei doge, Francesco Foscari[22], organizarea – prin şi pe navele ei[23] – în Peninsula Italică a conciliului de unire a Bisericilor, era un

---

[10] Vezi în acest context Dan Mureşan, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442–1447)*, în „Studia Universitatis «Babeş-Bolyai»”. Historia, XLIV (1999), 1–2, p. 3–57, la p. 22–25; Liviu Pilat, *Moldova între unirea de la Florenţa şi reacţia Conciliului de la Basel*, în „Revista istorică”, NS, XXII (2011), 3–4, p. 207–220.

[11] Lilia Campana, *Sailing into Union: The Byzantine Naval Convoy for the Councile of Ferrara-Florence (1438–1438)*, în „Dumbarton Oaks Papers”, LXXIII (2019), p. 103–126.

[12] Deno J. Geanakopolos, *The Council of Florence (1438–1439) and the Problem of Union Between the Greek and Latin Churches*, în „Church History”, XXIV (1955), 4, p. 324–346, la p. 330; Maarten Halff, *The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Council of Ferrara-Florence (1438–1439)*, în „Mediterranea”, V (2020), p. 91–151.

[13] Vezi şi Daniel Barbu, *Ţara Românească şi Conciliul de la Basel*, în „Revista istorică”, V (1994), 1–2 (1994), p. 5–15.

[14] Thomas M. Izbicki, Luke Bancroft, A *Difficult Pope: Eugenius IV and the Men around him*, în *Nicholas of Cusa and the Making of the Early Modern World* (= *Studies in the History of Christian Traditions*, CXC), editori Simon J.G. Burton, Joshua Hollmann, Eric M. Parker Leiden – Boston, 2019, p. 49–73.

[15] Pentru totuşi complicata relaţie dintre Eugeniu al IV-lea şi Serenissimă, vezi şi Domenico Caccamo, *Eugenio IV e la crociata di Varna*, în „Archivio della Società Romana di Storia Patria”, LXXI (1956), p. 35–88.

[16] Michiel Decaluwe, *Successful Defeat: Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431–1449* (= *Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome*, LIX), Turnhout, 2009.

[17] O analiză a considerabilului *corpus* documentar, la Christian Gastgeber, *Byzanz und das Konzil zu Basel und Ferrara. Neue Dokumente der Kaiser- sowie Patriarchatskanzlei und der Umgang mit Latein im Kontakt mit dem Westen*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, LXX (2020), p. 89–196.

[18] Sebastian Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39): das byzantinische Kaisertum im Dialog mit dem Westen*, I, Stuttgart, 2014.

[19] Joseph Gill, *Joseph II, Patriarch of Constantinopole*, în Idem, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford, 1964, p. 15–34.

[20] Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato, *Deliberazioni. Misti*, reg. 60. *1437–1440*, f. 11^{r}–12^{r} (11–14 mai 1437); Collegio, *Secreti*, reg. 4. *1436–1438*, f. 225 (230)^{v}–226 (231)^{r} (7 decembrie 1437); în Anexă, nr. 1–2.

[21] Elizabeth A. Zachariadou, *The Ottomans, the Greek Orthodox Church and the Perils of the Papacy*, în *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean: Themes and Problems in the Memoirs Section IV* (= *Birmingham Byzantine and Ottoman Studies*, XVI), editori Fotini Kondyli, Vera Andriopoulou, Eirini Panou, Mary B. Cunningham, Farnham, 2014, p. 23–32, la p. 24–25.

[22] Denis Romano, *The Likeness of Venice: A Life of Doge Francesco Foscari, 1273–1457*, New Haven, CT, 2007.

[23] Cf. Eugenio Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, Firenze, 1869, nr. 179, p. 523–525.

triumf personal[24] (republica suportase şi avea încă să suporte cheltuielile cu proaspăt sosiţii delegaţi răsăriteni)[25], pe care ea s-a grăbit să-l vestească aliaţilor şi rivalilor ei[26]. În acest sens, în 10 februarie 1438 (la două zile după ce delegaţia orientală, în frunte cu împăratul şi cu patriarhul, intrase în lagună)[27], a fost instruit şi trimisul republicii, Ambrogio Badoer (Ambrosio Baduario)[28], aflat la curtea marchizului de Mantova, Gianfrancesco I Gonzaga[29]. Badoer, „rezidentul Veneţiei" la Mantova de aproape 15 ani[30], trebuia (şi) să-l liniştească pentru marchiz, un vechi condotier al republicii[31], cu privire la cei 10 000 de ducaţi pe Serenissima încă îi datora lui Gianfrancesco[32]. Acesta fusese creat marchiz (margraf/marcgrav)[33] de Sigismund de Luxemburg, de curând răposatul împărat al romanilor şi rege al Ungariei şi Boemiei (decembrie 1437)[34], rivalul Veneţiei[35], care îşi dorise foarte mult ca Buda să găzduiască conciliul de unire[36]. Iar Gianfrancesco Gonzaga şi intrase, prin alianţă, în familia defunctului Sigismund, prin căsătoria fiului şi urmaşului marchizului, Ludovico al III-lea, cu Barbara de Hohenzollern, nepoata împăratului[37].

---

[24] Deşi contestat de Donald M. Nicol (*Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 385–387), planul matrimonial bizantin al lui Foscari, „datat" după cruciada de la Varna din 1444 (fiica sa urma să se căsătorească cu Constantin, fratele lui Ioan al VIII-lea), ar merita restudiat (vezi şi Steven Runciman, *The Marriages of the Sons of the Emperor Manuel II*, în „Rivista di Studi Bizantini e Slavi", I (1981), p. 273–282).

[25] Vezi în special F. Kondyli, *The Logistics of a Union: The Travelling Arrangements and the Journey to Venice*, în „Sylvester Syropoulos", p. 135–153.

[26] Veneţia era pe atunci în plin război cu Ducatul Milanului (Giovanni Soranzo, *L'ultima campagna del Gattamelata al servizio della Repubblica Veneta (luglio 1438 – gennaio 1440*), în „Archivio Veneto", seria a V-a, LX–LXI (1957), p. 79–114).

[27] Delegaţia plecase din Constantinopol în 27 noiembrie 1437 (Campana, „Sailing into Union", p. 119, fig. 5).

[28] Fiul unui alt cunoscut diplomat şi administrator venețian, Albano (Giorgio Cracco, „Albano Badoer", *Dizionario Biografico degli Italiani*, V (1963), sub voce).

[29] Isabella Lazzarini, *Gianfrancesco I Gonzaga*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, LIV (2000), sub voce.

[30] Roberto Allen Roberts, *Mantua under Gianfrancesco Gonzaga (1407–1444): War, Politics and Diplomacy in a Lombard Buffer State* [teză de doctorat (University of Warwick)], Warwick, 1981, p. 150, 158.

[31] Michael Mallett, *Venice and its condottieri, 1404–54*, în *Renaissance Venice*, editor J[ohn]. R[igby], Hale – London, 1973, p. 121–145, la p. 128, 132–134.

[32] Roberts, *Mantua under Gianfrancesco Gonzaga*, p. 342–343.

[33] Ondřej Schmidt, *Negotiating Privileges at the Imperial Court : Emperor Sigismund's Charters for Italian Recipients and their Financial Dimension*, „Studia Historica Brunensia", LXX (2023), 1, p. 33–66, la p. 39–41.

[34] Daniela Dvořáková, *Barbara of Cilli (1392–1451): A Hungarian, Holy Roman, and Bohemian Queen* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, LXXVII), Leiden – Boston, 2021, p. 175–185.

[35] Vezi I.-A. Pop, Al. Simon, *«Geografii simbolice» la începutul secolului al XV-lea? Popoarele lui Ladislau de Anjou în cuvintele lui Coluccio Salutati*, în *Naţiuni, naţionalism şi perspective interetnice în Transilvania. In honorem Sorin Mitu la 60 de ani*, editori Constantin Bărbulescu, Ion Cârja, Marius Eppel, Andrea Fehér, Vlad Popovici, Ana Victoria Sima, Lucian Turcu, Cluj-Napoca, 2025, p. 103–115.

[36] Cunoscutul subiect la Gerald Schwedler, *Herrschertreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen* (=Mittelalter-Forschungen, XXI), Ostfildern, 2008, p. 465–466.

[37] Ingeborg Walter, *Barbara di Hohenzollern*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, VI (1964), sub voce.

În acest context, la 10 februarie 1438[38], Ambrogio Badoer a fost instruit să-i prezinte marchizului Gianfrancesco I Gonzaga că la Veneţia, „cel mai răsăritean oraș și stat al Occidentului”[39], ajunsese patriarhul „Ilie” (corect Iosif)[40], însoțit de 37 de arhiepiscopi (mitropoliți, în limbaj oriental) și de mulți alți ierarhi și preoți în număr de 300[41]. Venise şi împăratul (Ioan al VIII-lea Paleologul), însoţit de unul dintre fraţii săi (despotul Demetrios)[42], plus multe persoane nobile, civili şi militari, în număr de 7 000 (!)[43] din Armenia, „Ţara Românească” (Vlachia)[44], Georgia și Rusia, dar şi din alte părţi „foarte îndepărtate” (*valde longinquis*)[45]. Veniţi împreună pe una din cele trei nave trimise de papă (Eugeniu al IV-lea)[46], Patriarhul şi împăratul – ziceau instrucțiunile – ar fi aplecați spre unirea bisericească, dar este mai bine să nu se anticipeze, iar, oricum, tot ce vor afla veneţienii îi vor comunica marchizului.

Republica Sfântului Marcu trebuia să rămână prudentă. Drumul spre conciliul din Italia fusese greu şi nesigur[47]. O arată foarte bine mesajul transmis în 7 decembrie 1437[48] de Veneţia cardinalului Giuliano Cesarini, legatul papal de la Conciliul de la Basel[49]. Ultimele informaţii avute de republică de la Constantinopol datau din 25 octombrie (informaţii directe şi certe) şi 6 noiembrie (indirecte şi nesigure)[50].

---

[38] ASVe, Collegio, *Secreti*, reg. 4, f. 246 (252)^{r} (în Anexă, nr. 3).

[39] Christof Paulus, Albert Weber, *Venedig und der* wilde Osten*: Wissen, Rang und Interessenräume im ausgehenden Mittelalter*, în *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, C (2020), 1, p. 208–260.

[40] Confuzia este interesantă, date fiind şi disputele legate de originea patriarhului (vezi astfel şi Ivan Dujčev, *À propos de la biographie de Joseph II, Patriarche de Constantinople*, în „Revue des Études Byzantines”, XIX (1961), p. 333–339).

[41] În iulie 1437, Ioan al VIII-lea negociase cu Veneţia (la fel ca în urmă cu şase ani în tratativele cu Papalitatea) o „delegaţie greacă” de 700 de suflete. Aceiaşi termeni fuseseră agreaţi, încă din 1434, şi cu Conciliul de la Basel (*Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes* (= Concilium Florentinum: documenta et scriptores, A, I–III), I. *Epistolae pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418–1438)*, editor Georg Hofmann, Roma, 1940, nr. 75, p. 74–75; Cecconi, *Studi storici*, nr. 6, p. 18; nr. 30, p. 89). Numărul exact al „delegaţiei greceşti” nu se cunoaşte însă până astăzi

[42] Ioan al VIII-lea avea patru fraţi în viaţă. Constantin (al XI-lea) rămăsese regent la Constantinopol. Toma şi Theodor ţineau Moreea. Demetrios, aliat cu Murad al II-lea şi ostil unirii, a fost socotit prea periculos pentru „a fi lăsat acasă” (J. Gill, *The Concil of Florence*, Cambridge, 1959, p. 108–109; Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*, Cambridge, 1992, p. 15–16).

[43] Număr evident exagerat. Este însă de ţinut cont şi de faptul că pe galere se aflau 300 de arcaşi, angajaţi de veneţieni în Creta, posesiune a Serenissimei.

[44] Era vorba despre Moldova. Veneţia folosea în mod curent și deliberat *Vlachia* (Ţara Românească/a românilor) pentru Moldova. Și în cancelariile poloneze Moldova era *Valachia*, iar moldovenii *valachi*.

[45] Pentru abordarea (pontificală) a Răsăritului (în Apus), păstrată după anul de cumpănă 1437, vezi şi Al. Simon, *Altfel despre Unirea de la Florenţa: un «comunicat de presă» pontifical din arhiva sieneză*, în „Crisia”, LIII (2023), p. 91–106.

[46] *The Book of Michael of Rhodes: A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, ediţie Pamela O. Long, David McGee, Alan M. Stahl, II, editori A. M. Stahl, Franco Rossi, Cambridge, MA, 2009, p. 278.

[47] Pentru context, vezi şi Pero Tafur, *Travels and Adventures, 1435–1439*, ediţie Malcolm Letts, London, 1926, p. 125–126.

[48] ASVe, Collegio, *Secreti*, reg. 4, f. 225 (230)^{v}–226 (231)^{r} (în Anexă, nr. 2).

[49] Alfred A. Strnad, Katherine Walsh, *Giuliano Cesarini*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXIV (1980), sub voce.

[50] Grosul flotei plecase din Veneţia la începutul lunii august 1437. Sosise în Creta pe la mijlocul lunii septembrie şi apoi la Constantinopol, pe 24 septembrie. O primă galeră, care pornise din Veneţia pe 26 iulie, ancorase în Bizanţ pe data de 3 septembrie (Campana, „Sailing into Union”, p. 117, fig./harta 4).

La Constantinopol sosiseră şi navele trimise de partida conciliaristă[51]. Împăratul Ioan al VIII-lea şi ai săi aveau să decidă pe care galere se vor îmbarca: pe cele ale Conciliului de la Basel sau pe cele ale papei Eugeniu al IV-lea şi ale Veneţiei[52], acestea din urmă fiind aşteptate să sosească la Constantinopol din părţile Romaniei[53] şi din cele ale Tanei[54] în câteva zile, adică, la sfârşitul lunii octombrie[55]. Se părea însă că delegaţia bizantină alesese „galerele noastre unite" (*illis galeis nostris unitis*), ale Papalităţii şi ale Serenissimei[56]. Aceasta rezulta din cele aflate de o navă veneţiană venită din Barbaria[57], corabie care se intersectase cu o navă aconitană[58], plecată din Constantinopol în 6 noiembrie. Cu o zi mai devreme, în capitala Imperiului Bizantin, sosiseră trei vase comerciale veneţiene plecate din Tana (din Azov)[59] şi se aştepta sosirea unei a patra de la Trebizonda[60], pentru ca apoi, pe vasele veneţiene şi pontificale unite, împăratul şi delegaţii răsăriteni să pornească spre Italia[61]. Până acolo, mai trebuiau să treacă de turci (staţionaţi la Gallipoli)[62]. Navele aveau să reziste atacurilor otomane[63].

Deşi menite să-i convingă pe destinatarii lor, cele două mesaje veneţiene erau raţionale, datorită numărului considerabil de „variabile", în primul rând de natură

[51] Plecată din Nisa şi Genova (6 şi 18 august 1437), ea ajunsese la Constantinopol pe 4 octombrie şi se întorsese, goală, nici o lună mai târziu, pe 1 noiembrie (Campana, „Sailing into Union", p. 113, fig./harta 3).

[52] În acest foarte frecvent discutat subiect, vezi şi Halff, „The Pope's Agents", p. 107–111, 131–135.

[53] Din *Romania* (Rumelia), adică, de la Mesembria (Nesebar), ultima posesiune bizantină majoră pe coasta apuseană a Mării Negre, nu se ştie să fi venit vreun vas cu delegaţi (Campana, „Sailing into Union", p. 119, fig./harta 5), iar, din punct de vedere geografic şi politic, Cetatea Albă (*Moncastro*) era mai uşor asociabilă cu Tana, din estul Peninsulei Crimeea. Totuşi, din ce se poate vedea, Cetatea Albă a fost socotită parte a *Romaniei* şi de către veneţieni la 1437. Subiectul ar merita poate dezvoltat în relaţie cu *Pomoria Parathalassia* din titulatura lui Alexandru I cel Bun al Moldovei, de la 1416 şi 1428), dar şi din cel al ţarului Bulgariei Ioan Alexandru, din 1336/1337 (Al. Simon, *Voievodul apei şi Basarabia: la începuturile angevine ale Ţării Româneşti*, Cluj-Napoca, 2024, p. 440–460).

[54] Pentru colonia genoveză din Delta Donului: Bernard Doumerc, *Les Vénitiens à La Tana (Azov) au XVe siècle*, în „Cahiers du Monde Russe et Soviétique", XXVIII (1987), 1, p. 5–19.

[55] Campana, „Sailing into Union", p. 119. Galerele de la Cetatea Albă şi Tana au sosit pe 5 noiembrie.

[56] Altfel spus, Veneţia nu mai putea da înapoi, oricât ar fi încercat republica să păstreze aparenţele în raport cu conciliariştii.

[57] Termenul acoperea în primul rând coasta de nord-vest a Africii (cu accent pe Tunis), dar putea cuprinde şi Egiptul (vezi şi John Wansbrough, *A Moroccan Amīr's Commercial Treaty with Venice of the year 913/1508*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies", XXV (1962), 1, p. 449–471, la p. 469, nota 5).

[58] Giulia Spallacci, *I commerci adriatici e mediterranei di Ancona nel XV secolo*, Bologna, 2020.

[59] Remarcăm astfel nemenţionarea galerei din Cetatea Albă în corespondenţa Veneţiei cu cardinalul şi legatul Cesarini. Alături de includerea – „tacită" – a Cetăţii Albe în *Romania*, ar arăta că portul de la Gurile Nistrului era o problemă în relaţia cu Basel-ul. O asemenea problemă nu putea fi separată de cea a *Vlachiei* din cauza autorităţii Sucevei asupra Cetăţii Albe.

[60] Vezi aici şi Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204–1461* (= *The Medieval Mediterranean*, CV), Leiden – Boston, 2016, p. 275, 335, 382. Galera de la Trebizonda a ajuns abia pe 19 noiembrie (Campana, „Sailing into Union", p. 119).

[61] Plecarea a avut loc pe 27 noiembrie (Gill, *The Council of Florence*, p. 89; Campana, „Sailing into Union", p. 119).

[62] Vezi şi Halil Inalcik, „Gelibolu", *Encyclopedia of Islam*, II (1962[2]), cols. 983–987, la cols. 983–984.

[63] Zachariadou, *The Ottomans*, p. 24–25. S-ar putea spune şi că loviturile otomane asupra flotei au fost demonstrative.

personală[64]. Oferim câteva exemple. (1) Noul mitropolit al Moldovei, Damian, aşezat în fruntea delegaţiei Vlachiei, reprezentată doar de Moldova (Ţara Românească a lipsit de la conciliul din Italia, fiind practic neadmisă)[65], avea să fie cu greu înduplecat de patriarhul ecumenic Iosif al II-lea să semneze, în vara anului 1439, unirea Bisericilor de la Florenţa, deşi Damian fusese alegerea personală a patriarhului şi a împăratului[66]. (2) Cardinalul Cesarini, care avea să-şi piardă viaţa în condiţii misterioase „la hotarul" Ţării Româneşti[67], după bătălia de la Varna (1444)[68], nu era întrutotul fidel papei Eugeniu al IV-lea, simpatiile sale fiind mai degrabă conciliariste[69]. (3) Nepomenit atât înainte, cât şi după moartea sa (9 decembrie 1437), în mesajul Veneţiei către Giuliano Cesarini (7 decembrie 1437)[70], nepomenit nici în cel destinat lui Gianfrancesco Gonzaga (10 februarie 1438), împăratul romano-german Sigismund de Luxemburg făcuse o ultimă încercare (disperată aproape)[71] de a-l convinge pe Ioan al VIII-lea să nu aleagă nici calea Conciliului de la Basel, nici pe cea a lui Eugeniu al IV-lea, ci să vină la el, împreună cu toţi delegaţii răsăriteni[72].

În asemenea condiţii, sosirea la Veneţia a navelor la bordul cărora se aflau împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, patriarhul ecumenic Iosif al II-lea şi reprezentanţii din Răsărit ai Bisericilor de rit „grec" de sub autoritatea Marii Biserici de la

---

[64] „Mini-biografiile" (pro-papale) din Halff, *The Pope's Agents*, p. 101–129, sunt extrem de elocvente în acest context.

[65] Deşi, pe 16 martie 1439, Ioan al VIII-lea Paleologul i-a pledat cauza lui Vlad al II-lea Dracul (Bertandon de la Brouquière, *Voyage d'Outremer* (= Recueil des voyages et des documents pour servir à l'histoire de la géographie, XII), editor Charles Scheffer, Paris, 1892, p. 265). Raţiunile pentru absenţa Ţării Româneşti de la Conciliul de la Ferrara-Florenţa par să ţină mai mult de o „favorizarea" papală a Moldovei, decât de o opţiune a Argeşului pentru Conciliul de la Basel (care nu poate fi exclusă şi din cauza „tăcerilor" Veneţiei legate de Cetatea Albă din mesajul către Cesarini). În cazul unui caz, împăratului şi patriarhului ecumenic le-ar fi fost relativ uşor să găsească un „om potrivit" pentru scaunul mitropolitan al *Ungrovlachiei*, după modelul înlocuirii, foarte recente în octombrie 1437, a lui Grigorie cu Damian în cel al Moldovlahiei (*Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)* (= *Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, II, 9), ediţie Vitalien Laurent, Paris, 1971 (*Syropoulos*), p. 162–163).

[66] Vezi Emilian Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'eglise de Moldavie dans la première moitié du XVe siècle*, în Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 455–477, la p. 475–476.

[67] Din acest motiv, Eugeniu al IV-lea i-a şi scris personal lui Vlad al II-lea Dracul în martie 1445 (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI–XII, XIV), II. *1382–1445*, editor Anatol Lewicki, Kraków, 1891, nr. 305, p. 453–454). După cum se ştie, anterior, Vlad îl arestase temporar pe Iancu de Hunedoara.

[68] John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (= *History of Warfare*, LXXVI), Leiden – Boston, 2012, p. 483–484.

[69] Gerald Christianson, *Cesarini, the Conciliar Cardinal: The Basel Years, 1431–1438* (= *Kirchengeschichtliche Quellen und Studien*, X), St. Ottilien, 1979.

[70] Anterior, Veneţia îl ţinuse la curent – în limita intereselor republicii – pe Sigismund cu evoluţia pregătirilor pentru aducerea „delegaţiei greceşti" în Italia, după cum o recunoştea şi împăratul romano-german (vezi Campana, „Sailing into Union", p. 110–112, 118, cu sursele citate în notele 44, 50–52, 84.

[71] *Syropoulos*, p. 180–183 (cu critica lui Gill, *The Council of Florence*, p. 82–83, nota 3).

[72] Pe 6 noiembrie 1437, Sigismund comunicase această dorinţă şi Conciliului de la Basel (*Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund* (= *Deutsche Reichstagsakten*, Ältere Reihe, VII–XII), VI. *1435–1437*, editor Gustav Beckmann, Gotha, 1901, nr. 158, p. 257).

Constantinopol, era un început, unul promiţător, dar nu un capăt de drum[73]. Până la urmă, însăşi unirea care a fost proclamată la 7 iulie 1439, avea să se dovedească a nu fi un sfârşit al disputelor creştine şi un început al unităţii Creştinătăţii refăcute, atât împotriva sultanului Murad al II-lea, cât şi împotriva Conciliului de la Basel[74]. Ţările Române, divizate pe plan intern şi îndreptate pe căi externe diferite[75], încă de dinaintea ieşirii navelor pontificale şi veneţiene din Strâmtori, aveau să resimtă din plin efectele în deceniile de mai apoi[76].

Veneţia pare să fi fost pe deplin conştientă de potenţiale probleme. În scrisoarea din 7 decembrie 1437 către cardinalul Giuliano Cesarini, „omul Papalităţii romane" la Conciliul de la Basel (pe care l-a şi prezidat şi de care s-a rupt abia în ianuarie 1438)[77], a trecut sub tăcere rolul Cetăţii Albe a Moldovei în strângerea, pe vasele Serenissimei, a „delegaţiei greceşti" care avea să sosească în Peninsula Italică. Cetatea Albă pare să fi făcut – pe moment – diferenţa între Ţările Române[78], Vlachia[79] fiind unită în Moldova la Veneţia, (dar abia) după sosirea „delegaţiei greceşti" în Lagună (8 şi 10 februarie 1438). Nu la multă vreme după plecarea „delegaţiei greceşti" din Constantinopol (27 noiembrie 1437), Vlad al II-lea Dracul, fostul favorit al lui Sigismund de Luxemburg († 9 decembrie 1437)[80] şi domn al Ţării Româneşti, avea să-l călăuzească pe Murad al II-lea în devastatoarea sa campanie din Transilvania[81].

Documentele veneţiene aduse aici în discuţie (mesajul către cardinalul Cesarini şi instrucţiunile pentru solul Serenissimei la marchizul Mantovei) ne arată fundalul, apusean în primul rând, pe care s-a pregătit şi apoi s-a desfăşurat Conciliul/Sinodul de la Ferrara-Florenţa: de la disputele dintre Papalitate şi Conciliul de la Basel la

---

[73] Vezi Marie-Hélène Blanchet, *Metropolitan Ignatius of Tarnovo and the Union of Florence (1439)*, în *Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, editori Dimitar Dimitrov, Milko Palangurski, Nadezhda Hristova, Veneta Hristova, Vihren Bouzov, Bologna, 2018, p. 28–34.

[74] O perspectivă echilibrată: Norman Housley, *Aeneas Silvius Piccolomini, Nicholas of Cusa, and the Crusade: Conciliar, Imperial, and Papal Authority*, în „Church History", LXXXVI (2017), 3, p. 643–667.

[75] Ultima contribuţie majoră asupra anilor 1430–1440 în istoria Ţărilor Române îi aparţine în continuare lui Ilie Minea, *Vlad Dracul şi vremea sa*, în „Cercetări istorice", IV (1928), p. 65–276.

[76] Întrebarea fundamentală, schiţată deja de către profesorul Şerban Papacostea (*Politica externă a lui Ştefan cel Mare: opţiunea polonă (1459–1472)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XV (2007), p. 13–28, la p. 20–25), ar fi în acest cadru: când a început rivalitatea dintre Ţările Române (dintre *Valachii*) pentru întâietatea românească (*valachă*)?

[77] N. Housley, *Ending and Starting Crusades at the Council of Basel*, în „Crusades", XVI (2023), 1, p. 115–145.

[78] Autoritatea transilvană (ungară în fapt) primită de la papa şi acceptată de împăratul romano-german şi rege al Ungariei de alesul Bizanţului, Grigorie, mitropolitul Moldovlahiei, în martie–mai 1436 (Al. Simon, *Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg şi ierarhul pentru toţi valahii în primăvara anului 1436*, în „Memoriile Secţiunii Istorice a Academiei Române", seria a V-a, XXXIX (2024), p. 107–146), trebuie privită şi din perspectiva utilităţii Cetăţii Albe în organizarea viitorului conciliu de unire, indiferent practic de locul unde avea acesta să se desfăşoare (dar, evident poate, mai ales în Italia).

[79] Remarcăm numele arhaizant Vlachia, în loc de *Valachia*, folosit de către administraţia Republicii Sfântului Marcu.

[80] *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Kaisers Sigmund*, ediţie Wilhelm Altmann, Berlin, 1893, p. 316–317.

[81] Virgil Ciocîltan, *Între sultan şi împărat. Vlad Dracul în 1438*, în „Revista de istorie", XXIX (1976), 11, p. 1767–1790.

rivalităţile din Peninsula Italică. După cum se ştie, la conciliul de unire al Bisericilor din anii 1438–1439, Moldova a fost prezentă, spre deosebire de Ţara Românească. Moldova a devenit sinonimă cu Vlachia, cu „Ţara Românească" sau „Ţara românilor". Sursele ne îngăduie să aşezăm originile acestei sinonimii, care se contura puternic încă din primăvara anului 1436, la Gurile Nistrului, la Cetatea Albă. Alături de Tana (Azov), Trebizonda şi Constantinopol, ea a fost un punct vital şi un port-cheie pentru strângerea „delegaţiei greceşti" care urma să participe la „sinod". Prin controlul ei asupra Cetăţii Albe, fie şi el limitat de autonomia păstrată de oraş, Suceava a câştigat întâietatea românească, în special în relaţie cu Occidentul, cu papa Eugeniu al IV-lea, un veneţian, şi cu Republica Sfântului Marcu. În mod normal, acest loc de frunte părea „rezervat" Ţării Româneşti (numită îndeobşte V(a)lachia Maior). S-ar putea ca mutaţia românească petrecută în acest context unionist să explice atât disoluţia asocierii moldave dintre fraţii şi rivalii Iliaş şi Ştefan al II-lea (care a preluat Cetatea Albă), cât şi atitudinile schimbătoare ale lui Vlad al II-lea Dracul, domnul Ţării Româneşti, teoretic cel mai îndrituit să pretindă „supremaţia românească".

ANEXĂ

1. Din deciziile senatului Republicii Veneţia privind navele care trebuiau trimise în Marea Neagră în vederea organizării conciliului

(Veneţia, 11 mai 1437)

Archivio di Stato di Venezia, Venezia, Senato, Deliberazioni. Misti, reg. 60. 1437–1440, f. 11^{r}

Die XIIII Maii Incantus Galearum Tane

Quod in nomine Yhesu Christi et in bona gratia ad viagium Tane Romanie et Trapesunde et Maurocastri deputentur galee tres/ due de mensuris grossis solitis, et vna mensure viagii romanie que sint ad vnum denarium de nabulis eundo, stando et/ redeundo, vna quarum per texeram vel concordium vadat in Trapesundam vna sexti romanie Maurocastrum, et reliqua vna Tanam/ et deliberentur per incantum plus offerentur nec valeat incantus nisi omnes tres fuerint deliberate. Et dentur fulcite per commune armis/ coredis et aliis preparationibus suis iuxta solitum [...].

2. Colegiul Republicii Veneţia către cardinalul Giuliano Cesarini, legat pontifical la Conciliul de la Basel

(7 decembrie 1437)

Archivio di Stato di Venezia, Collegio, Secreti, reg. 4. 1436–1438, f. 225 (230)^{v}–226 (231)^{r}

Reverendissimo domino I[iuliani] Cardinalj Sancti Angeli,/ Apostolico legato et in Basiliensis concilio precedentj.

Reverendissime in Christo pater,

Tenemus memorie Vestram R[everendissimam] P[aternitatem] alias/ suis literis nos rogasse, ut de his quam in factis Grecorum occurierent pro futuro// concilio, et que de partibus Constantinopolis sentiremus, ipsam Vestram R[everendissimam] P[aternitatem] consciam/ faceremus, et si hactenus nichil scripsimus, non mareminj, id enim ex hac sola/ causa processit quam licet multa et varia, diversimode sint relata,/ nichil tamen certum habuimus, cui fidem indubiam adhibere possimus, ideo si ab/ incertarum rerum scriptione destitimus, Vestra R[everendissima] P[aternitas] intellecta causa non mirabitur,/ ac nunc per adventum quarundam navium nostrarum ex illis partibus Constantinopolis/ venientium, aliquas literas habuimus a baiulo nostro Constantinopolis, sintque/ etiam alie litere per quosdam cives et mercatores nostros scripte, quarum ultime/ date sunt in Constantinopoli, die XXV, mensis Octobris, que omnes effectualiter concor/dantes, narrant qualiter, post multa et varia impedimenta, et/ obstacula introducta per illos qui nomine concilij cum galeis de provintia/ illuc iverant, ut S[erenissimus] Imperator Constantinopolis et sui illam partem et viam/ eligerent, cum multis, magnis et amplis promissionibus, et viam Summi/ Pontificis declinarent, et post plurimas disceptationes, tandem idem S[erenissimus]/ Imperator elegit atque deliberavit omnino cum galeis nomine Summi Pontificis, illuc/ missis venire Venetias, sed pro maiori securitate expectare decrevit galeas/ nostras a mercato, que ex partibus Romanie et Tane redire debebant, et ibi in/ dies expectabantur, ut cum omnibus illis galeis nostris unitis, Tucros/ esset navigatio et profectio sua, et ut Vestra R[everendissima] P[aternitas] rem hanc clarius/ particulariterque intelligat, mittimus his inclusum exemplum unius litere/ per unum nostrum civem et mercatorem ex Constantinopoli scripte uni alteri civi/ nostro hic existenti, datis die XXV, mensis Octobris, quam hec est recentior litera/ que exillis partibus habeatur, sed alie omnes cum effectu huius etiam sunt/ concordes. Preterea per adventum unius nostre navis ex partibus/ Barbaria venientis habemus quod in hoc eius adventu reperit in marj/ unam navem Anchonitanorum ex Constantinopoli venientem, qui inde/ descessit die sexto Novembris, a cuius patrono et hominibus habitum est a certo/ tres galeas nostras a mercato viagij Tane, die quinto Novembris Constanti/nopolim attigisse, Venetis redituras, que ibi expectabant aliam/ quartam galeam nostram ex Trapesunda venturam, quodque Imperator/ et sui se parabant ut has galeas nostras conscenderent huc venturj/ de his que habemus quibus nos fidem adhibemus pro solita affectione nostra/ utque desiderio vestro satisfaciamus ipsam Vestram R[everendissimam] P[aternitatem]. certificare decrevimus, et/ ob hanc solam causam presentem nuntium cum his nostris literis mittere statuimus/ certissimos nos reddentis que vobis gratissimum erit de his rebus habere/ noticiam, ac nos pro beneplacitis vestris offerimus.

Septio Decembris

3. Colegiul Republicii Veneţia către Ambrosio Badoer, sol la marchizul Mantovei, Gianfrancesco I Gonzaga

(10 februarie 1438)

Archivio di Stato di Venezia, Collegio, Secreti, reg. 4. 1436–1438, f. 246 (252)^{r}

1437. Seniori Ambrosio Baduario, oratori nostro/ ad Illustrem dominum Marchionem Mantue.

Intendentes ea que nobis occurrunt cum illo Illustro domino Marchione communicare, volumus/ quod eidem nostri parte dicatis, quod nudius tercius galee Summi Pontifici, una cum Serenissimo/ domino Imperatore Constantinopolitano, ad portum nostrum Venetis declinarunt et unacum Reverentissimo/ domino patriarcha Elia, patriarcha Constantinopolitano, cum quo venerunt prelati in magno numero, et/ precipue archiepiscopi XXXVII et papates multi de locis longinquis numero in totum de huiusmodi/ condicione, cum ipso domino patriarcha persone III^{c}; cum prelibato autem Serenissimo Domino Imperatore/ est unus eius frater despotus, et venerunt multe notabiles persone, milites/ et magne condicionis, ac insuper legationes diversarum partium de supra constantes per/ milliaria VIIe velcirca[82], de partibus Armenie, Vlachie, Zorzanie, Rossie,/ et aliis partibus, valde longinquis, et per ea que possumus comprehendere, predicti/ dominus imperator et patriarcha videntur bene dispositi ad unionem Ecclesie, quo ad usque/ nescimus deliberationem quam facient de processu eorum; sed quicquid decetero[83] sentiemus/ cum eius[84] Illustri Marchione paterne communicabimus.

X Februarii.

MONCASTRO AND VLACHIA IN THE POLICY OF THE REPUBLIC OF SAINT MARK ON THE EVE OF THE COUNCIL OF FERRARA-FLORENCE (1437–1438): DOCUMENTS FROM VENETIAN ARCHIVES

(Abstract)

Venice invested considerably in the genesis of what became known as the Council of Ferrara-Florence for the union of the Eastern and Western Churches. In the competition for hosting "the event", the Serenissima side with Pope Eugenius IV, her native, against both the Council of Basel and Emperor Sigismund of Luxemburg. For this she needed firm support in the Black Sea area, where the "Byzantine delegates" were to be collected in view of their journey from Constantinople to the Italian Peninsula. The messages conveyed by the republic to Cardinal Giuliano Cesarini, still president of the Council of Basel (before the arrival of the "Byzantine delegates" in Venice) and to Gianfrancesco Gonzaga, margrave of Mantua (after the arrival) indicate both the uncertainties and the prospects of the endeavour. In it, Moncastro (Maurocastro/Cetatea Albă) and Vlachia (synonym in this case with Moldavia, because of the Moncastro harbour under its control) played an important role, shifting the balance of power between the Romanian states, as Wallachia proper did not attend the council.

[82] Astfel în original. Corect: *vel circa*.
[83] Astfel în original. Corect: *de cetero*.
[84] Astfel în original. Corect, probabil, *eodem*.

LA ORIGINILE POLITICII PONTICE A LUI IANCU DE HUNEDOARA: ALFONSO AL V-LEA DE ARAGON, VLADISLAV I (AL III-LEA) JAGIELLO ŞI PALEOLOGII

memoriam
Şerban Papacostea (1928–2018) et
Ştefan Andreescu (1947–2024)

IOAN-AUREL POP
ALEXANDRU SIMON

Keywords: John Hunyadi, Alfonso V of Aragon, Władysław I (III) Jagiello, John VIII, Constantine XI and Demetrios Palaiologos, Black Sea, Byzantium.

Înainte şi – mai ales – după bătălia de la Varna (10 noiembrie 1444)[1], de al cărei deznodământ real nu aflase încă[2], Alfonso al V-lea de Aragon, regele Neapolelui şi al Mallorcăi[3], i-a scris lui Vladislav al III-lea Jagiello, rege al Poloniei şi al Ungariei[4], aflat în campanie împotriva sultanului Murad al II-lea[5], şi legatului papal[6], care-l însoţea pe monarhul cruciat, Giuliano Cesarini[7], să nu uite de drepturile şi de interesele avute şi în Balcani de regele din Peninsulele Iberică şi Italică[8]. Ele mergeau de la Raguza[9] şi Bosnia[10] până pe Bosfor[11] şi în Ducatele Atenei[12] şi de

[1] Archivo de la Corona de Aragon, Barcelona (ACA), Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, [reg.] 2652. *1442–1449* [= *Curie*, <reg.> XII (= *Curie*, <reg.> VI. *Francisci Martorell et Joannis Olzina*)], f. 82^{v}–83^{r} (24 martie 1444), 104^{v}–105^{r} (11 septembrie 1444); 2690. *1442–1446* [= *Curie Sigilli Secreti*, [reg.] 28], f. 123^{r} (27 noiembrie 1444).

[2] John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (= *History of Warfare*, LXXVI), Leiden – Boston, 2012.

[3] Alan Ryder, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: The Making of a Modern State*, Oxford, 1976.

[4] Vezi aici Piotr Tafiłowski, *Hungary and Poland: The Two Antemurales in the Late Fifteenth Century*, în „Renaissance and Reformation", XLVI (2024), 2, p. 9–23.

[5] Colin Imber, *The Crusade of Varna, 1443–45* (= *Crusade Texts in Translation* [, X]), Aldershot, 2006, p. 7–12.

[6] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2690, f. 123^{r} (27 noiembrie 1444; mesajul către Giuliano Cesarini, identic cu cel trimis lui Vladislav).

[7] Gerald Christianson, *Cesarini, the Conciliar Cardinal: The Basel Years, 1431–1438*, Sankt-Ottilien, 1979.

[8] Vezi în continuare Constantin Marinescu, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416–1458)* (= *Institut d'estudis catalans. Memòries de la secció històrico-arqueològica*, XLVI), Barcelona, 1994, p. 145–147.

[9] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2528. *1442–1445* [= *Commune* [reg.] *LXXIV* (74)], f. 160^{v} (6 noiembrie 1443). 2652, f. 83^{r} (24 martie 1444).

[10] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2778. *1442–1449* [= *Itinerum*, <reg.> 32], f. 199^{r-v} (18 februarie 1444); 2939. *1440–1447* [= *Variorum*, [reg.] 2. *Instructiones*], f. 76^{r}–77^{r} (19 februarie 1444).

[11] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2690, f. 123^{v} (27 noiembrie 1444; mesajele identice ale lui Alfonso al V-lea către despoţii Constantin, viitorul Constantin al XI-lea, şi Toma Dragas <Paleologul>).

[12] În raport cu „povestea" lui *Tirant le Banc* (~ Iancu de Hunedoara), vezi, în legătură cu Atena şi (Neo)Patras-ul, şi Andreu Ortí-Mondéjar, *Greece and the Idea of Empire through Fictional Literature. From Medieval Catalonia to Early Modern Spain*, în „Athens Journal of Mediterranean Studies", XI (2025), p. 1–17, la p. 7–9.

(Neo)Patras[13] pe care Alfonso le considera de drept ale sale[14]. După ce este posibil ca Alfonso al V-lea (altminteri convins că expediţia contra turcilor va izbuti[15]) să fi fost dezinformat că Vladislav I învinsese, nu pierise[16], regele, stabilit la Napoli, convingându-se de dezastrul cruciat[17], s-a adresat, pe 6 ianuarie 1445, opoziţiei bizantine, ostilă deopotrivă Unirii de la Florenţa (1439) şi războiului sfânt împotriva Imperiului Otoman[18].

În fruntea opoziţiei se găsea, dintre laici, despotul Demetrios, fratele mai mic al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul[19]. Demetrios iniţiase legăturile cu regele Alfonso prin *Vincencius de Lemeny*[20], probabil (ţinând cont de vitezele de comunicaţie de la acea vreme)[21] imediat după ce primise veşti de la Varna. Bătălia nu a fost amintită de Alfonso în mesajul său de răspuns, poate datorită ofertei făcute de Demetrios (ofertă nedetaliată în răspunsul Aragonezului)[22]. Regele, care i se adresa lui Demetrios ca „despot al Mării Negre" nu-i putea da însă curs, pe moment, fiind prea prins cu problemele italice[23].

Oferta lui Demetrios Paleologul – oferta lui Iancu de Hunedoara. Schimbul epistolar dintre Demetrios şi Alfonso[24] este de reţinut din cauza evoluţiei

---

[13] Mesajele lui Alfonso al V-lea către comandanţii şi guvernatorii săi Giovanni Cola şi Giovanni Ventimiglia: ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2652, f. 105^{r}–106^{v} (11 septembrie 1444); 2690, f. 123^{r-v} (27 noiembrie 1444).

[14] Santiago Sobrequés Vidal, *Sobre el ideal de cruzada en Alfonso V de Aragón*, în „Hispania", XII (1952), p. 232–252.

[15] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2690, f. 103^{v} (10 august 1444; Alfonso către papa Eugeniu al IV-lea).

[16] Vezi şi Krystyna Łukasiewic, *Deceptive Practices in Fifteenth Century Europe: The Case of Władysław III Jagiellon* (*Varnensis*), în „The Polish Review", LVII (2012), 2, p. 3–20.

[17] Totuşi, Vladislav a fost căutat la 1445 (vezi şi Vladimir Agrigoroaiei, *Literary Leakings into Wavrin's Danube: Three Strongholds and a Broken Bombard*, în *Between Worlds* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I, 1–2), II. Extincta est lucerna orbis: *John Hunyadi and his Time*, editori Ana Dumitran, Loránd Mádly, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 51–67).

[18] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2653. *1443–1448* [=*Curie*, <reg.> VII. *Sigili Secreti. Olzina* (= de Ioan de Olzina şi Francesc Martorell)], f. 86^{r} (8 ianuarie 1445). Asupra sursei semnalată, sub data greşită de 14 ianuarie 1446, de Marinescu (*La politique orientale*, p. 140–141), a atras atenţia Ştefan Andreescu (*Un titlu bizantin neobişnuit: «despot al Mării Negre»*, în *In memoriam Alexandru Elian*, editor Vasile V. Muntean, Timişoara, 2008, p. 81–86/*An Unsual Byzantine Title: Despot of the Black Sea*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XLVII (2009), 1–4, p. 25–30).

[19] Pentru context: Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin* (= *Archives de l'Orient Chrétien*, 20), Paris, 2008, p. 363–372.

[20] Lecţiunea numelui de familie este nesigură. Personajul rămâne necunoscut.

[21] Norbert Ohler, *Reisen im Mittelalter*, Darmstadt, 2014^{3}, p. 111–112, 138–144.

[22] [...] *egregius vir Vincencius de Lemeny* (?), *legatus excellencie vestre, litteras vestras nobis reddit iam personaliter, et quam verbo referenda iniunxeratis explicavit nobis quidem, idem/ quod, vos optatis formidinem sane esset efficere* […].

[23] [...] *sed res Italice, multis implicite nexibus, ita nos involutos habent, ut nequaquam commode ipsis in rebus in presenciarum vaccare possumus* […] (pentru textul complet, vezi anexa acestuia studiu).

[24] Amintim astfel că din cancelaria lui Alfonso al V-lea de Aragon s-au păstrat eminamente numai documentele emise de acesta, nu şi cele primite (vezi Alexander Torra, *The Eastern Policy of Alfonso V of Aragon: Documentary Sources*, în „Studia Albanica", LV (2022), 2, p. 3–30). Registrele „de ieşiri" ale regelui Alfonso au supravieţuit doar pentru că au fost transferate de la Napoli la Barcelona, în 1467 (!), şi nu au fost, ca urmare, distruse în timpul celui de Al Doilea Război Mondial (Riccardo Filangieri, *Report on the Destruction by the Germans, September 30, 1943, of the Depository of Priceless Historical Records of the Naples State Archives*, în „The American Archivist", VII (1944), 4, p. 252–255).

evenimentelor[25]. Alfonso pretindea tronul Ungariei, în calitatea de moştenitor al Ioanei a II-lea de Anjou (ea purtase şi titlul de regină a Ungariei)[26]. Moartea lui Vladislav (în care destui încă nu credeau)[27] îi deschidea calea spre Buda[28]. Protector de rit latin al Muntelui Athos încă de la 1421[29], Alfonso nu se putea compromite, asociindu-se deschis cu unul din beneficiarii direcţi ai catastrofei de la Varna, despotul Demetrios[30].

Alfonso s-a asociat în schimb cu Iancu de Hunedoara[31], socotit atât un erou al luptei cu turcii, cât şi responsabil pentru moartea lui Vladislav[32]. Ales regent[33] al Ungariei după ce decesul Jagiellonului a fost „certificat" (iunie 1446), Iancu s-a înţeles cu Alfonso[34] ca acesta să devină rege al Ungariei[35]. Atunci, şi oferta făcută lui Alfonso de Demetrios după Varna a redevenit de actualitate, răspunsul, i.e., refuzul lui Alfonso din ianuarie 1445 fiind recopiat, la Napoli, la sfârşitul lunii decembrie 1446[36].

---

[25] Vilmos Fraknói, *Hunyadi János és Aragóniái Alfonz*, în „Katholikus Szemle", XXV (1911), p. 229–242.

[26] Vezi şi Robert Kurelić, *Alfonso V. i ugarsko-hrvatsko prijestolje*, în „Radovi: Zavod za hrvatsku povijest", LII (2020), 3, p. 17–35, la p. 30–31.

[27] Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526* (= *The Ottoman Empire and Its Heritage*, LXIII), Leiden – Boston, 2018, p. 141–143.

[28] Ádám Anderle, *Alfonso V* el Magnánimo *and the Hungarian Throne*, în „Mediterrán Tanulmányok", VI (1995), p. 17–28.

[29] Vezi Anscari Mundo, *Alphonse V d'Aragon et le Mont Athos*, în *Le millenaire du Mont Athos 963–1963. Études et mélanges*, I, Chevetogne, 1963, p. 149–159, la p. 153–154.

[30] În 1442, Demetrios, sprijinit de trupele lui Murad al II-lea, chiar asediase Constantinopolul (Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, 2009, p. 141–142, 278–279).

[31] Eugen Denize, *Relaţiile lui Iancu de Hunedoara cu Alfons al V-lea de Aragon şi lupta antiotomană la mijlocul secolului al XV-lea*, în „Revista de istorie", XXXVIII (1985), 8, p. 782–795.

[32] Vezi şi *Reject Aeneas, Accept Pius: Selected Letters of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II)*, editori Thomas Izbicki, Gerald Christianson, Philip Krey, Washington, DC, 2005, nr. 71, p. 289.

[33] Cu titlu de guvernator (vezi şi Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan. O istorie a Ungariei medievale, 895–1526*, ediţie Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 310–311).

[34] După Anderle (*Alfonso V* el Magnánimo, p. 23–24) şi nu numai, Iancu i-ar fi oferit tronul lui Alfonso deja la 1438.

[35] Suzana Simon, Al. Simon, *Un fiu de al lui Iancu de Hunedoara la Napoli: despre relaţiile dintre Casa de Aragon şi Hunedoreşti*, în „Analele Universităţii din Oradea. Istorie-Arheologie", XXXIV (2024), p. 73–80.

[36] Mesajul regelui către despot a fost introdus sub scrisoarea trimisă pe 28 decembrie 1446 de Alfonso ducelui Milanului, Filippo Maria Visconti, căruia Iancu îi servise la începutul anilor 1430 (P. Engel, *Hunyadi pályakezdése*, în *Nobilimea românească din Transilvania*, editori I. Drăgan, Marius Diaconescu, Satu-Mare, 1997, p. 91–109, la p. 97). *Illustrissime ac potentissime dux consanguinee et pater honorandissime,/ proxime nobis a M*[agnificentia]. *vestra litterę redditę sunt gratię atque amoris/ in nos vestri plenissime in quibus confederatos omnes adherentes ac recom/ mendatos singillatim suis quemque nominibus enumerastis, qua quidem ex re/ magnitudine percepimus et letitiam, et voluptatem siquidem ex his probe cognominatus/ qui Magnificentie vestre accepti, qui ne obsequentes essent, qui tam etsi antea/ nobis grati fuerint, hoc tamen temppore gratiores eo accedunt quod illos/ intelleximus Maginificentie vestre acceptissimos, cęterum quod super est nos nostra que/ omnia Magnificentie vestre pollicemur nusquam de futura.// Datis in castello/ novo civitatis nostrę Neapolis, die XXVIIII*[a] *mensis Decembris, novę indictionis, anno à Nativitate Domini M*[o] *CCCC*[o] *XXXXVI*[o] *Rex Alfonsus.// Illustrissimo ac potentissimo principi Philippo/ manę anglo duci Mediolani papię anglarieque/ comiti etc., Ianuę, domino consanguineo et patri/ nobis collendissimo.// Dominus rex mandavit mihi,/ Francisco Martorell, propria* (ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2653, f. 86[r]). Scrisoarea către Demetrios a fost copiată de către celălalt cancelar, Ioan Olzina.

Iancu „a profitat" de ocazia aragoneză pentru a se întrona voievod „din mila lui Dumnezeu" al Ţării Româneşti (1447)[37]. Mai devreme, la 1444, de dragul măririi, el rupsese pacea cu Murad, jurată de el în numele lui Vladislav[38]. Regele Ungariei şi al Poloniei şi, în special, legatul pontifical (ambii căzuţi în cruciada care a urmat)[39] îi promiseseră în schimb lui Iancu coroana regală a Bulgariei[40].

„Printre altele", ea l-ar fi făcut vecin pe Iancu inclusiv cu Demetrios, Bizanţul mai având poziţii cheie pe ţărmul vestic al Mării Negre[41]. Pe două dintre ele, Nessebar şi Silivri[42] (foste posesiuni ale lui Demetrios, cea din urmă fiind aparent pierdută deja de el pe când Alfonso i se adresase ca „despot al Mării Negre"[43]), Iancu le-a şi solicitat de la fratele lui Demetrios (mutat între timp în Moreea)[44], de la Constantin al XI-lea, ajuns basileu, drept preţ al ajutorării Constantinopolului (1452)[45]. Ceea ce a urmat se „cam" cunoaşte[46]. Iancu a rămas peste timp şi cu firma de „bun turc", fiindcă i-ar fi permis lui Mehmed al II-lea să cucerească Bizanţul[47] (*Biancho* fost, parţial, „reabilitat" la Belgrad în 1456[48]).

---

[37] Francisc Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448*, în „Studii. Revistă de istorie", XVI (1963), 5, p. 1049–1072. Iancu şi-a plătit atunci datoriile de la 1444, executându-l pe Vlad al II-lea Dracul.

[38] P. Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XLVII (1994), 3, p. 241–257.

[39] Vezi aici şi Paul Srodecki, *Władysław III and the Polish-Hungarian Bulwark* Topoi *against the Background of the Ottoman Threat in the 15th Century*, în *Hungaro-Polonica. Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relation*s, editori Dániel Bagi, Gábor Barabás, Zsolt Máté, Pécs, 2016, p. 327–356.

[40] Jan Długosz, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (= *Jan Dlugosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, XI–XIV), ediţie Alexander Przezdziecki, IV, Kraków, 1877, p. 703, 708.

[41] Rossina Kostova, *Byzantine fortifications and defensive system in the west Black Sea area*, în *Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea*, editor-general Dimitris Efraimoglou, Athens, 2008, p. 1–13 (online), la p. 4–5.

[42] Raúl Estangüi Gómez, *Byzance face aux ottomans Exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu XIVe – milieu XVe siècle)*, Paris, 2014, p. 511–513, 516.

[43] Cf. deja Andreescu, *Un titlu bizantin*, p. 82–83 (pe baza cronicilor <post->bizantine şi a lui Donald M. Nicol).

[44] Diana Gilliland Wright, *The Fair of Agios Demetrios of 26 October 1449: Byzantine-Venetian Relations and Land Issues in Mid-Century*, în „Byzantine and Modern Greek Studies", XXXVII (2013), 1, p. 63–80.

[45] I.-A. Pop, Al. Simon, *Între două asedii: note asupra politicii lui Iancu de Hunedoara în prima jumătate a anilor 1450*, în „Revista istorică", NS, XXXII (2021), 4–6 [2023], p. 253–265, la p. 261 (cu nota 57). Trebuie să subliniem şi aici că „preţul" lui Iancu a fost stabilit de către regent înainte de luna septembrie 1452 şi de eliberarea lui Ladislau al V-lea din custodia împăratului Frederic al III-lea de Habsburg, ceea ce a dus apoi la demisia lui Iancu din calitatea de regent a Ungariei.

[46] F. Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Iancu de Hunedoara (Hunyadi)*, în „Byzantinoslavica", XXX (1969), 1, p. 119–126; István Kapitánffy, *Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels*, în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", XXIII (1975), p. 15–24.

[47] Felix Priebatsch, *Politische Correspondenz des Kurfürsten Albrecht Achilles, 1470–1486* (= *Publikationen aus den Königlichen Preußischen Staatsarchiven*, LIX), I. *1470–1474*, Leipzig, 1894, nr. 137, p. 216.

[48] Norman Housley, *Giovanni da Capistrano and the Crusade of 1456*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, editor N. Housley, New York, 2004, p. 94–115; Pál Fodor, *The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity. The Implications of the Siege of Belgrade, 1456*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XLI (2008), 1–2, p. 43–51.

Pretenţiile bizantine ale lui Alfonso al V-lea de Aragon şi Iancu de Hunedoara. Deşi întronarea lui Alfonso la Buda eşuase, nu în ultimul rând datorită înfrângerii lui Iancu de către Murad la Kossovopolje (1448)[49], Iancu şi Alfonso rămăseseră în relaţii strânse[50]. Iar, (poate) înainte ca Iancu să intre în negocieri cu Constantin al XI-lea, regele Neapolelui a ajuns şi la un acord cu Demetrios (1451), de care, aparent, nu se rupsese cu adevărat vreodată[51], dar şi cu fratele despotului, basileul văduv şi fără urmaşi, de la care a cerut şi a primit insula Lemnos pentru apărarea Bizanţului[52].

S-ar putea spune că Iancu (în Marea Neagră) şi Alfonso (în Mediterana de Răsărit) îşi împărţiseră poziţiile maritime cheie rămase Imperiului Bizantin, „luându-şi partea", ca destui alţii[53]. Interesele lor se despărţeau însă în Peninsula Italică[54]. În disputa pentru Ducatul Milanului, Alfonso i se opunea lui Francesco Sforza[55]. Iancu se pregătea să-i vină în sprijin acestuia[56], atacându-i, contra cost, principala adversară, Veneţia. Atunci a căzut vestea cuceririi otomane a Constantinopolului şi totul s-a oprit[57].

Atât Iancu[58], cât şi Alfonso[59] par să-şi fi luat gândul de la glorie în Regatul Ungariei de dinainte ca Iancu să fie nevoit să demisionez din funcţia de regent (guvernator), iar

---

[49] Mark Whelan, *Pasquale de Sorgo and the Second Battle of Kosovo: A Translation*, în „Slavonic and East European Review", XCIV (2016), 1, p. 126–145.

[50] Relaţiile, via mai ales Bosnia, şi în Lajos Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Leipzig, 1914, Anexă, nr. 56, p. 387; nr. 59, p. 392 (mai 1451 – noiembrie 1452). Sursele au fost iniţial publicate în Idem, *Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok*, Budapest, 1909, nr. 34, p. 450–451; nr. 37, p. 455–456.

[51] Francesco Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona* (III), în „Archivio Storico per le Provence Napoletane", XXVII (1902), 3, p. 555–634, la p. 573–577 (5 februarie 1451; acordul regelui Alfonso cu despotul Demetrios).

[52] Cf. deja William Miller, *The Historians Doukas and Phrantzes*, în „Journal of Hellenic Studies", XLVI (1926), p. 63–71, la p. 69. Alfonso a contribuit totuşi ceva mai mult decât Iancu la apărarea Constantinpolului, adică, a trimis un vas cu provizii (pentru comentarii: Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, last Emperor of the Romans*, Cambridge, 1992, p. 62, 64).

[53] Vezi şi Rodolphe Guilland, *Les Appels de Constantin XI Paléologue a Rome et a Venise pour sauver Constantinople (1452–1453)*, în „Byzantinoslavica", XIV (1953), p. 226–244.

[54] Dar şi în Balcani, ar trebui adăugat, unde Alfonso avea propria reţea de influenţă (Nada Zečević, *Notevole larghezza, notizie così gravi e gelose* and *un uomo che amava spacciarsi*: *Human Resources of Diplomatic Exchange of King Alfonso V of Aragon in the Balkans (1442–1458)*, în „Hungarian Historical Review", VIII (2019), 2, p. 411–433).

[55] Pentru totuşi schimbătoarea relaţie, vezi Francesco Senatore, *Le ultime parole di Alfonso il Magnanimo*, în *Medioevo Mezzogiorno Mediterraneo. Studi in onore di Mario Del Treppo* (= *Europa Mediterranea. Quaderni*, XIII), II, editori Gabriella Rossetti, Giovanni Vitolo, Napoli, 2000, p. 247–270

[56] Amintim la rândul nostru că s-a speculat mult că Iancu îl cunoscuse la Milano nu doar pe Francesco, ci şi pe Alfonso (Florio Banfi, *Hunyadi János itáliai tartózkodása*, în „Erdélyi Múzeum", NS, V (1934), 7–12, p. 261–272).

[57] Francisc Pall, *Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli anni 1452–1453 (Documenti inediti preceduti da uno studio)* (I–II), în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XIII (1975), 3, p. 453–478; 4, p. 559–594.

[58] De pildă: Richard C. Trexler, *The Libro Cerimoniale of the Florentine Republic*, Geneva, 1978, p. 74 (mai 1452).

[59] Cf. şi A. Ryder, *Alfonso the Magnanimous: King of Aragon, Naples and Sicily, 1396–1458*, Oxford, 1990, p. 302–304.

Ladislau al V-lea Postumul de Habsburg[60], alternativa regală deopotrivă la Vladislav Jagiello şi la Alfonso de Aragon în anii 1440[61], să-şi (re)câştige domnia în toamna lui 1452[62]. Înţelegerile avute de Iancu (până la 1458, când împlinea 18 ani, Ladislau nu trebuia să devină rege)[63] şi de Alfonso[64] cu împăratul Frederic al III-lea, unchiul şi tutorele lui Ladislau al V-lea[65] nu au fost străine de aceste atitudini aragoneze şi huniade.

După Varna, Alfonso şi Iancu se axaseră pe Regatul Ungariei (în care reapăruse un vid de putere) şi pe „pertinenţele" sale balcanice[66]. La începutul anilor 1450, ei s-au concentrat în special pe ţărmurile rămase Bizanţului. Ca la 1444, în Marea Neagră şi în Marea Mediterană un imperiu stătea să moară. Înainte de Varna, acesta ar fi trebuit să fie imperiul tatălui lui Mehmed al II-lea, Murad al II-lea[67].

Aşa cum Iancu nu a fost pe deplin „cavaler alb"[68], nici Alfonso nu a fost întru-totul *il Magnanimo*[69]. Diferenţa este că despre planurile lui Alfonso cunoaştem mai multe decât despre cele ale lui Iancu.

Neapole, Buda, Constantinopole şi Varna. În martie 1436, Alfonso şi-a instruit solul, Bernardo Serra[70], care urma să-l întâlnească la Conciliul de la Basel pe Sigismund de Luxemburg, să-l înştiinţeze pe împărat că nu emitea vreo pretenţie la tronul acestuia de la Buda[71] şi că asumase titlul de rege al Ungariei (şi al Ierusalimului)[72] pentru a le face pe plac

---

[60] Pentru personalitatea sa, vezi şi Helena Veličková, *Pohled grafologie na osobnost mladého uherského a českého panovníka Ladislava Pohrobka*, în „Kultúrne Dejiny", V (2014), 2, p. 222–237.

[61] Vezi astfel şi Enea Silvio Piccolomini, *De liberum educatione*, în *Humanist Educational Treatises*, ediţie Craig W. Kallendorf, Cambridge, MA, 2008, p. 65–132.

[62] T. Pálosfalvi, *Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála*, în „Századok", CXLIX (2015), 3, p. 383–441, la p. 387–388.

[63] Zoltán Attila Liktor, *Az első Habsburg-Magyarország (1437–1457)* (II), în „Iustum Aequm Salutare", XIV (2018), 1, p. 239–262, la p. 252–253. Relaţia Iancu-Frederic, multă vreme la limita urii personală, a devenit strânsă prin acordul din 1450.

[64] Fulvio Delle Donne, *From Kingdom to Empire. Political Legitimacy Building Strategies at the Court of Alfonso the Magnanimous*, în „Imago Temporis Medium Aevum", XVI (2022), p. 287–303, la p. 288–289, 301–302.

[65] Alfonso şi-a căsătorit nepoata de soră, Eleonora de Aviz, cu Frederic (martie 1452), care nu l-a adus cu el, apoi, la Napoli pe Ladislau, de teamă să nu-l jignească pe regele Neapolelui, şi al Ungariei (Marinescu, *La politique*, p. 243–244).

[66] Joseph Held, *Hunyadi. Legend and Reality* (= *East European Monographs*, CLXXVIII), Boulder, CO, 1985, p. 114, 127.

[67] Vezi aici şi Al. Simon, *Porturile Moldovei. Ştefan II, Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italiene (1444–1446)*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza». Istorie", NS, LII–LIII (2006–2007) [~2008], p. 7–25.

[68] Arnold Esch*, Le invasioni turche del Quattrocento nei destini individuali dalle suppliche nei registri della Penitenzieria Apostolica (1440–1500 ca.)*, în *Von Aachen bis Akkon. Grenzüberschreitungen im Mittelalter. Festschrift für Hubert Houben zum 70. Geburtstag* (= *OnlineSchriften des DHI Rom*, NS, IX), editori Francesco Panarelli, Kristjan Toomaspoeg, Georg Vogeler, Kordula Wolf, Heidelberg, 2023, p. 87–109, la p. 98.

[69] În directă relaţie cu unul dintre documentele citate mai jos, vezi şi Theresa Earenfight, *The King's Other Body: María of Castile and the Crown of Aragon*, Philadelphia, PA, 2010, p. 131–144.

[70] José Goñi Gaztambide, *El Conciliarismo en España*, în „Scripta Theologica", X (1978), 3, p. 893–928, la p. 919–922.

[71] Vezi şi Antal Áldássy, *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest 1927, p. 34–37, 104–105. Sigismund avusese relaţii foarte bune cu tatăl lui Alfonso, Ferdinand I.

[72] Pentru vechile tensiuni dintre Neapole şi Buda, vezi şi I.-A. Pop, Al. Simon, *«Geografii simbolice» la începutul secolului al XV-lea? Popoarele lui Ladislau de Anjou în cuvintele lui Coluccio Salutati*, în *Naţiuni,*

nobililor la moartea Ioanei a II-a de Anjou, regina Neapolelui (februarie 1435)[73]. După decesul lui Sigismund (decembrie 1437), Alfonso i-a scris cu bucurie soţiei sale Maria de Castilia (februarie 1438)[74], că nobili ungari îi oferiseră coroana ţării. S-ar părea că Alfonso nu aflase că Albert al II-lea de Habsburg, ginerele lui Sigisimund, fusese deja încoronat pe 1 ianuarie[75]. Alfonso a trebuit să aştepte.

Aceste episoade ne arată că interesul lui Alfonso pentru Ungaria a premers bătălia de la Varna[76] şi ascensiunea lui Iancu[77]. Prin abordarea monarhului aragonez, ele indică şi că relaţia dintre Alfonso şi „despotul Mării Negre", Demetrios nu a fost una superficială[78]. Tonul evaziv al răspunsului regelui din 8 ianuarie 1445 la mesajul anterior al despotului[79] pleda deja de fapt în acest sens, la fel precum şi, poate, în primul rând acordul încheiat, „până la urmă", între Alfonso şi Demetrius în anul 1451[80].

Alfonso a agreat propunerea de uniune matrimonială făcută de Demetrios, fiind de acord să-i dea un nepot, de frate ori de fiu, drept soţ al unicei fiice a despotului (ianuarie 1451)[81]. Proiectul nu s-a mai concretizat, deşi a fost întărit printr-un pact politic peste o lună[82]. Când Alfonso ar fi devenit împărat la Constantinopol[83], lui Demetrios i-ar fi revenit teritoriile dintre Thessalonik şi Varna, stăpâniri pentru care despotul accepta cruciada antiotomană şi autoritatea papei (a lui Nicolae al V-lea la 1451)[84].

---

naţionalism şi perspective interetnice în Transilvania. In honorem Sorin Mitu la 60 de ani, editori Constantin Bărbulescu, Ion Cârja, Marius Eppel, Andrea Fehér, Vlad Popovici, Ana Victoria Sima, Lucian Turcu, Cluj-Napoca, 2025, p. 103–115.

[73] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2694. *1436–1440* [= *Secretorum*, <reg.> IV], f. 18^{v}–21^{r}, la f. 20^{r} (24 martie 1436; editat parţial în Anderle, Alfonso V *el Magnánimo*, Anexă, nr. I, p. 26).

[74] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2651. *1436–1441, 1448* [= *Curie*, <reg.> XI (= *Curie*, <reg.> III. *Arnau Fonolleda*) + *Curie*, cuaderno. *Anau Fonolleda* <junio-novembre 1448>)], f. 23^{v}–24^{v}, la f. 24^{v} (8 februarie 1438; editat parţial în Anderle, „Alfonso V *el Magnánimo*", Anexă, nr. II, p. 27).

[75] Daniela Dvořáková, *Barbara of Cilli (1392–1451): A Hungarian, Holy Roman, and Bohemian Queen* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, *450–1450*, LXXVII), Leiden – Boston, 2021, p. 175–185.

[76] Albert Berzeviczy, *Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell'epoca degli Aragonesi (1442–1501)*, Napoli, 1928, p. 7.

[77] Vezi şi Pál Szabó, *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei*, Szeged, 2015.

[78] Am putea presupune că discuţia implica/ar fi implicat soarta lui Ioan al VIII-lea Paleologul după victoria lui Murad.

[79] Reamintim şi aici problema scrisorilor primite de regii aragonezi ai Neapolelui, foarte puţine dintre ele supravieţuind şi doar pentru că au fost copiate în registrele „de ieşiri" ale cancelariei neapoletane, cum a fost, de pildă, cazul (celebru) al scrisorii lui Constantin al XI-lea către Alfonso din 25 februarie 1449 (Cerone, *La politica orientale*, p. 447–449).

[80] Vezi aici şi Zečević, „*Notevole larghezza*", p. 415–416 (notele 5 şi 9), 419.

[81] Cerone, *La politica orientale*, p. 571–572. Referinţa lui Cerone (ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2568, f. 99^{v}, adică, 2568. *1419–1421* [= *Comune Sigli Secreti*, <reg.> IX]) este evident greşită.

[82] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2697. *1448–1455* [= *Secretorum*, <reg.> VII], f. 98^{r}–99^{v} (5 februarie 1451; în Cerone, *La politica orientale* (III), p. 573–577). Imediat după acest acord, în acelaşi reg. 2697, f. 100^{r-v}, venea înţelegerea dintre Alfonso al V-lea şi trimişii lui Skanderbeg din 26 martie 1451.

[83] Constantin era conştient de visul lui Alfonso (Nicol, *The Immortal Emperor*, p. 49).

[84] A. Ryder, *The Eastern Policy of Alfonso the Magnanimous*, în „Atti della Accademia Pontaniana", NS, XXVIII (1979), p. 7–25, la p. 24; Jonathan Harris, *The End of Byzantium*, New Haven, CT, 2010, p. 173–174. De reţinut este că, în primă fază, negocierile dintre Alfonso şi Demetrios au avut sprijinul lui Constantin al XI-lea (cel puţin în subiectul căsătoriei).

Ce au căutat să negocieze Demetrios şi Alfonso imediat după Varna putem doar bănui[85]. În aceeaşi zi (27 noiembrie 1444), după ce Alfonso i-a scris lui Vladislav, Aragonezul li s-a adresat şi fraţilor şi despoţilor Constantin şi Toma (Dragas)[86] (nu şi fratelui lor Demetrios, din ce cunoaştem)[87]. Invocând victoria lui Vladislav din *Romania* asupra turcilor, Alfonso i-a somat pe aceşti stăpânitori ai Moreei să-i lase cale liberă spre ducatele sale de drept Atena şi (Neo)Patras[88]. Cel mai bine a explicat situaţia (şi, desigur, gândurile sale) Alfonso în următoarea sa scrisoare, din aceeaşi zi, scrisă în italiană şi nu în latină (precum precedentele) şi adresată căpitanului său, Giovanni Ventimiglia, marchiz de Geraci Siculo[89]. Prin această scrisoare, regele Alfonso „l-a introdus în ecuaţie" pe Iancu, numit *Iancola* [90].

El gran comestabulo Iancola *între marii monarhi.* Alfonso avea ceva „pe conştinţă" faţă de Vladislav[91]. Invocând refuzul Veneţiei de a permite navelor sale iberice şi italice de a folosi porturile Serenissimei (în ciuda presiunilor papei Eugeniu al IV-lea)[92], el nu trimisese flota care ar fi putut împiedica revenirea lui Murad din Asia Mică în Europa (şi astfel practic catastrofa de la Varna)[93]. Atitudinea nu era total nejustificată. Trebuia să-şi apere interesele[94].

În vara lui 1442, îl ajutase pe Ioan al VIII-lea, asediat la Constantinopol de Murad şi Demetrios[95]. La întoarcere, navele aragoneze fuseseră atacate de veneţieni (ei îl sprijiniseră, la rândul lor, pe Ioan)[96]. Aceasta i-a dat lui Alfonso, care în iunie reuşise să se înstăpânească la Napoli[97], încă un motiv ca, în octombrie 1442, să intre în negocieri

---

[85] În comparaţie, utile sunt tratativele şi înţelegerile dintre Alfonso al V-lea şi Ştefan al Bosniei din primele luni ale acelui an 1444 (Almir Peco, *The 1444 Treaty between King Alfonso V of Aragon and Grand Duke Stjepan Vukčić*, în „Radovi: Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija", VII (2020), 2, p. 73–94).

[86] Alfonso i-a desemnat după mamă, Elena Dragaş, doar pe Constantin şi Toma, deşi ei erau fraţi buni cu Demetrios. Elena nu-l avea însă la suflet pe Demetrios, deşi ea era, la rândul ei, ostilă unirii florentine sprijinite de soţul ei, Ioan al VIII-lea (vezi aici şi Marta Biedrawa, *L'amour de maman: l'imperatrice Hélène Dragas et ses fils*, în „Transylvanian Review", XVIII (2009), suppl. 2, p. 17–30, la p. 25–26).

[87] ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2690, f. 123^{v}.

[88] Cf. deja Dionysious A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I. *Histoire politique*, Paris, 1935^{1}, p. 226–240.

[89] Orazio Cancila, *I Ventimiglia di Geraci (1258–1619)*, I, Palermo, 2016, p. 138–139.

[90] ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2690, f. 123^{v}–124^{r}. Din ce cunoaştem, pentru prima dată, Alfonso îl numise pe *Iancola* pe Iancu când i se adresase în primăvara acelui an (ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2527. *1442–1444* [= *Commune*, <reg.> 73]), f. 153^{v}–154^{v}; 21 aprilie 1444).

[91] F. Pall, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta e gli antiottomana del 1442–1443, condotta da Giovanni di Hunedoara*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", III (1965), 3–4, p. 433–464, la p. 452.

[92] Domenico Caccamo, *Eugenio IV e la crociata di Varna*, în „Archivio della Società Romana di Storia Patria", LXXI (1956), p. 35–88, la p. 53–54, 66–67, 80–81.

[93] Ajutorul dat de genovezii din Pera lui Murad s-a dovedit, în fapt, decisiv (Ş. Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în „Balcanica Posnaniensia", VIII (1997), p. 27–37).

[94] În principal: Ryder, *The Eastern Policy*, p. 10–15. Analiza politicii ungare a lui Alfonso va putea spune mai multe.

[95] Marinescu, *La politique*, p. 87–88 (cu referinţe din ACA mai ales); Harris, *The End of Byzantium*, p. 163, 174.

[96] ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2526. *1442–1444* [= *Commune*, <reg.> 72], f. 72^{r} (3 octombrie 1442).

[97] Gema Belia Capilla Aledón, *Divus Alphonsus Rex*: *The Inscriptions dedicated to Alfonso the Magnanimous after his Conquest of Naples (1442–1458)*, în „Svmma", XIV (2019), 3, p. 159–178. Războiul pentru Napoli durase şase ani.

pentru o alianţă tripartită cu Murad şi Ioan, împăcaţi între timp s-a părea[98]. Ca de atâtea ori, tratativele între trei părţi cu istorii conflictuale nu au produs efecte durabile.

În paralel (martie-septembrie 1442), Iancu se luptase, cu succes, cu turcii, construindu-şi legenda cruciată[99]. Ştefan al II-lea, înstăpânit la Cetatea Albă[100], se impusese în Moldova împotriva fratelui şi asociatului său la domnie, Iliaş (august)[101]. Iancu tocmai îi ceruse lui Vladislav al Poloniei şi Ungariei ca, pe perioada domniei sale ungare, Moldova să nu mai fie vasală Cracoviei, ci Budei, iar regele acceptase[102]. S-ar putea spune că, încă de la 1442, Iancu, co-voievodul Transilvaniei[103], îşi pregătea intrarea în politica pontică şi ajungea şi pe această cale, nu doar prin „campania cea lungă" din Balcani de peste un an, în contact direct cu Alfonso al V-lea de Aragon şi cu rivalităţile dintre fraţii Paleologi.

Este astfel mai uşor de înţeles de ce Alfonso i-a scris, pe 27 noiembrie 1444, lui Ventimiglia, ca răspuns totodată la informaţiile primite de la acesta despre evoluţia luptelor cu turcii[104], că discutase cazul despotului Epirului (de Arta), Carlo al II-lea Tocco, ginerele lui Ventimiglia[105], atât cu Vladislav, cât şi cu Iancu (din păcate, aceste mesaje fie nu s-au păstrat, fie nu au fost identificate încă)[106]. Încurajat de vorbe şi de promisiunea că va fi vice-regele lui Alfonso din Mediterana Răsăriteană[107], Giovanni Ventimiglia trebuia să purceadă la recuperarea ducatelor (aragoneze) ale Atenei şi (Neo)Patras-ului în detrimentul fraţilor lui Demetrios, Constantin şi Toma, despoţii Moreei[108], în vreme ce Alfonso se concentra pe stârpirea rebeliunii din Calabria a lui Antonio Centelles[109]. Nici un

---

[98] ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2525. *1442–1444* [= *Commune*, <reg.> 71], f. 44^{v}–45^{v} (8 octombrie 1442).

[99] Orientativ: Jefferson, *The Holy Wars*, p. 278–286; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 97–104.

[100] Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, editor Violeta Barbu, Bucureşti, 1997, p. 75–87.

[101] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, c. 1324–1881*, I. *Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001, p. 488–490.

[102] Al. Simon, *Pământurile crucii: românii şi cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 25. Cererea nu a primit atenţia cuvenită.

[103] Fapt nesubliniat în general în istoriografie indiferent de limba ei: Iancu împărţea dregătoria cu Nicolae Iločki (Újlaki).

[104] Din păcate, altfel decât în alte ocazii, cancelaria regală nu preciza data la care Ventimiglia trimisese informaţiile.

[105] N. Zečević, *The Tocco of the Greek Realm Nobility: Power and Migration in Latin Greece (14th-15th Centuries)*, Sarajevo – Belgrade – Budapest, 2014, p. 117; Robin Alexander Shields, *Trade and Diplomacy in the Fifteenth-Century Balkans: Carlo II Tocco and the Despotate of Arta (1429–1448)* [teză de doctorat (Royal Holloway)], London, 2020, p. 192.

[106] Rămâne şi posibilitatea ca Alfonso să fi minţit deoarece avea nevoie de Ventimiglia din cauza rebeliunii din Calabria.

[107] Actul de numire a lui Vintimiglia drept vice-rege era deja pregătit, fiind redactat în urmă cu o zi, pe 26 noiembrie 1444 (ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2655. *1443–1452* [= *Curie*, <reg.> *15*, f. 29^{v}–30^{v}).

[108] Cerone, *La politica orientale* (II), p. 430–431; Ryder, *Alfonso*, p. 303. Carlo Tocco era în conflict cu cei doi despoţi.

[109] Ernesto Pontieri, *La Calabria a metà del secolo XV e le rivolte di Antonio Centelles*, Napoli 1963. Alfonso nu dorea ca „partenerii săi externi" (Vladislav, Iancu ori Paleologii) din aceiaşi zi (27 noiembrie 1444) să ştie că el este în campanie, motiv pentru care precizarea […] *in castris nostris felicibus prope Belcastrum* […] apare doar în mesajul către Vintimiglia.

cuvânt nu a fost spus despre împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul, tatăl lui Demetrios, Constantin şi Toma[110].

S-ar putea crede că victoria lui Vladislav şi Iancu[111] ar fi dus nu doar la dispariţia puterii europene a sultanului Murad[112], ci şi la o nouă *partitio* a redusului Imperiu Bizantin, cu Constantinopolul rezervat pentru Alfonso[113]. Victoria asupra lui Centelles a fost însă singurul succes obţinut de el la 1444, care, astfel, nu a mai vrut să audă de Demetrios la începutul anului următor. Regele mai încercase ceva.

În septembrie 1444, intrigantul monarh era în negocieri cu membrii de vază ai elitelor regatelor lui Vladislav (fără ştiinţa acestuia s-ar părea, numele său fiind omis de Alfonso din mesajele sale)[114]. După Varna, majoritatea celor contactaţi de Aragonez s-au regăsit în „partidul" lui Iancu[115], care, dacă Vladislav ar fi trăit, ar fi luat calea regală a sudului şi nu a regenţei ungare. *Iancola* ar fi rămas însă tot în raza „pânzei de paianjen" a regelui Alfonso, pe ţărmul Mării Negre a despotului Demetrios.

ANEXĂ

1–3. Regele Alfonso al V-lea de Aragon către regele Vladislav I (al III-lea) Jagiello, către cardinalul Giuliano Cesarini şi către căpitanul-general Giovanni Cola

(<din tabăra de lângă> Belcastro, 27 noiembrie 1443)

Archivo de la Corona de Aragon, Barcelona, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, [reg.] 2690. *1442–1446* [= *Curie Sigilli Secreti*, <reg.> 28], f. 123^{r}.

Illustrissimo principi regi Polonie etc. consanguineo et amico nostro carissimo, Alfonsus, dei gratia rex Aragonum/ utriusque Sicilie etc. salutem et prosperos ad vota successus. Illustrissime princeps, parum admirationis/ plurimum verum consolationis et gaudii nobis fuit cum intelleximus vulgatumque audivimus

---

[110] Până în mai 1447, regele Alfonso pare să-l fi evitat pe împăratul Ioan (Cerone, *La politica orientale* (II), p. 429–439).

[111] După cum a observat deja Jefferson (*The Holy Wars*, p. 484), altfel decât în timpul „campaniei celei lungi" (1443), nici Vladislav, nici Iancu nu s-au străduit să informeze puterile creştine asupra expediţiei lor de la 1444. Trebuie să ne întrebăm de unde îşi lua Alfonso datele. O sursă a fost sigur, după cum se poate vedea, Giovanni Vintimiglia, aflat de prin septembrie în zona Epir-ului, ceea ne cere să datăm informaţiile amintite transmise regelui său în urmă cu (măcar) o lună, în octombrie.

[112] Reamintim problema flotei lui Alfonso care nu a intervenit împotriva lui Murad. Era flota comandată de Vintimiglia.

[113] Să fi fost acordul dintre Alfonso şi Demetrios din 1451 doar o actualizare a unei înţelegeri anterioare din anul 1444?

[114] ACA, Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2653. *1443-1448* [=*Curie*, <reg.> 13 (*Curie VII Sigli Secreti Olzina* <et Martorell>)], 2653, ff. 57^{r}-58^{v}; 1 septembrie 1444 [de fapt între 16 septembrie şi 1 octombrie]). Scrisorile au fost remarcate, mult prea în trecere, dar şi în mod repetat (şi altfel ciudat), de Constantin Marinescu (de exemplu în *La politique*, p. 109).

[115] Vezi I.-A. Pop, AL. Simon, *Încă un rege: Alfonso al V-lea de Aragon şi elitele Regatului Ungariei în septembrie 1444*, Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Târgu Mureş, XXVIII (2025), în curs de apariţie.

vos vestris/ copiis Teucros et alios infideles sie equidem vicisse fugasse et exterminasse, ut in Romania pene/ tota nullus locus relictus est, qui ea infidelitate teneatur. Magnum quidem et prope incredib-/ ile brevi tarn tempore eam partam esse victoriam, que memoriam vestram perpetuam et indelibilem/ efficit, dum clare liquet, eultoribus Christiane fidei qui favet, altissimus vos dirigit/ et exaltat. Cum enim ducatus Athenarum et Neopatrie nostris additos titulis a posse infi-/ delium ipsorum ex ea victoria liberatos credamus aut propter dictam liberandos vos oramus/ et quanto possumus deprecamur jus nostrum in ducatibus ipsis, qui per nostros predecessores acquisiti/ ad nos spectant, commissum suseipere velitis. Dedimus namque ob id illustri et magnanimo viro/ Johani de Vigintimiliis marchioni Geracii etc. onus et facultatem amplissimam, quod eos nomine et/ vice nostris habeat, revocet et acquirat, qui vos super hiis diffusive alloquetur aut litteris/ seu nunciis informabit, cuiusque relatibus seu informationibus fidem habebitis tamquam/ nostris. Ceterum illustrem Karolum secundum Arthe dispotum marchionis ipsius ge-/ nerum nobisque carissimum et dilectissimum circa status sui recuperationem et acquisitionem/ acquisitique conservationem et augmentum sic commissum nostri intuitu suseipere dignemini,/ ut nostras intercessiones huiusmodi ad vos intelligat non vulgariter datos esse. Datum/ in nostris felicibus castris apud Bellicastrum XXVII. novembris anno MCCCCXLIIII. Rex Alfonsus.

Illustrissimo principi Regi Polonie etc. consanguineo nostro carissimo.

Similes fuerunt expedite sequentibus mutatis mutandis

Reverendissimo in Christo patri domino A. [!] *tituli Sancti Angeli sacrosancte Romane ecclesie/ presbitero cardinali sedis apostolice legato, amico nostro carissimo.*

Spectabili et strenuo viro Johanni Cole armorum generali capitaneo/ nobis plurimum dilecto.

Dominus Rex mandavit mihi/ Arnaldo Fonolleda[116].

4–5. Regele Alfonso al V-lea de Aragon către despotul Constantin Paleologul şi către despotul Toma Paleologul

(<din tabără de lângă> Belcastro, 27 noiembrie 1444)

Archivo de la Corona de Aragon, Barcelona, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, [reg.] 2690. *1442–1446* [= *Curie Sigilli Secreti*, <reg.> 28], f. 123^{v}.

Illustris despote nobis plurimum dilecte, Exacta ut accepimus, per illustrissimum regem Polonie/ Teucroraum

[116] Thallóczy, *Studien*, Anexă, nr. 34, p. 368–369. Publicat iniţial, cu greşeli (cf. Marinescu, *La politique*, p. 101, nota 5), în Thállóczy, *Tanulmányok*, Anexă, nr. 11, p. 423–424.

manu, eisque victis in fugam versis et a romania pene tota expulsis, ducatus Athenarum/ et Neopatrie, qui nostris iunguntur titulis, ad dominium nostrum revocari posse equidem fuimus/ arbitrati; iniunximus propterea illustri et magnanimo viro marchioni Geracii eos quod debeat/ hinc acquirere, pristinoque nostro dominio agregare. Fuerunt quippe predecessores nostri qui/ ducatus ipsos acquisitos suis admiserunt titulis, nobisque superstitibus cum aliis regnis/ et terris, peculiare tamquam, reliquerunt, et iure ad nos pertinentur et debentur. Cum vero susce-/ perimus civitatem Athenarum, que caput et cognomentum ducatuum unius esse a vobis/ teneri, illico nobis persuasimus vos juris et successionis nostre predicte coscientiam non habere/ his, itaque jus nostrum vobis significandum duximus hortantes, requirentes et affectuosius/ deprecantes civitatem ipsam Athenarum iam dicto marchioni pro nobis velitis restituere,/ iniuste enim et in nostri preiudicium a quoque alio possidetur. Sperabamusque, ni hec/ si occasio actulisset, regni huius nostri Sicilia acquisitione finita, recuperationi ducatuum/ ipsorum vos reddidisse intentos, quod et insuper alia marchio referet, cui fidem eque quam nobis poteritis adhibere[117]*. Datum in nostris castris felicibus prope civitatem bel-/ castri, die XXVII novembris, VIII indictione, anno a nativitate Domini MOCCCXXXX III. Rex Alfonsus.*

Ilustri despoto Costantino Draghes/ nobis plurimum dilecto.

Fuit expedita alia directa dispoto Thome Draghes/ fratri suo.

Dominus Rex mandavit mihi/ Arnaldo Fonolleda[118].

6. Regele Alfonso al V-lea de Aragon către căpitanul şi consilierul său Giovanni Ventimiglia, marchizul de Geraci Siculo

(din tabăra de lângă Belcastro, 27 noiembrie 1444)

Archivo de la Corona de Aragon, Barcelona, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, [reg.] 2690. *1442–1446* [= *Curie Sigilli Secreti*, <reg.> 28], f. 123^{v}–124^{r}.

Rex Aragonensis etc.

Illustris et Magnanime Marchio strenue armorum gencium capitaneo, collateralis consiliario/ nostros plurimum dilecte, Receputa havemo vostra lettera, per la quale semo diffusamentis/ certificati delle/ novelle de quesse bande et signanter delj progressi delj Turchi, et delo exterminio loro, la quale cosa/ quanto potemo ve la coringratiamo et ve pregamo per lanemam lo vogliatis spisso continuam certificandove/ che nuj in complacencia vostra serviemo de presentis al

[117] *quod et insuper alia vobis/ idem* [?] *marchio referet,/ cui fidem eque quam nobis/ poteritis adhibere* a fost scris în margine (adăugat).

[118] Publicat în Cerone, *La politica orientale* (II), p. 430–431, cu greşeli (cf. tot Marinescu, *La politique*, p. 101, nota 5).

legato al Re de Pollonia et al gran comestabulo/ Iancola, in favore delo dispoto, vostro genero, et secondo vostro ricordo lj scrivemo super la recuperacione delj/ nostrj ducati de Athenes, de Neopatria, con credencza in persona vostra et le dectis lettere ve mandamo,/ et anco scriviemo con la decta credencza in persona vostra a quallj duj dispoti dela Morea, che/ teneno Athenes, pregando et requidendollj vegliano restituire la decta cita che tengono in nostro/ preiudicio, pertanto ve pregamo affectuosamentis in lo dire et explicare dela decta credencza usctis/ quelle parole, pratiche et modi che se apperteneno et sonno necessarie per nostro servicio et de vuj/ indubie confidamo, certificandove che nuj ve mandamo la potesta per havere et recuperare lj decti/ ducati in nome et per partis nostra tanto ampla et sufficientis como se po facendo et ordenandove/ nostro vice ree guvernatore a locumtenentis generale et altera persona nostra sopra le dectis cose facetis aducta/ vuj che la vostra opera, industria et solicitudine et verum che havetis sempre usatis in nostre facende/ et servicio vogliate modo havere et usare nella acquistacione de quissi duj ducati, lj qualj have/riamo tanto de caro, havere, tenere poy che ne havemola de nominacione et titulo, che piu// non ve pregamo denari et semo disposti mandarene in vostro favore succurso et aiuto tanta conectis/ quanta vero ve seguirera, solum ne advisatis delle cose como succederanno, advisandove como nuj/ non potendomo piu tollerare lj acti et modi che usano domino Antono Centello, che se dicea Marchese/ de Cunone[119]*, lj qualj erano gia in tanto che monstravano rebellione notoria contra de nuj, ne ha/ besogniato venire în questa provincia de Calabria per remediare che con lo suo errore non contaminasse/ lj populj et barunj dela decta provincia, che gia lo foco inducem via ad tante allominarse che/ se non rehavesemo con la nostra venuta proveduto non se fo ia potuto cossi abilementis ex-/tinguere havendolj tolte fino aqua ad suo grande carreto et colpa le nostre sequentis con/ le friticze loro, cio e Altilia Grimaldo, la morta delj porci, Forlito Stillano Ypsigeo/ Melissa, Taberna con tuctis lj casalj Policascio, Mefircata, Romberuarda, Octam Severina,/ li cropanj, et questa citta de Belcastro, lo castello dela quale anco se tene, lo quale Spanio/ in Dio haveo per forsa como laltj, et, fra poco di, tenemo sperancza, et havere tucto lo resto/ del suo stare lo castigerelo per modo che stiea exemplo allaltrj et de poy actendere allaltrj/ nostri facti, lo conte Francisco per havere reaquistata la Marcha et esser da poy accordato con/ lo Papa et anco per la mortis de Nicolo Inctirino havea prescripcione con le soy gentis de/ intrare in Axmezo et gia era sulo Triento et teniro per Ursino con le nostre gentis che tenemo/ in quella frontera et anco per lo verno che lj venea adosso, lj ha besignato tornare/ indiretro et merterese per le stancie nuj spazati quisti facti torneraremo verso quelle bande/ et provederemo ad tucto.*

Datis in Castris nostris felicibus, prope Belecastrum, die XXVIJ, mensis/ Novembris, VIIJ indictionis, MCCCCXXXXIIIJº Rex Alfonsus post signata de le littere precedente, ut/ mandamo copie. Da... vestre.

Fonolleda/ Manu/ propria

[119] *Critone*?

Illustrj et Magnanimo viro et strenuo armorum capitaneo/ Johannj de Vignitumliso Armeliny Giracy acer collateralj consiliarius/ et in ducatibus nostris Athenarum et/ Neopatrjo viceregi, gubernartorj et locumteneti generali necnon prurjmum djlecto[120].

7. Alfonso al V-lea de Aragon către Demetrius Paleologul
(Napoli, 8 ianuarie 1445)

Archivo de la Corona de Aragon, Barcelona, Real Cancilleria, Registros, *Alfonso V*, reg. 2653. *1443–1448* [=*Curie*, <reg.> VII. *Sigili Secreti. Olzina* (= de Ioan de Olzina şi Francesc Martorell)], f. 86[r].

Illustris et excelse despotes, amice nobis carissime, egregius vir/ Vincencius de Lemeny (?)*, legatus excellencie vestre,/ litteras vestras nobis reddit iam personaliter,/ et quam verbo referenda iniunxeratis explicavit nobis quidem, idem/ quod, vos optatis formidinem sane esset efficere, sed res Italice,/ multis implicite nexibus, ita nos involutos habent, ut/ nequaquam commode ipsis in rebus in presenciarum vaccare possumus, itaque/ pro nunc, ab eo quod proponebatis, vobis supersedendum censemus,/ donec res commodius se habebunt, donec enim cum oportunitas/ adierit, ultimo ad vos scribemus hec: lacius ab ipso Vincencio/ dari poterit Illustrissime Excellentie Vestre. Datis in castello nostro novo/ Neapolis, die viii, mensis Ianuarii, a Nativitate, Mº CCCCXXXXV/ Rex Alfonsus.*

Illustri et Excelso domino Dimitrio Paleologo, dispoti Maris Maioris, et amico nostro/ carissimo.

Dominus Rex mandavit,/ mihi Ioanni Olzina propria[121].

ON THE ORIGINS OF JOHN HUNYADI'S BLACK SEA POLICIES: ALFONSO V OF ARAGON, WŁADYSŁAW I (III) JAGIELLO AND THE PALAIOLOGOI

Abstract

Based on a handful of old and new sources from the Archives of the Crown of Aragon (Barcelona), the study surveys the events of 1444–1445, prior and after the battle of Varna, where, altogether surprisingly, Sultan Murad II defeated Władysław I (III) Jagiello, king of Poland and Hungary, who perished, and put an end to the Bulgarian royal dreams of John Hunyadi, (co-) voivode of Transylvania. The crusader defeat also meant that Alfonso V of Aragon, king of Naples, had to abort his plans, included those concocted with the 'despot of the Black Sea', Demetrios Palaiologos, the rebel brother of Byzantine Emperor John VIII. The events of 1444 were to serve as a prelude for the subsequent entente between Alfonso V

[120] Lipseşte din ediţiile şi notele lui Thallóczy, Cerone şi Marinescu.
[121] Semnalat de Marinescu, *La politique orientale*, p. 140–141.

of Aragon, who claimed the Hungarian crown, and John Hunyadi, who went on to become regent of Hungary. When the plan to enthrone Alfonso in Buda ultimately failed, both the Aragonese and Hunyadi (re)turned to the Black Sea, where, in addition to having a heavy price for any anti-Ottoman support rendered to the new emperor Constantine XI, the brother of John VIII and Demetrios, the two (former) allies had their own designs. Alfonso was aiming at the imperial throne on the Bosporus, while John planned to secure the western Black Sea coast for himself. Contrary to expectations, these thoughts predated by nearly a decade the Ottoman fall of Byzantium (1453).

MANIFESTUL LUI DIMITRIE CANTEMIR DIN 1711

ANDREI PIPPIDI

Faptul că am descoperit recent a opta versiune în limba latină a manifestului lui Dimitrie Cantemir din 1711 în arhiva Vaticanului mă face să revin asupra acestui subiect pe care l-am tratat prima oară în anul 1973[1]. Multiplele copii ale acestui text, destinate a fi transmise străinătății occidentale, odată cu știrea că o nouă acțiune a Rusiei contra Imperiului otoman câștigase adeziunea Moldovei au fost realizate și difuzate de diverși contemporani ai crizei din 1711, care constituiau presa internațională a vremii. Acest lucru dovedește atenția care i s-a dat lui Dimitrie Cantemir în acel context, având în vedere că absența de informații semnificative putea compromite grav echilibrul continental printr-o implântare a rușilor la Dunăre.

Rămâne deci de văzut încă o dată cum se expuneau argumentele care justificaseră hotărârea luată și se declanșa mobilizarea. Numele lui Cantemir figurează la început și la sfârșit: întâi ca emanator, în final ca semnătură, cu numele celor trei boieri certificatori. Se adresează în primul rând bisericii și armatei: mitropolitului Sucevei, episcopilor – celor ortodocși, care erau atunci de Roman și de Iași –, marilor boieri, căpitanilor, de al doilea și de al treilea rang, din oștirea întreagă, din garda curții domnești și din administrația teritorială, până la hotare, plăieșilor, tuturor locuitorilor Moldovei. Chemarea la arme, porunca, se întinde peste întreaga țară sau „țările", cea de Sus și cea de Jos. Domnul este pe viață. În negocieri cu țarul i se făgăduise întemeierea unei dinastii ce ar fi dobândit un viitor pentru urmașii lui Cantemir bătrânul (asupra cărora coroana se coborâse până atunci de patru ori).

Pe același ton al justificării apelului adresat oricărui moldovean de baștină vine și istoria. După cum se știe de la supraviețuitori, din tată în fiu, locuitorii țării trăiseră din munca lor pe un pământ pe care erau integral stăpâni, până când au pătruns aici închinătorii profetului Mohamed. Aceia nu au respectat condițiile păcii pe care o încheiaseră cu Bogdan-Vodă, fiul lui Ștefan-Vodă. Ele prevedeau plata anuală a 4000 de galbeni, 40 de cai și 24 de șoimi, forma tradițională a tributului. Încălcări samavolnice și demolări de fortificații au micșorat teritoriul Moldovei, ducând la ocuparea punctelor strategice de la Tighina la Ismail, odată cu altele de-a lungul Dunării și cu întreaga provincie Bugeac. Deopotrivă cu aceste acuzații erau încadrate altfel de delicte comise de cotropitori, despre care Cantemir știa că-i vor indigna pe ascultătorii săi: înrobiri sau siluiri de femei (fiice și soții de boieri). El face și aluzie la anumiți domni din trecut care, amenințați cu moartea, ar fi fost nevoiți să se turcească (e vorba de Iliaș și de Mihnea).

[1] *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii", XXVI, nr. 5, p. 223–246.

În aceste împrejurări apare deplin îndreptățit apelul la intervenția întreprinsă de țar „spre dezrobirea neamurilor creștine din șerbia păgânilor". Urmează un adevărat program al campaniei la care moldovenii erau chemați să se alăture în calitate de tovarăși de arme. Datele indicate ca etape ale joncțiunii cu trupele rusești nu coincid cu cele reconstituite de istorici, deoarece, în realitate, deplasările lui Petru cel Mare, 1711 de la martie (sau aprilie) până la vizita la Iași, au fost mereu întârziate. Solda și aprovizionarea pentru campanie reveneau tezaurului imperial, a strânge oameni și hrana zilnică pentru tabăra Moldovei, de cca 10 000 de persoane, urmau să provină de la țărani, așteptați să aducă grâul, din dările datorate vistieriei domnești pe tot anul, și de la „prostime" care „să făcusă ostași" cărora li s-ar fi împărțit suma de 15 000 de galbeni din rezerva rușilor, reprezentând 5 galbeni la înscriere și câte 3 galbeni lunar. Ultima din această versiune a textului adus aici se referă și la ce se va lua din teritoriul de cucerit în „părțile otomane". Încheierea îl amenința cu un blestem înfricoșător pe oricine și-ar căuta în luptă un câștig personal. Trei semnături de boieri figurează ca o întărire a declarației de război. Problema datei documentului, controversată încă în 1958, nu se mai pune: cea de 4 iunie.

Textul nou adus din Archivio Segreto Vaticano, Miscellanea, VIII, 30, f. 1063–1064, reprezintă o copie suplimentară, încă una, care se adaugă acum celorlalte cunoscute, variantele în limba latină fiind luate în seamă de mine din 1973, anume următoarele:

Academia Română, ms. rom. 326, f.222–223, și copie F 22 /XXII; Arh. St. Buc., microfilme URSS, rola 16, cadre 711–713; Hurmuzaki I, supl.1, p. 396–397; Hurmuzaki IX, 1, p. 455–456; British Museum, additional ms. 37358, f. 309–310; Record Office London, ed. Gr. Nandriș, Rumanian Exiles in 18th Century Russia, „Revue des Études Roumaines", I, 1953, p. 67–68.

Insurecția antiotomană din 1711, odată cu ofensiva Rusiei către Dunăre, a lărgit Moldovei importanța sa internațională. Atât reacțiile produse cât și efectul pe termen lung în regiune s-au succedat într-o serie de contralovituri în care s-au implicat marile puteri ale epocii. Încă din deceniile precedente, echilibrul european fusese zguduit de expansiunile unor state autocrate, Suedia și Rusia, a căror confruntare în regiunea Mării Baltice alunecase spre Polonia, care era diminuată prin diviziunea politică internă. Eliminarea Suediei, determinată de înfrângerea pe care o suferise în 1709 la Poltava, lipsea Imperiul otoman de un potențial aliat contra Rusiei. Între pierderile cauzate Porții prin tratatul de la Karlowitz era întreg teritoriul din stânga Niprului, cu Podolia până la Nistru, cu rol de hotar fluctuant față de Moldova. Turcii îl dețineau din 1672.

Izbucnirile căzăcești contra opresiunii polone atrăseseră înaintarea Rusiei în Ucraina, consimțită încă de la Pereiaslavl în 1654, după care țarul avea să se intituleze „mare cneaz al Litvaniei, Bialorusiei și Podoliei". Războaiele următoare dintre Rusia și Imperiul otoman nu s-au oprit decât la provizorii pacte de partaj, în 1667 la Andrușovo, și în 1700 la Karlowitz. În tot acest timp pâlpâiau câteva speranțe „vorovindu și sfătuindu pentru mântuirea tuturor pravoslavnicilor creștini celor juguiți de spurcatul și necredinciosul tiran și păgân turcu". Conexiunea între

Ierusalim și Moscova exista în Țara Românească, protejată de Brâncoveanu, dar mult mai activă lângă el, la Cantacuzini, care controlau permanent asemenea relații sau le dirijau cu Moldova și Transilvania. Era prezentă și o legătură cu Banatul, unde n-au încetat în 1702–1711 pregătirile sârbilor de a se elibera de turci. În Moldova, căutarea unui punct de sprijin internațional se oprise după exemplul de la Pereiaslavl, iar față de Polonia s-a menținut, în 1687–1688, negocierea secretă a unei joncțiuni cu armata lui Sobieski, care invadase deja principatul, pe când Porții i se trimiteau asigurări de fidelitate. Acțiunea antiotomană a polonilor a crescut în 1691, cu o a doua campanie în Moldova, însă Constantin Cantemir a chemat contra lor intervenția tătarilor din Crimeea.

Între timp, un atac habsburgic în Țara Românească, de intimidare, în 1690, a urmărit să-l atragă pe Brâncoveanu în tabăra Vienei, ca să fie apărată Transilvania de ofensiva otomană care o amenința. Campania proiectată, la care vor participa și moldoveni și tătari, trebuia să păstreze provincia ca principat dependent de Poartă, pentru pretendentul Thököly Imre, căruia i se făgăduise sprijin și din Franța și din Polonia. Singurul succes, în 1691, a fost al lui Brâncoveanu: eliminarea unui concurent al său în disensiuni interne. În Transilvania, rezistența la regimul instaurat de generalii împăratului a răbufnit în 1703 printr-o insurecție populară sub conducerea lui Rákóczi Ferenc, viitor erou național.

Forțele habsburgice aveau de ținut piept pe două fronturi, contra Franței, pe Rin și la frontiera spaniolă, dar și pe granițele militare cu turcii, unde marea victorie de la Viena, dobândită de Sobieski, a continuat în Ungaria și în Macedonia.

În fața acestor probleme ale unei zone atât de întinse, care puteau fi cunoștințele lui Cantemir? Nu e greu de închipuit, deoarece Neculce era conștient de ele, deși ele sunt prezente în ceea ce a scris după 1711. Dezvoltarea situației se poate interpreta pe aceleași linii de organizare, care devin tradiții politice.

Tranzacția de la Stănilești, chiar obținută după un dezastru strategic, a fost ambiguă pentru țarul Rusiei, constrâns provizoriu la evacuarea unor cuceriri din zona Azovului, ceea ce nu-l va împiedica să încerce și la 1720 la Marea Caspică expediția în care l-a însoțit Cantemir. În schimb, avea de câștigat prin consimțământul Porții de a restitui Poloniei teritoriul ucrainean dintre Nipru și Nistru, deschis unor colonizări rusești de care „leșii” n-ar fi fost capabili în toiul războiului lor civil. Pentru statul otoman devenise suspectă și Țara Românească, unde Brâncoveanu, prin atitudinea sa dinastică, și-a atras sfârșitul tragic, împărtășit imediat și de Cantacuzini. Începe astfel, ca și în Moldova, prin Mavrocordați, un regim mai controlabil de la Istanbul, în desfășurarea căruia se vor împleti manifestări ale unui stadiu de dezvoltare economică și socială cu o înnoire a spațiului intelectual din Țările Române în care s-au preluat răzbateri din occidentul reformator. În Transilvania, Rákóczi a îndrăznit să ofere atât Rusiei cât și Poloniei forțele a căror conducere continua să o dețină spre a câștiga temei legal pentru un sprijin extern. O acțiune comună contra autorităților habsburgice avusese el în vedere și cu sârbii din Transilvania în 1707, când făcea eforturi și în Țara Românească în contact cu Cantacuzinii. Pacea de la Satu-Mare, în 1711, a pus capăt frământării „curuților” și Rákóczi a murit în exil la Paris.

Franța, ca să ne întoarcem acum la marile puteri, nu se interesa de Ungaria decât din cauza războiului cu Habsburgii, pe care-l declanșase din 1701 pentru succesiunea la tronul Spaniei. Politica lui Ludovic al XIV-lea n-a avut o participare activă în Sud-Estul Europei. Lui Thököly, care fusese încoronat rege al Ungariei în 1691 de către armata turco-tătară care îl aducea, i s-a îngăduit în 1695 un refugiu în Turcia, iar diplomația franceză ar fi fost dispusă să-i cumpere la Poartă chiar o retragere la domnia „Moldovei și Țării Românești".

Relațiile Franței cu Imperiul otoman erau de alianță naturală, fiindcă fuseseră statornicite în comuna lor ostilitate față de Carol Quintul și Filip al II-lea, Habsburgii spanioli. De-a lungul războiului dintre imperiile habsburgic și otoman, început în 1683 pentru a se stinge numai la Karlowitz, prezența militară franceză a fost cea mai intensă în Renania și în Țările de Jos spaniole în 1688–1697, până la pacea de la Ryswick, după care beligerența a revenit în 1701–1714, implicând și Anglia și Olanda în coaliția contra Franței, care va lua sfârșit la Rastatt. Încă un război antiotoman va mai avea loc în timpul vieții lui Cantemir, acela din 1716–1718, când el era în Rusia, dar, prin victoriile lui Eugeniu de Savoia, Austria a câștigat Belgradul, Timișoara și Oltenia, chiar dacă nu s-a putut întinde în Țara Românească întreagă, cum nădăjduiau boierii munteni, în ajunul păcii de la Passarowitz.

Dacă ne oprim aici, va fi deajuns. Rivalități permanente schimbau reciproc între ele teritorii indiferent de trecutul lor și de viitorul negociat prin armistiții, unul după altul. Acest haos a fost considerat de istorici ca echilibru european și nu-l aștepta altă ieșire decât spre închegarea unor identități naționale. Gestul cutezător al lui Cantemir va fi recunoscut numai de urmași ca afirmarea unei aspirații către libertate.

Proclamația lui Cantemir

Archivio Vaticano, Miscellanea, VIII, 30, f. 1063–1064

copia manifesti palatini terrarum Moldaviae[2]

Demetrius Cantimir Dei Gratia Advitalitius Palatinus[3] terrarum Moldaviae

Admodum R-do metropolitae Socsaviensi et ep-pis ritus Graeci, Magnificis Dominis, Capitaneis in secundis et tertiis capitaneis, bulibpassis et universo exercitui, omnibusque Aulae Ministris terrestribus et in finibus Provinciae manentibus militibus, omnibus terrarum Moldaviaensium incolis, notum facimus praesente universali nostro.

Si quidem adhuc pro avis maioribusque nostris ac patribus superviventibus tam longo temporis spatio sua potentia terribili devastavit gentes nostras Hostis Sanctae Crucis, specialiter clementiam suam demonstrando, cum tamen lupum rapacem innocentis sanguinis Christiani sitientissimum sub pelle ovina abscondisset, initio

[2] În această formă, se referă la Țara de Sus și Țara de Jos.

[3] Domn pe viață, deci. Lui Bogdan i se înscrie calitatea de „stăpânitor deplin", confirmată ca o condiție a păcii cu turcii.

deditionis terrarum nostrorum sub eius dominium, eiusque propheta Machometis praevio iuramento ipsi praestito, dum perillustristris D-nus Magnificus Bogdan Palatinus filius Stephani Palatini, plenarius possessor, circa conditiones pacis pactavit, ut terras Moldavienses nulli alio subiacerentibus propter quam quotannis 4 m. aureorum, 40 equos, 24 falcones conferrent[4], quo accepto nullam terris Moldavie inferret violentia, sed infidelis et fedifragus Paganus datum non praestitit verbum dum tot violentas oppressiones terris Moldaviae intulit, arces fortalitiaque demolitus est, alia in deditionem accepit, sicut Tyginium, Iuliam, Bialogrodum, Galatium, Provonayam, Abaco, Tialnoka, Smailum[5]. Cum aliis ditionibus circa Danubium et tota Provincia Budziakensi, saepe numero confictis rationibus totum Dominium Moldavicum a Tartaris devastari permisit et eius incolas praestantissimos nostros Dominos, Dignitarios et equestris ordinis homines in rigidam accepit servitutem, totque filias, matronasque pudicissimas, pro quibus libidine sua usisset, imo ipsas ac Palatinas aliosque Dominas, cum domibus suis, ac fidem suam paganicam ac tyrannicam per varia tormenta munitissima camminationem attrahere conatus est. Idem ipsum malum in nobis ipsis experti, experti sumus, dum nos tam privatis quam publicis inbutis annihilare satagebat ac varia quotidie augendo tributorum premera quoque vobis me ipsis nota sunt qua propter Divina Misericordia non dum obliviscitur Populi sui si quidem amantem X-ri Spiritu Suo replevit et excitavit Petrum Alexiowitium totius Russiae Czarum qui accepit invincibilibus armis, monumento crucis X-istianas opposuit se potestati tyrannicae ut gentes christianas ex servitute Paganorum eliberet[6].

In cuius societate armorum pleno corde et animo omnibus fortunis nostris iungaemus nos ac properemus, necesse est, versus Danubium tendendo impetui tyrannico eorumque ad Benderum exercitus Czarei Majestatis eiusdem mensis martii[7] versus Danubium ad pontem inversionibus. Occorrendo quem, sanguine nostro eveximus, in X-tianus movit exercitus, qua propter Czarea ejus Majestas notificavit nobis sicut ut aliis, at qui libet nomen X-tianus possedunt, et iam commendat exercitui eius Czarea Majestatis a sua Coniuge qui autem venuerit eius modi omnibus bona confiscabuntur, qui vero universali modo satisfaciet, ille gratia

---

[4] Vezi Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii", XXVI, nr. 5, p. 923–946; cf. idem, *Forme ale păcii în Sud-Estul Europei în sec. XIV–XVII*, în „Revista de istorie", XXXV, nr. 1, p. 139–160.

[5] Numele stâlcite pot fi, mai mult sau mai puțin, identificate: „Troginium", Trohani, sau Tighina, când se citește „Tiginium", apoi „Iulium", Chilia, și „Bialogrodum", Cetatea Albă, după care urmează Galați și încă, până la Izmail, „Provonayam" („Timarova" ?), „Abaco" (Soroca?) și „Tialnoka" (sau „Tialvoliam", presupus Oblucița de N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țerile noastre, 1709–1714* , București, 1910, p. 127, n.1).

[6] Formula repetă întocmai cuvintele proclamației lui Petru I de la Javorov, la 8 mai 1711 (*Istoriceski sviazi*, III, p. 334–335), care repeta proclamația către Balcani de la 23 martie (Miklosich – Müller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi*, III, Viena, 1865, p. 279–281). Încă de la 22 februarie fusese publicat la Moscova manifestul pentru intrarea Rusiei în război cu Imperiul Otoman.

[7] Întârziate o etapă după alta, trupele țarului n-au mai atins Tighina (Bender), ci s-au îndreptat spre Iași, fiind precedate de Șeremetev a cărui avangardă va trece Prutul la Soroca la sfârșitul lui mai (C. Șerban, *Jurnalul feldmareșalului B. P. Șeremetev despre campania de la Prut*, în *Relații româno-ruse în trecut*, București, 1957).

Czareae Majestatis super omnina bona sua lucrabitur si quidem pro decem millibus exercitus de grano ejus raportatis stipendia enumerata sunt et ad manus meco transmissa, ideo castri petenti initio qui quo aunt pro mense autem tres imperiales Leonini conferuntur[8], fortalitius de tyrannis obsessa omnia restituantur, sicut illus Czarea Majestas in suis universalibus notificat, et se quis in posterum Partium Ottomanicarum esse vellet, tam publice quam privatum, ejusmodo excommunicabitur, maledicetur et ejicietur tamquam Iudas a communione Sanctorum, et in perpetuum anathematizatur, item illius bona tamquam hostis Czareae Majestatis confiscabantur, de illisque ejicietur.

Omnibus propositis bona salutem precor.
Dux Valachicus Demetrius Cantimir
Iordake magnus cancellarius[9]
Georgius siquidem magnus
Constatinus Russetos magnus poculator.

DIMITRIE CANTEMIR'S MANIFESTO FROM 1711

Abstract

The recent finding in the Vatican archive of one more Latin copy of Dimitrie Cantemir's 1711 war-manifest becomes an opportunity to correct and compare this version with previous ones and comment on the context of this event, which placed Moldavia in the European political space.

[8] Atât despre efectivul forțelor revendicate de Cantemir la 20 mai „în cel mai scurt timp" 3 000 de călăreți, vezi *ibid*., p. 9, 13–14, cât și despre finanțarea avută în vedere, vezi I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1926, reed. București, 2023, unde solda de 5 ruble de argint corespunde celor 3 taleri „imperiales Leonini".

[9] Iordache Ruset (cca 1640–1720), fost frate și cumnat de domni, fusese mare vistier pentru Constantin Cantemir în 1685–1693, apoi sub Antioh în 1695–1700. Pe Dimitrie îl sprijinise și la prima domnie, dar, în 1711, a contestat hotărârea fără precedent de a intra în război cu Poarta. Luat de ruși la Kiev, va fi ținut acolo doi ani.

EVOLUȚIA RELAȚIILOR DINTRE DIMITRIE CANTEMIR ȘI PETRU CEL MARE

VICTOR ȚVIRCUN

Cuvinte cheie: Dimitrie Cantemir, Petru I, relații moldo-ruse, Principatul Moldovei, Rusia, Senatul Guvernamental.
Keywords. Dmitry Cantemir, Peter I, Moldavian-Russian relations, Moldavian Principality, Russia, Governing Senate.

Printre numeroasele probleme ce țin de cantemiriologie, mai puțin cercetate de istorici, figurează și tema relațiilor interpersonale dintre Dimitrie Cantemir și Petru I. Publicațiile apărute în ultimul timp au abordat-o parțial, conturând doar sfera problemelor care așteaptă încă să fie studiate. Prezentul articol este o încercare de a eradica această lacună istoriografică.

Primele contacte dintre domnitorul moldovean și monarhul rus datează din februarie–martie 1711. Însă ele nu erau directe, ci doar prin intermediul corespondenței secrete dintre Iași și Moscova, inițiate în ajunul campaniei rusești de la Prut.

Războiul declarat Rusiei de Imperiul Otoman la 9/20 noiembrie 1710 l-a pus într-o situație extrem de dificilă pe Dimitrie Cantemir, numit de sultan noul domnitor al Principatului Moldovei.

În afară de organizarea apărării principatului și de pregătirea rezervelor necesare pentru trupele otomane, domnitorului i s-a cerut să urmărească și să controleze care este atitudinea principelui muntean Constantin Brâncoveanu. În condițiile războiului început, domnitorul Țării Românești, suspectat de Înalta Poartă de legături strânse cu Curtea austriacă și cea rusă, neliniștea și alarma foarte mult autoritățile otomane. Încă de când se afla la Constantinopol, lui Dimitrie Cantemir protectorii săi i-au făgăduit, prin jurământ, că în cel mai scurt timp vecinul său va fi mazilit și el îi va lua locul pe tronul Țării Românești[1].

Urcat pe tronul Moldovei, domnitorul aștepta cu înfrigurare ordinul sultanului cu privire la vechiul său rival și concurent, domnitorul Țării Românești: „să-mi prindzi pe Brâncovanu vodă munteanul, să mi-l trimiți aice viu”[2]. Însă timpul trecea și odată cu el se stingea și speranța de a se răfui cu Constantin Brâncoveanu și de a-i lua locul. Altă „surpriză” neașteptată venită din partea Sublimei Porți a fost ordinul de „a le aduce fără întârziere sultanului și marelui vizir obișnuitul plocon în semn de recunoștință pentru înălțarea lui la domnie”[3]. Or, Dimitrie Cantemir mai avea și obligația ca, în afara dărilor stabilite, să achiziționeze grâne și lemne pentru garnizoana turcă, staționată în cetatea Bender[4].

---

[1] Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, București-Brăila, 2017, p. 92–93.

[2] P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 95.

[3] Т.З. Байер, *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783, p. 281.

[4] *Istoria românilor*, vol. V, București, 2003, p. 320.

În afară de obligațiile cu caracter economic, principele moldovean a primit și dispoziții politice – „în nici un chip și cu nici un fel de acțiuni să nu-i tulbure pe vecinii săi”[5], să urmărească cu atenție sporită evenimentele militare și politice din Polonia și Ucraina vecină, despre care apoi să informeze cu regularitate guvernul Turciei.

Simțindu-se trădat de înalții săi protectori de la Constantinopol, Dimitrie Cantemir s-a considerat liber de obligațiile asumate anterior și de jurămintele făcute sultanului, începând să caute noi căi și posibilități pentru realizarea ambițiilor sale politice.

În iarna anului 1711 principele ia în taină legătura cu emisarii țarului, Savva Lukici Vladislavlievici-Raguzinski și Grigori Polikala, vechii săi cunoscuți de la Istanbul. Animați de ideea unei campanii antiotomane comune a popoarelor creștine din Balcani și Principatele Dunărene, sub egida Rusiei, ei îl îndeamnă pe domnitor la o alianță secretă cu Petru I.

În decursul lunilor ianuarie-februarie 1711 emisarii lui Dimitrie Cantemir au fost de mai multe ori la Moscova și Sankt-Petersburg, aducând la curtea monarhului rus scrisori de la domnitorul moldovean. Alte scrisori, conținând informații secrete despre planurile domnitorului, erau trimise din principatul Moldovei în Polonia învecinată, adresate fiind ambasadorului rus, prințul V. Dolgorukov. Într-una din scrisorile principelui trimise țarului erau expuse condițiile trecerii principatului sub protectoratul Rusiei și erau stipulate garanțiile care îi vor fi oferite lui și familiei sale în cazul în care războiul s-ar sfârși cu o înfrângere.

Propunerile domnitorului au fost analizate amănunțit și acceptate de cancelaria țarului. În final, la 13 aprilie 1711, la Luțk a fost redactată *Diploma*, semnată de Petru I și cancelarul G.I. Golovkin, în care erau confirmate garanțiile și obligațiile Rusiei față de principatul Moldovei și față de persoana lui Dimitrie Cantemir[6].

Trebuie menționat că natura și conținutul corespondenței dintre țarul rus și domnitorul Moldovei atestă că, în ciuda faptului că acesta din urmă nu poseda suveranitate politică, nu era considerat de Petru I un vasal, ci domnitor cu puteri depline al principatului ortodox aliat. Fapt confirmat și de articolele *Diplomei*, care era de fapt un acord interstatal, înmânat lui Dimitrie Cantemir în aprilie 1711.

După încheierea alianței cu monarhul rus, domnitorul moldav a trecut la pregătiri intense în vederea operațiunilor militare împotriva turcilor. La Iași se desfășura în ritm rapid formarea oastei moldovenești. În unitățile militare (polcuri) alcătuite de Dimitrie Cantemir se înrolau sute de voluntari, dintre care, în afară de slujitorii militari, o mare parte o reprezentau orășenii, meșteșugarii, țăranii și slugile fugite de la stăpâni[7]. Încă în jurul datei de 20 iunie sub steagul domnesc se aflau 17 polcovnici și 170 de căpitani cu unități de cavalerie, în total, cam 7 mii de oameni[8].

---

[5] В.А. Артамонов, *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714)*, Москва, 1990, с. 47.

[6] В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p. 88–89; Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*. Seria a 3-a, volumul III, București-Brăila, 2020, p. 16–19.

[7] Ion Neculce. *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, Chișinău, 1990, p. 248.

[8] Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб., №1. 1847, p. 62.

Cu aceste forțe, principele moldovean s-a unit cu armata rusă, instalată în tabăra de la Prut la 23 iunie 1711. A doua zi, la 24 iunie, Dimitrie Cantemir și membrii familiei sale, boierii, clerul și locuitorii capitalei Moldovei l-au întâmpinat cu mare cinste pe țar și marea lui suită la porțile orașului[9]. În decursul următoarelor două zile „domnitorul cu soția și curtenii săi l-au primit pe Majestatea Sa Țarul cum se cuvine, și a fost găzduit Înălțimea Sa în casa domnitorului”[10]. Vizita monarhului rus la Iași a fost însoțită de numeroase ospețe și discuții prelungite cu principele moldav, „om tare înțelept și priceput la sfaturi”[11]. În semn de recunoștință pentru susținere și pentru alianța politico-militară, Petru I i-a dăruit lui Dimitrie Cantemir portretul său, bătut în briliante, iar soției lui, Casandra, o cruce cu rubine, în valoare de 1000 de ruble.

La 28 iunie, în prezența țarului, a principelui moldav, a generalilor ruși și a boierilor apropiați lui Cantemir, a avut loc întrunirea consiliului de război, la care s-au analizat numeroase probleme de organizare și aprovizionare a trupelor și, de asemenea, planurile viitoarelor acțiuni. Tot atunci, în cadrul unei convorbiri private, Petru I, „ținând seama de statornicia devotamentului” (principelui), i-a propus lui Dimitrie Cantemir, „dacă dorește”, să servească în cadrul armatei regulate rusești, acordându-i-se gradul de general plin[12]. Propunerea țarului a fost pentru principele moldav pe cât de neașteptată, pe atât de greu de acceptat. Pe motiv că în timpul operațiunilor de război el „nu-și poate încredința altcuiva comanda oastei sale neregulate”, Dimitrie Cantemir a refuzat politicos propunerea monarhului, rugând ca „ea să fie amânată până când această acțiune va lua sfârșit”[13].

După părerea noastră, nici aparenta modestie a principelui, nici grija față de propria oaste nu constituiau cauza reală a recuzării gestului de bunăvoință a țarului. Intrând în alianța politico-militară cu Rusia, întărită prin tratatul de la Luțk, Dimitrie Cantemir era îndreptățit să considere propunerea țarului nedemnă pentru statutul său social, acela de domnitor al Principatului Moldovei, net superior în ierarhia funcțiilor celui de general. Pentru momentul dat și în circumstanțele date, el își rezerva rolul de aliat și de a doua persoană (ca importanță) după suveranul rus.

Catastrofa militară suferită în iulie 1711 de trupele ruso-moldave pe Prut a însemnat totodată și eșecul partidei proruse din Principatul Moldovei, dar și o tragedie personală pentru Dimitrie Cantemir și familia sa.

Spre deosebire de ostașii de rând, care luptaseră împotriva armatei lui Mehmed Baltadji pașa, principele moldav și dregătorii săi importanți, care l-au sprijinit, n-ar fi putut să-și găsească refugiu în codrii deși sau în defileele din munții Moldovei[14].

---

[9] *Российский Государственный архив древних актов* (РГАДА), ф.9, Отд. 1, Д.ЗО. Л.16об.

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*.

[12] В.И. Цвиркун. *«Того ради прошу, всемилостивейшая императрица государыня, дабы сие нижайшее мое прошение милостиво выслушать соизволила».* („De aceea vă rog, preamilostivă împărătească, să binevoiți a asculta preaumila mea rugăminte”). *Письма Димитрия Кантемира к императрице Екатерине I Алексеевне. 1719–1723 гг.* В: Исторический Архив. № 3. М., 2017. p. 188–195.

[13] *Ibidem*.

[14] В.И. Цвиркун, *Ион Некулче в России*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, 1993, nr. 2(14), p. 16.

În afară de aceasta, cavaleria tătară și posturile de control ale domnitorului muntean au blocat toate drumurile pe unde se putea fugi în țările vecine – Țara Românească și Transilvania[15], la acea vreme locurile tradiționale unde puteau migra moldovenii. Drumul spre Polonia – altă direcție a fluxurilor de migranți din principat – era închis de detașamentele „stanislavicilor" (așa erau numiți susținătorii lui Stanisław Leszczyński, regele Poloniei – n.n.)[16]. Rămânea o singură salvare: să se urmeze armata lui Petru I, aflată în retragere.

Lăsându-și în Principatul Moldovei și la Constantinopol toată averea sa mobilă și imobilă, având perspectivele de viitor neclare, Dimitrie Cantemir și susținătorii săi dispuneau doar de promisiunile verbale ale țarului că în Rusia le vor fi compensate toate pagubele pricinuite de campania la care au luat parte. Într-o anumită măsură, *Diploma* dată domnitorului de către Petru I, în aprilie 1711, reprezenta garanția promisiunilor. Însă articolele *Diplomei* aveau mai mult un caracter declarativ, fără precizarea circumstanțelor concrete, care să stipuleze cu ce și cu cât anume vor fi despăgubiți de partea rusă în cazul victoriei armatei otomane.

Această situație l-a forțat pe Dimitrie Cantemir ca, la sfârșitul lui iulie, să adreseze țarului mai multe cereri privind viitorul familiei sale și al oamenilor plecați odată cu el[17]. La 1 august a venit rezoluția lui Petru I, conform căreia „moldovenilor... să li se dea pentru trai pământurile din sloboziile libere și din cele ucrainești"[18]. Ca loc de reședință pentru domnitorul moldovean și pentru cei care l-au însoțit a fost desemnat orașul Harkov, iar în calitate de despăgubiri pentru pierderile materiale – moșiile general-maiorului căzut în dizgrație, Fiodor Vladimirovici Șidlovski[19]. N-a rămas în afara atenției țarului și statutul social al principelui moldav, stabilit în Rusia. În rezoluția care a urmat se preciza: „Din mila Majestății Sale, lui, prințului, și urmașilor săi le va fi acordat titlul de Prealuminat prinț"[20]. Este important de remarcat faptul că Dimitrie Cantemir a devenit cel de al doilea om în statul rus, după A.D. Menșikov, căruia i s-a conferit acest înalt titlu. În același timp, deși Dimitrie Cantemir a primit în Rusia acest înalt statut, proprietăți funciare, pensie anuală și un titlu (princiar), el rămânea în poziție de subordonat atât față de suveranul rus, cât și față de funcționarii țarului de diferite ranguri[21]. În afară de aceasta, dacă până la venirea în Rusia, domnitorul moldovean putea comunica în scris direct cu țarul, adresându-i cererile și plângerile sale, începând din toamna anului 1711, corespondența sa cu Petru I era exclusiv prin intermediul Cabinetului suveranului.

Alături de Savva Vladislavlievici-Raguzinski și Toma Cantacuzino, Dimitrie Cantemir este un personaj-cheie în politica promovată de guvernul rus în Principatele Dunărene și în Balcani. În situația apărută după ruperea tratatului de pace de către

---

[15] *Ibidem*.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*.
[18] *Ibidem*.
[19] *Ibidem*.
[20] Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit.*, p. 41.
[21] Mai detaliat această problemă este abordată în articolul Victor Țvircun, *Из истории передачи имений Ф. Шидловского во владение Д. Кантемира*, în *Istorie și cultură. În honorem academician Andrei Eșanu*, Chișinău, 2018, p.175–183.

Înalta Poartă și după o nouă declarație de război, adresată de ea Rusiei, țarului îi erau imperios necesare cunoștințele și experiența domnitorului moldav. Nevoia de sfaturile lui Dimitrie Cantemir și de consultările cu acesta pe problemele legate de situația militară și politică din Turcia, dar și de perspectivele de dezvoltare a relațiilor ruso-turce l-au determinat pe țar să urgenteze venirea principelui la Sankt-Petersburg, la „marele sfat", la care au fost chemați toți senatorii și guvernatorii generali din țară[22]. Ducând la îndeplinire voința țarului, domnitorul a părăsit Harkovul la 7 februarie 1712. Pentru locuitorii Harkovului plecarea principelui a devenit un adevărat eveniment, despre care s-a vorbit zile-n șir. Mai mult de 60 de carete, în care se aflau boieri, ofițeri și slujitori, plecați împreună cu Dimitrie Cantemir, formau o coloană care se întindea pe câteva sute de metri. 50 de dragoni din escadronul Bahmutski, sub comanda locotenent-colonelului Vasili Baturin, aveau misiunea de a-i însoți și apăra[23]. Prin dispoziția țarului, Senatul Guvernator a hotărât ca

„ ...Prealuminatului prinț, Dimitrie Cantemir și tuturor persoanelor care sunt împreună cu el, de vor fi de-ai bisericii sau mireni, să li se dea pentru hrana zilnică 120 de ruble pe săptămână, ce face 500 de ruble pe lună"[24].

Străbătând orașele Belgorod, Oriol, Kursk, Tula și Serpuhov, la 26 februarie convoiul princiar a ajuns la Moscova[25]. În vechea capitală a Rusiei, Dimitrie Cantemir și toți oamenii care-l însoțeau au fost instalați „în casele negustorului Șustov[26], aflate în Kitai-gorod, lângă porțile Varvarinskie"[27] [28].

---

[22] Ion Neculce, *op. cit*, p. 402–403; Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei", Chișinău, 1994, nr. 2(18), p.17.

[23] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, p.150.

[24] *Доклады и приговоры Правительствующего Сената* (ДПС), 1882, Под ред. Н.В. Колычева, Т.2, Кн.1, 1712 год. № 193, p.134. СПб.,; *Российский Государственный архив древних актов* (РГАДА), Ф.248. Д.8.Ч.1 Л.70об. – 73.

[25] ДПС, Т.2. Кн.1. СПб., 1882. № 267, p. 183–184; Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei", Chișinău, nr. 2(18), 1994, p. 17.

[26] Șustov – familie de nobili ruși, datând de la începutul secolului al XVII-lea, înscrisă în capitolul VI al Registrului genealogic al guberniei Kursk. Reprezentanții familiei au construit fabrici de coniac în Armenia, în Ucraina (Odesa) și Moscova. Se presupune că familia Șustov se trage din țăranii de pe domeniile țarului, din satul Dedinovo, județul Kolomna, întemeietorul dinastiei fiind un oarecare Iakov Șustov, care făcea negoț cu sare pe Volga și Oka. În anii 70–90 ai secolului al XVII-lea, Grigori Fiodorovici și Vasili Fiodorovici Șustov au pus bazele exploatărilor de sare din zona râului Lenva, județul Solikamsk. În septembrie 1696, familia Șustov stăpânea 32 de cuptoare de ardere a pietrei de var, 16 dispozitive de ridicare a soluțiilor de sare, 13 depozite de sare și câteva silozuri de grâne și mai mult de 110 gospodării pentru „muncitori". În timpul lui Petru I, familia Șustov devenise deja o respectabilă familie de negustori. Documentele datând de la începutul secolului XVII confirmă faptul că familia Șustov locuia la Moscova și se ocupa cu negoțul cu sare; ei dețineau atât zăcăminte de sare proprii, cât și unele arendate de la stat.

[27] РГАДА, Ф.248, Оп.2. Д.24. Л.13об

[28] Pentru îndeplinirea obligației asumate, Petru I, în scrisoarea trimisă de la Karlsbad, la 28 septembrie 1711, dispunea ca Senatul Guvernamental „să caute la Moscova pentru principele Cantemir (care va trăi împreună cu familia sa în țara noastră) o gospodărie cu case de piatră, care să fie demnă de rangul lui, și să i se caute și altă gospodărie în afara Moscovei" – v. Письма и бумаги императора Петра Великого (ПИВ), 1964, Т.XI. Вып. 2. № 4779, p. 259. Îndeplinind ordinul țarului, Senatul Guvernamental ordonă: „să i se poruncească stolnicului Nikita Boronovolokov să vadă gospodăria negustorului Șustov, ce se afla în Kitai-gorod, lângă Porțile Varvarinskie, și să descrie în ce stare este.

Spre mijlocul lui martie a venit multașteptata veste de la Sankt-Petersburg că va avea loc audiența la monarh. Apoi a urmat hotărârea Senatului ca „... Prealuminatului prinț să-i fie date pentru drumul la Sankt Petersburg 15 diligențe cu surugii și să se trimită ordinul și în gubernia Moscova, iar banii pentru aceste diligențe să fie dați de la Cancelaria Senatului Guvernamental”[29].

După primirea banilor, Dimitrie Cantemir, însoțit de oamenii săi cei mai apropiați, a plecat la 19 martie spre noua capitală a statului rus[30].

Documentele păstrate ne dau informații extrem de puține despre numărul și caracterul problemelor discutate la „sfat” și despre deciziile adoptate. Totuși ele sunt suficiente pentru a se putea contrazice afirmația lui Ion Neculce că, la una din ședințele ținute, Dimitrie Cantemir ar fi emis ideea, aparent susținută de Petru I, de a se porni la atac cu trupe de cavalerie și de cazaci pentru cucerirea peninsulei Crimeea[31].

Întâlnirile frecvente și convorbirile avute de Dimitrie Cantemir cu Petru I au permis să fie atinse și examinate problemele privind viitorul domnitorului și al moldovenilor veniți în Rusia odată cu el. De-abia ulterior au fost emise ordinele monarhului, venite să completeze cu un conținut concret articolele din *Diplomă* și rezoluțiile date principelui atât înainte, cât și după campania de la Prut, care îl asigurau pe Cantemir de acordarea de compensații pentru pierderile materiale și morale suferite[32].

Noul armistițiu, instituit între cele două puteri – Rusia și Imperiul Otoman – în primăvara anului 1712, i-a permis lui Dimitrie Cantemir să părăsească noua capitală și să se întoarcă la Harkov.

Continuarea confruntării militare și politice între statul rus și Imperiul Otoman, pendularea de mai mulți ani la limita dintre război și pace, pasibilă oricând de un nou conflict armat, l-au impus pe Dimitrie Cantemir – bun cunoscător al limbii, tradițiilor și orientărilor politice ale elitei conducătoare de la Înalta Poartă – drept unul din oamenii cei mai competenți și necesari monarhului rus.

Petru I și înalții săi demnitari aveau nevoie să se consulte și să se sfătuiască cu principele, ceea ce a făcut imperios necesară prezența lui acolo unde își aflau sediul organele centrale de conducere a țării. Dar, de îndată ce confruntarea în planul politicii externe a scăzut în intensitate și amenințarea cu un nou război a trecut, nevoia de cunoștințele, experiența și de relațiile lui Dimitrie Cantemir s-au redus temporar și i s-a permis să plece din Moscova atât la domeniile sale, cât și în alte orașe din Rusia Centrală[33].

După cele văzute și descrise, în acea gospodărie casa de piatră are 51 de încăperi mari și mici” (РГАДА. Ф.248. Оп.2. Л. 13 и оборот.). Până la sosirea lui Dimitrie Cantemir la Moscova, casa a fost renovată și mobilată. Probabil, clădirea oferită nu i-a plăcut domnitorului moldovean, lucru confirmat de hotărârea Senatului Guvernamental din 10 august 1712: „La ordinul Majestății Sale țarul... i-au fost date Prealuminatului principe 6 mii de ruble de la monetărie pentru cumpărarea unei case, suma fiind dată cu chitanță. Iar gospodăria lui Șustov, care i-a fost oferită, să fie dată din nou Majestății Sale și să dispună de ea Cancelaria Sa” (РГАДА. Ф.248.Оп.2.Л.14.). Ulterior, gospodăria negustorului Șustov i-a fost dată în proprietate țareviciului Alexei (РГАДА. Ф.248. Оп.2. Л.14об.).

[29] РГАДА. Ф.248. Оп.2. Д.24. Л.13об.

[30] РГАДА. Фонд 248. Правительствующий Сенат. Д.8. Ч.1. Л. 118.

[31] Nicolae Ciachir, *Cu privire la activitatea politică desfaşurată de Dimitrie Cantemir în Rusia (1711–1723)*, în „Revista arhivelor”, București, 1973, nr. 3, p. 4–456.

[32] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, 1994, nr. 2(18), p.17.

[33] *Ibidem*, p. 18.

Personalitatea strălucită a principelui moldav, unică în felul ei, a fost cea dintâi cauză pentru mutarea sa la Moscova, dar a determinat-o în mare măsură și pe cea de a doua. Petru I, adept al unei puteri politice de stat pragmatice, înțelegea perfect ce avantaje i-ar aduce Rusiei valorificarea potențialului politic și intelectual al lui Dimitrie Cantemir.

Deoarece nu sosise încă timpul unor acțiuni concrete și pentru a nu-și prejudicia proiectele, monarhul rus i-a creat lui Cantemir condiții de așa natură încât să-l priveze de posibilitatea de a părăsi granițele țării sau de a intra în legătură directă sau secretă cu conducători din țările europene[34].

O dovadă a tentativelor lui Dimitrie Cantemir de a schimba soarta familiei sale cu ajutorul reprezentanților curților europene în Rusia este și raportul lui A.U. Pleyer, ambasadorul austriac la Sankt Petersburg, adresat de acesta ministerului de la Viena. În mesajul său secret, diplomatul austriac informa că în mai 1715 l-a abordat „principele moldav cu rugămintea de a-l ajuta să ajungă în Transilvania, iar de acolo la Viena", unde spera să primească titlul de prinț și protecția Sfântului Imperiu Roman. În schimb, Dimitrie Cantemir se obliga să ridice Principatul Moldovei împotriva otomanilor și „să-l anexeze coroanei austriece"[35].

Încălcându-și obligațiile asumate anterior, Petru I nu numai că nu i-a permis principelui să iasă dincolo de granițele Rusiei, dar nici măcar fiilor lui, care îi adresaseră de mai multe ori rugămintea de a fi trimiși la studii în Europa, nu le-a dat voie să iasă din țară[36].

Pe lângă faptele amintite, o dovadă elocventă a statutului lipsit de independență al lui Cantemir în Rusia o constituie și evenimentele tragice din vara anului 1714, petrecute în rândul moldovenilor strămutați. Este vorba despre conflictul soldat cu moarte de om[37], care a avut loc între conaționalii lui Dimitrie Cantemir – frații Merescul și familia Zerul, care locuiau în satul Kolodejnoe din regimentul Iziumski[38].

Cearta în sine nu era ceva neobișnuit printre emigranții moldoveni. Litigiile și procesele dintre ei au fost frecvente atât înainte, cât și după acest conflict. Însă gravitatea evenimentului rezidă în faptul că tragedia produsă n-a avut numai un caracter penal, ci și consecințe politice. În afară de aceasta, ea a fost prima și ultima anchetă judiciară condusă de domnitor în rândul conaționalilor săi stabiliți în Rusia.

Având dreptul „de a judeca și pedepsi moldovenii", drept stabilit prin *Diploma* dată de țar la 13 aprilie 1711 și întărit de rezoluția din 1 august 1711[39], Dimitrie Cantemir a încercat să ancheteze singur cele întâmplate. N-a reușit însă, deoarece anchetarea și studierea tuturor cazurilor penale era prerogativa administrației

---

[34] РГАДА. Фонд 32. Оп.5. Д.7. Л.30–31; Фонд 9. Отд 2. 1721 год. Д.58.

[35] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în *loc. cit*., p. 18.

[36] *Ibidem*.

[37] Cauzele conflictului, desfășurarea și rezultatele anchetei în cazul uciderii lui Pavel Merescul au fost publicate de noi în articolul *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Д.Кантемира в России.*

[38] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în *loc. cit*., p. 15.

[39] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p.126–133.

guberniei. N-a făcut, așadar, excepție, nici ancheta penală a conflictului cauzator de moarte din satul Kolodejnoe[40].

Anchetarea conflictului și a actului de omucidere săvârșit a durat câteva luni[41]. Abia la sfârșitul anului 1714, după ce i-au fost remise materialele anchetei și a luat cunoștință de cauzele și circumstanțele conflictului, Dimitrie Cantemir a putut să-i judece pe criminali.

Pentru a da dezbaterii judiciare și pronunțării hotărârii importanța și autenticitatea unei judecăți domnești, Dimitrie Cantemir l-a cooptat și pe mitropolitul Pahomie, conaționalul și vechiul său cunoscut[42]. La sfârșitul anchetării cazului a fost pronunțat un verdict necruțător, fără drept de apel, care hotăra: „cei trei instigatori (frații Zerul – n.n.) sunt condamnați la moarte, iar ceilalți, vinovați de omor[43], la muncă silnică”[44].

Spre norocul condamnaților, sentința n-a fost dusă la îndeplinire datorită rezoluției lui Petru I, care a anulat sentința dată de Dimitrie Cantemir[45]. Însă hotărârea țarului nu trebuie considerată drept o manifestare a sentimentelor sale de omenie și milă față de vinovații acestei tragedii. După părerea noastră, acțiunile sale erau conduse mai degrabă de interese concrete și de raționamente politice. Dacă Petru I ar fi fost de acord cu sentința dată de principe și ar fi aprobat pedeapsa, acest fapt i-ar fi afectat serios aureola de apărător și ocrotitor al tuturor popoarelor de rit ortodox, cultivată intens în rândul coreligionarilor săi din Balcani și din Principatele Dunărene. Fără îndoială, ar fi suferit și prestigiul țării, zdruncinat deja de catastrofa de la Prut, țară care pretindea a fi singura forță politică și militară capabilă să opună rezistență Imperiului Otoman.

---

[40] Mai multe detalii despre acest caz în Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, 2017, p. 133–137.

[41] Originalele declarațiilor victimelor și ale martorilor conflictului menționat au fost strânse de căpitanul P. Perepenkin într-un dosar separat și transmise Cancelariei guvernatorului de Azov, contele F.M. Apraksin. Copiile i-au fost puse la dispoziție prințului Dimitrie Cantemir (*Российский Государственный архив Военно-Морского Флота* (РГА ВМФ). Ф.233. Оп.1. Д.79. Л. 68–88).

[42] Prin ordinul din 18 ianuarie 1714, împăratul Petru I a dispus ridicarea lui Pahomie la rangul de mitropolit al Voronejului, în semn de recunoaștere a meritelor sale față de Rusia. Hirotonirea lui Pahomie (Șpakovski) a avut loc la 25 aprilie 1714. La ceremonia de întronizare ca mitropolit au participat: mitropolitul de Riazan și Murom, Stefan (Iavorski †1722), episcopul de Sarsk și Podonsk Aleksie (Titov †1750). Dintre toți arhiereii din Voronej doar patru au fost hirotoniți mitropoliți; Pahomie (Șpakovski), originar din Muntenia, a fost primul dintre ei. A inițiat în eparhie o amplă activitate de construire de biserici. A început ridicarea catedralei cu hramul „Bunavestire”. Mitropolitul Pahomie (Șpakovski) a încetat din viață la 23 septembrie 1723, la 51 de ani. v. Сергий (Петров), архиепископ, *История Воронежской епархии от ее учреждения до наших дней* (в четырех частях), Ч. II. Воронеж-Минск-Одесса, 1961–1968, Машинопись, p. 248–256; Е.А. Болховитинов, *Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии*, Воронеж, 1800, p. 200–201; *Воронежский соборный священник Мина Григорьев*, в. „Воронежские епархиальные ведомости”, 1902, № 6, p. 244–250.

[43] În afară de datarea eronată a evenimentului, J-L Karra, ca și mulți alți autori, citează un număr inexact de morți în conflictul dintre conaționalii lui Dimitrie Cantemir. Eronat este și numărul moldovenilor trimiși în judecată și condamnați. Documentele de care dispunem atestă că doar un singur om a murit – colonelul Pavel Merescul. Au fost trimiși în judecată patru oameni. Vezi В.И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы....*, p. 19.

[44] Ж-Л. Каррa, *История Молавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств*. СПб., 1791, p. 64.

[45] P. Cernovodeanu, A. Lazea, M. Carataşu, *Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5. Bucureşti, 1973, p. 1036.

Pe monarhul rus nu-l afecta deloc faptul că hotărârea luată de el lovea dureros în mândria și demnitatea lui Dimitrie Cantemir. În fond, ea anula propriile promisiuni și obligații asumate de țar față de principe în 1711, și totodată lipsea de bază juridică acele articole din *Diploma* acordată, care îi confereau lui Dimitrie Cantemir în Rusia un statut și privilegii speciale.

Domnitorului moldovean i s-a dat clar de înțeles că țarul nu dorea să renunțe la principiul fundamental al monarhiei absolute – dreptul exclusiv al autocratului de a judeca și osândi la el în țară. El nu intenționa să împartă cu nimeni monopolizarea dreptului de a adopta și modifica legi, de a judeca și de a pedepsi. Toți ceilalți, care trăiau sub sceptrul lui, trebuiau să se conformeze și să respecte aceste legi. Cazul lui Cantemir putea crea un precedent periculos pe care Petru I, adept convins al puterii monarhice absolute, nu l-ar fi putut accepta.

O astfel de atitudine față de principele moldav s-a manifestat și în următorii ani, după cum atestă hotărârea Senatului Guvernator, din 25 noiembrie 1718, înaintată „Prealuminatului prinț rus și domnitor moldovean", prin care „se aduce la cunoștința prealuminatului prinț și domnitor moldovean, Cantemir, decretul Suveranului, ca el (D. Cantemir – n.n.) … de-acum încolo să nu mai trimită pe nimeni dincolo de graniță, fără a lua de la Cancelaria Departamentului soliilor sau de la guvernatorul Kievului documente de călătorie"[46].

Motivul atitudinii atât de dure a țarului și a Senatului ține de faptul că, în urmă cu un an, domnitorul îl lăsase pe slujitorul său, Ivan Vracniță, să „plece peste graniță fără documente de drum ... împreună cu niște negustori greci... pentru a-și vedea mama, care locuia la Iași... și nu i-a poruncit ca la Kiev să se prezinte guvernatorului"[47].

Astfel, în continuarea dispozițiilor lui Petru I, adoptate în anul 1715, care încălcau privilegiile de la punctul 2, decretul țarului și hotărârea Senatului anulau practic și punctul 3, care prevedea: „... Principele poate călători liber la Moscova și în alte orașe, la fel și trimișii lui, și (poate) să-i trimită pe feciorii săi la învățătură în orașe importante și în alte țări creștine"[48]. În fond, cu evenimentele evocate se încheie scurta biografie a domnitorului Moldovei, Dumitrașco Vodă, aliatul politic și militar al suveranului rus, și începe istoria vieții și activității Prealuminatului prinț al Imperiului Rus, Dimitrie Cantemir. Aceste schimbări în statutul prințului s-au reflectat și în corespondența sa personală cu țarul. De atunci, încheindu-și epistolele către Petru I, el semna deja cu „Al Majestății Voastre preaplecat/ preasupus/ cel mai netrebnic rob, Dimitrie Cantemir"[49].

După moartea soției (1713), până în anul 1719, Dimitrie Cantemir își petrecea cea mai mare parte a timpului la domeniile sale din regiunea Komariţkaia, venind cu diferite treburi doar rare la Moscova și Sankt-Petersburg. Principalele lui preocupări erau educația copiilor, administrarea gospodăriilor din domeniile atribuite și activitatea zilnică intensă, de om de știință și de scriitor. Acestea din urmă, ca și vechiul interes al prințului pentru istorie, filosofie și religie erau stimulate de solicitările personale ale țarului. De fapt, toate operele lui Dimitrie Cantemir, scrise

[46] РГАДА. Ф.248. Правительствующий Сенат. Оп.3. Д.111. Л.597.

[47] *Ibidem*, Л.595об.

[48] *Письма и бумаги императора Петра Великого (ПИПВ)*, t. XI, Вып. 2, Москва, 1964, p. 62, №. 4651.

[49] Victor Ţvircun, *Moştenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 167–181.

și editate de el în Rusia, între anii 1715–1722, au fost comandate de țar. Deoarece prințul își scria lucrările științifice în limba latină, pentru traducerea lor în rusă, din dispoziția lui Petru I, i-au fost repartizați absolvenți ai Academiei slavo-greco-latine din Moscova. Astfel, în anul 1715, a fost numit în calitate de secretar-traducător al lui Dimitrie Cantemir, I.I. Ilinski-Iaroslaveț, care se ocupa de traducerea scrisorilor și operelor prințului. De mâna lui a fost transcrisă varianta definitivă a operei fundamentale a savantului *Descrierea Moldovei*, terminată în anul 1716, iar după aprobarea ei de către suveran a fost înaintată Academiei din Berlin, al cărei membru Dimitrie Cantemir fusese ales cu doi ani înainte.

La începutul anului 1719, prin aceeași dispoziție a țarului, la reședința prințului a fost trimis traducătorul Dmitri Grozin, căruia i s-a încredințat traducerea altei opere fundamentale a lui Dimitrie Cantemir, *Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman*, elaborată în decursul anilor 1716–1718. La începutul anului 1720 traducerea „a fost terminată și înmânată Majestății Sale Prealuminate – țarul”[50].

O confirmare a faptului că lucrările lui Dimitrie Cantemir erau elaborate din dispoziția țarului este și *Scurta povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, scrisă de prinț „întru împlinirea voiei Majestății Sale Țarul”, în a doua jumătate a anului 1720[51]. Mai multe pasaje din această lucrare au fost apoi incluse de Petru I în textul *Istoriei Războiului Nordului*, aflat în pregătire[52].

Tot la comanda lui Petru cel Mare, cu o motivație politică evidentă, în anii premergători campaniei persane, Dimitrie Cantemir a scris o carte despre religia musulmană, intitulată *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*. Redactată în latină, ea a fost tradusă de I.I. Ilinski-Iaroslaveț în rusă și publicată la Sankt Petersburg în 1722. Cartea a beneficiat de sprijinul vădit al împăratului și de implicarea lui directă în publicarea ei cu o incredibilă rapiditate, dar și în temperarea unor explicabile reticențe venite din rândul membrilor Sfântului Sinod.

Numeroasele solicitări adresate de Dimitrie Cantemir lui Petru I, în care ruga să fie numit într-un serviciu public[53], realizarea la comandă a unor lucrări științifice, ca și căsătoria prințului cu Anastasia Trubeţkaia, reprezentantă a uneia din cele mai vechi familii aristocratice din Rusia, au dat rezultate. Prin decretul țarului din 20 februarie 1721, Cantemir a devenit membru al Senatului Guvernamental, principalul organ de stat al țării și a fost „promovat consilier secret”[54].

Pe de o parte, includerea lui Dimitrie Cantemir în componența organului puterii legislative, executive și judecătorești a țării dovedea nivelul înalt al încrederii

---

[50] *Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего Правительствующего Сената*, Т.1, СПб., 1868; В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p.172.

[51] *Гистория Свейской войны. (Поденная записка Петра Великого)*. Составитель Т.С. Майкова, t.1. М., 2004, том 1, p. 25; В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 385.

[52] РГАДА, ф.9, Отд. 1, д.6; В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 385.

[53] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 202, 204–205, 207, 227, 237, 251.

[54] РГАДА, ф.154, оп.2, кн.2, д.163, л.2; А.Н. Филиппов, *Правительствующий Сенат при Петре Великом и его ближайших преемниках.* Санкт-Петербург, 1911, p. 90.

personale, pe care i-o acorda monarhul rus, și al recunoașterii meritelor prințului. În același timp, promovarea sa în grad de consilier secret, a devenit un motiv de nemulțumire a prințului și de nenumărate solicitări adresate persoanelor sus-puse, cu rugămintea de a fi avansat. Într-una din scrisorile adresate țarinei Ecaterina Alexeevna, Dimitrie Cantemir menționa că „Anul trecut Majestatea Sa Împăratul a binevoit să-mi acorde nemeritatul titlu de consilier secret [care este egal ca onoare cu cel de general-maior] și mi-a poruncit să intru în Senat[55]: unde, voi spune sincer, slujba mea poate părea minoră sau de-a dreptul de nimic[56].

În principatul meu mi-a fost dat să am nu numai ranguri atât de înalte, dar și devotamentul meu față de Majestatea Sa Împăratul a fost mult mai eficient, decât cel al principelui muntean Brâncoveanu, care numai prin promisiuni de credință mincinoase și-a obținut cinstea de a fi Cavaler al Ordinului Sfântului Andrei[57], iar eu, păstrându-mi credința cât am putut mai bine, servind-o în toate cazurile când a fost necesar [avându-vă martoră, eroină a secolului nostru], nu voi putea oare să-mi iau îndrăzneala de a vă ruga preasupus ca onoarea (acordată – n.n.) acestui nerecunoscător Brâncoveanu să-mi fie dăruită și mie, robul vostru credincios? Și asta nu pentru că-mi doresc eu slavă, ci pentru slava și onoarea Majestății Sale Împăratul, care nu numai celor merituoși, dar și celor nemerituoși (ca și mie, mărturisesc) nu le-a refuzat niciodată nemărginita sa milostenie.

De aceea, preamilostivă împărăteasă, pe tine, singura salvare spre care se îndreaptă toți, te rog preasupus să intervii la preamilostivul nostru Împărat pentru ca, prin mila ta, [deși] nu sunt demn prin meritele mele de onoarea acordată principelui mai sus menționat, adică cea de Cavaler al Sfântului Apostol Andrei, eu mă leg în fața Domnului, Cel care le vede pe toate, ca, așa cum m-am legat dintru început, să slujesc cu sfințenie și neabătut până la ultima (mea) suflare”[58].Tot atunci Dimitrie Cantemir i-a amintit suveranului de mai vechea propunere de a i se acorda lui, prințului, gradul de general plin[59]. Pregătirile de război, care au urmat în curând, și participarea sa la Campania din Persia, dar și sfârșitul său prematur au făcut ca Dimitrie Cantemir să nu aibă parte de recompensarea dorită. Însă remarca prințului cu privire la faptul că rangul de consilier secret, conform poziției din *Tabelul rangurilor*, nu i se părea corespunzător, a fost luată în considerare și, ca urmare, în

[55] La 20 februarie, din ordinul lui Petru I, Dimitrie Cantemir a fost numit membru al Senatului Guvernamental și i s-a conferit rangul de consilier secret. В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав…*, p.186.

[56] Despre activitatea lui Dimitrie Cantemir în Senatul Guvernamental, vezi: В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав…* p. 221–231 și В.И. Цвиркун, *Политическая и государственная деятельность Дмитрия Кантемира в России*, В: „Стратум плюс”, № 5, 2021, p. 423–434.

[57] Constantin Brâncoveanu (1654–1714), domnitor al Țării Românești, a fost decorat cu ordinul Sfântul Andrei Cel dintâi chemat.

[58] Рукописный отдел Института Русской Литературы (РО ИРЛ) *Материалы относящиеся к Кантемиру Дмитрию Константиновичу. Письма его к Екатерине*, дом. Фонд 166. Опись 1. Дело 56, лл. 7–8; Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 307–308.

[59] В.И. Цвиркун, *«Того ради прошу, всемилостивейшая императрица государыня, дабы сие нижайшее мое прошение милостиво выслушать соизволила»*. („De aceea vă rog, preamilostivă împărăteasă, să binevoiți a asculta preaumila mea rugăminte”). *Письма Димитрия Кантемира к императрице Екатерине I Алексеевне. 1719–1723 гг*, В: „Исторический Архив”, № 3, Москва, 2017, p. 188–195.

anul 1724 a fost avansat la treapta a 4-a a acestui *Tabel* la treapta a 3-a, care corespundea gradului de general-locotenent.

După ce a devenit membru al Senatului Guvernamental, Dimitrie Cantemir a participat activ în anii 1721–1722 la ședințele și activitatea celui mai important organ al țării, unde se dezbăteau și se luau deciziile privind problemele fundamentale ale dezvoltării Rusiei[60]. Astfel, participarea la activitatea Senatului a făcut ca Dimitrie Cantemir să intre în rândurile celor mai apropiați consilieri ai lui Petru I. Această apropiere s-a manifestat vădit în timpul Campaniei din Persia, din anul 1722. Numit, împreună cu contele P.A. Tolstoi, consilier pe probleme orientale, i-a fost încredințată organizarea și funcționarea cancelariei de campanie a împăratului.

Prin strădуința lui Cantemir în tipografia de campanie a fost tipărit manifestul „în limbile turcă, tătară și persană", care explica populației Caucazului de Nord motivele și scopurile campaniei demarate. El era adresat atât „comandanților, cât și venerabililor imami, și muadzinilor și altor slujitori ai religiei, iar în sate, autorităților și negustorilor, și prăvăliașilor, și meșteșugarilor, și calfelor și ucenicilor, tuturor"[61].

Pe toată durata campaniei Dimitrie Cantemir l-a însoțit peste tot pe împărat, participând împreună cu el la consiliile de război, la întâlnirile și discuțiile cu conducătorii locali și la vizitarea monumentelor cultural-istorice din Derbent[62].

În timpul campaniei din Persia s-au manifestat în modul cel mai evident legăturile afective dintre Dimitrie Cantemir și Petru I. Încă de când se afla la Derbent prințul a căzut la pat, iar la întoarcere n-a mai putut merge călare, călătorind mai mult în caretă. Starea sănătății i-a fost agravată și de vremea rea, și de furtuna abătiră asupra vasului lui A.Volînski (pe care se aflase prințul – n.n.) la întoarcerea de la Astrahan[63].

Timp de o lună pe Cantemir l-a tratat L.L. Blumentrost, medicul familiei imperiale. Tratamentul dădea când rezultate mai bune, când mai puțin sesizabile, dar deja la 17 octombrie prințul îi scria lui A.D. Menșikov că „... deși am deja o stare a sănătății mai bună, totuși mă simt tare slăbit"[64]

Petru I a manifestat o grijă deosebită pentru starea sănătății prințului. Chiar a doua zi după sosirea lui Dimitrie Cantemir la Astrahan, împăratul i-a făcut o vizită, interesându-se de sănătatea lui. Toată luna octombrie împăratul l-a vizitat adesea pe prințul care se lupta cu boala, purtând cu el îndelungi convorbiri cu caracter privat. Veneau frecvent în casa lui Cantemir, împreună cu Petru I, ambasadori străini, generalul-amiral F.M. Apraksin și vechea sa cunoștință, contele P.A. Tolstoi.

Ultima oară Dimitrie Cantemir și Petru I s-au întâlnit la 4 noiembrie 1722, în ajunul plecării împăratului de la Astrahan la Moscova. În această zi, „pe seară el (Petru I – n.n.) a binevoit să vină la noi (în casa lui Cantemir – n.n.) cu amiralul (Apraksin) și cu Piotr Andreevici (Tolstoi), a stat vreo trei ore și apoi și-a luat rămas bun pentru totdeauna"[65]. Nu le-a mai fost dat să se mai vadă.

---

[60] В.И. Цвиркун, *Политическая и государственная деятельность Дмитрия Кантемира в России*, В: „Стратум плюс", № 5, 2021, p. 423–434.

[61] В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p.194.

[62] *Ibidem*, p. 198–200.

[63] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 333.

[64] *Ibidem*, p. 297.

[65] *Ibidem*, p. 345.

Subliniind bunele relații personale stabilite între Dimitrie Cantemir și Petru I, trebuie să menționăm că ele treceau pe planul doi când era vorba de interese de stat. Deși știa foarte bine cât de grav bolnav este prințul, împăratul îi cerea totuși, cu insistență, în mai 1723, „să vină imediat la Sankt-Petersburg" pentru a participa la negocierile cu Ismail Bek, ambasadorul șahului persan, Hussein[66], și numai la intervenția lui A.V. Makarov, secretarul de cabinet al împăratului, ordinul a fost anulat.

Cele prezentate mai sus ne permit să afirmăm că relațiile reciproce dintre Dimitrie Cantemir și Petru I reflectă istoria a două personalități excepționale, a doi bărbați de stat, istorie care a evoluat de-a lungul mai multor etape. Prima – de la alianța politico-militară între doi conducători, din primăvara anului 1711 și până în toamna aceluiași an, când principele, pierzându-și tronul, a emigrat împreună cu toată familia în Rusia. A doua – din toamna anului 1711 până la începutul anului 1715, când Dimitrie Cantemir, beneficiind de drepturile și privilegiile acordate de *Diploma* de la Luțk, a continuat să rămână pentru compatrioții săi din Rusia domnitor și protector, sperând să revină la domnia pierdută. A treia – de la începutul anului 1715 – până la începutul anului 1721, când s-a încheiat scurta perioadă cât Dumitrașco Vodă a fost domnitor al Moldovei și aliat politic și militar al suveranului rus, și a început existența și activitatea Prealuminatului prinț al Imperiului Rus, Dimitrie Cantemir, investit cu titlu, dar fără putere. A patra – anii 1721-1723 – perioada de strânsă colaborare cu Petru I, în calitate de consilier foarte apropiat și de membru al Senatului Guvernamental.

THE EVOLUTION OF RELATIONSHIPS BEETWEN DIMITRY CANTEMIR AND PETTER THE GREAT

Abstract

Despite the continuing interest in the scientific community in the biographies of the Moldavian ruler Dmitry Cantemir and the Russian Emperor Peter the Great, in the history of Moldovan-Russian relations in the first quarter of the XVIII century, many topics and problems related to them continue to remain little or completely unexplored. Among the latter is the history of the relationship between these two statesmen. This article is an attempt to trace the evolution of these interpersonal ties during the years 1711–1723, the time from their first contacts to the death of the Moldavian prince.

Along with extensive literature related to this topic, the author used numerous archival materials from the archives of the Russian Federation.

[66] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 376–377.

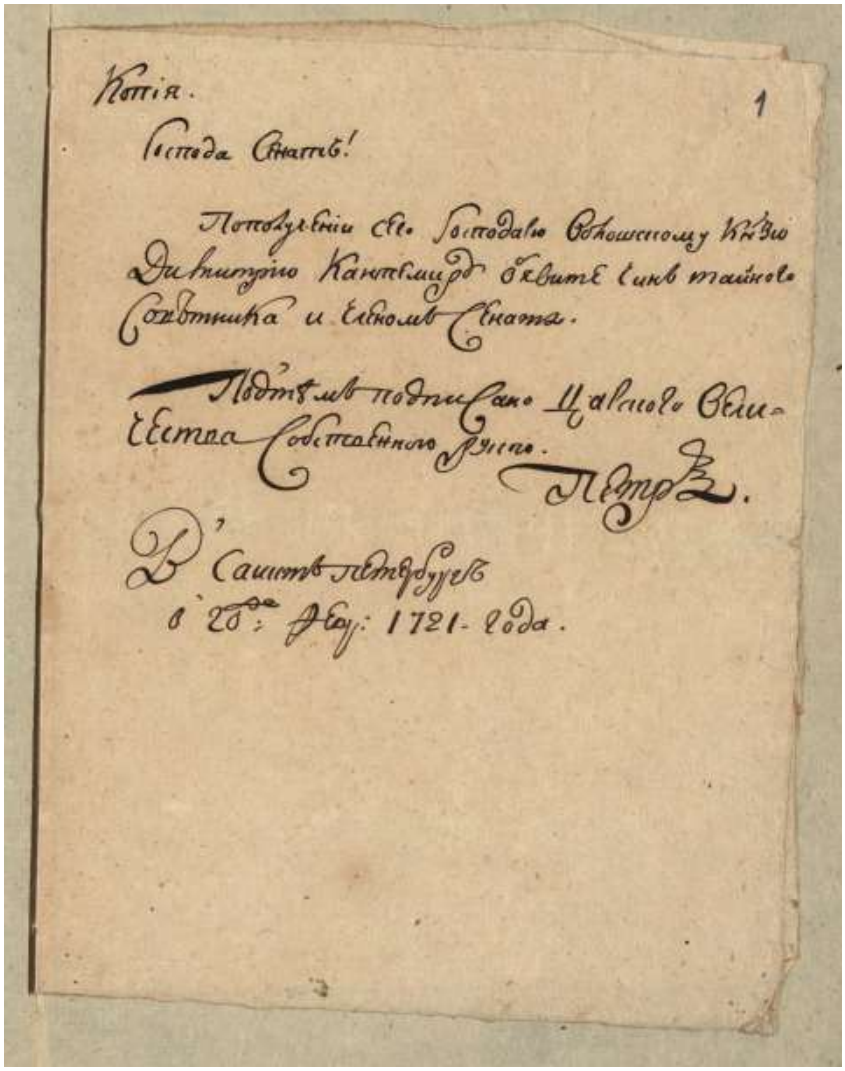

Копія.

1

Господа Сенатъ!

Потомужъ Его Господарь Волошскому Князю Димитрію Кантемиру быть Сенатскаго Совѣтника и Членомъ Сената.

Подтвержденіе подписано Царскаго Величества Собственною рукою.

Петръ.

В Санктъ Петербургѣ
в 28 день Генв: 1721 года.

Copia dispoziției lui Petru cel Mare către Senatul Guvernamental al Rusiei privind numirea lui Dimitrie Cantemir în calitate de membru al Senatului
(Российский Государственный архив древних актов (РГАДА), ф.154, оп.2, кн.2, д.163, л.1).

MODERNITATEA ROMÂNEASCĂ TIMPURIE. REFLECȚII ISTORIOGRAFICE

GHEORGHE CLIVETI

Cuvinte-cheie: Epoca modernă; Modernitatea; Începuturile epocii moderne pentru Europa Occidentală; Cazul particular al modernității românești; Reflecții istoriografice; Implicațiile „tezismului marxist"; noile perspective istoriografice.

Keywords: the Modern Age; the Modernity; the beginnings of the Modern Times for the Western Europe; the particular case of the Romanian Modernity; the historiographical reflections; the implications of the "Marxist thesism"; the new historiographical perspectives.

Poate mai mult decât oricare alt gen al *scrisului*, cel *istoric* a tot fost considerat sau evaluat, după adecvate criterii, „profesional" definibile încă din secolele XVII și XVIII până să ajungă a fi străbătute de ascuțit spirit pozitivist, prin raportarea sa la timpurile de care „productibil" a ținut ori asupra cărora s-a referit. S-au înfipt, de altfel, ca „loc de comună consimțire", în dezbateri de specialitate, chiar ocazionale, două „adevăruri", unul, că *scrisul istoric* reflectă, prin însăși natura sa, timpurile când „s-a produs", iar celălalt, că *istoricul* își apropie sieși, vocațional și pe temei de operă, „chemarea" de a fi „conștiință a epocii/timpurilor sale". I-a fost dat, așadar, *istoricului* să tot fie „om al timpului său, în trecerea de timpuri". Iar pe măsură ce avea să confere, metodologic și conceptual, în spirit pozitivist, caracter „eminamente științific" scrierilor sale, de la studii și articole la monografii și sinteze, „se simțea", chiar „se arăta" convins că le-a învrednicit „străbaterii de timpuri". La parametrii științifici ai contribuțiilor de specialitate, *istoricul* devenea încercat de măcar sentimentul că *el și opera* pe care o realiza „se sorteau", prin comparație cu fie *artistul și creațiile sale*, fie *savantul* și demonstrațiile-i de *știință pură*, dăinuirii „peste trecătoare timpuri". Prea animat de științific deziderat, istoricul „se vedea" absorbindu-se „ascezei" studioase comparabile „turnului de fildeș al artistului". Nu și-a prea putut însă înfrâna, decât prin umana îndurantă excepție a dedicării sale științei înainte și dincolo de orice, „chemarea" de care erau animați mai toți din „breasla sa" de a *scrie și a face istorie*. Era „chemarea" semnificând, cum mirific notase Miron Costin, „biruința gândului să scoată lumii la vedere felul neamului"[1]. Or, de o atare „biruință de gând" se „arătau" deja de mult, încă de „prin vremile" Logofătului, „la noi și aiurea", ca îndemnați, știutori de carte, fiecare „pe limba sa", spre a scrie cu prioritate despre trecutul propriului „neam", încât dinspre „arătarea felului" de așa ceva să fie scrutate și „înțelesurile schimbărilor lumii". *Scrisul istoric* devenibil îndeosebi etnocentrist, chiar și încadrabil universalist, învigora considerabil *istorismul*[2], căruia, dincolo de denaturări provocabile asupra-i de excese ideologice ori extremist „căuzașe", nu i s-ar

[1] Miron Costin, *Opere*, ediție P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 241 (*De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*).

[2] Alexandru Zub, *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc*, ediția a II-a, Iași, 2013, *passim*.

putea tăgădui propensiunea, pe desigur măsura plierii sale ascendentului virtuților *Logosului* față de cele ale preavibrantului *Pathos* sau ale câteodată preauscatului *Ethos*, întru discurs deopotrivă *adevărat* și *frumos*, altfel spus, respondent atât dezideratului *științific* al istoricului, cât și vocației literare, artistice, a acestuia. În note de *istorism*, scrisul, „la noi", despre „trecutul neamului", cu „învățăminte" spre a se tot scruta „viitorul", avea să-și vădească temporalitatea sa, de o intensitate poate mai accentuată decât atunci când i se dădea să-i fie „obiect" de raportare, cumva detașabil de sentimental *parti-pris* scriitoricesc, devenirea „omenescului universal".

Din chiar începuturile sale și pe măsură ce și-a apropiat ori învederat „certitudinile", Modernitatea și-a avut reflexu-i istoriografic. Acesta, cam vag ceva timp, a devenit mult încărcat de „înțelesuri". S-a și notat, de altfel, pe ton parcă înadins postulant, că *a fi modern înseamnă a vrea să fii modern și a te recunoaște ca atare...*; *abia Modernitatea, și ea întâia oară, s-a înțeles pe sine ca epocă și a creat și celelalte epoci...*; *spre deosebire de Evul Mediu, Epoca Modernă nu există înainte de momentul autoexplicării sale, acest moment nefiind motorul ei, dar ea are nevoie de el pentru a se structura*[3]. În spirit speculativ-generalizant, înfloritor din perspectiva *istoriei ideilor*, *Modernitatea* se releva, așadar, ca *fapt de conștiință*, voluntar autodefinindu-se, încât să-și „comande" imperativ, ea însăși, oglindiri de sine, cu deosebire prin *scrisul istoric*. Ea și-a căutat și aflat, e drept, atare oglindiri în motive artistice și meditații teologico-ideologice, precum cele ale Renașterii și Umanismului timpuriu, în semne de reconsiderare a „învățămintelor" filosofiei, a menirii politicii, cu verdict machiavellian de fecunditate a răului, recte a gesticii transcendente preceptelor moralei creștine întru finalitate rațional pozitivă de acte, ceea ce transfigura, pe val de „timpuri noi", anticul considerent aristotelian al *binelui* primordial nutribil de tot *bine*, spre fericirea Cetății[4]. În numai reflex istoriografic, însă, Modernitatea se putea „arăta pe sine" ca un tot semnificant devenibil și substanțial legitimant. Dificil ar fi totuși de stabilit începuturile scrierii istoriei în spiritul Modernității și despre aceasta însăși. Și mai dificil ar fi să se admită argumentat și convingător că acele începuturi le-ar fi devansat, fie și cât de cât, pe cele ale redărilor tot în scris, întâi „de mână", apoi „sub tipar", de mereu „date lumii învățături teologice", de mai întotdeauna „proaspete" cugetări filosofice sau de însuși cursul vieții „cerute" (re-)codificări juridice. Și chiar de când, cam de pe la mijlocul de secol XV, aveau să se „sortească" tiparului, nu s-ar putea spune că prioritatea „luminii" acestuia ar fi revenit scrierilor de gen istoric.

Pe de altă parte, a ajuns tot mai discutabilă de ceva timp „pretenția modernilor" de a le fi revenit, sub însemn renascentist, întâietatea și chiar proprietatea scrisului istoric în deplin „înțeles" rațional, conceptual și metodic, al acestuia[5]. Și-au avut „glas" de asemenea „pretenție" prin îndeosebi negarea „apetenței medievalilor", a

[3] Hans Blumenberg, *Legitimitatea timpurilor moderne*, trad. din germană, București, 2019, p. 134 și urm.

[4] Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*, trad. din franceză de Mona Antohi, cu excelent studiu introductiv de Sorin Antohi, București, 1992, p. 27–40; Elvira Sorohan, *Machiavelli după Machiavelli*, în vol., de idem, *Măștile puterii*, Iași, 1996, p. 7–23.

[5] Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, Berlin und München, 1911; Georges Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971; v. și Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 10 și urm.; Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, 1979, p. 121–143.

capacității sau „probelor" lor pentru „autentic" scris istoric, „analelor" ori „cronisticii" nerecunoscându-li-se caracter propriu-zis istoriografic, ci numai „funcția" de izvoare vag narative ale istoriei. S-a admis acea „pretenție" în mai ales mediul pozitivist al „școlii istorice germane", acribios sintetizantă, la cumpăna secolelor XIX și XX, de reconstituire factualice a trecutului omenesc, după strict observate norme metodologice, și, de interpretări căutat culturale, de orizont al faimoasei *Kulturgeschichte*[6]. În acel mediu, influențabil asupra altora, de „limbi" diferite de cea germană, mult, atunci, înfloritoare și cuceritoare de spirite, se admiteau începuturi ale „noii" istoriografii ca „îngemănate", chiar absorbite celor ale literaturii, cam de prin „vremea" Renașterii, când și recursul la „antici" era motivul salutar pentru „convingătoare scriitură". Se justifica, astfel, punerea sub semnul îndoielii valorea istoriografică a „analisticii și cronisticii medievalilor". Reconsiderarea valorică a acestora avea să survină însă tot mai clar după încrâncenatul mijloc de secol XX și pregnant în mediul francez de *la nouvelle histoire*[7], unde s-au admis și probat „antecedențele medievale" ale istoriografiei moderne[8]. Chiar și recunoscându-se atare „antecedențe", prevala evaluarea scrisului istoric din perspectiva timpurilor moderne prin raportare la „modelul clasic al anticilor", creator „filtrat de renascentiți". Problema care se punea era aceea a două repere de temporalitate, unul al „sfârșitului occidental" al Antichității, marcat de Sfântul Augustin și de „prăbușirea" Romei Imperiale, însă „oriental ascuns" prin continuitatea Imperiului devenit Bizantin[9], iar celălalt al demarajului Modernității, cu presupunerea unui Ev de Mijloc[10]. În privința începuturilor Modernității, cu reflexul ei istoriografic și decantaju-i de semnificații survenibile dintr-o „serie de renașteri", de la cea „carolingiană" și cea „teologico-filosofică, tomisto-scolastică", la cea Mare, dau adeseori motiv de „discuții" cuvintele lui Bernard de Chartres de prin secolul al XVII-lea, conform cărora „modernii stau ca niște pitici neînsemnați cocoțați pe umerii unor uriași, antici"[11].

Deși „chemată" să le fie reflexul lămuritor, istoriografia nu a și impulsionat sau orientat, prin ea însăși, „semnele" ori „înțelesurile" începuturilor Modernității. În Renașterea Mare, cu centralitatea ei italiană, arta, în toate ramificațiile ei, inclusiv cea a scrierilor beletristice, a avut întâietatea „dării semnelor noutății" de, firește, îndeosebi spectru *umanist*. Pe măsura iradierii europene a „fenomenului" Renașterii,

---

[6] Moritz Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*, München, 1919.

[7] *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel, Paris, 1978, p. 210–241, cu deosebire.

[8] Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1918, p. 18 și urm.; v. și traducerea în română, cu note și comentarii de Ovidiu Pecican, *Istorie și cultură istorică în Occidentul medieval*, Iași, 2019; v. și Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, f.a., p. 9 și urm., 23 și urm.

[9] Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. din franceză de Dragan Stoianovici și Lucia Vlad, București, 1997, carte clasică; Gh. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, Lecție de deschidere de curs universitar la Facultatea de Litere din Iași, în vol. *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istorică românească*, ed. Ion Agrigoroaiei, Vasile Cristian și Ion Toderașcu, Iași, 1993, p. 226–249.

[10] Vasile Cristian, *Considérations sur le commencement de l'époque moderne dans l'histoire universelle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XVIII, 1979, nr. 2, p. 313–328.

[11] *Apud* Matei Călinescu, *Cinci fețe ale Modernității. Modernism. Avangardă. Decadență. Kitsch. Postmodernism*, București, 1995, p. 15, 26.

cu vectorul ei ideologic, Umanismul, s-au mult „adunat" cugetări și scrieri de „nouă politică", vădind, într-un decurs de cam două sute de ani, distanța uriașă de la spiritualele „înțelesuri" ale eseului „ieșit de sub pana" lui Dante, *De Monarchia*, unde „adevărul divin" propovăduit dinspre Altar prevala asupra menirii „lumești" a Tronului, la raționalitatea rece, chiar cinică, a considerării puterii revenibile Principelui dispunând de „orice mijloc" pentru atingerea „scopului" asimilant „binelui Statului". Reforma religioasă, cu fructul ei, Protestantismul, a incitat dezbateri aprinse și scrieri teologico-politice, într-un timp când războaiele, religioase ori nu, dar tot mai sângeroase, au condus, din implicita lor „căutare a păcii", spre regândirea „dreptului între principi", ca „al ginților" pe fundalul unei lumi ce-și lărgea cuprinderea „grație" descoperirilor geografice. Dintr-un atare „complex de fenomene", scrisul istoric, prin însăși natura sa de „judecată mereu după", s-a desprins cu greu spre a-l reflecta, fiind, până spre anul 1500, chiar în mediul italian renascentist, cam firav. De la Leonardo Bruni, Flavio Biondo și Lorenzo Valla, cu meritul „sondajului" fie și încă nu prea clar metodic al „izvoarelor cunoașterii trecutului", la Francesco Guicciardini, „progresele" de studiu și de discurs n-au fost spectaculoase, cum aveau „să se vadă", pe întindere treptat europeană, după 1550 și îndeosebi în decursul secolului al XVII-lea. S-ar și putea explica, de aceea, de ce, în monografii sau sinteze *clasice* privind Renașterea și Reforma sau *de plano* începuturile Modernității, referirile asupra scrisului istoric „de pe atunci" apar cam „subțiri"[12]. O explicație pentru subțietatea de acele referințe a putut ține de continuitatea „cronisticii" de manieră „medievală" și până prin anii 1500, cu *gesta* ca „din grație divină". S-ar și putea admite că începuturile Modernității, ale „lucrării" încă neștiutului ei cuvânt „în lume", precum a celui divin din *Facerea*, sublimată ioanin-evanghelic, au incubat „trecerea" procesuală și cam lentă de la „cronistică" frecvent de Curte princiară la istorie de autorialitate personalizată, de spirit sustrabil, după posibilități, auspiciilor monarhice, voluntar independent. Iar impulsul dat unei atare „treceri" a fost unul esențialmente politic, reverberant și înspre acte culturale, cărturărești. Chiar și pentru „fenomenul artistic renascentist", la culminația sa din secolele XIV–XV, „operase" acel impuls, ca „datorat" însăși autorității princiare a lui Lorenzo Magnificul[13]. În secolele XVI–XVII, scrierea istoriei în vederea receptării de cărturari, spre „binele" scriiturii lor, a respectivului impuls. „Centralizarea" entităților statale în Occident s-a intensificat, se știe, încă de prin a doua jumătate a secolului al XV-lea și mai ales pe timpul celui următor. Principii tindeau să-și ilustreze titlul de *suprema potestas*, „tradus", acesta, cum vădea Jean Bodin „pe firul" capitolului VIII al cărții I din a sa disertație *De la République* (Paris, 1538), ca *souveraineté*, de o nouă, modernă, semantică[14]. Mai fiecare Curte *suverană*

[12] Henri Pirenne, *La fin du Moyen Âge*, vol. I, *1285–1453*, vol. II, *1453–1492*, Paris, 1931; Henri Hauser și Augustin Renaudet, *Les débuts de l'Âge Moderne. La Renaissance et la Reforme*, Paris, 1938; Jean Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Paris, 1973; Pierre Chaunu, *Le temps des Reformes*, vol. I, *La crise de la Chrétienté, 1250–1500*, vol. II, *La Réforme protestante*, Bruxelles, 1984; Georges Duby, *Arta și societatea, 980–1420*, vol. I–II, trad. din franceză de Marina Rădulescu, prefață de Răzvan Theodorescu, București, 1987.

[13] Jacques Le Goff, *Istoria politică mai poate fi coloana vertebrală a istoriei?*, în vol., de idem, *Imaginarul medieval*, trad. de Marina Rădulescu, București, 1991, p. 454 și urm.

[14] Jacques Maritain, *Omul și Statul*, trad. de Livia Iacob, Iași, 2008, p. 50–53.

s-a simțit în presantă necesitate de a se legitima prin a-și invoca un trecut glorios și „o misie" de îndeplinit, de unde și evanescența primordială a *istorismului*. Iar necesitatea legitimării istorice s-a presupus, întru chiar al ei spor de probitate, cu cea a restaurării juridice a fiecărei Curți, din mai ales Occidentul devenibil modern. Regândirea machiavelliană a sensului ori menirii *politicii* a survenit, fără îndoială, din conștientizarea necesităților *de noutate*. Și nu a fost o pură întâmplare că regândirea de florentin a *politicii* s-a întrepătruns, la el, cu vocația de *istoric*[15] și practica *diplomației* pătrunse inexorabil de considerente *juridice*.

Curțile princiare, în căutare sau afirmare de suveranitate, se confruntau cu foarte tensionate dificultăți de a răspunde unor complexe probleme, la trei mai ales; una, a rivalității de putere între entitățile suverane, cu suscitarea ideii și practicii de „nou drept al ginților"[16]; o alta, a repercusiunilor asupra „tradiționalei" dualități Tron – Altar provocate de Reformă, prin îndeosebi „teza" căutării directe de creștin, fără intermediere ecleziastico-papală, a mântuirii; și o a treia, a redefinirii raportului între suveranul monarhic și supușii săi erijați ca „nouă nobilime" și animați, la rându-le, de ideal nou artistic și de ambiții de putere. „Cezaropapismul", cu a sa dublă ipostaziere, spirituală și secular, ca din exclusivă vrere divină, sucomba în fața „doctrinei" disjunctivante pentru Credință și Gnoză. Inchiziția papală, ca procedeu „anti-eretic", avea să-și vădească, peste cortegiul ei de „victime", ineficiența, „trecerea" ei înseși la un „index" dictat de cursul timpurilor. Monarhismul „s-a văzut" nevoit, tocmai spre a străbate un atare curs, să devină *absolutist*, pe temeiul redefinirii Statului ca totală exponențiere princiară a „legii naturale" ce-i conferea *ființă* sau *putere*. Curtea princiară „s-a nevoit", de aceea, să se afirme, la nivelul fiecărui Stat suveran, ca însuși centrul de putere politico-diplomatică și militară, precum și de viață culturală, intelectuală sau artistică. Prin consecință, asupra cărturarilor și creatorilor artistici, deși tot mai animați de spirit de independență creativă, Curtea monarhică exercita multă atracție, chiar fascinație. Se asigura astfel Monarhului un plus de legitimare a puterii, la parametri de luxuriant cult. Puterea și prestigiul fiecărui Monarh „se cereau" însă spre a fi confirmate prin confruntarea sa politico-diplomatică și militară cu Alții, disputanți de hegemonie pe plan „regional" ori chiar european. De prin întâiul pătrar al secolului al XVI-lea și până spre mijlocul celui următor disputa, sub pretext religios, ca între principii catolici și cei protestanți, însă cu esențială miză hegemonică, învederată îndeosebi de Războiul de Treizeci de Ani, s-a tot amplificat „la capitolul ei" de operațiuni militare suspectabile de atrocități și reclamante de demersuri diplomatice menite „reinstaurării păcii". S-a tot resimțit acuitatea „chestiunii ordinii și păcii consensuale între suverani". Papa Iulius al II-lea, în calitatea sa de „suveran temporal", încercase, încă de pe la începutul secolului al XVI-lea, să rezolve „chestiunea", prin faimoasa-i Bulă a „ordinii de preseanță", zisă și „de precedență", pentru „principi", în treptat-descendentă „îndrituire" a acestora, după, se înțelegea, cea a Sanctității Sale: regele Franței (*Sa Majesté Très Chrétienne*), regele Spaniei (*Sa Majesté Catholique*), regele Portugaliei (*Sa Majesté*

[15] Niccolo Machiavelli, *Istoriile florentine*, trad. de Nina Façon, București, 1968.

[16] Henri Lapeyre, *Les monarchies européennes du XVIe siècle. Les relations internationales*, Paris, 1967, *passim*.

Très-Fidèle); regelui Angliei avea să-i revină, peste ceva timp, titlul ori „îndrituirea" de *Défenseur de la Paix*; Împăratului Sfântului Imperiu i se tot confirma, până și printr-un act papal din 1758, „îndrituirea" de *Toujours Auguste/Semper Augustus*; suveranul de Habsburg, titrat imperial, avea „să-și ia îndrituirea" de *Sa Majesté Impériale Catholique et Royale Apostolique*[17]. Numai că „ordinea de preseanță a titlurilor princiare și religioase" nu corespundea acerb disputatei și *de facto* ierarhizări a *statelor-puteri*. S-a căutat, prin urmare, să fie stabilit „un drept între principi, în exclusiva lor calitate de suverani". Asemenea „drept", numit și „al ginților" (*jus gentium*), a fost preconizat și ca „între principi" (*jus inter gentes*) de juriști de „școală catolică spaniolă", precum Francesco de Vittoria (*De Indis et jura et belli Relaciones XII Theologicae*, 1557) și Francesco Suarez (*Tractatus De legibus, ac Deo legislatore*, 1613)[18]. Ambii juriști „prea-catolici" înfățișau „un drept între principi" ca „natural, din vrere divină". Avea să se impună însă, sub presiunea „învățămintelor" războaielor religioase și mai ales ale Războiului de Treizeci de Ani, „dreptul rațional, contractual asumat, al ginților", prevăzut de Alberico Gentilli (*De jure belli*, Oxford, 1587) și fundamentat decisiv de Hugo Grotius (*De jure belli ac pacis*, Paris, 1625). *Noul drept*, căruia de-abia prin secolul al XIX-lea avea să i se plieze atributul de *internațional*, în loc de „al ginților", stipula valabilitatea angajamentelor contractuale *reale* între *state suverane* și amenda pe cele *pur nominale* ale „principilor". Triumfa, cum atesta Pacea din Westphalia, cu „momentele ei esențiale", 1642 și 1648, *dreptul contractual între state*, fie și sub doar invocativul temei al considerentelor religioase.

Nu a prea fost însă cum să se reveleze o deplină concordanță politico-juridică, pentru îndeosebi viața internă a mai fiecărui Stat, între Curtea monarhică, ce ținea să-și perpetueze, din „foamea-i" de prestigiu, „caracterul divin", și suveranitatea exponențiată de Monarh, însă fundamentate prin *lege*, încât Suveranul să se angajeze contractual sinalagmatic cu „egalii săi externi", spre „binele comun al echilibrului de putere și păcii". De altfel, spre a nu aduce „gravă atingere ființei spirituale a Monarhiei", chiar Hugo Grotius considerase Statele, cu supraintitularea lor princiară, ca părți suverane, contractual egale întru asumarea „binelui general", sub însă auspicii divine, de unde și invocarea valabilității încheierii tratatelor *În Numele Sfintei și Indivizibilei Trinități* (nu „Treimi"!). *Dreptul războiului și al păcii* s-a raportat la „lumea creștină", precumpănitor la „partea occidentală" a acesteia, corespondentă „sistemului de state" configurat, în anii 1642 și 1648, de tratatele din Westphalia. În respectivul „sistem", completat sau „reajustat" prin tratate ulterioare celor „westphalice", nu a fost nici măcar imaginabilă includerea Imperiului Otoman ce reprezenta „o încă năprasnică primejdie asupra Europei Centrale". A fost „trecută cu vederea" și chiar blocată accederea în același „sistem" a tocmai expansioniste Rusii, al cărei „Țar și Autocrator, după tradiție bizantină", Petru cel Mare, și-a luat, la 1721, și titlul de Împărat, „anunțând", prin recurs la *scrisori reversale*, că acorda „preseanță" doar

[17] Charles de Martens, *Guide diplomatique*, vol. I–II, Paris, 1866, p. 209 și urm. (vol. I), 12–15, 18 și urm., 193–195 (vol. II).

[18] V. și Camilo Barcis y Trelles, *Francesco de Vittoria et l'Ecole moderne de droit international* – Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye, 1927; Idem, *Francesco Suarez* – Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye, 1933; J. B. Scott, *The Spanish Origin of International Law*, Oxford, 1934.

Împăratului Sfântului Imperiu, ceea ce, „crezuse" el, însă nu i se și confirmase dinspre *Semper Augustus*, că putea fi suficient „gest" spre a-l include „ordinii titlurilor princiare și religioase a suveranilor europeni"[19]. Domnii Moldovei și cei ai Țării Românești, deși încă luptători contra Imperiului Semilunii, dar și ajungând „supuși ai Sultanului", nu întruneau cerințele formale, sub raport nou-juridic, ale titlului de suverani, încât să fi fost măcar „obiect de discuție" pentru „ordinea de preseanță". Țările lor au rămas în afara „sistemului european de State". În acel „sistem" nu s-au prea regăsit nici principii Transilvaniei, care, deși se implicară în Războiul de Treizeci de Ani, îndurau și ei „epitetul de supuși ai Sultanului". Numai regele Ciprului, „din Orient", însă cu titlu „pe stil occidental", a figurat în „ordinea de preseanță" la momentul inițierii papale a acesteia, fără ca Insula, după cucerirea ei de otomani, să fie și „parte a sistemului european de state"[20]. Or, „ordinii de preseanță" și normelor juridice ale „sistemului de state" se plia și „ceremonialul diplomatic al Curților suverane"[21]. Mai fiecare Curte se complăcea afirmării prestigiului ei prin invocarea „rostuirii" Monarhului ei în „ordinea de preseanță", ceea ce-i dădea „prilej" să-și invoce „aleasa-i menire ca din grație divină". Preferința Monarhilor pentru atare invocare umbrea cumva observarea raționalității rigorilor dreptului de la temelia „sistemului de State". De aceea, în loc de „dreptul public/contractual al ginților", cum îl preconizase Hugo Grotius, s-a impus „dreptul natural al ginților", justificant de mai ales „recursul la forță pentru creșteri de teritorii ale statelor" și pretabil „interpretărilor" filosofice sau teologico-morale, mai și suscitând o sieși adecvată *istorie*. Juriști de renume „în epocă" și exponenți*anți* de *la noblesse de robe* se învredniceau să ridice cota de spiritualitate divin hărăzită pentru „dreptul natural", mai zis și „firesc", „al ginților". Samuel Puffendorf, după ce s-a afirmat, inițial, cu disertația *Elementa juris naturae me hodo mathematica* (Leyda, 1660), printre „discipolii străluciți" ai lui Grotius, avea să dedice „opera sa, de deplină maturitate intelectuală", *De jure naturae et gentium libri VIII* (Londini Scanor, 1674), legitimării absolutismului monarhic după „principii matematico-filosofice" și ca, mai presus de orice, „din grație divină, natural revărsată asupra lumii". Supercotația dimensiunii spirituale, divine, a „dreptului natural al ginților" părea să fi „lăsat în urmă" considerarea rațională de Jean Bodin, prin *Les livres de la République* (Paris, 1576), a *suveranității Statului* și relevarea de Grotius a contractualității „legii între State". După cum, aceeași supercotație obnubila și „argumentația politico-filosofică" încercată de Thomas Hobbes, cu *Elementa philosophica de cive* (Londra, 1647) și îndeosebi *Leviathan* (Londra, 1651), pentru legitimarea absolutismului monarhic, eminamente suveranic și *ipso facto* ca al Statului. Și raționalitatea „interesului de Stat", scandată ca „*la raison d'Etat*" de cardinalul Richelieu întru anticiparea fundamentelor Păcii de la 1648, pălea sub incandescente invocații ale „dreptului natural, divin hărăzit". Consacrării „legii naturale întru fericirea menirii Curții monarhice" au servit și „argumente" dinspre „universalismul științific", Gottfried von Leibniz catadicsind să producă „metodicul" și faimosul *Codex juris gentium diplomaticus...* (Hanovra,

[19] Charles de Martens, *op. cit.*, vol. II, p. 193 și 195.

[20] *Ibidem*, vol. I, p. 200.

[21] Jean Dumont, *Le Cérémonial diplomatique des Cours de l'Europe*, vol. I–II, Amsterdam-Haga, 1739.

1693). Iar aceleiași consacrări nu-i putea fi „deranjantă" universalitatea rațională a *principiilor* newtoniene. Ca „de nișă", pentru „învățații timpului", apărea încercarea politico-rațională, sub auspiciile monarhiei parlamentare engleze, a lui John Locke, de *Treatise on Civil Government* (Londra, 1692). Acea încercare avea să capete peste ceva timp „audiență pe Continent", confirmată și de Montesquieu, cu *L'esprit des lois* (Paris, 1748).

În plin secol XVII, *Cearta Cărților* (*La Querelle des Livres/The Battle of the Books*), cu miză, după caz, politică, juridică, teologică, filosofică sau istorică, orientată „pe fond" de intima presupunere a „legii naturale" și a moralei creștine, sub „chip" de „dreptul ginților", își căuta ori afla principală referință în Curtea monarhică, de regulă spre a-i legitima prestigiul, câteodată însă și amendându-i-l, „acolo" unde i se sesizau „accente de infatuare", de „suficiență de sine". Fiecare Curte „aduna, în serviciul ei", legiști, teologi, filosofi și istorici. Se înregistra „o competiție generală" în domeniul editării actelor Curților, a tratatelor din trecutul și până înspre actualitatea „încheierilor de pace". După ce, la Curtea Franței, Jean Tillet editase un „de pionierat" *Recueil des guerres et des traités de paix... d'entre les Rois de France et d'Angleterre...* (Paris, 1577), iar „pe teren cumva neutru, flamand", Jean Jacques Chifflet produsese mai consistentul *Recueil des traités... entre les Couronnes d'Espagne et de France* (Anvers, 1643), s-au impus „colecții generale de tratate", precum, selectiv, de amintit, aici, cele de Frédéric Leonard, *Recueil des traités..., faits par les Rois de France avec tous les princes et potentats de l'Europe* (6 volume, Paris, 1693), Jacques Bernard, *Recueil des traités... faits entre les Empereurs, Rois, Républiques, Princes... d'Europe, et d'autres parties du monde, depuis la naissance de Jesus-Christ jusqu'à présent, servant à établir les droits de princes et de fondement à l'histoire* (4 volume, Amsterdam-Haga, 1700), Thomas Rymer (*Foedera, conventiones... inter Regis Angliae et alis...* (17 volume, Londra, 1704–1717), Jean Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités... faits en Europe, depuis le règne de l'Empereur Charlemagne jusqu'à présent* (8 volume, Amsterdam-Haga, 1726–1731) etc.[22]. Pentru astfel de „colecții" prevala „exercițiul de erudiție", spectaculos în sine și poate tocmai de aceea „pe placul Curților" ce se legitimau „prin ele". Nu prea contau însă, tot pentru ele, rigorile enunțate de Jean Mabillon, cu *De re diplomatica* (1681), în privința autentificării „actelor de cancelarie". Ele semnificau „o baie de erudiție", mai ales de natură juridico-istorică, cu repercusiuni și înspre discursul politic sau chiar filosofic, pentru „învederarea și înfrumusețarea" prestigiului Curților monarhice, acoperitor, acesta, și de „centralitatea absolută, sub sceptrul capului încoronat", a vieții Statului.

În mediile intelectuale contau, fie și cam în surdină, note din *Discours de la méthode pour conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences* (1634), de René Descartes, cel „dintâi filosof modern", văzut însă de Blaise Pascal, parcă de sub cupola unor reflecții afine rostuirii lumii după „drept natural", și ca „inutile et incertain"[23]; un filosof care, deși, la rigoare, intelectualicește provocator și doar

[22] V., pentru plus de menționare de ediții de tratate și comentarii, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, 2009, p. 235–255.

[23] Jean-François Revel, *Discours inutile et incertain*, studiu introductiv pentru René Descartes, *Discours de la méthode*, ed. par Jean-Marie Bayssade, Paris, 1973, p. 7–86.

omenește „temător” să nu fi realizat un text „prea lung pentru a fi citit întreg și dintr-o dată”, oferea, spre meditație celor interesați de considerații atingând științele ..., principalele reguli ale cugetării”, morala relevată de „urmarea metodei”, raționalitatea „probării existenței lui Dumnezeu și a sufletului uman”, a fundamentelor cunoașterii „metodice”, a „ordinii chestiunilor fizice de cercetat”, a „lucrurilor” implicite „mergerii mai departe în cercetarea naturii”, iar toate acestea întru sublinierea „postulatului primordial” al gândirii moderne: *Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée, car chacun pense en être si bien pourvu que ceux même qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose n'ont point coutume d'en désirer plus qu'elles en ont. En quoi il n'est pas vraisemblable que tous se trompent ; mais plutôt cela témoigne que la puissance de bien juger, et distinguer le vrai d'avec le faux est proprement ce qu'on nomme le bon sens, ou la raison, est naturellement égale en tous les hommes .... Car ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est de l'appliquer*[24]. Descartes postula, așadar, raționalitatea cunoașterii, în conformitate cu celebru-i dicton *dubito ergo cogito, cogito ergo sum*, ca orientată de „buna judecată”, pe temei de „probe”, încât să se distingă *adevărul* față de *fals*, ceea ce echivala relevării „bunului simț egal tuturor” și nu cam nonșalant, prin „deosebiri”, „împărtășit de toți”. La filosoful francez „se vedea” încă perspectiva renascentistă dinspre omul creator ori gânditor spre universal sau divin. Era însă ceea ce nu mai prea corespundea schimbării de perspectivă, învederabilă încă de prin ultima parte de secol XV și mai ales pe timpul celui următor, ca dinspre *universal* ori *divin* spre *lumesc*, în „cheie de lege naturală”, *recte* de „drept natural” spiritual ori filosofic sublimat. În secolul al XVII-lea, spre finele acestuia și la începutul celui de-al XVIII-lea, ca „timp de aur” al Monarhilor și Cărturarilor, cu desigur înfloritoare Curți, Universități, măiastre realizări artistice, arhitecturale de armonie *clasică* înviorată de baroc, *tema* dominantă era cea a „dreptului natural”, cu „înțelesuri” ce-i „veneau” nu într-atât din capacitatea cognitivă, rațională, a omului, cât ca „nutrite de vibranta fire omenească”. Se făceau, „în epocă”, sesizabile diferențele dintre beletristica renascentistă, ilustrată îndeosebi de Dante, Petrarca și Boccacio, și cea „înflorită de firesc omenesc”, la Ronsard, Shakespeare, Cervantes și Rabelais. Așa cum, diferențe de „sonuri” se relevau și între discursul istoric renascentist, cam asimilabil, acela, literaturii, și cel impregnat juridic, filosofico-religios și politic din secolul al XVII-lea. Era secolul când *Monarhia absolutistă*, vădindu-se ca mai curând proces politic-instituțional decât regim[25], dar și pretinzându-se ca „parte de Univers”, care, după „lege naturală, divin hărăzită”, căpătând „chip lumesc”, spre „fericirea supușilor ei”, motiva mult legiști „codificanți”, istorici sau filosofi și inspira artele. *Monarhiile* supraegidante de *State* erau „văzute” de Christian Peller ca *Theatrum pacis...* (Nürnberg, 1663). Episcopul de Meaux („l'Aigle de Meaux”), Jacques-Bénigne Bossuet, releva, în *Discours sur l'histoire universelle* (1681), cu trei părți semnificând, prima, *o schiță cronologică de la facerea lumii până la Carol cel Mare*, a doua, *o istorie a religiei*, și a treia, *reflecții asupra ridicării și decăderii Statelor, ideea* că întreaga evoluție a omenirii, culminată de Monarhii, era „gouvernée par la Providence ..., la vraie science de l'histoire en étant de remarquer dans chaque temps ses secrets dispositions qui ont

[24] René Descartes, *op. cit.*, ed. cit., p. 91.
[25] Pierre Manent, *op. cit.*, p. 23–26.

préparé les grands changements et les conjonctures importantes qui les ont fait arriver ...; dans les cartes universelles, vous apprenez à situer les parties du monde dans leur tout; vous voyez de que Paris ou l'Ile de France est dans le Royaume, ce que le Royaume est dans l'Europe, et ce que l'Europe est dans l'Univers"[26].

Cumva complicat se întrevedea însă, „în practică", reflexul istoriografic al „spectacolului" Curților monarhice europene. Nota de strălucire a întregului „spectacol" era dată de apetența palațială a principilor și notabililor epocii. Timpul „castelanilor de tip medieval" trecuse deja de mult. Curtea monarhică devenea evanescent palațială, după exemplul dat de Regele Soare în Franța și pentru Europa. Și ducii, conții, marii latifundiari, bancherii, antreprenorii manufacturieri și comerciali, magistrații și, nu la urmă, cărturarii „de vază" se întreceau în a-și etala palatele sau vilele, cu înadins căutată impresie de lux, întreținută prin concursul generos remunerat al arhitecților și artiștilor plastici. Palatul Regal vădea cu prevalență stil *clasic*, regăsibil acesta și în „situri palațiale" de mai scăzut prestigiu, etalându-se „cam peste tot" la nivelul edificiilor de lux și gustul pentru *baroc*. *Timpul lumii*, în *jocurile schimbului*, reflectate de *structurile cotidianului*, după celebre sintagme braudeliene[27], purta pe creasta valului său „strălucirea monarhică", sublimată de cărturari și de artiști, dar și subminată dinspre înseși „adâncurile" edificației ei, de unde răzbăteau la suprafața „gândirii libere" ce-și avea „fiefuri" îndeosebi prin Anglia, după 1700 Marea Britanie, și Țările de Jos, „carențe de lege și de morală" anevoios de „a scăpa" de severe critici. Se înregistrau și prin „cercuri" intelectuale de pe Continent, întâi cu timiditate, apoi pentru tot mai vibrante dezbateri, memorii sau disertații asupra necesității reconsiderării menirii Monarhiei și a fundamentelor Statului. *Europa Monarhilor* părea să nu fi digerat îndeajuns provocările teologico-intelectuale ale Protestantismului[28] și refuza să admită repercusiunile asupra „eșafodajului său" ale *sistemului mondializant de comerț și de capital*[29]. Acea *Europă* se cam „legăna" în iluziile eternalizării legitimării ei după „dreptul natural". În virtutea unui atare „drept", *Monarhii* absolutiști, care mai de care, pentru crezutul de ei și lăudatul de „supușii loiali lor" *bine al Statului*, își manifestau, prin acțiuni militare și combinații diplomatice, și apetitul de putere „natural și de aceea fără mărginire" pe plan european. Or, tocmai pe un atare plan, cum s-a demonstrat[30], s-a

[26] *Apud* N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, de Andrei Pippidi, Iași-București, 1999, p. 58.

[27] Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. I–II, trad. și prefață de Adrian Riza, București, 1984; Idem, *Jocurile schimbului*, vol. I–II, trad. și prefață de Adrian Riza, București, 1989; Idem, *Timpul lumii*, vol. I–II, trad. de Adrian Riza, București, 1989.

[28] Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. de Ihor Lemny, postfață de Ioan Mihăilescu, București, 1993.

[29] Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, I, New York, 1974.

[30] Selectiv: Claude Normann, *La montée de la puissance européenne 1492–1661*, Paris, 1974; J. Kunisch, *Staatsverfassung und Machtpolitik. Zur Genese von Staatenkonflikten im Zeitalter des Absolutismus*, Berlin (West-), 1979; Heinz Duchhardt (Hrsg.), *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa*, Wiesbaden, 1983; Derek McKay și H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, Londra – New York, 1983; Franz Bosbach, *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit*, Münster, 1988; Lucien Bély, *Les relations internationales en Europe: XVIIe–XVIIIe siècles*, Paris, 1992 etc.

ascuțit contradicția între etalarea formală a „titlurilor princiare și religioase ale suveranilor" și rațiunea intereselor de putere prin excelență ale Statelor[31]. *Statele*, ca entități de *putere*, tindeau a conta *de jure et de facto* cu mult mai evident decât „titlurile" reflectante de prestigiul Monarhilor. Asupra cărturarilor și artiștilor un atare prestigiu continua să exercite o fie și câteodată doar simulată, însă adeseori manifestă atracție.

Istoricii, după cât și cum își însușeau ori se detașau de „comandamentele epocii Monarhilor" și urmau normele mabilloniene ale *diplomaticii*, se dedicau edițiilor sau „colecțiilor" documentare, analisticii, cronisticii. Cu privire la Imperii, Regate sau *Curți* monarhice relevau, pentru mai fiecare dintre acestea, după repere de „drept natural din vrere divină", origini, creșteri, glorie și decădere. Tonalitatea scrierilor era frecvent moralist-creștină, arareori doar moralistă. Louis Sebastien <le Nain> de Tillemont, în *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles* (Paris), vădea, prin volute discursive de „școală jansenistă de Port-Royal", acea tonalitate, „mișcătoare" de adevărul mirific al dualității Tron – Altar. Pentru statal-fragmentata Italie, Ludovico Antonio Muratori „socotea", în temei argumentativ de *Annale...* (1718) și cu „păsire" peste cinica raționalitate machiavelliană, că Monarhia absolutistă și unificatoare putea fi eminamente restauratoare de „antica glorie" a Peninsulei și a iradierii ei de prestigiu asupra lumii. Din multitudinea de *memorii*, cum adeseori se intitulau scrierile istoricilor la cumpăna secolelor XVII și XVIII, s-a desprins ca superior-calitativă cea a lui Giambattista Vico, *Principes de la philosophie de l'histoire*, mai cunoscută sub titlul de *Principes d'une nouvelle science sur la nature commune des nations* (Paris, 1725) și orientată de opinia că omul poate cunoaște „probator" doar *istoria*, *natura* fiind de creație exclusiv divină; că și societatea ar fi creația lui Dumnezeu, însă nu dinspre exteriorul ei, precum natura, ci din interiorul „ființării ei omenești", la origini „după chip divin"; că oamenii au tot tins să-și făurească, *ei înșiși, istoria*, putând-o, *tot ei*, la doar parametrii imanentului, cunoaște „argumentat", iar mai presus de „secular", prin revelație; că *istoria*, ca „lucrare" a oamenilor, „urmează legi unice, deoarece și umanitatea este unică"; dar și că „istoria ideal-eternă" modelează ori „rânduiește istoriile particulare", prin îndepărtarea lor de „unicitatea vieții primordiale"; că, în expresia de „istorie particulară", fiecare Stat este „sortit să străbată trei trepte", din impulsul „dublului progres, al societății și al cunoașterii ei", prima „treaptă" reprezentând „vârsta zeilor", a doua, „vârsta eroilor", generatoare de „aristocrații", iar a treia, „vârsta oamenilor", în „particularități naționale", cu instituții „statal-egidabile"; că, după străbaterea de cele trei „trepte", se reia „încheiatul drum" într-un nou ciclu (*corso*), de unde și devenirea *istoriei* printr-o înșiruire de *corsi e ricorsi*[32]. Vico surclasa interpretativ-ideatic istoriografia vibrantului cultural secol XVII și o anticipa pe cea din „epoca" Luminilor[33].

---

[31] E. Thuau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris, 1966; Robert Mandrou, *L'Europe „absolutiste": raison et raison d'Etat (1699–1775)*, Paris, 1977; v. și Georges I. Brătianu, *Organisation de la paix dans l'histoire universelle*, București, 1997.

[32] Giambattista Vico, *Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor*, trad. și studiu introductiv de Nina Façon, București, 1972, *passim*.

[33] Georges Lefebvre, *op. cit.*, *passim*.

De observat că în mod aproape exclusiv „prima fază" a Modernității, reflexul ei istoriografic și, cu timpul, istoria acestuia au acoperit „arealul occidental" al Europei, cu ceva „penetrații" spre cel „oriental". Configurarea celor două „areale" își avea, se știe bine, „rădăcini" înfipte în trecut. Împărțirea Imperiului Roman, în cel de Apus și cel de Răsărit, din 395, și „marea schismă" a Bisericilor, Ortodoxă și Catolică, de la 1054, au contat mult pentru acea „dual" configurare, pe de o parte, Occidentală, Imperială și Papală, iar pe de alta, Orientală, Imperial-Bizantină și Ecumenic Patriarhică. În Occident, Imperiul și Papalitatea nu au constituit o „unicitate de putere", ci s-au confruntat tensionat, pe teme atât spirituale, cât și politice, de vreme ce Sanctitatea Sa și-a adjudecat și titlul princiar, de suveran, alături de cel religios, după „ordine de preseanță". Totodată, Imperiul însuși nu a dăinuit ca entitate de putere unică, „lumea catolică" relevându-se ca „fragmentată laic" în Regate și Principate, încât Sfântul Imperiu să se conformeze doar unei intitulații de prestigiu. Apoi, în viața fiecărui Regat ori Principat, puterea avea să devină „dual", a „capului încoronat" și a Statului. Iar tocmai dinspre Biserică, pe fir de intense, chiar aprinse dezbateri teologice, s-a înfiripat distincția între *sacru* și *profan*. Din așa ceva și-a putut avea „germeni" și Modernitatea, cu *istoria* ei de început ca a „răspunsurilor la probleme ridicate de Ecclesia", de unde și demararea unui „chestionar politico-teologic"[34] de durată. În calitatea sa de suverant definit *laic*, Monarhul „se va vedea chestionat" dinspre „supuși" beneficiari de „libertăți" ori „privilegii" de chiar el acordate sau supervizate. S-a făcut simțită și treptat urmată necesitatea *medierii* între suveran și „supuși", încât să se ajungă la „viața Statului și Stărilor". În plus, *medierea* s-a impus, cu deosebire pe timpul Reformei, și între Stat și Biserică. În Occident, de aceea, „lumea s-a dezvrăjit" și tocmai de aceea „a conștientizat" nevoia practică de „nouă ordine"[35]. Din inițiativa Papei Iulius al II-lea, a fost preconizată „ordinea de preseanță a titlurilor princiare și religioase". „Legea naturală", la semnificația de „dreptul natural, din vrere divină", servea măcar în principiu „centralizării Statului", sub sceptrul Monarhului devenibil „absolutist", iar ca „drept al ginților" fundamenta raporturile între entitățile statale suverane. Acelei „legi" i se recunoștea caracterul general valabil, altfel spus, universalitatea divină hărăzită „armonios", nu contradictoriu, „particularităților", de la cele monarhice, statale, la cele de „țări și națiuni", de stări privilegiate etc. Or, scrisul istoric nu s-a prea „văzut" ca implicat direct, precum politica, legislația și dizertațiile filosofico-teologice, în determinarea ori inspirarea „formelor de viață și instituționale ale Europei Monarhilor". Avea să poarte inerent „marca acelor forme", cărora „le servea argumentații". Ca din „înțelesuri ale legii naturale", în cronici sau istorii, state, țări, dinastii și neamuri apăreau cu trecut adeseori „de la facerea lumii" sau „de la Iisus Cristos". În cosmografii li se „hărăzea" cuprindere universală. Erau timpurile când scrisul istoric, nu prea înaripat ideatic precum filosofia istoriei, la Bossuet și Vico, curgea în valuri

[34] Pierre Manent, *op. cit.*, *passim.*

[35] Marcel Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Paris, 1985; *Apud* Alexandru-Florin Platon, *În loc de concluzii: emergența modernității în Europa. O comparație între Apusul și Răsăritul continentului*, la *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V–XVI)*, de Alexandru-Florin Platon, Laurențiu Rădvan și Bogdan-Petru Maleon, Iași, 2010, p. 500 și urm.

de erudiție nu mai înalte, prin „înțelesuri”, decât ceea ce din trecut „se putea culege și așeza pe pagini”. Treptat, însă, și cu deosebire în „arealul occidental” al Europei, scrisul istoric a prins să-și vădească și „chemarea” de reflex edificant al chiar timpurilor sale, pe cale de a-și apropia atributul de moderne.

Acea „chemare” de reflex al timpurilor „noi” a fost cu mult mai anevoios să o vădească scrisul istoric în „arealul oriental”, zis și „bizantino-slavo-ortodox” al Europei. Într-un atare „areal”, de creștinism „isihastic”, literă de lege era tradiția teocratică a puterii „bazileice”, imperiale bizantine. Adânc „îndătinată”, fizionomia puterii Bizanțului nu s-a prea putut conecta celei de tip „occidental”[36]. Sub incidența puterii teocratice, implacabil autocratice sau despotice, în Orient nu prea avea cum să se perceapă sau să se măcar întrevadă „filiația” romană a legislației sau „codificărilor” ce să poarte, peste timp, însemne de Modernitate[37]. Acea putere „se arăta lumii” ca fiind divin hărăzită unui *autocrator*. Din așa ceva „a înflorit” o simbolistică a „puterii de cap încoronat”, la parcă întrecere cu cea „de tip occidental”. Coroana Sfântului Imperiu Apusean de Neam German avea forma octogonală, precum mormântul lui Carol cel Mare de la Aachen (Aix-la-Chapelle), spre a evoca Ierusalimul Celest. Prin ea, Imperiul reflecta Împărăția Cerurilor, Împăratul, purtătorul ei, putându-se „vedea” drept reprezentant al lui Iisus Hristos. Coroanei i s-a suprapus, de altfel, o cruce, iar în plăcuțele ei emailate străluceau chipurile regilor David și Solomon, al profetului Isaia și, peste ale tuturora, al Mântuitorului, cu dictul: *Per me reges regnant*. Prin forța de simbol a Coroanei, *Imperium* concentra *Regnum* și *Sacerdotium*[38]. În fapt, însă, acea forță de simbol s-a vădit doar ca valabilă sieși, mai presus și chiar contestată, câteodată aneantizată de Regi sau Principi „din Occident” ce-și arogau proprii titluri de putere și de prestigiu, cu adecvate simboluri etalate prin Sceptre și Coroane. Pe când, în Bizanț, Coroana își pretindea, în virtutea teocraticului „cap încoronat”, unicitatea. Atât de multe aspecte ale puterii decurgeau din acea virtute, încât Coroana Bizanțului s-a resorbit unei anumite simbolistici, de factură „legendară”, nu prea uniform redată de fresce ale sfintelor lăcașuri ori prin ilustrații de pe manuscrise religioase. O legendă „escatologică” de prin secolul al VII-lea atribuia unui „închipuit” ultim împărat bizantin, „ca act final al domniei lui, o călătorie la Ierusalim, unde, urcând Golgota, să-și depună Coroana pe Sfânta Cruce și să expieze; Crucea, înălțată misterios la Cer, purta astfel Coroana Imperială, semnificând astfel întoarcerea simbolului puterii la deținătorul ei real și etern, Hristos ... Ultimul împărat întorcea Coroana Mântuitorului”[39].

Cu „pornire” de la o asemenea „legendă” și decelarea „datelor” ce au nutrit-o, a fost posibilă prospețimea, dacă nu chiar strălucita noutate a <re>interpretării simbolisticii puterii imperiale bizantine; „aureolat” în chiar simbolistica și retorica puterii sale, Împăratului Bizanțului i-au revenit, în practica actelor sale „teocratice”,

[36] Deno John Geanakoplos, *Interaction of the „Sibling” Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330–1600)*, New Haven-Londra, 1976.

[37] Paul J. Alexander, *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, Londra, 1978.

[38] Lucien Bély, *op. cit.*, p. 5.

[39] Petre Guran, *Rendre la Couronne au Christ. Étude sur la fin de l'idée impériale byzantine*, Heidelberg, 2021, p. 15.

accente de „ecumenism”; „isihasmul escatologic” bulversa, sub gir „basileic”, orice „ierarhie”, încât doar „accidente istorice” sau rare „dezbateri teologice” să mai releve câte ceva despre „dualitatea” Împărat și Patriarh; s-a prefigurat din timp „imposibilitatea succesiunii ultimului Împărat al Bizanțului”; „A treia Romă”, în imposibilitatea de a mai fi sacralizată după genuin rit bizantin, nu și-a avut altă „plecare” sau „curs” decât aporia[40]. La rigoare, întreaga „simbolistică” învrednicea doar centralitatea „basileică” a puterii Bizanțului, în cuprinderea a ceea ce mai figura din Imperiul Roman de Răsărit regăsindu-se „autorități provinciale”, cu „privilegii” smulse Constantinopolului[41]. În plus, Bizanțul a avut o istorie mai curând de „zdruncinături” decât de solidă autoedificare; s-a confruntat cu crize interne, între care și cea generată de disputa între „iconoclaști” și „iconoduli”; de asemenea, cu „pericolul arab”; apoi, cu „rivalități de putere”, precum cea survenind dinspre Țaratele bulgare; a fost în gravă primejdie pe timpul Cruciadei a Patra, cu „îndurata” consecință a „retragerii basileice la Niceea” și a înstăpânirii constantinopolitane a Imperiului Latin de Răsărit; a rezistat cu greu până a căzut sub otomani, în 1453. În tot decursul unei atât de zbuciumate istorii și al „prelungirilor” ei, aura teocratică a Împăratului Bizanțului nu a prea fost umbrită ori contestată „dinspre lume”. Suficientă ei însăși, teocrația bizantină nu s-a prea „văzut” în definibilă conectare cu „lumea statelor europene”. Căzând sub otomani, nu i-a fost dat să prindă „momentul” inițiativei papale de „ordine de preseanță a principilor creștini”. Greu de spus și că, de-ar fi prins-o, s-ar fi putut regăsi în respectiva „ordine”, unde niciun alt țiitor ortodox revendicant ori ba de titlul de „moștenitor” al Bizanțului nu avea să-și afle „loc”[42].

Prin natura ei, teocrația bizantină nu și-a putut avea, cât timp „întronată constantinopolitan” a dăinuit, decât în propriu-i siaj reflexul istoriografic. În mod anevoios ori „riscant” s-au înregistrat scrieri contestatare sau contraveniente acelui siaj. Cazul lui Procopius din Caesarea, cu „scrierea de serviciu” *Edificiis* și *Istoria secretă* a fost unul singular. S-au înregistrat, de altfel, „la sau pe lângă Curtea bizantină” mai curând scrieri de ținută creștină-moralizatoare decât cu caracter istoric. Cronografele, sec menționante de date și de basilei, s-au substituit mai mereu cronisticii narativ „înflorite” și tendente întru *istorie*. Doar în răstimpul când amenințarea otomană a devenit copleșitoare, „la ori aproape” de Curtea Bizanțului, unde contau, între altele, și dezbateri „despre sexul îngerilor”, s-au putut rostui „marii cronicari”, Ducas, Georgios Sphrantzes și Laonic Chalcocondil[43]. Pentru Critobul din Imbros a contat „povestirea trecerii Bizanțului sub Sultanul Mohamed al II-lea”[44]. S-a și uscat, „sub cumplite vremi”, cronistica bizantină și cam deodată cu ea *simfonia* Imperiu

[40] *Ibidem*, *passim*.

[41] G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940, carte fundamentală; Hélène Ahrweiler, *Byzance: les pays et les territoires*, Londra („Various Reprints”), 1976.

[42] F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt: Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, München, 1953.

[43] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție de Vasile Grecu, București, 1958; Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ediție Vasile Grecu, București, 1958; Georgios Sphrantzes, *Memorii. 1401–1477*, ediție de Vasile Grecu, București, 1966.

[44] Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467*, ediție de Vasile Grecu, București, 1963.

Bizantin – Biserica Ortodoxă[45]. Puterea Sultanilor avea să fie tolerantă cu Patriarhia Ortodoxă Ecumenică, a cărei Catedrală Sfânta Sofia „a ajuns", pentru mult timp, moschee. La Curtea Otomană nu a prea mai fost îngăduită „precedența bizantină" a configurației ei imperiale, de moment ce se dorea „văzută" doar ca originar sau eminamente sultanală. În viața constantinopolitană, scrieri și „învățături" cu caracter religios-ortodox-ecumenic aveau să se mai înregistreze. Doar sub chipul moralei creștine și-au etalat culoare narativă, chiar apetit filosofic. A supraviețuit astfel spiritul Bizanțului, conectat și cursului „învățăturilor occidentale", prin îndeosebi studioși constantinopolitani de rit ortodox cu stadii de școli superioare, mai ales italiene. S-a și putut admite, între specialiști, continuitatea de după 1453 a vieții nu doar ecleziastice, ci și intelectuale bizantină. De specială referință a putut fi celebrul eseu istoriografic *Byzance après Byzance* (București, 1935), de Nicolae Iorga. Învățatul român s-a și impus, între bizantinologi de renume din „vremea sa", precum G. Ostrogorsky, A.A. Vasiliev, Charles Diehl etc., cu îndeosebi probarea continuității „vieții și civilizației bizantine sub Sultani". Cu „încercarea" de sinteză *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), comunicările ținute la Congresul de Studii Istorice de la Londra, din 1913, I. *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen Âge*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains* (Bucarest-Paris, 1913), sinteza *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation* (București, 1934), *Études byzantines* (2 volume, București, 1939 și 1940), Uriașul și-a dezvăluit „orizonturile" în care a cuprins *istoria Bizanțului*, cu „prelungirile ei" mai ales prin „țările române" până spre 1821, „orizonturi" coborâtoare, de la cel universal și cel continental la cel zonal/sud-est european și „aspectele" subsumabile „cazurilor naționale" răsărite „de pe vatra bizantină". Și-a confirmat

extraordinara-i scrutare de „orizonturi" cu „lecțiile" intitulate *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I. *Evul Mediu*, II–III. *Epoca modernă* (București, 1920–1922), *Prolegomene de istoria universală – Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, I. *Papi și Împărați*, II. *State și dinastii*, III. *Revoluții și întregiri naționale* (București, 1921–1922), *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (4 volume, București, 1926–1928). În cuprinderi de acele „orizonturi" a surprins „mișcarea formelor istorice", între care și cele de *Bizanț după Bizanț*, intersectante cu cele ale Modernității timpurii europene, mai ales „pe arealul" de sensibilități deopotrivă romanice și de ortodoxie al Țărilor Române.

S-a discutat și încă s-ar putea discuta mult despre „tradiția bizantină", cu arealu-i de ilustrare, după 1453, prin ceremonialul de Curte domnească, „slujba" ecleziastică, arhitectura și artele decorative bisericești, din mai ales Țara Românească și Moldova. Dacă, în mod obișnuit, menționarea de istorici a celor „două țări" est- și sud-carpatine a urmat „ordinea" Moldova și Țara Românească, atare „ordine" s-a cam „răsturnat" când tot „cei inspirați de Clio" s-au referit asupra „tradiției bizantine". De la chiar începuturile ei, „țara Basarabilor" a fost mult conectată „întâmplărilor sud-dunărene", din așa ceva avându-și parte nu mică de resort energica-i desprindere de veleitățile de suzeranitate ale regilor Ungariei asupra domnilor. Pe când, Moldova

[45] Al. Duțu, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, 1999, p. 103, 140; v. și Alexandru-Florin Platon, *În loc de concluzii...* pentru *O istorie a Europei de Apus*, p. 502.

„și-a făcut cale, cu Bogdănești și Mușatini”, spre ființarea-i voievodală, prin străbaterea rivalităților ungaro-polone pentru „controlul” spațiului est-carpatin „bântuit” și de „primejdia tătară”. În „ceremonialul domnesc” și „neclintita ortodoxie” din Țara Românească

s-au răsfrânt mult „influențele bizantine” ori, ca intermediante ale acestora, chiar abatante de la ele, cele „bulgaro-sârbe”. Acele „influențe au bătut”, desigur, și înspre Moldova „mușatină” unde, însă, în „conduită” voievodală, stil artistic și arhitectural îndeosebi bisericesc, recent nuanțat relevat acesta[46], s-au înregistrat și „semne, tentații ori opțiuni pro-catolice, respectiv „gotice”[47]. Ce-i drept, „semnele bizantine” de până spre 1453, din „ceremonialul domnesc și spațiul liturgic” au fost considerate, de regulă, de istorici, în „notă” comună pentru Țara Românească și Moldova. Despre „tradiția bizantină la nordul Dunării” s-a admis că s-ar putea „discuta” cu deosebire privind timpurile de după „căderea” Constantinopolului „sub turci”, împrejurări când, dată fiind și „depărtarea” măcar geografică a „Moscului”, domnii Țării Românești și cei ai Moldovei au ilustrat, în mod aproape exclusiv și pronunțat de prin secolul al XVI-lea, ca „purtători de coroană” sau „întronați”, câte ceva din „ținuta basileilor drept-credincioși ai Cetății de pe Bosfor”, „sortiți” de otomani „domeniului trecutului”. Au ilustrat câte ceva din acea „ținută” ca „domni de sine stătători”, „sprijinitori”, dacă nu „protectori” ai Locurilor Sfinte ale Bisericii Răsăritului. S-a și convenit, cu temei, între specialiști, că „problema prezenței active a Bizanțului, până în pragul epocii moderne, ca factor cultural, politic și religios în viața Europei sud-estice, se pune stăruitor <deși> istoricul nu are de-a face, decât rareori, cu documente incontestabile și dovezi bine întemeiate, concrete ..., ci cu o <anumită> desfășurare dinamică în decursul timpului, încât rezultatul la care ... a ajuns trebuie considerat cu prudență ca o ipoteză de lucru”[48].

S-a făcut, tot între specialiști, loc mult pentru „discuții” despre cum și cât tradiția bizantină ar reprezenta *un dat istoric*[*] „o realitate istorică” sau o edificație istoriografică. Bizanțul Imperial, „căzând”, la 1453, „sub turci”, s-a închis istoricește sieși. Patriarhia Constantinopolului, zisă și Ecumenică, și-a continuat însă ființarea „sub giranță capitulară sultanală”. Știindu-se că Biserica a insuflat profund „forme de viață” ale Creștinătății Ortodoxe, admiterea de măcar principiu a „tradiției bizantine” s-a impus ca de la sinea relevării cursului „acelora”. Numai că, tensiunile chiar anterioare „momentului” 1453, dintre Imperiul Roman de Răsărit, devenit Bizantin, și mai fiecare Țarat, Bulgar ori Sârb, au atras, după ele, și disensiuni de ordin ecleziastic, încât, prin a se contrapune Patriarhiei Ecumenice, au luat ființă, pe lângă Patriarhiile „canonice” de la Ierusalim, Alexandria și Antiohia, cele „din

[46] Gabriel Herea, *Mesajul eschatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV–XVI*, Suceava, 2013.

[47] Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 71–98, 105–122; Ioan-Aurel Pop, *Moldova medievală văzută dinspre Transilvania*, Iași, 2024, p. 12–27, 57–60; de văzut până și disonanțe muzicale între ceea ce „se petrecea” la Curtea Moldovei și la cea a Țării Românești, cf. Eduard Rusu, *Muzica și puterea politică în Moldova și Țara Românească, secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, cu apreciativ *Cuvânt înainte* de Ștefan S. Gorovei, Iași, 2021.

[48] Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 5.

proprii impulsuri", precum cea de la Ohrida. Spre finele secolului al XVI-lea avea „să se înființeze" și Patriarhia Moscovei. Singurele dintre entitățile Mitropolitane care au căutat să se mențină „canonic legate" de Patriarhia Ecumenică au fost cea a Ungro-Vlahiei și cea a Moldovei. În plus, Domnii sub care acestea fiinţau şi-au făcut un titlu de profundă devoțiune creștină din „sprijinirea" sau „înzestrarea" Locurilor Sfinte ale Răsăritului. Însă, în mod poate straniu, prestigiul Domnilor care s-au ținut de acea „sprijinire" ori „înzestrare" sub complicate „vremi" de dominație otomană nu l-a înălțat, comparabil, și pe cel al Bisericilor țărilor lor printre celelalte de rit creștin ortodox. Era ceea ce avea, cu timpul, să se oglindească și în „arătarea" siturilor monahale de la Muntele Athos, reprezentate de Bisericile care „predicant" continuă a se recunoaște ca „surori". Poate – iar poate! – Mihai Viteazul să fi avut „în gând" înălțarea rangului Bisericii sale, sub, desigur, „condiția" să i se fi dat Domnului unificator de Neam și exponențiator de „plan" al salvgardării „lumii ortodoxe balcanice și constantinopolitane robite de turci" să-și îndăinuiască factualic, nu doar simbolic, opera. Sub dominația otomană, domnii Țării Românești și cei ai Moldovei „s-au văzut" tot mai constrânși să se conformeze „servituților vasalice" față de Înalta Poartă, iar mitropoliții de ei „ascultători", mereu „îndatorați" Patriarhiei Ecumenice care le „hărăzea înscăunarea".

„Înflorirea" Mitropoliei Kievului din Regatul Poloniei și creșterea puterii țarilor Rusiei, cu implicită ridicare a Bisericii lor la rang de Patriarhie, au avut, prin secolul al XVII-lea, repercusiuni serioase asupra „vieții ecleziastice românești". Încă din timpurile Cnezatului și îndeosebi după ce „a ajuns sub Țari", Moscova și-a pretins titlul de „moștenitoare a Bizanțului", cu febrilă erijare ca „A Treia Romă"[49]. S-a pretins, la Moscova, că în „purtătorul ei de Coroană" rezida atât „fire umană", cât și „pronie divină", un egumen, Iosif, de la Volokolamsk, scriind lui Ivan cel Groaznic „să nu uite că prin trupul său este om, iar prin chemarea sa asemuitor lui Dumnezeu, nefiind, de aceea, doar servitorul Tatălui Ceresc, ci reprezentantul (trimisul!) Său, care veghează asupra purității Credinței și a desăvârșirii Bisericii"[50]. Prin anul 1511, călugărul Filoftei din Pskov „inventa tema Moscovei ca «A Treia Romă»", inspirându-se din „Apocalipsa apocrifă a celei de-a patra Cărți a lui Ezdra"[51] și „asigurând-l" pe Vasile al III-lea că „în întregul Univers el era singurul <și unicul!> Țar al creștinilor", la înălțimea îndemnului: *Ascultă, Țar Pios, toate regatele creștine se unesc într-al Tău. Două Rome au căzut, a treia se află aici* <la Moscova!>, *iar o alta nu va mai fi*[52]. Și Mitropolia Kievului, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, și Patriarhia Moscovei, mai mereu au căutat să aibă „dialog ecleziastic de paritate" cu Patriarhia Constantinopolului. Dinspre „trufașul Mosc" căutarea de atare „dialog" avea să se impună, cu chiar înclinare asimetrică „de partea sa", după

[49] D. Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, în vol. *The Structure of Russian History* (M. Cherniavsky, ed.), New York, 1970, p. 27–43.

[50] F. Dvornik, *Les Slaves*, Paris, 1970, p. 730.

[51] *Apud* Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, trad. din franceză de Lucreția Văcar, Iași, 1993, p. 55.

[52] D. Stremooukhoff, *Moscow, the Third Rome. Sources of the Doctrine*, în vol. *The Structure of Russian History*, p. 108 și urm.; v. și G. Florovsky, *Puti russkovo bogoslovija*, Paris, 1937; Hélène Carrère d'Encausse, *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*, Iași, 2000, p. 90 și urm.

ce, pentru a i se conferi deplină aură spirituală autocrației sale, Petru I, în 1721, printr-un *Duhovnyi Reglament*, a suspendat Patriarhia și a plasat Sfântul Sinod al Bisericii Ruse sub directul „gir al capului încoronat al Statului", mai și înscriindu-și înaintea titlului de Țar pe acela de *Imperator*[53]. Același Petru I „s-a învrednicit" astfel să scandeze, nu precum Ludovic al XIV-lea, *L'État ç'est moi!*, ci *Ja mir i duh*![54] Spre a se susține „doctrina moștenirii bizantine" și, prin consecință, „îndrituirea" menirii Moscovei ca „A Treia Română", cei servind cu scrisul Curtea Rusiei au tot adunat „argumente", la rigoare înadins selectate cuvinte și expresii din proclamațiile și manifestele Țarilor, predicile bisericești, textele „letopisețiere" tendente întru ținută istoriografică, encomioanele ori apologiile de colorit literar și dedicate „misiei sfinte, pravoslavnice, către Țarigrad".

Volutele spectaculoase ale „doctrinei" sau retoricii ruse în privința „moștenirii bizantine" n-au prea avut cum să fie încercate ori măcar „visate" de domnii Țării Românești și cei ai Moldovei. Cuvântul bisericesc-românesc „către Dumnezeu", cu greu străbătător prin rezonanța stranelor constantinopolitane, avea să resimtă și semantica „predicației pravoslavnice" dinspre Kiev și Moscova. „Ceremonialul domnesc" etala cam în surdină tonalități „basileice constantinopolitane", care, încă de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și tot mai mult pe parcursul secolului celui următor, aveau să fie „atinse", aproape sufocate de „însemnele" Turcocrației. Prin urmare, anevoios s-au putut „lega" dovezi certe despre „o tradiție definit bizantină" la Curțile domnești și în viața ecleziastică din Țara Românească și Moldova. Spre a se reconstitui istoriografic „tradiția politică bizantină în țările române" a și fost preconizat, cu neapărată circumspecție, un totuși util și, se înțelege, mereu ameliorabil îndreptar: *cea dintâi exigență a subiectului ... pare definirea cât mai riguroasă și totodată cuprinzătoare a trăsăturilor unei tradiții politice ...; sâmburele acesteia nu poate fi cutare tratat sau «carte de învățătură», purtând o semnătură și o dată uneori ipotetice, ci însăși experiența nescrisă, dar manifestată în instituții durabile ...; pentru cercetarea istoriei românești la liziera dintre evul mediu și epoca modernă, calitatea de tradiție politică poate fi acordată acelor principii de conducere a statului cărora o largă adeziune a clasei dominante, prelungită timp de câteva generații, le-a dat consistența unui corp de doctrină ... O problemă, aceea a supraviețuirii Bizanțului în țările române, n-a încetat să frământe pe istorici. În teorie, cel puțin, ipoteza era firească. Controversat și sub aspect artistic sau literar, supus cauțiunii de unii autori chiar în istoria dreptului ..., împrumutul de către români al unor idei bizantine înainte și după prăbușirea Imperiului, este și mai anevoie de demonstrat în domeniul politicii ...; unele dificultăți se datorează, desigur, în parte, documentației lacunare, dar sunt, mai ales, de ordin metodologic și interpretativ. Într-adevăr, niciodată în cursul secolelor XVI–XVIII domnii români nu și-au atribuit ei înșiși titlul împărătesc, mărginindu-se numai la aluzii mai vagi sau mai răspicate, cu privire la natura demnității lor, ca de esență imperială*[55].

Spre înțelegerea „tradiției bizantine" de ansamblu, nu doar „politică", pentru îndeosebi secolele XVI–XVII din trecutul românesc, s-ar cuveni să se țină seama, cu

[53] Hélène Carrère d'Encausse, *op. cit.*, p. 91.
[54] D. Obolensky, *op. cit.*, în loc. cit., p. 40.
[55] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 5 și urm., 9.

prioritate, cum și Andrei Pippidi semnalase, de precaritatea atestărilor ei documentare de prin acel decurs temporal bicentenar, dar și de devenirea de la un moment dat spectaculoasă a istoriografiei „problemei". Până spre anul 1453 și ceva timp după aceea „s-a vorbit și s-a scris în lume" despre Imperiul Roman de Răsărit sau Imperiul Romeilor, fără a se putea identifica vreo menționare scriptică înainte de secolul Luminilor a Imperiului Bizantin. Inițierea metodică a *studiilor bizantine* a survenit pe la începutul de secol XIX, prin *Corpus scriptorum historiae byzantinae* (3 volume, Bonn, 1829–1844), de Berthold Georg Niebuhr. Iar de-abia spre finele de secol XIX și la început de cel următor au prins a se afirma „școli" de acele studii, cu specialiști care să se recunoască între ei și „să-i știe lumea" ca bizantinologi. Un suflu „primăvăratic" pentru *bizantinistică*, în România, „a venit" cu Demostene Russo, grec de origine, licențiat și doctor al Universităților din Berlin și Leipzig, „naturalizat românește" prin anul 1899 și dedicat, după o scurtă experiență de „interpret" la Ministerul Afacerilor Străine, investigării *Manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române* (București, 1901) și studiilor de istoriografie greco-română, îndreptățindu-și astfel ilustrarea Catedrei de Istorie a Civilizațiunii Bizantino-Române, sub egida Universității București. Și-a apropiat recunoașterea academică prin îndeosebi *Studii bizantino-române* (1907) și *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă* (București, 1912) orientându-și munificent abilitățile profesionale întru „formarea de bizantinologi", cărora le-au putut fi de „specială învățătură" publicațiile sale și „exercițiul" paleografic ori interpretativ privind surse documentare și narative grecești, și nu numai. Nu a scrutat însă, fie și din unghiul specializării sale, sinteza istorică. De aceea, „la noi", Nicolae Iorga a fost cel dintâi istoric ce și-a apropiat și renumele de mare bizantinolog, însă nu de prin „faza de tinerețe" a activității sale profesionale, ci cu începere de pe la un anumit moment, poate 1907, când „a dat versiunea engleză" de *The Byzantine Empire*, sau 1913, anul comunicării ce asiduu și-o pregătise pentru Congresul de Studii istorice „găzduit" de Londra, *La survivance byzantine dans les pays roumaines*. Primele sale sinteze, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (2 volume, București, 1901), *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* (București, 1904) și *Geschichte des Rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen* (2 volume, Gotha, 1905) nu conțineau mențiuni explicite despre „tradiția bizantină". De altfel, nici „fostul său profesor", A. D. Xenopol, în *Istoria Românilor din Dacia Traiană* (6 volume, Iași, 1888–1896) nu o menționase, „amintind" doar de dinastia Împăraților Bizanțului din care „se trăgea" Șerban Vodă Cantacuzino[56]. În volumul al doilea, din cele cinci ale sintezei *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (Gotha, 1908–1913), Iorga „dezvolta ideea dragă lui", aceea a „continuității Bizanțului sub Sultani"[57]. Prin *Cuvântare* la deschiderea primului Congres Internațional de Studii Bizantine, desfășurat în București și unde și-a „ținut-o" pe 14 aprilie 1924, a căutat înadins să lămurească „tradiția bizantină" ca de specială referință pentru istoria românilor; a supus atenției specialiștilor reuniți congresional „câteva dovezi" despre

[56] A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, coord. Al. Zub, vol. IV, *Istoria modernă. De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți, 1633–1821*, editat de Maria Simionescu și Nicolae Stoicescu, București, 1992, p. 203.

[57] *V.* și Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga 1871–1940* <Biobibliografie>, București, 1976, p. 170.

acea „tradiție"; întâi, „miile de biserici care împestrițează câmpia și subliniază cu alba lor siluetă zveltă văile acestei țări", România, păstrătoare de *artă bizantină*, însă nu prin „a se clădi roman", în marmoră, porfir și „mozaic de aur", precum „arată alte părți" de Europă, unde oamenii „vremilor trecute" n-au fost „prea săraci, adică prea storși" de grele și nedrepte „supușenii"; apoi, ca un de netăgăduibil „capitol al supraviețuirii Bizanțului", *dreptul bizantin*, „care nu poate fi studiat decât prin transmisiunea românească", drept „deviat de la vechile principii romane venerate, dar adesea inaplicabile, către obiceiurile națiilor", drept „mixt", de aceea, „decăzut din măreția lui teoretică", însă „cu atât mai viu modelându-se după nevoile vieții naționale"; în fine, „scriitorii din veacul al XVI-lea", care „imitau slavonește perioadele bizantine", și „învățații" de prin secolul al XVII-lea, preocupați „să întrebuințeze", precum Constantin Cantacuzino, „pe cronicarii Bizanțului pentru a lămuri istoria", de unde și o anumită „continuitate a cugetării istorice"; și-a „îndreptățit" concluzia că „noi", românii, „aparținem Bizanțului", desigur, „prin toate acele lucruri îndătinate", Bizanț care „s-a format în Imperiul Romeilor", dăinuind, „el însuși, după căderea și moartea Imperiului în care și prin care a luat naștere"[58]. În virtutea copleșitoarei sale erudiții, a ridicat cota argumentativă sau ideatică pe tema acelei „tradiții", cu ocazia Congresului de la Sofia, din 1934, unde a susținut comunicarea al cărei titlu avea să-l poarte și celebrul său eseu istoriografic *Byzance après Byzance*. Acolo, la Sofia, a spulberat, explicit sau, condescendent, doar cu subînțelegere, „invectivele" istoricului „gazdă", P. Mutafciev, din cartea-i *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens* (Sofia, 1932), unde limba română „apărea" ca „româno-slavă" și era negată „continuitatea bizantină nord-dunăreană". A ținut mult și a reușit să ofere cel mai impresionant „tablou istorico-cultural al tradiției bizantine", sub chip intitulabil *Bizanț după Bizanț*, în volumul VI, *Monarhii*, al marii sale sinteze *Istoria Românilor*. După partea (*Cartea*!) întâi a volumului, *Monarhia românească*, cea de-a doua, *Monarhia bizantină*, cu „argumente" de ceremonial al Curții și de cultură îndeosebi dinspre domnia lui Vasile Lupu, reprezenta cel mai expresiv text, la nivelul întregii noastre istoriografii, și nu doar la al acesteia, pe tema „continuității românești" a Bizanțului; *Monarhia orientală a lui Duca-Vodă* „apărea, în cuprinsul aceluiași volum (*Cartea a IV-a*), ca „sub umbra Bizanțului musulman"; la semnificația „sintezei românești", chiar „româno-bizantine", era relevată *Monarhia culturală a lui Constantin Brâncoveanu*; era făcută astfel „trecerea peste cumplite vremi" spre „sinteza neoelino-română, sub Fanarioți", din cuprinsul volumului VII, *Reformatorii* al aceleiași, încă *mare, Istoria românilor*. Și-a fructificat astfel Iorga un fervent *credo* istoriografic, *al său*, din chiar „deschiderea" eseului *Byzance après Byzance*: „Bizanțul, cu tot ce reprezenta el – nu ca autoritate a unei dinastii, sau ca superioritate a unei clase conducătoare, care, acestea, puteau pieri într-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, închegat pe încetul în decursul veacurilor, să se fi resimțit neapărat, dar ca un complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religioasă, ca tip de civilizație, cuprinzând moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă –, nu a dispărut, nu putea să dispară, odată cu căderea pe rând, în

[58] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. cit., p. 148–152.

veacul al XV-lea, a celor trei capitale ale sale: Constantinopolul, Mistra și Trapezuntul ... Bizanțul, adică ceea ce forma, pe lângă aparențe, însăși esența lui ..., și-a continuat acțiunea milenară, prin care această unitate politică și culturală, veșnic în mers, își apropia de la sine, având aerul că nu se preschimbă, tot ce intra în cercul său de acțiune, atât de întins ..., anexându-și forme de civilizație ..., tot ce, pe diferite căi, îi va transmite Apusul, în epoca Renașterii ..., dar în adânc nu va rămâne, totuși, decât nestrămutata continuitate bizantină”[59].

S-ar putea, fără îndoială, mult comenta despre *studiile bizantine* întreprinse de N. Iorga. Comentariile privind metodic sau critic și studiile altor specialiști de riguroasă școală românească pe aceeași incitantă tematică ar da „corp” unei ample monografii istoriografice. În anii interbelici și prin conectare la publicațiile lui Iorga sau „cu autonomie” față de acestea s-au înregistrat studii calificabil consacrate *istoriei Bizanțului*, altfel spus, domeniului *bizantinologiei/bizantinisticii*. Ca și Iorga, autori de atare studii din acei ani s-au făcut „auziți și ascultați” la reuniuni internaționale ale specialiștilor fie în *istoria Bizanțului*, fie în cea a Sud-Estului European. Nicolae Bănescu, discipol al lui Iorga, confirma studiul de specialitate prin apariția de prospețime tematică, precum *Chipuri și scene din Bizanț* (Cluj, 1927), *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos* (București, 1928), mai și încercând, la parametrii sintezei, *Istoria Bizanțului* (2 volume, ediție Teodor Teoteoi, București, 2000 și 2003); Gheorghe I. Brătianu, spirit deopotrivă exploratoriu factualic și interpretativ tematic, scruta recunoașterea științifică internațională cu *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer Noire* (București, 1935) sau *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin* (Paris – București, 1936), studii conducând spre monografia de cumva tristă apariție postumă *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (München, 1969). Direcția *studiilor bizantine* își confirma, așadar, vigoarea, cu implicitele ei exigențe de specializare, de la explorarea surselor documentare în greaca medievală, slavonă, latină și chiar turcă și valorizarea lor interpretativ-tematică de o manieră vădind și o anumită sobrietate, frizantă câteodată de monotonie, a discursului. Alexandru Elian, spre exemplu, a perseverat pe calea lămuririi de date și noțiuni, adeseori de amănunte, cu *studii și articole* care aveau să-și afle editarea sub spectaculosul titlu de *Bizanțul, Biserica și cultura românească* (ediție de Vasile V. Muntean, București, 2008) și întru validarea și circularea concluziei că secolul al XVII-lea a fost „cel de aur al culturii românești”. Prin tot studii și articole ce aveau să fie „grupate” sub titlul de *Civilizația românească și civilizația balcanică* (ediție de Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1983), Victor Papacostea a abordat și aspecte de bizantinologie. Într-o „generație de mijloc a bizantinologiei române”, Virgil Cândea își orienta cu titlu generic de *Rațiunea dominantă* (Cluj-Napoca, 1979), „sugerat” de un „pasaj” dintr-un manuscris al *Vechiului Testament*, „atribuit” lui Nicolae Milescu Spătarul, „selectate” *Contribuții la istoria umanismului românesc*, pentru a proba, printre altele, înțelegerea „tradiției bizantine” la interferențele „centrate de spațiul fostei

[59] Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, trad. de Liliana Iorga-Pippidi, cu postfață de Virgil Cândea, București, 1972, p. 5 și urm.

Dacii" ale curentelor culturale occidentale „filtrate de axul" Constantinopol-Padova sau „furnizate de școli iezuite polone" și ale „valorilor" generate de spirit creativ „autohton", artistice și arhitectonice sau scriptice, inclusiv cronistice. Mai aplecat spre acribios studiu, Mihai Berza pleda, cu texte suscitante de titlul *Pentru o istorie a vechii culturi românești* (ediție de A. Pippidi, București, 1985), în sensul reconsiderării a ceea ce N. Iorga „înfățișa" ca *sinteză* de „forme local-îndătinate", cu „elemente" intrinseci bizantine ori „slavo-bizantine", și asimilante de „influențe apusene de nouă epocă". Era ceea ce Șerban Papacostea admitea, dar numai sub condiția riguroasei „ancorări" în „argumentația" nutritoare de exemplare studii, cărora li s-a binecuvenit intitularea generică de *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* (București, 2001).

Dintr-o „a treia generație de bizantinologi", Stelian Brezeanu a căutat, pe coordonate ale literaturii de specialitate și după exprese cerințe ale prelegerilor universitare, să realizeze *Istoria Bizanțului* (București, 2004), dar și să elucideze unele teme subiacente sintezei, precum *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală* (București, 1999), eseu istoriografic meritoriu și pentru semnalarea „diferențelor" între denumirile „neamurilor" când „s-au creștinat" și cele de „notă etnolingvistică", după „moda" ori conform spiritului Renașterii; sau, de același autor, *Imperiu universal și monarhie națională în Europa creștină* (București, 2005). Teodor Teotoi „și-a adunat", sub sonor titlu de *Byzantina et Daco-Romana* (București, 2008), *studii de istorie și civilizație bizantină și românească medievală*, mai toate de certă specialitate, vădită de autor în decursul activității sale profesionale. Un caz cu totul aparte, de bizantinolog, și de ceva mai mult decât atâta, din zisa „a treia generație", este cel al lui Andrei Pippidi, prin foarte specioase nuanțe imprimate cunoașterii „tradiției bizantine în țările române"; excursul privind *Tradiția politică bizantină...* și l-a presupus editorial cu „grupajul" de studii *Hommes et idées du Sud-Est européenne à l'aube de l'âge moderne* (Paris, INRH, și București, 1980), și completat ori mereu nuanțat tematic sub titlul de *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales* (Paris, 2006). Cu Andrei Pippidi, *Studiile bizantine* sau, mai larg spus, de medievistică „de școală românească", au trecut seniorial pragul de la demersul pozitivist în sine spre orizonturile noii istorii culturale. În aceleași orizonturi și-au înscris contribuțiile „mai tineri" istorici, Andrei Timotin, cu îndeosebi *Profeții bizantine și postbizantine în Țările Române* (București, 2015), străbătătoare de *secolele XVII–XIX*, sau Petru Guran, excelând vizionar și analitic sub titlul parcă de eseu *Rendre la Couronne au Christ...*; Daniel Barbu, orientat spre *explorări în cultura românească*, surprindea cu eseul *Bizanț contra Bizanț* (București, 2001), interesant mai ales dincolo de aparența de a fi o replică la iorghianul *Byzance après Byzance*; asorta, de fapt, note de bizantinistică cu reflecții politologice, cum vădea și prin volumul *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge* (București, 1999) sau „setul" de *studii și documente* sub titlul de *O arheologie constituțională românească* (București, 2000); oferea „o lecție" de valorizare prezenteistă a unor „date și noțiuni istorice", în notă intelectuală definit modernă, neatinsă de protocronismul sesizabil la un exercițiu de sociologie retrospectivă a ideilor, de Ilie Bădescu, intitulat *Cu fața spre Bizanț* (București,

1998). Rezistă, ca reper esențial pentru comentariul de față, „subiectul" cărții *Tradiția politică bizantină...*, de Andrei Pippidi, prin „învățăminte" despre *domnia* în Țările Române, *ceremonialul aulic* implicant de *încoronare* și *miruire, titulaturile* și *imaginea* domnilor, *simbolurile autorităților, costumul domnesc, pedeapsa bizantină pentru lezmajestate, căile de transmitere a tradiției bizantine*, precum *influențele sârbă și greacă, danii* și închinări către lăcașuri de cult din Răsăritul bizantin sau *literatura parenetică*, *cruciada bizantină, concurența* în care „s-au aflat" state catolice, state protestante, Polonia și Rusia pentru *restaurarea Imperiului Bizantin*, cu *țările române* „fixate" destinal între *Rusia și Bizanț* până când să prevaleze *opțiunea* românilor *între Roma și Bizanț...*

De observat că îndeosebi în cazul românesc *studiile bizantine* s-au dispus pe două mari cursuri; pe unul s-au înregistrat cele privind istoria Imperiului Bizanțului și a ceea ce, cât i-a fost dat „să dureze", acesta „a avut în raza sa de influență directă"; pe celălalt „s-au întins", ceva mai rarefiat, însă nu cu handicap în impresionabilitate, cele vizând „tradiția bizantină", cu precedențe sedimentate înainte de 1453 și „forme" dăinuitoare după aceea. O minuțioasă evaluare a respectivelor *studii*, fie și doar pentru „o primă fază a lor", a fost întreprinsă de Leonidas Rados, prin cartea sa *Sub semnul acvilei. Preocupări de bizantinistică în România până la 1918* (București, 2005). Din întreg ansamblul lor, se înțelege, cele de pe al doilea curs ar fi de expres interes pentru comentariul de față. Din perspectiva a ceea ce ar fi de comentat, Modernitatea timpurie sau „vremile" încă premoderne românești, acea „tradiție" a putut fi confirmantă de valoarea *istorică* a Bizanțului; ea s-a relevat însă și ca „o componentă orientală" pentru acea Modernitate însăși, refractară față de sensu-i de a deveni. De aici și nota ironică, persiflatorie, sub incidențe de spirit critic, în care „moderniștii" au considerat „tradiția bizantină". S-a pus uneori cu exclusivitate în seama acesteia „orientalizarea societății românești premoderne" ori „moderne timpurii", „orientalizare" sau „levantinizare" nutritoare, pe parcursul secolelor XIX și XX și chiar al începutului de secol XXI, de „tradiționalism", „ortodoxism". Într-atât de mult s-a perseverat în a se considera „tradiția bizantină", mai numită și „slavo-bizantină", ca „factor de orientalizare", contravenient „aspirațiilor europene", emancipatorii, ale românimii, din însuși resortul de romanitate sau de neolatinitate al acesteia, încât „socotirea" unui alt „factor" mai pronunțat „orientalizant", Turcocrația, să întrunească termenii de „împrejurare", e drept, extrem de apăsătoare și tocmai de aceea „respingătoare", resorbantă temporalității ei „fizice". Dacă „tradiția bizantină", cu implicită ei ortodoxie, s-a distins ca dimensiune „orientală", considerată astfel din perspectivă largă europeană, „occidental" exponențiată, a „firii" românești, dominația otomană „s-a arătat" și în bună măsură „s-a impus" printr-o anumită spațialitate aspirantă la universalitate, dar „nevoită" să se închidă mereu sieși sub „chip" de Casa Păcii. Cu alte cuvinte, acea dominație „îndurată" de Țara Românească și Moldova cam cinci secole, de Transilvania cam un secol și jumătate, s-a exercitat nu ca „formă istorică asimilabilă vieții românești", ci prin duritatea unui „factor exterior românimii" și de „închidere orientală" a unui neam de caracter genetic latin. Faptul că Țările Române, Moldova și Muntenia mai strict spus, nu și-au avut nici măcar o menționare aleatorie în „sistemul european de state", fundamentat juridic și conturat sub „titluri de entități suverane", cu „argumente"

teritoriale, politico-diplomatice și militare spre finele secolului al XVI-lea și mai ales pe timpul celui următor; Țările Române aveau să fie nominal aproape cu totul uitate de Europa statelor până spre „pragul" secolului al XIX-lea; Moldova și Țara Românească s-au afundat stării de vasale Sultanului într-atât de mult încât în „limbajul" administrativ interior și diplomatic exterior, „către puteri europene", al Porții Otomane, cele două mici entități statale nord-dunărene, deși „nefăcute pașalâcuri", să apară „denumite ca provincii"; iar Transilvania, după dominația otomană, avea să ajungă în corpul de suveranitate al Imperiului Habsburgic. În tradiția cărturărească, însă, sau în istoria lor culturală, românii au tot amintit de asprimea dominației otomane, nu și de ceva semnificativ „turcesc" înrădăcinat „firii" ori „vieții" lor, cele câteva „turcisme" din dicționare lingvistice sau unele tare de conduită omenească „de rând" circulând cam anecdotic, ca „datorate" vag-definibilului Levant, mai curând „grecesc-fanariot" decât „otoman". Despre „neagra păgânătate" s-au păstrat „amintiri" în folclorul românesc, furnizante de „motive de inspirație" pentru literatură sau muzică, toate cu subînțelesul resimțirii „plăgilor" unei „cumplite și trecătoare urgii". Cantemiriana *Istorie a creșterii și descreșterii Curții Otomane*, cu traducere din latină, și iorghiana *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (5 volume, Gotha, 1908–1913), încă netradusă „pe românește", n-au prea avut „cititori de la noi". Studiile de specialitate despre istoria turcilor și dominația acestora asupra Țărilor Române au fost și încă sunt „utile" pentru cercuri restrânse de interes profesional. Atare studii, de Franz Babinger sau de Aurel Decei, cu *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (București, 1978), de cel din urmă menționat, par „date uitării". Ca fondatoare sau orientative de cercetări de specialitate au putut fi publicațiile de *Cronici turcești...* de Mihail Guboglu (2 volume, București, 1966, 1974) și de Mustafa Ali Mehmet (vol. I și III, București, 1966, 1980), excursurile documentare *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană, 1601-1712* (București, 1985), de Tahsin Gemil, *Romano-Ottomanica: Essays and Documents from the Turkish Archives* (Istanbul, 2001), de Mihai Maxim; foarte selectiv, aici, ar fi de menționat cărțile *Țările Române în contextul politic internațional, 1621–1672* (București, 1979), de Tahsin Gemil, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu* (București, 1993), de Mihai Maxim, *Război, pace și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor* (Iași, 2013) sau *Limbajul otoman al războiului și păcii. Dicționar de termeni și expresii* (București, 2014), ultimele două de Viorel Panaite.

Ar fi, desigur, mult și intens de discutat, pe alocuri chiar cu tonalități de controverse, despre cât și cum, în decursul temporal de prin a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până „să pătrundă" începutul celui de-al XVIII-lea, „starea" Moldovei și Țării Românești – a Transilvaniei reprezentând „o poveste" aparte – a prezentat, de la ceremonialul de Curte și exercițiul puterii domnești la „aspecte" de viață culturală sau ecleziastică, însemne de „tradiție bizantină" ori s-a simțit profund marcată, aproape dislocată din „formele ei îndătinate", de mereu crescânde excese ale dominației otomane. De rezultatele discuțiilor sau al dezbaterilor, cu regăsiri în studii de specialitate, ar depinde și considerarea respectivului decurs temporal, ca fiind unul fie de medievalitate târzie, fie de premodernitate ori de modernitate timpurie. În cuprinsul istoriografiei române, de când a prins „să se facă" periodizarea

„trecutului neamului", acel decurs apărea, prima dată, se pare, la Samuil Micu, prin disertația sa *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor* (Buda <?>, 1801–1806), ca unul de „vremi de mijloc", ținând de când „Besearica Apusului și <cea> a Răsăritului", după ce între ele „nu fusese țeremonii atâta osibire, iar în dragoste ... de Dumnezeu și de lumea Lui ... nu era nicio sminteală", s-au „rupt", încât, „sub învrăjbirea Besearicilor ..., românii nu puteau avea împărtășire cu latinii", rămânând alături de greci și bulgari, fără „a învăța limba cea grecească învățată, căriia îi zic elinica, ci cea proastă grecească", înlocuitoare de slavonească și „în care nu sunt științile, care lucru foarte jalnic au fost celor înțelegători în neamul românesc"[60]. Era încercată, de învățatul Școlii Ardelene, „despărțirea de vremi" din perspectivă culturală, ecleziastică și, nu la urmă, lingvistică. Peste ceva timp, Florian Aaron, în *Manual de Istoria Principatului Țării Românești...* (București, 1839), „despărțea, pe rând", *Istoria veche, de la cele dintâi vremi...*, *Istoria de Mijloc, de la Radu Negru până la Ștefan Cantacuzino*, și *Istoria Nouă, de la venirea prinților streini din Constantinopol până la restatornicirea dreptului de a avea România iar prinți pământeni.* Mihail Kogălniceanu, în *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des valaques transdanubiens* (I, Berlin, 1837), „periodiza" trecutul fiecărui Principat; al Valahiei, în „patru mari perioade", prima, de la „stabilirea monarhiei valahe" până la „moartea lui Mihai Viteazul ..., semnal al decadenței Principatului"; a doua, „înțelegând Valahia sub suzeranitate otomană", până la Ștefan Cantacuzino; a treia, înțelegând „regimul opresiv al Fanarioților"; a patra, „începând cu restabilirea libertăților naționale", la 1822–1829; și în privința trecutului Moldovei „privea" tot „patru mari perioade", prima de la „stabilirea monarhiei moldave" până la 1504; a doua, „începând cu moartea eroului moldav și înțelegând Moldova supusă Turciei"; a treia, reprezentând „ocuparea tronului de familiile fanariote"; a patra, de când Principatul „și-a redobândit vechile libertăți naționale"[61]. Într-un *Manual de Istoria Principatului Moldavei* (Iași, 1845), Ion Albineț „socotea" *Istoria Veche* de la „cele mai vechi întâmplări ale Daciei" și până la „întemeierea Principatului Moldavei"; *Istoria de Mijloc*, de la „venirea lui Bogdan Dragoș" și până la „Ștefan VI cel Mare"; *Istoria Nouă*, de la „Bogdan IV" și până la Ieremia Movilă; nu „privea" și secolul al XVII-lea, de special interes, aici. „Revoluționarul" Bălcescu, în *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*, studiu „găzduit", prin anul 1844, de „Propășirea. Foaie științifică și literară" din Iași, „admitea" două „mari părți" pentru istoria militară a Țării Românești, prima, *de la întemeierea Principatului până la așezarea domnilor Fanarioți*, și a doua, *de la așezarea domnilor Fanarioți până la Regulament*[62]. Tânărul A. D. Xenopol, la 1870–1871, în *Studii asupra stării noastre actuale*, „găzduite" pe timpul acelor ani de „Convorbiri literare", aprecia că „Evul Mediu al Europei se sfârșește către secolul al XV-lea, când

[60] *Școala Ardeleană*, antologie de Eugen Pavel, I. *Scrieri istorice*, cu prefață de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2018, p. 328, 335 și urm.

[61] Mihail Kogălniceanu, *Opere*, III, *Scrieri istorice*, text stabilit de Dorina N. Rusu, cu prefață de Al. Zub, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2017, p. 8 și urm.

[62] N. Bălcescu, *Opere*, I, *Scrieri istorice, politice și economice*, ediție de Gh. Zane și Elena Zane, *Cuvânt înainte* de Dan Berindei și *Introducere* de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. E. Simion, București, 2017, p. ~~3~~60.

Europa, venind în atingere cu spiritul antic, leagă iarăși firul dezvoltător pe progresul lumii vechi ... Evul Mediu al românilor – căci pentru ei încă nu ne e dat a numi o țară – se sfârșește pe la începutul secolului al XIX-lea, când spiritul lor vine în atingere cu civilizația apuseană”[63]. Surprinzătoare poate să pară celor ce cunosc opera xenopoliană o atare considerare a Evului Mediu românesc de cel încă aflat la studii doctorale, în Germania. Răzbăteau, în acel moment al *Studiilor...* lui Xenopol, „note pașoptiste”, conform cărora, după „timpuri de glorii voievodale” culminate de Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, românii au avut de suportat, încă de prin secolul al XVII-lea și până înspre „sfârșitul Fanarioților”, opresiuni străine severe. Va fi reținut câte ceva și din încercarea „de manual” a lui Florian Aaron de „periodizare istorică” sau din coloritul „cronicăresc” al *Istoriei...* postelnicului Drăghici. Îi va fi fost de știut, încă de pe când fusese elev al Institutului Academic din Iași, starea de confuzie a manualelor școlare și a incipientelor cursuri universitare, la Iași și București, în privința „periodizării istoriei neamului”, cu lipsă cvasitotală de „înțelesuri” despre secolele XVI–XVII, dincolo de persistența considerării lor ca „de decădere după epoca de glorii voievodale”. Nu și-a notat nicăieri că ar fi avut ceva „de învățat” din *Istoria Românilor* (I-III, Iași, 1853) de August Treboniu Laurian. A putut admite și a dat de înțeles că a făcut așa ceva din considerarea *timpurilor* de Alexandru Papiu Ilarian, în *Istoria Românilor din Dacia Superioară* (I–II, 1851–1852), sinteză care, deși „privea” mai ales Transilvania, „revărsa înțelesuri” și pentru Moldova și Țara Românească de prin secolele XV–XVII. Se va fi simțit într-un momentan confort intelectual fiindcă cuvintele sale din *Studii asupra stării noastre...* despre lungul Ev Mediu la români consonau celor ale lui Kogălniceanu de prin *Prefața* pentru ediția a doua a *Cronicelor României...* (tomul I, București, 1872), care confereau „jeluirilor” ori „suspinurilor” unor Miron Costin și Ion Neculce „prevederea și prevestirea viitoarelor nenorociri ale țării: tăierea sau izgonirea ultimilor Domnitori români, secolul de fer și de tină al Fanarioților <...>, eminenta ștergere a țărilor române de pe charta Europei!” În „fragmentele” de *Istoria critică a românilor* „date” de Bogdan Petriceicu Hasdeu, prin anii 1872 și 1873 revistei sale „Columna lui Traian”, va fi constatat o excesivă preocupare „terminologică”, cu inhibarea „cerinței metodologice” a recursului documentar, fără „viziune” asupra „fazelor trecutului neamului”. Iar în condițiile când George Panu „se tot bloca” în proiectul anunțat „cu tam-tam, de la Junimea”, de „adevărată istorie”, și-a făcut știută, mai ales după ce asumase cursul magistral de *istoria românilor* sub egida Universității ieșene, preocuparea de a realiza prima mare sinteză istorică națională, unde, era de înțeles, *epocile* acesteia, între care și cele „acoperitoare” de secole XVI și XVII, aveau să-și afle „înfățișarea”.

Poate mai clar decât în privința oricărei alte „mari părți” de *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Xenopol și-a etalat concepția sa „după învățătură îndeosebi de școală germană”, reverberantă deopotrivă kantiano-filosofic și rankeano-istoriografic, asupra decursului temporal de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și „până la Fanarioți”. Înainte chiar de a-și fi definitivat concepția sub titlul de *Les principes fondamentaux de l’histoire* (Paris, 1899; și în română, Iași, 1900) și mai

[63] A.D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, text stabilit de Dorina N. Rusu, cu prefață de Al. Zub, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2019, p. 85.

ales prin *La théorie de l'histoire* (Paris, 1908), și-a vădit scrutarea ori „experimentarea" ei, nu alături de rigorile pozitiviste, pe măsura elaborării „volum cu volum" a marii sale sinteze istorice. S-a arătat mai mereu consecvent cu înțelegerea *faptelor* sau *fenomenelor istorice* ca primordial *culturale*, în spirit de *Kulturgeschichte*; de asemenea, cu explicarea *faptelor politice* ca determinate de cele *culturale*; în fine, cu „amendamentul" că nu toate *faptele* ori *fenomenele culturale* au putut să determine *fapte politice*, încât să-și valideze astfel cota înaltă a semnificației *istorice*, prin acestea din urmă[64]. S-a arătat mereu convins că *dinamica istoriei*, nu neapărat și reflecțiile asupra acesteia, a fost marcată esențialmente prin *fapte politice*, rezonând astfel, pe fond de lectură și de meditație, cu aristoteliana *Politica* sau cu *ideile moderne* străbătute „franțuzește" de *Lumières* și „nemțește" de *Aufklärung*. În scrierea istoriei i-a fost *conducătoare*, conform propriei „spuse"[65], *ideea* că numai *statul de sine ființând*, fie din impulsurile autorității domnești, fie „după pravilă", a putut fi, precum Cetatea, la Aristotel, matricea *faptelor politice autentice*; apoi că, deoarece tocmai au reflectat inexorabil o anumită *formă de cugetare, faptele politice* și-au învederat determinarea lor de cele *culturale*; de asemenea, că, pe măsură ce *faptele culturale*, „la noi", prin secolele XVI și XVII, au izvorât, în scris, din *spirit românesc, forma* de cugetare nutritoare de *fapte politice* a putut fi ori „s-a doar dorit a fi" *românească*. Or, cum atestă volumele III, *De la moartea lui Petru Rareș până la Matei Basarab și Vasile Lupu. Epoca lui Mihai Viteazul*, și IV, *Istoria modernă. De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, ale marii sale sinteze, volume de a patra ediție, cea mai reușită, sub „îngrijirea" lui Al. Zub și stabilirea critică a textelor, pentru ambele, de Nicolae Stoicescu și Maria Simionescu (București, 1988 și 1992), Xenopol a considerat ca *forme dominante de cugetare*, succedându-se prin răstimpul ținând de a doua jumătate a secolului al XVI-lea și de ceva mai mult decât întregul celui următor, *slavonismul* și *grecismul*. I s-au adus critici „motivate", la rigoare, de lectură superficială ori cu neînțelegere a celor „două mari părți" ale sintezei sale, „părți" care, din perspectiva tematicii comentariului de față, își vădesc însă plinătatea de învățăminte. Pentru o instructivă lectură a fiecărui volum, dintre cele două, s-ar cuveni să se țină seama că întinderea cea mai mare de conținut a fost rezervată „tratării" domniilor, actelor și împrejurărilor acestora, la, se înțelege, nivelul posibilităților autorului de a dispune de surse documentare și de literatură de specialitate. I s-a imputat, se știe, lui Xenopol, de D. Onciul și mai ales de N. Iorga, insuficiența cunoașterii și utilizării surselor documentare. Iar ceea ce îndeosebi Iorga i-a imputat ori observat s-a cam fixat în reflexul evaluativ al mai ales medieviștilor „de la noi, până spre ziua de astăzi". În studii, e drept, foarte respectabile de medievistică românească, și nu numai de atare specialitate istoriografică, volume ale sintezei xenopoliene, din diferite ediții ale acesteia, nu au prea făcut „obiect de trimiteri infrapaginare" sau de „înregistrări bibliografice".

[64] A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, traducere de Olga Zaicik, cu studiu introductiv de Al. Zub, București, 1997, p. 324 și urm.

[65] *Ibidem*, p. 322 și urm.

S-a trecut cam prea lesne ori nonșalant „cu vederea” peste claritatea și încrengăturile ideatice ale „tratării” domniilor și timpurilor acestora din „părțile” lor cuvenite ale sintezei xenopoliene. Spre a i se recunoaște acea claritate și forța-i ideatică, autorul respectivei sinteze s-a arătat mereu preocupat, cum vădesc și edițiile ei câte el însuși le-a publicat ori le-a „îndreptat și pregătit” spre publicare. Iar așa ceva i-a mereu răzbătut și din „părțile finale” ale cuprinsului ce a ajuns să fie și al celor două volume de specială referință, aici, „partea” a patra a volumului III fiind intitulată *Fenomene generale ale vieții românești în perioada slavonismului*, iar cea, tot a patra, a volumului IV, *Fenomene generale ale vieții românești de la Matei Basarab la Vasile Lupu până la Fanarioți*. Dinspre atare „părți finale” s-au făcut, din deliberată intenție a autorului, mai bine înțelese întinderile de conținut ale celor două volume, care mai de care de ținută factualică, rezervate domniilor. Prin relevarea *fenomenelor generale*, Xenopol și-a validat procedeul său istoriografic, ce pornea de la riguroasă, după posibilități cognitive, reconstituire a *faptelor*, din care, cu raționament și putere de judecată, să fie desprinse/decelate semnificații ori idei, singurele, acestea, de natură „să permită”, să suscite *serialitatea faptelor*. Și i-a reușit din plin un atare procedeu, poate singular, oricum de neegalat valoric la nivelul istoriografiei noastre. În *serialitatea faptelor* și *fenomenele generale* s-a „oglindit” felul xenopolian de a fi înțelese cele două „mari faze”, ca *forme de cugetare*, una a *slavonismului* și cealaltă a *grecismului*, ale devenirii istoriei românilor „de la medieval la modern”. Domniile și actele lor, „transformarea” boierimii și șerbirea țărănimii au fost redate istoriografic în *serialități* subsumate tendinței de fond și de durată a „căderii” Moldovei și Țării Românești sub tot mai apăsătoare dominație otomană. Faptelor de eroism românesc de până la „epoca lui Mihai Viteazul” li s-au dezvăluit semnificațiile aparte pentru „cartea neamului”. „Decăderea” domniei, ce avea „să înceapă, după Viteaz”, tot mai frecvent „pe mâna străinilor, îndeosebi greci”, s-a presupus cu „transformarea” secătuită de eroism militar a boierimii; când „acei nobili” avură „de îndeplinit pe lângă domn slujba militară, cerută de timpuri grele și de vitejie <...>, răsplata ostenelilor lor era dată de domn prin dăruirea de moșii din întinsele sale moșii”; prin acele „timpuri”, „dregătoriile civile erau mai mult o formă, purtată în realitate de scriitori năimiți”; pentru acele „timpuri”, așadar, „nu titlul unei dregătorii era cel mai de onoare și cel mai căutat, ci acela de boier”; pe atunci, „întăriturile documentelor” atestau că „îndeobște boierii neintitulați aveau pasul înaintea celor cu titluri”; după, însă, „timpurile de vitejie”, ce „au curs sub marii voievozi”; s-a ajuns ca „așezământul dregătoriilor să dobândească o însemnătate deosebită”, domnii „alipindu-le niște venituri fixe tot mai mari”, pe lângă „dăruiri” sau „întăriturі de moșii”[66]. Era considerată „oglindirea” într-o anumită „dinamică socială”, *transformarea boierimii*, marea „schimbare” de timpuri istorice românești. Era o „schimbare” căreia i-au fost identificate „semne” și în „ceremonialul domnesc”, marcat de intensa criză între „datoria” domnilor de „a se arăta ca de Țară” și îndurarea de aceiași domni și de „supușii lor credincioși” a „stricării” ei sub crunta dominație otomană, cauționantă și a accederii „străinilor” la

[66] A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. III, București, 1988, p. 412.

Scaunele domnești și dregătoriile acestora. Și tot „semne ale schimbării" au fost căutate și explicate ca mereu tensionate și în relațiile domnilor Țării Românești și cei ai Moldovei, ale fiecăruia dintre aceștia și principii Transilvaniei ajunși, la rândule, de prin 1541, „vasali ai Sultanului", încât și „faptei eroice" a lui Mihai Viteazul să-i fie apropiată semnificația de mai curând „federalizare antiotomană a trei țări", decât de unire a acestora dintr-un resort de conștiință națională, încă „neînstare", atunci, să se fi exponențiat politic. Cât de mult și cum aceeași „schimbare de timpuri" s-a „oglindit" în *fenomene generale ale vieții românești* a fost „de învederat" prin îndeosebi *mișcarea intelectuală* din „perioada de la moartea lui Petru Rareș până la Matei Basarab și Vasile Lupu", *mișcare* considerată pe adecvate ei coordonate: *limba slavonă și limba română*; *cărțile bisericești române*; *începuturi literare*; *Biserica, școala și alte așezăminte*; *arta*[67]. Fără a intra în „amănunte", încă nelămurite istoriografic deplin, ale fiecăreia dintre coordonatele tematice menționate, rămâne, aici, loc cuvenit de a se reține un pasaj de text xenopolian despre tarele *slavonismului* ca *formă de cugetare* dominantă pentru un cam îndelung decurs istoric: „Creștinismul roman fu suplantat cu violență prin cel bulgăresc și de atunci înainte exprimarea gândirii românești, în chipul trainic al scrierii, deveni slavonă. Limba latină, în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuințarea reflexivă a poporului român, și el intră în legătură, prin forma cultului său, și în curând prin aceea a întregii vieți spirituale, cu popoarele slavone ... De atunci și până pe la Matei Basarab și Vasile Lupu, forma superioară, adică scrisă a gândirii românești, se rosti în limba slavonă; ca un munte zăcu această limbă străină pe întreaga comoară intelectuală a poporului român timp de aproape opt veacuri, înăbușind orice manifestare mai înaltă a cugetării, care, chiar dacă s-ar fi putut ivi, nu putea să se desfășoare ... Doar graiul obișnuit rămase tot acel românesc care se răsfăța nu numai pe buzele oamenilor neștiutori, ci și pe acele ale cărturarilor acelui timp, de îndată ce ei lăsau cartea din mâini spre a reintra în viața de toate zilele"[68].

„Suplantarea" *slavonismului* de *grecism* și „predominarea acestui din urmă curent politic și cultural", ca *formă de cugetare*, pentru timpurile *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, apare abordată tematic sub titlul de *Istoria modernă* al întregului volum IV, de a patra ediție, al sintezei xenopoliene. În mod obișnuit, „trecerii" de la *epoca medievală* la cea *modernă* i „s-a dat", din perspective atât de *istorie generală/universală*, cât și de *istorie națională*, un înțeles precumpănitor ca de „progres al devenirii societății". Nu la fel însă i s-a revelat lui Xenopol acea parte de *Istoria Românilor. Starea politică, economică și socială*, dintre *Fenomenele generale ale vieții românești de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, „a pus-o", cu apăsare, sub semnul unei „decăderi istorice"; acelui „răstimp de aproape 80 de ani" i-a constatat „deosebirea doar în mai rău" față de cel cam tot la fel de întins, de *după moartea lui Petru Rareș* până la cei doi voievozi menționați; iar așa ceva fiindcă „cu cât mai mult se învechea stăpânirea mahometană, cu atâta mai adânc se înfingeau rădăcinile abuzului și ale fărădelegilor în țările române"; pe când înainte de 1633 erau „de întâlnit figuri" ca Mihai Viteazul sau

[67] *Ibidem*, p. 490–531.
[68] *Ibidem*, p. 490 și urm.

Ioan-Vodă cel Cumplit, după anul menționat și domnitorii Matei Basarab și Vasile Lupu „nu se mai găsește niciun singur suflet”, cu excepția „nefericitei întâmplări” cantemiriene de la 1711, „care să îndrăznească a-și pune viața în cumpănă pentru mântuirea țărilor de dezonoare și de înjosire, apăsarea purtând roadele ei firești: stoarcerea, sugrumarea, strivirea trupului și <apoi> acea a sufletului”; Matei Basarab și Vasile Lupu „s-au suit în Scaunele țărilor în urma unei mișcări naționale făcută de boieri și de popor contra grecilor „năimiți”, dându-se ambii drept capii acelei răzmerițe”; numai că, tot „ambii” aveau „să-și dea seama” despre „neputința” de a domni „fără sprijinul grecilor cel atotputernic în Constantinopol”; Vasile-Vodă, „trăgându-și originea”, zisă și de „albanit”, din „părțile grecești”, a înțeles „să se arunce, îndată după urcarea lui în Scaun, în brațele compatrioților săi”, „dovada clară” pentru atare „întâmplare” fiind „grecizarea treptată”, până a deveni copleșitoare, a Sfatului domnesc; domnul Moldovei „s-a dat în brațele” acelor greci „atotputernici”, e drept, la Constantinopol, dar care „se arătau” astfel fiindcă erau „instrumente feroce ale stăpânirii mahometane”, reacția boierimii „de țară” îndreptându-se îndeosebi contra acelor „instrumente” și a „acoliților” lor infiltrați până spre Scaunul domnesc, nu însă împotriva „acelor elemente grecești” asimilate ori pe cale de a se asimila „vieții boierimii moldovene”; reacția contra „grecilor și grecizării trebilor țării” avea să predomine însă tot mai accentuat în „manifestările” acelei boierimi, înfierbântate mai ales de „vederea suirii în Scaunul din Iași” a unor „nume” care, cu excepțiile unor Gheorghe Ștefan, Ștefan Petriceicu ori „incerții” Cantemiri, erau „de greci sau de grecizați”. Cât despre Matei-Vodă, acesta, „purtat de valul unui patriotism viguros boieresc”, a întărit „tradiția domnilor declarați ca de Țară”, „tradiție” zisă și „Basarabă”, îmbrățișată de Cantacuzini „îmbăsărăbiți” și culminată de Constantin Brâncoveanu; pe fondul ori la nivelul „de sus al trebilor Țării”, avea să se resimtă însă ascensiunea „elementelor grecești, mânuite de la Constantinopol”; „încercarea” lui Matei Basarab de prin anul 1639 „de a relua din mânile grecilor” administrarea frauduloasă a unor „mănăstiri închinate” s-a închis unui „incident trecător”. Până și „actele de cancelarie” sau chiar „marele legiuiri” ale domnilor Matei Basarab și Vasile Lupu, deși „date în limba română”, au vădit în crescătoare tendință „marca” spiritului grecesc; *Pravila* lui Vasile Lupu și *Îndreptarea legii* „din vrerea” lui Matei-Vodă nu au fost, la rigoare xenopoliană, „lucrări de legiuire românească, ci traduceri” după îndeosebi „grecește”, așa cum „s-au adunat” și „aproape toate producțiile literare răspândite pe calea tiparului; la aceeași rigoare, „nouă era nu aflarea însăși a acelor texte ori legiuiri care existau și mai înainte în limba slavonă și în cea grecească, ci punerea pe limba română și înmulțirea lor prin mijlocul tiparului”; în spirit românesc, dăinuia, în luminoasă constatare xenopoliană, *obiceiul pământului, fondul dreptului*, fiindcă: „Poporul român, suferind în timpul formării sale atâtea înrâuriri deosebite, urmele lor asemenea trebuia să se întâlnească și în normele juridice, care regulau daraverile sale zilnice. Obiceiul pământului va înfățișa acest amestec variat, va fi un adevărat mozaic, din cele mai felurite inspirații, a căror origină, însă, în cele mai multe cazuri, nu se mai poate determina. Adeseori însă prescrierile sale sunt izvorâte din bunul simț și înțelepciunea poporului și, dacă ele se întâlneau chiar în aceeași cuprindere și la alte popoare, aceasta nu înseamnă

numaidecât că românii le-au împrumutat normele, ci ele au același caracter numai fiindcă sunt izvorâte din un fond comun, omenesc. Numai acolo unde regulile juridice vor fi prinse în niște forme exterioare anumite se va putea mai ușor descoperi adevărata lor proveniență, căci dacă fondul poate fi comun, forma va fi totdeauna particulară”[69].

Și nu doar asupra „daraverilor de sus” ale domnilor și sfetnicilor acestora boierești, ci și a „lucrărilor bisericești” constata Xenopol „creșterea grecismului”; traducerile din mai ales „greaca medievală” de texte sau cărți „de credință ortodoxă” presupuneau „aflarea” cunoscătorilor „prin naștere ori învățătură” de acea limbă „pe lângă” Scaunul mitropolitan al Ungro-Vlahiei și cel al Moldovei; s-au înregistrat și reacții „pământene”, spre finele domniei lui Matei Basarab și chiar pe timpul celei a lui Constantin Brâncoveanu, față de excesul de acel fel de tipărituri, reacții ce au implicat și semne de recrudescență a „textelor și slujbelor bisericești de limbă slavonă”; „introducerea” limbii române pentru „tipărituri și slujbe” bisericești nu a prea avut cum să fie „un proces simplu”, de vreme ce „învrednicirea” lui avea să se impună pe cam timpul ultimului pătrar de secol XVII; încă de prin secolul al XVI-lea și în mod tot mai frecvent pe decursul celui următor, „capii Patriarhiilor Orientului” soseau și adăstau prin țările române, ocazii de „prosternare a localnicilor”, dar și de supervizare sau impulsionare de „închinări de mănăstiri către Locurile Sfinte”; iar fiindcă acele Locuri erau supuse fiscului otoman, „tradiționala devoțiune a închinărilor de mănăstiri” căpăta și înțeles de spoliere a avuțiilor țărilor române; asupra vieții ecleziastice din Țara Românească se exercita tot mai direct controlul Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol; când domnii „luau partea” Mitropoliilor în diferende cu mănăstiri, dintre cele „închinate” mai ales, patriarhi sau „emisari” ai acestora interveneau de regulă pentru „a se recunoaște și întări privilegii mănăstirești”, de unde și frecvente tensiuni între „preoțime și monahi”; în „aspecte de dogmă” sau de „învățătură” creștină „cuvântul patriarhic” avea autoritate de necontestat pentru „bisericile țărilor române” lipsite de vigoare sinodală; Sinodul de la Iași nu a prea avut cum să fie un act de real prestigiu pentru mitropolitul Varlaam al Moldovei, care „s-a achitat, alături de Vasile-Vodă”, de doar „oficii de bună găzduire” a unor „dezbateri” între reprezentanți ai Mitropoliei Kievului și cei ai Patriarhiei Constantinopolului asupra „lămuririi” *Mărturisirii de credință* căreia fostul patriarh ecumenic Chiril Lucaris „i-a adus gravă atingere, pe placul papistașilor și chiar al calvinilor”; Petru Movilă, mitropolitul Kievului, „întocmind” cuvenita *Mărturisire...*, „în forma unui catehism cu întrebări și răspunsuri”, și dorind „a fi primită și de biserica greacă”, stărui „pe lângă Vasile Lupu, domnul cel cu așa de mare trecere atât la turci cât și la pristavii bisericești ai Răsăritului”, ca să „găzduiască” un sinod, unde „să ia parte” și delegați ai Patriarhiei Ecumenice; principalul „delegat patriarhal” a fost Meletie Sirigul (Syrigos) care a avut „de dezbătut” cam în exclusivitate cu „reprezentanți” ai lui Petru Movilă, spre „a se admite” cuvenirea *Mărturisirii...* acestuia; pentru mitropolitul Varlaam „s-a păstrat” ocazia de a-și ilustra frumoasa vocație de teolog prin *Cazania* sau *Cartea românească de învățătură*; același mitropolit-cărturar „s-a nevoit” și pentru *Răspunsul la Catehismul calvinesc tipărit la Bălgrad în 1642*;

[69] *Ibidem*, ediția cit., vol. IV, p. 88 și urm.

îndemnul ca „să dea" acel *Răspuns...* „i-a venit" din ocazia „de a fi aflat", „prin bunăvoința" lui Udrișteă Năsturel, când îndeplinise „o misiune" la Târgoviște, acel *Catehism Calvinesc...*, pe care principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczy „îl impusese" mitropolitului ortodox al Ardealului, Simion Ștefan; și alți „învățați" mitropoliți, precum Dosoftei al Moldovei sau Teodosie al Ungro-Vlahiei, „s-au învrednicit" prin cultivarea limbii române și scrieri, unele cu certe valențe literare, „o culminație pentru tot neamul" fiind *Biblia* de la București din 1688; nu s-a prea îngăduit însă „dinspre Constantinopol" ca „scrieri de învățătură creștină date pe românește" să aibă largă rezonanță teologică, de „politică ecleziastică", fiindcă le-au stat „în cale" *grecismul* ce tocmai „surpase" *slavonismul*; motiv, mai ales acesta, pentru un poate prea sever Xenopol, să constate „trista privelișteă ce o înfățișa Biserica <românească> a acelui timp. Cu o autoritate nemărginită asupra poporului, dânsa nu se folosea spre altceva din această poziție covârșitoare decât spre căpătuirea membrilor ei și spre câștigul bănesc, mulțămindu-se a recita și a psalmodia rugăciuni stereotipe, cele de mai multe ori în o limbă neînțeleasă ... Această caracteristică sălășluia cu deosebire în călugări, căci clerul mirean cel puțin nu înfățișa lumii privelișteaă urâcioasă a unor oameni cu Dumnezeu în gură și cu diavolul în inimă"[70].

Și totuși din acte domnești și scrieri bisericești în mai ales limba română a putut Xenopol să desprindă „semne despre schimbări de vremi" prin care se învedera că, trăgându-și „seva" ce i-o tot asigura propriul trecut, „corpul chinuit al nației românești nu murise încă". Desprinderea de acele „semne" i-a și îndrituit punerea titlului de *Istoria Modernă* pentru partea *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți* a sintezei sale naționale. Ca „semn al schimbării de vremi" a putut considera și reacția de caracter politic a „boierimii pământene" față de greci sau grecism, reacție căreia avea să-i confere „înțelesul" de primă ipostază a „partidului național", din al cărui „trunchi", cu „noutăți" de gen „antinemțesc" sau „antirusesc" urma „să vadă întreaga serialitate" pentru *Istoria partidelor politice în România*, I. *De la origini până la 1866* (București, 1910). Pentru acea parte, inclusă volumului IV de a patra ediție a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* a decelat „semne de timpuri noi" cu deosebire în *Cultură*, la dimensiunea cea mai viguroasă a unui atare *fenomen general*, anume *Mișcarea literară*; în privința *Culturii*, a admis rolul primordial al Bisericii, fiindcă aceasta „era singura îndeletnicire neinteresată", altfel spus, „autonomă intelectual a acelui timp", fie așa ceva și mai curând „din partea închinătorilor", decât „din cea a servitorilor ei"; de aceea „se întâlneau foarte multe zidiri, reparări și înfrumusețări de biserici și mănăstiri", încât „s-ar putea scrie volumuri întregi pentru a se înșira clădirile de acest soi"; nu a prea „văzut însă Xenopol rostul multor „volumuri" dacă „prin înșirarea acelor clădiri nu s-ar putea dobândi un înțeles estetic", *cultural* semnificant; nu i-a fost dat să-i fie „un punct forte" în respectiva parte de sinteză, pentru relevarea acelui „înțeles", comentariul asupra „zidirilor"; de puternică referință istoriografică i-a fost dat să-i fie întinsul comentariu despre *Mișcarea literară*, cu „stăruințe" asupra *cronicarilor și scriitorilor religioși în Moldova* (Ureche, Costineștii și Dosoftei), *scriitorilor eruditi moldoveni* (Nicolae Milescu Spătarul, D. Cantemir), *scriitorilor munteni* (Stoica

[70] *Ibidem*, p. 408.

Ludescu, Constantin Căpitanul, Radu Greceanu, Radu Popescu și Constantin Cantacuzino Stolnicul), *Scriitorilor erudiți în Muntenia* (Udriște Năsturel, mitropolitul Teodosie) și *culturii grecești*; a constatat că „introducerea limbii române în biserică și în cancelariile domnești ... provocase și în literatura lumească o mișcare de propășire", deși „producerile religioase urmau mai departe să mențină în sfera religiunii cugetarea și rostirea românească", singurele care au reușit „să iasă de acolo" fiind „însemnările istorice"; iar într-un asemenea spectru *literar* a decelat ceea ce s-a putut cuprinde expresiv sub titlul de *Istoria Modernă*, a cărei primă parte *românească* a avut „de îndurat" predominanța *grecismului*, ca *formă de cugetare* cu „ascuțiș" politic, singurul promovat, pentru țările române, de Patriarhii Orientului și cumva îngăduit sau „exploatat" de otomani. Era un mod de a fi înțeleasă partea de *Istorie Modernă de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, parte pentru care Xenopol se va fi simțit „obligat", poate mai mult decât în privința oricărei alteia din marea sa sinteză istorică, să ofere „o cheie de lectură" prin ceea ce și-a intitulat ca *Ideile conducătoare în dezvoltarea poporului român. Introducere la volumul VI* <de primă ediție> *al Istoriei Românilor*, text „dat" întâi „Arhivei Societății Științifice și Literare din Iași" (An. I, 1890, nr. 6, mai-iunie, p. 637–665); erau *idei* pe care avea să le releve și ca *serii istorice*, cu pornirea de la aceea că „temelia etnică a poporului român este acea rasă dintre cele arice ce a luat numele de tracică", „temelie", aceasta, căreia i „s-a altoit puternica vlăstare romană, dătătoare de caracter etnic osăbitor", doar slavii, „dintre barbari" mai având asupra sa notabilă „înrâurire"; în virtutea acelui „caracter", poporul român „supraviețui" stăpânirii otomane și „introducerii domnilor străini, datorită corumperii treptate a ideii domniei", cu permisibilitatea „săpării *slavonismului* de *grecism*"; ca urmare, „introducerea limbii române în Biserică" ar fi fost „favorizată de decăderea *slavonismului* răsturnat de cultura ecleziastică în forma grecească"[71]. A rămas însă „loc" de observat și de discutat asupra relevanței unor cuvinte cu valoare concluzivă pentru partea întâi de *Istorie Modernă* din sinteza xenopoliană: „În acea epocă de trecere de la slavonism la grecism, poporul român trebui să se oprească pe loc, spre a recunoaște noua cale pe care era să se avânte. Se dezmorțise în el puterea de viață ce amijise atâtea veacuri sub apăsarea uriașă a unei forme de cugetare barbară și greoaie. Deși înlăturarea slavonismului deșteptă deocamdată gândirea românească, până ce grecismul să apuce a se împlânta în locu-i, totuși trezirea națională, cu toate că dă roade nepieritoare în domeniul gândului, nu fusese îndelung de energică pentru a transforma moravurile și obiceiurile apucate din vechi ... Lipsa totală de propășire intelectuală în care poporul român zăbovi din pricina predominării slavonismului lăsa ideilor religioase aceeași stăpânire neîmpărțită asupra spiritelor și conștiințelor"[72].

Cu mult mai amplă decât versiunea xenopoliană a putut fi cea iorghiană de cuprindere a timpurilor *moderne* în *Istoria Românilor*. Iorga „a socotit", pentru marea sa sinteză istorică națională de zece volume, că acele timpuri și-au avut „deschiderea" încă de prin a doua parte de secol XVI, spre „a le duce, cu Fanarioți",

[71] *Ibidem*, prima ediție, vol. VI, *Istoria contimpurană, de la restabilirea domnilor pământeni până la îndoita alegere a lui Alexandru Ioan Cuza*, Iași, 1893, p. 1–37.

[72] *Ibidem*, ediția a IV-a, vol. IV, p. 407 și urm.

până în cam ultimul pătrar de secol XVIII. Pe când Xenopol le-a considerat cu începuturi *de la Matei Basarab și Vasile Lupu* și „ducere", cu implicită temporalitate a *epocii Fanarioților*, până în anii 1821–1822. Dincolo de deosebiri privind începuturile și încheierea acelor timpuri, durata acestora, ca număr de ani, nu prezenta diferență mare între cuprinderile lor din cele două sinteze. Plusul de amplitudine pe care-l vădea versiunea iorghiană față de cea xenopoliană „în a le trata" a survenit pe mai extinse și diversificate temeiuri documentare sau de lectură, cum se tot întâmplă istoriografic „de la o generație de specialiști la alta". „Loc" sau „motive" de comparat valoric cele două versiuni istoriografice au fost și încă au rămas din plin. De reținut, aici, ar fi că *lectura* prin comparație a celor două versiuni s-ar învedera ca net superioară prin învățătură istoriografică față de cea asupra a tot, „la un loc", ce s-a mai scris despre Modernitatea românească de îndeosebi, iarăși aici, secolele XVI–XVII și de început al celui de-al XVIII-lea. Xenopol „a dat" o versiune istoriografică de gen cu prevalență *explicativ*, în nuanțe interpretative, fără să fi omis, după posibilitățile de documentare și de lectură pe care le-a avut, exigențele preliminare ale reconstituirilor factualice, textul său fiind, de altfel, prin urmare de norme metodice pozitiviste, încărcat, uneori mult, de „date și nume istorice". De partea sa, Iorga, cu inegalabil aplomb de documentare sau de lectură, a etalat genul istoriografic prevalent *reconstituitiv*, în sensul de a reda, după propria-i mărturisire, asimilată și *Prefeței* la marea sa sinteză *Istoria Românilor*, „tabloul integral al trecutului", unul prin excelență „cultural". Nu au prea contat, inclusiv pentru *reconstituirea tabloului cultural* al timpurilor moderne de a lor „fază" de secole XVI–XVII și de început de secol XVIII, înlănțuirile cauzale ale faptelor", foarte acribios, de altfel, investigate și expuse, ci *impresivitatea* lor, pretabilă unui discurs prezentând incontestabile valențe literare. La Xenopol, noțiunile ordonatoare de text erau *fenomenele*, „liniamentele" sau *seriile* deopotrivă factuale și ideatice. Pentru Iorga, noțiunile afine/pretabile viziunii sale istoriografice erau *formele de viață*, „chipurile", „elementele" sau „priveliștile" integrate „tabloului cultural al trecutului". În străvezie replică dată „fostului său profesor" pe tema *Ideilor conducătoare în dezvoltarea poporului român*, a publicat un text intitulat – cum altfel? – *Ideile conducătoare din viața poporului român* și inclus cărții foarte sugestiv intitulate *Istoria românilor în chipuri și icoane* (3 volume, București, 1905–1906). Xenopol „desprindea" din *factualitatea* fundamental *culturală* și nu în totalitate exponențiantă *politic*, *forme de cugetare* nutritoare/reflectante de *idei conducătoare*, de la *ideea romană* și *ideea romanității românilor* la *ideea Unirii*. În viziunea lui Iorga, *formele de/din viață* se integrau, ca „adânc sau organic îndătinate românește", unui mereu reconstituibil „tablou cultural al trecutului", oglindind, de aceea, „sufletul neamului", primordial și „după vremi" vibrant prin *idei conducătoare* care fatalmente, poate esențialmente, nu prea aveau cum să fie decât „impresii", adeseori sentențioase, de impetuoasă autoritate cărturărească. Despre *idei*, într-o atare accepțiune, Iorga „a vorbit și a scris" mult, cum vădesc și faimoasele sale *Generalități cu privire la studiile istorice*. Prin felu-i „de a vedea" *ideile*, a făcut și deosebiri între *istorii*; prin *Introducere* la *Istoria literaturii* testa acea deosebire, „etajantă", între *istoria culturală* și *istoria politică* pozitivist *factualică*, spre a

considera, apoi, *istoria literară* ca mai presus decât cea *culturală*, de vreme ce dădea sublimă expresie „celor mai înalte elemente ale spiritului unei epoci". Nu avea să țină însă seama de critica observație ce i-au făcut-o pe chiar timpul vieții sale *de om* critici și istorici literari adepți ai preeminenței criteriului *estetic* pentru relevarea mutațiilor și ierarhizărilor valorice ale domeniului lor de referință că „a scris, la rigoare, o istorie culturală a literaturii", fără necesară distincție între *cultură* și *literatură*. Și n-ar fi fost „o surpriză" dacă i

s-ar fi făcut observația și că multele sale notații despre *istoria scrisului istoric românesc* au semnificat tot o *istorie culturală* despre așa ceva; atare observații, reale sau virtuale, „se loveau", cu risc de „a se sparge" în viziunea sa asupra *istoriei* ca „tablou" cultural al trecutului, prin *forme de/din viața omenească*, reflectante de *sufletul celor ce au fost* și *împărtășit* de istoricul „chemat" să scrie „despre toate acelea". Și Xenopol a scris despre *Sufletul românesc*, o intervenție a sa privind *Puterea sufletească*, în viziunea lui C. Rădulescu-Motru avându-și „locul" în „Analele Academiei Române. *Dezbateri*" (Seria II, tomul XXXI, 1908–1909, p. 310–314); *sufletul*, în accepțiunea sa, este „dat al ființei căutătoare de cuget al ei". Pentru Iorga, însă, *sufletul* este *ființa însăși*, izvoditoare, prin chiar *firea* ei, de *istoria* din care, împărtășindu-se, *istoricul*, cu însuflețitul său scris, face *parte*. A și ținut să-i fie „înțelese bine" cuvintele: „Ideile conducătoare au darul sfânt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vârstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor și sunt adică acea religie ce are de preoți pe cei mai mari, mai buni și mai luminați oameni din fiecare generație ... Fiecare-și trăiește deosebit sau în legături de tot restrânse viața obișnuită a sufletului, pe când viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc ... Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvântului. Cartea pornește dintr-un suflet ..., și acest suflet trebuie cercetat și înțeles, ca întreagă desfășurare a vieții poporului nostru ... În ideile conducătoare s-au căutat numai stelele ce îndreptau sau de la care în deosebite împrejurări s-a cerut o îndreptare; aici se vorbește despre tot mediul ideilor și sentimentelor; aici privirea caută întreaga întindere a cerului de gânduri și simțiri boltit asupra vieții..."[73].

Despre cât și cum a ținut Iorga să-și facă „de cetit și de înțeles" propriile scrieri, între care și cele privind *timpurile moderne românești* cu începuturi, în viziunea sa, încă de prin a doua jumătate de secol XVI și „duse" până spre finele de secol XVIII, din curgerea acestuia considerându-le „o despărțitură", la 1711 și 1716, spre altele, tot moderne, dar „sub Fanarioți", s-ar putea comenta sau discuta mult ori îndelung. În privința acelor *timpuri* de modernitate întâi menționate, Iorga a întreprins investigații și ediții de documente sau de texte narative de prin a lor „epocă", elaborând pe, de înțeles, solide temeiuri „de informații și de lectură", cărți, studii și articole într-un număr și de o valoare cotabile mai presus decât ce a scris, tot el, despre oricare altă „împărțire temporală" din *Istoria Românilor*. Și-a „produs", în

[73] N. Iorga, *Ideile conducătoare din viața poporului românesc* și *Viața sufletească a poporului român*, texte din idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, ediție, cu *Introducere*, de Andrei Pippidi, București, 1992, p. 171 și, respectiv, 203 și urm.

acea privință, părțile cele mai întinse și mai consistente din „seriile” sale mari, precum: două volume din cele trei de *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* (București, 1895 și 1896); volumele din colecția *Hurmuzaki*: XI. *Acte din secolul al XVI-lea, 1517–1612...* (București, 1900), XII. *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul* (București, 1903), XIV. *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, partea I, *1320–1716* (București, 1915), XV. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene*, partea I și partea a II-a (București, 1911 și 1913); cele mai multe dintre cele treizeci și unu de volume de *Studii și documente cu privire la istoria românilor*: III. *Fragmente de cronici și știri despre cronicari* (București, 1901), IV. *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699. Povestire și izvoare* (București, 1902), VI și VII. *Cărți domnești, zapise și răvașe* (1903 și 1904), VIII. *Scrisori de boieri și negustori olteni către Casa de negoț sibiană Hagi Pop* (București, 1906), IX. *Povestiri, scrisori și cronici* (București, 1905), X. *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri...* (București, 1905, XII și XIII. *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene* (București, 1906), XIV. *Hârtii din arhiva mănăstirii Hurezului...* (București, 1907), XV. *Inscripții din bisericile României* (București, 1905), XVII. *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor* (București, 1908), XIX. *Documente felurite. Câteva inscripții și însemnări de biserici* (București, 1910), XX. *Scrisori de la Gaspar-Vodă Gratiani...* (București, 1911), XXI și XXII. *Documente interne* (București, 1911 și 1913), XXIII. *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos* (Vălenii de Munte, 1913), XXIX. *Del Chiaro. Istoria delle moderne revoluzioni de la Valachia* (București, 1914), XXX. *Viața și domnia lui Constantin Brâncoveanu* (București, 1914); extrase reprezentând *memorii* susținute la Academia Română sub titlul publicistic de *Manuscripte din bibliotecile străine relative la istoria românilor* (București, 1898); volume distincte de documente, corespondență, cronici și cuvântări vădind, prin chiar titlurile lor, căutarea editorului lor de „text de epocă” studiată: *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui* (București, 1901), *Operele lui Constantin Cantacuzino* (București, 1901), *Documente privitoare la familia Cantacuzino* (București, 1902), *Cronicele muntene* (București, 1902), *Cuvântări de înmormântare și pomenire, din veacul al XVI-lea până la 1850* (București, 1909), *Din faptele străbunilor. Povestiri ale cronicarilor* (București, 1909), *Scrisori de boieri* (Vălenii de Munte, 1912), *Scrisori domnești* (Vălenii de Munte, 1912), *Scrisori de boieri, scrisori de domni* (București, 1925), *Scrisori de negustori* (București, 1925), *Scrisori de femei* (București, 1932) etc.

Dincolo de impresia de enumerare a lor în sine, titlurile de mai sus, de ediții de documente și de scrieri ale lui Iorga, s-au cuvenit luării aminte, aici, ca „grăitoare” prin ele însele despre „direcțiile de tratare”, conform spusei prodigiosului „polihistor”, a *timpurilor* ori „vremilor” – cum, empatizând, peste „scurgerea de veacuri”, cu Miron Costin, tot el le „numea” –, sub înțelesul cuprinzător de *epocă modernă* înfloritoare și nu denaturantă, până spre 1711–1716 și chiar 1780~~1~~790, de „forme frumos și adevărat îndătinate ale vieții românești”. Dintre acele „forme” apăreau iorghian considerate, întâi, *Domnia*, cu „chipuri și înscrisuri” ale domnilor cărora le-a fost apropiată istoriografic, pentru îndeosebi secolul al XVII-lea, efigia de *Monarhi*; apoi, *Curtea* domnească cu „înnoit ceremonial” și înfrumusețări palațiale, pe măsura

aspirațiilor sau ipostazierilor *monarhice* ale celor ce „se suiau în Scaunul" fie al Țării Românești, fie al Moldovei; *Biserica*, cu Mitropolii și Episcopii ce „s-au înverdnicit" pentru „urmarea dreptei credințe și lucrarea culturală prin fie tipărituri și traduceri în română", din slavonă, greacă sau chiar latină, arhitectură, fie artă și „învățătură" de „școală" zisă, cam de pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, „domnească", deși, la rigoare, de „culoare" prevalent ecleziastică; *Boierimea*, jinduitoare după „locuri în sfat" și dregătorii, animată de glorie „vitejească" ce nutrise *fapta* lui Mihai Viteazul, dar „ajunsă", cu timpul, încercată de nostalgia marilor victorii voievodale și adaptată „posibilităților" treptat restrânse și de aceea dramatice ale „acțiunii armate domnești"; *Boierimea*, de asemenea, căreia îi sporea apetitul pentru „stăpânire de întinse moșii", prin „achiziții contra cost bănesc", „dobândiri după merite și privilegii" sau „în drept de moșteniri" cu presupunătoare „încrengături de rudenie" conducând spre „arătarea țărilor", a Moldovei mai ales, ca „de neamuri"; *Cărturarii*, cu manuscrise și cărți tipărite, ilustranți de „spiritul vremilor"; *Viața „de rând"*, cu negustori, târgoveți și țăranii îndurători de „pierderea stării lor de a fi liberi, la doar mâna domnilor". Iar pentru „redarea în tablou de epocă" a unor asemenea „forme de viață" Iorga „a căutat" mult în arhive „străine" și „locuri de păstrare a mărturiilor din țară", de la acte sau înscrisuri domnești ori ecleziastice la documente „orășenești", *scrisori* boierești, negustorești, de chiar intimitate omenească. Și atât de multe „a adunat", încât i-a fost „dat" să cuprindă în reconstituit „tablou cultural" atât „întregul epocii studiate", cât și „aspecte", „chipuri" și „ocupații" ținând de „curgerea ei". A putut „da", cu, aparent, mare ușurință ori celeritate, „istorii de ramuri", precum *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (2 volume, Vălenii de Munte, 1908 și 1909), *Istoria armatei române* (2 volume, București, 1909 și 1919), *Istoria învățământului românesc* (București, 1928), *Histoire de l'art roumain ancien* (în colaborare cu G. Balș, București, 1922), *Histoire du droit coutumier roumain*, *Préface* la *Anciens documents du droit roumain* (2 volume, București, 1930 și 1931), *Istoria comerțului românesc* (2 volume, București, 1925) etc., *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* și prima parte, *Epoca lui Dimitrie Cantemir*, a volumului întâi de *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* reprezentând „părți" de alternativă *cultural-literară* la tot *culturală Istoria Românilor*.

De remarcat că și în „istoriile de ramuri" Iorga releva centralitatea de „lucrare a formelor vieții" proprii *timpurilor* de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și până la începutul secolului XVIII, ceea ce „i se arăta" și din perspectiva marii sale sinteze istorice naționale; prin *Istoria bisericii...* a considerat, după *epoca slavo-română* cu „înverdnicirea tiparului" de Coresi, *epoca stăpânirii limbii poporului în biserică*, pe însă fundalul teologic al „strictei ortodoxii grecești" reactive față de „catolicismul latinizant" și Reformă protestantă; „a dus", defel întâmplător, primul volum din *Istoria armatei...* până la 1599, spre „a înfățișa", în cel de-al doilea, „ultimele lupte", din mai ales anii 1655–1691, „sub steag românesc", precum și „decăderea militară a poporului român vreme de mai bine de un veac înainte de ridicarea lui Tudor Vladimirescu"; a apreciat valoric „zidiri" și „arte bisericești" din secolul al XVII-lea, cu *icoane*, *miniaturi, sculpturi în lemn* și *catapetesme* românești, redate sub titlul de carte *Les arts mineurs en Roumanie* (2 volume, București, 1934 și 1936); interesant că într-un „ciclu de conferințe" sub titlul generic de *L'Église autocéphale de Roumanie, ses origines et son rôle parmi les églises nationales*

d'Orient (Paris, 1926), „amenda" ideea originii orientale a creștinismului românesc, pe care-l „vedea" ca „anterior lui Traian" și purtător de „însemne ale unei origini occidentale și populare", „înfruptant" ulterior de slavonism și marcat ecleziastic de „influența Bizanțului"; pentru *Istoria comerțului...*, primul volum a acoperit „vremi de îndătinate ocupații" până la 1700 sau „de dinainte de înăsprirea Statului fiscal"; în *Cercetări istorice cu privire la viața agrară a românilor* (volumul XVIII de *Studii și documente...*, București, 1908) demonta „argumentația prea sentimentală" a lui Radu Rosetti din cartea *Pământul, sătenii și stăpânii* (1908), opunându-i „dovezi" de „drept cutumiar" sau ținând de „criza financiară generală" a secolului al XVI-lea, cu implacabilă survenire a „vânzărilor de moșii odată cu munca țărănească astfel înrobită". Se confirma, așadar, la Iorga, că „istoriile de ramuri" se asimilau „programului său de muncă" pentru realizarea marii sinteze *Istoria românilor*; altfel spus, că a depus un efort îndelung și multi direcționat tematic de reconstituire a „întregului" și a mai fiecărei „părți", precum cea aici „observată", de respectivă sinteză istorică; de imensul „material documentar" pe care l-a tot „strâns" și „notițele de lectură" s-a mereu „folosit", întâi și după riguroasă metodă, pentru reconstituiri factuale sau, cum obișnuia să spună, „de nume, acte și îndeletniciri omenești", iar apoi și ca parcă un artist, de „pasta multicoloră" a temeiurilor studioase, spre a reda tabloul „formelor de îndătinată și după vremi schimbată viață românească"; din mai curând vocația sa literară sau artistică, nu întotdeauna destul de elocventă, decât prin înadins căutată alăturare „de frumuseță" exigenței „de adevăr" în scrierile sale istorice, și-a urmat „credința" că „formele de viață ale trecutului românesc" au fost nutrite de „sufletul organic și de aceea dăinuitor al neamului", încât, „parte simțindu-se de atare suflet", el, istoricul „hărăzit" ori „chemat", să „reînvie", parcă micheletian, acele „forme" doar fizic „moarte", „înecate vremilor apuse", și să îndrume, prin „învățătura" lor, o necesar „cuviincioasă", nu „abstractă", „renovare culturală a românimii", sub consemn de „datorie" a prezentului când, tot el, scria; dezvăluia, astfel, un fel, „favorit al său", de a evalua pe cei ce au scris „înaintea și la momentul lui" și de a înălța „chemarea" înspre „aceia" urmând „a mai scrie despre trecutul românesc"; era felul său de istoric răzbătând cu pregnanță din cuprinsul analitic și discursiv al volumelor V și VI de *Istoria Românilor*; a sondat adânc „dovezi de adevăr" și a imprimat mult „colorit", adeseori „de frumusețe", până la a friza pancalismul, „frescei" ori „tabloului cultural de viață românească" a *timpurilor* de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și până în cea dintâi a celui de-al XVIII-lea; era „fresca" pe care „a completat-o" și cu primele două volume din cele patru de *Istoria românilor prin călători* (București, 1920–1922); a ținut să dea, pentru acea „frescă" ori „tablou", poate cea mai tare expresie interferării „omenescului său" de istoric cu cel al unor *timpuri* despre care a scris; și-a tot dezvăluit, spre „publicu-i auditor ori cetitor", „felul său" de a fi ca istoric sau cărturar; într-o conferință la pariziana *École des Hautes Études*, intitulată *Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIX-e siècle* și publicată imediat după „ținerea" ei, în februarie 1933, cu puțin timp înainte de „a vedea lumina tiparului" primul volum de *Istoria Românilor*, se confesa auditoriului „de acolo și de atunci" despre însuși „felul său uman" de a fi istoric: „... j'ai appris la pratique de l'érudition ... Et on nous recommandait toujours que « recueillez le document et prenez garde au document ». C'est ce qu j'ai fait pendant une vingtaine d'années ... C'est donc

grâce à cette méthode que j'ai pu introduire dans l'histoire des Roumains un scrupule de l'information, une critique très sévère, mais en même temps en comprenant que un livre est avant tout un livre. On ne demande pour un article rien autre chose que de poser le problème d'une façon claire et d'arriver à une solution raisonnable, mais, lorsque des articles de revue on passe au livre, il faut que ce livre ait une architecture ; j'ai osé moi aussi me rappeler en écrivant l'histoire que c'est tout de même un genre littéraire par la présentation qui s'ajoute à l'information et à la critique ... C'est à dire que, dans un mot, le sujet soit rendu de façon vraiment et pleinement humaine"[74].

O nuanțată înțelegere a treptat-imensului spor de argumentație și de expresivitate al viziunii lui Iorga de „tablou cultural" asupra *timpurilor* de referință aici s-ar putea desprinde din compararea cuprinderii lor în *Geschichte des Rumänischen Volkes...*, sinteza de la 1905, și *Istoria Românilor*, cea mare și „rotunjită" printr-un „program de muncă" străbătător, cu întreruperi presupuse de „alte trebi", de ceva mai bine de trei decenii, până spre anii 1936–1939. În cuvinte introductive ori prefațatorii pentru fiecare dintre cele două sinteze menționate, precum și prin *Generalități...* sau diverse „însemnări", impetuosul cărturar și-a tot făcut cunoscută importanța ce a tot acordat-o efortului de documentare și „de strângere de materiale și de reluare de notițe", preliminar „marilor scrieri", însă și-a și reiterat convingerea că „erudiția", oricât de vastă, dar „rămasă" valoric la ea însăși, „nu e încă istorie". La momentul primei sale mari sinteze naționale, *Geschichte des Rumänischen Volkes...*, „s-a simțit" cumva constrâns de cerințele impuse de coordonatorii seriei *Geschichte der Europäischen Staaten*, de la Gotha, de a se reda, cum, dintre „aceia", insista mai ales „fostul său profesor german" Karl Lamprecht, trecutul fiecărui popor *in Rahmen seiner Staatsbildungen*; cerinței orientative pentru întreaga respectivă serie, aceea ca devenirea istorică a fiecărui popor, *recte* a celui român, pe care, „spre a o istorisi", a asumat-o/a angajat-o, să fie redată „în cadrele edificării statale", i-a răspuns prin a se strădui, poate cu mai multă acuitate decât i-au presupus „alte scrieri ale sale", să-și facă credibilă „versiune *culturală* a succesiunii formelor juridico-instituționale", de la cele consuetudinare, primordiale și „organic" dăinuitoare, la cele „pe temei de drept scris", versiunea amintind, poate înadins de „dictonul" lui Quintilian (*Institutio Oratoria*, I, 5, 29) despre „învingătorul obicei, dacă vechea lege se abolește" (*Si consuetudo vicerit, vetus lex sermonis abolebitur*); „a înfățișat", ca „proprie primei faze" a istoriei „instituționale" românești, „forma statului țărănesc" (*Erste Staatsbildungen...*, *Staat der freien Bauern*); „formă" din care „s-a desprins" cea „a statului voievodal de țărani războinici" („*Kriegerischer Staat der freien Bauern*"; ca „proprie" timpurilor dominației otomane „de dinainte de Fanarioți" și mai ales celor ale acestora din urmă, „a înfățișat statul fiscal" („*Der Fiskalstaat als Erwerbsquelle für abenteuerliche Pächter*"); erau *timpurile* pe care nu le definea încă și cu claritate ca *noi* sau *moderne*; a redat totuși, în „tablou cultural", unele „priveliști" de acel „colorit" temporal, precum cele de „național" partid, „boieresc" și mai ales „militar" („*Die nationale Militärpartai*"), eponențiat? voievodal de îndeosebi Mihai Viteazul, apoi cele de crescândă „influență grecească", de „zidiri și arte bisericești", de legislație și tipărituri ori manuscrise; „priveliștea" centrală era,

[74] V., pentru detalii, Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 263.

firește, cea a Domniei, a Statului sub „semnul" ei, în „expresii" pentru a căror redare s-a cuvenit, aici, urmarea traducerii lor „pe românește" din germana originalei ediții de *Geschichte des Rumänischen Volkes:* „Statul liber al Moldovei și al Țării Românești poseda propria-i cultură, pe care o primise de la prăbușitele state din sudul Dunării și care luase, mai ales în țara cea dintâi, o dezvoltare de sine stătătoare pe pământ nou: aceasta se poate spune pe drept cuvânt despre caligrafie, arte ornamentale și încă, deși în mai mică măsură, și despre literatură. Cu pierderea neatârnării peri și această înaltă cultură slavonă, acest caracter al unor vremuri mai bune, mai bogate și mai sigure. Dar ea nu dispăru deodată – cum se petrecu de altfel și cu vaza politică a statului –, printr-o năruire răpede, ci pe încetul, printr-o cădere aproape neobservată până când din amândouă nu mai rămase altceva decât unele apariții singuratice, care nu stăteau în nicio legătură cu noua viață ... Supremația turcească se arată tot atât de limpede, cu urmări mult dăunătoare în chipul cum domnii fură de acum aleși și numiți, căci, după un timp relativ scurt, procedeul se schimbase ... Cu toată *această recunoaștere la* vedere a vasalității sale, Domnul se bucură însă până foarte târziu de toate drepturile, după noțiunea veche și nouă romană, adică bizantino-slavă ... Odată cu steagul împărătesc se dădea în Țara Românească, încă de pe la începutul veacului al XVII-lea, și «mazza ferrata», buzduganul. Acesta era o ghioagă de război ferecată cu argint sau făcută din argint, care poate fi însă întrebuințată întâmplător și în timp de pace, pentru pedepsirea vreunui boier criminal, necredincios sau răzvrătit; în pecețile domnilor târzii apare lângă marca țării în dreapta și în stânga o sabie scoasă din teacă și buzduganul prevăzut cu un glob. Aceste simbole arată că acum ca și odinioară voievodul exercita asupra fiecărui locuitor statornic sau temporar al țării sale cea mai înaltă jurisdicție, personal sau prin slujbașii săi ... Prin relațiile mai strânse cu împărăția turcească, dar mai ales prin lunga ședere pe care o fac domnii în timpul lor de așteptare sau de exil în capitala din Constantinopol și în diferite centre din țările stăpânite de Sultan, se introduc pentru întâia oară în Țara Românească și Moldova moravuri turcești, modă turcească, viață de Curte și demnități turcești ... Această modă orientală nu pătrunse însă prea adânc; ea se mărgeni numai la cercurile Curții, unde înfățișarea Domnului slujea de model boierilor mari și mici. Chiar în aceste cercuri, în care Voievodul apare de aici înainte în lungi haine cusute cu aur, cu blănuri prețioase și ciubotele galbene orientale de Constantinopol, moda străină n-a căpătat în afară de aceasta nicio influență, alte elemente ale costumului turcesc negăsind aproape niciodată amatori printre români"[75].

Acele *timpuri* au căpătat o „înfățișare" mult mai amplă, de spectaculos „tablou cultural", cu centralitatea „priveliștii" Domniei și a „anturajului" de Curte, sub „condiționări", fie „de țară, îndătinate", fie „străine", în volumele V și VI de mare sinteză, *Istoria Românilor*. Pe lângă motivele mai sus prezentate și ținând de „sporul" de documentare sau de lectură față de „stadiul" de așa ceva servind, la 1905, sintezei „germane", ar fi de considerat, pentru spectaculozitatea acelei „înfățișări de vremuri", și concordanța între „fazele" istoriei generale, îndeosebi europene, și cele

[75] Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție de Georgeta Penelea, București, 1985, p. 331, 371, 382 și urm.

ale istoriei naționale, concordanță căreia Iorga prinsese a-i acorda special „credit” încă de prin anii 1913–1914, devenindu-i „obiect” de perseverentă preocupare după, de crezut, „învățămintele” ce i le „ocazionară” Marele Război și „sistemul de pace Versailles”, precum și Congresele Internaționale de Științe Istorice, forurile cumva subiacente acelora, „regionale” ori „tematic diversificate”, conferințele și dezbaterile de aceeași „scientificitate”, unde *cuvântul* i-a fost de regulă ascultat, respectat și onorat. Acea preocupare și-a confirmat-o și prin cartea *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (3 volume, București, 1935–1936), al cărei volum II, *Époque moderne*, demara cu prezentarea „relațiilor între statele românești și cele străine, Ungaria, Polonia, Bizanțul și Imperiul Otoman, încă de prin secolul al XIV-lea și începutul celui următor, când „spre Orient băteau influențe ale Renașterii târzii”; în secolele XV și XVI, aceleași state românești „se mențineau”, dacă nu chiar se afirmau „între Orient și Occident”; „influența Occidentului asupra românilor” ar fi fost „încă de pe atunci” viguroasă, „societatea românească” deja căpătând „un caracter nou”; rezistând și chiar dând „dovezi de energie sau de putere armată”, ca mai ales „supt Mihai Viteazul”, între Imperiul Otoman, Polonia și Habsburgi, românii, implicați și de „proiectele Daciei ungare”, și-ar fi vădit „ceva atingere” și cu Războiul de Treizeci de Ani; secolul al XVII-lea ar fi prezentat „trăsături de sinteză culturală românească”, asimilantă sau valorizantă și de „influențe occidentale”, receptate prin fie Transilvania principilor calvini și Polonia, fie Constantinopolul „el însuși, chiar parțial, occidentalizat”. Surprindea, în volumul II al respectivei sinteze, „aflarea” cam devreme a „atingerii românilor cu timpurile moderne”, prin „socotirea” concordanței între „ceea ce se arăta ca occidental”, când „curgeau” secolele XIV și XV, și ceea ce „era” ori, mai de crezut, „se doar cerea a fi, la noi”. De altfel, tot Iorga, în volumul III de *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (4 volume, Paris, 1926–1928), „urma” periodizările istorice din marile sinteze franceze de *Histoire Universelle*, considerând *l'Époque moderne* ca demarând cu „regimul monarhiilor teritoriale și noua societate europeană”, de prin nu mai devreme de secolul al XVI-lea. Era acest „demaraj de timpuri moderne” și nu cel din cartea *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, căruia i s-a „conformat” pentru, în mod expres, volumul V de *Istoria Românilor*. Lectura acestui volum, *Vitejii*, și a celui de-al VI-lea, *Monarhii*, mult mai spectaculos din cel puțin perspectiva tematicii de special interes, aici, lasă impresia că autorul a cuprins cu greu „în pagini” imensitatea cunoștințelor sale; genul istoriografic prevalent *reconstituitiv* și nu explicativ, a implicat „sentențe” adeseori tranșante, cam fiecare de sine stătătoare, fără însă a se prejudicia prin ceva anume covalenței „elementelor” sau „formelor” asamblate „tabloului cultural al vremurilor”; impresia de „sentențe” inserate cam *ex abrupto* unor părți de text, ca din neobișnuita forță a autorului de a-i fi fost *omnia ad manum succedunt*, se mereu stinge la constatarea fondului analitic și de „observații” de o ireproșabilă coligare; și-a putut avea, de aceea, „justificarea” procedeului includerii de doar anumite „aspecte, date sau întâmplări” din câte „o domnie”, „o confruntare de forțe armate”, „o chiar operă de cărturar”, unui paragraf, subcapitol sau capitol, urmând ca altei părți de text, sub diferită intitulare, adeseori, să-i revină dintre „cele ce au mai fost de spus” despre aceeași „domnie” ori „operă de cărturar”;

reconstituirea de timpuri trecute „în tablou cultural" a chiar „favorizat", cu pozitiv efect diegetic, respectivul procedeu; conform unui atare procedeu, redarea domniilor de *viteji* ca învederante de „stingerea dinastiilor cu legături medievale" sau de „atingerea acelorași domnii cu Ardealul" aflat „într-o veșnică anarhie", după 1541, „atingere" incitantă, cât înaintea, cât prin consecința *faptei* lui Mihai Viteazul, de o *Dacie de paritate*, au putut răsări „sentențe" precum: „un întreg capitol de Ev Mediu se încheia <...>, cel de-al XVI-lea secol fiind de istorie modernă ...; în forme ca ale Apusului, de strictă ordine de stat, el <Radu Mihnea, domnul Moldovei, cu fiul său Alexandru în Scaunul Țării Românești> inaugura în ambele țări un regim imitat de toți urmașii, care e cel al monarhiei moderne. Aceasta însemna o altă despărțire în istoria românilor ... Încă de pe atunci se ridica peste «viteji» un sentiment al domniei în ea însăși"[76].

În cel mai impresionant volum, VI, *Monarhii*, de *Istoria românilor*, și poate „de văzut" astfel între toate câte, de gen istoriografic, „a dat" Iorga, *timpurile moderne* și-au aflat „o înfățișare de tablou cultural", de neuitat, cum i-ar fi plăcut autorului însuși „să spună", pentru „cetitor". Dincolo de „ceva deranj" provocabil lecturii „repezi" de procedeul expunerii „fragmentare", de la parte de text la alta diferit intitulate, de „forme" de reprezentare „tabloidală" a acelor *timpuri*, „forme" precum domniile, viața de Curte, Biserica, „neamurile boierești", negustorimea, „îndeletnicirile" târgoveților, țărănimea „liberă" ori mai ales „legată de glie", confruntările armate și „împrejurările" lor, „zidirile" și artele bisericești, tipăriturile și manuscrisele, operele de cărturari, „cetitorului" i se relevă, de prin întregul acel volum, viziunea iorghiană plină „de frumuseță și adevăr" asupra a ceea ce, în „curgerea" de mai bine de un secol, XVII, de istorie românească, și-a apropiat atributul de *modern*.

Domniilor și vieții lor de Curte Iorga le-a „văzut", cu precădere, „semne", „elemente" ori „aspecte" ținând de „marea schimbare de vremi"; domnilor le-a apropiat nimbul *monarhic*, unora, precum Vasile Lupu, chiar „imperial bizantin"; a pus patru din cele șapte părți/Cărți ale volumului VI de *Istoria Românilor* sub titluri sugerând o anumită tipologie de „regimuri monarhice" de prin îndeosebi secolul al XVII-lea; domnia lui Radu Mihnea „a înfățișat-o" ca *Monarhia românească ... în luptă cu patriarhalismul boieresc*; i-a „văzut" ca măcar jinduitori după o atare înaltă ipostaziere a domniei pe Miron Barnovschi, Leon Vodă sau Ștefan Tomșa; lui Radu-Vodă Mihnea i-a considerat însă meritul capital de a fi ilustrat *Monarhia românească*, fiindcă, întâi, „a trecut la armata *permanentă*", gest urmat sau cel puțin încercat și de alți domni din prima parte de secol XVII; apoi, „și-a împodobit Curtea", căreia, în Moldova, i-a făcut și „sucursala" de la Hârlău; a domnit în „ambele țări", chiar, pentru ceva timp și ca „însemn de uniune dinastică a lor", împreună cu fiul său Alexandru; și-a completat „decorul" domniei și cu „mici funcționari de serviciu ai Curții"; de asemenea, a căutat să imprime „strălucire" Bisericii, căreia „i-a adăugat și legăturile continue cu ierarhii cei mari ai Răsăritului", încât el, Domnul, „să-și treacă" asupră-și „ceva din maiestatea împărățiilor răsăriteni, cu tot ce ea putea să ceară ca ocrotire sau jertfă", inclusiv prin „a pune", cum atesta

[76] Idem, *Istoria românilor*, ediția a II-a, vol. V, p. 98–148, 398–415.

și Miron Costin, „preoțimea țării supt ascultarea Patriarhului de Constantinopol”; și-a menținut Sfatul ca de „boieri de țară”, dar, din vocația sa „imperială bizantină”, a deschis, prin însuși exemplul căsătoriei „coconului său” Alexandru cu fata „bogatului țarigrădean” Skarlatos, accesul grecilor printre „sfetnicii săi” sau „la treburile de sus” ale domniei; „a stabilit ierarhia nouă boierească și ordinea ceremoniilor”; „purtat la școală venețiană”, a căutat să fie „judecător drept și nepărtinitor”, cu chiar îngăduirea „atacării sentințelor”, fie și „numai în ce privea formele”, judecând „în spătărie, unde intra precedat de aprozi, paza făcând-o spătarul” ce-i ședea „de-a dreapta”, iar postelnicul ținea „de-a stânga”, când, „pe scaunul de judecată, nu mai reprezenta doar o imitație a împăratului din Țarigrad, urmaș al cezarilor bizantini, ci o continuare a vechilor juzi populari, primitori de orice plângeri și împărțitori către oricine ai aceleiași dreptăți, din vremea patriarhală a depărtatului Ev Mediu”; și-a „învrednicit programul zilnic” al domniei, cu „cinci boieri dintre cei mari chemați în jurul stăpânului, pentru afacerile de Stat”; în „direcția sa «imperială»” a căutat „să pună și *o manifestație literară nouă*”, cu, între altele, și „un cronograf într-o versiune românească”; opera sa *domnească* nu a prea rezistat însă, cu totul, în fața unor „forțe” contrare „bunului ei exemplu pentru urmași”, fiindcă „împotriva acestei Monarhii înconjurate de prestigiu ... se ridică, într-o țară și în cealaltă, pe de o parte, *amintirea vechilor lupte pentru tron la munteni*, iar, pe de alta, *statornica hotărâre a moldovenilor de a-și alege și, la întâmplare, de a-și depune și izgoni domnii*”; i-a urmat, în Scaunul Moldovei și conform „datinii alegerii domnului”, chiar „cu glasurile tuturor”, Miron Barnovschi, care-și făcu renume printr-o „inovație necunoscută înaintașilor”, aceea a „*decretului* domnesc” menit „să dea satisfacție nu numai mănăstirilor și clerului, dar și mazililor, «giupâneselor sărace», adică văduve, și «feciorilor de boieri de țară», îngreunați de sate fără vecini”, să taie „abuzurile pârcălabilor” sau ale „deșugubarilor”, „să dea, ca urmaș al împăraților bizantini, un statut de ordine și morală clerului”; pe când, în Țara Românească a avut Radu Vodă un „urmaș” precum Leon Vodă, contra căruia și a grecilor „ce-l tot înconjurau” s-au ridicat boierii „pământeni”; așa cum și Alexandru Iliaș, în Moldova, s-a confruntat cu același fel de „reacție boierească”; și-a impus, de aceea, Radu Mihnea, prin înseși „pompele vieții de Curte” și „rânduiala cancelariei”, *personalitatea monarhică*, pe care Iorga a și redat-o într-o „priveliște” foarte expresivă: „Monarhia românească, întemeiată, ca și celelalte forme monarhice moderne, prin înceata dezvoltare a împrejurărilor, iar nu printr-un act constituțional, se vădește formată în acești ani de după Mihai Viteazul, când se ridica personalitatea, în parte occidentală, a lui Radu Mihnea, și prin scăderea rolului boierilor care până atunci hotărâseră după placul lor, sub deosebitele firme domnești. Actele de donație nu se mai prezintă de obicei pe pergament, cu pecete atârnată, purtând lista, într-o formă de ierarhia perfectă, a boierilor martori. Ajungea, pe o bucată de hârtie, însemnarea într-un colț a marelui logofăt și a pisarului; pecetea, pusă peste hârtie, e mică, uneori chiar numai aceea de inel. «Domnul a spus» sau «așa am poruncit Domnia Mea». Se vorbește în cuprinsul documentului de Sfat ..., ale cărui rosturi le vom vedea ..., fără vreo înșirare de nume de sfetnici decât în cazuri deosebit de solemne, ceea ce ajută a reconstitui divanurile. Iscălitura, largă, dominatoare, se adaugă și, uneori cu cerneală de aur, ea e împodobită adeseori cu cerneală de caligraf ...

Către domn se întrebuințează acuma formule de închinare, necunoscute până acum: «cel întru Hristos Dumnezeu bine cinstitorul și de Hristos iubitorul și de Duhul Sfânt luminat și cu îngerească diademă încununat, prea împodobit și a toate milostiv. Domn al nostru», și, la capăt, cu urarea «prea milostivul Dumnezeu să înmulțească zilele și anii Măriei Tale în pace și fără întristare de la Hristos»”[77].

Cartea/partea a doua, cea mai întinsă din cuprinsul volumului VI și intitulată *Monarhia bizantină*, cu „forme” de semeție ale domniei „rânduite”, prin „competiție”, chiar rivalitate, de Vasile Lupu, în Moldova, și Matei Basarab, în Țara Românească, coboară nivelul de considerare a „modei occidentale” adecvate de Radu Mihnea *Monarhiei românești* și îl ridică pe cel al evidențierii „aurei basileice bizantine”, definit „orientale”. În precedența directă a *Monarhiei bizantine* Iorga a și „înfățișat” nu atât „tipul monarhic” al lui Radu Mihnea, „umbritor” de *patriarhalism boieresc*, cât „chipuri de domni”, fie cel al lui Miron Barnovschi, fie cel al lui Moise Movilă, care s-au ilustrat prin „străduința”, curmată, după fiecare caz, de „înnegurări ale soartei”, de a se înscrie pe calea *spre o monarhie moldovenească* „pavăză” *boieriei* privite „până atunci disprețuitor de străini”, ca fiind una „de țărani”, însă „hărăzită” să-și apropie „respectul domnesc” și să inspire „și celorlalți” aleasă considerație. Pe acea cale, „la mâna boierilor mari”, Iorga a situat suprapunerea peste considerente boierești a autorității și prestigiului domniei „de tip monarhic bizantin”, prin Vasile Lupu și Matei Basarab, spre „mai bună stare a țării fiecăruia”; și-a notat că, așa „cum se așteptau moldovenii, se produse venirea în Scaun a lui Vasile Vodă, cu formalitățile bizantine”, încât „să se arate «monarh» în cel mai aspru înțeles al cuvântului”, fiindcă avea să caute „să restabilească cea mai desăvârșită ordine”; a pus în seama „monarhiei” lui Vasile-Vodă, cu „frumosul titlu domnesc” al acestuia și „noul său nume, măreț”, mai pronunțate trăsături „bizantine” decât, prin comparație, cele pe care le-a vădit cea a lui Matei-Vodă; a sesizat „marea idee ce și-o făcea Vasile de sine și de domnia sa, de la început”, din, printre altele, „larga desfășurare a iscăliturii sale, deprinsă cu litera grecească”; a cam supralicitat, pe linia a ce „văzuse” și Miron Costin, arătarea „împărătească” a Curții acelui „improvizat Vasile, cu nume imperial”, unde „se adunau știutori de carte înzestrați” pentru scrieri de acte sau de legiuiri, precum faimoasa Pravilă „pe românește”, însă „dată” prin traduceri din greacă; sub egida Curții „bizantine” de la Iași, nu a prea contat să evidențieze „tensiuni”, ci, dimpotrivă, „armonie” între ceea ce era „românesc” sau „grecesc”, de moment ce ambelor „elemente” le-a hărăzit „vocația” comună pentru „sinteza culturală”, umbritoare de „slavonism”; a considerat ca „definitorie” pentru Curtea „improvizatului” Vasile, „bunăvoința monarhică” față de Biserică, mănăstiri îndeosebi „închinate Locurilor Sfinte”, târgurilor și satelor; a apreciat că, prin însăși „înfățișarea voit bizantină” a Curții sale, Vasile Vodă a căutat, chiar cu „îndărătnice ambiții”, să-și impună „un fel de supremație” față de Matei-Vodă, domnul Moldovei perseverând mai abitir decât cel al Țării Românești în a-și asigura, fie și foarte costisitor, „bunăvoința” Sultanului sau „binecuvântarea” Patriarhiei Constantinopolului, între altele, și spre a se erija ca „protector al Bisericii Răsăritului”; a pus mai ales în meritul lui Vasile-Vodă *perioada de înflorire a imperialismului bizantin*, cu

[77] *Ibidem*, ediția cit., vol. VI, p. 3 și urm.

„priveliștea” de așa ceva „oferită” de Sinodul de la Iași, când „monarhul” Moldovei ținuse „să dovedească”, epatându-și „mândria de averea sa”, că „nu mai înțelegea să se mărginească la ocrotirea bisericii răsăritene, cu cercul grecesc al ei”, ci aspira spre „tutelarea” aceleia; a observat, din îndeosebi perspectiva stărilor de spirit ale domnului Moldovei, „întrebuințarea” cam „nepotrivită” a cuvântului „sinod” pentru desemnarea acelui „parlament bisericesc din Iași”, unde, spre a se lămuri *Mărturisirea ortodoxă* căreia fostul patriarh constantinopolitan Chiril Lucaris „îi pricinuise” infuziuni „protestante”, nu au catadicsit să ia parte, cum și-a dorit mult și mitropolitul Varlaam, „ierarhii împricinați înșiși”, Ecumenicul Prea-Fericitul Constantinopolului și Petru Movilă al Kievului, ce și-au delegat „teologi”, Meletie Sirigul și, respectiv, Isaia Trofimovici, „ca o comisiune științifică să se ocupe de o formă <a *Mărturisirii*> pe care episcopii să fie îndatoriți să o primească”; „nemulțumirea” lui Vasile-Vodă față de desfășurarea și deznodământul „sinodului” de la Iași „a probat-o” prin „refuzul” de moment al „monarhului bizantin” de a onora „subsidiile anuale” cuvenibile Bisericii Răsăritului și „vrerea sa” îndrituitoare de ctitoriile „pe cont propriu, vasilian”, din Moreea și Lvov; în „nemulțumirea” sau „amărăciunea” lui Vasile-Vodă a sesizat și repercutarea eșecului ambițiilor „bizantinului” de a stăpâni și *țara* lui Matei-Vodă.

Spre deosebire de Vasile-Vodă ce „venise în Scaun cu planuri mândre de împărțitor al dreptății și de împodobitor al țării”, Matei-Vodă „a trebuit”, în iorghiană viziune, să răspundă, de la chiar începutul și până spre sfârșitul domniei sale, unei presante necesități *politice*; pe „fir” documentar, Iorga a constatat, la Matei, poate mai mult decât în cazul altui „Basarab”, preocuparea de a se face recunoscut, cu asentimentul sau sprijinul boierimii mai ales „războinice”, ca „domn al Țării”, încât „numai astfel intitulat” să fie desemnat de Sultan pentru Scaunul domnesc și să „învrednicească” o politică *monarhică* ce avea să-și afle culminația prin Constantin Brâncoveanu; de asemenea, „îndatorirea” aceluiași Matei ca „moștenitor” al lui Mihai Viteazul „de a se îngriji de cei de al său neam din Ardeal”, asigurându-se de „bunul mers” al prerogativelor Mitropoliei Ungro-Vlahiei asupra celei tot ortodoxe și covârșitor românească „de peste munți”, chiar și „văzându-se” aceasta și sub autoritatea prin „superintendent” a principilor Transilvaniei; apoi și tot la Matei, o anumită „strategie”, din resorturi ale unei „rescrise Dacii de paritate”, în relațiile, „pe rând și după împrejurări”, cu „cei doi” Gheorghe Rakoczi, principi ai Transilvaniei, „strategie” implicantă de „precauție” față de Înalta Poartă și „străbătătoare” până spre imperialii Habsburgi, mai și învederantă de „reușită” asupra „ambițiilor” lui Vasile-Vodă „roase” de „încurcături” ținând de „combinații polone” ori „căzăcești”, de atragerea împotrivă-i de „suspiciuni” ale Sultanului ori de „insatisfacțiile” Patriarhilor Răsăritului, „ambiții, acelea”, într-atât de „roase” încât, și sub decisivă „lovitură armată mateiană”, să se resoarbă unei „palide nostalgii de semeție a bizantinului” Moldovei, „sortit” unui tragic sfârșit de viață. I-a și fost parcă mult la îndemână lui Iorga „să înfățișeze”, prin comparație sau chiar presupunere reciprocă, domnia lui Vasile Lupu – ce „pornise” din „imboldul de a înflori bizantin” Monarhia ortodoxă, „de aplecare grecească”, ilustrată de Radu Mihnea – și domnia lui Matei Basarab, ambele de Curți monarhice; Curții mateiane i-a relevat o mai pronunțată centralitate pentru actele *monarhice*, de la „decrete” și *Îndreptarea legii* la ctitorii,

„zidiri", și „scrieri", între acestea și „o mare cronică a Țării", doar încercată, se pare, precum și numeroase „tipărituri" de care „s-a îngrijit" îndeosebi Udriște Năsturel, cumnatul domnului; și Curții vasiliane i-a relevat centralitatea pentru acte, „rânduirea" Sfatului, „treburile ecleziastice" și „de Școală", *Pravila* românească, „tipăriturile", scrisul și ctitoriile „împodobite", între care Trei Ierarhi, „o bijuterie, cu acea covârșire a detaliului asupra liniilor generale", vădind „influența răsăriteană care, dată fiind bizantinizarea Monarhiei moldovene, n-avea nevoie să treacă pe la munteni"; ca sustrase Curții i s-au revelat varlaamiana *Carte românească de învățătură*/Cazania și *Letopisețul...* lui Grigore Ureche, „una din cele mai însemnate fapte ale trecutului nostru, vrednică să fie pusă alături de cele mai mândre clădiri și de cele mai îndârjite lupte"; în capitole semnificativ intitulate *Formarea monarhiei lui Vasile Vodă, Întrecerea ctitoriilor domnești, Perioada de înflorire a imperialismului bizantin, Noua întrecere și luptă între cei doi domni români, Curtea monarhilor români, Scrisul epocei lui Vasile Lupu, Lucrul de tipar al lui Matei Vodă*, a redat, prin comparație și mult „colorit de tablou al acelor vremi", ceea ce i-a dezbinat sau, îndeosebi *cultural*, i-a presupus destinal pe „bizantinul monarh Vasile" și „domnul de Țară și astfel monarhic Matei", „așa de deosebiți în originea și rosturile lor, că nu s-au putut înțelege niciodată".

Dintre „cei doi monarhi", Vasile și Matei, „munteanul apărea" într-o „tradiție Basarabească" și de o exemplaritate ce avea să servească poate mai pronunțat decât *fapta* lui Mihai Viteazul ca „îndemn" pentru *marii* Șerban Cantacuzino, „bizantinul" legitimat prin mamă și „basarabește", și Constantin Brâncoveanu, „mândru" de cognomenul Băsărabă. Secolul al XVII-lea al Țării Românești s-a și „înscris" ca unul de *mari domnii*, cu unele „mai scăzute prin înfăptuiri", între „mateiana rânduială a domniei de Țară" și „cantacuzina aspirație" de includere a salvgardării „binelui celor de dreaptă credință" unei „renașteri politice a Bizanțului" ce să fie agreată, din „motive de paritate", de Habsburgi, nu însă, de înțeles, și de „muscalii" deja jinduitori „să întruchipeze A Treia Romă", secol, acela, „dus istoricește" și dincolo de 1700 de *Monarhia culturală* a Brâncoveanului și de „episodul domnesc" al lui Ștefan Cantacuzino, „sortit" unui tragic sfârșit, „împărtășit" și de Constantin Stolnicul, tatăl și „sfătuitorul" celui „pripit și nefericit înscăunat"; un secol care, în Moldova, după Vasile Lupu, „a înșirat" domnii, unele încercate doar, precum cea cu Gheorghe Ștefan „țiindu-se înverșunat de Scaun", spre a fi mari, altele „condamnate" sporadicității, peste așa „nefericire" înfățișând-o pe cea a lui Gheorghe Duca, însă ca „pretată orientalității Bizanțului musulman"; lui Dimitrie Cantemir, „știutorul de multă carte", i-a observat critic sentențios supunerea celei de-a doua domnii, din 1711, hazardului implicant de „nefericit deznodământ" al acțiunii politice și militare de mai ales partea Rusiei contra Imperiului Otoman. Din Cartea/partea a treia a volumului *Monarhii*, intitulată *Românii față de noile războaie ale Turciei regenerate*, răzbate, de altfel, mai curând „despărțirea" decât „împreunarea" ori „reciproc-presupunerea" domniilor muntene și moldovene; mai viguroasa „curgere" a celor muntene „apare" ca „venind" și dinspre aprinsa dispută între „partide", cel „cantacuzinesc", ce „s-a legitimat" și prin *Letopisețul...* „omului de casă cantacuzină" Stoica Ludescu, mai și „împodobindu-se", succesiv, cu Șerban-Vodă, și Constantin Brâncoveanu, cum „vrut-a unchiul său după mamă", Constantin Stolnicul, iar, din 1714, pentru doar doi

ani, cu Ștefan, fiul aceluiași Stolnic și „ultimul Vodă de Țară, înainte de epoca Fanarioților"; fără „a se împodobi domnește", celălalt „partid", zis al Bălenilor, și-a avut, la rându-i „scriitor propriu", Constantin Filipescu Căpitanul, cu, după iorghiană „atribuire", *Istoriile domnilor...*; ca „închinată drept-credinciosului domn Constantin Brâncoveanu" și-a scris *Istoria...* Radu Greceanu, pentru ca Radu Popescu să și-o încerce sub „pavăza" aceluiași domn, spre a și-o „învrednici" însă la Curtea lui Nicolae Mavrocordat; la apogeul „operei cantacuzino-basarabești" s-a putut „vedea" *Cartea românească pentru toți românii, Biblia* din 1688, „știută" și ca „tipărită întru prea-slăvirea lui Șerban-Vodă"; *Monarhiei culturale a lui Constantin Brâncoveanu*, „înfățișată" astfel, cu „tipărituri" și ctitorii precum Hurezul sau „zidiri de stilul Mogoșoaiei", fără, însă, strălucite „merite literare", i s-a „dezvăluit", pe întinderea *Cărții*/părții a VII-a a volumului *Monarhii*, și caracterul *panromânesc*, de vreme ce Brâncoveanu-*Băsărabă* a căutat „să controleze" Moldova și „să se îngrijească de soarta celor de al său neam și de a sa dreaptă credință" de prin Ardeal, unde „uniația condiționată și agreată de Papalitate" a implicat și „apunerea Mitropoliei Ortodoxe de peste munți"; de asemenea, apetența diplomatică, cu tatonarea dispozițiilor Habsburgilor, „contrate" militar la Zărnești, și scrutarea celor ale „muscalilor", printr-o „cântărire" necesară, poate confuză, ori din exces de precauție față de Înalta Poartă, a implicațiilor „dării totale a lui Dimitrie Cantemir de partea țarului Petru", care și-a atras după sine reacția feroce a otomanilor; „căderea năprasnică a Monarhului, deodată cu fiii săi" a fost redată de Iorga, ca pecetluită de „furia oarbă, întețită și nesățioasa pohtire de galbeni", a otomanilor, precum și de „combinații politice ale unor puteri străine", și de aceea în cuvinte de vibrantă expresivitate literară: „Omorul fu săvârșit, în prezența și a reprezentanților creștinătății apusene, care nu refuzară invitația, în chiar ziua de Sfântă-Maria Mare (15 august st.v.) a acestui fatal an 1714. Sângerară înaintea căruntului părinte, cu trupul frânt de chinuri, toți fiii: Constantin, Ștefan, Radu până la copilandrul Matei, care singur se cutremură înaintea toporului și trebui sprijinit de tatăl însuși, pentru ca, împăcat în gândul jertfei sale de creștin acesta să-și puie și el capul bătrân pe trunchiul stropit cu atâta sânge al odraslelor sale iubite. Lumea nu mai văzuse o asemenea neomenie"[78].

În prim-planul „tabloului" Moldovei anilor 1661–1711, Iorga nu a mai situat vreun preeminent „chip monarhic", cel al lui Gheorghe Duca, sub titlul de „stăpânitor", la un anumit moment, și asupra Ucrainei, „văzându-se" cam difuz prin „incertitudinile Monarhiei orientale", de „colorit bizantino-musulman", accentuat și de implicațiile grave, pentru „soarta Ducăi-Vodă" și „planurile" Cantacuzinului Șerban-Vodă, ale eșuării dezastruoase a asediului Vienei, din 1683, întreprins de otomani; în acel prim-plan „apar" cărturari moldoveni, precum Miron Costin, „continuatorul operei de romană obiectivitate a lui Grigore Ureche", și fiul său Nicolae, Nicolae Milescu-Spătarul, mitropolitul Dosoftei și Dimitrie Cantemir, acesta pentru îndeosebi „faza scriiturii sale pe românește", *Divanul...*, și cu ceva spirit „domnesc de moșie", nu încă și „inspirat" de starea de „a svintei rossiestii împărății cneaz"; fiecărei opere de cărturar i s-a „înfățișat" relevanța, deși cu „duceri" fragmentare, dintr-un capitol în altul sau chiar de la o *Carte* la alta, de prin

[78] *Ibidem*, p. 408.

volumul *Monarhii*, în mai ales „cazurile" Miron Costin, „alăturat", pentru ceva timp, celui al Stolnicului Cantacuzino, și Dimitrie Cantemir, poate și din cauza deselor schimbări de „împrejurări" ale implicațiilor lor politice; salvarea excepționalei impresii produse de mai fiecare relevare de operă cărturărească, peste acele „duceri" fragmentare, „a venit" și din neobișnuita „împletire" a valențelor literare și istoriografice ale discursului iorghian; cam „încâlcite", ca „acele vremi ale săracei Moldove", străbătătoare de „război turco-polon" și îndurante de pe urma „răbufnirilor căzăcești", „avansurilor rusești" și „invaziilor tătărești", „apar", în iorghian „tablou", sporadicele domnii, cu „partide boierești", fără clară miză politică „de Țară", ci „stârnite", precum cel „al Ruseteștilor", de Brâncoveanu, sau, prin mai ales Costinești, de „iluzia" cuvenirii suzeranității sobieskiene a Poloniei și, finalmente, de „opțiunea pro-rusă" a lui Dimitrie Cantemir; în *Criza Răsăritului european...*, ultimii domni munteni „s-au văzut" plătind tragic, cu viața, pentru „străduința" de a se face recunoscuți ca „de Țară", pe când în Scaunul Moldovei „s-au adunat priveliștii întristătoare de primejdii asupră-i, chipuri de domni" care mai de care sporadice; ceva mai devreme decât pentru Țara Românească, „suirea" în Scaunul domnesc de la Iași a primului „autentic" Fanariot, Nicolae Mavrocordat, „s-a văzut" ca deplin semnificantă în sensul celor menționate; mai răzbăteau însă, din fundalul „tabloului" iorghian al sfârșitului *epocii Monarhilor*, vibrații ale sufletului românesc încă nutritor de „forme organic îndătinate" și astfel apte de „înnoire" spre „cuvenită curgere a vieții neamului": „Domnia de monarhi români căzuse. Speranțele cele mai îndrăznețe ale unei noi generații se împrăștiaseră, deși ... nu definitiv, dar crezul fundamental, așa cum îl manifestaseră Costineștii și Constantin Stolnicul Cantacuzino, rămăsese. Îl va duce cu dânsul, în pribegia lui de un deceniu, tăiată prin moarte, Dimitrie Cantemir ... Vechea monarhie românească, pe cale de a fi înlocuită cu altă formă occidentală <Reformatorii Fanarioți>, se sprijinea pe un fisc care întreținea deficitele financiare și lăcomia nesfârșită a stăpânitorilor constantinopolitani, ca și strălucirea unei Curți domnești ce imita Stambulul împărătesc și a unei boierimi care și-a părăsit așezările de la țară pentru a deveni, în Țara Românească mai mult decât în Moldova, o podoabă a Curții ... Dar, oricâte încercări se făceau de a se stabili o ordine financiară, tot vechiul păienjeniș rămânea, în așteptarea reformelor care vor fi rezervate altei epoce"[79].

Iorga „s-a străduit", așadar, să reconstituie sau, cum i-a plăcut a spune, să facă „a se vedea, în tablou cultural, forme de viață românească", mai toate „organic îndătinate", dar și „deschise", prin însăși vitalitatea „sufletului neamului", spre „noutate", partea cronologic „socotibilă" cam de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și până la Fanarioți, din a sa, „cea mare", *Istoria Românilor*; a căutat înadins și a reușit să producă lecturii respectivei părți de sinteză puternica impresie că, pentru „neamul său", istoria a semnificat „o curgere umană a vieții", cu „afluențe" presupuse de timpurile moderne „nezdruncinătoare de fondul sufletesc", înainte de survenirea „lucrării" denaturante de „acela" a ideilor „abstracte", de sorginte „apuseană", îndeosebi „franțuzească", încă de prin ultimul sfert de secol XVIII și întru perturbarea „organismului național". Cât despre aprecierea valorii istoriografice a aceleiași părți

[79] *Ibidem*, p. 413, 425, 429.

de sinteză, așa ceva s-ar reuși cel mai bine printr-o comparație cu ceea ce Xenopol „cuprinsese", sub însemn de *epocă modernă de până la Fanarioți*, în a sa, „tot mare", *Istoria românilor din Dacia Traiană*. De altfel, cu nimic altceva n-ar suporta termeni de comparație valorică acea parte de sinteză iorghiană decât cu cea, tot de sinteză, xenopoliană, prin raportare, se înțelege, la istoriografia română. N-ar prea conta, pentru relevanța acelui fel de comparație, sesizarea ori observarea neidenticei „acoperiri" cronologice a celor două părți de una și, respectiv, de cealaltă sinteză. La o atentă sau calificată lectură comparativă a ambelor părți textuale, s-ar reține că Iorga a perseverat până a străluci în genul istoriografic *reconstituitiv* de „date, elemente și forme istorice", iar Xenopol a excelat printr-un demers, tot istoriografic, *interpretativ-ideatic*, pe „coordonate" ori „liniamente"/„serialități" apetente *tematic*. Și n-ar putea să țină decât de competența profesională, de chiar „gustul" ori „simțul" fiecăruia dintre cei aplecați lecturii tragerea de „învățăminte istorice" de prin cele două „tratări" de epocă modernă românească, fie și fără general convingătoare ierarhizare valorică a lor. Oricum, din toată istoriografia română, nimic n-ar putea fi mai „de învățătură" decât cele două părți de clasice sinteze, cu privire la ceea ce s-a ajuns a se considera, oscilant, când „medievalitate târzie", „premodernitate" sau „feudalism dezvoltat", când „tranziție de la medieval la modern", „fază între medieval și modern" ori „modernitate timpurie". A putut conta însă, pentru tragerea de acea „învățătură", perspectiva, fie de medievist, fie de modernist, din care au fost supuse lecturii comparative ori altfel cele două părți de mari sinteze. Pentru un medievist „sadea", preferința de lectură, cu beneficiu „de învățătură", s-ar îndrepta spre mai ales partea de sinteză iorghiană, pretabilă adaosurilor mereu posibile de gen *reconstituitiv*, metodic *pozitivist*, „pe fir documentar", mereu confirmante de *sensul medieval* al celor petrecute prin secolele XVI și XVII românești. Pe când, modernistului „de formație" i-ar fi „de folos profesional" lectura îndeosebi a părții *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți* a sintezei xenopoliene, deoarece, chiar dacă nu s-ar arăta întrutotul convins de „tratarea serială" a fenomenelor de prin acel decurs istoric, i s-ar reține mult atenția de „succesiunea formelor de cugetare" precum *slavonismul* și *grecismul*, încât *românismul* reactiv *ab initio* față de „ceea ce i-a fost străin și cu primejdie de a-l surpa" să i se reveleze în sens inexorabil modern, *ideatic*. Din medievistică perspectivă, partea de iorghiană sinteză pe care autorul însuși „a văzut-o" ca de *epocă modernă*, se relevă, cu domnii „mici" sau „mari", astfel ierarhizabile nu neapărat după cât a durat una ori alta, și instituții, structuri sociale, credințe și valori culturale, prin încă puternice trăsături de Ev Mediu. Iar din modernistică perspectivă, partea de sinteză xenopoliană „se prezintă" ca una dacă nu de încă clar inteligibile *fenomene moderne*, atunci măcar de precedențe ori incipiențe de așa ceva; spre exemplificare, unui modernist i-ar fi de reținut că din „legitimarea domnilor de Țară" și-au tras seva de argumentație memoriile politice boierești de prin a doua jumătate de secol XVIII și începutul celui următor, revendicarea „dreptăților Țării" de Tudor Vladimirescu, programele revoluționare pașoptiste și chiar „dorințele" Adunărilor ad-hoc de la 1857; totodată, că și-au tras sevă de aceeași natură și „motivele", la însuși Xenopol și îndeosebi Eugen Lovinescu, considerării procesului esențialmente emancipativ de stat, națiune, societate, individ și cultură al modernității românești de secol XIX,

străbătătoare și de ulterioară temporalitate centenială, chiar de mai mult decât atât, proces asimilant ori valorificant de ceea ce a ținut de *românism* „înainte de Fanarioți", dar și acuzant, câteodată excesiv, de „îndurantă românească sub aceștia", și căruia i s-a dat impuls *național*, poate îndeosebi, dinspre Ardeal. Or, din iorghiană perspectivă, împărtășită, deși nu în clară explicitate, de medievișți cu mai ales preocupări de istorie ecleziastică, de istoria culturii și literaturii române vechi, acel proces amplificat prin secolul XIX și marcat „de idei abstracte, de împrumut, și de spirit subversiv", ar fi contravenit valoric „frumoaselor și adevăratelor forme de îndătinată viață românească", sub primordiale „semne de modernitate", de prin „veacul Monarhilor și Cărturarilor". Problema, pentru oricare perspectivă, dintre cele două menționate, ar fi că nici la Iorga, nici la Xenopol nu se disting, sub considerarea sau intitularea respectivelor părți de sinteze ca *moderne*, clar astfel determinabile *forme* ori *fenomene*; era ceea ce fiecare dintre cei doi *mari clasici* ai istoriografiei române „a lăsat să se lămurească" la lectura părții de a sa sinteză; din fiecare acea parte răzbate superbia ilustrării de anumit gen istoriografic, xenopolian *interpretativ/explicativ* ori iorghian *reconstituitiv*, în egală măsură *cultural* prin „înțelesuri primordiale" și nu după repere „însușite" de mai noi studii culturale, cu accent pe definiții și teoretizări sociologice sau chiar psihologice, aplicabile istoriei, adeseori până aproape de secătuirea acesteia de specific/propriu miez deopotrivă ontologic și axiologic.

Un gen *descriptiv*, de tot mai răspândită obișnuință printre specialiști de „mai nouă școală istorică", a fost puternic exponențiat, pentru *Istoria românilor* (3 volume, ultimele două în câte două părți fiecare, București, 1935–1946), de Constantin C. Giurescu. Acesta, „îndrumat" de mai ales tatăl său, Constantin I. Giurescu, acribios investigator de surse documentare și narative pentru studii și articole conducătoare, de crezut, spre sinteză istorică, fără, însă, din nefericire, de atingere a unui atare și atât de jinduit „liman", și-a însușit „de timpuriu" instrumentarul profesiunii. I-a rămas, de la tatăl său „plecat prea devreme la cele veșnice", „datoria" și nu puține „temeiuri" pentru elaborarea sintezei istorice naționale. „Pașii" spre așa ceva i-au și fost destul de elocvenți, cu publicații „de tinerețe" și privind „aspecte" ori „teme" de îndeosebi medievistică, chiar de modernistică istoriografică: *Legiuirea lui Caragea. Un anteproiect necunoscut* (București, 1923), *Le voyage de Niccolo Borsi en Moldavie* <en> *1663* (Paris, București, 1925), *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară* (București, 1927) etc. Și-a etalat spiritul „hipercritic" prin *Introducere* pentru *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595) întocmit de Grigore Ureche Vornicul și Simion Dacălul* (ediția a treia, Craiova, 1943). Și-a făcut „nume de frunte al școlii hipercritice", cu reactivitate virulentă, deși nu întru totul justificată, față de dezinvoltura diegetică iorghiană, pe care „a socotit-o" ca impresionantă la lectură, dar și „amendabilă" pentru „scăderi ale controlului de surse, date și nume istorice". În *Prefață* la volumul I, *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun*, de primă ediție a *Istoriei românilor*, și-a expus ceva părând mai curând un *credo* profesional decât *concepția* sa istorică; și-a mărturisit prioritara considerare istoriografică a „celor cari au reușit să alcătuiască formațiuni politice, să aibă viață de stat, fiindcă statul este mijlocul cel mai perfect ...

spre a asigura desvoltarea liberă a unui popor"; apoi, admiterea „importanței istoriei sociale, economice și culturale", fără supralicitarea „pornirii de la fapte de ordin material ..., cum își închipuie simplist partizanii materialismului istoric"; de asemenea, refuzul „împărtășirii tezei pretinzând să explice totul numai prin idei", altfel spus, „cu primatul absolut al spiritului". Prin faptul elaborării și „arătării" sintezei s-a confirmat ca perseverent însușitor al metodologiei studiului pozitivist, factual sau în sine reconstituitiv, fără ilustrativ „tablou al timpurilor" și cam lipsit de apetență pentru „zborul" ideatic, interpretativ ori explicativ de *fenomene* ale trecutului românesc. Nu și-a „împărțit" sinteza în *epoci istorice*, ci a recurs laaleatorii delimitări sau cuprinderi temporale, cum le vădesc și subtitlurile volumului II, *De la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul*, și de volum III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocei fanariote*. Din lectura părților de text acoperitoare de a doua jumătate de secol XVI, de întregul secol XVII și de începutul celui următor nu răzbate nimic ce să țină, precum, cu mai sus arătate diferențe, la Xenopol și Iorga, de considerarea *timpurilor moderne*. C.C. Giurescu a fost asiduu preocupat să redea factualitatea trecutului „așa cum a fost", fără a-și pune problema semnificațiilor fiecărei temporalități mari când „aceea" s-a petrecut. Prin consecință, nici faptelor nu le-a prea relevat, după caz, semnificațiile, inteligibile, de altfel, acestea, din perspectiva considerării sensului general ori „pe epoci" al „curgerii" istoriei. În prima parte, a volumului II și în tot prima a volumului III, părți, ambele de ținuta unor tomuri, apar ca pur și simplu descrise *domnii*, una după alta cu foarte condensată „înșirare" a numelor și datelor fiecăreia; *domnilor*, cu deosebire celor mari, le-au fost încercate, prin „extracții" de cuvinte din documente și texte narative, caracterizări, nu și impresive portretizări; mai fiecărei *domnii* i-a făcut o parcă „anamnezică fișă"; la fel celor cuprinse de partea a doua de volum II și de cea, tot a doua, de volum III, de la *titluri*, *atribuții* și *venituri domnești*, *stări sociale și religioase*, *organizare administrativă*, *dregătorii*, *ținuturi*, *districte*, *orașe* și *târguri*, *organizare judecătorească* și *organizare militară* la *literatură*, *istoriografie* și *artă*, cu incluziuni textuale „de nișă" privind *Transilvania*, *Românii din Peninsula Balcanică* etc. Din „caracterizările" de *domni* de prin volumul III de mai întins interes, aici, precum ale unor Radu Mihnea – „era fiul lui Mihnea Turcitul, a stat, copil fiind, câtăva vreme la mănăstirea Iviron, de la Sfântul Munte, apoi timp mai îndelungat la Veneția și Padova, unde a învățat carte ..., începuturile stăpânirii lui fiind grele, boierii nu vedeau cu ochi buni pe acest «Domn turc»" –; Matei Basarab – „este tipul reprezentativ al domnului de țară, ieșit din rândurile boierimii, legat de pământ prin moșiile pe care le stăpânește, lăsate de un lung șir de strămoși, având cele trei însușiri care au caracterizat pe toți marii noștri voievozi, de viteaz, credincios și gospodar" –; Vasile Lupu – „își ia numele, amintind tradiția imperială bizantină, de Vasile, e un om mândru, «cu hirea înaltă», cum îl caracteriza Miron Costin, iubește fastul, strălucirea, îi plac veșmintele și podoabele bogate" –; Constantin Brâncoveanu – „a avut una din domniile cele mai lungi din istoria Munteniei ..., nepot al lui Șerban Cantacuzino și dispunând de o avere însemnată și deplin mulțumit cu situația sa, nu voia Tronul, fiind împins să-l primească de către ceilalți boieri care-i prețuiau firea chibzuită, pașnică și aleasă" –, nu s-ar prea putea

desprinde ceva asemuibil ipostazierilor *politice* xenopoliene ori „chipurilor"/portretelor *monarhice* iorghiene; în privința titlurilor și actelor domnești, a stării boierimii, a organizării Țărilor, a ctitoriilor, tipăriturilor și scrierilor, reținatenția „lămuriri" etimologice sau cronologice, pentru „producțiile" literare, istoriografice și artistice stilul ori „curentele" apărând ca de convențională „încadrare", nu și de specifică expresivitate; mai nimic, din „aspectele" legislative, instituționale sau culturale, de prin cele două părți secundare ale volumelor II și III, nu prezintă „semne" anticipative ori incipiente de modern; în partea a doua a volumului III s-a rostuit considerarea *epocilor culturale*, anume *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu* sau *Epoca lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu* și *Dimitrie Cantemir*, într-o accepțiune cam ternă, fiindcă, pentru fiecare „caz epocal" menționat, „cultura unei epoci este rezultanta unei serii întregi de factori", de la „operile originale, dovada puterii de creație", „traducerile și adaptările", „tiparul care îngăduie difuzarea lucrărilor", „limba unificatoare, a poporului", la „caracterizabilă personalitate, acea întrupare reprezentativă, înzestrată cu putere de creație"; în redarea literaturii și a istoriografiei din secolul XVII și de la începutul celui următor abundă „date", fie despre autori, texte tipărite ori manuscrise, cu „lămuriri" privind „atribuiri auctoriale", fără ceva de specială relevanță pentru, spre exemplu, devenirea *cronisticii* întru *scris istoric* măcar incipient modern. Când a elaborat *Istoria Românilor*, C.C. Giurescu a lăsat, se pare, „în urmă", nu neapărat și „uitării", cuvintele sale dintr-un manual pentru clasa a VIII-a de elevi, de liceu, despre *Împărțirea istoriei românilor*, cu „precizări" despre începuturile și durata timpurilor moderne românești: „Istoria poporului nostru e în legătură cu istoria popoarelor de prinprejur și în genere cu istoria europeană și a omenirii ...; de la 1541 înainte, o fază nouă începe în desvoltarea statelor noastre; prin mișcarea națională și socială a lui Tudor Vladimirescu începe perioada renașterii noastre. În acest răstimp <1541–1821> are loc o înflorire a spiritului românesc, care atinge culmea la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea. Sub raportul politic, în schimb, suntem în scădere, afară de câteva momente, dintre care acela, strălucit, al lui Mihai Viteazul"[80].

Poate dacă și-ar fi urmat, cu plus de aplecare pentru „tratarea epocii de la 1541 înainte" – ceea ce, din *Prefața* la volumul I al sintezei *Istoria Românilor*, răzbătea ca reper esențial al „credinței sale de istoric", după care „Statul este mijlocul cel mai perfect spre a asigura desvoltarea unui popor" –, C.C. Giurescu, foarte sârguincios studios, ar fi relevat în urcuș de elocvență începuturile timpurilor moderne românești. De crezut că în acel mod de considerare a rolului istoric al Statului va fi contat „învățătura" de la tatăl său; de asemenea, „concepția profesorului preferat de pe timpul studenției", Dimitre Onciul, care, refuzând, deși nu prea convingător, xenopoliana „utilizare a influențelor culturale străine", precum *slavonismul* și *grecismul* înainte de *românism*, „socotise", de la Catedră și prin academice conferințe, *Epocele istoriei române și împărțirea ei*, cuvenirea „perioadelor determinate din punctul de

[80] C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ediție anastatică, *Cuvânt înainte* de Dinu C. Giurescu, București, 2011, p. 7 și urm.; ediția din 1943, cu adaos de titlu *din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand I*, a fost reeditată anastatic de Dinu C. Giurescu.

vedere al dezvoltării politice a Statului", cu „istoria nouă reprezentată, între anii 1541–1866, de domniile de diferite familii rupte de vechile dinastii ale *istoriei medii* de după întemeierile Moldovei și Țării Românești"[81]. Numai că și Xenopol considerase rolul istoric al Statului, într-o accepțiune amintind de aristoteliana *Politica* și de *filosofia Luminilor* reconsiderată germanic de Kant și Hegel, mai și „însuflețită" de *Aufklärung* și învederând *Cetatea* transpusă de moderni „cadrului statal al vieții politice", sub însă condiția admiterii/recunoașterii specificului românesc, cu „forme de cugetare", *slavonismul* și *grecismul*, „înăbușitoare" de *românismul* renascent îndeosebi cultural pe timpul secolului al XVII-lea, spre a se impune, dintr-un energic impuls național, evidențiat de *Supplex libellus Valachorum*, Școala Ardeleană, memoriile boierilor munteni și moldoveni, mișcarea lui Tudor Vladimirescu și restaurarea domniilor pământene, ca matrice a revendicatului „organism politico-instituțional suveran". Și Iorga, în *Geschichte des Rumänischen Volkes*, urmase, după „cerințele" seriei germane de *Geschichte der Europäischen Staaten*, „criteriul statal", pe îndeosebi „placul" lui Karl Lamprecht, dar și printr-o „originală însuflețire culturală" a ceea ce avea să poarte mult colorit pentru atotcuprinzătorul „tablou de cele trecute" al marii sale sinteze istorice naționale. La Dimitre Onciul, cu „exemplu" oferit și lui C. C. Giurescu, s-a înregistrat doar un enunț, nu și o ilustrare istoriografică a rolului Statului în devenirea istoriei românești. Despre acel rol și-ar fi putut avea cuvânt scris de greutate Ilie Minea, care „ducea", cu argumente ori atuuri profesionale ce nu-i lipseau, *Istoria Românilor în Evul Mediu* (Iași, 1920) și înspre Epoca Modernă, despre ale cărei „înțelesuri" s-a pronunțat, poate nu îndeajuns de congruent, prin „lecții ținute la Universitatea ieșeană", *Cultura moldovenească în prima jumătate a secolului XVII, Locul cronicii lui Ureche în istoria culturii românești, Când începe istoria noastră contemporană?*, toate, cele menționate, de an 1935, ultima hărăzind-o și revistei sale „Cercetări istorice" (XIII–XVI, Iași, 1940, p. 622–630); a considerat, între altele, că „istoria modernă la români a însemnat vremea de la consolidarea statelor Muntenia și Moldova ... până la 1848". Alexandru Lapedatu, în tot o „lecție de deschidere de curs" la Universitatea Daciei Superioare, *Noi împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale* (Cluj, 6 noiembrie 1919), cu text „dat" primului număr al „Anuarului Institutului de Istorie Națională din Cluj" (p. 1–18), considera timpurile moderne românești ca de pe la 1600. Ioan Lupaș, de la aceeași Universitate și cu publicate „lecții", *Epocile principale în istoria românilor* (Cluj, 1928) și *Diferitele criterii pentru împărțirea istoriei românilor*, cea a doua menționată inclusă de Ștefan Pascu unui volum de *Scrieri alese* ale „înaintașului său" (Cluj, 1977, p. 63–71), „vedea" anul 1504 și mai ales anii 1593–1600, cum „precizase" și pentru manualul său de *Istoria Românilor* (Cluj, 1921), ca „început de epocă nouă mergând până la 1821"; în fundamentala sa carte, *Istoria Unirii Românilor* (București, 1937), evidența *marea faptă* a lui Mihai Viteazul ca de „deschidere de *epocă nouă*", pe ale cărei timpuri Unirea de la 1600 și-a tot reclamat cuprinderea într-un Stat semnificând, precum la 1918, România Mare. Ioan Ursu, „continuator declarat" al lui Dimitre Onciul la Catedra universitară bucureșteană, „pleda", cu „lecția de deschidere de curs", *Concepția istorică. Caracterizarea și*

[81] Dimitre Onciul, *Opere complete*, ediție de Aurel Sacerdoțeanu, vol. I, București, 1946, p. 9–27.

împărțirea Istoriei Românilor (București, 1924), pentru admiterea *perioadei*, nu epocii, *a III-a*, de la începutul secolului al XVII-lea până în vremile ... ce se caracterizează din punct de vedere ideal prin răspândirea ideei latinității și unității poporului român, idee care s-a infiltrat în decursul secolelor următoare în straturi mai adânci ale poporului și a dat naștere conștiinței naționale, care a dus la Unirea Principatelor și la Întregirea României". Ion I. Nistor, după ce „pledase" pentru „o tratare integrală a trecutului Neamului", în „lecția" sa inaugurală la Universitatea din Cernăuți, „ținută" pe 19 octombrie 1912 și publicată peste un an, *Die geschichtliche Bedeutung der Rumänen und die Anfänge ihrer staatlichen Organisation*, „s-a văzut nevoit", ca și pentru mai cunoscuta sa carte, *Istoria Bucovinei* (ediție Stelian Neagoe, București, 1991), să „etapizeze trecutul celor de neamul său aflați sub sceptrul Împăratului de Habsburg" prin considerarea „momentului despărțitor de timpuri, 1775–1777"; chiar și în asimilarea „trecutului bucovinenilor", de fapt al tot celor de mai ales „neamul său" din nord-vestul Moldovei, unei *Istorii a românilor*, apărută postum (2 volume, București, 2002–2003), rămâneau „spre luare aminte" unele „momente despărțitoare de epoci", pentru fie și doar „o provincie istorică ori alta", 1600, 1690, 1775 și 1812, încât relevarea de „aspecte moderne" ale măcar culturii românești de prin secolul al XVII-lea să nu-i prea vină „la mâna scriiturii". Și Alexandru Boldur, sub justificabilă „urgență națională", în „fascicolele" sale de carte, *Istoria Basarabiei. Contribuții la studiul Istoriei Românilor*, I. *Epocile vechi, până la secolul XVIII* (Chișinău, 1937), *Contribuții la studiul Istoriei Românilor. Istoria Basarabiei sub ocupația rusească (1812–1918). Politica. Ideologia. Administrația* (Chișinău, 1940) și *Basarabia românească* (București, 1943), a redat mai ales „vremurile de sub stăpânire străină", rusească pentru „moldovenii dintre Prut și Nistru", asupra secolului al XVII-lea românesc scriind cam puțin, iar secolul al XVIII-lea „lăsându-l deoparte", pe invocat și justificabil motiv al „lipsei de timp" alocabil studiului și elaborației de text. Cu studii speciale care de care mai valoroase în sine, dar și „conducătoare", prin însăși substanța lor, spre sinteză, P.P. Panaitescu, „congener" al lui C.C. Giurescu, nota, într-un manual de *Istoria Românilor* (ediția a șasea, Craiova, 1942), că: „Perioada modernă începe, la noi, la anul 1600 și ține ca și în Apus până la prima revoluție, ce înseamnă primul pas spre liberarea politică și socială a Românilor, mișcarea lui Tudor Vladimirescu dela 1821".

Preocupările îndeosebi de natură didactică asupra „periodizării" istoriei naționale „se vedeau" cumva încurcate în propria lor argumentație sau copleșite înaintea și la momentul elaborației de Iorga a marii sale sinteze istorice românești, o „lecție" a sa „de deschidere de curs" pentru studenții Academiei de Comerț (5 noiembrie 1932), intitulată *Zădărnicia împărțirilor obișnuite ale istoriei universale*, provocând descumpănire printre profesori și cercetători de respectiv domeniu umanistic, de vreme ce dădea de înțeles că „acelea", mai și „învechite", ar fi „stricătoare de unitatea ansamblului", fiindcă nesocoteau adevărul conform căruia „epocile se lămuresc nu în ele, ci prin ele, de la una la alta, neputându-se a vorbi de una fără a gândi la alta și a întreprinde explicația uneia fără a le ști pe toate"[82]. Poatecă fiind la rându-i descumpănit, C.C. Giurescu a oarecum escamotat „problema

[82] N. Iorga, *Generalități...*, ediția a IV-a, p. 192 și urm.

împărțirilor" pentru a sa *Istoria Românilor*, cu primul ei volum din 1935. Acea „problemă" nu s-a prea „văzut" pusă, cu implicite „lămuriri", nici în scrierile lui Gheorghe I. Brătianu, care, pe timpul profesoratului universitar la Iași și, după 1940, București, a cam sustras-o punerii *in spe*, „lecția" sa „de deschidere de curs", *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, imediat publicată (Iași, 1923), răspunzând unor stricte necesități de „înfățișare" mai curând a „înțelesurilor" decât a reperelor temporale proprii „domeniului profesat". Spre a legitima însemnătatea a „o mie de ani din dezvoltarea omenirii", decurs temporal „ascuns" de gânditori și scriitori ai Renașterii și de „continuatorii" lor „sub haina împrumutată de la Antichitate", și-a anunțat obiectivul direcțional de curs universitar, acela de a proba că „Evul Mediu nu e noaptea ce se lasă greu peste apusul de soare al culturii greco-romane, pentru a o împrăștia razele biruitoare ale răsăritului Renașterii"; a pledat, prima dată în mod clar, la nivelul istoriografiei noastre, însă cu strălucire „experiență" a studiilor de licență și doctorale sorboniene dintr-o „fază" deja anticipativă de „programul de la «Annales...»", pentru necesitatea recunoașterii și explicării „genezei medievale a lumii moderne", cu „semne ale monarhiei centralizate" vădite încă de Franța lui Filip cel Frumos, ale chiar raționalismului, „regăsibile", înainte de Descartes și fie „scolastic", la Robert Grosseteste și Roger Bacon; cu deja preocupări de istorie bizantină, „înțelegea" că nu atât marea schismă între catolicism și ortodoxie, cât ascensiunea puterii otomanilor implicantă și de cucerirea de aceștia a Constantinopolului „continuator al Antichității, un timp și după prăbușirea Imperiului Roman de Apus", a provocat „despărțirea" Orientului de Occident. Câtă vreme a fost profesor la Iași, s-a afirmat cu prevalență ca medievist, inițiind, alături de colegii săi Mihai Berza și Dionisie M. Pippidi, un mare proiect, scontat a atinge, la publicarea „rezultatului", circa 3 000 de pagini, sub titlul de *Histoire de l'Europe au Moyen Âge 293–1566*, proiect „vitregit de împrejurări", nu înainte de a fi ironizat de Iorga pe considerentul mai curând al neîncrederii sale în demersuri istoriografice „colective", condamnate fatalmente mediocrității diegetice, decât al subaprecierii abilităților presupuse de „așa întreprindere" ale tinerilor, atunci, istorici ieșeni, „încurajați", de altfel sau *ab initio*, de confirmarea colaborărilor unor „prestigioase nume străine" întru nădăjduita temeinicie a demarării ei.

Într-o a doua parte, de pe la 1940 și cât a fost să fie, a activității sale profesionale, Gheorghe I. Brătianu s-a dedicat, de crezut că și din sentimentul prețuirii rolului bunicului său Ion C. Brătianu și al tatălui său Ion I. C. Brătianu în edificarea României, operă națională pentru a cărei izbândă s-a implicat și el însuși, voluntar, printre combatanții pe fronturile Războiului Întregirii și ale Războiului Salvgardării Neamului, și unor teme istoriografice privind secolul XIX și prima parte a celui următor. Pe timpul vieții sale nu și-a prea înregistrat, prin apariții editoriale, preocupări asidui și sistematice asupra secolelor XVII și XVIII din trecutul românesc, dincolo de câteva notații, ce-i drept, „pline de miez cognitiv", conținute de „însuflețitele" publicații *La Bessarabie. Droits nationaux historiques* și *Origines et formation de l'unité roumaine*, ambele de crucial an 1943 și cu „loc de tipar" București. Tematica unor publicații postume, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (München, 1969), *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române* (Paris, 1977), i-au confirmat specializarea primordială de medievist. Din

însă două publicații tot postume, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle. Des origines à 1945*, cu *Préface* de John Rogister (București, 1997), și *Chestiunea Mării Negre*, ediție de colecție, de Victor Spinei și Ionel Cândea (București, 2022), după „forma șapirografică" a două volume de prelegeri sub egida Universității București, ținute prin anii 1941–1943, răzbătea realitatea preocupărilor asidui, cu vervă și de modernist, relative și la secolele XVII–XVIII, chiar XIX și XX. Între *formele de organizare a păcii*, fie *ierarhică*, de putere (*Imperium*), fie *federativă* sau „de alianțe" (*Foedera*), și-a aflat relevarea și *sistemul european de state suverane*, consacrat prin Pacea din Westphalia (1642 și 1648), *sistem* căruia, cum sesiza istoricul român, nu i s-au inclus „stări politico-statale est-europene" marcate încă de ofensiva otomană și rivalitățile polono-suedezo-căzăcești, permisibile „învigorării și expansiunii Rusiei". În *Chestiunea Mării Negre*, partea a doua de text, *Epoca modernă și contemporană*, se „înfățișau noi timpuri" ca desprinse din implicațiile „stării de lac turcesc" a luciului de apă pontic; între atare implicații, cu efect de perspectivă istorică și îndeosebi asupra spațiului nord-pontic, profesorul Brătianu a considerat, alături, chiar mai presus de cele economice, unele provocate de „factorul demografic-căzăcesc", viguros „umplutor", prin mai ales secolul al XVII-lea, de acel „areal" și tendent, fie și fără succes, din cauza aprigelor rivalități de putere, polono-suedeze, polono-tătaro-otomane, și a avansurilor Rusiei, spre constituire statală de sine stătătoare; între cauzele eșecului „planului" Poloniei de atragere a căzăcimii sub influența sau dominația ei „crăiască", implicit prin protecția uniaților ucraineni cu Biserica Romei, a situat, întâi, reacția celor ortodocși dintre „aceia", care, asociindu-și tătarii Hanatului Crimeii, „au dus" sângeroasa bătălie de la Beresteciko, de an 1651 și tranșată victorios de partea Craiului, bătălie semnificând „una din cele mai mari din veacul al XVII-lea și din întreaga istorie modernă", asemuindu-se celei, tot mari și de veac VIII, consfințitoare de victoria lui Carol Martel, la Poitiers, contra „invaziei musulmane"; apoi, „actul de la Pereiaslav", din 1654, prin care Bogdan Hmilnițki „s-a atașat" Rusiei, cu îndelungi consecințe geopolitice asupra întregului Est European. S-ar putea, de aceea, admite că și teme de istorie a secolelor XVII și XVIII s-au rostuit în preocupările lui Gheorghe I. Brătianu, îndreptate, se pare, spre o mare sinteză istorică europeană, pe care, de nu i-ar fi fost ingrată soarta, să o fi coordonat fructuos, după străveziu însușit „model francez de serie *Clio*", fără risc de „gust amar", avut de Iorga după nefericit „cenzurata-i" colaborare la editata de H.F. Helmolt *Allgemeine Geschichte* (Leipzig, 1899...), cam „sufocată" de „contributori" inegali valoric[83]. I-ar fi stat, aceluiași Brătianu, în deplina-i competență, coordonarea sau realizarea „ca de unic autor" a unei sinteze istorice naționale, „un pas" spre așa ceva părând a-l fi reprezentat cartea *Origines et formation de l'unité roumaine*. Cum ar fi arătat, într-o atare sinteză, „tratarea" și a „perioadei" de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și până la Fanarioți „sau mai departe" a dat de înțeles și prin cuvinte „de deschidere" a capitolului V, *Fărâmițare teritorială și unitate spirituală*, al menționatei cărți, tradusă românește: „Este interesant să relevăm ... contrastul între fapte și idei. Dacă examinăm doar partea politică, istoria Țărilor Române în epoca modernă – cu excepția episodului lui Mihai Viteazul – este o serie lungă de dezmembrări succesive, până la începutul

[83] *Ibidem*, p. 350, nota ed.

secolului al XIX-lea, fără ca principiul însuși al existenței lor politice sau al autonomiei lor să fi fost totuși contestat vreodată. Pe de altă parte, în aceeași epocă, din secolul al XVI-lea și până în secolul al XVIII-lea, se manifestă cu tot mai multă forță și convingere conștiința de rasă și de limbă a tuturor românilor trăind sub atâtea regimuri diferite și separați de frontierele imperiilor care îi anexau. Această dublă evoluție, în același timp paralelă și contradictorie, reprezintă unul din aspectele cele mai originale și trăsătura cea mai remarcabilă a istoriei românești din această perioadă, prea ușor considerată decadentă în sensul absolut al cuvântului”[84].

Și Petre P. Panaitescu a vădit, până să survină turnura dură a vieții omenești și a activității sale profesionale la capăt de tulburi ani 1940–1947, atuuri solide pentru considerarea ca de prin secolele XVI–XVII începând a *perioadei moderne* a istoriei naționale, ceea ce preconizase și cu „date de el” manuale școlare, între care și cel mai sus de aceste rânduri de comentariu avut în vedere. S-a și îndreptat inițial spre studii de istorie modernă și contemporană, prin documentate *Contribuții la o biografie a lui N. Bălcescu* (București, 1923). Și le-a continuat, cu o anumită schimbare de accente, în biblioteci și arhive din Polonia, unde l-a condus o bursă de studii parcă de compensare a neînsușirii uneia de el mult dorită, la Paris, însă înlesnitoare, cea dobândită, de merituoase publicații, precum *Planurile lui Ioan Câmpineanu pentru unitatea națională a românilor. Legăturile cu emigrația polonă* (Cluj, 1924) și mai ales *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin* (București, 1925), de real răsunet, aceasta, a doua menționată, de vreme ce a fost „găzduită” de „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice” (seria III, tomul IV, p. 149–372), „circulând” și ca extras după prestigioasa revistă. Studiile „polone” și le-a intersectat cu cele „pariziene”, rezultând, de asemenea, merituoase publicații, de la *Nicolas Spathar Milescu, 1636–1708*, în „Mélanges d’École Roumaine en France” (IV, 1925, 1, p. 135–144), *Emigrația polonă și Revoluția română de la 1848* (București, 1929) etc. Cele mai valoroase studii, cu notabilă tendință spre sinteză, și le-a „îndreptat” asupra secolelor XVI și XVII românești; volume de *documente*, între care și cele servindu-i pentru monografia lui *Mihai Viteazul* (București, 1936), investigarea și editarea de *manuscrise* ori de texte *narative* ținând mai ales de menționatele secole i-au îndrituit Catedra universitară, prilejuindu-i enunțul și validarea *concepției de studiu*, cu accent pus deopotrivă pe reconstituiri factualice și interpretări tematizante; și-a înscris studiile în tendințe de noutate, nu doar „la noi”, ale mai fiecărei „ramuri” de istorie, socială, politică, economică, instituțională și culturală. În anul de „cumpănă a apelor operei sale”, 1947, „s-a îngrijit” de un volum, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, reunitor de texte ale sale publicate „începând din 1933” și pe care și le aprecia introductiv ca fiind „cele mai întinse și mai importante”, tratând „subiecte” ori „probleme”, precum *Perioada slavonă la Români și ruperea de cultura Apusului, Originea clasei boierești, Numele neamului și al țării noastre, Începuturile literaturii în limba română* etc., toate împreună și fiecare distinct atestând „punctul de sprijin” reprezentat de „lămurirea părții acoperitoare de secolele XVI și XVII” ca

[84] Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești*, trad. în română de Maria Pavel, cu studiu introductiv de Ion Toderașcu, Iași, 2018, p. 155.

scrutare a perspectivei generale a sintezei istorice naționale. Dacă Gheorghe I. Brătianu „a venit" istoriografic spre respectivele secole ca din preocupări ale sale vizând fie secolele VI–XIV, mai ales, fie „construcția națională de pe la 1848 și până în anii interbelici", Petre P. Panaitescu făcea „să i se înțeleagă" centralitatea studiilor privind *perioada modernă* începând, cum aprecia, cam de prin 1541 sau 1600 și cunoscând „un interior ei prag despărțitor", al Fanarioților. Cu volumul *Interpretări românești* a ținut parcă „să arate" cum ar fi putut „să fie" o sinteză de istorie a românilor întreprinsă pe cont propriu auctorial sau prin coordonare de colaborări. A mai ținut străveziu să probeze, cu același volum, ceea ce putea fi cunoaștere istorică „rezistentă în fața tezismului marxist" deja pătrunzător, la 1947, până la denaturare, de resorturi ale studiilor istoriografice.

Cât și cum a putut „rezista" profesionalismul istoricului Panaitescu aveau să vădească, pe lângă studiile sale introductive pentru edițiile profund critice ale operelor cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, monografia *Dimitrie Cantemir* (București, 1958) și îndeosebi volumul *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965) ori cartea postumă *Introducere la istoria culturii românești* (București, 1969). Va fi îndurat, de crezut, că studiile sale privind secolele XVI–XVII și pe care și le-a considerat ca de *istorie modernă* i-au fost asimilate, sub consemn al însușirii de „tezism marxist", *medievisticii* referitoare la „feudalismul dezvoltat". Și-a rostuit, pentru *Introducere* la *Interpretări românești*, un *credo* profesional menit a străbate și „în rău schimbătoare vremuri"; întâi de toate, pe ton de acel *credo*, nota că „niciuna din problemele cu adevărat mari ale istoriei noastre nu se poate înțelege fără un studiu comparativ cu instituțiile din Europa", deoarece „instituțiile istorice trec de granițele țărilor și popoarelor, cele românești fiind o parte a instituțiilor europene", de vreme ce tot „istoria noastră n-a fost nicio minune, nicio monstruozitate, adică dezvoltarea unei societăți izolate cu forme particulare și unice"; apoi, că „Europa Răsăriteană și Sud-Estică a format, în interiorul unității mari europene, o unitate", desigur, distinctă, cu „o evoluție specială a culturii"; de asemenea, că „influența slavă *medievală* asupra acestei lumi și în special la noi n-a fost o decădere, cum s-a spus adesea", cauzele „decalajului" între Occident și Orient fiind „de aflat altundeva" decât prin simpla apreciere a *slavonismului* ca „formă" de înstrăinare ori de alterare a ceea ce originar a fost să fie românesc; că, marcate fiind de „anumite neînțelegeri", precum cele privind *slavonismul* și *ortodoxia*, „etichetate", acestea, drept „o nenorocire" provocatoare a „rupturii noastre de cultura apuseană și romană", toate „liniile mari" ale istoriei naționale, chiar și „mărginindu-le" la Evul Mediu și Epoca Modernă, au putut fi „puțin studiate" și din „puncte de vedere" contradictorii; în fine, că „un fals patriotism declamator împiedică pe istorici să privească lucrările științific". Studiile asidui, exemplare prin metodă și percutanța *interpretărilor*, au concentrat, la P.P. Panaitescu, „înțelesuri" de foarte specială referință ale „trecerii istorice" românești „de la medievalitate spre modern": „În definitiv, cultura slavo-bizantină se identifică la noi cu vechiul regim ... Cultura aceasta în formele ei pure dispare în veacul al XVII-lea, adică atunci limba slavonă în Biserică, în Stat și în literatură face loc celei naționale. <Așa ceva> coincide cu schimbarea societății românești la sfârșitul secolului al XVII-lea, trecerea de la perioada voievodală la cea aristocratică-boierească. Domnia în forma dinastiei

patriarhale dispare și e înlocuită cu predominarea boierimii, adică a proprietarilor de pământ, atât în viața economică, cât și în cea politică. Pe când slavonismul era forma tradiției hieratice a domniei, literatura în limba română a fost forma națională a vieții mai simple boierești. Această schimbare în cultura noastră, așa de importantă, care înseamnă începuturile literaturii române și introducerea limbii române în Biserică, este deci rezultatul unei schimbări sociale <...>. Totuși, oricât de mare ar fi importanța schimbării ce s-a produs în cultura românească în veacul al XVII-lea, care înseamnă sfârșitul slavonismului ..., societatea românească rămâne tot patriarhală și agricolă, cu viață spirituală medievală ... Nu numai spiritul culturii românești a rămas cel ortodox ca în Evul Mediu, dar nici stilul bisericesc bizantin, singura creație de artă, nu s-a schimbat esențial și chiar alfabetul cu care se scria limba română a rămas, precum se știe, total slavonesc-chirilic ... Principatele Moldova și Muntenia sunt opera voievozilor. Fără a nega puterea și rolul politic al boierimii în secolul al XV-lea, putem spune totuși că rolul domnului era superior ... Astfel, statul românesc până în veacul al XVI-lea poate fi caracterizat ca un stat voievodal. Dar în veacul al XVI-lea, care este o perioadă lungă de tranziție, lucrurile se schimbă ... Elementul de continuitate în politica țării nu mai este domnia, ci boierimea mare. Veacul al XVII-lea formează în istoria noastră o nouă perioadă, perioada aristocratică, după cea voevodală ... Slavona era forma de expresie hieratică a statului voievodal cu aspectul său de tradiție sacră, româna a devenit forma de expresie națională a statului boieresc”[85].

Acel an, 1947, s-a înscris, cu ascuțită semnificație, în istoriografia română, ca „al manualului Roller”. La momentul său, manualul intitulat *Istoria României* a servit ca „bulă de oxigen” celor „angajați revoluționat să știe și să predea” disciplina indicată prin titlul său pentru toate „nivelurile de învățământ și cercetare”, după „tezele marxist-leniniste” întruchipante de „materialism dialectic și istoric”. În „legitimarea” manualului se invocau cu precădere acele „teze, dezvoltate creator”, din „teorie și practică revoluționară”, de I.V. Stalin, dar și „tradiția progresistă a gândirii social-politice românești”. Primul text de atare „gândire” din România, cu scontată aplicabilitate istoriografică, a fost produs de C. Dobrogeanu-Gherea, sub titlul de *Concepția materialistă a istoriei* (București, 1892), text conform căruia „factorul hotărâtor în mersul istoric al omenirii n-a fost nici intelectul, nici pornirile și pasiunile omenești, ci bazele materiale ale societății”, istoria nefiind altceva decât „succesiunea modurilor de producție, sclavagist, feudal și capitalist”, spre „a urma, pe cale revoluționară, cel socialist”. Iar ceea ce a căutat „să explice” Gherea, anume că, pentru „cazul” românesc, „prefacerea societății feudale în societate burgheză modernă” justifică, prin „trăsăturile” respectivului „proces”, considerarea „socialismului într-o țară înapoiată”, cu tarele unui „regim neoiobăgist”, avea să se asimileze „criticii cominterniste aplicate României burghezo-moșierești”. Prin anul 1945 și dintr-un cam „defazat”, după 1943, reflex „cominternist”, Lucrețiu Pătrășcanu „trata”, la „Cartea Rusă”, *Un veac de frământări sociale*, adică un decurs istoric, de pe la 1821 începând, când „poporul român a trăit până la 1864 sub regim feudal”, iar după acel an, al reformei agrare a lui Cuza-Vodă, „sub regimul iobăgiei”, zdruncinat

[85] Petre P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 25 și urm., 245 și urm., 252.

de răscoale țărănești, încât să-i fie anunțată „îngroparea" de Partidul Comunist. S-au înregistrat însă și „poziții" în spirit constructiv față de *concepția marxistă*, incluse, cu nuanțate comentarii, de Pompiliu Teodor, volumului *Din gândirea materialist-istorică românească. 1921–1944* (București, 1972). În anii 1925–1926 și pentru ieșeana „Arhiva", Petre Constantinescu-Iași publica „prelegerea", inclusă și de menționatul volum (p. 53–73), *Caracterizarea și împărțirea Istoriei Românilor. O nouă concepție*, unde, conformându-se „reperelor" istoriei universale, admitea, privind „cazul" românesc, „a treia epocă istorică, cea modernă, care ține de la începutul veacului XVI, de la domnia lui Petru Rareș, și până când se fixează *terminus ad quem* pentru istoria modernă a Europei, adică pentru noi românii 1821, când se resimt influențele Revoluției Franceze", epoca aceea cunoscând „două perioade bine distincte, întâia de la începutul veacului XVI și până la epoca Fanarioților", iar cealaltă, „a Fanarioților". Constantinescu-Iași vădea, deocamdată, un străveziu respect față de modul în care Iorga considera „corespondența între împărțirile istoriei europene și cele ale istoriei noastre". După 1945 și-a adecvat „viziunea" celei orientate de „marxism-leninism-stalinism", urmând a se situa, cu totul, până spre 1960–1964, „pe linia manualului Roller". Și Andrei Oțetea și-a adecvat, tot după 1945, poate din mai curând „necesitate înțeleasă" ori „oportunism" decât „convingere", ceea ce profesional „înfățișa", pentru „Însemnări ieșene" (VII, 1938, p. 105–117), drept *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și de expunere*, învederându-și, atunci, contacte încă strânse cu „istoriografia străină", îndeosebi „franceză și de stânga". „Evoluția" concepției istoricului Oțetea spre „tezism marxist-leninist", tot mai clar după 1945, confirma „avertismentul" lui D. Bodin din „lecția de deschidere" de curs universitar, *Priviri generale asupra Istoriei Românilor*, ținută la 19 ianuarie, anul menționat, și „găzduită" de „Revista istorică română" (1945/1, p. 1–16), că „lupta de clasă" avea să fie „barometrul istoriei", cu „împărțirea" ei în „orânduiri".

Sub stricta incidență ideologică, a „ultra-tezistului manual Roller", P. Constantinescu-Iași, A. Oțetea, precum și alți istorici, unii dintre cei mai bine cotabili valoric, atunci, după cât și cum „au supraviețuit drasticelor epurări de cadre" sau „au fost readuși la viață academică controlată de comuniști", s-au „angajat" pentru elaborarea tratatului de *Istoria României* (4 volume, București, 1960–1964). Cei doi istorici „de vază", alături de Emil Condurachi, C. Daicoviciu, David Prodan, T. Bugnariu, I. Nestor, Gh. Ștefan, L. Banyai, M. Berza, Victor Cheresteșiu, Barbu T. Câmpina, V. Maciu, Gh. Matei, Ștefan Pascu și Valerian Popovici, se regăseau în comitetul de coordonare a sintezei istorice supervizate „de partidul revoluționar al muncitorilor și țăranilor", cu intelectualitatea „pătură socială" necesar „progresistă", redactarea fiecărui volum, din cele patru, revenind câte unui tot comitet. De la „manualul Roller" și până la *tratatul academic* s-au făcut „pași" în direcția „adaptării tezelor general valabile, marxist-leniniste, la condițiile particulare ale istoriei patriei noastre". Acea „adaptare" nu a fost una simplă, *pro-forma*, ci a ocazionat tensionate confruntări între membrii comitetului de coordonare și ai fiecăruia dintre cele de redacție ale volumelor *tratatului*, unii, precum T. Bugnariu, L. Banyai, Victor Cheresteșiu, B.T. Câmpina, Eugen Stănescu și Vasile Maciu, împărtășind încă plenar „spiritul manualului Roller", al cărui coordonator tocmai decedase, iar alții, mai ales

Mihai Berza, A. Oțetea și David Prodan, insistând asupra relevării „specificului trecutului românesc", fie și prin „urmarea fundamentelor materialismului dialectic și istoric". Acele confruntări pot fi sesizate la lectura tratatului sau „în oglinda" structurii tematice a fiecărui volum. „O problemă", pentru coordonatori și redactori, pare să fi fost aceea că *Istoria Romîniei*, străbătută de „teze marxist-leniniste", prezenta perioade cam mari „de tranziție de la o orânduire la alta", *i.e.* „de la un mod de producție la altul". *Orânduirea feudală* semnifica „epoca de la sfârșitul mileniului I e.n. până la mijlocul secolului al XIX-lea". Volumul II „trata" *feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condițiile fărâmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*; în comitetul de redacție a avut „cuvânt foarte greu" discursul lui Mihai Roller, Barbu T. Câmpina, al cărui deces, înainte de finalizarea volumului, „a lăsat timp și loc" pentru revizuiri adeseori esențiale de text, de unde și „împerecherea" numelui defunctului „rollerist", în desemnările auctorialului de părți, capitole și subcapitole, din *Tabla de materii*, cu altele, de istorici „mai puțin îndoctrinați", precum M. Berza, P.P. Panaitescu, reactivat istoriografic pe considerentul „cunoștințelor de slavonă, de manuscrise și de instituții", și, „de nouă generație", Șt. Pascu, N. Stoicescu, Șt. Ștefănescu, Damaschin Mioc etc.; pentru partea a III-a a volumului, *Feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane*, verva politico-ideologică a lui E. Stănescu, axată pe „marota" teoretică a „conștiinței de neam" ca „premergătoare" celei naționale, a fost contrabalansată istoriografic prin implicarea proficientă a unor Ioachim Crăciun și P. P. Panaitescu la mai ales realizarea capitolelor de *cultură*.

Cât despre volumul III, de special interes, aici, subintitulat *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, ar fi de menționat că redacția a fost îndeosebi „la mâna marxiștilor naționali" A. Oțetea și David Prodan, cu consistent rol revenind lui P. P. Panaitescu, pentru capitole ori subcapitole privind *dezvoltarea economică, organizarea social-politică, organizarea judecătorească, situația social-politică, regimul nobiliar*, sau lui M. Berza, asupra capitolului *Cultura secolului al XVII-lea*; în privința Transilvaniei, „cuvântul salutar" i-a revenit lui David Prodan, asupra *culturii* din Principat, stăruind I. Crăciun, prin colaborare cu G. Gündisch și S. Jakö, pentru, de asemenea, secolul al XVII-lea. Din *Prefața* volumului „se desprinde" resimțirea de cam întregul „colectiv" de istorici „angajați" sau „însărcinați" pentru realizarea dificilei sarcini – reale! – de „a expune trecutul țării noastre de-a lungul unei perioade de aproape două veacuri și jumătate: de la restabilirea dominației otomane asupra Țărilor Române, după scurta lor unire și independență sub Mihai Viteazul, până la izbucnirea Revoluției din 1848, care marchează sfârșitul orânduirii feudale în istoria noastră"; în mai serioasă dificultate, același „colectiv" se resimțea fiindcă, sub consemnul de generic al „orânduirii feudale", se impunea „tratarea" a două procesualități, una, a „feudalismului dezvoltat", de până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, iar cealaltă, a „destrămării feudalismului și a formării relațiilor capitaliste"; or, chiar dacă în anul 1964, al apariției volumului, se confirma, dinspre chiar „documentele de partid conducător", degajarea și a „gândirii istorice românești" de controlul direct exercitat de „jdanovi sovietici sau

de la noi, români și neromâni, dar pământeni", rămânând însă imperios obligatorie „urmarea tezelor marxist-leniniste adaptate realităților românești"; acel consemn de generic al „orânduirii feudale" era în fond ancombrant pentru recunoașterea a ceea ce și „vechea noastră istoriografie", cu A.D. Xenopol și N. Iorga îndeosebi, ambii „înregistrați", de altfel, bibliografic, prin volumul III al *tratatului*, anume că „societatea românească", pe timpul „feudalismului dezvoltat, de la Mihai Viteazul și până spre jumătatea secolului al XVIII-lea", „înregistra transformări" sau „aspecte de noutate istorică"; ca „soluție ideologică" de a fi sustrasă respectivului consemn de generic o atât de serioasă „problemă", E. Stănescu „a tratat" îndeosebi istoria politică sau „faptele domnilor și țărilor" pe coordonatavag definibilă „a devenirii conștiinței de neam înainte de saltul ei calitativ ca națională"; mai ancorați rigorilor profesiei istoriografice, P. P. Panaitescu, David Prodan și alți contributori la volum, unii de „tânără generație de specialiști" au recurs la genul factualic reconstituitiv, adeseori chiar descriptiv, pe „fir" de text „de epocă", procedeu ce se înrădăcinase profund *medievisticii* „de la noi" și pentru încă mult timp; spre a face „să se vadă" cu semnificație falia între tematica „feudalismului dezvoltat" și cea a „destrămării feudalismului", A. Oțetea, „îndemnat" străveziu și de modul lui David Prodan de „a trata" îndeosebi Transilvania secolului al XVII-lea și a începutului celui următor, a situat, la chiar „deschiderea" părții a doua a volumului, capitolul privind *formarea națiunii burgheze române*, „fenomen" prin definiție de *epocă modernă*; solicitat de specificul și complexitatea tematicii capitolului *Cultura secolului al XVII-lea*, Mihai Berza a căutat să resusciteze, după cât și cum „a știut" ori i-a fost ideologic permisibil, „înțelesurile" unei perioade istorice ca „de la medieval la modern": „Problemele culturii românești capătă în cursul secolului al XVII-lea o complexitate tot mai mare, datorită atât creșterii generale a activității culturale și înmulțirii domeniilor de creație, cât și contactului cu un număr mai însemnat de medii de cultură străine. Impunerea treptată a limbii vorbite de popor ca limbă a culturii scrise constituie fenomenul cultural dominant al acestei epoci. Importanța luptei pentru triumful limbii române nu se mărginește numai la folosirea unui mijloc de expresie mai adecvat, mai aderent, cu toate dificultățile începutului, la gândirea și sentimentul care urmau să fie exprimate ... Accesul la cultură al unor pături mai largi, fie în calitate de elemente receptoare, fie ca elemente creatoare, nu poate fi asigurat decât de folosirea limbii vorbite ... Privită problema sub aspectul creatorilor de cultură, este evident rolul tot mai însemnat pe care-l joacă în acest domeniu elementele laice. Nu numai că istoriografia, care rămâne câmpul realizărilor celor mai înalte, devine o preocupare categoric laică, dar chiar în domeniul literaturii religioase, unele din operele cele mai însemnate ... sunt datorate unor mireni ... Aici, fără îndoială, ceea ce interesează în primul rând nu e originea socială a creatorului de cultură, ci interesele și concepțiile care-și găsesc expresie în opera sa"[86].

Sub consemnul ideologic al unei mult lungite temporal „orânduiri feudale", studiile istorice românești relative la a doua jumătate a secolului al XVI-lea, întregul veac XVII și începutul celui următor – perioada de referință pentru comentariul de față – s-au asimilat, prin metodă, noțiuni interpretative și ținută discursivă,

[86] *Istoria României* (Tratat), vol. III, București, 1964, p. 256 și urm.

medievisticii. Și s-au asimilat foarte pronunțat, încă de prin anii 1947–1948, „văzându-se" astfel la momentul primului tratat academic zis de *Istoria României*, spre a rămâne încă, parcă definitiv, precum atunci, ca de acea specialitate istoriografică. Iar pe lângă considerentul ideologic a mai contat, pentru o atare „întâmplare", un altul, de natură metodologică. Era și încă este vorba de însușirea de specialiști a cunoașterii limbilor și grafiilor „izvoarelor istorice", de slavonă, latină medievală și greacă, tot medievală, la „româna veche scrisă cu chirilice". Acei specialiști „s-au pus în mod programat" sub egida institutelor academice sau la catedre universitare, pe investigarea fondurilor arhivalice și editarea documentelor și manuscriselor zise „medievale", rezultând *serii documentare*, între care *Documente privind Istoria României*, cu titlu reevaluativ schimbat *Documenta Romaniae Historica*, A. *Moldova*, B. *Țara Românească*, C. *Transilvania*; au fost critic editate, în mai ales decursul anilor 1950–1980, cronici slave și române, pravile sau coduri de legi, cărți religioase și „populare", texte literare, chiar filosofice; în lexicul istoriografic „trona" atributul de „feudal", la singular sau plural, feminin ori masculin, după caz, pentru domn, domnie, Curte, instituții, clase dominante, cultură, artă, istoriografie, literatură. Ca exemplificare asupra celor menționate ar putea „folosi", în poate cel mai elocvent mod, cursul operei lui P.P. Panaitescu. Prin textele acestuia din volumul *Interpretări românești* și care fuseseră publicate inițial, începând cu anul 1933, cum mărturisea introductiv, în „Revista istorică română" și „Revista Fundațiilor Regale", se aflau expresii precum „perioada voievodală", „perioada aristocratică", „regimul boieresc", „noua boierime" asemuitoare „nobilimii noi occidentale" ce-și luase rolul esențial pentru „începuturile literaturii pe limbă națională"; „problema începuturilor literaturii în limba română" a ținut de „o transformare a cugetelor", la nivelul „clasei boierești naționale", „problemă" cuvenindu-se a fi „pusă pe acel teren al literaturilor occidentale", fiindcă „fenomenele de istorie națională câștigă întotdeauna când sunt puse într-un cadru de istorie universală". În schimb, prin *studii introductive* la ediții critice, excelente sub raport *metodologic*, de *Letopisețul*... lui Grigore Ureche (București, 1955, 1958) și *Operele* lui Miron Costin (București, 1965) predomina, pentru fiecare „fenomen" – domnie, Curte domnească, Sfat și clasă dominantă, cultură și chiar cărturari, Ureche, mai ales –, atributul corespondent „orânduirii feudale"; și predomina, de reținut, și prin texte intens analitice, *Marea Adunare a Țării, instituție a orânduirii feudale*, din „Studii" (X, 1957, 3, p. 153–165), *Începuturile scrisului în limba română, Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, ultimele două „găzduite" de „Studii și Materiale de Istorie Medie" (IV și V, 1960 și 1962, p. 117–189 și 195–255); din spiritul și litera unor atare texte sau ale altora reunite, unele, prin mirificul intitulat volum *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965), răzbătea preocuparea sa, poate scontând-o și ca „salvatoare" biografic și retitrantă academic, de a-și adjudeca și îndeosebi a părții de tratat de *Istoria României*, volumul III, relative la *Cultura secolului al XVII-lea*; nu i s-a împlinit o atare „dorință", revenindu-i însă, fie și colaborativ, dar parcă compensatoriu, elaborarea părților de tot tratat academic, *Istoria literaturii*, volumul I, *Folclorul. Literatura română în perioada feudală, 1400–1780* (București, 1970, ediția a II-a), sub inițială coordonare generală de

George Călinescu, apoi de Al. Rosetti, intitulate *Literatura română în limba slavonă, Apariția scrisului în limba română, Literatura română în secolul al XVII-lea – Cronicarii munteni, Un cronicar transilvănean, Literatura română ... în Transilvania, Literatura istorică în prima jumătate a secolului XVIII-lea*; acea preocupare, cu străveziu preț al situării „pe linie ideologică", l-a condus și spre o încercare de *Introducere la istoria culturii românești*, apărută postum (București, 1969), prin „îngrijirea" soției, Silvia P. Panaitescu, după a cărei mărturisire ar fi „terminat-o în ultimele sale zile, printr-o supremă sforțare de voință, un act de eroism al unui pasionat om de *știință*"; numai că lectura atentă a *Introducerii...* vădește o elaborație a părții ei mari de text prin îndeosebi anii de dinainte și de la momentul celor două tratate academice, *Istoria României* și *Istoria literaturii române*, când în speță *cultura* de secol XVII apărea ca „feudală", atribut care, la momentul publicării respectivei cărți postume panaitesciene, ajunsese să fie cam parcimonios „întrebuințat" de medieviștii „de la noi".

Timid, încă de prin anii 1960 și tot mai frecvent spre finele acelui decenial și pe timpul următoarelor, s-a înregistrat, în mediul istoriografic românesc, un ascendent al atributului de *medieval* față de cel de *feudal*, cu, pentru fiecare, respective „derivate" de gen și de numeral. În chiar loc de *Istorie Medie* sau de *Epocă Medie*, „se prefera" a se zice și a se scrie *Istorie Medievală* ori *Epocă Medievală*. De asemenea, în loc de stat „feudal", de domn „feudal", de instituții „feudale" și de cultură „feudală", „se prindea" a se tot zice și scrie stat *medieval*, Curte domnească *medievală*, instituții *medievale* și cultură *medievală*; în loc de clasa dominantă „feudală", „se prefera" *boierimea*, pentru Moldova și Țara Românească, sau *nobilimea* și *patriciatul săsesc*, când „venea vorba" despre Transilvania și anumite „zone" ale Voievodatului ori Principatului. Se urma „și la noi" moda îndeosebi franceză de *La nouvelle histoire*, cum „suna" titlul unui foarte instructiv volum, de manieră dicționarială, din 1978 și coordonat de Jacques Le Goff, în principal, Roger Chartier și Jacques Revel. Se confirma că, prin comparație cu atributul de *feudal*, cel de *medieval* vădea un spor de elasticitate sau de mobilitate interpretativă, „o cerință", de altfel, de așa ceva a noilor tendințe istoriografice generale. Cu acele tendințe, istoricii români se aflau, după posibilități, „în contact", când participau la Congrese Internaționale de Științe Istorice și tot mai frecvente reuniuni și dezbateri de specialitate ori beneficiau de „primiri" și „cumpărări" de cărți și reviste „străine", occidentale, nu doar de prin țările socialiste, într-un număr apreciabil, atare publicații, avându-și „rânduire", curentă, până să survină „punctul critic" al mijlocului anilor 1980, și prin fondurile bibliotecilor „de la noi". Prin anii 1950 și la „momentul" tratatului academic, specialiștii români „utilizau" sau înregistrau bibliografic arareori publicații „occidentale", doar unora, cu predilecție „franceze", fiindu-le „de întâlnit întrebuințarea". O explicație care „a circulat" cu privire la acea predilecție și-a căutat temei în faptul că specialiștii români de la menționatul moment cunoșteau, „cei cu experiență și studii de prin anii interbelici", mai ales istoriografia franceză ca „occidentală". A fost însă „în chestiune" și o altă explicație, ținând de o anumită tendință a însăși istoriografiei franceze, aceea de a deveni prevalent *socială*, cum dăduse de înțeles „l'Ecole d'Annales", încă de prin anii interbelici, și se confirma cu

La nouvelle histoire. Iar după ce aceeași tendință „privilegiase" tematica *economie și societate*, „se vedea" cum tot ea, prin anii 1970–1980, mai ales, avansa pe „direcții de noutate", precum istoria *mentalităților, imaginarul* și *sensibilitățile* istorice, recurgându-se la „instrumentar" ori „terminologie" proprii sociologiei și îndeosebi psihologiei, cu „îndreptare" ca din afară spre interiorul specificului istoriografic esențialmente factual-pozitivist. Pe timpul îndeosebi al acelor ani, franceza *La nouvelle histoire* a fost „locomotiva" tendințelor istoriografiei generale. Istoriografia franceză, la dimensiunea ei dominantă, se prezenta ca *socială*, obnubilantă de *istoria politică* a cărei „evenimențialitate în sine", sustrabilă „duratei lungi", a ajuns, cam nonșalant, la rigoare, „stigmatizată" ca „agitație de suprafață". Circulația „și la noi", în română, a cărților fundamentale de Jacques Le Goff, Fernand Braudel, Georges Duby etc., „spunea" mult ori multe „pe linia" celor menționate. Citările și înregistrările bibliografice de mai ales „noi istorici francezi", pe, de altfel, placul lecturii și folosul învățăturii, au atins culminația, prin comparație cu oricare altă „mare fază" a istoriografiei române. S-a ajuns, în mediul acesteia, la un fel de „braudelomanie", celor ce-și manifestau rezerve față de posibilitatea „înțelesurilor" istoriei „metapolitice" fiindu-le de întâmpinat, dinspre cei autoclamându-se ca „de noutate", cuvinte ori „priviri" adeseori ironice. Recursul și la publicații ale altor istorici „străini" decât francezi, dar afini acestora, ca gândire", le umflau pânzele navigației pe talazuri de „nouă istorie" a specialiștilor români, îndeosebi medieviști, dar și „vechiști" ori moderniști, mai puțin contemporaniști „cramponați", aceștia, prin însuși specificul tematicii lor de studiu, în „evenimențialitate prevalent politică". În „acorduri" de *la nouvelle histoire* rezonau de minune mai curând *tematizările* decât *analizele* istoriografice. Detaliile factualice, căutate, e drept, prin surse documentare și narative, contau după „cerințele" temelor „privilegiate", respectiv de *mentalități, imaginar, cotidian, credință, sensibilități, alteritate, minoritari, marginali, habitat, vestimentație, alimentație* etc. În fiecare tematizare „de nou stil" nu se prea mai regăseau acele „forme de viață ale trecutului omenesc" pe care istoricul să le desprindă din „textul de epocă" și să le reînsuflețească interpretativ, cum, spre exemplu, „făcea" Iorga, „la noi", după norme și principii de *clasică istorie culturală*. În *noua istorie culturală* se proceda cu „instrumentar" terminologic ori noțional sociologic sau psihologic, poate chiar „socio-psihologic", legitimat *teoretic*, asupra „textului de epocă istorică", din care citări de „anume pasaje" serveau mai curând decorativ decât expresiv.

Interesant că, pentru istoriografia română, la o mai largă cuprindere a ei decât medievistica, *tematizarea*, zisă și „problematizare", s-a conformat și unor „comandamente" politico-ideologice. O relativ recentă carte, arhivalic documentată și adecvat condusă analitic sau interpretativ, *Intelectualii lui Ceaușescu și Academia de Științe Sociale și Politice. 1970–1989* (București, 2018), de Cosmin Popa, lămurește până la detalii laboratorul acelor „comandamente"; purtat de valul succesului său politic deopotrivă național și internațional, Nicolae Ceaușescu a dispus ca, în 13 noiembrie, anul 1969, „pe o vreme ploioasă și friguroasă, ce anunța apropierea iernii", să fie convocată „o consfătuire a celor mai influenți umaniști ai României Socialiste", unde să-și afle concretizarea decizia de înființare a Academiei de Științe Sociale și Politice, for al „teoriei politice aplicate" și semnificând un „asalt comunist împotriva Academiei Române", între altele, Secției de Științe Istorice; „științele sociale", între

care „se afla" și Istoria, erau „mobilizate", după „indicațiile tovarășului secretar general al Partidului", spre „a urma învățătura marxist-leninistă, tradițiile progresiste! și ideile revoluționare românești", pentru „izbânda socialismului în țara noastră"; la Academia Științelor Sociale și Politice, Mihnea Gheorghiu, strâns conectat „propagandei de Partid", se dedicase, cu, dintre istorici, Ion Popescu-Puțuri „de-a dreapta sa", unei „științe a cultului lui Ceaușescu"; se invoca, la aceeași Academie, de pe o poziție de preempțiune față de cea a Academiei Republicii Socialiste, „indicația Tovarășului de a fi respectat adevărul istoric", însă de o manieră ce să vădească „îndemnul revoluționar" spre așa ceva al „iubitului și stimatului Conducător", încât publicarea cărților de istorie să presupună măcar un citat din „gândirea sa", îngânat printre „hâtri" și ca „votiv". Un pas apăsat marcant pentru promovarea „învățământului și cercetării istorice sub directă coordonare de Partid" s-a făcut la Plenara C.C. al P.C.R., din noiembrie 1971, cu câteva luni după „tezele din iulie", același an. Printre istoricii „chemați" să transpună „în practică istoriografică" acea „coordonare" se aflau și medieviștii Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu, ambii membri supleanți ai C.C. al P.C.R. Se împlinise racordarea Secției de Științe Istorice a Academiei Republicii Socialiste la cea de asemuibil profil a Academiei de Științe Sociale și Politice. Centenarul Independenței de Stat a României a ocazionat un număr impresionant de publicații de documente și scrieri istorice, nu puține dedicate „iubitului și stimatului conducător al Partidului", din a cărui „inițiativă" un curs și seminarii de *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și a P.C.R.*, au fost incluse programelor tuturor facultăților, altele decât cele de Istorie și Filosofie, de prin centrele universitare ale țării. Se impuneau învățământului superior și institutelor de cercetare, subordonate acestea din urmă Academiei de Științe Sociale și Politice, mai și afiliate, cele de Istorie, facultăților de Istorie și Filosofie, „teme" sau „probleme" sinonimizate așa-numitelor „coordonate generale" ori „permanențe ale istoriei poporului român", „teme" precum „originea daco-romană", mai apăsat „dacică", a românilor, „continuitatea românilor în vatra lor strămoșească de viețuire", „unitatea – permanență a istoriei românilor", „independența – luptă milenară a românilor". S-a pus problema, cu imediată transpunere „în practică", de a se realiza „manualul unic de Istoria Românilor", ca „îndreptar" și pentru cercetările istorice. La „o instruire" din februarie 1984, desfășurată, pentru toate „științele sociale", la Academia „Ștefan Gheorghiu", istoricii, cu Petru Enache și Ilie Ceaușescu prezidându-le „instruirea", s-au văzut convocați, „după indicațiile secretarului general al Partidului", să întruchipeze „un front istoriografic, însărcinat să realizeze manualul unic". Rolul de „coordonatori" direct sau imediat implicați, sub „înaltă îndrumare de la secretariatul de Propagandă al P.C.R.", a revenit istoricilor „oficiali", membri ai Academiei de Științe Sociale și Politice, Ion Ardeleanu și Mircea Mușat, care „s-au învrednicit" deja cu sinteza *De la statul geto-dac la statul român unitar* (2 volume, București, 1983 și 1986–1988). „Stafia manualului Roller" bântuia istoriografia română.

Orientarea istoriografiei române spre *teme mari* sau *probleme fundamentale* a urmat însă nu doar „indicații politico-ideologice", ci, cum ceva mai sus de aceste rânduri a fost de constatat, și un anumit curs, definit profesional, al domeniului cunoașterii „trecutului neamului". Era un curs care, cu inerent specific, se conecta

celui al istoriografiei generale, într-un spirit de *la nouvelle histoire*. La frecvente dezbateri istoriografice din țară și străinătate, specialiștii români își etalau o apetență dezinvoltă pentru tematizare sau „problematizare". Două ocazii pline de semnificații, dar și de comparat între ele, au fost, pentru istoricii români, ca să-și vădească acea apetență, congresele internaționale de științe istorice din 1980 și 1985, de la București și, respectiv, Stuttgart. Pentru „buna organizare" a Congresului din capitala României, Nicolae Ceaușescu, personal, și istoricii „oficiali" au „indicat" să se evidențieze nota distinctă, „patriotică", a istoriografiei noastre, printr-o înadins voită, de secretarul general al Partidului, Președinte al Republicii, comparație cu „tezismul de bloc" al istoricilor țărilor socialiste încă strâns atașate Moscovei. Și pe plan istoriografic, Ceaușescu a ținut „să se vadă" o Românie asemuibilă celei a politicii sale, anume, „ca o fereastră în cortina de fier", cum „circula o zicală". Efectul a fost spectaculos, atât politica ceaușistă, cât și istoricii români asigurându-și respectul participanților la Congresul Internațional de Științe Istorice, mai ales al celor „occidentali". Prestația istoricilor Emil Condurachi și Răzvan Theodorescu, în plenul Congresului, cu raportul privind *spațiul românesc, arie de convergență a civilizațiilor*, a fost una de real răsunet. Numai că, tot cu ocazia aceluiași Congres, Ceaușescu ar fi „dorit" ca să fie „prezentat un nou tratat", conform „indicațiilor sale", de Istoria Românilor. Peste ceva timp, în *Prefața* la primul volum, *Moștenirea timpurilor îndepărtate* (București, 2001), coordonat de Mircea Petrescu-Dîmbovița și Alexandru Vulpe, al noului tratat, Dan Berindei nota că „proiectul" de la 1980 „nu s-a realizat deoarece imixtiunile factorului politic deveniseră din nou puternice și mai apăruseră și nocivele teorii tracomanice", daco-geții fiind „vedetizați", iar romanilor aplicându-se epitetul negativ de „invadatori", încât, față de toate acestea, istoricii „adevărați" și-au exprimat „refuzul" de asemenea „patriotic", însă într-o etică percepție pretins „postcomunistă", de a le accepta. A fost, la 1980, „semnalul" că între „istoria oficială" și cea „de riguroasă profesie" se adâncea o ruptură. *Medieviștii* veritabili, ca, selectiv exemplificând, David Prodan și Francisc Pall, la Cluj-Napoca, Șerban Papacostea, Ștefan Andreescu și Andrei Pippidi, la București, Vasile Neamțu și Ștefan Sorin Gorovei, la Iași, confirmau perspectiva studiului de specialitate, cu *metodă* și după adecvată *concepție*, cu referire și asupra secolelor XVI–XVII românești. Dintre medieviștii români, unii, după cât și cum li s-a permis de „organele sau serviciile de cadre comuniste", au participat activ, câteodată dezinvolt, la dezbaterile în plen ori pe secțiuni la Congresului Internațional de Științe Istorice de la Stuttgart, unde marea temă *L'image de l'autre*, cu principalul raportor Hélène Ahrweiller, de „școală de bizantinologie franceză", le-a fost de impresivă luare aminte. Dezbaterile de la respectivul Congres, îndeosebi cele privind „imaginarul", „alteritatea", „minoritarii", „puterea" etc. au avut și prin intermediul volumelor de *Rapports* un ecou aparte în rândurile specialiștilor din România, deja dedicați ori urmând a se dedica studiilor sub generică intitulatură de *istoria mentalităților*. O atare înfățișare de *nouă istorie* putea fi de special interes și pentru istorici literari, cu preocupări de *literatură comparată*, cum vădea mai ales Alexandru Duțu, care, după deja luminoasele sale publicații, *Cărțile de înțelepciune în cultura română* (București, 1972), *Sinteză și originalitate în cultura română, 1650–1848* (București,

1972), *Umaniștii români și cultura europeană* (București, 1974), avea „să dea" *Literatura comparată și istoria mentalităților* (București, 1982) sau *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților* (București, 1986).

Tematica stărilor de spirit decelabile în stilul și orizontul scriiturilor marcate și de „influențe" precum Umanismul, Reforma și Barocul nu reprezenta o noutate pentru istoria literaturii sau, mai larg spus, a istoriografiei române referitoare la secolele XVI–XVII. Nicolae Iorga și alți cărturari români au comentat cu multe și solide „învățăminte" la timpul lor, despre cele menționate. Au răzbătut comentarii pe aceeași tematică și aspectele adiacente ei chiar și prin „sita tezismului marxist-leninist". Când „sita s-a mai rărit", comentariile au căpătat o sporită dezinvoltură intelectuală, cum atesta și Doina Curticăpeanu, cu eseul *Orizonturile vieții în literatura veche românească 1520–1743* (București, 1975), tematic pe *urmele omului*, în *certitudinea amintirii*, spre *arhipelagul Baroc*. În „materie de stil" a putut fi de specială referință, până și pentru comentariul de față, eseul lui Eugen Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin* (București, 1972). Dan Horia Mazilu, în străveziu dialog cu Alexandru Duțu, releva *Literatura română în epoca Renașterii* (București, 1984), „mergând mai departe" prin *Recitind literatura română veche* (București, 1994) și *Literatura română veche în context european* (București, 1996). Elvira Sorohan, scrutând interconexiunile *literaturii vechi* și *începuturilor istoriografiei române*, antaloga și comenta *texte* într-o foarte instructivă *Cartea cronicilor* (Iași, 1986). *Istoria literaturii*, cu „ramura" ei viguroasă, *literatura comparată*, vădea o parcă intrinsecă ei apetență pentru evidențierea „aspectelor de noutate", ca note personalizante „de scriitură", prin referire la ceea ce „didactic" se tot ținea de *literatura română veche*. Iar așa ceva, cu desigur specific de anumit domeniu, tot umanist, „se vedea" și în publicații de *istoria artei românești*. Spre exemplificare, desigur, selectivă, aici, Răzvan Theodorescu considera *Civilizația românilor între medieval și modern* (2 volume, București, 1987), pentru anii *1550–1800* și în *orizontul imaginii*. A căutat să evidențieze nu atât starea civilizației românești *între* două mari „faze" istorice, cât devenirea ei ca „tranziție" de la una la alta, prin, întâi, *racordări stilistice la arta europeană*, cu *ecouri de Renaștere, manierism și „prim baroc" postbizantin, gusturi și atitudini baroce*; de asemenea, prin *mecenați, înnoitori și conservatori în arta aulică*, cu *înnoitorul Vasile Lupu, tradiționalismul muntenesc sub Matei Basarab și deceniile brâncovenești între inovația bizantină și istorismul basarabesc*; în fine, prin sinteza de *artă și mentalitate din epoca Luminilor*, cu *sensibilități, monumente și ctitori, popular și țărănesc spre 1800*. Din *drumurile de artă ale unui sfert de mileniu* și prin vădirea perspectivei generale a istoriei românești asupra „înțelesurilor acelora", a desprins „peisajul de civilizație în care <...> românii și-au făcut intrarea în istoria culturală a unei Europe pe cale de a se naște ea însăși. Era, aceasta, o intrare purtând asupră-i moștenirea unei romanități venerabile, tenace păstrată de-a lungul întâlnirilor și înfruntărilor de tot felul cu neamuri venite din Asia sau coborâte dinspre Baltica și Nipru, cu obiceiuri, graiuri și credințe străine sedentarismului, latinității și creștinismului de esență folclorică ce distingeau deja ... pe locuitorii ținuturilor de la Carpați și Dunărea de Jos ... Chiar dacă au lipsit, în ultimul timp, preocupările pentru o

periodizare a culturii românești după criterii lăuntrice acesteia și chiar dacă mijlocul unui veac <XVI> nu a fost implicat în discuțiile istoriografice contemporane <ca> o posibilă încheiere a ciclului medieval românesc, există în tradițiile istoriografiei noastre câteva repere ... că sensurile adânci ale acelui moment istoric au fost presimțite de unii exegeți. În fruntea lor, ca o bornă spre care ne întoarcem privirea la frecventarea fiecărui capitol de istorie românească stă, desigur, Nicolae Iorga"[87].

În studii și eseuri de *istoria literaturii, istoria artei* sau de *istoria culturii*, cu privire la secolele XVI și XVII românești, se regăsea tot mai frecvent atributul de *modern* pentru „aspecte" ori „motive" de scriitură, de creație artistică etc. Ceea ce ținea literar sau artistic de „influențe" ale Renașterii, Umanismului și Barocului „se cerea" însoțit de acel atribut, cum se și făcea de deja considerabilă vreme, asupra „întregului" fiecăruia dintre acele „mari curente de gândire și creație", prin istoria literaturii, istoria artei și chiar istoria „propriu-zisă" din Occident. Pentru istoricii „de la noi", acele două secole și prima parte a celui de-al XVIII-lea continuau să fie ca de competența profesională a *medieviștilor*, cu argumente intrinseci specializării acestora, de la cunoașterea limbii și grafiei izvoarelor la însușirea unui nu întotdeauna clar explicit „arsenal" noțional. Se permitea, cu atare argumente, reconstituirea cu acuratețe a factualității „de respectivă epocă". Se și înregistra o foarte viguroasă literatură de medievistică specialitate, cu monografii de domni, cărturari și instituții, pe temeiuri solide ale investigării, editării și criticii izvoarelor, fie documentare sau narative. Se resimțea însă o dublă presiune de perspectivă istorică asupra studiilor de calificată medievistică, pe măsură ce tematica lor străbătea finalul de secol XVI și avansa prin „aspecte" ale vieții românești din cel următor, cu notabile „noutăți" în ceremonialul domnesc, ținuta boierimii, instituțiile, legislația, scrierile și, nu la urmă, gândirea politică. Și se resimțea acea presiune fiindcă, întâi, recunoașterea „influențelor occidentale" directe sau pe calea constantinopolitană ori polonă asupra acelor „aspecte" de viață românească implica întrebuințarea, fie și cu nu îndestulă elocvență, și a atributului de *modern*; apoi, anumitor „fenomene" de definibilă istorie modernă, precum națiunea, „chestiunea română" sau a Principatelor Moldova și Valahia în raporturile politico-diplomatice europene, raționalismul ideilor politice, auctorialul literar și artistic etc., li se căutau și identificau „origini" ori „începuturi" prin secolul al XVII-lea și începutul celui următor. S-a ajuns ca, din iluminarea perspectivei istorice și impulsurile date de cercetările de specialitate, să fie flexibilizată delimitarea temporalității epocii medievale de cea a epocii moderne, despre „orânduire feudală" sau „mod de producție feudal" și, respectiv, „orânduire capitalistă" ori „mod de producție capitalist" ne prea mai vorbindu-se între specialiști, ci, cu încă scrupulozitate „tezistă, marxist-leninistă", adecvată „ceaușismului", prin „cercul" istoricilor „oficiali", dedați „învățământului politico-ideologic comunist", căruia excese de „protocronism românesc" și note de „excepționalism național" îi imprimau și ceva colorit cultural.

Revenind la istoricii care deja obișnuiau să se recunoască, între ei și prin măcar subînțeleasă detașare a lor față de cei „oficiali", ca „profesioniști", ar fi de spus că

[87] Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, ediția a doua, Iași, 2006, p. 5 și 7.

acea flexibilizare a delimitării temporalităților epocilor medievală și modernă a survenit în mai pronunțată măsură dinspre studiile și tematizările de modernistică; s-a admis, dinspre acestea, ca *epoca modernă* în istoria românilor să-și aibă începuturile pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, rezultatele unui simpozion organizat prin anul 1971 de Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" și incluse publicației de principală referință a numitei unități de cercetare, „Anuarul..." (tomul IX, 1972, p. 431–444), fiind mult „grăitoare" asupra acelei „delimitări epocale". În consecința admiterii acelor începuturi de *epocă modernă* s-au asimilat istoriografiei acesteia publicații ale unor reputați medieviști, cel mai răsunător caz fiind cel al cărților fundamentale, *Supplex libellus Valachorum* (București, edițiile din 1967 și 1984) și *Răscoala lui Horea* (2 volume, București, edițiile din 1979 și 1984), de David Prodan. Iar așa ceva, când, tot fundamentală, cartea aceluiași ilustru istoric, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea* (2 volume, București, 1986–1987) se includea indubitabil medievisticii. Cartea *Supplex libellus Valachorum* prezenta, cu deosebire ediția ei de an 1984, subtitlul *Din istoria formării națiunii române*. O atare explicitare a tematicii de fundal a cărții se detașa net de „clișeul" ideologizant „de la conștiința de neam la conștiința națională". David Prodan elucida versiunea „genezică" a temei națiunii, ca de „fenomen" decelabil din reactivitatea românilor impulsionată de *momentul Mihai Viteazul* și direcționată politic, „suplicant", pe temei de *drept natural* și de *drept istoric*, întâi de episcopul uniat Inochentie Micu-Klein, apoi, la 1791, de „fruntașii" lor ecleziastici și prin „învățătură", contra *sistemului politico-instituțional al Principatului Transilvaniei* determinat de „trei națiuni privilegiate", ungurii, sașii și secuii, și de „patru religii", catolică, luterană, calvină și unitariană; secolul al XVIII-lea apărea, din cartea *Supplex...*, ca unul al afirmării politice a națiunii române în Transilvania, „proces istoric" prezentând și o foarte tensionată componentă socială, vădită îndeosebi de *Răscoala lui Horea*. Comparabilă, ca impact istoriografic, cu cartea *Supplex...* de David Prodan, a putut fi cea a lui Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române, 1750–1831* (București, 1972), precedată de volumele aceluiași istoric de *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, I, *1761–1830*, și II, *1831–1848* (București, 1970 și 1972). Leonid Boicu releva *premise îndepărtate*, cam de pe la cumpăna secolelor XVII și XVIII și deodată cu „demarajul chestiunii orientale" pentru diplomația marilor puteri, ale „procesului istoric dus până spre 1856" și care i-a îndrituit titlul de carte *Geneza „chestiunii române" ca problemă internațională* (Iași, 1976). Iar asemenea menționate cărți, direcționale pentru studiile de *istorie modernă*, nu prea ocazionau, prin considerarea secolului al XVIII-lea, a chiar mijlocului acestuia ca început al *epocii* de a lor referențială specialitate, vreun „deranj" asupra operării *medievisticii* și asupra veacului al XVII-lea, cu „prelungiri" până spre 1711–1716 sau 1741.

Captarea de medieviști în albia studiilor de specialitatea lor, cu intens recurs documentar și riguroasă metodă, a întregului secol XVII și a începutului celui de-al XVIII-lea, „se vedea" incitată ori stimulată și de anumite tendințe ale *istoriei culturii și literaturii comparate* de revalorizare a *specificului românesc*. Acelor tendințe se resorbeau unor note sau accente ale romantismului, eminescianismului,

sămănătorismului, gândirismului și trăirismului, „curente culturale” de dinainte de anii „dogmatismului proletcultist” și, de prin 1960, ai „ușoarei aerisiri a tezismului marxist-leninist”. Și fiindcă acelor tendințe li se cuvenea „un nume generic de noutate”, s-a ajuns la ceea ce, din „lumina dată” de Edgar Papu, se înțelegea ca protocronism. Acest „termen” a fost „lansat”, e drept, de renumitul eseist cu articolul său *Protocronism românesc*, din revista „Secolul 20” (nr. 5–6, 1974) și „dezvoltat” tot de el, prin cartea *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc* (București, 1977); „termenul” și „curentul” pe care-l insufla priveau „o nouă conștiință de sine a culturii românești”, nutrită de „vechile ei valori, originale” și tocmai de aceea inserabile „universalității”, dar și amendantă axiologic de „sincronism și modernism”; din motive exclusiv intelectuale s-au atașat „curentului” Constantin Noica, profesorii și cercetătorii de literatură comparată, Al. Duțu și I. Constantinescu, sau de *literatură veche*, îndeosebi Gheorghe Mihăilă și Dan Zamfirescu, scriitorii Paul Anghel, Ion Gheorghe, Mihai Ungheanu etc.; cu rezerve și semne de cenzură, „curentul” a fost întâmpinat de „propaganda P.C.R.”, prin mai ales „vocea” lui Gogu Rădulescu, sesizat, acesta, asupra faptului că exponenții „aceluia” nu prea împărtășeau declarativ „ceaușismul naționalist”; reacții vehemente contra „acelui curent” au survenit însă din partea istoricilor și criticilor literari „de linie Maiorescu – Lovinescu – Călinescu”, între Nicolae Manolescu și Paul Anghel, declanșându-se o polemică „dusă”, cu adepți de-o parte sau de alta, mulți ani și după 1989; instructivă, asupra resorturilor ei, ar putea fi lectura, prin comparație, a cărții lui Dan Zamfirescu, *Cultura română, o mare cultură cu destin universal* (București, 1996), și a celor de Florin Mihăilescu, *De la proletcultism la protocronism* (Constanța, 2002), și Alexandra Tomiță, *O „istorie glorioasă”. Dosarul protocronismului românesc* (București, 2007). „Punctul nevralgic” al polemicii era că *protocronismul*, perspectivă culturală asupra *românismului*, cum l-a „înfățișat” Edgar Papu și a fost mult agreat de Constantin Noica, a fost sinonimizat cu „excepționalismul românesc”, ideologizat „ceaușist”. Va și fi avut „motive” N. Manolescu să încerce, într-un articol din „Integrame 100%” (nr. 58, februarie 1996), verdictul că „protocronismul a fost, în perioada comunistă, o escrocherie intelectuală”. Era un verdict bine purtat de valul „civismului cultural românesc, integrat celui european, de după 1989”, însă care-și atrăgea, fie și nu neapărat cu explicită „trimitere” la cuvintele manolesciene, reacții ale exponenților „protocronismului cultural, de bună credință”. Unii dintre aceștia, precum Gheorghe Mihăilă și Dan Zamfirescu, se dedicară „rescrierii” *istoriei literaturii române vechi*; după ce profesorul Mihăilă și-a publicat volumele *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi* (București, 1972) și *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte* (București, 1979), iar discipolul său declarat, Dan Zamfirescu, i „s-a făcut ecou” cu volumele, *Contribuții la istoria literaturii române vechi* (București, 1981) și *Cultura română – sinteză europeană* (București – Chișinău, 2002); axială era „recomandarea” de a se depista și sublinia *sensul românesc* în scrieri de *literatură veche* de chiar „dinainte de biruința scrisului românesc”; *slavonismul*, ca „formă de cugetare străină”, cum l-a considerat Xenopol și nu l-a negat tranșant, în atare sens, Iorga, a ajuns „supralicitat”, la condiția de chiar favorizant, propice „culturii și literaturii de gând ori sens românesc; expresia *literatura română în limba slavonă* a atins culminația „carierei”

istorico-literare, Dan Zamfirescu mărturisindu-și „obolul" adus pentru așa-ceva, fără să i se fi menționat, cu propriu consimțământ, numele „de proscris", prin chiar sinteza cu unic nume de autor, George Ivașcu, de *Istoria literaturii române*, vol. I, *Epoca genezelor (secolele X–XVI). De la o cultură medievală spre o cultură națională. Clasicii literaturii române vechi. Epoca „Luminilor". Constituirea literaturii române moderne* (București, 1969); și-a depus o atare mărturisire ca *lămurire preliminară*, legitimantă, pentru volumu-i *Cultura română, o mare cultură, cu destin universal*; acelei expresii, de *literatură română în slavonă*, i-au fost aduse obiecții, în mari sinteze de *Istoria literaturii române* „de linie" G. Călinescu – N. Manolescu; i s-au conformat însă nu puțini alți istorici și eseiști literari, din considerentul aprofundării explicațiilor privind geneza sau începuturile literaturii române; și tot nu puțini alții au evitat-o ori amendat-o; se detașau astfel specialiștii dedicați, cu argumente solide unii, *istoriei literaturii române vechi*, pentru care valențele literare ale *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* „se legau procesual, organic chiar", cu cele „de scriitură românească" ale mitropoliților Varlaam, Dosoftei și Antim Ivireanul; or, specialiștii în *istoria literaturii vechi* își intersectau studiile, pe însuși fondul de documente și texte narative, cu cele ale *istoricilor medievişti*; în fiecare „tabără", cu porniri de competiție ori de dialog față de cealaltă, sporea fervoarea edițiilor critice de texte ori manuscrise, nu puține proaspăt depistate prin fonduri arhivalice și de biblioteci, a studiilor, monografiilor și încercărilor de sinteze privind secolul XVII și începutul celui următor, „epocă de aur a culturii românești", „văzută" când „medievală", când „premodernă", „chiar „modernă"; deplin „grăitoare", în sensul unor atare „aspecte", apăreau cuvintele reputatului „căutător și editor" de texte literare, religioase și istoriografice, Virgil Cândea, din *Introducere* pentru cartea sa *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc* (Cluj-Napoca, 1975), despre „studii preliminare publicate dintr-o preocupare metodică, la rândul ei întemeiată pe convingerea că recapitularea etapelor străbătute de cugetarea poporului român nu poate fi încercată într-o viziune globală decât după cercetarea critică și evaluarea comparativă a tuturor faptelor de cultură din trecut <...>, extrem de variate: scrierea unei opere originale, traducerea unei cărți celebre din literatura universală, imprimarea unei ediții menită folosului general, întemeierea unei școli, trimiterea de tineri la studii în mari centre de peste hotare, ctitorirea unui lăcaș în țară sau ajutorarea unei vetre de lumină a unui popor vecin, învățarea și folosirea în scris a limbilor clasice <sau a celor de cult>, dar și inițiative de adaptare în cultură a limbii vii a poporului, alcătuirea de biblioteci personale, corespondența cu cărturari străini etc. etc. Cultura noastră veche este bogată în asemenea manifestări".

Persistența în a se releva, pentru secolele XVI și XVII, *românismul cultural și literar*, de la „învelișu-i slavon" la cel de „limbă a poporului", s-a presupus cu cea a scrutării „valorii universale", europene sau măcar sud-est europene a „fenomenului". Trepte ale scrutării erau cele de depistare a „notelor", „aspectelor" ori „elementelor" de Renaștere, Umanism și Baroc la cronicari, scriitori și oameni de cultură români de prin acele secole. Alexandru Duțu netezise calea unei atare depistări, prin cărțile *Sinteză și originalitate în cultura română* (București, 1972), *Cultura română în civilizația europeană modernă* (București, 1978) și *Călătorii, imagini, constante* (București, 1985), iar Dan Horia Mazilu și-a continuat „examinarea" reperelor ei cu

Proza oratorică în literatura română veche, partea I, *Preliminarii. Epoca Renașterii*, și partea a II-a, *Renașterea. Barocul* (București, 1986–1987) și *Recitind literatura română veche*, partea I, *Privire generală* (București, 1994), *Cronicile brâncovenești. Voievodul dincolo de sala tonului. Scene din viața privată* (Iași, 2003) etc. Testul de predilecție viza probarea „exemplarității" unor personalități și scrieri de prin acele secole românești. În studiul introductiv pentru *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (București, 1970, text tradus din slavonă de Gheorghe Mihăilă), Dan Zamfirescu „socotea" respectiva „scriere" ca fiind nu doar contemporană, ci și comparabilă valoric și „fond de gândire" cu *Principele* de Niccolo Machiavelli! Ca „personalități exemplare" sau „de anvergură europeană" apăreau, în cărți și eseuri de istoria culturii și literaturii române *vechi*, Udrișteă Năsturel, Petru Movilă, Nicolae Milescu-Spătarul, Miron Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir. Prin cărțile sale, *Miron Costin. Interpretări și comentarii* (București, 1973) și *Grigore Ureche* (București, 1979), Dumitru Velciu a ridicat cota aprecierii „marilor cronicari moldoveni ca personalități umaniste" mai presus decât cea critic probată de P. P. Panaitescu. Câtă vreme aprecierea ca renascentiste, umaniste sau „baroce" a valorilor românești din secolele XVI și XVII se făcea sub genericul consemn al *istoriei culturii și literaturii vechi*, ele nu prea întâmpinau critici severe sau demontatoare de sens; era ceea ce „se vedea" și în domeniul istoriei artei. Acele aprecieri își aveau punctul de sprijin în evidențierea a ceea ce era „românesc, original și universal valoric". Când aceleași aprecieri își prea apropiau sau întrebuințau atributul de *modern*, criticile ori amendamentele asupra lor nu întârziau. Mircea Anghelescu le-a tot „formulat", sub argumentul că începuturile culturii și literaturii române moderne n-au putut fi mai devreme de ultima parte de secol XVIII și prima de cel următor, până când să-i capete formă și conținut seniorialele cărți *O istorie descriptivă a literaturii române: epoca premodernă* (București, 2019) și *Literatura între două lumi. Cronici, eseuri, dialoguri* (București, 2022). Și la nivelul istoriei culturii și literaturii se petrecea ceva asemănător, nu însă și identic, cu felul istoricilor „propriu-ziși" de a considera îndeosebi temporalitatea secolului al XVII-lea și începutului de secol XVIII; era temporalitatea a încă culturii și literaturii vechi, precum și a istoriei *medievale*. „S-au pus bemoli" interpretărilor prea plusante de trăsături renascentiste sau umaniste, într-un cuvânt *moderne*, ale unor scrieri și creații artistice din decursul temporal menționat. În discursul său de recepție la Academia Română, din 21 noiembrie 2001, *Despre prima modernitate a românilor*, Răzvan Theodorescu „amintea" că au fost „colegi de breaslă" pe care „i-a șocat, cu ani în urmă", când, de înțeles, prin cartea sa *Civilizația românilor între medieval și modern*, „încercase să așeze începuturile primei noastre modernități către 1550–1600", precum și să evidențieze „diferențele structurale dintre civilizația Moldovei și aceea a Țării Românești". Printre cei „șocați", poate doar contrariați din cauza „înadinsei selectări de argumente" întreprinsă de Răzvan Theodorescu spre a-și realiza menționata sa carte, s-au aflat, în primul rând medieviști „de profesie", care i-au „întâmpinat-o" nu într-atât critic-recenzent cât cu evitarea „trimiterilor infrapaginale" la ceea ce textul ei, dincolo de încântătoare discursivitate, le cam prea puțin putea servi de pozitivist suport argumentativ pentru propriile lor cercetări. La momentul recepției academice, Răzvan Theodorescu s-a simțit, fără îndoială, mângâiat sufletește și încuviințat

profesional de „distinsu-i coleg" Virgil Cândea, cu *răspunsul* dat *discursului* sus-menționat, în cuvinte de reținut, aprobativ ori nu, pentru dezbateri istoriografice asupra „perioadei istorice" de referință pentru cartea *Civilizația românească între medieval și modern*: „Sfârșitul epocii medievale și preludiile modernismului românilor au fost incerte în cercetările ultimului secol și, desigur, clarificările definitive nu puteau veni sub imperiul istoriografiei dirijate din cele patru decenii de dictatură, o istoriografie încorsetată în prejudecăți ideologice și impunând, după orânduiri și moduri de producție, decalaje mari și ireale față de cronologia europeană. Așa se face că ... un îndreptar cronologic întocmit cu ambiția de a prezenta «ultimul cuvânt al științei istorice din țara noastră», situa începutul Evului Mediu românesc către sfârșitul secolului al IX-lea, dar îl încheia abia la răscoala lui Tudor Vladimirescu, în 1821. Potrivit acestei periodizări eram*, probabil,* poporul european cel mai îndelung răstimp întârziat în ceea ce se socotea încă, pe atunci, după concepția materialismului istoric, «întunecatul Ev Mediu»".

Dincolo de semnalarea inconvenientului istoriografic al unui „prea lung Ev Mediu", cuvintele citate ale lui Virgil Cândea, distins cărturar și lucid „misionar cultural" înainte de 1989, prezentau, în atmosfera intelectuală „de la noi" de după acel an, riscul erorilor prin generalizări interpretative; nu „în cercetările ultimului secol", ca întreg, „au fost incerte <...> sfârșitul epocii medievale și preludiile modernismului", ci numai sub imperativul „tezismului marxist" de după 1947, fiindcă mai ales prima parte a acelei „mari unități de timp" a cunoscut foarte intense dezbateri asupra temei *tradiție și modernitate*, cu implicită „chestionare" a începuturilor epocii moderne românești, dezbatere implicând istorici, istorici literari, publiciști; și nu puțini istorici, de la catedre universitare și din institute de cercetare considerau, prin anii 1970–1979, mijlocul de secol XVIII, în loc de „un moment revoluționar", 1821 sau 1848, ca înregistrând „începuturile epocii moderne pentru istoria românilor"; de reținut era, în 2001, la Academia Română, consimțământul unui reputat umanist editor de texte narative, de îndeosebi *operele* lui Dimitrie Cantemir, cu modalitatea prin care Răzvan Theodorescu releva *prima modernitate românească*. Era vorba despre o *mare temă istoriografică* pe care, cu mai ales argumentația și dezinvoltura discursivă proprii istoriei artei, la intersecția cu noua *istorie a mentalităților*, autorul cărții *Civilizația românească între medieval și modern* se încă oferea spre dezbateri antrenante de specialiști, dintre care cei *medieviști* considerau ca de competența lor perioada 1550–1711/1716, „dusă" chiar până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cum și *moderniștii* dădeau „semne" să agreeze. Pentru cele două „branșe" ale istoriografiei române, chiar la nivelul general al acesteia, altele erau *temele mari și de urgență* decât cea incitată de cartea lui Răzvan Theodorescu, cu prima ei ediție și ceva timp după aceea. Lăsând, justificabil, deoparte *teme* ținând de preistorie, istorie veche și istorie contemporană, chiar de istorie modernă „de după mijlocul de secol XVIII", de urgență și implicând analiza de „fapte, texte și idei din intervalul 1550–1716/1746" erau, nu doar sub indicativ „ideologic, ceaușist", ci și prin suscitare de conștiință profesională a istoricilor, cele precum *romanitatea, continuitatea, unitatea* și *vocația neatârnării românilor*. Motivul foarte serios pentru acea *urgență istoriografică* a fost dat de „aflarea", încă de prin anii 1960–1965, pe îndeosebi cont propriu al unuia sau altuia dintre

specialiști, iar cam după 1975–1980, și prin „difuzare” supervizată de „propaganda de partid”, de contestații ale istoricilor „străini”, îndeosebi maghiari, sovietici și bulgari, „infiltrați” și unor „medii intelectuale și publicistice occidentale”, asupra sus-menționatelor dimensiuni fundamentale ale istoriei românilor, devenite astfel *teme de dezbătut și de lămurit*. Au fost difuzate „seturi” de texte reflectante de acele contestații spre a fi supuse dezbaterilor istoriografice „asortate” adeseori și cu poziționări politico-ideologice, cursurilor de perfecționare a profesorilor de istorie, anumitor părți de prelegeri universitare de genul *problemelor fundamentale* și chiar atenției publicului larg, prin *mass-media*, din țară. De serioasă luare aminte, pentru cercurile de specialiști și „pasionații” de cunoașterea și lectura trecutului românesc a fost apariția la Budapesta, „pe ungurește” și mereu reeditată, cu traduceri, prin anii 1980, în limbi „de circulație internațională”, a unei *istorii a Transilvaniei*, sub redacția frecventatorilor de Congrese Internaționale de Științe Istorice, L. Makkai și A. Mócsi. Era o sinteză care se prezenta ca în conformitate cu normele metodologice ale studiului istoric, însă printr-o înadins ordonată argumentație documentară „ținta” demontarea celei a mai ales *romanității și continuității* românilor pe „vatra Vechii Dacii”. Sinteza maghiară de *Istoria Transilvaniei* nu se fixa într-o *teorie*, precum cea röslerianã, căreia, „la timpul ei”, i-au dat temeinică replică A.D. Xenopol și D. Onciul. În noua „tratare sintetică”, istoricii maghiari au căutat să supună trecutul istoric al Transilvaniei, din perspectiva ființării Voievodatului intracarpatin ca parte a Regatului Ungariei într-o „armonioasă” contiguitate spațială, și a preeminenței instituționale maghiare, „secondată” de „ținutala secuime” și de „patriciatul săsesc”, pentru Principatul aflat sub otomani (1541–1690) și asimilat titlurilor Împăratului de Habsburg (1690–1867), spre a redeveni „perla” Coroanei Sfântului Ștefan (1867–1918).

Un răspuns, ca din reacție spontană și impuls politico-ideologic „ceaușist”, a fost dat sintezei maghiare, dar și unor „exagerări și falsuri” ale istoricilor sovietici, precum Artiom M. Lazarev, V.N. Vinogradov, ori bulgari, cu publicația vibrant emoțională și firavă argumentativ, *Jocul periculos al falsificării istoriei* (București, 1986), de Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu. Se „înșuruba” însă adânc în mediul istoriografic românesc responsabilitatea probării ca mai presus ori dincolo de „sarcina patriotică, politico-ideologică, și sub indicația de istorie unică și unitară”, a *romanității, continuității și unității românilor*. Era responsabilitatea care, prin natura profesiei ori abilitatea recursului la documente și texte narative de prin îndeosebi secolele XVI și XVII, ca primordial argumentante pentru oricare *mare temă* dintre cele menționate, revenea mai ales istoricilor *medieviști*. În cazul *temei romanității*, „faza” romanizării Daciei și a viețuirii daco-romanilor sau proto-românilor ținea, e drept, de Istorie Antică. Asupra „fazei” în care „s-au produs și adunat” argumente despre conștientizarea de români a originilor și trăsăturilor lor etnice prevalent romane, pe „substrat daco-getic”, se cuvenea însă să se pronunțe, cu prioritate, istoricii medieviști, lingviștii și istoricii literari „vechiști”. Evaluarea critică a istoriografiei temei, a întregii ei literaturi de specialitate, se presupunea necesar cu noua ori „adusa la zi” sistematizare a argumentelor, pentru temeinicia interpretărilor profesional adecvate tematicii. Un reper esențial putea fi cartea lui Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (București, 1972, cu ediție și în franceză, București, 1979), completată cu alte două, de același autor, *Dacoromano-saxonica: cronicari*

români despre saşi; românii în cronica săsească (Bucureşti, 1980) şi *Auf den Spuren der eigenen Identität: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte und Kultur Rumäniens* (Bucureşti, 1991). Încercări privind argumentarea *romanităţii românilor*, cu documente şi texte narative latine, greco-bizantine, slave, germane, însemnări de *călători străini* prin Ţările Române, din secolele XVI–XVII, au mai condus la publicaţii cam disparate. O abordare sistematică a *temei*, de la argumentaţie la interpretări, a asumat-o Centrul de Istoria Transilvaniei, de la Cluj-Napoca, în noua sa ipostază instituţională, cu Ioan-Aurel Pop director. Acesta, cu publicaţii precum *Etnie şi confesiune în Transilvania. Secolele XVI–XIX* (Oradea, 1994), *Naţiunea română medievală. Solidarităţi etnice româneşti în secolele XIII–XV* (Bucureşti, 1998), *Geneza medievală a naţiunilor moderne* (Bucureşti, 1998), *Românii şi România. O scurtă istorie* (Bucureşti, 1998; şi în engleză, New York, 1999), *Identitatea românească: felul de a fi român de-a lungul timpului* (Bucureşti, 2016); *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate* (Bucureşti, 2019) etc., a relevat *romanitatea* ca matrice a istoriei noastre, temă în a cărei completaritate apăreau ca rostuindu-se, „prin vremi", cea a *continuităţii* şi cea a *unităţii* românilor. A şi orientat, ca principal iniţiator sau coordonator, *Istoria Transilvaniei* (3 volume, 2003, 2005, 2008), „pe firul conductor" al temei *romanităţii românilor*, volumul II al sintezei, *De la 1541 până la 1711*, coordonat împreună cu Thomas Nägler şi Magyari Andras, fiind de specială referinţă pentru comentariul de faţă; din altă perspectivă evaluativă, aceeaşi sinteză, întreagă, s-a ridicat la cota replicii profesionale dată maghiarei *Istorii a Transilvaniei* de prin anii 1980. De remarcat, la Ioan-Aurel Pop, perspectiva culturală, pe solid temei argumentativ istoric, lingvistic, instituţional-juridic şi cu seniorial control al devenirii nu întotdeauna lineare, ci câteodată întortocheate a termenilor ori noţiunilor, asupra temei fundamentale *romanitatea românilor*. Din atare perspectivă, istoricul de prodigioasă „şcoală clujeană" a căutat să demonteze „tracomania" sau „dacomania", să considere primordiala latinitate, etnică, lingvistică şi religioasă, a românilor, cu ortodoxie ecleziastică, „de nevoie" în slavonă, a românilor. Ţinând mult la claritatea explicaţiei sau a demonstraţiei istorice, a operat uneori cam selectiv cu „date şi nume", a căror amănunţită cunoaştere, la stadiul studiilor istorice româneşti, cu greu i-ar fi de tăgăduit, de vreme ce mai fiecărei critice observaţii ce i s-a făcut a replicat prompt şi decisiv.

Şi temei *continuităţii* i-a fost considerată o foarte înaltă relevanţă, dacă nu de matrice primordială a istoriei românilor, atunci de perspectivă cuprinzătoare asupra acesteia. Prin excelentă cunoaştere a literaturii de specialitate „vechi şi noi, de la noi şi de aiurea" şi cu înalt calificată „mânuire" a argumentaţiei, prin mai mereu direct recurs la documente şi texte narative, Nicolae Stoicescu, prodigios *medievist*, şi-a apropiat renumele de „campion al abordării ei". Cunoscut, întâi, prin acribioase studii privind *Sfatul domnesc* şi *mari dregătorii din Ţara Românească şi Moldova, secolele XV–XVII* (Bucureşti, 1968) şi *Bibliografii ale localităţilor şi monumentelor istorice* din, respectiv, Ţara Românească, Moldova şi Banat, s-a dedicat, cu proficienţă şi ca din „datorie de conştiinţă" temei menţionate, cum vădesc publicaţiile sale *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuităţii* (Bucureşti, 1980) şi *O falsă problemă istorică. Discontinuitatea*

poporului român pe teritoriul strămoșesc (București, 1993). S-a publicat mult, de istorici sau, mai larg spus, cărturari, pe tema *continuității românești*, a „dăinuirii noastre în vatra strămoșească". Nicolae Stoicescu, însă, mai relevant decât oricare alt specialist, a abordat tema *continuității* atât în sine, cât și ca fundal de studiu pentru alte două, tot mai, cea a *luptei de neatârnare* și cea a *unității românești*. Maniera sa de abordare a *continuității* s-a și intersectat benefic, sub raport istoriografic, cu cea etalată de Ștefan Andreescu, de asemenea prodigios *medievist*, asupra raporturilor dintre Țările Române, înainte, la momentul și după Mihai Viteazul, ca „front antiotoman" și chiar „defensivă federalizare" față de „primejdii" surveninde din schimbătoare „împrejurări" și „confruntări de forțe" de anvergură central-sud-est europeană. Cartea lui Ștefan Andreescu *Restitutio Daciae* (3 volume, București, 1980, 1989, 1997) a rezultat dintr-un îndelung și intens efort de studiu, cu argumentație dusă adeseori până la detalii, de unde și expresivitatea concluzivă a titlurilor de capitole conținute de fiecare volum subintitulat orientativ, prin raportare la egidanta intitulare de *Restitutio Daciae*, primul, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526–1593*, al doilea, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*, ultimul reprezentând *Studii cu privire la Mihai Viteazul.* Primele două volume reprezintă „tratarea" cea mai solid documentată, cu interpretări pline de acuratețe de acte și fapte, privind *relațiile* dintre Țările Române într-un decurs temporal de mai bine de un secol (1526–1659), când, după „dezastrul maghiar" la Mohacs și până să-și piardă aderența politică „imboldul federalist" al lui Mihai Viteazul, fie Țara Românească sau cea a Moldovei, fie Principatul Transilvaniei au resimțit distinct ori toate împreună implicațiile unor transformări profunde pe plan internațional; ca *elemente introductive* pentru primul volum apar *Mihai Viteazul, „*domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei*"*, *Amintirea Daciei și Condiționări externe*; altfel spus, „elemente de unitate politică, economică și culturală ale lumii românești", cuvenibile reanalizei și evaluărilor istoriografice „spre a se dobândi treptat o imagine nuanțată atât asupra factorilor care au stat la baza unor momente istorice de excepție, cum a fost Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul în anii 1599–1600, cât și asupra celor care, într-o perspectivă largă, au contribuit la menținerea ființei statale a Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, în pofida tendințelor expansioniste ale marilor puteri învecinate cu spațiul carpato-danubian"; evaluarea critică a literaturii de specialitate, română și străină, despre premisele și semnificația *momentului* Mihai Viteazul, a servit, prin succesive capitole de carte, lămuririlor asupra *orientărilor generale* ale „celor trei țări autonome și suportante de dominație otomană", a *convergențelor locale*, ținând de starea internă distinctă a fiecăreia, a *concepției unioniste* atribuite lui Petru Rareș, a *unirii dinastice munteano-moldovene*, a ascendenței *autonomiei Transilvaniei* față de cea încercată de „țările extracarpatine", a aspectelor culturale de *Restitutio Daciae*; prin texte ori capitole din al doilea volum a fost de lămurit cum *fapta lui Mihai Viteazul*, care „nu a răsărit din senin, fiind pregătit de o sumă întreagă de proiecte, acțiuni și evoluții mentale", și-a vădit „urmări, pe multiple planuri", până spre 1659, sub raport îndeosebi politic; a fost, în speță, de lămurit cât și cum s-au situat sub semnul *moștenirii lui Mihai*

Viteazul, acte, acțiuni sau „întâmplări" ținând de *aflarea „Movileștilor" în Țara Românească*, *domniile lui Radu Mihnea Corvin în Moldova și Țara Românească, proiectele transilvane*, avute de principii Gabriel Bethlen și „cei doi" Gheorghe Racoczi, *pentru unitatea spațiului carpato-danubian, gândul și faptele lui Vasile Lupu*, implicațiile „cruciadei*" din anii 1645–1647*; suplinirea cezurii între conținutul tematic al primului volum și cel al următorului a rostuit „setul de texte" din al III-lea; *Studiile cu privire la Mihai Viteazul (1593–1601)* lămuresc unele „aspecte" pentru „necesarul folos" al unei noi și mai solide monografii a domniei Unificatorului: *bănia Craiovei între Mihai și Cantacuzini, misiunea Warkotsch între Habsburgi și Rusia la 1593, relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia, „războiul cel lung", tratativele transilvano-munteano-otomane din 1597–1598, diplomația lui Mihai Viteazul pentru recunoașterea stăpânirii sale asupra Transilvaniei* etc. Chiar dacă n-a atins standardele unei „organice" sinteze, „tratarea" de Ștefan Andreescu a *relațiilor politice* dintre „cele trei țări" de pe timpul anilor *1526–1659* se distinge ca încă cea mai valoroasă, la cel puțin nivelul istoriografiei noastre. Și se distinge astfel prin comparație valorică cu alte „tratări", respectabile, ale *relațiilor dintre „cele trei țări"*, în contextul internațional de îndeosebi secol XVII. Fără a mai aminti de studiile temeinice întreprinse de Gemil Tahsin și Mihai Maxim asupra relațiilor româno-otomane, în speță ori în context european, ar fi de menționat, aici, și cele, la fel calificabile, de Veniamin Ciobanu, privind *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomane-habsburgice, 1601–1634* (București, 1994) sau *Românii în politica est-central europeană, 1648–1711* (Iași, 1997); de Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu-Zărnești 1690* (București, 1989), *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu* (București, 1998); Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană 1541–1688* (Cluj-Napoca, 1996), *Principatul Transilvaniei în epoca suzeranității otomane 1541–1688* (Cluj-Napoca, 2013); de Suzana Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice, 1656–1688* (Cluj-Napoca, 1996), *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea* (Cluj-Napoca, 1997) etc. Cum se poate observa, atare studii, spre a nu se conforma „tezei" *independența – luptă milenară a poporului român* sau *independența – permanență a istoriei românilor*, au urmat „calea" tematicii de *relații internaționale* din, de referință aici, secolele XVI–XVII. Iar ca de specială reținere, tot aici, se cuvine perspectiva de *Restitutio Daciae* scrutată de Ștefan Andreescu, în *Cuvânt înainte* și încheierea pentru volumul II sub respectiv titlu generic, asupra a îndeosebi sfârșitului de secol XVI și primei părți de cel următor: „O judecată de ansamblu asupra secolului în zorii căruia stau așezate numele și fapta Viteazului a definit-o «veacul de aur» al culturii vechi românești. Într-adevăr, paralel cu evoluțiile politico-ideologice, nu lipsite nici ele de trăsături înoitoare, în special cultura, sub toate formele ei, pășește acum într-o fază originală, devenind deplin individualizată în raport cu celelalte culturi din această parte a continentului și căpătând implicit un tot mai pronunțat caracter național ... La vechea tradiție a politicii de cruciadă s-a adăugat o alta, care i-a fost subsumată, aceea a Daciei reconstituite, după chipul cum acționase Mihai Viteazul. Că acest concept stă pus sub semnul vremurilor noi, al

epocii moderne, ne-o dovedește iarăși atenuarea sensibilă a obstacolului religios, poate cel mai caracteristic simptom al depășirii mentalității medievale ... Programul politic al lui Mihai Pătrașcu, care prevedea explicit refacerea Daciei în cadrul unui masiv efort de cruciadă ..., încheie un secol de transformări în spațiul carpato-danubian, răstimp în care, în primul rând, de la ideea medievală a colaborării pe temei de cruciadă a forțelor din Țara Românească, Moldova și Transilvania, se ajunge, în mediul politic românesc, la ideea unirii însăși a celor trei state, în virtutea precedentului creat de Mihai Viteazul și cu același scop – eliberarea de sub dominația Porții. Ea, această din urmă idee, aparține însă mentalității moderne și corespunde procesului cristalizării ideii de națiune română, distinctă de celelalte națiuni din lumea ortodoxă est și sud-est europeană".

O temă mare, înrădăcinată istoriografiei noastre, suscitantă de cuvânt de îndeosebi *medievistică* specialitate pentru „secvența" ei de secolele XVI–XVII, și beneficiară, poate mai mult decât oricare alta dintre cele avute în vedere deasupra de aceste rânduri, de „regim preferențial ceaușist", „s-a văzut și auzit" a fi cea a *unității românești*. *Tema*, decelabilă prin notații cronistice și relatări ale umaniștilor, români ori străini, cu enunțuri ideatice și chiar argumentații „documentare", la Grigore Ureche, Miron Costin, Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir, învigorată politic de memoriile boierești muntene și moldovene sau de „acțiunea suplicantă transilvană", încercată studios de corifeii Școlii Ardelene și devenită obiectiv programatic național pentru „pașoptiști" și înfăptuitorii Unirii Principatelor, și-a apropiat „tratări" istoriografice de AD. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, Ioan Lupaș, Gheorghe I. Brătianu; trecută „sub tăcere proletcultistă" prin anii 1947–1958 și permisă „învățământului și cercetării istorice" din resorturi propagandistice asimilante și centenarului Unirii Principatelor, a căpătat o spectaculoasă însemnătate cu ocazia semicentenarului din 1968 al Marii Uniri, an al cărui prestigiu internațional a fost mult sporit de „ceaușismului național". Dedicată acelui semicentenar, în anul când și Ceaușescu trecuse de zece lustri de viață a sa, cartea lui Ștefan Pascu, *Marea adunare națională de la Alba Iulia* (București, 1968), privea „un proces istoric ireversibil al înmănuncherii într-un organism statal unitar a tuturor ramurilor națiunii române, a tuturor energiilor materiale și spirituale"; un consistent capitol, *Premisele unității de stat a românilor*, se raporta la o epocă medievală întinsă până spre începutul secolului al XIX-lea. Volumul *Unitate și continuitate în istoria poporului român* (București, 1968), sub redacția lui D. Berciu, conținea texte relative, din perspectiva „procesualității istorice" indicate de menționatul titlu generic, și la secolele XVI–XVII, ca de Ev Mediu; era ceea ce „a trebuit" să vădească și A. Sacerdoțeanu, cunoscător al „vechii istoriografii" și al documentelor, cu *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*; Radu Manolescu admitea *Unitatea economică a Țărilor Române în Evul Mediu (sec. XIV–XVI)*, iar Ion Ionașcu o confirma „suprastructural" cu *Mihai Viteazul și unitatea politică a Țărilor Române*; Ștefan Ștefănescu „desprindea din viața social-economică, în limitele spațiului românesc", *Mișcări demografice în Țările Române până în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*; consecvent „tezei de la conștiința de neam la conștiința națională", Eugen Stănescu evidenția îndeosebi secolul al XVII-lea în *Geneza noțiunii de „România". Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina*

denumirilor interne. Prin cartea sa, elaborată pe temeiuri documentare și în orizont adecvat de lectură, *Unitatea românilor în Evul Mediu* (București, 1983), Nicolae Stoicescu „oferea" un exemplu de abordare definit profesională a unei „probleme" aproape de regulă purtată de valurile „ideologice" ale invocării „aspirațiilor seculare ale poporului spre împlinirea marelui său ideal"; o altă carte, de același *medievist, Age-Old Factors of Romanian Unity* (București, 1986), a putut fi și un răspuns dat „exagerărilor istoricilor străini pe teme de istoria românilor"; impresionează, la demonstrația sa, strânsa conexiune, cu presupunere de explicații susținute prin acribios control al „limbajului" documentar și narativ „de epocă" studiată, al „detaliilor" urcate în treptele interpretative ale discursului, pentru cele trei mari teme: *continuitatea, unitatea* și *rezistența* sau *autonomia* românilor din „tulbure vremi" de secole XVI–XVII; prin forță deopotrivă argumentativă și interpretativă, demonstrația sa suportă termeni de comparație valorică cu cea întreprinsă de Ștefan Andreescu sub titlul generic de *Restitutio Daciae*. „Se vedeau", la nivelul istoriografiei, abțineri sau refuz, în virtutea profesionalismului, de a se conforma versiunii „oficiale, ideologizate", asupra acelor *mari teme*, vădite, prin anul 1983, de Mircea Mușat și Ion Ardeleanu cu *De la statul geto-dac la statul român unitar*.

Mai greu ori aproape imposibil era să nu se conformeze acelei versiuni de „istorie oficială" asupra respectivelor *mari teme* pentru titulari de catedre universitare și coordonatori de institute de cercetare de profil istoric, nemaifiind defel vorba, aici, și de „învățământul de partid, de Academia «Ștefan Gheorghiu»". Ilustrativ, în sensul celor menționate, a putut fi exemplul de universitar dat de Ion Toderașcu, cu elegantă prestanță, pe suport documentar și de adecvată lectură, la cursuri și seminarii de Istorie Medievală, sub egida Universității ieșene. Cu un text, *Evoluția istorică unitară a poporului român*, din volumul *Aspecte ale luptei pentru unitate națională. Iași: 1600–1859–1918* (Iași, 1983), profesorul Toderașcu și-a anunțat „proiectul" de studiu privind *Unitatea românească medievală*, titlu, acesta, revenind, de altfel, principalei sale cărți, dată publicității, la București, în 1989; și-a „mărturisit", în *Cuvânt introductiv* pentru acea carte, scrisă „cu îngrijire" și de aceea auctorial prețuită, „năzuința, folosind o agonisire documentară, de mult începută, la realizarea unei imagini istorice cât mai realiste și mai expresive, fidelă trăirilor din veacurile evului de mijloc românesc"; metodologic, „nu <a> adoptat criteriul cronologic de expunere decât în mod complementar", voind „o altfel de sinteză, pe coordonatele istorice fundamentale care să marcheze evoluția unitară a poporului român în condițiile pluralității statale"; ca „limite temporale", pentru tematica lucrării, le-a „adoptat" pe cele „admise" în privința „Evului Mediu lung românesc", cu începuturi de prin secolul al VIII-lea și „finiș" în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; referitor la „socotința" lui Răzvan Theodorescu asupra „sfertului de mileniu", *1550–1800*, din cartea-i *Civilizația românilor între medieval și modern*, observa „situația cu totul nefirească pentru o istorie națională", mai exact spus, pentru secolele ei XVI–XVII, când „structurile societății erau accentuat feudale", iar modernitatea deja „prezentă, în *orizontul imaginii*", încât, spre a se îndepărta „întregul nefiresc", propunea să se admită că de pe la 1600, cam, modernitatea „se doar anunța", fără posibilitatea „sesizării ei în baza societății" înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea; și-a exprimat „rezerve" față de opinia profesorului Gheorghe

Platon, din *Postfața* „sintezei sale universitare", *Istoria modernă a României* (București, 1985), că secolul al XVII-lea ar fi „pe nedrept apreciat ... drept *secol de aur* al culturii *medievale* românești", de vreme ce, „prin valorile sale, se înscrie pe linia de dezvoltare a societății românești"; și-a propus, cum tot *introductiv*, pentru cartea *Unitatea românească medievală*, „mărturisea", să realizeze, pe firul tematic al *unității neamului înainte de unitatea sa politică*, „o sinteză *sui-generis* a Evului Mediu românesc"; cu real talent discursiv, „a tras acel fir" din cam înadins selectate atestări documentare, unele subțiri, spre abordări istoriografice privind *Pământul și istoria românilor, Asemănări și identități în evoluția social-politică românească, Comunitatea economică a Țărilor Române, Posesiuni muntene și moldovene în Transilvania și Banat, Alianța politico-militară dintre Țările Române, idee și faptă*; într-un volum II al cărții, intitulat *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești* (Iași, 1994) și-a îndreptat abordările spre *dreptul românesc, de la cutumă la Pravilă – asemănări și identități juridice* sau *Mișcări demografice în spațiul românesc – cauze, sensuri, consecințe*; a optat, pentru intitularea „schimbată" a volumului II față de cea a primului – carte propriu-zisă, la rigoare –, după „paradigma" lui N. Iorga, *Permanențele istoriei*, indicantă de obiectul unei comunicări a „marelui mânuitor de idei", pentru Congresul Internațional de Istorie de la Zürich, din august-septembrie 1938; sub acoperirea acelei „paradigme" a considerat, ca și Iorga, de altfel, sau, după „opinii", cu nuanțe variabile de discurs, exprimate de D. Onciul, I. Lupaș ori, îndeosebi, Gheorghe Brătianu, mai curând *factori istorici* decât *permanențe* ale istoriei românilor, între care și cea a *unității*, pentru un răstimp cumva concesiv relaxant delimitabil: „Dilatând valoarea sintagmei lui N. Iorga, constatăm un orizont foarte cuprinzător, <fiind>, în permanențe istorice, coordonatele care au asigurat poporului nostru o evoluție relativ unitară și relativ sincronă ..., acea unitate înainte de unitate, adică unitatea specifică medievalității românești (unitatea de viață, de trăire cotidiană, căreia i-a lipsit forma politică). Un cuvânt despre cadrul temporal se impune. Când a început și când a luat sfârșit epoca medievală românească, iată o chestiune mult discutată și încă nerezolvată. În ceea ce ne privește, am optat și rămânem pentru un Ev Mediu lung, înțeles nerigid ... Secolele XVII–XVIII se situează, într-adevăr, între medieval și modern, dar cu preponderența structurală a medievalului".

„Schimbarea" de Ion Toderașcu a titlului celui de-al doilea volum, devenit și prin așa ceva unul de completare și nu de continuare substanțială a celui dintâi, al cărții *Unitatea românească medievală*, reflecta o anumită sensibilizare și în cazul profesorului ieșean a poziționării față de noul curs al istoriografiei noastre de după 1989. Recursul la „sintagma" intitulativă și conținutul unei ilustre comunicări iorghiene pentru forul internațional al istoricilor din 1938 i-a fost măcar aparent „de sprijin" spre „aerisită" implicare ori recunoaștere pozitivă în dezbaterile istoriografice „de la noi", tot mai aprinse și ținând de acel curs recuzant al „clișeelor naționalismului ceaușist", între care și cel al „istoriei unice și unitare a românilor". Se tot discuta, în atmosfera intelectuală cel puțin clamantă de degajarea de „tezismul marxist", despre „reinventarea trecutului românesc", „demitizarea" sau „demistificarea" istoriei românilor, „necesitatea criticii amendante asupra excepționalismului național și a etnoculturalismului excesiv" etc. Provocativ, în acea

atmosferă, a putut fi eseul lui Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească* (București, 1997). Și a fost provocativ prin nu atât titlul – profesorul bucureștean, cunoscut pentru cursul *Evoluția istoriografiei române. De la origini până la începutul secolului al XX-lea* (București, 1976), se făcuse remarcat și în dezbateri pe *tema imaginarului*, sub egida Comisiei de respectiv profil, la Congrese Internaționale de Științe Istorice sau „altundeva, de fel academic", cu semnificative și bine „primite" publicații, precum de specială reținere, aici, *Marii istorici ai lumii* (București, 1978), *L'exploration imaginaire de l'espace* (Paris, 1987), *La fin du monde: une histoire sans fin* (Paris, 1989), *Entre l'ange et la bête. Le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours* (Paris, 1995), *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune* (București, 1998), *Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi* (București, 2006), *De ce este România altfel?* (București, 2012), *Cum s-a românizat România* (București, 2015) – cât conținutul chestionant depreciativ de valori, personalități și înfăptuiri istorice românești, de îndeosebi „permanențele" sau „constantele" istoriei naționale, de la *geto-dacism* și *romanitate* sau *originile* la *continuitate, unitate* și *excepționalismul etno-cultural xenofob* ori *românii și ceilalți*. Iar sensul provocativ a fost îndreptat, din start cu subînțelegere, apoi explicit, fie introductiv, *după trei ani*, pentru ediția a doua, fie în *Prefața* celei de-a treia, din 2002, ale eseului, contra mai ales a tematizărilor de tot ținută eseistică ale lui Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne, Națiunea română medievală, Românii și România* etc. Reacția profesorului clujean, cu *Istoria, miturile și adevărul* (București, 2002), eseu, de asemenea, menit deopotrivă „publicului cititor și lumii academice", a avut, de pe proprie poziție academică și în numele *profesionalismului* părții însemnate și valoric dăinuitoare a istoriografiei române, efectul unei severe „puneri la punct" a exceselor „demitizante" asupra trecutului național ale „colegului" bucureștean. S-a declanșat astfel una dintre cele mai înverșunate polemici înregistrate de istoriografia română și antamante de „opinenți fie de-o parte, fie de alta", cu „duceri" măcar implicite și spre planul general de dezbateri intelectuale, „de la noi", privind dilematic rostuirea „organică" și încă străbătătoare de împrejurări a ceea ce ține de *românesc, de specific național*, sau binecuvenirea nou-culturală, etico-civică, a unui *integraționism european* ori *global*, suscitant de „împărtășirea uniform codificată a valorilor" și, prin efect, implicant de atenuarea „disensiunilor naționaliste". În dezbateri își făceau „loc" sau căpătau aderență, pe teme de istorie, precum cele „chestionate" de Lucian Boia sub titlul de *Istorie și mit...*, nu atât demonstrații înfipte argumentativ și inerent particularizante, pentru, între altele, secvențe de temporalitate, de la zile și ani la secole și epoci, cât generalități pretabile eseisticii. Or, în atare generalizări prevalau mai curând convingeri „furate" de impresivitatea *imaginarului* și nu orientate de creativitatea *imaginativului*, decât explicații, fie și la intersecția metodicei reconstituiri factualice și a subiectivității istoriografico-auctoriale, narativ-interpretative. Prin generalizări se relativiza, adeseori, ceea ce s-a consacrat ca adevăr despre trecutul românesc și „se conducea către tabuizări" mai ales, acestea, pentru teme de istorie contemporană. Asupra temelor ținând de secolele XVI–XVII se relativizau, în reflexii de *imaginar* sau de *mental colectiv*, semnificații ale faptelor voievodale,

actelor ecleziastice, creațiilor artistice, „noutăților" intelectuale. De „nesuportat" în dezbaterile de mereu clamată „noutate deontologică" au ajuns teme ori aspecte identitare, din genuine resorturi particularizante etnocultural și numai prin așa-ceva tendente spre universal. De văzut, spre edificare în sensul celor menționate și prin necesară comparație, eseul vibrant *cultural, Identitatea românească. Felul de a fi român* (București, 2016), de Ioan-Aurel Pop, și, tot, eseul, însă *teoretic*, speculativ, *Eutopia. Concepte, identități și istorii românești* (Chișinău, 2023), întreprins, acesta din urmă, de Liviu Neagoe „asupra contribuțiilor care alcătuiesc spațiul de manifestare al identității naționale", spre a trage concluzia, pe temei de lectură a unor texte de Aurel C. Popovici, Virgil I. Bărbat și Lucian Blaga, că, „între Mitteleuropa și Balcani", vocația europeană a culturii române nu a avut cum să fie, *ab origine*, altcumva decât „dubitativă", răzbătând astfel dinspre „abisuri identitare". Ca de referință pentru decantarea termenilor de comparat ar putea servi volumul *Identitate și alteritate în spațiul cultural românesc* (Iași, 1996), „îngrijit" și „motivat" prin *Avant-propos* de Al. Zub „cu ocazia Congresului Internațional de Științe Istorice, Montreal, 1995", și reunitor de studii dintre care, selectiv și sugestiv, ar fi de amintit, aici, *La paradoxe roumain*, de Sorin Alexandrescu; *„How can one be what one is?" Cioran and Romania*, de Matei Călinescu; *Identitate cuturală în spațiul românesc. Probleme de metodă*, de Andrei Pleșu; *Identité et altérité dans la fiction archaïque roumaine – le palais de la jeunesse sans vieillesse et de la vie sans mort...*, de Silviu Lupașcu; *Romanian Collective Identity – Romantic Myte or Historical Reality*, de Norman Simms. Degajate deliberat de „clișee marxiste" sau „ceaușiste", eseurile ori disertațiile de „calificată mână", chiar și impregnându-se de o „nouă clișeizare, etico-teoretică", frizantă de „tabuizare", tind spre un mereu extins orizont de meditații, de interpretări, de tematizări asupra trecutului istoric, a inclusiv secolelor XVI și XVII românești. Într-un atare orizont, altfel spus dintr-o cât mai largă, uneori pretins atotcuprinzătoare perspectivă de cunoaștere istorică, s-a cam făcut ca „dinspre general spre particular" relevarea faptelor, cuvintelor și sensibilităților ținând de acele secole, de fie și secvențe ale decurgerii lor temporale. „Câștigul" intelectual „net" pentru un asemenea mod de a se releva constă în gradul înalt, fie și câteodată „atins" de nonșalanță, al impresivității discursului istoriografic.

Cât despre cercetările de definită *medievistică*, acestea încă perseverează, cu observate rigori de metodă și concepție, în spirit pozitivist, prin considerarea primatului reconstituirilor factualice, pe temeiuri documentare mereu învigorate de inedit, de la care să fie încercate interpretări sau tematizări aferente unui discurs permisibil ipoteticului, nu însă și speculativului nonșalant. Acribioase studii, legându-se unul de altul, ca într-o „împletitură de ochi cu ochi, când pe față, când pe dos", tind spre redarea, de la controlat detaliu la „înțelesuri" ori semnificații (fie factualice, fie tematice) a mai tot ceea ce s-a impregnat de temoralitatea întregului ori a fiecărei secvențe cronologice de secole XVI–XVII și de început al celui de-al VIII-lea. Prevalența reconstituirilor factualice nu a ocolit, ci, dimpotrivă, a accentuat redarea „coloritului de loc și de timp", mai ales când specialistul și-a nuanțat discursul prin recurs la expresii, cuvinte și pasaje textuale „de epocă studiată". Se parcă amintește, prin toate acestea, de „procedeul" iorghian de „tablou cultural al

trecutului", vădindu-se, în studii noi de medievistică românească *adevărată*, un mereu acut discernământ critic față de teoretice *dicta* de recentă istorie socială, la rigoare cam retrospectiv-sociologizantă ori chiar psihosociologizantă. Direcțiilor de frumoasă tradiție istoriografică li se altoiesc cele de noutate, într-o dinamică de titluri de publicații a căror redare „bilanțieră" ori „de dicționar" nu și-ar prea avea nici loc și nici rost, sub raport redacțional, aici. Au fost încercate monografii de domnii, cea realizată de Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod, 1653–1658* (Iași, 2003), putând servi, indubitabil, ca special reper valoric. Studiile consacrate domnilor și vieții de Curte de pe timpurile lor s-au înscris și în tendința „de noutate" a evidențierii unor *fenomene de istorie politică*, de o manieră surclasantă, prin rezultate, de redările „evenimențiale", descriptiviste, volumul editat de Ștefan S. Gorovei și Dumitru Nastase, *De Potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc* (Iași, 2006), prezentând argumente de înscriere într-o serie internațională de publicații consonante tematic, inaugurată de Jacques le Goff. Cartea profesorului Gorovei, *Între istoria socială și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII* (Iași, 2003), interconectată, prin „chestionar", celei de ceva mai înainte vreme a lui Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (Paris/București, 1980), oferă o perspectivă mai nuanțabilă interpretativ asupra elitelor politice și intelectuale românești de la cumpăna secolele XVII și XVIII. În studiul elitelor nici nu prea mai contează „categoriile sociale marxiste", a căror operativitate istoriografică „se vedea" tot mai subminată de cercetările de genealogie și de dregătorii evidențiante de „țări de neamuri" din secolele XVI–XVII românești. Cartea lui Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară – secolul XVII* (Cluj-Napoca, 2005), inspirată intitulativ de „un stilionar din cancelaria Principatului", provoacă „judecata uniformă", la nivelul istoriografiei noastre, că, spre a fi nobili, românii „intracarpatini" au consimțit „să se metamorfozeze etnic"; o atare carte se situează, fie și nu congruent diegetic, în continuitatea tematică a celei de Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514* (București, 2000). În privința Transilvaniei secolelor XVI–XVII, studiile s-au raportat nu doar la cele despre Țara Românească și Moldova „epocii" respective, ci și la istoriografiile maghiară și germană, de unde și un plus de mobilitate interpretativă asupra a ceea ce „se desprindea, din datele vieții omenești, ca modern", cum învederează și cărțile lui Ovidiu Pecican, *Realități imaginate și ficțiuni adevărate în Evul Mediu românesc* (Cluj-Napoca, 2002) și *Originile istorice ale regionalismului românesc* (Cluj-Napoca, 2003) sau ale lui Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680–1800). Societatea rurală și mentalități colective* (Cluj-Napoca, 1997) și *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne, 1600-1830* (Cluj-Napoca, 2006). Multiculturalitatea Transilvaniei, pluralitatea ei etnică și confesională s-au pliat studiilor *alterității* și *imaginarului*, străbătând, dinspre timpurile Principatului „de sub otomani" spre cele când acesta a devenit „habsburgic" și când, din impulsuri date și de Unirea ecleziastică cu Roma, românilor li s-a învigorat conștiința originii romanice și a îndreptățirii lor naționale, cum, în orizont de *nouă istorie*, probează Sorin Mitu, cu

Geneza identității naționale la românii ardeleni (București, 1997). Iar pe când studiile privind Transilvania relevă din perspectivă culturală, socială, instituțională, etno-confesională, „cazul special al spațiului intracarpatic", cele „cu bază de analiză" Moldova și Țara Românească continuă să scruteze *integralitatea* mai ales a *culturii românești* de prin secolele XVI–XVII. Cu particularități „de la o provincie istorică la alta" apar redate, e drept, instituții, structuri sociale, habitatul și vestimentația, însă *cultura* îndeosebi a secolului al XVII-lea și a începutului de secol XVIII, se înfățișează, din studii de specialitate ancorate documentelor și narativului „de epocă" respectivă, ca fenomen general românesc. Suscitate de acele particularități, dar și orientate de mai noul imbold al „Europei regiunilor, nu a națiunilor", al chiar „României regionalizate", cu implicite proiecte de cercetare și de dezbateri istoriografice, unele generos finanțate, sinteze istorice „pe provincii românești" sau frecvent înregistrat de ceva vreme. Cu marea și, se pare, singura excepție reprezentată de *Istoria Transilvaniei*, sinteză inițiată în principal de Ioan-Aurel Pop și care reflectă preeminența integratoarei perspective istorice naționale, „altele", precum *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere* (București, 2015), volum coordonat de Victor Neuman, cu un *Cuvânt-înainte* de Răzvan Theodorescu, sau tot volumul generic asemănător intitulat și coordonat de Ioan Bolovan și Ioan-Aurel Pop, cel de *Istoria Bucovinei. Perspective și interpretări* (Suceava, 2022), „îngrijit" de Rodica Jugrin și Marian Olaru, și îndeosebi *Istoria Basarabiei* (Chișinău, 2016...), de Ion Țurcanu, vădesc resorturi tematice accentuat „provinciale"; se regăsesc, prin atare publicații de specialitate, cărora într-un fie și aleatoriu exercițiu bibliografic, le-ar fi de alăturat nu puține altele, note sau accente, după caz, de „banatism antic", de „bucovinism" înainte de „raptul habsburgic" de la 1775–1777 al Moldovei de Nord-Vest, de „basarabianism" acoperitor de cam întregul spațiu pruto-nistrean „încă de pe timpuri vechi", mult anterioare „raptului rusesc" din 1812. Raportată și la secolele XVI–XVII și începutul celui de-al XVIII-lea, variabilitatea perspectivei istorice, „de la provincial la național" sau invers, servește, fără îndoială, sporului de nuanțe al reconstituirii „tabloului" acelor timpuri. Ele întrețin însă, totodată, dificultatea cuprinderii acelorași timpuri, cu „lămuritoare" apartenență „la o epocă sau alta", din perspectiva sintezei istorice românești.

„S-a simțit" cu acuitate, după 1989, necesitatea reconfigurării și realizării sintezei de istoria românilor prin degajare de „tezism marxist", „protocronism" și „etnocentrism ceaușist"; măcar s-a încercat așa ceva, cu implicită referire și asupra timpurilor de speciale reflecții, aici, de la catedre universitare, chiar și pentru studioșii români din Basarabia și Bucovina de Nord, un exemplu „grăitor" fiind și volumul II, *Epoca medievală* (Chișinău, 1994), de Ion Toderașcu, din cele patru de *Istoria românilor*, „date pe epoci" de profesori ieșeni, *Antică*, de Nicolae Ursulescu, *Modernă* de Gheorghe Platon și *Contemporană*, de Ion Agrigoroaiei; acel volum II concorda, desigur, viziunii autorului asupra „Evului Mediu lung, până spre finele secolului al XVIII-lea". Un impozant compendiu de *Istoria României* (București, 1998), redactat de Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea și Pompiliu Teodor, includea capitole de cel din urmă nume menționat, de reputat cărturar, privind, unul, *Pro Republica Christiana*, cu *Domnia lui Mihai*

Viteazul, <Țările Române> *între otomani și imperiali*, iar altul, *Monarhia feudală (1601–1716)*, cu subcapitolul istorico-cultural *Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice*. Conformându-se unor „repere didacticiste observate", Ion Bulei, în *Scurtă istorie a* românilor (București, 1997), admitea „Evul Mediu lung". Florin Constantiniu, cu *O istorie sinceră a poporului român* (București, 1997), considera, fie și fără explicită menționare, un Ev Mediu „lung", acoperitor și de secolul al XVII-lea, până spre 1716, *Țările Române și „descreșterea puterii otomane*, înainte de *Absolutismul luminat* de secol XVIII. O atare *istorie sinceră* se presupunea, spre „a se vedea astfel", cu *Istoria Românilor. De la origini până în zilele noastre* (București, 1992), „dată întâi în exil", de Vlad Georgescu, și punând „în chestiune", sub titlul de parte a II-a, *Evul de Mijloc* (sec. XIV–1716), „feudalismul românesc", statutul internațional și politica externă „dusă" de domnii Țărilor, civilizația medievală sub chip de *Bizanț după Bizanț*. Mai din aproape conectat la cursul nou al istoriografiei române și străine, implicându-se adeseori în dezbateri de profil, Ioan-Aurel Pop, în *Scurtă istorie a românilor* (București, 2018, 2023), releva consecutivitatea tematică pentru *Lumea Evului Mediu, Domnia lui Mihai Viteazul (1593–1601)*, și *Secolul al XVII-lea de la Mihai Viteazul la Fanarioți și Habsburgi*, cu rostuirea „despărțitoare de epoci" a viteazului unificator de Țări. Din evidenta prioritară perspectivă „transilvană", Ovidiu Pecican aprecia momentul *1690* ca „despărțitor" al tematicii celor două volume de *Istoria Românilor* (Cluj-Napoca, 2010–2011), cu plus de argumentare a ceea ce „se despărțea" prin *instaurarea dominației habsburgice* asupra Principatului, *Unirea religioasă* de la *1697–1700* ori simbolistica „*Istoriei ieroglifice*", relevând „aflarea" *Moldovei și Țării Românești între cele trei imperii*. Se înregistrau, așadar, disonanțe cronotopice la nivelul „micro-sintezei" de istorie românească. Era ceea ce confirmau și tot „micro-sinteze" datorate unor istorici străini, precum, selectiv exemplificabil, *Istoria Românilor* (Iași, 1998, trad. din franceză de Liliana Buruiană, cu *Prefață* de Al. Zub), de Catherine Durandin, din mediul francez de *istorie culturală* și pentru care secolele XVI și XVII au reflectat *Rezistență și filiații europene. Ortodoxie, reformă și contrareformă*, dar și *Experiențe ale modernității*; Keith Hitchins, cu preocupări comparabile, ca anvergură, cu cele ale lui R. W. Seton-Watson de prin anii 1930 „pe teme românești", acoperea, intitulativ, ca *Între Est și Vest, din secolul al XIV-lea până în 1774*, capitolul II, conținut de a sa *Scurtă istorie a României* (Iași/București, 2015), însă prezentând o succesiune de subcapitole de o anumită semantică istoriografică, *O cultură medievală, Secolul al XVII-lea* și *Drumul spre modernitate*, sugestiv orientată: „Pe parcursul secolului al XVII-lea, scriitorii și intelectualii din Principate s-au îndepărtat treptat de bazele medievale ale culturii lor, pe măsură ce au asimilat influențe noi, unele provenind din surse tradiționale, în vreme ce multe altele aveau origini occidentale. Curentele disparate care se formaseră mai devreme s-au contopit în a doua jumătate a secolului, dezvăluind faptul că populația educată îmbrățișa ideile moderne despre lume, despre locul său în ea și despre țelurile supreme ale creativității omului. Așadar, secolul al XVII-lea a marcat o criză a conștiinței în rândul elitelor clerice și laice, fără legătură cu haosul politic și economic care îi chinuia pe domnitori și pe boieri. Erau cu toții asaltați de noile

curente intelectuale și culturale ce emanau din Vest, de laicizarea culturii, de ideile noi despre scopul istoriei și al literaturii și de înlocuirea slavonei cu româna ca limbă a amândurora <domenii> și, din ce în ce mai mult, a Bisericii".

Multe așteptări s-au legat de noul tratat academic, intitulat *Istoria românilor*, pentru „lămurirea trecerii de la medieval la modern". Ca orice mare sinteză istorică „produsă de colectiv de autori", și tratatul, din mai ales motive coordonative de evitare a discordanțelor interpretative între contributorii la a sa realizare, s-a conformat unei linii discursive moderate, fără măcar atingeri de esența problemelor ori aspectelor controversate; acea linie, cu inerente „luciri" de mediocritate, vădind punerea în reală dificultate a specialiștilor cu vervă „de idei" sau „de condei", s-a impus și spre a se atenua „diferențele generaționiste" din „colectivul de autori", unii încă „nostalgici" ai gloriei sub gir politic de care s-a acoperit „primul tratat", de la 1960–1964, alții porniți „să repare" momentul eșuant de prin 1980 și puțin „mai tineri" animați ori nu de „datoria" realizării marii opere istoriografice respirante de deplină libertate „de cuget și simțiri". Situația „s-a păstrat" și la ocazia ediției a doua a tratatului, deoarece, contrar dezideratului îndeosebi al unor noi colaboratori de a-l „revizui și adăugi" substanțial, a precumpănit, cum explica Dan Berindei, *de facto* coordonator general al sintezei, considerentul „contractual" al respectării structurilor tematice ale volumelor și a primatului auctorial asupra textelor conținute de prima ediție a „marii opere". S-a „revizuit și adăugit" totuși, cât și unde s-a putut, cu semnificativ rezultat. În *Cuvânt înainte*, pentru volumul IV de primă ediție, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor"* (București, 2001), Ștefan Ștefănescu, coordonator, alături de Camil Mureșanu, semnala că „tratarea" privește „evoluția societății românești de la mijlocul secolului al XIV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea", cu relevarea „trăsăturilor comune ale istoriei românești și ale celei universale", a „caracteristicii" date de „existența într-o proporție însemnată a țărănimii libere", cu rol principal „în creația spirituală și în apărarea țării", poporul român, „majoritar" din țărani, „creând o cultură originală, impresionantă prin vigoarea ei, cu o largă difuzare în spațiul geografic înconjurător sau mai dezvoltat". Din *Cuvânt înainte la ediția a II-a*, răzbate străveziu stilul lui Camil Mureșanu, cu deschidere spre noutate istoriografică, învederată și prin revizuirile de Ioan-Aurel Pop, nou coordonator, asupra unor părți considerabile ale cuprinsului volumului, nu însă și privind *Războiul cel lung*, altfel spus *faptele* lui Mihai Viteazul; spirit de deschidere nouă istoriografică vădesc textele lui Tudor Teoteoi despre *Creația populară* și *Creația cultă în spațiul extracarpatic*, din secolele XIV–XVI, cu referiri speciale asupra *latinismului etnic și slavonismului cultural, literaturii religioase, juridice și istorice, începuturilor scrisului în limba română*; de asemenea, textul, de Camil Mureșanu și Ioan-Aurel Pop, privind *Creația cultă în Transilvania*, sau cel de V. Vătășianu, încă bine valabil istoriografic, despre *Arta* acelor secole; se răsfrângea, în textele despre *Cultura* din ultima parte a secolului al XVI-lea, măcar impresia că „tratarea" de Ioan-Aurel Pop a *Războiului cel lung*, cu *momentul Mihai Viteazul* și consecințele sale ar fi conferit un plus de claritate decurgerii *tematicii* volumului IV spre cea a următorului de mare sinteză istorică; cuvintele lui Tudor Teoteoi relative la presupunerea *politicii* cu mai ales *creația cultă* de prin ultima parte de amintit

secol întreţin acea impresie: „Creaţia politică a celor două state româneşti extracarpatice a reprezentat un semnal pozitiv dat şi creaţiei culturale, cu autori şi perioade de elaborate din ce în ce mai bine precizate, chiar dacă anonimatul propriu lumii medievale a continuat să-şi pună amprenta asupra procesului de răspândire a producţiei culturale ... Trecerea de la limba culturii la limba populară reprezintă un fenomen general european, la care s-a raliat cu oarecare întârziere, şi lumea medievală românească".

Volumul V, *O epocă de înnoiri în spirit european, 1601–1711/1716*, coordonat la prima ediţie (2003) de Virgil Cândea, pentru cea de a doua (2012), şi de Constantin Rezachevici şi Nicolae Edroiu, a fost structurat tematic în trei mari părţi: I. *Viaţa politică de la Mihai Viteazul la Fanarioţi*, II. *Structuri economico-sociale şi instituţionale*, III. *Cultura şi arta*; cea dintâi parte apare deschisă cu un capitol, *Situaţia internaţională. Evoluţii sociale şi politico-militare euroasiatice, interacţiunea cu spaţiul românesc*, realizat de Constantin Rezachevici „în două ape", *Europa Apuseană de la hegemonia spaniolă (1559–1659) la cea franceză (1659–1713)* şi *Europa Centrală şi Răsăriteană, de la Liga Creştină (1593–1606) la Liga Sfântă (1684–1699)*; surprinde, din cuprinsul volumului, „desprinderea" de un atare capitol şi „ducerea" spre cel

de-al şaptelea al părţii a doua în cazul temei revenite redacţional lui Mihai Maxim, *Ţările Române şi Imperiul Otoman*; încolo, capitolele privind *Viaţa politică* din Ţara Românească şi Moldova au fost elaborate de C. Rezachevici, cele despre *Principatul Transilvania în vremea Rákóczeştilor* şi *Transilvania în timpul lui Mihail I Apafi* revenind elaborativ Susanei Andea şi lui Avram Andea; în partea a doua a volumului, C. Rezachevici, cu precumpănire, Constantin Şerban şi Ştefan Olteanu au asumat redacţional capitolele despre *Populaţie şi societate, structuri sociale şi instituţii*, pentru Ţara Românească şi Moldova, iar Nicolae Edroiu şi Susana Andea au „tratat", relativ la Transilvania, cam aceleaşi teme; într-un capitol distinct, Constantin Bălan a relevat *instituţia ecleziastică* şi *credinţa ortodoxă* din „ţările extracarpatice", iar Avram Andea s-a referit la *Biserica românilor ardeleni* şi *Unirea religioasă cu Roma.* De remarcat redarea ordonată, cu bun control de date, nume şi noţiuni, a mai tot ceea ce a ţinut de tematica primelor părţi ale volumului. Suscită însă observaţii abordarea cam „bilanţieră" – *învăţământul, tiparul, bibliotecile, literatura juridică, literatura religioasă, istoriografia, literatura* –, de Constantin Bălan, pentru Ţara Românească şi Moldova, iar de Ovidiu Mureşan şi Andrei Magyari în cazul Transilvaniei, a *Culturii* dintr-o *epocă* de „înflorire" a acesteia; în evident contrast, se revelă *Arta*, în nuanţatele comentarii de Tereza Sinigalia şi Marius Porumb. Ar fi multe, fără îndoială, de observat critic şi de evidenţiat valoric dintr-un volum foarte „corpolent" de tratat academic. De reţinut ar fi, aici, că, la nivelul istoriografiei noastre, atestat de respectivul volum, nu se relevă consemnul specialiştilor asupra „prelungirilor" de Ev Mediu şi a „începuturilor" de Modernitate din *epoca* acoperitoare de întregul secol XVII şi de începutul celui următor. *Prefaţa* la ediţia a doua a volumului, de Nicolae Edroiu şi Constantin Rezachevici, nu „trădează" vreo sesizare asupra discrepanţelor interpretative din intact-rămasele de prin cea dintâi a aceluiaşi, *Cuvânt-înainte*, de Virgil Cândea, şi

Introducere, de C. Rezachevici; nota Virgil Cândea: „Secolul al XVII-lea al Istoriei românilor a fost foarte diferit apreciat în istoriografia noastră, ca perioadă de sfârșit a evului mediu, ca preludiu al epocii moderne, sau, mai comod, ca perioadă de tranziție între aceste două epoci. «Cu anul 1633–1634 încheiem noi istoria medie a poporului român», declara în sinteza sa A.D. Xenopol, anunțând trecerea spre o perioadă dificilă «răscumpărată prin adierea unui vânt nou, acela al trezirei românești». Pentru Nicolae Iorga însă, chiar veacul al XVI-lea putea fi definit ca «un secol de istorie modernă față de evul mediu ce fusese până atunci». Încercarea marelui cărturar de a racorda cronologia istoriei românești la cea europeană ar fi reușit negreșit încă din secolul trecut, dar a fost împiedicată câteva decenii de dirigismul ideologic al perioadei totalitare ... În sintezele și studiile de istoria românilor anterioare anului 1989, epoca modernă a trecutului nostru începea abia în 1821, cu răscoala lui Tudor Vladimirescu ...; potrivit acestei periodizări, românii făceau parte dintre popoarele europene rămase în evul mediu aproape un mileniu (de la sfârșitul secolului al IX-lea). Viziune falsă, dezmințită de realitate. Cercetările de istoria mentalităților demonstrau că opera intelectualilor, principalii agenți ai modernizării era în plină desfășurare în secolul al XVII-lea, prin inovație în gândire, atitudini și idealuri care marcau despărțirea de tradiția evului de mijloc ... Răzvan Theodorescu ... a cuprins întreg secolul al XVII-lea în «prima modernizare <sic!> a românilor». Umanismul în varianta creștină a Contrareformei sau cel civic în model venețian, istoriografia întemeiată pe izvoare variate, autohtone și străine, originalele greco-latine, și de prudența impusă de nesiguranța timpurilor, principiile filologice aplicate în traducerile de scrieri biblice și patristice, înlocuirea în cultul religios și în scris a slavonei cu limba română devenită instrument de creație literară, toate acestea sunt achiziții ale secolului al XVII-lea. Diplomația, activitate indispensabilă statelor care nu se pot bizui pe puterea armelor, este reprezentată de profesioniști ..., ca Nicolae Milescu și frații Corbea, ajunși în serviciul țarilor Rusiei. Înnoirile sunt deopotrivă prezente în cabinetele de lucru ale cărturarilor, care își alcătuiesc biblioteci bogate, înzestrate cu opere celebre ale autorilor vechi sau contemporani, cu lexicoane, dicționare diverse și atlase ... Sensul înnoitor și consecințele durabile ale fenomenelor secolului al XVII-lea nu îngăduie, așadar, caracterizarea lui comodă dar insuficientă, ca simplu interval de tranziție între două epoci”.

Un atare pasaj de text, *prefațator*, putea apărea ca edificator „prin mesaj”, chiar de lăudat pentru concentratul de idei ori reflecții istoriografice, îndeosebi specialiștilor din domenii precum *istoria culturii* și *istoria artei*, pretabile nu atât analiticii, cât eseisticii. Opera de cărturar a lui Virgil Cândea prezenta de altfel afinități cu asemenea domenii. Raportat însă la conținutul volumului *prefațat*, același pasaj de text se prezintă ca disonant, altfel spus, ca o prea înalt-sonoră dare de diapazon pentru ansamblul interpretativ de istorici mai ales *medievişti*, colaboratori la respectivul *opus* academic. O interesantă încercare, în cazul lui Virgil Cândea, ar și fi fost aceea a implicării sale și printr-un demers analitic, la o întindere de capitol ori de subcapitol, din cuprinsul volumului. Ca deplin consonant modului ori spiritului prevalent pozitivist de realizare a respectivului volum apare *Introducerea*, de Constantin Rezachevici, cel mai asiduu sau mai consistent implicat scriptic în a-l

și realiza; spre edificare, din *Introducere*, ar fi de reținut, aici, probarea necesității racordului interpretativ-istoriografic la, înainte de toate, textul documentar și narativ „de epocă", încât și „deschiderea" capitolului *Situația internațională...*, primul de același autor, să fie conformă rigorilor studiului pozitivist, cum și vădesc pasajele de text de prin „locurile" menționate: „În lungul interval care începe de la moartea lui Mihai Viteazul și <ține> până la începutul epocii fanariote, izvoarele istorice nu numai că sporesc considerabil cantitativ, dar se diversifică și în parte își schimbă chiar conținutul. În această vreme aflată în zorii trecerii de la Evul Mediu spre Epoca Modernă în istoria românilor, scrisul românesc biruie slavonismul, apar marii cronicari ce lasă mult în urmă tradiția analelor din secolul XVI, instituțiile centrale și locale emit o cantitate mare de izvoare scrise, ctitori de tot felul construiesc sau refac biserici și mănăstiri, lăsând urme durabile în piatra pisaniilor împodobite acum din ce în ce mai mult cu steme de familie. Știința de carte românească se răspândește ... Sporesc însemnările pe vechile cărți de cult și pe manuscrise, și față de secolele trecute aproape că «explodează» numărul relațiilor de călătorie, dovedind interesul străinilor pentru Țările Române. Pe scurt, toate categoriile de izvoare conlucrează la reconstituirea unui tablou al societății vremii cât mai apropiat de realitate, studiul și folosirea lor fiind vitale pentru sinteze ... Secolul al XVII-lea în Europa, un secol de tranziție lentă de la Evul Mediu târziu spre Epoca Modernă, conservator, sub raport material privind mai mult spre trecut, a rămas totuși definitoriu în istoria umanității pentru nașterea statelor (termen folosit chiar din secolul al XVII-lea) moderne în Occident, unde, în același timp, începând din Franța, are loc trecerea de la monarhia autoritară spre cea absolutistă. Rămâne însă un secol controversat, ca toate epocile de tranziție ... Evoluția societății nu a fost uniformă în secolul al XVII-lea nici măcar în cadrul celor două jumătăți, apuseană și răsăriteană, ale Europei ... Dincolo de interese comune și evoluții paralele firești, ca să nu mai vorbim de puntea de legătură cu Occidentul reprezentată de Imperiul Romano-German și de posesiunile Casei de Austria, Europa Centrală și Răsăriteană au problemele lor specifice, deosebite de cele ale jumătății apusene ... Să nu uităm că în veacul al XVII-lea, iar nu în epoca lui Suleiman Magnificul din secolul precedent, Imperiul Otoman atinge limitele maximei sale expansiuni în Europa".

Din volumul V, *O epocă de înnoiri în spirit european*, răzbate mai clar decât de prin cel de-al IV-lea, *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, ambele de nou tratat academic, „rezistența" studiilor recente de *medievistică* față de „îndrăzneala" celor de *modernistică* de a identifica sau considera dacă nu *prima modernitate*, atunci măcar premise ori începuturi de așa ceva ca încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și „legându-se procesual" odată cu decurgerea celui următor și „păşirea" înspre al XVIII-lea. Ce-i drept, cu „instrumentarul specios" al medievisticii se tot evidențiază „noutăți", mai curând spus decât „înnoiri", ale vieții românești, din acel decurs temporal, de la nivelul ei „de sus", al curților domnești, „mediilor" clericale, mitropolitane, episcopale, bisericești și mănăstirești, instituțiilor sau dregătoriilor, boierimii, „învățăturilor", la cel „de mai jos", de negustori, „fruntași orășenești" și meșteșugari înstăriți, doar țărănimii, „fie libere, fie aservite", recunoscându-i-se dăinuirea „condiției sale adânc îndătinate"; au fost sesizate

„noutăți” în actele cancelariilor domnești, de „întocmire, semnătură și aplicare”; în legiuiri și „proceduri de judecată”, cu semne ale „trecerii de la cutumă la pravilă”; în „acte de moșii și sate”, cu mențiuni exprese despre vânzări, cumpărări sau moșteniri învederante de măcar „sentimentul proprietății personale”, dintr-un crescând apetit „latifundiaric” al boierimii, cu habitat „de conac” ori „palațial”, vestimentație „de modă” și corespondență privată; în domeniul fiscului, relevabil ca *sistem*; în, nu la urmă, raportarea Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei la „schimbătoare și complicate împrejurări străine”, cu consecințe serioase asupra fiecărei respective entități statale, Principatul „intracarpatic” ajungând „sub Habsburgi”, iar „țările extracarpatine” tinzând a împărtăși „o soartă comună”, nu însă și „unificatoare”, prin dure implicații ale Turcocrației diminuante, spre începutul de secol XVIII, de „autonomica latitudine” a alianțelor și uniunilor „dinastice” moldo-muntene, încât și „închinările de mănăstiri către Locurile Sfinte” să poarte „însemne” mai ales ale „pohtei patriarhiilor orientale” conformante „costisitor” fiscului otoman și cam puțin ale „pioșeniei domnilor și boierilor”, încă înrădăcinate, însă nu și „înfloritor” consonante, cum nonșalant „oglindește” cartea Marianei Monciu, *Daniile domnilor români pentru creștinii din Imperiul Otoman, secolele XVII–XIX* (Brăila, 2017), unei „tradiționale îndatoriri de moștenire a Bizanțului”. Studiile de certă specialitate, a căror „trecere în revistă” fie și foarte selectivă ar necesita un spațiu redacțional încărcat de „nume de autori și titluri de publicații”, chiar excedent rostuirii comentariului de față, vădesc un intens recurs la text documentar sau narativ „de epocă studiată” și un procedeu discursiv factualic-reconstituitiv, cu mai defel permisibilitate de reflecții speculative, sustenabile ori legitimabile impresiv, prin ele însele. Chiar și în privința *culturii* de îndeosebi secolul al XVII-lea, unul „de aur” al ei, ca românească, se perseverează studios, cu prioritate, asupra detaliilor anamnezice pentru „lămuriri” ale originalității sau paternității manuscriselor, tipăriturilor, zidirilor și creațiilor artistice. Continuitatea sârguincioasă a seriilor mari de *cataloage de manuscrise*, de bibliografii de *carte veche*, a edițiilor critice, după rigori filologice și istorice, de *cronici, cronografe, pravile, scrieturi* religioase și laice, a colecțiilor documentare etc., asigură temeiuri, dar și oferă orientări ori „sugestii” studiilor care, mai și încercate de dezideratul „ineditului arhivalic”, tind spre o prioritară aflare a adevărului „în detaliu”; instrumente „de lucru”, de felul bibliografiilor, dicționarelor și enciclopediilor îmbie parcă, prin însăși menirea lor, către „normativul” atotcuprinzătoarei „informări” pentru demararea elaborării textelor de specialitate; de reală utilitate pentru relevarea *culturii scrise* din mai ales secolul al XVII-lea pot fi *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană – secolele XVII–XIX* (București, 1985), de Cornelia Papacostea-Danielopolu și Lidia Demény, *Repertoriul tipografilor, gravorilor, patronilor, editorilor, cărților românești, 1508–1830* (Sibiu, 2008), coordonat de Eva Mârza, *Carte și tipar în Țara* Moldovei (Iași, 2010), de Elena Chiaburu, volumele *Lumina cărții la români – secolele XIV–XIX* (București/Brăila, 2018), de Andrei și Valentina Eșanu, *Din istoria cărții și a tiparului românesc* (Brăila, 2019), de Doru Bădără, *Scris, scriitură, text în Țările Române – secolele XV–XVIII* (Suceava, 2020), *Lucrurile și cuvintele. Obiecte ale cotidianului în Țările Române* (Suceava, 2024),

ultimele două menționate fiind „îngrijite" de Monica Bejan, fiecare cu un cuvânt-înainte de Maria Magdalena Székely, etc.; asemenea publicații, sugestiv ori selectiv invocate dintre foarte multe altele, rezultă, fie de pe urma eforturilor individuale de cercetare, fie în consecința simpozioanelor și dezbaterilor de specialitate; se confirmă, prin ce se scrie și se dezbate între specialiști, vigoarea orientativă și argumentativă a unor cărți sau volume devenibile *clasice*, precum *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965), de P. P. Panaitescu, și „replica filologică" *Originile scrisului în limba română* (București, 1985), de Ion Gheție și Alexandru Mareș, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori – sec. XV–XVII* (București, 1997), de Ștefan Andreescu, un studiu al acestuia, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, din „Revue Roumaine d'Histoire" (XII, 6, 1975, p. 1017–1035), presupunându-se comparativ valoric sau profesional implicativ cu cel al „înaintașului său", Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, „găzduit" de revista „Studii și Materiale de Istorie Medie" (vol. V, 1962, p. 195–255); se observă însă, tot între specialiști, și noua tendință de *studii culturale* care, fără „lăsarea în urmă" a rezultatelor cercetărilor „de manieră tradițională", scrutează un tot mai extins spectru tematic, spre exemplificare fiind luminoasa carte a Violetei Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea* (București, 2008), sau cele de Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII* (Timișoara, 2003), sau de Ovidiu Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri de război în sec. XV–XVI* (Târgoviște, 2014) etc.; în spectrul *studiilor culturale*, se tot multiplică nuanțele interpretative asupra secolului al XVII-lea ca „de strictă ortodoxie", cum vădesc, prin comparație chiar cu „îngrijitul" de Vasile V. Munteanu, în 2003, volum de *studii și articole de istorie* ale lui Al. Elian, sub genericul titlu *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, cărțile *Sentimentul religios la români – secolele XVII–XX* (Cluj-Napoca, 1997), de Doru Radosav, și *Între două lumi. Monahismul ortodox și modernitatea* (București, 2024), de Mirel Bănică; o privire de ansamblu oferă cartea Cătălinei Chelcu, *Cultură scrisă în limba română în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea. Contribuții* (Iași, 2016).

În concluzie, studiile de *medievistică* privind îndeosebi secolul al XVII-lea se prezintă ca „o formațiune compactă", fără risc previzibil de „masă critică" ce i-ar putea-o provoca numai confruntarea cu „altă formațiune", comparabilă prin contrapunere ei, survenantă dinspre *modernistică*. Or, studiile de istorie modernă își cam tot vădesc de vreo patru-cinci decenii încoace „respectul" pentru prima delimitare a epocii de a lor referențialitate ca de pe la mijlocul, chiar înspre sfârșitul de secol XVIII. Figurativ vorbind, cele două mari „formațiuni" nu dau încă semne de tensionată „apropiere" ca și cum ar fi „noroase", încât, la confruntare, să provoace „fulgere și tunete pe mult tulburata boltă a lor de sus". Cu atât mai puțin ar putea da semne de tensionată „apropiere" ca între două „plăci tectonice" a căror coliziune să provoace reconfigurarea „reliefului" unde s-ar întâmpla așa ceva, ceea ce, în cazul istoriografic al secolului XVII, ar semnifica un nou „spectru tematic" sau o nouă perspectivă asupra „înțelesurilor" temporalității lui de „parte" a istoriei românilor. Iar ca interesant de reținut aici, o comparabilă „distanță" cu cea dintre studiile recente de *medievistică* și cele concomitente de *modernistică* o vădește, pe seama secolului

al XVII-lea și a începutului de secol XVIII, și *istoria literaturii române vechi* față de *istoria literaturii române moderne*; poate că și de aceea o parte însemnată de secol XVIII nu e prea acoperită de didactica universitară istorică sau de cea istorico-literară. Pentru *istoria artei* și *istoria filosofiei*, nota, cu respectiv specific domenial, analitică, eseistică și conceptuală, cum atestă recent și *Istoria filosofiei românești* (București, 2018), coordonată cam protocronistic de Alexandru Surdu, Dragoș Popescu și Ștefan-Dominic Georgescu, nu prezintă „asperități frontaliere" între relevarea a ceea ce „gânditor sau creativ-artistic" a ținut de medieval ori de modern. În notă eseistică „s-a îndrăznit", e drept, prin texte de sensibilă elevație intelectuală, să fie evidențiate „note" ori „semne" moderne și în literatura sau istoriografia de secol XVII și de început de cel următor, de invocat exemplificativ, pentru așa ceva, fiind cărțile *Universul literaturii române vechi* (Cluj-Napoca, 1994), de Doina Curticăpeanu, *Miron Costin. Permanențe ale mentalității românești. Moralism. Origini. Poezie* (Iași, 1995), de Elvira Sorohan, *Cronicarii, adevărul și puterea. Istorie și ideologie în cronistica moldovenească a secolului al XVII-lea* (București, 2013), de Nadia Manea, etc. Laurențiu Vlad, în *Istorii românești ale ideii de „Europa", secolele XVII–XXI* (București, 2021), sesiza *imagini, note, reflecții* și la „cronicarii români", ca asimilante tematicii cărții sale. Rigorile *medievisticii* se mențin însă cu strășnicie, încât să se admită, în loc de „reconsiderare a marilor epoci", segmentări de temporalitate, cum ar fi a doua jumătate a secolului al XVI-lea, secolul al XVII-lea și începutul celui următor, defel întâmplător survenind titlul selecției de texte sub titlul *Un veac de aur în Moldova (1643–1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi* (Chișinău, 1996), de Pavel Balmuș. „Surprize", unele senzaționale, din urmarea acelor rigori, survin dinspre studiile filologico-istorice asupra cronisticii; N. A. Ursu, în aleasă speță, a inclus, cu anumită semnificație, volumului său de *Contribuții la istoria literaturii române* (Iași, 1997), studiul „de caz" *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă, opera lui Simion Dascălu*, „dat" inițial „Anuarului Institutului... «A.D. Xenopol» din Iași"; același acribios lingvist și istoric de literatură *veche* a cam șocat „lumea" specialiștilor cu studiul prevalent filologic *Paternitatea Istoriei Țărâi Rumânești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino* (Iași, 2009); un serios impact profesional l-au mai avut și „lămuririle" sale asupra unor texte de Nicolae Milescu Spătarul, Dosoftei etc. Au și ajuns să dea semne de descumpănire încercările mai noi de sinteze de *istoria literaturii române vechi* sau de *istoria marii cronistici românești*.

Pare să se tot aștepte rezultate „definitive" dinspre studiile speciale, întreprinse de filologi și de istorici cu metodă și în spirit pozitivist, spre „a se da dezlegare" interferențelor analitice și tematice de *medievistică* și de *modernistică* asupra secolului al XVII-lea românesc. Poate de aceea cuvintele lui Pompiliu Teodor din senioriala sa *Introducere în istoria istoriografiei din România* (Cluj-Napoca, f.a.), conectate, după propria-i mărturisire, „opiniilor" expuse de Virgil Cândea și Al. Duțu, în sensul că „secolul al XVII-lea a cunoscut afirmarea unei istoriografii care este străbătută de un nou spirit ..., istoriile acestui veac de afirmare a lumii moderne reprezentând indubitabil pasul înainte spre istoriografia <pre>iluministă", oricât de „mobilizatoare" profesional, au rămas cam „suspendate", fără efect notabil asupra

specialiștilor de „mai nouă generație”. Mai sunt, în percepțiile ori așteptările acestora, încă mult sau multe „de chestionat” spre a fi „lămurite diverse aspecte” ținând de strictă temporalitate istorică și de adecvat spirit al acesteia, cum caută să probeze și Ovidiu Pecican, senior cu fața către *Poarta leilor*, prin volumul său *Românii, stigmat etnic, patrii imaginare – o căutare istorică* (București, 2022); un *dicționar biografic, Evul Mediu românesc* (București, 2010), coordonat de Vasile Mărculeț, a fost receptat fără punctuală reactivitate recenzentă dinspre specialiști, cu totul altfel însă putând sta „lucrurile” asupra vreunei noi sinteze istoriografice sau parțială încercare de așa ceva. Deocamdată, studiile de specialitate par să se complacă perceperii ori relevării *spiritului* de fiecare secol, XVI, XVII, XVIII și XIX, cel de-al XX-lea și chiar cel de început al mileniului III impunându-le, din mai ales considerente ideologice, percepții ori relevanțe foarte fragmentare, ținând de „interbelic”, „războiul rece”, „postcomunism”, „postmodernism” etc. Pentru asemenea studii raportarea la „mari epoci” aproape că nu mai contează, iar implicit, nici *sinteza istorică*. Și totuși, dacă nu *sinteza* ca atare, atunci măcar scrutarea perspectivei de anvergura ei asupra oricărei considerabile temporalități istorice și-ar avea deplină rostuire. Motivul ar fi că numai din lămurită perspectivă asupra temporalității pot fi relevate „înțelesurile” întregului ori ale „aspectelor” vreunui secol ori altul de istorie românească. Or, la atare perspectivă se poate ajunge cu prioritate prin *lectură*, de preferat comparatistă, a textelor de *istorie a literaturii române vechi* și de *cronistică* semnificând *începuturile istoriografiei române*, fiindcă Modernitatea timpurie, și „la noi”, și-a avut oglindiri de sine deopotrivă *literare* și *istoriografice*. Iar că *lectura* suscită eseistica, o așa „întâmplare” nu prejudiciază prin nimic cunoașterii, ci, dimpotrivă, o învigorează. Spre edificare, în superbu-i eseu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea* (București, 1996), Daniel Barbu identifica „semne” anterioare anului 1700 pentru *naşterea duratei istorice* și „pasul” *de la sfârșitul timpurilor de medievalitate* înspre cele *de modernitate*, notând expres că „lucrurile păreau să indice o preeminență a semnelor religioase ..., evacuarea mentalității medievale fiind însoțită, în mod curios, de o scriitură puternic marcată de limbajul teologiei. Dar să nu ne lăsăm induși în eroare de retorică. Cultura românească a secolului al XVII-lea pornise fără rețineri, chiar cu prețul sacrificării temei creștine a libertății, în căutarea timpului istoric, a duratei ce nu se mai varsă în eternitate”.

THE EARLY ROMANIAN MODERNITY – HISTORIOGRAPHICAL REFLECTIONS

(Abstract)

A long historiographical debate still concerns the beginnings and the meanings of the Modernity for the Romanian History. As it is well known, for the European History the beginnings of the Modern Age are considered as revealed by the Renaissance, the Reforme, and the extension of the horizon of the Western

Civilization owing to the great geographical discoveries. Within those times, Constantinople was conquered by the Ottomans, an event with very tough consequences over the Eastern Europe, especially over the Byzantine-Slavonic part of the Christianity. A particular case, within that conservative part of Europe, was represented by the Romanians, a people both Latin through language and ancient origins, and Orthodox as Religion. The signs of the Modern Times, for the Romanian History, especially for the cultural dimension of that, as starting with the middle of the 16th Century, more clearly through the 17th Century. The classic Romanian historiography, with A. D. Xenopol and N. Iorga, admitted that starting of those signs within the national Past. According to a "Marxist thesis", that starting was imposed for the middle of the 19th Century, and concessievly only for the late of the 18th Century. After the year 1989, a definite consent among the Scholars concerning the beginnings of the Modern Age for the Romanian History seems as still not happened. Even for such a reason, a new lecture over the "question" could be of not little professional interest.

UN RAPORT NEOBIȘNUIT DESPRE PRINCIPATELE ROMÂNE LA 1878

LIA BRAD CHISACOF

***Key-words*:** Emanuel Louis Blutte consular agent in Bucharest (1826–1834), Russian occupation, *Projects of reform of the institutions of the Principalities* (Regulamentele Organice), Prince Mihail Sturdza (1794–1884), Prince Alexandru Ghica (1796–1862), Frederick James Lamb, Viscount of Melbourne (1782–1853), Viscount John Posonby (1770–1855).

Poate primul motiv pentru care am compus acest articol e acela că documentele legate de misiunea în Principatele Române a agentului consular Blutte nu se regăsesc printre copiile microfilmate de la Arhivele Naționale ale României. Al doilea, greu ca pondere, este prezența acestui consul în istoriografia română. Nu în ultimul rând, articolul de față se scrie pentru că studierea atentă a documentelor legate de Blutte ne-a revelat un fapt destul de semnificativ: corespondența rezultată din misiunea sa în spațiul românesc a avut, din motive pe care le prezumăm și despre care vom vorbi la sfârșitul articolului de față, un efect în timp mai mare decât cel firesc din punct de vedere instituțional (este vorba despre Foreign Office).

Să luăm așadar pe rând argumentele expuse mai sus începând însă cu o prezentare a lui Emanuel Louis Blutte. El a funcționat la ambasada britanică de la Constantinopol începând cu 1824[1].

La 12 mai 1824 lui Blutte i se aducea la cunoștință că era numit la ambasada de la Constantinopol[2]. El își începea misiunea la București în 1826[3], nicidecum în1830, funcționând eventual înainte de o numire oficială[4]. La 8 iulie 1828 i se trimiteau instrucțiuni[5] din partea ministrului de Externe George Hamilton-Gordon, Lordul Aberdeen[6] în sensul că misiunea sa era aceea de a trimite mai departe către

[1] Dintr-o scrisoare a ministerului datată 21 februarie 1824 și adresată către Iovick Hamilton vedem că lui Blutte i se cerea să explice motivul retragerii din acest post. Vezi Arhivele Nationale ale Marii Britanii, FO 78/126, f.1, r-v.

[2] Urma să ajungă acolo cu vasul Medina pe care se îmbarca de la Lisabona. Se presupune că a ajuns cu bine acolo de vreme ce Foreign Office-ul îi răspunde la 23 decembrie 1824 în numele lordului Canning (vezi mai jos nota 7) care își exprimă satisfacția cu care a citit depeșele sale în care a găsit „rapoartele clare și interesante pe care le conține". Vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 78/126, f.2, r-v.

[3] La 5 mai 1826 scria deja de la București, vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 352/12(part2), dosarul 6.

[4] Vezi Sorin Aparaschivei, *Serviciul britanic de informații în România (1916–1950),* Editura Militară, București, 2020, p.17–18.

[5] Vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 78/171, f.1r-v.

[6] George Hamilton-Gordon, al patrulea Conte de Aberdeen (1784–1860). Ministru de Externe (1828–1830;1846–1848) și prim-ministru al Marii Britanii (1852–1855).

Londra corespondența sosită la București a ambasadorilor britanici de la de la Sankt Petersburg și Constantinopol[7].

În capitala Țării Românești Blutte avea să-și găsească sfârșitul în 1834, cândva după 26 septembrie când trimite ultima scrisoare[8]. De fapt din documentele de arhivă reiese că la 11 septembrie 1834 un anume J. Backhouse[9] scria în numele lui Blutte, introducându-l pe George Bell[10], căruia ruga să i se asigure protecția[11] pentru a înființa o casă de comerț la Galați. La 17 noiembrie 1834 Robert Gilmore Colquhoun, cel care venea în locul lăsat liber de Blutte, își primea numirea regelui său la București[12] prin Vicontele Palmerston[13].

În istoriografia română Blutte apare prima dată la Ioan C. Filitti, interesat de Regulamentele Organice[14] la redactarea cărora Blutte fusese martor, care îl caracterizează în tușe puțin măgulitoare[15]: *Din rapoartele lui Blutte se vede că inteligența sa era mărginită. Nu pătrundea rostul evenimentelor ce se petreceau sub ochii lui. Nu se bucura de multă autoritate față de fruntașii români sau ruși din Principate și, om simplu, se pare nici nu venea prea des în contact cu ei, deși, spre deosebire de colegii lui, aproape nu părăsi Bucureștii. Era lipsit astfel de multe mijloace de informație și rapoartele lui se resimt de nepregătirea acestui agent pentru un mediu de intrigi în care nu se putea descurca decât o pătrundere fină de*

[7] Ambasador la Constantinopol era la acea dată Strattford Canning, prim viconte Stratford de Redcliffe (1786–1880) diplomat și membru de parlament, rudă cu prim-ministrul George Canning. În 1812 ca chargé d'affaires în lipsa ambasadorului între anii 1809–1812 acesta a fost consilier al rușilor pentru semnarea Tratatului de la București. Trimis extraordinar în SUA între 1820 și 1824, ambasador la Constantinopol între 1825–1828 și apoi între 1842 și 1858.

[8] Vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666/ *Correspondence respecting the organization of the Danubian Principalities, 1828–1836.*

[9] Care nu se regăsește în listele diplomaților englezi, dar este menționat ca funcționar al Foreign Office-ul în 1838 în Emine Zeytinli, *A British Merchant in Turkey: Freeman of the Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795–1868*, consultat pe https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060838/ZeytinliFullPaper2018.pdf

[10] George Bell, un negustor din Scoția legat de diplomatul David Urquhart (Vezi Arif Uğur Gülsaran, *The role of David Urquhart within the framework of the Ottoman-British relations during 19th century*, Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of History, Yeditepe University, October 2020, p. 33).

[11] „every assistance and Protection which as a British subject engaged in Commercial Pursuits in the Turkish Dominions he may at any time require". Vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 78/242 f. 5v.

[12] Vezi Arhivele Naționale ale Marii Britanii„ FO 78/242, f. 10r-v. Colquhoun (1803–1870) era scoțian. La București a devenit în 1837 consul general, iar în 1851 agent și consul general. În 1854 a funcționat și în Bosnia, pentru ca să își încheie cariera în Egipt, unde a funcționat între 1859–1865.

[13] Henry John Temple, al treilea Viconte Palmerston (1784–1865) cunoscut îndeobște ca Lordul Palmerston, ministru de Externe britanic între 1830–1834, 1835–1841 și 1846–1851, ministru de Interne în 1852 și prim-ministru între 1855–1858 și 1859, până la moarte, în 1865.

[14] *Les principautés roumaines sous l'occupation russe, 1828–1834: le règlement organique: étude de droit public et d'histoire diplomatique*, Impr. de l'Indépendance Roumaine, 1904 și versiunea românească *Principatele Române, de la 1828 la 1834: ocupația rusească şi Regulamentul organic*, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina", I. E. Torouțiu, 1934.

[15] Vezi Ioan C. Filitti, *Corespondenta consulilor englezi din Principate (1828–1836),* 1916, p 2. Extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Sectiunii Istorice". Seria II, Tom. XXXVIII, no. 18, p. 839–920.

care era lipsit. El culege fără discernământ toate zvonurile şi le transmite pe dată guvernului său pentru a le desminți a doua zi și a le transmite rușilor o ură neîmpăcată și tenacitatea lui în a raporta cele mai slabe speranțe, curând spulberate, de evacuare a Principatelor nu sunt egalate decât prin conştinciozitatea cu care dă seamă de vexațiunile ce îndură supușii englezi din Principate, mai ales ionieni.

Contrazicându-l pe Filitti[16], căci reiese chiar că Blutte avea o reședință în teritoriu, ceea ce implica legătura cu oamenii locului, fapt ce îl transforma pe consul într-un străin sensibil la chestiunile românești, Nicolae Iorga scria despre popasul făcut de britanic pe Valea Teleajenului. Din păcate nu știm nimic despre o presupusă carte scrisă în franceză de Blutte despre români: *Presenţa în localitate, la 1833, a consulului englez Blutte, care, în casele chiar ale polcovnicului Panca, atât de adeseori pomenit în actele noastre, deci în locuinţa mea de azi şi lângă aceia unde „misionarele" se pregătesc pentru o viaţă de cultură activă şi de moralitate sfătuitoare, se lămurea asupra ţării prin convorbirile lui cu maiorul Constantin Gheorghe Filipescu de la Drajna de Jos, cu „tânărul plin de sentimente liberale" Stamati Zamora şi cu dascălul local, la lecţiile căruia asista, Gherasim sau I. G. Gorjan, traducătorul Halimalei şi editorul, mai târziu, de calendare. Un fiu adoptiv al lui Blutte, probabil un copil din flori, era încredinţat şcolii care era să aibă de profesor şi pe învăţatul latinist ardelean David Almăşanu. În aceste împrejurări, discutând până la ziuă, a scris străinul înţelegător de rosturile noastre acea carte franceză, atât de călduroasă pentru prezentul şi viitorul nostru, din care Gorjan, căruia-i fusese încredinţată, a salvat numai frumoasa prefaţă.*

În opinia lui Paul Cernovodeanu, Blutte s-ar fi remarcat mai ales printr-un *partie pris* filo-turc și o ură fățișă la adresa rușilor, serviciul său în Principate coincizând cu ocupația rusească din 1828–1835[17].

Constantin Ardeleanu folosește datele consemnate de Blutte în legătură cu comunitățile de emigranți din porturile dunărene[18].

Sorin Aparaschivei este cel care îl menționează pe Blutte, presupunând că a funcționat la București din 1828 înainte de numirea sa oficială, în fapt înainte de o eventuală recunoaștere a Porții. Avem, așa cum menționam mai sus, documentele care atestă că Blutte era primit de domul Valahiei încă din 1826.

Recent Cristian Ploscaru a valorificat într-un inspirat context comparat[19] selecția corespondenței lui Blutte care își găsește în sfârșit utilitatea meritată în istoriografia română.

---

[16] Vezi Nicolae Iorga, *Documente de pe Valea Teleajănului* publicate cu o introducere, Vălenii de Munte, 1925.

[17] Vezi Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878),* Editura Dacia, Cluj-Napoca, p. 58.

[18] Vezi Constantin Ardeleanu, *Foreign migrant communities in the Danubian ports of Brăila and Galați (1829–1914)*, în Olga Katsiardi-Hering și Maria A. Stassinopoulou (eds.), *Across the Danube. Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th–19th C.)*, Editura Brill, Amsterdam, 2016, p. 253–274.

[19] Vezi Cristian Ploscaru, *Politică, reformă și interogații identitare în Moldova (1822–1832)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2022, p. 192, 196, 206–209, 212–213, 216–217, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 229, 230–232, 235 și 255.

Pe Blutte îl găsim în memoriile lui Charles Colville Frankland[20]. Practic, Colville era martor la primirea de către Blutte a scrisorilor și pachetelor de la Sir Henry Wellesley (din 1829 Baron Cowley)[21], ambasadorul britanic la Viena. Deplasarea până la reședința agentului consular britanic din București îi prilejuiește colonelului memorialist observații în legătură cu butcile Bucureștiului, destul de arătoase, dar mânate de moscali, nouă familiari cumva, care însă britanicului îi păreau „ființe ce arătau îngrozitor de anormal, pe jumătate barbare".

Revizitând materialele legate de menționatul agent consular în Arhivele Naționale Britanice de la Kew[22] am remarcat mai multe lucruri. În primul rând corespondența sa se găsește în mult mai multe dosare decât ar putea părea la o simplă căutare a numelui său pe site-ul arhivelor.

Faptul cel mai interesant este, însă, acela că o parte din corespondența lui cu Foreign Office s-a tipărit pentru uzul intern al ministerului în iulie 1878, așadar la mai bine de patruzeci de ani de la dispariția sa și, în mod semnificativ, chiar în timpul Congresului de la Berlin. Titlul publicației de uz intern este *Correspondence Respecting the Organization of the Danubian Principalities*[23] și are 171 de pagini de format mare (21 x 32 cm), însumând un număr de 197 de misive ale lui Blutte, ale Lordului Cowley[24], R. Gordon[25], Strattford Canning[26], F. Lamb[27], Lordului Posonby[28], contelui Strangways[29] ale lui Francis R. Forbes[30] și ale consulului Colquhoun, cuprinse cronologic între 9 mai 1828 și 4 decembrie 1834. Fiind o

[20] Charles Colville Frankland, *Travels to Constantinople in the years 1827 and 1828*, London, Henry Colburn, 1829, p. 32, 35 și 39.

[21] Henry Richard Charles Wellesley, Prim Conte Cowley (1804–1884), a intrat în corpul diplomatic în 1824. În 1845 a devenit ministru plenipotențiar în Imperiul Otoman, iar în 1851 ministru plenipotențiar în Confederația Germană, pentru ca în 1852 să fie numit ambasador la Paris. Numele cu care apare în documentele publicate în 1878 a fost clar modificat față de originalele scrisorilor lui Blutte, Charles Wellesley a devenit conte Cowley doar în 1847, după moartea tatălui său. O parte a memoriilor sale privind misiunea din Franța s-au publicat în 1928 sub titlul *The Paris embassy during the Second Empire. Selections from the papers of Henry Richard Charles Wellesley, first Earl Cowley, ambassador at Paris, 1852–1867*, ed. F.A. Wellesley.

[22] Și anume următoarele șase dosare: Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 352/25B/ 6H,FO352/21A/2K, FO 352/20A/41, FO 881/3666, FO 78/171, FO 78/242, PROB 11/1882/353.

[23] *Correspondence respecting the organization of the Danubian Principalities, 1828–1836*, Printed for the Foreign Office, July 1878 și păstrate la Arhivele Naționale ale Marii Britanii sub cota FO 881/3666.

[24] Vezi mai sus nota 20.

[25] Sir Robert Gordon (1791–1847), secretar de ambasadă în Olanda (1813–1815), Austria (1815–1826), ministru în Brazilia (1826–1828), ambasador în Turcia (1829–1831) și ambasador în Austria (1841–1846).

[26] Vezi mai sus nota 7.

[27] Frederick James Lamb, al treilea Viconte de Melbourne (1782–1853), ambasador britanic la Viena până în 1841, fratele mai mic al prim-ministrului William Lamb.

[28] Vicontele John Posonby (1770–1855), membru în parlament și diplomat cu un scurt stagiu în Insulele Ioniene în 1806, apoi ambasador la Constantinopol (1832–1841) și la Viena (1846–1850).

[29] William Thomas Horner Fox-Strangways, al patrulea conte de Ilchester (1795–1865), sub-secretar de stat pentru afacerile externe între 1835 și 1840 și ministru plenipotențiar în Confederația Germană din 1840 până în 1849.

[30] Francis R. Forbes (1791–1873), secretar de ambasadă în Portugalia (1823–1828), la Viena între 1828–1832, ministru în Saxonia (1832–1858) și în Brazilia (1858–1859).

publicație de uz intern, nu are indice. Sunt cuprinse în această lucrare 5 scrisori din 1828, 27 din 1829, 41 din 1830, 27 din 1831, 31 din 1832, 30 din 1833,18 din 1834, 4 din 1835 și 7 din 1836. Blutte își trimite scrisorile atât la Constantinopol cât, mai ales în ultimii doi ani de viață și serviciu la București, la Viena. Cele două ambasade erau echivalente ca importanță și chiar după vechea logică a departamentelor cel de nord și cel de sud, desființate la 1782, făceau parte din aceeași arie.

Vom rezuma în continuare pe criterii tematice conținutul acestui volum ca să vedem în ce constă informația pe care o conține, încercând să înțelegem de ce nu era uitată în dosarele arhivei Foreign Office-ului, ci reluată decenii bune mai târziu.

Propunem drept cheie de lectură scopul precis al politicii primului ministru al Marii Britanii de la 1878, Benjamin Disraeli, scop urmărit în cadrul Congresului de la Berlin. Caracterizarea succintă a momentului aceluia e că Marea Britanie dorea să se asigure că interesele sale nu erau amenințate de câștigurile Rusiei din cel mai recent război ruso-turc, în special în Mediterana de Est, ceea ce i-ar fi afectat accesul spre India.

Un prim interes al antologiei sunt Regulamentele Organice, al căror text tradus în engleză e reprodus chiar înainte de intrarea lor în vigoare. La 16 aprilie 1830, Blutte anexează textul integral al *Regulamentului Organic* numit *Projects of reform of the institutions of the Principalities*[31].

Blutte urmărește procesul de redactare a acestui act întocmit după model francez, reprezentând un mare progres administrativ și politic, care nu-și avea corespondent în niciunul din imperiile vecine cu Principatele.

Astfel, în scrisoarea de la 6 iulie 1829 [32] Blutte spune că începea redactarea Regulamentului Organic: *Redactarea Constituției acordate Principatelor de către Împăratul Nicolae a fost încredințată unei comisii formate din patru boieri, prezidată de consulul rus Minciaky, dintre care doi sunt numiți de președintele Zeltuchin și doi de către Divan. Se consideră că scopul acestei constituții este acela de a atrage sprijinul boierilor pentru a-și exprima preferința față de o protecție exclusiv rusească în eventualitatea unei intervenții din partea Puterilor Străine în treburile acestor provincii. Îmi permit cu această ocazie să adaug propria mea opinie, și anume că orice pace între cele două părți aflate în conflict nu va reprezenta decât un armistițiu, atât timp cât Principatele vor rămâne la dispoziția uneia dintre aceste părți, pentru a servi drept bază a operațiunilor și aprovizionării lor* [33].

În depeșa din București din 29 ianuarie 1830[34] Blutte arată că unul dintre boierii din comitetul însărcinat cu revizuirea și noua formulare a constituției Principatelor (aceasta este formularea din text) și cu propuneri pentru „mărirea bunăstării" țării, Mihail Sturdza l-a vizitat cu rugămintea să aducă conținutul unei scrisori sigilate cu sigiliu volant la cunoștința lordului Heytesbury[35], ambasadorul

[31] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p.40.

[32] *Ibidem*, p.11.

[33] *Ibidem*.

[34] *Ibidem*, p.31.

[35] William à Court, prim baron de Heytesbury (1779–1860). Diplomat cu stagii în Statele Berbere în 1814, Regatul Neapolelui 1814–1822, Spania (1822–1824), Portugalia (1824–28). Numit în 1828 la St. Petersburg, unde a rămas până în 1832. Între 1844 și 1846 a fost Lord locțiitor al Irlandei.

britanic la St. Petersburg, pe care avusese onoarea să-l cunoască la Iași în 1828, când acela se afla în trecere spre cartierul general rusesc. Blutte scrie: *Profit de această ocazie pentru a-mi îndeplini promisiunea făcută ieri (sper că nu în mod nechibzuit) domnului Mihail Sturdza, cel mai bogat și influent, și unul dintre cei mai inteligenți dintre boierii moldoveni, sau chiar munteni, prin a vă prezenta, Excelenței Voastre...*[36] El arată cum, cu aproximație, la 24 ianuarie 1830 comitetul de șase boieri munteni și tot atâția moldoveni însărcinați de guvernul rus cu remodelarea instituțiilor din Principate... *la sugestia lui Mihail Sturdza, au declarat unanim președintelui Kiseleff, intenția lor de a se adresa împăratului rus un memoriu (în curs de redactare) rugându-l pe majestatea sa să consimtă și să dea bunele lui oficii către o unire a principatelor într-un singur ținut care să fie guvernat independent, cu succesiune ereditară, de un prinț din una dintre dinastiile Europei, după modelul nou formatului regat al Greciei cu condiția ca limba moldovenească să fie singura folosită în actele publice și doar localnicii să fie angajați în funcțiile publice ale statului. Se sugera ca fiul fostului rege al Suediei să fie convins să se plaseze în fruntea noii dinastii și, după modelul regatului Țărilor de Jos, curtea sa să se afle pe rând în fiecare din cele două capitale ale noului regat*.

În depeșa adresată lui Cowley la 5 februarie 1830[37] Blutte arată că repeziciunea cu care Kiseleff s-a pus la dispoziția boierilor și sinceritatea cu care îi îndeamnă în fiecare zi să își termine petiția legată de Regulament „par să indice un fel de interpretare menită a fi aplicată acesteia la St. Petersburgh".

La 9 aprilie 1830[38] Blutte scrie că Kiseleff se duce la Constanța să se întâlnească cu mareșalul Diebitch[39], motiv pentru care comitetul de reformă a constituției e rugat să termine lucrul la timp pentru ca aceasta să-i fie dată mareșalului care, la rândul său, să i-o ducă țarului. Divanului i s-a cerut de către ruși suma de 400 000 de piaștri pentru lemnele de iarnă. Moneda turcă continuă să circule la vechea valoare; dacă ar fi interzisă s-ar crea tulburări economice.

La 23 aprilie 1830 Blutte arăta componența delegației care se ducea la St. Petersburg pentru discuții asupra Regulamentului: Stirbey[40], Villara[41], Bibescu, Asaki și Mihail Sturdza, însoțiți de consulul Minciaky[42].

O altă depeșă a lui Blutte era reprodusă de ambasadorul de la Constantinopol pentru ministrul său în care se anexează protestul adresat lui Kiseleff în legătură cu faptul că în comitetul pentru proiectele de îmbunătățire nu au intrat cei propuși de Obștească Adunare, ci cei propuși de un comitet sub președinția consilierului actual Minciaky, alcătuit din patru boieri, din care doi aleși de el și doi de Divanele Executiv și Judiciar. Se reproduce și răspunsul lui Kiseleff[43]. Blutte nu știa la 22 martie 1830 când se va încheia Regulamentul.

---

[36]Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 31.
[37] *Ibidem*, p. 33.
[38] *Ibidem*, p. 40.
[39] Pe numele său complet Hans Karl Friedrich Anton Conte de Diebitsch și Narten.
[40] Vornicul Barbu Știrbei.
[41] Hatmanul Alexandru Vilara.
[42]Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 43.
[43]*Ibidem*, p. 44–45.

Ambasadorul Heytesbury de la Sankt Petersburg îi răspunde ministrului său la 1 mai 1830 că nu s-ar fi implicat în treburile Principatelor fără aprobarea acestuia. Cu Sturdza *apropae nu se cunoaște, dacă l-a zărit o singură dată, în trecere fiind pe la Iași și i-a fost prezentat drept un „clever man*". Consideră că nu a observat *Nimic remarcabil la el, în afară de acel talent pentru intrigă, care este comun tuturor compatrioților săi. Desigur, nu voi lua în considerare niciuna dintre scrisori până nu voi primi vești de la domnia voastră.*

La 10 mai 1830 Blutte arată în scrisoarea către Cowley că ciuma a încetat, Mincianky și Vilara au plecat la St. Petersburg ca deținători ai constituției muntene, Kiseleff se duce la Constanța să se întâlnească cu Diebitch „nu știu în ce scop anume". *Muntenii se amăgesc că rușii vor pleca, deși aceștia ridică noi bărăci la Silistra și mai încarcă vase ca să transporte materiale de război de la Ismail. Vilara nu e considerat un bun reprezentant pentru că e grec, nu valah.*

La 27 august 1830[44] Blutte arată ca Regulamentul a fost respins la Sankt Petersburg pentru că boierii moldoveni au zis că s-a făcut fără concursul lor.

La 3 octombrie 1831 Blutte scria la Viena secretarului Forbes, rezumând adoptarea Regulamentelor:

Căderea Varșoviei a pus capăt speranțelor pe care locuitorii acestor provincii le întemeiaseră pe rezistența până atunci reușită a polonezilor privind posibilitatea de a fi eliberați de sub protecția exclusivă a Rusiei. Acest eveniment, considerat de ei ca plasând Provincia Țării Românești, cu o populație de 2 000 000 de locuitori, și pe cea a Moldovei, cu 1 000 000 de locuitori, la dispoziția absolută a puterii protectoare, a determinat boierii din prima provincie să nu mai ezite în acceptarea noii Reforme, iar pe cei din cea de-a doua, cu excepția câtorva bătrâni, să-și radă bărbile și să adopte costumul european – un punct care până atunci fusese susținut fără succes.

Dorința lor sinceră, așa cum am avut ocazia să remarc de mai multe ori, este aceea de a fi plasați sub protecția comună a celor cinci Mari Puteri ale Europei, după exemplul Greciei și Belgiei, fără de care consideră că Principatele sunt sortite, într-un viitor nu prea îndepărtat, să fie complet separate de Imperiul Otoman și, în cele din urmă, transformate în colonii militare ... De asemenea, se pare că Poarta a renunțat la planul de a numi greci ca domnitori, iar lista candidaților pentru această demnitate în provincie a fost deja transmisă la Constantinopol.

Ideea unirii Principatelor, care desigur în anul apariției volumului tipărit pe care îl comentăm era fapt împlinit, apare în două rânduri.

Astfel, la 29 ianuarie 1830 Blutte îi scria lui Heytesbury[45] lăudându-l pe Sturdza „cel mai bogat, influent și unul dintre cei mai deștepți dintre boierii moldoveni sau chiar dintre munteni"[46]. Blutte repetă dorința de unire și termenii acesteia „Unul dintre principalele motive expuse în Memoriul privind unirea celor două Principate sub o singură Monarhie ereditară, având în vedere că Tratatul de la

[44] *Ibidem*, p. 56.
[45] *Ibidem*, p. 31–32.
[46] *Ibidem*, p. 46.

Adrianopol le-a garantat deja un guvern național și independent, este nu doar inconvenientul grav, ci și pericolul serios pe care îl implică o formă electivă de succesiune". Kiseleff s-a angajat să accepte memoriul și să-l înainteze la destinație.

Petiționerii se temeau ca Principatele să nu fie încorporate Rusiei: *Ca urmare a declarației solemne, rostită acum pentru prima dată, privind dorințele poporului valah și moldovean, prin intermediul celor considerați drept reprezentanții lor, aceleași puteri care au manifestat un interes atât de viu față de soarta grecilor ar putea fi determinate să-și extindă sprijinul și către aceștia și să consimtă să devină garante ale securității și independenței Principatelor, pe care le prevăd sau le tem că, într-un viitor nu prea îndepărtat, vor fi altfel absorbite de Rusia. Și întrucât consideră Marea Britanie (căreia Sturdza îi declară un devotament fără margini) ca fiind plasată în fruntea opiniei și puterii Europei, cea mai arzătoare dorință a lor este ca aceasta să consimtă să devină una dintre garante, în cazul în care cererea din memoriul lor va fi acceptată de către curtea de la Sankt Petersburg. Ei cred astfel, având mereu în vedere păstrarea independenței lor, că se va ridica un bastion suplimentar pentru securitatea restului Turciei europene, pe linia Dunării, ce ar putea fi chiar întărit printr-o confederație cu Serbia (sau poate Bosnia, dacă evenimente incontrolabile vor duce la separarea acelor provincii), așa cum se presupune că Grecia este capabilă să formeze un astfel de bastion la granițele vestice ale Imperiului…*

La 19 februarie 1830[47] Blutte îi trimite lui Cowley capitolul 8 al proiectului Regulamentelor Organice, secțiunea 5 *Principes d'indigénat de la Combourgeoisie entre les Habitants des deux Principautés.*

„Antologia" mesajelor lui Blutte conține la poziția 47 o depeșă trimisă de la Constantinopol la 26 martie 1830 de Sir R. Gordon către ministrul de Externe, ducele de Aberdeen, reproducând practic raportul primit de el la 8 februarie 1830 de la Blutte în legătură cu memoriul de unire între Valahia și Moldova aflat în curs de redactare. Remarca lui Blutte: *Aflu, totuși, dintr-o sursă confidențială, că principalul obiect al boierilor este ca astfel să scape de supremația Rusiei sau de încorporarea țării lor printre dominioane, prin dreptul de intervenție, mediere și garantare, pe care cred ei că această expresie solemnă a dorințelor lor o va conferi în fața celorlalte puteri ale Europei*[48].

Deloc lipsite de interes sunt aspectele relațiilor britanice în Principate. Dornică să păstreze suzeranitatea otomană în zonă și să contracareze agresivitatea Rusiei, Marea Britanie făcea eforturi de dezvoltare a comerțului în zonă prin încurajarea supușilor ei din Insulele Ioniene de a se stabili în zona Dunării. Mare parte a corespondenței lui Blutte se purta (două scrisori din 1830 sunt semnificative: la 2 august 1830[49] Blutte se mândrește că a pus capăt abuzurilor față de negustorii ionieni, dar nu știe dacă are dreptul să se opună permisiunii exclusive date de Kiseleff câtorva să exporte grâne, seu și piei, care nu sunt încă introduse în tariful turc de

[47] *Ibidem*, p. 34–35.
[48] *Ibidem*, p. 39–40.
[49] *Ibidem*, p. 54–55.

mărfuri exportabile[50]; la 12 noiembrie 1830[51] consulul arată că grâul se exportă zilnic la Constantinopol și în alte părți în ciuda prohibiției guvernului, dar în același timp cargouri de grîu se aduc de la Odessa ca să se suplinească lipsa ce este o consecință a unei creșteri continue a prețului pâinii și a deteriorării calității acesteia[52].

Pe de altă parte românii doreau apropierea de puterile occidentale. Dovadă este și scrisoarea din 11 aprilie 1834 trimisă de Blutte lui Lamb[53] în care arată că o ștafetă a venit anunțând numirea lui Alexandru Ghica în Muntenia și a lui Mihail Sturdza în Moldova: *Se poate totuși deduce din cele de mai înainte că Principatele nu vor înceta nici măcar într-o mică măsură să fie complet dependente de bunăvoința guvernului rus, care a avut grijă să asigure numirea propriilor creaturi ca H... fostul domn mi-a făcut ieri o vizită lungă, aparent cu scopul de a mă convinge să prezint Guvernului Majestății Sale dorința arzătoare (de care eram conștient de mult timp) a tuturor claselor sociale din cele două Principate de a fi eliberate de protecția exclusivă a Rusiei, prin plasarea sub protecția comună a celor Cinci Puteri.*

Urmașul lui Blutte, cunoscutul Colquhoun, cel căruia i s-a zădărnicit dorința de a se însura cu Eliza Bibescu, într-o depeșă din 25 octombrie 1835 trimisă de Palmerston la Londra prin George Bell[54] (care se aflase la București ca să-l convingă pe domn să-și îmbunătățească relațiile cu englezii) arăta: *Unul dintre obiective pare a fi acela de a încerca să-l determine să intre într-o relație cu Marea Britanie care, treptat, să deschidă calea pentru diminuarea influenței rusești, care în prezent, în aceste Principate, este atotputernică. Cât de mult a reușit domnul Bell, va avea el însuși onoarea de a vă comunica dumneavoastră. Mă tem însă că firea Prințului Ghica este atât de timidă și ezitantă încât nu va rămâne ferm într-o hotărâre mai mult de două săptămâni. Intențiile sale sunt bune și cred că este suficient de corect și lipsit de interese personale în ceea ce privește poziția sa față de Rusia, însă se află sub îndrumarea exclusivă a fratelui său, marele vornic Mihail.*

Planul domnului Bell de a stabili o corespondență directă cu Anglia prin intermediul meu ar putea, eventual, să corespundă viziunii Alteței Sale mai târziu, dacă nu chiar acum. Prin urmare, am onoarea de a vă ruga pe domnia voastră să aveți bunăvoința de a-mi transmite instrucțiunile privind direcția pe care guvernul Majestății Sale dorește să o urmez în această privință.

Pot menționa aici o împrejurare care mi-a fost relatată chiar în această seară de către o persoană din protipendadă, despre care cred că, deși este apropiată de domnul Bell, nu i-a spus acestuia nimic. Consulul general rus și-a asumat recent mai degrabă rolul unui dictator decât cel al unui simplu reprezentant al unei puteri protectoare. Intervențiile sale au ajuns la un asemenea nivel încât domnitorul este profund iritat, mai ales după un incident recent în care domnul De Ruckmann a luat parte activă la o dispută în sânul familiei domnitorului. Discutând despre acest

[50] *Ibidem*, p. 55.
[51] *Ibidem*, p. 63.
[52] *Ibidem*, p. 63.
[53] *Ibidem*, p. 152153.
[54]Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 163–164. Vezi E.D. Tappe, *A Bible Society Agent in the Rumanian Principalities*, în „The Slavonic and East European Review", vol. 42, no. 99 (Jun. 1964), p. 388–402.

subiect acum câteva zile, domnitorul i-a spus informatorului meu că lucrurile au ajuns într-un punct în care fie el, fie domnul Ruckmann trebuie să părăsească Principatele; că, dacă domnul Ruckmann va continua să intervină în chestiuni pentru care nu are autoritate conform tratatelor, el, domnitorul, nu va avea altă opțiune decât să abdice. Cred că acesta este punctul spre care Rusia dorește să-l împingă, pentru ca apoi, eventual prin noi intrigi, să impună pe tron o simplă marionetă a sa, sau prin evidențierea în fața Adunării Generale (organul electoral) a greșelilor comise de domnitorul Ghica – greșeli pe care Rusia însăși le-a ignorat – să încerce să convingă boierii că sistemul unui domn ales dintre ei fiind deja încercat și eșuat, trebuie abandonat, iar în locul său să fie numit un președinte rus, așa cum s-a întâmplat în timpul ocupației anterioare. În această situație, la sosirea sa aici, domnul Bell l-a găsit pe Alteța Sa dispus să adopte orice cale ce i-ar putea oferi o ușurare față de influența rusă. El chiar propune să-i scrie în privat domniei voastre prin intermediul domnului Bell pe tema nemulțumirilor sale, însă cred că nu o va face, atât de temător este să nu se compromită și mai mult în fața Rusiei. Nu am fost prezent la niciuna dintre întrevederile Prințului cu domnul Bell și am aflat doar rezultatele de la acesta din urmă. Cu Alteța Sa am fost, din păcate, o dată sau de două ori într-o relație nu tocmai agreabilă, din cauza cererilor pe care am fost nevoit să i le adresez în calitatea mea de protector al drepturilor supușilor britanici, drepturi care, în multe cazuri, au fost călcate în picioare și pentru care, până acum, nu am obținut decât promisiuni de reparație.

Cele mai interesante consemnări legate de realitatea din Principate se leagă de reînființarea armatei și de revolte.

La 6 iulie 1829[55] Blutte spune că administrația rusă dorea să reactiveze pandurii „adică munteni sau pădureni recrutați din părțile Valahiei Mari". Aceștia urmau să fie organizați ca cei din „Lesser Wallachia", din Oltenia[56]. Ceva similar se organiza și în Moldova.

La 10 septembrie 1830[57] arată că valahii sunt reticenți la înrolarea în armată[58]. La Buzău 400 sau 500 de țărani aduși la oaste s-au revoltat. La 25 septembrie arată că cineva bine informat i-a spus că Rusia dorește să cucerească China și India britanică[59].

E consemnată o revoltă la Ploiești: La 20 februarie 1832 Blutte îi scrie la Viena lui Francis R. Forbes: *Faptul că la Ploiești, din nou, s-au petrecut tulburări – de această dată, din fericire, fără vărsare de sânge – a determinat în cele din urmă Guvernul să renunțe la metoda ofensatoare de evaluare a impozitului pe locuință, principala cauză a nemulțumirii, și să adopte în locul acesteia una mai conformă cu valoarea reală a proprietății*[60].

Se menționează o strămutare din Oltenia în părțile Bulgariei. La 16 aprilie 1832 Blutte arată că *aproape 200 de familii de țărani valahi asezați aproape de malul*

[55] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 11.
[56] O armată a fost înființată la mai bine de doi ani după această dată, în toamna lui 1831.
[57] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 56
[58] *Ibidem*, p. 56.
[59] *Ibidem*, p. 57.
[60] *Ibidem*, p. 95–96.

Dunării în Oltenia au emigrat în partea turcească a fluviului unde au fost acceptați de autoritățile otomane și așezați în anumite districte din Bulgaria. Neavând alte mijloace de a traversa râul, și-au construit mai multe plute, pe care s-au transportat pe ei înșiși și bunurile lor. În același timp, întreaga populație a două insule mari de pe malul valah al Dunării, în districtul Talomnița, a emigrat în același mod și a fost admisă în același mod de autoritățile turce. Auto-expatrierea acestor familii a fost cauzată de modul arbitrar în care această țară a fost administrată de ceva vreme, în ciuda reformei, care, de fapt, pare să fi adăugat mai degrabă decât să fi redus povara claselor de jos [61].

Cea mai mare parte a corespondenței reproduse se referă la prezența trupelor rusești și, practic, la nerespectarea termenelor de evacuare.

Prima dintre scrisorile publicate în volum era trimisă de la București și datează din 9 mai 1828. Consulul Blutte arată că prin vama Sculeni au intrat în Moldova 15 000 de soldați, trupe de infanterie și cavalerie comandate de generalul Sananieff. O altă divizie a intrat tot prin același punct, îndreptându-se spre Focșani. Anexează proclamația către români a Contelui Wittgenstein din 29 aprilie 1828.

A doua sa scrisoare din 1828 datează din 16 mai și semnalează intrarea trupelor de artilerie rusești sub comanda generalului Roth, trupe ce urmau să ajungă la linia Dunării. 10 000 de soldați de cavalerie și de trei ori pe atâția de infanterie, fiind divizia ce trecuse pe la Sculeni, urmau să treacă prin Țara Românească cu intenția de a lupta la Sudul Dunării. *Proclamația către locuitorii Moldovei și Valahiei a feldmareșalului Peter Wittgenstein*[62] *anexată de Blutte misivei din 9 mai se citise cu o zi înainte în bisericile din Galați. Intențiile Rusiei, comentează el, se puteau deduce din declarația țarului împotriva Porții și din scrisoarea lui Nesselrode ca răspuns către marele vizir pe care Blutte o citise de la Matvei Lvovici Minciaky, consulul Rusiei la București care avea o copie. Era așteptat contele Feodor Pahlen ca guvernator civil al celor două principate. Arhiducele Mihail venise în 12 mai la Chișinău ca să conducă personal asediul Brăilei*[63].

La 27 iunie 1828 Blutte se referea la comportamentul ocupanților: *Nu pot încheia această scrisoare fără a face referire la comportamentul arbitrar, tiranic și insolent al autorităților ruse de aici, atât față de localnici, cât și față de străini și protectorii acestora. Cazarea și întreținerea gratuită a soldaților continuă să fie impusă tuturor rezidenților, după bunul plac al poliției, de la această povară fiind scutiți doar consulii, conform declarației contelui Pahlen. Protestele formulate de aceștia în numele persoanelor aflate sub protecția lor sunt întâmpinate cu cel mai deplin dispreț*.

Într-o scrisoare din 10 august 1829[64] Blutte comentează: *nu există îndoială că rușii, mai mult ca oricând în ultima vreme, consideră Principatele ca făcând parte permanentă din teritoriile lor; diferitele măsuri adoptate de aceștia aici aproape că*

[61] *Ibidem*, p. 104–105.

[62] Pe numele său întreg Louis Adolf Peter, prinț de Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburg-Berleburg care se remarcase prin victoria din 1812 contra trupelor franco-bavareze, motiv pentru care era cunoscut ca „salvatorul Sankt Petersburgului".

[63] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 3.

[64] *Ibidem*, p.15.

nu mai lasă loc de îndoială. Printre altele, o tabelă statistică, conținând spații goale ce urmează a fi completate de ispravnicii sau guvernatorii de districte din întreaga Țară Românească și Moldova, a fost întocmită de autoritățile ruse și tipărită în ultimele zile, în care se solicită raportarea celor mai detaliate informații privind populația, proprietățile și producția naturală și artificială din fiecare parte a principatelor.

În depeșa trimisă de la București în 29 ianuarie 1830[65] se arată că rechizițiile făcute de armata rusă de 30 000 de certverturi de porumb și propunerea de a se da lunar 14000 de boi la Hârșova, Călălași și Brăila de la începutul lui mai până în octombrie nu păreau să indice intenția rușilor de a se retrage din Principate în acel an. Consulul francez (care stă și la Sibiu) care de mult a cerut să fie rechemat, a primit aprobarea, dar numai după ce succesorul său, care a fost consul la Iași, aflat în concediu, putea să îl înlocuiască.

La 4 iunie 1830[66] Blutte scrie după o deplasare la Brăila și Galați. Comandanții ruși au un comportament arbitrar. I s-au plâns proprietarii a douăsprezece vase ioniene. Exista o interdicție de export a produselor locale sub pretext că Principatele nu au ce să exporte[67].

La 8 martie 1833, este o scrisoare a lui Blutte către Lamb la Viena care arată ca generalul Kiseleff, aflat în continuare la Iași, a fost investit de Sankt Petersburg să mobilizeze un corp de 30 000 de oameni care consta din trei divizii ca să opereze pe malul drept al Dunării. I s-a dat puterea să sustragă sume mari de bani. Menținerea trupelor însemna o cheltuială imensă, se făceau mari rechiziții și s-a interzis exportul de produse. Blutte nu știa dacă Kiseleff va conduce în persoană aceste trupe care nu sunt decât divizia generalului Roth, superiorul lui Kiseleff. Se va face după directivele lui Boutenieff[68] în brațele căruia s-a aruncat împotriva voinței Obștești Adunări și poporului turc sultanul. Emisarii ruși din Bulgaria, ca să salveze aparențele, raportează insurecție, reală sau simulată, care, conform cu aranjamentele dintre Boutenieff și generalul Kiseleff vor fi semnalul înaintării imediate a armatei. Se pare că deja s-a făcut o astfel de raportare, trupele rusești au încercat să facă un pod peste Prut. De la Constantinopol vin multe ștafete către Rusia în sens invers, nu sunt puține. Flota rusă a venit în Bosfor[69].

La 7 iunie 1833[70] Blutte către John Posonby se plânge că a avut atac de scarlatină timp de două săptămâni, nu au mai venit alte trupe și nu mai exista vreo intenție să fie trimise dincolo de Dunăre. I s-a spus că vor retrase dincolo de Prut, dar nu mai există astfel de intenții, vor ierna în Principate, se fac pregătiri în consecință. Arată că în continuarea rapoartelor către Mandeville[71] are onoarea să

[65] *Ibidem*, p. 31.

[66] *Ibidem*, p. 52.

[67] *Ibidem*, p.52.

[68] Apollinariy Petrovich Buteniev (1787–1866), ambasador rus la Constantinopol între 1830–1843, anii marcați de cea mai mare stabilitate a relațiilor ruso-turcești în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

[69] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p.138–139.

[70] *Ibidem*, p. 145.

[71] John H. Mandeville (1773–1861). Secretar de legație în Portugalia în 1828, Turcia (1831–1836), ministru în Argentina (1836–1845).

afirme că, nerespectându-se pacificarea între Sultan și Mehmet Ali, au trecut mii de soldați Prutul în Principate în ultimele două sau trei săptămâni deci sunt 25 000 plus 500 și 6000 la Silistra. E totuși exclus să treacă Dunărea. Lasă să se creadă că vor trece Prutul, dar de fapt vor ierna acolo.

La 6 iulie[72] 1830 Blutte se arată sceptic în privința plecării rușilor.

La 20 ianuarie 1833 Blutte arată că generalul rus Roth a plecat cu trupele lui la Constantinopol, dar la 25 ianuarie arată că Roth nu a plecat, era doar un zvon. Dar s-a plasat la granița ruso-turcă ca să stea la pândă. Între timp un corp de 2000 de cazaci vor sta pe linia Dunării.

La 8 februarie 1833 Blutte, aflat la București, arată că generalul Roth mai întârzie marșul spre Constantinopol.

În 25 februarie 1833[73] Blutte zice că un raport care se presupune a fi public prin autoritatea boierilor: *care au încrederea rușilor, despre divizia generalului Roth acum aflată în regiunea Vohynia, care ar fi trebuit să se îndrepte spre Constantinopol, pregătită să intre în Principate fie pentru ca să facă efectivă ocuparea lor ori doar ca să fie parte la ocupație ori contra lui Ibrahim-Pașa. Blutte crede că știrea e nefondată. În ultimele două săptămâni au venit cazaci cu sutele și de dincolo de Prut s-au așezat pe acest mal al Dunării, s-au alăturat miliției. Garnizoanei Silistra i s-au adăugat cei câțiva cazaci rămași în Moldova. Nu înțelege utilitatea acestor mișcări. Muntenii s-au felicitat a suta oară pentru restaurarea domniilor pământene și părăsirea de bună voie de către ruși a două provincii cu 4 000 0000 locuitori*.

La 19 martie 1835 Strangways[74], îi scria Ducelui de Wellington[75] că a primit de la Colquhoun o scrisoare datată 2 martie cu un fragment dintr-o scrisoare primită de la vice-consulul de la Galați. Se referea la persoane aflate în serviciul secret al Guvernului rus și *Tinde să confirme punctele de vedere formulate la Constantinopol cu privire la condiția politică a acelor provincii. Prințul Metternich, vorbindu-mi recent despre starea acelor țări, a spus că împăratul Nicolae adoptase unele dintre ideile sale privind administrarea lor și că, la Munchengrätz, a avut satisfacția de a auzi de la Maiestatea Sa Imperială că rezultatul a confirmat justețea acestora. Când i-am spus că mi-aș fi dorit ca Austria să fi avut vocea dominantă în acele provincii, el a răspuns că îi este mult mai ușor să asigure protejarea intereselor Austriei acolo prin influența sa la Sankt Petersburg decât să exercite o influență mai directă în țările respective. A spus că Rusia, prin tratate vechi, confirmate prin cel de la Adrianopol, deține mijloace de acțiune pe care Austria nu le are; că în acele părți ale Europei radicalismul și barbaria sunt combinate, sau mai degrabă primul acționează prin și asupra celei din urmă; și a dat exemplul Serbiei, unde prințul*

[72] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 52–53.

[73] *Ibidem*, p. 137.

[74] William Thomas Horner Fox-Strangways, al patrulea conte de Ilchester, (1795–1865), diplomat care a funcționat până în 1835 ca atașat la ambasadele britanice de la Sankt Petersburg, Constantinopol, Neapole și Haga, a fost sub-secretar de stat al Foreign Office-ului (1835–40) apoi trimis special în Confederația Germană (1840–1849).

[75] Arthur Wellesley, primul duce de Wellington (1769–1852) ofițer care s-a distins în bătălia de la Waterloo. Prim-ministru al Marii Britanii între 1829–1830 și ministru de Externe între 1834 și 1835.

Miloș nu a reușit să se opună cu succes partidului radical; că știa că este atât de personal detestat de acel partid în întreaga Europă, încât această considerație singură era suficientă pentru a-l împiedica să apară sau să întreprindă multe lucruri pe care altfel le-ar fi făcut, chiar și în asemenea regiuni îndepărtate. Tonul său apologetic tind să-l atribui conștiinței unui argument slab în privința tratatelor, în care cu greu se poate spune că grija invocată pentru interesele Austriei este compatibilă cu avantajele pe care le recunoaște Rusiei. Și nu este prima dată când l-am găsit dispus să-și expună propriul nume și credit personal, mai degrabă decât să permită ca sistemul său să fie atacat.

Același Strangways îi scria de la Viena vicontelui Palmerston, redevenit ministru de Externe la 14 iulie 1835, că primise de la agentul majestății sale din București informația că garnizoana de la Silistra avea 17 500 de soldați adică „un număr mai mare de soldați decât se crede sunt". Însărcinatul cu afaceri turc l-a asigurat că numărul crescuse în ultimul timp.... *Deținerea Silistrei, împreună cu cea a drumului militar ce traversează Principatul este resimțită în cele din urmă de către Poartă ca o nemulțumire mult mai gravă decât anticipase*. De aceea Poarta *ar răscumpăra de bunăvoie restul dreptului de folosință asupra acelei fortărețe așa cum a fost stabilit prin tratat, cu un sacrificiu pecuniar considerabil – propunere la care se spune că Rusia nu este dispusă să adere, deși beneficiul aparent i-ar reveni*. M. Mavroyeni a adăugat că influența Rusiei asupra domnilor era foarte mare: *Agenții ei au intervenit asupra loialității bulgarilor, ceea ce explică suficient de bine importanța atribuită deținerii Silistrei. El crede că repetatele sale demersuri au atras atenția guvernului turc asupra necesității de a recâștiga acel post important*[76]. În continuare este reprodusă scrisoarea lui Colquhoun[77]. El arată că la București există o mare neplăcere legată de guvern contra căruia, în Obștească Adunare, există opoziție puternică. Opoziția a refuzat orice proiect de lege propus de miniștri și domnul, obosit de această luptă continuă, pare dispus să acționeze cu mână forte și are mari sorți de izbândă, prima dată făcând o schismă între dușmanii lui prin distribuirea prudentă a unor ispravnici.

La 25 octombrie 1835 Colquhoun arăta că trecerea soldaților ruși în formații mici încetase. Nu se justifica ocuparea în continuare a micilor localități menționate în raport în contradicție directă cu hatișeriful din iunie 1834.

O scrisoare semnificativă publicată în *Correspondence* datează din 30 aprilie 1836: *Nimic de interes nu s-a petrecut în Principatul Țării Românești cu excepția vizitei generalului-locotenent Mouravieff, aflat în drum spre Silistra... Generalul Leprandi, care se află de ceva vreme la Iași, însoțit de mai mulți subalterni, se presupune că adună dovezi privind comportamentul domnitorului. Însă, după ce informatorul meu a aflat că agenții săi încercau să influențeze arnăuții din oraș, a luat măsuri sigure pentru a verifica faptele, ceea ce a reușit să facă în cel mai clar mod. El mă asigură că câteva sute dintre acești oameni au fost înrolați în mod regulat, înregistrați și au primit bani în avans, cu ordinul de a rămâne în casele și familiile în care se află acum, până când vor fi solicitați. Informația provine dintr-o*

[76] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 161, depeșa 188.
[77] *Ibidem*, p.162.

sursă de încredere. Fiecare familie are în serviciul său unul sau doi dintre aceşti albanezi, care sunt, în mare parte, de o moralitate îndoielnică şi dispuşi, pentru câţiva piaştri, să încerce orice. În revoluţia anterioară, au fost un corp extrem de periculos şi s-au făcut vinovaţi de cele mai mari excese[78].

La 20 mai 1836 Colquhoun arăta că se făceau pregătiri pentru evacuarea Silistrei. Evacuarea însemna o economie de 800 000de piaştri adică 12 000 de lire sterline pe an. Kiseleff făcuse în aşa fel încât era mai ieftin de întreţinut armata rusă în Principate decât în Rusia. Urmează o parte esenţială căci priveşte Gurile Dunării: *Din scrisorile primite ieri de la o persoană trimisă la gura Dunării am aflat că lucrările nu au început încă; staţiile (carantinele) de-a lungul malurilor, ocupate de cazaci, sunt mai numeroase, iar efectivele de oameni din fiecare au fost sporite. Un inginer însărcinat cu supravegherea lucrărilor proiectate era aşteptat din zi în zi la Sulina. Vaporul cu aburi care face legătura între Constantinopol şi Galaţi a sosit în acest din urmă oraş în data de 10 a lunii curente şi a plecat pe 13; astfel, comunicarea între Viena şi Constantinopol este acum deschisă*[79].

Scrisoarea următoare, considerată de interes, este cea din 11 august 1836 în care Colquhoun îi scrie lui Palmerston că domnul Munteniei: *Nu a îndrăznit să dea curs anumitor cereri pe care le susţineam, legate de o chestiune consulară la Brăila, de teamă să nu-l jignească pe consulul general rus, mai ales că primise recent ordine clare de la Constantinopol să-l menajeze cât mai mult posibil. A spus apoi că vede ca foarte posibilă ocuparea acestor provincii, şi că, nu într-un viitor prea îndepărtat, era condus spre această concluzie de comportamentul Rusiei faţă de Moldova. Şi atunci, domnule Conquhoun, a adăugat, ce pot face eu, ce va face Guvernul englez ca să ne salveze? I-am spus că, în opinia mea, temerile sale sunt neîntemeiate pentru moment; că una dintre politicile Rusiei este să insufle în mintea statelor considerate sub protecţia sa ideea unei puteri imense şi irezistibile, idei care, din păcate, au prins mult teren, dar că, dacă Alteţa Sa ar examina cu atenţie ce se întâmplă în restul Europei, ar vedea că această iluzie începe treptat să se destrame; că planurile Rusiei sunt demascate, iar Europa începe să-şi înţeleagă propriile interese.*

De fapt, domnul Munteniei *era sub influenţa fricii; ştie că există aici mulţi boieri de seamă care sunt complet în tabăra rusă, care consideră evacuarea Principatelor de către trupele ruse drept o circumstanţă nefericită; care încă se agaţă de speranţa că acestea vor rămâne, şi merg până acolo încât afirmă că ar fi mai bine ca provincie rusească decât sub ordinea actuală* [80].

În Moldova domneşte anarhia; până acum nu s-a făcut nimic pentru a mulţumi boierii. Domnul Ruckmann, consulul general rus, a considerat sarcina de a pune lucrurile în ordine prea dificilă şi a trimis toate documentele la Constantinopol. Scopul acestui demers este de a spori confuzia, de a-i încurca şi mai mult pe boieri, care vor fi nevoiţi să trimită agenţi la capitală, înzestraţi, desigur, cu daruri. Prinţul va avea la faţa locului pe stăpânul şi socrul său, Voforides[81]*, iar în timpul întârzierii provocate de această situaţie, Rusia va avea timp să acţioneze. Unul dintre nobilii moldoveni care s-a aflat aici acum câteva zile mi-a spus că partidul independent de*

[78] *Ibidem*, p. 164–165.
[79] *Ibidem*, p. 165.
[80] *Ibidem*, p. 165–166.
[81] Formă coruptă pentru Vogoride, fiind vorba despre Ştefan Vogoride caimacanul.

la Iași se află într-o stare de mare neliniște din cauza pregătirilor militare care au loc în Basarabia[82].

La 26 octombrie 1836 Colquhoun îi scria de la București vicontelui Palmerston că domnitorul Ghica era considerat unealta Rusiei. Consulul dă un citat în franceză dintr-un boier *unul dintre puținii boieri cu judecată sănătoasă de aici, care a ajuns în mâinile mele. J'avais prévu que les affaires de la Moldavie auraient une influence sur les nôtres et une et une action très marquée, peut-être insensible pour le présent, mais qui serait fort sensible et douloureux par la suite. Quelle chose amère que de voir un homme avec érudition, avec une expérience des choses, avec un avoir considérable, tomber dans une pareille déviation, et ne point juger la situation de sa patrie et de lui-même. Je me rapelle sous quels heureux auspices les deux Princes avaient été nommés, quelle belle et noble mission ils avaient à remplir. Que leur astre était beau à son lever, et comme il a palé en si peu de tems*[83].

Ultima piesă a „antologiei" la care ne referim e aceea ce îi scria Colquhoun lui Palmerston de la București în 4 decembrie 1836 (misivă primită la Londra la 2 ianuarie 1837). Fusese la Iași și la Galați, însoțindu-l pe prințul persan către vaporul cu aburi. Scrisoarea are un caracter conclusiv, cuprinzând o descriere a Obșteștii Adunări, așadar a parlamentului țării:

Totuși, puține evenimente demne de menționat au avut loc recent în acest Principat, dacă exceptăm înaintarea lentă, dar constantă, a Puterii Protectoare către dobândirea unei influențe sporite. Alegerile sunt fixate pentru săptămâna viitoare; pentru cele din districte a fost adoptată o metodă ingenioasă menită să favorizeze partidul de guvernământ, care este departe de a fi format din cei mai înstăriți proprietari. Întregul proces electoral din județe a fost ordonat să se desfășoare într-o singură zi. Prin această măsură, proprietarii de moșii din două sau mai multe județe pot vota doar într-un singur loc, în timp ce funcționarii guvernamentali, care de asemenea dețin proprietăți în mai multe județe și care, se presupune, sunt reținuți la posturile lor, au permisiunea de a vota prin procură; avantajul pe care îl oferă această situație Guvernului este evident.

În capitală, care trimite douăzeci de deputați, partidul liberal este aproape sigur de o majoritate, în jur de cincisprezece membri; acest fapt reflectă în mod clar sentimentul predominant în rândul claselor educate.

Camera este alcătuită din patruzeci și doi de membri, în afară de miniștrii care dețin portofolii, și de cei trei episcopi (funcția de Mitropolit este deținută de o Comisie, ceea ce permite comisarilor – principalul fiind fratele Domnitorului – să administreze veniturile substanțiale ale acelei eparhii).

Deputații din capitală sunt aleși din rangurile mari; alegătorii sunt boieri și fii de boieri – conform Regulamentului – trebuie să aparțină protipendadei, de la rangul de Ban până la Aga; aceștia sunt între șaizeci și șaptezeci, și doar din rândul lor se aleg deputații capitalei.

Alegătorii din județe aparțin unei clase inferioare – de la Clucer până la Cancelar – incluzând pe toți cei care au fost căftăniți; aceștia sunt în mare parte dependenți de Guvern, însă am aflat de la unul dintre membrii de frunte ai Opoziției

[82] Arhivele Naționale ale Marii Britanii, FO 881/3666, p. 165–166.
[83] *Ibidem*, p. 169.

că unul dintre primele acte ale Camerei va fi protestul împotriva alegerilor în județe, ceea ce e Regulamentul, care confirmă fiecărui alegător dreptul de a vota în propriul său județ – un drept de care mulți vor fi lipsiți prin ordonanța ce fixează toate alegerile într-o singură zi.

Am făcut numeroase demersuri, până acum fără succes, pentru a obține o copie a Regulamentului Organic – o lucrare voluminoasă; din care aproximativ o sută de exemplare au fost tipărite în limba valahă de către Generalul Kischeleff, în entuziasmul său inițial pentru ameliorarea și luminarea țării. Totuși, mustrarea a venit din partea cabinetului său, iar tipărirea a fost oprită. De câteva luni, o Comisie lucrează la revizuirea Regulamentului; aceasta este compusă din cinci boieri de prim rang, însă persoanele care efectiv redactează sunt un grec fanariot, fost secretar al consulului general rus, și un francez, angajat în Cancelaria Statului. Primul primește toate instrucțiunile direct de la Baronul Rückman, iar toate celelalte obiecții, dacă există, sunt respinse. Cei doi supun modificările lor Comisiei, unde dezbaterile sunt destul de aprinse, întrucât dintre cei cinci membri, trei aparțin partidului liberal; totuși, în cele mai multe cazuri, sunt nevoiți să cedeze.

Am anexat, cu titlu de exemplu, una sau două dintre modificările propuse – de mică importanță, e adevărat – dar suficiente pentru a arăta că rușii acordă atenție celor mai mici detalii care pot contribui la sporirea puterii lor. Și pot să menționez un fapt destul de curios: când Regulamentul a fost tipărit, exista un articol la final omis prin ordinul lui Kischeleff, menținându-l totuși în manuscrisul original, considerat textul de bază. Acesta e formulat astfel: „aucune des dispositions de la Constitution ne pourra être abolie ou changée sans le consentement de la Cour Protectrice". Aceasta explică destul de clar motivele modificărilor propuse în cele două articole anexate, și anume intenția de a exclude Poarta de la dreptul său de suzeranitate; totuși, nu au îndrăznit să publice un asemenea articol, temându-se de reacția pe care nu avea cum să nu o stârnească.

În final atașează schimbările propuse de consulul general și de ministru la Constantinopol: *Tout acte ou decision de l'Assemblée Générale ordinaire et du Prince qui serait contraire aux privilèges de la Principauté, et des traitées, ou Hati-cherifs sanctionnés à l'avantage de cette Principauté, de même que ceux qui seraient contraires aux droits de la Cour Souzeraine (trebuia [se spun] contraires a ceux-ciet de la cour protectrice doivent etre consiiderees infirmes et comme non avenus. Art.54 LA G originaire a le droit de soumettre à la connaissance du Prince, par des rapports, les vexations et les doleances du pays, et s'il est nec de les porter a la con des deux cours en indiquant en meme tems les moyens d'y remedier. Aici se spunea à une plus haute connaissance.*

CONCLUZII

Așadar constituția (o constituție a Principatelor în versiune engleză ceea ce probabil că în acel moment constituțiile consecutive ale acesteia, a lui Cuza și cea a lui Carol I nu aveau) și saga redactării ei, configurația parlamentului, puțină istorie recentă, aspecte sociale din cele mai diferite și da, apucăturile ocupanților, aceiași în 1826–1836 ca și în 1878. Aceasta e consistența corespondenței diplomatice a lui

Blutte și parțial a lui Colquhoun transformată practic într-un ghid al Principatelor, într-o monografie de documentare în engleză pentru britanici, care cunoșteau prea puțin această zonă. Interesul venea de acolo că la Congresul de la Berlin Marea Britanie trebuia să evite o situație belicoasă. Nu știm cine anume a comandat alcătuirea tipăriturii pentru uzul intern al Foreign Office-ului *Correspondence respecting the organization of the Danubian Principalities, 1828–1836.*

Unul dintre probabilii comanditari al selecției textelor relevante trebuie să fi fost ministrul de Externe activ din perioada de pregătire a Congresului de la Berlin. Cel al cărui mandat s-a încheiat prin demitere (în 2 aprilie) chiar înainte de începerea Congresului a fost Edward Henry Stanley, al 15 conte de Derby (1826–1893)[84]. Derby era ciudat „cu siguranță, singurul ministru de Externe din istoria britanică care a divulgat cele mai intime secrete ale Cabinetului unui ambasador al unei puteri străine, cu scopul de a zădărnici intențiile presupuse ale propriului prim-ministru … Derby și Lady Derby i-au comunicat lui Șuvalov secretele Cabinetului nu din neglijență, ci cu speranța deliberată de a păstra pacea”[85]. Un reper semnificativ din perspectiva articolului de față poate să fie un detaliu din biografia lui Derby, acela că în 1864 au existat discuții pentru a fi pus pe ... tronul Greciei. Să fi fost acesta un factor declanșator pentru curiozitatea sa în privința Principatelor? Dacă cumva avusese curiozitatea unei documentări private în privința Greciei, pornirea putea să se repete pentru o documentare amănunțită asupra Principatelor Unite.

Correspondence... putea foarte bine însă să se fi făcut la inițiativa celui care i-a urmat lui Derby, Robert Cecil, al treilea marchiz de Salisbury (1830–1903).[86] El a preluat pentru prima dată responsabilitatea relațiilor externe ale Marii Britanii în aprilie 1878, în acel moment de profundă criză în Balcani când, după Pacea de la San Stefano, pur și simplu exista pericolul izbucnirii unui război între Marea Britanie și Rusia pentru controlul Constantinopolului. Salisbury a reușit, datorită consumatei și răbdătoarei sale diplomații, să aducă Rusia la masa negocierilor în cadrul Congresului de la Berlin (iunie-iulie 1878) unde, firește, prim-ministrul Disraeli era în centrul atenției. A putut oare să o facă și datorită excelentei documentări furnizate de corespondența consulului Blutte și în mică parte a lui Colquhoun. Mai mult ca sigur că da, fie că o inițiase, fie că nu.

[84] Cunoscut și ca Lordul Stanley dar consacrat în istoriografie ca Derby. Era fiul lui Edward Smith-Stanley, cel mai longeviv șef al partidului conservator britanic în secolul XIX și prim-ministru cu stagii scurte. Derby a fost ministru de Externe în două rânduri (1866–1868) apoi între 1874 și 1878. A fost secretar pentru colonii în 1858 (când tatăl său era prim-ministru) și între (1882–1885).

[85] Robert Blake, *Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield*, New York, St. Martin's Press, 1967, p. 623.

[86] Pe numele său complet Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, cunoscut ca Lordul Salisbury. Prim-ministru în trei rânduri (1885–1886, 1886–1892, 1895–1902) și de ministru de Externe (1878, 1885–1886, 1886–1892, 1895–1900).

BIBLIOGRAFIE

Surse arhivistice:

Arhivele Naționale ale Marii Britanii: FO 352/25B/6H,FO352/21A/2K, FO 352/20A/41, FO 881/3666, FO 78/171, FO 78/242, PROB 11/1882/353, FO 78/126, f.1, r-v., FO 352/12 (part2),

Correspondence respecting the organization of the Danubian Principalities, 1828–1836, Printed for the Foreign Office, July 1878 și păstrate la Arhivele Naționale ale Marii Britanii sub cota FO 881/3666.

Surse bibliografice:

Aparaschivei, S., *Serviciul britanic de informații în România (1916–1950),* Editura Militară, București, 2020, p.17–18.

Ardeleanu, C., *Foreign migrant communities in the Danubian ports of Brăila and Galați (1829–1914)*, în Olga Katsiardi-Hering și Maria A. Stassinopoulou (eds.), *Across the Danube. Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th–19th C.)*, Editura Brill, Amsterdam, 2016, p. 253–274.

Blake, R., *Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield, 1804–1881*, New York, St. Martin's Press, 1967.

Cernovodeanu, P., *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878),* Editura Dacia, Cluj-Napoca, p. 58.

Filitti I. C., *Les principautés roumaines sous l'occupation russe, 1828–1834: le règlement organique: étude de droit public et d'histoire diplomatique*, Impr. de l'Indépendance roumaine, 1904 și versiunea românească *Principatele Române, de la 1828 la 1834: ocupația rusească și Regulamentul organic*, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina", I. E. Torouțiu, 1934.

Idem, *Corespondența consulilor englezi din Principate (1828–1836),* 1916, p 2. Extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Sectiunii Istorice". Seria II. Tom. XXXVIII, no. 18, p. 839–920.

Frankland, Ch. Colville, *Travels to Constantinople in the years 1827 and 1828*, London, Henry Colburn, 1829, p. 32, 35 și 39.

Gülsaran A. U., *The role of David Urquhart within the framework of the Ottoman-British relations during 19th century*, Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of History, Yeditepe University, October 2020, p. 33.

Iorga, N., *Documente de pe Valea Teleajănului* publicate cu o introducere, Vălenii de Munte, 1925.

Ploscaru,C. *Politică , reformă și interogații identitare în Moldova (1822–1832)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2022.

Roberts A, Salisbury: *Victorian Titan*, Faber & Faber, 2012, p. 328.

Tappe, E.D.A., *Bible Society Agent in the Rumanian Principalities*, în „The Slavonic and East European Review", Vol. 42, No. 99 (Jun., 1964), p. 388–402.

Zeytinli, E., *A British Merchant in Turkey: Freeman of the Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795–1868*, consultat pe https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060838/ZeytinliFullPaper2018.pdf

AN UNUSUAL REPORT ABOUT THE ROMANIAN PRINCIPALITIES IN 1878

Abstract

The present article aims at making up for a piece of scholarly unfortune which made that the reports by one of the British consular agents in Wallachia and Moldavia be neglected. Part of Emanuel Louis Blutte's professional correspondence was redeemed as an important source of information regarding the Romanian Principalities by his employers, the Foreign Office, four decades after his death, i.e. in 1878 (during the Congress of Berlin), and made into a booklet only kept in the British National Archves in Kew. The edition significantly contains an English translation of the constitution agreed upon in 1831in Wallachia and in 1832 in Moldova. We went through this edition (which besides Blutte's dispatches includes items pertaining to a few other diplomats including his successor Colquhoun) and other archival sources to recompose a version of the history of the Romanian Principalities and their day-to-day existence between 1828 and 1835.

ROMANIA AND POLAND VS RUSSIA IN THE SECOND HUNDRED YEARS' WAR (1914–?)

GHEORGHE IACOB

Keywords: Romania, Poland, Russia, Crimea, Ukraine, European Union, NATO, Second Hundred Years' War.

ARGUMENT

On the scale of history, the relations between the Romanian Principalities and especially those between Moldavia Poland were much broader than is usually thought even in expert circles, where expertise is limited to one historical period or other. In fact, the proximity during the interwar period and the common interests in relation to the threat from the east enhanced some ties of medieval tradition timewise.

In the 20th and 21 st centuries, the two World Wars, the Iron Curtain, the Soviet domination during the Cold War, the new course of history after 1990, accession to NATO and the EU, the occupation of Crimea by Russia in 2014 and then the attack on Ukraine in 2022 – all these placed Romania and Poland on the same side of history.

Poland and Romania are the largest countries on the eastern border of NATO and the EU. It is up to them to convince the allies that the only solution is to mobilize all resources to deter the aggressor.

Given the topicality of the subject, we will revisit an article published in 2014 and discussed in various conferences on the relationship between Romania and Poland in 2020 and 2021[1], to which we add some fresh perspectives.

I. THE SECOND HUNDRED YEARS' WAR (1914–?). STAGES

After 1991 the historians' debate on globalization has taken a number of turns towards the possible historical classification of the last decades. Other professionals have joined in: political scientists, journalists, politicians, and many others, more or less connected with the domains, but most of them with variable, measurable, and

[1] Gh. Iacob, *The Second Hundred Years' War (1914–2014). Geopolitical Implications for Romania*, in "Transylvanian Review", vol. XXIII, no. 4, Cluj-Napoca, 2014, p. 3–11; v. Dan Prisacaru, Petre Otu, Marius Iorgulescu (coordinators), *România și Polonia în avanpostul securității europene. Tradiție și continuitate (1919–2022)*, București, 2024, p. 63, 211–218.

rewarded interests. Thus, phrases such as "a new Cold War", "back to a bipolar world" (or multipolar), or even "the Second Hundred Years War" have recently come into the limelight.

Among the first authors to write about the "new Cold War" was Gilbert Achcar in 1999[2]. Taking on his idea, as well as on Neagu Djuvara's book *Războiul de șaptezeci de ani și premisele hegemoniei americane (1914–1991)*[3] [Eng. *The Seventy Years War and the Premises of American Hegemony in 1914-1991*], we suggested integrating the concept of a "new Cold War" in a more detailed analysis starting from the periodization of a "Second Hundred Years War." Subsequent research found the phrase "Second Hundred Years War" in an article by the American journalist Barry Casselman[4].

In a recent work we find a chapter entitled *A 100 Years' War*, from which we take some significant line: "In the 14th and 15th centuries, the Plantagenets, the Capet dynasty, then the Valois disputed the supremacy over their small contemporary Western world, in confrontations waged between England and France. Their conflict lasted, on and off, from 1337 to 1453. In retrospect, historiography gave these war episodes the generic name of the "Hundred Years' War", although the participants thereof certainly had no perception of a long-lasting confrontation.

And so, how will tomorrow's historiography define our era, where the world has hardly known any universal, real peace since the beginning of the 20th century, which we could establish in 1914, the year of the first world conflict? The impact of the First World War on states, societies and mentalities grew into an avalanche of situations, behaviors, multiple effects similar to the aftershocks of an earthquake[5]. [...]

Any resemblance to the hesitant behavior of the Western world today towards Putin's political and territorial claims is not at all accidental[6] [...]

The Russian invasion of Ukraine, which began on February 24, 2022, opens a new era. The stakes do not change in nature, even if the main actors are no longer exactly the same[7] [...]

The new world order, with China aspiring to be its self-proclaimed prophet, can only worsen this balance of power. Chinese-inspired totalitarianism is as effective as that invented a hundred years ago by Lenin, with the addition of new technologies that can enslave the population more efficiently. Meanwhile, Islamism seems to extinguish the Lights wherever it triumphs"[8]

As far as we are concerned, this phrase represents a pretext for an analysis of the current situation in Europe and Romania with facts contextualized and compared against those from 1914. Additionally, we aim to outline the stages of the period 1914–2014.

---

[2] Gilbert Achcar, *Noul război rece. Lumea după Kosovo*, Bucureşti, 2002.

[3] Neagu Djuvara, *Războiul de şaptezeci de ani şi premisele hegemoniei americane (l914–1991)*, București, 2010.

[4] http://barrycasselman.blogspot.ro/2012/12/the-praire-editor-new-hundre-years.htm, 10.09.2014.

[5] Thierry Wolton, *Întoarcerea vremurilor barbare. De la un război la altul*, București, 2024, p. 157 (my translation from the Romanian version of the book).

[6] *Ibidem*, p. 162.

[7] *Ibidem*, p. 169.

[8] *Ibidem*, p. 171.

The main argument of this perspective is that the period 2008–2014 (the crisis in Georgia and Ukraine) indicates the return to a "logic of conflict" typical of the year 1914. In fact, as early as the 1990s, some analysts foresaw that Europe might go back to the "interwar model" of political disputes.

In anticipation of some criticism from professional historians who might object to the research method, it is a good place to prevent the readers that we will adopt a political, even discursive perspective, as it is more appropriate for a "stroll through the century" and for a meditation on the current period[9].

*

Therefore, we propose some observations, premises, and especially questions regarding the developments in international politics and the situation of Romania over the entire 20th century and early 21st century.

The first issue is the structure of this period, which is essential to understanding the cause-effect chain and in order to justify a comparison. We propose the following stages, partly based on the already established timeline, but integrated in the economy of the Hundred Years War and complete with some new ones:

- the First World War (1914–1918);
- the interwar Armistice (1918–1939);
- the Second World War (1939–1945);
- the Cold War (1945–1990/1991);
- the post-Cold War Armistice (1990/1991–2008/2014);
- the Second Cold War (2008/2014–?)

Thus, starting from the identified time segments, we will go on to outline the main features of each stage, which will clarify their intrinsic implications but also help us place them in a wider context of historical (dis)continuities.

Looking at the events around the First World War (1914–1918) and the implications it had for Romania, we notice that the Romanian state was poorly prepared from the military and economic point of view. The country had gone through political disputes around the imminent alliance with one or the other block (the Entente or the Central Powers). Once the choice made, in August 1916, the Western allies, bit especially Russia, failed to honor their commitments as stipulated

[9] See Urs Altermatt, *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*, Iaşi, 2000; Arnaud Blin, Gérard Chaliand, François Gere (coord.), *Puteri şi influenţe. Anuar de geopolitică şi geostrategie 2000–2001*, Bucureşti, 2001; Pasacal Boniface, *Vers la Quatriéme Guerre mondiale?*, Paris, 2005; Idem (coord.), *Atlas des relations internationals,* Paris, 2003; Zbigniew Brzezinski, *Marea tablă de şah. Supremaţia americană şi imperativele sale strategice*, Bucureşti, 2000; R.J. Crampton, *Europa răsăriteană în secolul al XX lea... şi după,* Bucureşti, 2002; Martin McCauley, *Rusia, America şi războiul rece. 1949–l991*, Iaşi, l999; Herve Macquart, *Thémes d'actualité géopoliques*, Paris, 2006; Loukas Tsoukalis, *Ce fel de Europă?*, Bucureşti, 2005; Maurice Vaïsse, *Les relations internationales depuis 1945*, Paris, 2004.

in the military Convention, which resulted in isolating Romania and increasing its war effort to unbearable heights. Apparently, even to this day, no matter the political regime, Russia has kept its ways unchanged, which can only be a bad omen for Romania. The financial collapse of the British Empire, followed by its political and territorial disintegration, had a snowball effect on its smaller European allies, including Romania. The difficulties caused by the length of the frontline, the economic and military weakness, and by the allies, were compensated by Ionel Brătianu's tactful diplomatic efforts, as the army demonstrated an impressive combat activity, far beyond its technical and operational capability. Then, Romania had a historic opportunity in the fall of the two neighboring powers: the Austro-Hungarian and the Russian empires. After 1918, Romania saw a change in its European status – it became a mid-ranking country, number 7 and 8 by territory and population. Also, it became a relatively important actor in international relations, far above the status it had had by 1914.

During the interwar "armistice" (1918–1939), Romania relied on the Versailles "system" but also tried joining some regional alliances (the Little Entente, the Balkan Entente) and bilateral treaties (with France and Poland), all derived from the original strategy of maintaining a *status quo*. As a matter of fact, Romania stood by its Western allies until the summer of 1940 when, forced by the context – territorial dismemberment and the pressure of revisionist states – it found itself entering the German sphere of influence. This is a historical fact too easily overlooked in Western political circles. In Romania, the authoritarian regime would only be established in 1938, even though many other European countries had tried this type of political experiment (even with a totalitarian edge) considerably earlier.

We must also remark that Romania was a victim of the constant decline of the allied side in the First World War: the United States of America took the path of idealism in the sense of focusing on its domestic affairs to the point of virtual non-involvement in Europe's problems. Great Britain had its share of economic difficulties and was losing its grip on the colonies. France was under great stress because of political disputes and a lack of vision regarding its military strategy. For its part, Romania, with its still weak economy relying on exports of raw materials (food and oil), was badly hit by the economic crisis of 1929–1933 which lingered in this part of Europe until the Second World War.

In home politics, after the union laws, too little was done for the deep structure consolidation of the Great Union; only too late did it become clear that it was necessary to have a state-of-the-art army. In external politics, the support of the allies was taken for granted; moreover, Romanian diplomacy put the country's interests second for the sake of their principles which would later be underestimated anyway.

Another problem was the internal political disputes that peaked to bloody conflict and murder, which further weakened the country by the summer of 1940. One perhaps marginal explanation for this comes from daily life, especially in the capital's elite circles: at the time there was a preoccupation with recovering the assets lost in the Great War, which deterred attention from the dangers looming at the country's borders.

During the Second World War (1939–1945), Romania was, again, too small a country for "such a big war" and found itself again between two "forces of evil": Hitler's Germany and Stalin's Russia. For the second time, the Romanian army was poorly equipped and trained, and its officers were stuck on bad decisions in a series of crucial moments (June 1940, August-September 1940, the crossing of the Dniester River, etc.) Just as in the Great War, the sacrifice of over 800,000 people, out of whom 170,000 on the Western front, saved a large portion of the country's territory, and the nullification of the Vienna Dictate is the direct consequence of this contribution.

Unlike the end of the First World War, when the Great Powers made a decisive contribution to the union and re-establishment of the states in the center and east of Europe, after 1945 this space was given up to the Soviet domination. In this context, Romania lost Bessarabia, the north of Bukovina, the Herza and Cadrilater provinces. Then followed a fifteen-year lapse of isolation; only at the beginning of the 1960s did Romania resume its political and economic ties with the West.

The Cold War period between 1945-–1990/1991 is subdivided in several stages determined by internal and external factors including Stalin's death (1953), the Sino-Soviet clash of ideology (in the early 1960s), the "Declaration of Independence" (April 1964), Nicolae Ceaușescu's coming to power (March 1965), the Czechoslovakian crisis (August 1968), Ceaușescu's visits to China and North Korea (1971), the 1977 earthquake (for its economic effects), Nicolae Ceaușescu's decision to pay Romania's external debt (early 1980s), and the rise of Mikhail Gorbachev to head of the Soviet Union (1985).

From a political perspective, Romania was to remain for the entire period behind the Iron Curtain established by the Western allied powers and the Soviet Union in the wake of the Second World War, with significant differences between various stages and moments as to its connections with the West.

The new world order (with twice as many independent states) created the necessary conditions for Romania's economic development, as well as for the "third world" countries. The growth in all the branches of the economy (albeit pushed hard towards the end of this period) entailed a general improvement as compared to the interwar period.

The new international context, the country's new status, as well as Nicolae Ceaușescu's ambitions, enabled Romania to play a vital role in some post-war international events: the Sino-American relationships, the Middle East crisis, some UNO resolutions, etc. This historical stage prepares the way for globalization, with its positive and negative effects.

The post-Cold War armistice (1990/1991–2008/2014) sees Romania come back into the "free world", its main external political goals being to join NATO and the European Union. The consequences of the 9/11 events and the USA's new defense strategy enabled Romania to join NATO in 2004. Globalization, the restructuring of political and economic relationships in the world, and in Europe and Asia in particular, speeded up the EU expansion and so Romania became a full member in 2007.

Romania has gained recognition – through its contribution and the sacrifice of the military – as an active and reliable member of NATO. On the other hand, Romania "has earned its adherence to, but missed (in the sense of delayed) integration" in the EU.

After 2007, Romania is still struggling to define, build and implement a national strategy. The political environment is dominated by sterile fights for power and easy money among various sides of a hybrid elite – from downright criminals to intellectuals. All sectors of the economy are marred by excessive political involvement. In the name of democracy, economic freedom, the right to free expression, and fight against corruption, Romania has become the playground of foreign states, multinationals, and Romanian and international citizens with a criminal record. After 1990, the access into the country of informative entities had devastating effects for the national interest. It will probably take another generation to return to normality.

The Second Cold War (2008/2014–?). After the conflicts in Georgia and, more recently, Ukraine, more and more "observers" (historians, journalists, political analysts, etc.) have come to accept the description of the current stage as a return to the "logic of the Cold War." In a multipolar world, we witness numerous conflicts, with uniformed regiments, with regiments in uniforms without signalia, with mercenaries hired on ideological or religious grounds, etc. Romania, along with other East-European countries, is the victim of Putin's Russian aggression, of the weak and disparate reaction of the EU and NATO, of Germany's multidirectional game, and of the US' lack of strategic vision (or maybe just the lack of interest in this part of the world, as compared to the Pacific). Thus, once again, Romania, lacking a national project supported by the entire political elite and by its citizens, fails to forward a clear, coherent, credible, and universally assumed response to the challenges of the new geopolitical situation in this region.

II. GENERAL REMARKS

Starting with the brief analysis of the main internal and international factors of the last century, we propose a set of questions designed to open new debate perspectives on this topic:

In 1914 a world war broke into history, is it still ongoing today, in various forms?[10]

Is this assessment justified by the return, in 2008/2014, to a logic of conflict?

Can we consider that a post-Cold War armistice is established in 1991?

If we accept the phrase "New Russia", can we also speak of a "new Cold War," albeit devoid of its ideological component?[11]

Did the Western management of the Yugoslavian crisis[12] leave some diplomatic gaps that Russia took advantage of after 2008?

[10] http://barrycasselman.blogspot.ro/2012/12/the-praire-editor-new-hundre-years.htm, 10.09.2014.

[11] Gilbert Achcar, *op.cit*.

[12] See: Dr. Nicolae Nițu, Iulian Nițu, *Destrămarea Jugoslaviei*, București, 2006; Doina Mureşan, *Securitate şi insecuritate în Balcanii de Vest: criza interetnică din noua federaţie iugoslavă*, București, 2008.

Did the 9/11 and the solidarity between the US and Russia against terrorism only delay the new conflict?

Who is on the offensive side: the West, Russia, or both?

To what extent does the level of trust indicate the status of the relationship between the two sides of this conflict, and especially between the US and Russia?

Where will we put now a new "Berlin Wall" as it were: on the Prut river? On the Dniester? The Dnieper? The Don?

Has the American lack of interest in the Eastern Europe after 2008 (in favor of the Pacific region) rushed Russia's radical position?

How did the economic crisis influence the European and world relationships of power?

Was the 2008 NATO Summit in Bucharest a mere pretext, or the last straw in building the conflict?[13]

The current crisis was triggered also by cultural differences: the association agreements of Moldova and Ukraine with the EU were perceived in the West as a technicality, but did Russia give them a strong political meaning?

Provided we accept the idea that Russia returns to a logic of conflict typical of the 19th and 20th century, should we reply in the same language, or with a modified logic, or a combined one?

Should we worry about Andrei Pleșu's opinion about the ability and responsibility of the current world leaders to decide upon international relationships? (He says: "I've said it before: having dealt with most of the important world leaders one way or another over two years, I have come to the conclusion that I am presented with the proof of God's existence. Because only rarely have I witnessed a match between the tasks laid before these leaders and their ability to carry them out. And so I have come to believe that, since the world seems to still go on even with such power holders, it must be the hand of Providence…"[14])

Is it possible to have a war without human losses? And, apart from professional military personnel, are there other soldiers willing to give their life for principles and national rights?

To what extent will economic interference, the multinationals, and Russia's resources, influence political and diplomatic decisions?

Is there an understanding (for a few years now) between Russia and Germany regarding the eastern border of the European Union?

What role will Hungary play in this part of Europe, as it is supported by Russia, tolerated by Bruxelles, encouraged by the diaspora as well as by some right-wing forces inside the European Union?

Will the current crisis lead to the consolidation of the European Union and NATO, or just NATO?

Will we see a movement from the "peaceful coexistence" of the first Cold War to a "peaceful co-evolution" by avoiding conflicts and mutual support for the development of resources?

---

[13] See: Iulian Chifu, Monica Oproiu, *Războiul ruso-georgian. Reacţiile decidenţilor în timpul crizei,* Bucureşti, 2009.

[14] Andrei Pleşu, *Din vorbă-n vorbă. 23 de ani de întrebări şi răspunsuri*, Bucureşti, 2013, p. 443 and the next.

Does Russia's action envisage an advantageous position in the future negotiations with the European Union and the USA? Is this how we should explain the support Russia has shown to the federalization of Georgia, Moldova, and Ukraine?

Does the recent European-Asian Union marks a point of advantage for Russia?

Does Russia need this crisis in order to redefine itself inside and outside its borders?

Has the Scotland referendum closed or opened another old issue of Europe? Do concessions solve or deepen a crisis?

Are we on the verge of post-democracy?

III. REMARKS ON ROMANIA

History has shown that, last century, Romania was somehow on the wrong foot in difficult moments.[15] In the last twenty-five years, although it joined NATO and the EU, the Romanian diplomats have shown weakness, incoherence, lack of attitude and joint support from the political class. It is enough to compare it to Hungary, Poland, and Bulgaria.[16]

Perhaps we, and the politicians, should ask ourselves: how did East Germany adapt so quickly to the new economic system? How come Czechoslovakia has not put its industry down? Hungary has not undermined its agriculture? Poland did not experience the economic crisis? Bulgaria is always ahead of us in tourism? The former Yugoslavian republics – after a devastating war – now breed elite sportsmen? And all of them have better roads than ours!

Currently, Romania is in desperate need of a new national project. We must be aware that we are the largest country in the south-east of Europe and that the matter of its borders will never again be renegotiated. The international conferences and treaties, as well as the sacrifice of over 1,500,000 Romanians in the two world wars, should be sufficient defense against any threat.

It is necessary to create some sort of universal solidarity among all political parties, civil society, and public opinion on the national interests. Romania must capitalize on its geographical position at the crossroads between East and West, North and South, as it has a real potential to become a model for the eastern and south-eastern part of Europe. One such model is the way it institutionalized the relationship between majority and minorities.

Romania can play an important role in the EU and NATO politics on the East – now with the current events still unfolding – especially since, lately, just Poland and Romania are still standing by the commitments they made upon joining NATO and the EU.

Romanian diplomacy should be more active and alert to the various "axes", be they publicly asserted or discrete: Moscow-Washington, Moscow-Berlin, Moscow-Budapest, Moscow-Beijing, Moscow-Sofia, Moscow-Belgrade, and so on.

---

[15] See: Mihail E. Ionescu, *România Orientală – 160 de ani (1848–2009)*, Bucureşti, 2009.

[16] Andrei Pleşu, *op.cit.*, p. 44 and the next.

Also, it should pay more attention to the relationship with the Republic of Moldova, given its many hesitations on the way from East to West, even at the time of strong pro-European and pro-Romanian assertions.

Romania needs to be more sensitive than other countries to recent events for a number of reasons: we have been around Russia for three hundred years, we have had our share of invasions (thirteen), and we have always had neighbors willing to speculate on such an opportunity.

NATO cannot defend us against an unconventional or psychological war – i.e., manipulation, in many ways, of some political forces, of the NGOs, the media, public opinion, etc.

Romania must cautiously assess the attitude of the West, which is known to hold different positions, in the current crisis, for each country (maybe as a result of the above-listed factors, apart from some other economic interests).

The pro-American option must be strongly and persistently upheld, and observed by Western, not Balkan, standards.

IV. ROMANIA AND POLAND. SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS

General similarities

a. similarities that bring us closer: – geopolitical position; – the largest countries in Eastern Europe; – we have endured invasions, divisions and territorial losses; – we were part of the Warsaw Treaty; – we are NATO and EU partners; – we have become the main "actors" of the eastern flank of the EU and NATO.
b. differences that bring us closer – Pope John Paul II stated: "Poles are the only Catholics of Slavic descent, and Romanians are the only Orthodox nation of Latin descent."
c. differences in collective mentality – regarding Romania, we revisit some opinions:

When judging the "achievements" of the Romanian people in the process of modernization, certain "features" must be considered, which can be considered a form of "historical determinism":

- the Roman origin;
- the "Slavic component" (unlike the other peoples of Roman origin, who have a Germanic component);
- Orthodoxy (the only Orthodox people of Latin descent);
- the predominance of serfdom in the Middle Ages (over 70% of the population was in this situation);
- the Communist regime.

In the end, the question must be answered whether the group, or individual, mentality represented an incentive or a break on the process of modernization, in all its aspects: political, economic, social, cultural etc. In Western countries, the socio-economic transformations specific to the modern era – over several centuries – came with the gradual change in mentality which, at times, announced and prepared true

"revolutions" in technology and science. In Eastern Europe – and in other underdeveloped parts of the world – mentalities will struggle to keep up with the renewal process. The pace of attaining the achievements of the Western world increased constantly, making it impossible for these countries to adapt at the same level, especially if we consider the entire society. Because, in addition to the specific features of "agrarian societies", one needs to think of the "legacy" ensuing from the proximity and cohabitation with the Eastern world. "Balkanisms" were found in all layers of society, which made it even more difficult to meet the "standards" of Western civilization. Political interests had a significant influence on mentalities. Unlike Western countries – Great Britain, Germany, the USA – where the rulers adopted rigid legislation – which they also enforced – with a view to steer the citizens' transition – sometimes, out of sheer necessity – to modernity, Romania seemed to cherish speculation, improvisation, political protection, jobs in state institutions etc., many of which being the government's "initiative" and "protection". Western countries had them too, but their economic mechanism and social behavior were impacted to a considerably smaller extent.

It is safe to say that, for the entire Romanian society in these decades, the mentality of the classes and social strata, of individuals, in general, represented more of a "brake" than an "incentive" in the process of modernization, of aligning to Western Europe. Only in the interwar period, when education was considerably more available for the population, would mentalities catch up with the achievements of modernization. With the implementation of the agrarian and electoral reforms, in the new framework of the Romanian unified national state, those "regenerative forces, endowed with all the moral qualities that can stabilize and energize the life of a people, and grant a future built on solid foundations" will play a more active part in the process of modernization[17].

As for Poland, we are venturing into a little-known territory. However, we can advance a few observations that pertain to "historical determinism" as well:

- the Catholic faith of a Slavic people "tamed" the nation and imposed a certain rigor in social life;
- the status of the peasants in the Middle Ages – most were free, which instilled a certain sense of pride and "integrity";
- the tradition of the Medieval Kingdom, a historical strength in Eastern Europe, inspired faith in the nation's destiny;
- the elite trained in higher education since the Middle Ages;
- the cult of bravery, built over time. Suffice it to recall the deeds of the cavalry units in the army of Napoleon I, the resistance of September 1939, the Polish airmen in the Battle of Britain of 1940, the insurrection of August 1944;
- the visible and effective resistance to the regime imposed by the USSR, favored by a specific framework of state organization (in political life, in the structure of property, etc.), by the role of the Church, of Pope John Paul II, and of the "Solidarity" Trade Union;

[17] N. Iorga, *O viaţă de Om aşa cum a fost*, Valeriu and Sanda Râpeanu (editors), Bucureşti, 1972, p. XL.

– the size of the territory and population, which, last but not least, has always been an extremely important factor.

In stages, along the 100 years plus

1. The First World War

a. similarities: – the two peoples fought for the fulfillment of the national ideal and for the defense of the whole/recreated state.

b. differences: – Romania defended itself in the west (in 1916 and 1919), in the south, and in 1918, in the east and north. Poland, after the restoration of the state, defended itself in the east.

2. The interwar period

a. Similarities: – both countries fight to defend the *status quo*. Together they are part of the alliance system based on France and Great Britain. It also concludes bilateral alliances: the 1921 Convention and the 1926 Treaty.

b. differences: – following the course of European history, authoritarian regimes are established in the two countries. Romania was the last country to establish this form of government, in 1938. Poland took advantage, in March 1939, of the breakup of Czechoslovakia following Hitler's aggression, whereas Romania declined. Poland was forced to enter the war on September 1, 1939, Romania in June 1940 – following the Soviet ultimatum – although it did so "actively" in June 1941.

3. The Second World War

a. similarities: – the two countries were pushed into war by the aggression of Germany and the USSR. Poland disappears as a state; Romania was in this danger but managed to save itself by relinquishing territories to the north, east, south and west (approximately a third of the country's territory). It must be emphasized that Romania was supportive of Poland, respected its international and moral commitment of solidarity with a neighbor in distress, risked the aggression of Germany and the USSR by allowing access into the country for the Polish government, the Bank of Poland treasury, a part of the army and the civilian population (over 100,000 people). This moment of solidarity and risk is often unjustly forgotten.

b. differences: – Poland fights alongside the Allies from the beginning of the war, first at home, then in the west, Romania joins in after August 23. Poland loses territories to the USSR but receives compensation in the west. Romania loses territories to the USSR and Bulgaria. After huge sacrifices in the east and west, its historical right to Transylvania is recognized.

4. The socialist period

a. similarities: – both countries were occupied by the USSR and the socialist system was imposed on them; – they were in the Warsaw Pact and the CMEA; – the Russian army was present on their territory at different times, but the danger of invasion was permanent, because peace in Europe during the Cold War was more of an illusion; there was a perpetual security crisis, especially in Eastern Europe, maintained by the USSR.

b. differences: – there were many, we will mention just one: resistance to the new regime, which was permanent and took various forms; in Romania it

was intense in the 1950s, through partisans, who hoped, just like a large part of the population, that the Anglo-Americans would come; in Poland, especially through the Roman Catholic Church and the "Solidarity" Trade Union in the 1970s–1980s.

5. *After 1990*

a. similarities: – rapid adaptation to the new domestic and international political and economic context.

b. differences: – Poland found its way faster through firm domestic measures – especially economic – and bold foreign policy initiatives. As a result, it built a resilient market economy, joined the Visegrad Group (1991), NATO (1997) and the EU (2004). It is also worth mentioning the role of the diaspora as a factor of influence in the Western world. Romania indulged in sterile struggles for power, positions, wealth, preservation of old privileges, etc. Externally, Romania had an incoherent, timid policy that lacked initiative, a policy that was restricted to a reactive stand, often led by people without experience or integrity. The effects were soon to be seen. Romania was late in joining NATO, the EU, and Schengen, it has the largest emigration rate in Eastern Europe, a body of population left largely unintegrated, but which does not find better conditions at home.

6. *Consequences following the occupation of Crimea (2014) and the aggression against Ukraine (2022)*

a. similarities: – Poland and Romania directly feel the threat from Russia, especially since the fear of danger from the east has been reignited, a century-old fear in this geographical space, passed on to descendants with stories and information that cannot be forgotten. That is why we strongly support the need to strengthen the eastern flank of NATO and the EU. Some projects, such as the "Three Seas Initiative" (2015), the "Bucharest Nine (B9)" group (2015), the economic and, especially, military relations between the two countries represent a renewed hope.

b. differences: – the size of NATO forces present in the two countries, economic performance, military capabilities, presence and visibility in international relations, etc.

CONCLUSIONS

Romania and Poland have similar destinies. In the last three centuries, the greatest danger came from the Tsarist Empire[18] (regardless of political color), sometimes in agreement/competition with the empires of central and eastern Europe. The only chance for survival as independent states is internal consolidation – economic, military, political –, as well as solidarity and alliances with Western democracies in the EU and NATO.

[18] Armand Goșu, *Putin împotriva Occidentului. Războiul din Ucraina și noua dezordine mondială*, Iași, 2023, *passim*; Thierry Wolton, *op.cit.*, *passim*.

GÉRARD NAHON, LES JUIFS DE ROUMANIE ET L'ECRITURE DE L'HISTOIRE JUIVE

CAROL IANCU

I. INTRODUCTION : MA RENCONTRE AVEC L'HISTORIEN GÉRARD NAHON (1931–2018)

J'ai connu Gérard Nahon en 1971 à l'occasion d'un bref séjour à Paris pour effectuer des recherches dans les archives de l'Alliance israélite universelle. Quatre personnes m'avaient conseillé de prendre contact avec lui : Danièle Agou, Georges Levitte, Louis Cohn et Georges Weill. Notre premier entretien fut consacré à l'écrivain Charles Péguy et à ses amis juifs, un sujet sur lequel j'avais commencé à travailler à Jérusalem où j'ai soutenu un mémoire de master sur «Péguy socialiste et son attitude à l'égard du nationalisme». À l'instar de Bernhardt Blumenkranz qui, une année plus tôt m'avait mis en contact avec Camille Pollak, professeur de latin, qui avait bien connu Péguy, Gérard Nahon me parla d'un autre ami de l'écrivain, Edmond-Maurice Lévy, et c'est en sa compagnie que j'ai pu rendre visite à ce dernier. Malgré son grand âge, Edmond-Maurice Lévy nous a acueillis chaleureusement et m'a transmis une foule de renseignements sur le fondateur des *Cahiers de la Quinzaine* auxquels ont collaboré de nombreux journalistes et écrivains juifs, parmi lesquels Bernard Lazare, auteur de tout un Cahier sur Les Juifs de Roumanie[1].

En fait, hormis le poète Charles Péguy et ses amis juifs, le sujet qui s'imposa dans toutes nos futures rencontres fut le destin des Juifs de Roumanie. Une année plus tard, le 31 mai 1972, je recevais une notification officielle me faisant savoir que deux jours plus tôt, sur proposition de Gérard Nahon et Charles Touati, j'étais élu membre de la prestigieuse Société des Études juives. Ce fut le début d'une vaste correspondance avec Gérard Nahon, qui s'est poursuivie pendant quarante-six ans, jusqu'à son décès en 2018. Hormis les dernières quinze années où nos échanges se firent surtout par le biais des courriels, l'immense majorité de ses lettres sont manuscrites, écrites à l'encre verte, et s'achevant par sa belle signature autographe.

Cette correspondance est le témoignage privilégié non seulement de l'amitié – et de ma part respectueuse, étant donné la différence d'âge –, nouée entre nous, mais aussi de ses multiples activités scientifiques et culturelles. C'est pour une très large part à travers elle, que je propose faire ressortir son intérêt pour l'histoire des Juifs en Roumanie. Pour compléter l'hommage que je souhaite rendre à ce célèbre historien, j'évoquerai ses principales contributions aux réunions universitaires dont je fus l'organisateur, ainsi que quelques observations sur l'écriture de l'histoire juive.

[1] Bernard Lazare, *L'Opression des Juifs dans l'Europe orientale. Les Juifs en Roumanie*, „Cahiers de la Quinzaine", 1902, III–8.

2. L'HISTOIRE DES JUIFS DE ROUMANIE

Gérard Nahon a manifesté, dès le départ, un intérêt particulier pour l'histoire des Juifs de mon pays d'origine, où les Séfarades bien que très minoritaires par rapport aux masses achkénazes, étaient présents à Bucarest et en Valachie dès le XVIe siècle. La Roumanie représentait encore dans les années 1970, une „terra incognita", une „tache blanche", dans la géographie et l'historiographie du judaïsme européen, et il m'encouragea dans l'achèvement d'une première thèse sur cette judaïcité méconnue. Enfin, il eut la bonté de me faire savoir qu'il accepterait volontiers des articles, ayant trait à son évolution historique. Ainsi, c'est à lui que je dois la parution de mes premiers écrits dans la „Revue des études juives", dans les années 1974–1978. D'abord un premier article sur les interventions d'Adolphe-Isaac Crémieux en faveur des Juifs roumains, dans les années 1866–1867[2]. Un deuxième sur le journaliste palestinien Eliézer Rokéach et le mouvement Yichouv Eretz Israel (1880), qui est à l'origine de la Conférence de Focșani en Roumanie (1882) et de la fondation, par les Juifs roumains, des premières *mochavot* (villages agricoles) dans le pays d'Israël, Roch Pina et Zikhron Yaacov (1882)[3]. Un troisième, sur *Le Serment More judaico en Roumanie*, avec la reproduction du texte original en hébreu, yiddish et roumain et sa traduction française[4]. Le quatrième article fut une ample étude sur Benjamin Franklin Peixotto, un Juif séfarade américain, premier consul des États-Unis en Roumanie, nommé par le président Grant dans cette fonction, afin d'améliorer la situation de ses coreligionnaires roumains[5].

Le 30 juin 1977, je l'informais de mon prochain voyage en Roumanie, avec le professeur israélien Isaac Halbrecht, pour étudier la situation présente des communautés juives du pays et, dans un long entretien téléphonique, il se montra satisfait de ce voyage.

Le 21 avril 1979, Gérard Nahon me remercia pour l'avoir cité dans l'Introduction de ma thèse du *Troisième cycle, Les Juifs en Roumanie (1866–1919)*. De l'exclusion à l'émancipation, soutenue une année auparavant à l'Université d'Aix-en-Provence, et me suggéra de poursuivre mes recherches sur les Juifs de Roumanie, au niveau d'un Doctorat d'État. J'acceptais avec enthousiasme sa proposition, ayant décidé moi-même d'élargir la grille chronologique jusqu'à la veille de la Seconde Guerre mondiale. Cette vaste enquête historique à laquelle je me suis attelé, basée sur une documentation éparpillée dans les archives de plusieurs pays, devait se poursuivre plus d'une décennie et, durant cette période, j'ai multiplié mes travaux sur les Juifs roumains[6].

---

[2] *Adolphe Crémieux, l'Alliance israélite universelle et les Juifs de Roumanie au début du règne de Carol Hohenzollern Sigmaringen*, „Revue des études juives", 1974, t. CXXXIII (3–4), p. 481–502.

[3] *Une lettre inédite d'Éléazar Rokéah sur les débuts du mouvement Ychouv Eretz Israel (1880)*, „Revue des études juives", 1976, t. CXXXV(1–3), p. 177–183,

[4] *Le Serment* More judaïco *en Roumanie*, „Revue des études juives", 1976, t. CXXXV (1–3), p. 169–176.

[5] *Benjamin Franklin Peixotto, l'Alliance israélite universelle et les Juifs de Roumanie. Correspondance inédite (1871–1876)*, „Revue des études juives", t. CXXXVII (1–2), 1978, p. 77–147.

[6] Parmi d'autres, je tiens à citer ici la publication des articles suivants: *Races et nationalités en Roumanie. Le problème juif à travers les documents diplomatiques français (1866–1880)*, „Revue d'Histoire moderne et contemporaine", t. XXVII, juillet – septembre, 1980, p. 391–407; *L'émigration*

Le 23 février 1987, je lui annonçais mon arrivée à Paris une semaine plus tard, pour la constitution de la « Société d'Études sur l'histoire des Juifs de Roumanie », un projet qui me tenait à cœur depuis plusieurs années. Les membres fondateurs de cette association étaient tous mes amis, l'écrivain Edgar Reichmann (1929–2023), le peintre Tudor Banus (né en 1947), la psychologue Marie Bonnet et le docteur Lazar Moscovici (1914–1988), survivant d'Auschwitz où il soigna le poète Benjamin Fondane avant qu'il ne soit gazé le 2 octobre 1944[7]. Gérard Nahon a soutenu cette initiative, et s'etait réjoui d'apprendre qu'à Bruxelles j'avais réussi à mettre en place, grâce à notre ami commun Willy Bok, directeur de l'Institut Martin Buber d'Etudes du judaïsme, un Comité belge ayant le même objectif. Parmi les membres de ce Comité qui s'est réuni une première fois le 8 décembre 1981, il convient de citer Joseph Halévy, fils de l'ancien grand rabbin Meyer Abraham Halevy, et Messieurs Aristide Steinhart, Marcel Kirschen, Josif Herscovici, Emmanuel Neuman, Carol Stelian, L.M. Schrager, Radu Apostol et Andrei Laude.

Le 10 janvier 1988, nous avons pu organiser dans la capitale française, au Centre Rachi, en présence des amis bruxellois et d'un nombreux public, une Table Ronde intitulée : « La Mémoire des Juifs de Roumanie », à laquelle participa Alexandre Safran, grand rabbin de Genève et ancien grand rabbin de Roumanie (1940–1947), dont l'émouvant discours sur la période de la Shoah, fut longuement applaudi.

Malencontreusement Gérard Nahon n'avait pas pu y assister, mais à son mot d'excuses du 28 décembre 1987, il ajoutait un ample compte-rendu de mon livre sur l'action concertée de Gerson von Bleichröder et d'Adolphe-Isaac Crémieux, afin d'obtenir l'émancipation des Juifs roumains lors du Congrès de Berlin (1878)[8], paru quelques mois plus tôt. Une histoire exemplaire quant aux mobiles qui régissent les relations internationales, qui a mis en évidence la confrontation du modèle français des droits de l'homme aux réalités de l'Europe orientale et balkanique du XIXe siècle. « Votre travail, écrivait-il, est fort utile et vous avez eu raison de publier un recueil de documents du plus grand intérêt ».

Trois ans plus tard, le 25 juin 1991, j'ai soutenu mon Doctorat d'État, intitulé *L'évolution du statut juridique et politique des Juifs en Roumanie (1913–1938)*, pour lequel il fut membre du jury. C'est encore grâce à lui qu'une partie de cette thèse fut publiée sous le titre *Les juifs en Roumanie (1919–1938)*. De l'émancipation à la marginalisation, dans la prestigieuse « Collection de la Revue des Études juives »,

---

des Juifs roumains dans la correspondance diplomatique française (1900–1902), „Proceedings of the Seventh World Congress of Jewish Studies" (Jerusalem, august, 7–14, 1977), Jérusalem, 1981, p. 247–281; *Deux lettres inédites de Moses Gaster sur les conséquences du Congrès antisémite roumano-européen (1886)*, „Revue des études juives", 1983, t. CXLII (3–4), p. 465–472; *Les Associations et mouvements de jeunesse juifs sionistes en Europe de l'Est avant la seconde guerre mondiale. Le cas de la Roumanie*, in *Mouvements de jeunesse. Chrétiens et Juifs : Sociabilité juvénile dans un cadre européen* (sous la direction de Gérard Cholvy), Paris, Ed. du Cerf, 1985, p. 301–311.

[7] Carol Iancu, *Fondane à Auschwitz. Le témoignage de Lazar Moscovici*, in Carol Iancu, Alexandru-Florin Platon (coordonatori), *80 de ani de la Pogomul de la Iași și Holocaustul (Șoahul) din România / 80 ans depuis le Pogrom de Iași et la Shoan en Roumanie*, Editura Universității 'Alexandru Ioan Cuza' din Iași, Colecția Historica-Dagesh nr. 10, p. 371–386.

[8] *Bleichröder et Crémieux. Le combat pour l'émancipation des Juifs de Roumanie devant le Congrès de Berlin. Correspondance inédite (1878–1880).* Montpellier, Université Paul Valéry, Centre de Recherches et d'Études juives et hébraïques, 1987, 264 p. (Sem n°3).

qu'il co-dirigeait avec Charles Touati[9]. Dans sa *Postface*, parmi d'autres aspects qui ont retenu son attention, il a souligné le fait que « l'exemple roumain », « rejoint une problématique majeure de l'histoire juive contemporaine, à savoir l'action politique des Juifs et leur appréhension des périls », cette recherche permettant la « compréhension du sort fait aux Juifs dans d'autres pays européens jusqu'à la mise en œuvre de la Solution finale »[10].

Gérard Nahon a prouvé constamment son intérêt pour l'histoire des Juifs de Roumanie, en acceptant de venir à Bucarest le 10 décembre 2009 (ainsi que notre ami commun Georges Weill), pour participer au colloque «La France et l'émancipation des Juifs de Roumanie», que j'avais organisé sous l'égide de l'Institut français et sous la présidence de S.E. Monsieur l'Ambassadeur de France en Roumanie, Henri Paul.

3. PARTICIPATION À DES RÉUNIONS SCIENTIFIQUES TENUES À MONTPELLIER ET À NÎMES

Je vais me limiter à rappeler ici la présence de Gérard Nahon à seulement quatre colloques internationaux qui ont eu lieu en 1985, 1988, 2008 et 2009.

Dans la perspective du Millénaire de Montpellier commémoré en 1985, je me suis investi dès 1983, dans la mise à jour du *mikvé* (bain rituel juif) médiéval de la ville. Le 7 mars 1984, à la suite d'un entretien téléphonique du 22 février 1984, je transmettais à Gérard Nahon la copie d'une lettre envoyée au professeur René-Samuel Sirat, Grand Rabbin de France, au sujet de ce *mikvé*. Un Comité scientifique local et un Comité technique s'étaient mis en place, en vue de sa restauration, et de l'organisation des fouilles susceptibles de faire découvrir les fondations de la synagogue médiévale. « Comme j'ai pu vous dire par téléphone – écrivais-je dans cette lettre – je souhaiterais, malgré vos multiples charges, que vous soyez le coordonnateur national du Comité scientifique du projet. Peut-être sommes-nous devant la plus grande découverte archéologique en France après la synagogue de Rouen. Jamais des fouilles systématiques n'ont été effectuées dans cet endroit. Nous espérons que vous pourrez vous déplacer à Montpellier vers la fin de cette année universitaire… » Il me transmit sa réponse positive par téléphone et, le 9 janvier 1985, je l'invitais au Colloque international « Les Juifs à Montpellier et dans le Languedoc du Moyen Âge à nos jours », prévu les 22 et 23 octobre 1985. Gérard Nahon vint dans la capitale de l'Hérault, et joua un rôle éminent, en faisant la synthèse de l'ensemble des travaux du Colloque. Il tenta « de définir l'apport des communications entendues et des débats qui les suivirent à l'histoire d'une cité millénaire, Montpellier, et à l'histoire trimillénaire d'Israël »[11]. C'est lui aussi qui rendit compte dans la REJ, du Catalogue des deux Expositions inaugurées lors du

[9] *Les Juifs en Roumanie (1919–1938). De l'émancipation à la marginalisation*, Editions Peeters, Paris-Louvain, collection de la „Revue des études juives", 1996, 432 p. Préface de Pierre Guiral et postface de Gérard Nahon.

[10] *Ibid.*, p. 387.

[11] Cf. Carol Iancu (sous la direction de), *Les Juifs à Montpellier et dans le Languedoc. Du Moyen Âge à nos jours*, Montpellier, Université Paul Valéry, CREJH, 1988, p. 416.

Colloque : « Le Mikvé et la communauté juive montpelliéraine au Moyen Âge » et « Les Juifs à Montpellier et dans le Languedoc hier et aujourd'hui (période moderne et contemporaine »), et présentées dans un numéro spécial du Bulletin historique de la ville de Montpellier (n°7)[12]. Rappelons enfin que lors de l'inauguration du Mikvé médiéval restauré, le Député-Maire Georges Frêche lui a remis la Médaille du Millénaire de la ville de Montpellier.

Une deuxième réunion scientifique importante à laquelle il donna aussitôt son accord fut le Colloque international Permanences et mutations dans la société israélienne, tenu à l'Université Paul Valéry, les 15 et 16 avril 1988, à l'occasion du quarantième anniversaire de l'État d'Israël. Dans sa communication, *Jérusalem au XVIIIe siècle. Rabbinat et yeshiva*, l'auteur a fait découvrir les structures des nombreuses *yeshivot* (trente-neuf) hiérosolymites, en jetant un éclairage nouveau sur l'institution du grand rabbinat, et en dressant la liste des Rishonim le-Sion, les grands rabbins « de toutes les communautés de Jérusalem et non des Séfarades seulement »[13]. Grâce à sa riche étude, nous apprenons que l'exceptionnel développement de la vie intellectuelle de la ville sainte au XVIIIe siècle – des centaines d'ouvrages rabbiniques y furent alors rédigés – se double d'un remarquable essor de la population juive (qui a décuplé, passant de 2 000 à près de 20 000 âmes, d'après un voyageur allemand), dû principalement à l'immigration.

Vingt ans plus tard, à l'occasion du soixantième anniversaire de l'État d'Israël, un nouveau Colloque international intitulé « Les relations Israël-Diaspora à travers l'histoire » s'est déroulé à Montpellier. Il se proposait de faire une mise au point scientifique sur les relations Israël – Diaspora dans la longue durée, depuis l'époque médiévale et jusqu'au début du XXIe siècle. Pour l'époque moderne, les liens entre la diaspora séfarade et le pays d'Israël ont été examinés par lui, au prisme d'une recherche minutieuse consacrée à la création de la yeshiva Magen David à Jérusalem. Ce projet s'est concrétisé au bout de seize ans, à la suite d'un don octroyé par David de Joseph de Pinto, Juif portugais d'origine marrane habitant La Haye, et inscrit dans son testament du 21 septembre 1751. L'auteur parvint à nous présenter une véritable radiographie de la vie intellectuelle de Jérusalem, illustrée par les publications des rabbins appartenant à de nombreuses *yeshivot*. La création de la yeshiva Magen David conclut-il « constitue un révélateur de la nécessaire conjonction de La Haye, d'Amsterdam, d'Istanbul et de Jérusalem pour une réalisation à la fois académique et nationale. Le processus s'effectue en quatre langues, portugais, hébreu, judéo-espagnol et espagnol en écriture latine. Entre l'Occident et l'Orient, quant au langage, l'Occident prévalut »[14]. Les actes de ce colloque comprennent aussi une ample étude consacrée aux Juifs roumains[15].

---

[12] „Revue des études juives", CXLVI (3–4), 1987, p. 453–454.

[13] *Jérusalem au XVIIIe siècle. Rabbinat et* yeshiva, in Carol Iancu (sous la direction de), *Permanences et mutations dans la société israélienne*, Montpellier, Université Paul Valéry, CREJH, 1996, p. 37.

[14] Gérard Nahon, *La Haye, Amsterdam, Istanbul, Jérusalem : David de Pinto et la yeshiva Magen David (1751–1767)*, in *Les Relations Israël-Diaspora à travers l'Histoire* (sous la direction de Carol Iancu et Michaël Iancu), Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2016, collection « Historica-Dagesh », n°5, p. 63–98. Ce volume est paru en roumain : *Relațiile Israel – Diaspora de-a lungul istoriei* (coordonatori: Carol Iancu, Michaël Iancu), Traducere din franceză și engleză : Virginia Valasuteanu, Editura Hasefer, 2019, 287 p.

[15] Carol Iancu, *Le sionisme en Roumanie à partir de la Conférence de Focșani (1882) et jusqu'à la Shoah*, in *Les Relations Israël-Diaspora à travers l'Histoire…op. cit.*, p. 159–194.

La quatrième réunion fut le Colloque international « Les Juifs d'Algérie, de l'enracinement à l'exil » (10–12 novembre 2009), coorganisé avec le Cercle culturel Adolphe-Isaac Crémieux, présidé par le regretté Jacques Lévy (1929–2010), et l'Institut Universitaire Euro-Méditerranéen Maïmonide (dirigé par Michaël Iancu). Gérard Nahon a ouvert la première séance, en évoquant le récit du voyage du rabbin Meir ben Nathanaël Cresques d'Alger parti en Europe dans la quatrième décennie du XVIIIe siècle pour trouver les fonds nécessaires, ainsi qu'un imprimeur, afin d'éditer le Sefer ha-tachbas, les consultations du célèbre rabbin catalan établi à Alger, Simon ben Sémah Duran (1361–1444)[16]. Cette relation nous fit découvrir les liens existants entre la communauté juive algéroise et la vaste diaspora européenne et méditerranéenne. Pas moins de 79 notabilités séfarades et 24 ashkénazes, originaires de dix-sept communautés, ont offert le vivre et le couvert à Méir Cresques, contribuant ainsi à l'impression du livre. Grâce à son opiniâtreté, ce rabbin algérois, qui « a rejoint l'Europe ashkénaze des Livres et des Lumières », a pu « restituer un trésor manuscrit de la Catalogne médiévale »[17].

4. QUELQUES FAITS SIGNIFICATIFS TIRES DE LA CORRESPONDANCE

Une brève incursion dans la correspondance nous offre de précieux renseignements à la fois d'ordre personnel et professionnel. Hormis la profusion de ses publications, reçues un grand nombre, avec des dédicaces toujours chaleureuses qu'il m'est impossible de rappeler ici[18], deux autres aspects y occupent une place privilégiée : l'amitié entre nos deux familles et son implication dans les manifestations scientifiques déroulées dans les villes de Montpellier et Nîmes.

Concernant nos relations familiales, je dois souligner tout d'abord, que chaque année et durant toute notre correspondance, sa carte de vœux pour la fête de Roch Hachanah avec ces paroles écrites en hébreu : « Hatima Tova ou-gmar hatima tova » ne fut jamais absente. De même, il nous faisait part régulièrement des événements familiaux ou le concernant personnellement. Voici trois exemples. Le 25 janvier 1985, il nous transmettait la nouvelle suivante : « Nous avons eu deux naissances dans la famille : une petite Eloïse chez mon fils Ariel, une petite Séphora chez mon fils Jacques. Il est bien agréable d'être grand père! ». Le 4 juillet 1986, il écrivait dans une autre émouvante

[16] Gérard Nahon, *Méir b. Nathanaël Cresques d'Alger. Voyage en Europe, 1734–1739*, in *Les Juifs d'Algérie, de l'enracinement à l'exil*, textes rassemblés par Carol Iancu et Michaël Iancu, *Tsafon,* «Revue d'études juives du Nord», n°6 hors série, octobre 2013, p. 53–72.

[17] *Ibid.*, p. 68.

[18] Dans la longue liste des articles et livres dédicacés, voici quelques titres : *L'archéologie juive de la France médiévale* (23 mars 1976), *Pour une approche des attitudes devant la mort au XVIIIe siècle : sermonnaires et testateurs juifs portugais à Bayonne*, «Revue des études juives», CXXXVI, 1977, p. 1–123 (14 mai 1978) ; *Les Nations juives portugaises du Sud-Ouest de la France (1684–1791). Documents*, Paris, Fondation Calouste Gulbenkian, Centre culturel portugais, 1981, XXX + 511 p. (novembre 1981), auquel j'ai consacré ultérieurement toute une émission sur les ondes de RJL, Fréquence Shalom, de Montpellier dont je fus le président-fondateur; *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale* (4 juillet 1986); Des tirés à part de „l'Annuaire de l'EPHE Ve section – Sciences religieuses", t. XCIII, 1984/1985, et t. XCIX, 1990/1991 (février 1991), contenant les résumés de ses conférences; *Métropoles et périphéries séfarades d'Occident* (29 avril 1993)… De notre côté, aussi bien Danièle que moi-même, lui envoyions régulièrement nos publications.

lettre : « Nous gardons toujours le souvenir merveilleux et reconnaissant de la Bar Mitzva de Michaël et sommes heureux de savoir qu'il va passer des vacances au Canada. J'admire votre courage et votre organisation car vous faites face parfaitement à vos contraintes professionnelles et scientifiques, familiales aussi. Je souhaite pourtant que vous trouviez, le temps de prendre quelques vacances cet été. Nous avons passé Maryvonne et moi huit jours à Prague où nous nous sommes rendus en voiture : un voyage intéressant à tous égards comme vous pouvez l'imaginer. Encore merci, avec toute notre amitié. Gérard ». Enfin, un courrier du 9 avril 1997, nous apportait une mauvaise nouvelle : « Un infarctus le 18 février, m'a valu dix jours de Clinique, une longue convalescence en cours m'a retardé dans ma correspondance et a empêché de donner suite à vos Invitations. Mon état s'améliore lentement et je tente de reprendre mes activités. Bien amicalement à vous deux et à vos enfants ».

À propos de son implication dans les manifestations scientifiques de l'Université Paul Valéry de Montpellier, je me limite aussi à quelques exemples. Le 13 octobre 1995, il me donna son accord pour participer au Colloque « Les Juifs de Nîmes et dans le Midi du Moyen Âge à nos jours » (Nîmes et Montpellier, 12, 13 et 14 mars 1996), les dates lui convenant « parfaitement ». Le 3 juillet 1996, heureux d'avoir pu le rencontrer à l'occasion de la remise du volume d'Hommage au Professeur René-Samuel Sirat[19], je lui annonçais les nouvelles dates pour le Colloque « Langues, traditions et mémoires. De l'Ararat à Jérusalem » : le Mercredi 11 et Jeudi 12 décembre 1996. Le 13 septembre 1996, il nous avertissait : « Notre travail à la Revue est pour l'heure en sommeil car nous sommes en plein déménagement de la rue de Téhéran à la rue Broca. Tout notre matériel est dans des cartons en attendant que les locaux soient prêts …, je tâcherai de prendre part au Colloque de décembre « De l'Ararat à Jérusalem : langues, traductions, mémoire ». Puis-je vous proposer le titre suivant : «Outremer. Terre Sainte et juifs de France au Moyen Âge »? Le 16 avril 1997, Gérard Nahon accepta de se joindre à la Jeune Equipe « Juifs, Arméniens et Chrétiens d'Orient » reconnue par le Ministère de l'Éducation Nationale, et que j'ai codirigée avec le professeur Gérard Dédéyan, à l'Université Paul Valéry. « C'est bien volontiers répondit-il, que j'accepte votre proposition et je prendrai part à vos travaux dans la mesure de mes disponibilités et de mon état de santé ». Il a participé activement aux travaux de ce Centre de recherche, devenu Équipe d'Accueil, avec des exposés aux divers séminaires, tables rondes et colloques[20].

5. LE VOLUME L'ÉCRITURE DE L'HISTOIRE JUIVE. MÉLANGES EN L'HONNEUR DE GÉRARD NAHON

Dès son départ à la retraite, j'ai souhaité, avec Danièle Iancu, offrir à Gérard Nahon, un volume de Mélanges, mais ses réticences sur le principe d'une telle entreprise freinèrent mon élan initial. Malgré tout, la décision de lancer le projet fut prise en 2007, le manuscrit fut transmis à l'imprimeur en 2009 et parut en 2012. Le

[19] Carol Iancu (sous la direction de), *Tracer le chemin. Mélanges offerts aux professeurs René-Samuel Sirat et Claude Sultan*, Montpellier, Université Paul Valéry, 2002, 222 p. (Sem n°10).

[20] Le 29 avril 2003, notre Centre a fait, pour lui, l'acquisition de 290 documents photocopiées de la liasse 7 B 2094 concernant les lettres de J.R. Péreire à Gabriel de Silva, se trouvant aux Archives Départementales de la Gironde à Bordeaux.

volume intitulé *L'écriture de l'histoire juive. Mélanges en l'honneur de Gérard Nahon*, réunit trente-huit contributions embrassant l'histoire juive dans la longue durée. Il s'agit d'un ensemble d'études, à l'aune de ses préoccupations, de Tsarfat à la Navarre, de Sefarad à la Catalogne ou à l'Italie, de Provintzia (Languedoc-Provence, Comtat-Venaissin) au Sud-Ouest de la France, du Maghreb à la Terre sainte, enfin de la Belgique et jusqu'à la Roumanie. Les auteurs sont des collègues et disciples de Gérard Nahon, des enseignants et des chercheurs, représentants des universités et des institutions scientifiques et culturelles de neuf pays différents. Si le volume représente un cadeau offert par de nombreux collègues et disciples au savant et à l'homme Gérard Nahon, pour moi, il est d'abord et surtout l'accomplissement d'une dette de reconnaissance personnelle à son égard. Gérard a apprécié le titre du volume *L'Ecriture de l'histoire juive* et à ce sujet, lors de la remise des *Mélanges*, le 2 avril 2012, dans les locaux de l'Institut Maïmonide de Montpellier, il s'exprima ainsi dans son allocution :

« Vers 1313 …, une foule de Juifs emprisonnés en la Tour Blanche d'Issoudun (Indre) incrustèrent, qui une prière, qui un rappel de sa capture, qui son nom sur les parois du donjon. Découvrant ces graffitti en 1833, Armand Pérémé s'émerveillait, non du fait même que tous savaient écrire, mais de ce qu'ils auraient pu graver des imprécations contre leurs persécuteurs, et qu'ils ne le firent pas. Savoir, pratique, magie, l'écriture précède puis façonne l'histoire juive. Ces Juifs d'antan écrivaient ; cela coulait de source. Moi j'ai dû apprendre à écrire à l'encre verte. À ceux qui m'ont appris à écrire, à ceux qui m'ont enseigné, à ceux qui m'ont acheminé vers l'histoire j'exprime ici ma reconnaissance, à mes parents Sauveur et Yvette Nahon, à mes beaux-parents Georges et Laurence Rouret qui ne sont plus, à mon épouse Maryvonne compagne des travaux, des jours, des voyages, des mousses vertes des cimetières vermoulus de quatre continents, de Worms à Sarajevo, de Hambourg à la Jamaïque, de Bidache au Père Lachaise, à mes enfants pour les joies, les études, les fêtes, leurs enfants, et les inscriptions qu'ils ont dégagées, depuis leur première enfance à Labastide – Clairence. À mes étudiants, à mes collègues de Belgique, de France, d'Espagne, des États-Unis d'Amérique, d'Israël, d'Italie, contributeurs de ce volume, de tout cœur merci ».

Sur l'exemplaire qu'il m'adressa, il fit cette dédicace : « Pour Carol Iancu. En reconnaissance pour les études, les voyages, les joies partagées et pour cette dernière „Ecriture de l'histoire juive », „Aharona, aharona haviva be-ir ha-har" [en caractères hébreux : «La toute dernière et chère, dans la ville de la Montagne (Montpellier), le 2 avril 2012, Signature illisible ».

Il m'est agréable de mentionner enfin, qu'il a participé au volume de *Mélanges* qui m'a été consacré avec un bel article sur plusieurs rabbins de Bayonne[21].

[21] Cf. Gérard Nahon, *Terre d'idolâtrie : Isaac-Israël de Avila, Hayyim-Isaac de Mercado, Abraham Vaez, rabbins à Bayonne au XVIIe siècle,* in *Roumanie, Israël, France : parcours juifs. Hommage au professeur Carol Iancu.* Textes rassemblés par Danielle Delmaire, Lucian-Zeev Herscovici, Felicia Waldman, Paris, Honoré Champion, p. 145–186.

5. CONCLUSION

En conclusion, comment puis-je résumer la personnalité de Gérard Nahon?

En tant qu'enseignant, j'ai pu très tôt, apprécier ses qualités à l'occasion d'un cycle de conférences sur le judaïsme séfarade qu'il donna dans le cadre du Centre Universitaire d'Études Juives (CUEJ), Section Aix-Marseille, dont le fondateur fut le professeur et grand rabbin René-Samuel Sirat, et que j'ai dirigé entre 1972 et 1976. Quelques années après le début de mes enseignements à l'Université Paul Valéry de Montpellier, ses conférences, ont continué à être données devant les étudiants de cette université, et ont toujours connu beaucoup de succès. Même constatation pour ses interventions dans le cadre des séminaires de la « Nouvelle Gallia Judaica (NGJ) », équipe du CNRS qu'il avait dirigée à Paris de 1981 à 1992, et qui pendant une décennie était descendue dans la capitale de l'Hérault, sous la direction de Danièle Iancu-Agou, ainsi qu'à l'Institut Universitaire Euro-Méditerranéen Maïmonide fondé en 2000. Il fut un enseignant d'élite qui possédait la magie des mots, la puissance du verbe, l'éloquence de la parole et il a su transmettre par-delà ses connaissances sur l'histoire juive, également des valeurs essentielles du judaïsme et de l'éthique juive.

Il fut un chercheur d'élite : il a pu grâce à la place qu'il a occupé au sein de la Société des Études juives, pôle privilégié d'observation et de rendement, se situer au cœur des recherches les plus récentes. En tant que codirecteur et directeur de la «Revue des Études juives » il ne s'est pas contenté d'accueillir de nombreux articles émanant de savants confirmés, mais aussi et surtout de jeunes chercheurs, écrivant lui-même, hormis des études approfondies, des centaines de comptes-rendus d'ouvrages, dans plusieurs langues. En tant que codirecteur et directeur de la Collection de la «Revue des Études juives », il a fait publier plus de cinquante volumes. Il a pu remplir une véritable mission : contribuer à la connaissance du monde juif, par des études de haut niveau scientifique.

Il fut d'abord et surtout un homme de cœur, porteur d'une grande expérience et d'une grande générosité, un homme pieux, un immense savant. Ayant eu le privilège de l'avoir connu et côtoyé tant de fois, je peux témoigner qu'il réservait toujours aussi bien à ses collègues qu'à ses nombreux étudiants, et à toute personne souhaitant le rencontrer, un accueil d'une rare qualité. Amoureux de la France, son pays, ouvert à un dialogue exigeant entre Juifs et Chrétiens, il était intransigeant dans la défense de l'État d'Israël, restant profondément attaché à Jérusalem où il repose désormais.

À propos de son amour pour la ville de Jérusalem, il m'a raconté le fait suivant. Le 28 juin 1999, après la soutenance de sa thèse sur Edmond Rothschild (1845–1934) : un itinéraire religieux, Mme Elizabeth Antebi, qui avait engagé un violoniste pour ouvrir les festivités, demanda à Gérard Nahon quel morceau souhaitait-t-il

entendre. Sa réponse fut: „Yerushalaim shel zahav". « Ainsi, l'antique Sorbonne, entendit-elle ce jour là „la Jérusalem d'or", laquelle évoque comme on sait la somptueuse parure que Rabbi Aquiba confectionna pour son épouse (Shabbat 59 a et b), et plus encore la Jérusalem du Psaume CXXV: 2 Yerushalaim harim saviv la ve-Adonai saviv le-'amo me'ata ve-'ad olam" ("Jérusalem, des monts l'entourent et le Seigneur entoure son peuple maintenant et à jamais") »[22].

[22] Dans son beau livre *Juifs et judaïsme à Bordeaux* (Mollat, 2003, p. 140) Gérard Nahon reproduit les enluminures d'une *ketouba* italienne de Rivardo (1727) représentant Jérusalem, avec le même texte du Psaume 125 : 2.

CUVÂNTUL ROSTIT DE EPISCOPUL IULIU HOSSU PE CÂMPUL LUI HOREA LA 1 DECEMBRIE 1918

Fraților !

Ceasul plinirii vremii este acesta când Dumnezeu Atotputernic rostește, prin poporul său credincios, dreptatea sa însetată de veacuri.

Astăzi, prin hotărârea noastră, se înfăptuiește România Mare, una și nedespărțită, rostind fericiți toți românii de pe aceste plaiuri: Ne unim pe veci cu țara-mamă România!

Vă reamintiți când prin sutele de spitale, în zilele de întunerec vă vesteam: „va învinge dreptatea"; vă arătam că vine ceasul când toți făcătorii nedreptății vor plânge lacrimi de sânge în ziua bucuriei noastre.

A biruit dreptatea!

Acesta-i ceasul dreptății lui Dumnezeu și al răsplătirii Lui, acestea-i ceasul bucuriei noastre, bucuria unui neam întreg pentru suferințele veacurilor purtate de un neam cu credința în Dumnezeu și cu nădejdea în dreptatea Lui.

Suferințele veacurilor se îmbracă în lumină, cum revarsă în clipa aceasta soarele asupra noastră lumina sa cu binecuvântare.

Cuvintele Domnului se împlinesc și aci întru plinirea dreptății: „mulți au dorit să vadă ce vedeți voi și n-au văzut și să audă ce auziți voi și nu au auzit. Ochii voștri sunt fericiți că văd și urechile voastre fericite că aud".

Văd ziua întregirii neamului și aud bunăvestirea întregirii noastre pe veci cu țara-mamă România".

*

<După ce a citit proiectul de rezoluție votat de adunare, a continuat:>

Fericit am vestit hotărârea judecății lui Dumnezeu prin reprezentanții a toată suflarea românească; fericiți voi, cari ați pecetluit pe veci unirea cu țara mamă. O viață întreagă veți mărturisi cu mândrie: „Și eu am fost la Alba Iulia!"

Fiii fiilor voștri vor chezășui puternic și fericiți rostind: «Și părinții noștri au fost la Alba Iulia!» Voi sunteți marea armată a sufletelor alese a neamului vostru.

De acum o Românie Mare, întemeiată pe dreptatea lui Dumnezeu și pe credința poporului Său.

Cântarea noastră de biruință să fie cântarea neamului pe calea lungă și grea a veacurilor: „Dreptatea Ta Doamne e dreptate în veac și cuvântul Tău adevărul".

Dreptate și adevăr la temelia României întregite.
Mărire întru cele de sus lui Dumnezeu.
Pe pământ pace.
Ziua Învierii, să ne luminăm popoare.
Trăiască România Mare una și în veci nedespărțită!
Amin

Biblioteca Despărțământului București al Asociațiunii ASTRA, *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, București, 1943, p. 128–130.

CUVÂNTUL ROSTIT DE EPISCOPUL MIRON CRISTEA PE CÂMPUL LUI HOREA LA 1 DECEMBRIE 1918

Mărită naţie română!

Sunt aproape două mii de ani de când împăratul Traian a sădit, a altoit nobila viţă română în tulpina vânjoasă a rezidentului neam dacic, dând astfel naştere poporului nostru român.

Ca o sentinelă neadormită şi credincioasă a organizaţiei şi civilizaţiei romane, a răspândit acest popor lumina culturii latine, prefăcând aceste plaiuri şi ţinuturi – pe atunci încă sălbatice – în „Dacia Felix".

Dar năvala hunilor şi a numeroaselor hoarde barbare – câte s-au strecurat pe aicea în curs de veacuri – nu numai că ne-au stingherit în munca şi opera noastră, ci ne-au înfrânt pentru multă vreme, şi ceea ce a fost mai rău pentru noi, ne-au divizat, ne-au împărţit.

Astfel, cu timpul am ajuns unii în jugul maghiarilor, dedaţi de la fire, ca şi ceilalţi turani, a trăi din sudoarea altora, iar alţii au ajuns în robia turcilor, mai târziu a germanilor și a țarismului rusesc. Mai lungă a fost robia noastră a românilor din Ungaria şi Transilvania, care a durat o mie de ani.

V-aş amărî prea tare sufletele şi aş prea întuneca seninătatea acestui frumos praznic naţional, dacă v-aş înfăţişa icoana amănunţită a lungilor noastre suferinţe din cursul acestor 10 veacuri.

Amintesc numai:

Cum am zăcut veacuri întregi în cea mai neagră iobăgie;

Cum am fost proscrişi de legile nu numai aspre, ci draconice ale lui Verböczy;

Cum în atâtea rânduri ne-am pierdut pe toţi conducătorii;

Cum ne-au sfâşiat chiar credinţa strămoşească;

Cum au rupt legăturile canonice şi fireşti ale bisericei noastre cu biserica mamă a fraţilor de dincolo;

Cum ne-au bătut păstorii, ca să se risipească mai uşor turma;

Cum au hrănit cu scump sângele nostru toate lipitorile lepădăturilor străine ş.a.

Dară cu toate astea – precum după vorba lui Alecsandri „Ceahlăul sub furtună nu cade muşuroiu" –, aşa şi puterile neamului românesc n-au putut fi sdrobite pentru totdeauna. Din contră! Mulţumită puternicei însuşiri a poporului de-a spori văzând cu ochii, s-a împlinit faţă de noi cuvântul poetului;

„Barbarii vin, barbarii trec, românul îi petrece;

Şi – unde unul a căzut – răsar în locu-i zece".

Astfel codrul neamului a odrăslit mereu, suplinind nu numai golurile marilor jertfe, ci am fost chiar în stare să dăm lumii – pe lângă multe altele – şi eroi, ca Ioan Corvinul, carele – ca şi Ştefan cel Mare – a frânt puterea semilunei păgâne, pe Matei Corvinul, care a fost cel mai mare rege al Ungariei.

Însă cu cât începeau să iasă la iveală mai bine strălucitele noastre însuşiri strămoşeşti – cu atâta se sileau mai tare turanicii noştri tirani a ne asupri şi strâmtora.

Orbiţi de gogoriţa „ideii de stat naţional maghiar” nu s-au ruşinat a născoci cele mai drăceşti căi şi mijloace cu scopul hotărât de a ne desfiinţa şi maghiariza. De-o parte Habsburgii haini şi meşteri întru a semăna intrigi şi discordie între popoarele fostei monarhii, ca astfel să le poată domina şi să se poată susţinea, contele negru Iuliu Andrássy, pe care intenţionează republica maghiară a-l trimite ca delegat la tratativele de pace, a declarat în camera ungară: „Cauza naţionalităţilor din Ungaria este chestie de putere, nu de drept”. Mai ales ceea ce au făcut cu noi în anii din urmă trece toate marginile: Strigau la cer răsbunare nedreptăţile, cari trebuia să le suferim. Ne durea mai ales încătuşarea sufletului nostru românesc şi răpirea şcoalelor, căci n-am uitat nicio clipă admoniţia de la 1848 a marelui Bărnuț: „Şi cu cât vor învăţa mai mulţi români la şcolile străine, cu atât va pierde naţiunea mai mulţi fii”; fiecare fiu înstrăinat era o bucată ruptă cu dureri din trupul nostru.

În faţa asupririlor şi a nedreptăţilor, pe cari nu le puteam opri, ne-am retras resemnaţi la vetrele familiilor şi la altarele bisericilor noastre; şi acolo am străjuit cu neadormită grijă şi am salvat scumpele comori ale sufletului: legea, limba, datinele strămoşeşti şi toată moştenirea fiinţei noastre etnice de români.

Dar asupririle acestea – deşi ne-au împestriţat cu străini pământul strămoşesc prin colonizări şi, cu toată forţa mijloacelor de guvernământ, ne-au înstrăinat oraşele, ne-au ţinut în neştiinţă, împiedecând aproape orice progres – totuşi nu ne-au putut istovi, ci ne-au făcut mai rezistenţi, ne-au întărit, ne-au închiegat. Iară ţara fraţilor din regatul liber a devenit pentru noi steaua strălucitoare a nădejdilor noastre de mai bine.

Prinzând curaj, am înteţit tot mai mult lupta noastră politică pornită în contra opresorilor noştri, cristalizând tot mai clar ţinta aspiraţiunilor noastre naţionale.

La anu 1866 scrie Papiu Ilarian unui deputat român din parlamentul ungar: „Românii să pretindă curat şi simplu ca să fie naţiune politică egală ... Numai înainte cu curaj şi cauza voastră va ajunge la cunoştinţa Europei – şi atunci aţi câştigat totul”.

Bărăbăteştile lupte politice ale episcopilor şi fruntaşilor noştri conducători, pecetluite cu însemnate jertfe de mucenici naţionali, formează pagini strălucite ale trecutului nostru întreg.

Ele au convins pe marile popoare, cari conduc destinele lumii, despre sfinţenia şi despre îndreptăţirea aspiraţiunilor noastre spre libertate.

Şi când tiranii noştri seculari au intrat şi în sfintele noastre biserici şi ne-au pângărit altarele lor, pe cât de sfinte pe atât de româneşti, fraţii noştri liberi n-au mai putut suferi umilirea noastră. Atunci mai marele fiu al marelui său părinte Ioan Brătianu – în casa căruia s-au cltivat cu sfinţenie cultul desrobirii noastre, cu aprobarea plină de însufleţire a tuturor factorilor competenţi, urmaţi de toată ţara – a sfătuit, din poziţia sa plină de răspundere, pe Vodă, să scoată sabia şi să înceapă lupta alăturea de acele popoare, pe a căror steag este scris „Înfrângerea tiraniei, biruinţa dreptăţii şi eliberarea popoarelor asuprite”. Ajutorul Celui de Sus a fost cu ele şi cu noi; căci, după cum spunea Nicolae Bălcescu: „Dumnezeu a lăsat libertatea pentru popoare; şi cine se luptă pentru libertate, se luptă pentru Dumnezeu”.

După 52 luni de uriaşe jertfe şi de mult sânge românesc vărsat în lupte crunte a biruit sfânta şi mântuitoarea poruncă din solia puternicului Mesia-Wilson: „Tot poporul trebuie să aibă libertatea a fi stăpân pe sine şi a-şi croi însuşi viitorul şi soarta”.

Ca să ne folosim şi noi românii din Ungaria şi Transilvania de dreptul cuprins în acest evanghelic principiu, am venit la această istorică şi măreaţă adunare naţională în străvechea Alba-Iulia, de care ne leagă amintirea celor mai crude chinuri şi suferinţe, dară şi cea mai sfântă nădejde.

Deşi au trecut decenii, chiar veacuri de atunci, totuşi şi acum aud cum geme de adânc din fundul temniţei regele munţilor Iancu, aud mai ales suspinele, vaietele şi sfâşietoarele urlete de durere ale mucenicilor Horia şi Cloşca, cari aici au fost traşi pe roată.

Sub impresia acestor amintiri amare, sub impresia proaspetelor noastre suferinţi din anii războiului... care român mai poate dori să mai trăim în acelaşi stat cu maghiarii? Cine ar dori aceasta nu poate fi român. Promisiunile deşarte din cursul veacurilor ne-au învăţat a nu mai avea în maghiari nicio încredere.

Dar chiar de s-ar fi şters din sufletul nostru orice amintire a muceniciei noastre de veacuri încă nu ne putem gândi la altceva decât la aceea ce-au hotărât şi făcut fraţii din Basarabia şi Bucovina, adică la unirea cu scumpa noastră Românie, alipindu-i întreg pământul strămoşesc.

Aceasta trebuie să fie singura noastră tendinţă firească; doară idealul suprem al fiecărui popor, ce locuieşte pe un teritor compact, trebuie să fie unitatea sa naţională şi politică. Am fi nişte ignoranţi vrednici de dispreţul şi râsul lumii dacă în situația de azi am avea altă dorinţă. Numai din unirea tuturor românilor de pretutindeni vor putea răsări astfel de producte și manifestațiunii ale geniului nostru naţional, cari prin însușirile lor specific româneşti să contribuie la progresul omenirii.

Deci – oricât de tare ar fi gardul Carpaţilor care până acum ne-a despărţit de fraţii noştri – totuşi şi aici – în atmosfera tradiţiilor lui Mihai Viteazul – nu pot decât să exclam împreună cu poetul Rădulescu Niger:

„Hotarele de astăzi sunt margini trecătoare,
de care timpul râde;
Căci el pătrunde-n taina ursitei viitoare,
când ele s-or deschide !”

Ceasul deschiderii a sosit. Nu putem să rătezăm Carpații, căci ei sunt şi trebuie să rămână și în viitor inima românismului, dar simţesc că astăzi, prin glasul unanim al mulţimii celei mari, vom deschide larg şi pentru totdeauna porțile Carpaților, ca să poată pulsa prin arterele lor cea mai caldă viață românească și, ca prin aceasta, să ni se înfăptuiască „acel vis neîmplinit, copil al suferinței, de-a cărui dor au adormit și moșii, și părinții”.

Am ferma convingere că toți cu un singur glas și prin voi glasul întregii națiuni se va concentra asupra singurei dorințe pe care o pot exprima în trei cuvinte: „Până la Tisa”.

Amin.

Biblioteca Despărțământului București al Asociațiunii ASTRA, *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918*, București, 1943, p. 122–128.

ACADEMICIAN IOAN-AUREL POP: THE HUMANIST SCHOLAR

The time in which I am writing these lines is marked by multiple disturbances and upheavals, some successive, others overlapping, with increasing intensity and extending over almost the entire surface of our planet. Socio-economic, political, and cultural crises are a daily presence in our lives and have a speed and complexity of manifestation that has never been seen before. Changes at the local, regional, and global levels are happening so quickly and sometimes so thoroughly that humanity seems to be in a transformative process – one whose characteristics hardly register in the awareness of individuals and communities. The vast majority of analysts and historians tend to explain this "ongoing revolution" through extraordinary scientific and technological advances. And the myth of Frankenstein reappears from time to time, as it did with the spread of the industrial revolution across Europe in the early 19th century, accompanied by unpredictability, mistrust, and fear for the fate of man and the future of humanity.

More than a decade ago, Yuval Noah Harari, a historian very much in vogue today, published a history of the journey through the ages by *Homo Sapiens* (*Sapiens. A Brief History of Humankind*, 2011). The aforementioned author claims that for nearly two million years, the ancestors of *Homo sapiens* exhibited characteristics that distinguished them from the rest of the animal kingdom. Specifically, they would have had larger brains, walked on two legs, been capable of learning certain skills, and even had the advantage of circumscribing themselves within more complex social structures (Harari, 11). However, the real leap from Neanderthal to *Homo sapiens* would have occurred only with the first "Cognitive Revolution," when the Tree of Knowledge sprouted. And the emergence of the Tree of Knowledge was aided by mutations that developed thinking and communication skills across different forms of language. The language was initially determined by the need to communicate the reality of the surrounding world, but over time it evolved towards communicating information about an imaginary world. That's how myths, legends, beliefs, gods, and religions were the first effects of that Cognitive Revolution. These were accompanied by an intensification of cooperation and social stratification, etc. What we want to emphasize by referring to theories of human

evolution, as seen by Harari, is that cultures were born through language and the communication of an imagined reality, which meant that humans and humanity were no longer just biology, they entered History (Harari, 41). Or, like the great scholar Vasile Pârvan would have us believe, humans became less animalistic and more human.

Therefore, the main feature of human history is the cultural and spiritual substance of human evolution. The material can often be included in the structure of nature, its change and shaping. For the history of natural phenomena is also part of the environment in which human beings develop, alongside the social environment defined by culture. And speaking of communication and the system of thought and representation of the contemporary imagination, we see specificities of language depending not only on the sensibilities of the times, but also on the tools and technologies available to humans. For example, algorithms are now part of our direct and indirect communication language, just as vocal articulations and signs were used to produce words, sentences, and meanings in the early days of human history. *Homo sapiens* has created numerous tools and technologies that improve our lives, and today we have turned them into sources of transformative power that can either propel humanity forward or destroy us. *The 21st century seems to mark a transition into something that cannot be clearly defined today.* An author who attempted to decipher the meanings of human evolution in this age (James Martin, *The Meaning of the 21st Century*, 2007, 4) believes that science and technology can bring revolutionary changes, even radical ones, but the hope is that humanity will harness its capacity for thought to create a socio-cultural environment that fulfills man's destiny in history–towards humanity, not towards calamity. Of course, the relationship between spirituality and materiality is particularly complex in human existence, but it is increasingly evident that materiality can be a self-destructive end and means if the entire cultural-spiritual ensemble does not intervene to integrate the values of humanity into the various stages of human history (Philip Sheldrake, *Spirituality and History*, 1992, 51).

Academician Ioan-Aurel Pop is a Romanian historian deeply concerned with the problems of humanity outlined above. For him, the societal changes foreshadowed by local, regional, and global events at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century were a reason to emphasize and draw attention to the role of spirituality and culture in the transformative processes that took place in the past, are unfolding in the present, and are expected in the future. Although he has proclaimed himself a historian of the Middle Ages, the Cluj academic seems more influenced by the humanist spirit of the Renaissance, which he often portrays in aspects of European history, but especially through interactions with Romanian medieval and pre-modern history. This perspective also reveals his tendency to repeatedly highlight the achievements of the Transylvanian School and, on numerous occasions, to signal that he identified his mission with that of the Apostolate of Teachers, who were committed to spreading the Enlightenment throughout Romanian culture and society. Erudite and methodical, he devoted himself to historical research and, at the same time, to training new generations dedicated to the historical profession, to the didactic and scientific communication of the results of local and European historiography, as well as the presentation of historical topics in the mass media and through dialogues with various socio-professional groups.

Coming to the University of Cluj-Napoca from the schools of Brașov, Ioan-Aurel Pop demonstrated from his early years as a student at the Faculty of History and

Philosophy a solid humanistic culture and an endless thirst for historiographical, literary, and cultural-artistic knowledge. I was in my final year, also studying history, when the young student Ioan-Aurel Pop began his university studies. As I was busy finishing my thesis, I conducted my research and wrote my paper at the University Library and/or the History Institute Library. Especially at the latter, seats were limited and most were occupied by other colleagues in their final years. Almost every time, however, a first-year student (Ioan-Aurel Pop) occupied the seat in the front row, next to the window, right at the start. At his lunch break, he would leave the books he was studying in the same place, a sign that he would return to his studies. He only took breaks "for cigarettes and coffee," during which times he conversed confidently with his older colleagues and, notably, did not ask them about how one teacher or another was, but rather which books recommended by teachers they found most useful and beneficial. This was because Pop, a history student, went beyond the specific bibliography for his year of study, satisfying his historiographical curiosity and, above all, exploring methods of historical research. This is how he came to broaden his knowledge of foreign languages, which are absolutely necessary for studying international historiography, by learning Latin, Hungarian, German, Slavonic, and other languages from paleography while still a student. This is because his constant thirst for knowledge prompted him to seek out primary sources, most of which are found in local archives or in neighboring countries. Such methodological exercises probably led him definitively towards the field of medieval history, encouraged, of course, by our professors, who stimulated his interest in reading the basic texts for the reconstruction of that period. The same inclinations, I believe, led him to the history of the early medieval institutions in Transylvania, especially those of the Romanian communities. And in order to get here, he became interested in the origins of the Romanian people and language. Such a topic required not only historiographical and linguistic knowledge, but also anthropology, ethnography, theology, arts, etc. Looking at the list of works entrusted to print, especially the hundreds of articles and studies published in specialized journals and cultural magazines, it is immediately apparent that this was Ioan-Aurel Pop's preferred field for scientific investigation and communication. He developed a real passion for the history of the Romanian language, as he considers language to be both a historical source in itself and a nuanced presentation of the evolution of the social environment throughout various eras. That is why he connects linguistic constructions with sentences and phrases that define concepts and attitudes towards life, amply demonstrating the role of culture and spirituality in defining the basic characteristics of humans in the stages of evolution from the Neanderthals to the present day.

Born and raised in Transylvania, educated in Cluj-Napoca, trained at the Historical School of the Babeș-Bolyai University, in a place where European historiographical concepts, modern research methods, and access to the most advanced bibliographic sources came together harmoniously, the young historian Ioan-Aurel Pop threw himself into investigating the rich archives of Cluj-Napoca, Sibiu, Bistrița, Brașov, etc., in order to continue the work of the illustrious historians and magisterial figures Ioan Lupaș, Alexandru Lapedatu, and Ștefan Pascu, dedicated to the medieval and modern history of Transylvania. His approach was not limited to regional history, as he covered both local and regional history in Romania and, at the same time, in Central and Southeastern Europe. According to this concept,

he emphasized the importance of our historians' interest in other provinces, especially Bessarabia and Bukovina. An intensification of this trend can be observed after 1990 when, with the creation of more favorable conditions for the movement of people and ideas in these regions, Cluj professor Ioan-Aurel Pop directed his efforts toward training young historians from Bessarabia and Bukovina enrolled in courses at the University of Cluj-Napoca. These energies were amplified during the years when the distinguished historian was Rector of the University, which held the great historian Vasile Pârvan in high spiritual esteem, as he had delivered the first lecture in Romanian here after the end of the First World War. As President of the Romanian Academy, he developed strong and rich relations with the Academy of Sciences in Chișinău, going as far as working in joint research teams, some of which were part of projects funded by the European Union, or organizing events of high symbolic significance for the Romanian cultural and historical space, such as Romanian Language Day. And since we have mentioned Romanian cultural and historical heritage, we must mention the work of historian Ioan-Aurel Pop in compiling and publishing important works of synthesis (often in collaboration with distinguished groups of historians from the main national academic centers) in which the history of all Romanians has been reconstructed. Many such syntheses of Romanian history have been published in almost every corner of the world.

Historian Ioan-Aurel Pop was a MAN OF THE CATHEDRA, from the moment he graduated from university, passing through high school teaching positions and then settling at the Department/Institute of History at Babeș-Bolyai University in Cluj-Napoca. After 1990, our colleague held several positions in cultural diplomacy, at the Romanian Cultural Center in New York, the Romanian Institute of Culture and Humanistic Research in Venice, and the Accademia di Romania in Rome. Here he had the opportunity for extensive dissemination of the Romanian language and culture, but remained deeply committed to teaching Romanian and European history and culture at universities in the US and Italy. It should be noted that his years spent in cultural diplomacy did not mean leaving the University of Cluj; he was precisely the messenger of this University in cultural, scientific, and academic dialogue with American and European university circles. Besides, his frequent presence at different international scientific/historiographical and cultural events, as a professor at the University of Cluj-Napoca and as a member of the Romanian Academy, brought him a good reputation not only in Europe and North America, but also in Asia, Latin America, and Africa. From his positions as President of the Romanian Academy and Rector of Babeș-Bolyai University, he intervened in a positive manner to support modern directions in scientific research in Romania, frequently taking a public stance in favor of teaching Romanian history, language, and literature in all categories of Romanian schools. And he often raised his voice in support of the development of the Romanian language and culture in areas outside Romania with Romanian communities. But above all, he was an activist for bringing the so-called humanities, and classical languages (Latin and Greek) in particular, out of marginalization. Even if the results of these initiatives were not always as expected, the attitude of academician Ioan-Aurel Pop as a defender of humanistic culture, in a context of mechanization and even barbarization of contemporary human thought, appeared as a salvific beacon for the ship of humanity, caught in a stormy and unpredictable ocean.

Vasile Puşcaş

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA TITLULUI DE MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI DUMITRU PREDA*

Îmi revine onoranta misiune de a prezenta candidatura la distincția de membru corespondent al Academiei Române domnului profesor Dumitru Preda, dar înainte de a da curs acestui demers mă văd obligat să evidențiez câteva succinte detalii asupra circumstanțelor care legitimează respectiva propunere. Potrivit prescripțiilor recente decise de conducerea Academiei Române, cooptarea noilor membri ai instituției noastre urmează să nu mai depășească o limită de vârstă mai avansată, spre a preveni o nedorită îmbătrânire excesivă a corpului academic și a-l face mai puțin dinamic. În ceea ce mă privește, subscriu întru totul la această viziune oportună, dar sunt nevoit să notific faptul că Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române a devansat cu mai multe luni formele de pregătire a candidaturii domnului Preda, care fuseseră validate de Biroul Prezidiului și de Prezidiul Academiei, astfel că abjurarea lor nu ar fi justificată. În aceste condiții avem întreaga îndreptățire de a supune atenției Adunării generale propunerea menționată.

Domnul Dumitru Preda, născut la București la 17 iunie 1951, a absolvit ca premiant Școala generală nr. 89 și Liceul „Matei Basarab”, iar apoi – ca șef de promoție – Facultatea de Istorie a Universității din Capitală în 1974. La terminarea studiilor universitare a fost angajat arhivist principal, apoi ca cercetător științific

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 29 octombrie 2025.

principal la Centrul de Studii și Cercetări de Istorie și Teorie Militară din București (1974–1997). În această perioadă și-a susținut teza de doctorat sub îndrumarea științifică a profesorului doctor docent Titu Georgescu la Universitatea din București și a beneficiat de o bursă „Fulbright", acordată de renumita Georgetown University de la Washington DC.

Pe lângă preocupările de natură științifică, a fost atras și de cariera diplomatică, fiind angajat, prin concurs, la Ministerul Afacerilor Externe, unde devine șef al Arhivei istorice și director al Direcției Arhivelor Diplomatice (1997–2002), editor-coordonator al Colecției Naționale de Documente Diplomatice (1999–2005), observator al României pe lângă Uniunea Europeană a Arhivelor Diplomatice (1998–2005), reprezentant în Comitetul Internațional al Editorilor de Documente Diplomatice (1998–2005), delegat permanent adjunct și însărcinat cu afaceri *ad interim* al României pe lângă UNESCO (2002–2007). Între 2011 și 2016, a fost ambasador extraordinar și plenipotențiar al României în Cuba. Cu toate aceste atribuții, nu s-a detașat nici un moment de activitatea științifică și profesorală, desfășurând o laborioasă carieră didactică de profesor de istorie și științe politice, pentru început (din 1980) ca asociat sau invitat, iar apoi, din 2001, ca profesor universitar la Academia Militară, Institutul Politehnic din București și la universitățile din București, Timișoara și Constanța, împletită cu o amplă și variată activitate ştiinţifică la nivel naţional şi internațional, susținând comunicări la conferinţe şi congrese, expuneri publice, precum și cercetări în mari arhive şi biblioteci din Europa şi Statele Unite.

În consonanță cu aceste demersuri, a participat la importante congrese de științe istorice de anvergură mondială la Bucureşti (1980), Madrid (1990), Montreal (1995), Oslo (2000), Sydney (2005), Amsterdam (2010), Jinan (2015), Poznań (2022), precum și la peste o sută de colocvii, congrese şi conferinţe ştiinţifice în Italia, Franţa, Spania, Belgia, Ţările de Jos, Elveţia, Austria, ex-Iugoslavia, Serbia, Grecia, Turcia, Republica Moldova, Polonia, Bulgaria, Cehia, Germania, Marea Britanie, Portugalia, Finlanda, Suedia, Norvegia, Israel, Lituania, Maroc, Irak, Japonia, Republica Populară Chineză, Republica Sud-Africană, Canada şi SUA, performanță pe care foarte puțini reprezentanți ai istoriografiei românești și-au permis-o.

O dovadă a recunoașterii contribuțiilor sale cărturărești rămâne alegerea ca membru al Comitetului de Bibliografie al Comisiei Internaționale de Istorie Militară (în 1990, ulterior reales până în prezent), ca membru și trezorier al Biroului Comisiei Internaționale de Istorie a Relațiilor Internaționale (2006), fiind cofondator al Comitetului Arhivelor Militare (1990–1991). O inițiativă relevantă a constituit-o editarea revistei „Document" a Arhivelor Militare, fiind activ și în calitate de membru al Consiliului Fundației Europene „Nicolae Titulescu".

Profesorul Dumitru Preda este autor, coautor sau coordonator a peste 65 de volume, marea lor majoritate fiind tipărite în edituri prestigioase din București, dintre care enumerăm aici doar câteva, care s-au bucurat de o prodigioasă audiență a comilitonilor:

- *Documente ale Unirii* (1984).
- *Istoria militară a poporului român* (1987).
- *România în anii Primului Război Mondial*, I, II (1987, 1988).
- *Apărarea națională și Parlamentul României* (1992).

– *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918–1919* (1994).
– *Istoria Statului Major General Român. Documente 1859–1947* (1994).
– *Onisifor Ghibu* (1995).
– *La Roumanie et sa guerre pour l'unité nationale. Campagne de 1918–1919* (1995).
– *Berthelot şi România / Berthelot et la Roumanie. Album* (1997).
– *România şi Antanta* (1998).
– *Principiul dominoului* (2000, 2019).
– *Nicolae Titulescu. Un mare român, un mare european, contemporanul nostru. O reconstituire foto-documentară* (2002).
– *România – Israel* (2000).
– *România – Vatican* (2003).
– *România – Polonia* (2003).
– *România – Republica Federală Germania, I, Începutul relațiilor diplomatice 1966–1967* (2009).
– *Sub semnul Marii Uniri. Campaniile armatei române pentru întregirea țării 1916–1920* (2018) (ediţie revăzută, 2019).
– *United States of America and Romania. Diplomatic Relations 1912–1919* (2010) (ediție revăzută, 2021).
– *1968. Primăvara de la Praga. Documente diplomatice, ianuarie 1968 – aprilie 1969* (2009).
– *România – Turcia. Relaţii diplomatice,* I, *1923–1938* (2011).
– *La Roumanie et l'Entente 1916–1917. Les avatars d'une petite puissance dans une guerre de coalition* (2017).
– *România la Conferința de Pace de la Paris, 1919–1920* (2019).
– *The XXth Century. Between War and Peace. Romania in the Turmoil of History / Secolul XX. Între război şi pace. România în tumultul istoriei* (2022).
– *Nicolae Titulescu. Discursuri parlamentare* (2025).

La acestea se adaugă peste 240 de studii și articole consacrate unui larg diapazon problematic, circumscris prioritar istoriei moderne și contemporane a României și a raporturilor sale cu diverse state de pe mapamond, inserate în periodice și volume apărute în România și alte zece țări.

Temele principale abordate în această multitudine de lucrări științifice se referă cu predilecție la istoria corpului de ofițeri al armatei române în epoca modernă (de la Regulamentele Organice la 1914), istoria gândirii militare româneşti din perioada modernă, istoria relațiilor externe ale armatei române (1859–1914), istoria participării României la războaiele balcanice (1912–1913), România în Primul Război Mondial, Războiul de Întregire Naţională (1914–1920), istoria relațiilor diplomatice ale României după 1918. Problematica aferentă anilor 1914–1920, interval de timp hotărâtor pentru destinul României contemporane, a fost şi rămâne prioritar în câmpul său de cercetare.

Precum se constată din enumerarea lucrărilor profesorului Dumitru Preda, pe lângă lucrările dedicate Primului Război Mondial și făuririi statului unitar român, altfel spus al României Mari, domnia sa a abordat și probleme consacrate evenimentelor cu care suntem contemporani. Conform multor istorici cu precepte tradiționaliste din

secolul al XIX-lea abordarea temelor privind istoria contemporană ar fi pândită atât de atitudini subiective, iar unele persoane importante de pe eșichierul politic în viață trebuind menajate de verdicte defavorabile, cât și de imposibilitatea accesării unor surse consistente, întrucât numeroase documente se păstrau în loturi inabordabile momentan cercetătorilor și marelui public. Aceste reticențe pot fi însă ignorate pentru că în prezent se dispune de documentație suficient de amplă pentru clarificarea faptelor și evenimentelor relevante, chiar dacă multe acte sunt încă claustrate. Pe de altă parte, orice specialist responsabil are îndatorirea, indiferent de perioada de care se preocupă, să emită numai interpretări și concluzii strict obiective, nealterate de curente ideologice sau obsesii patriotarde. De altfel, deși erau la curent cu vechile opinii rezervate, evocate mai sus, mulți istorici au cutezat și în trecut să trateze probleme referitoare la vicisitudinile perioadei contemporane pe care o traversau, inclusiv unii corifei ai istoriografiei naționale, precum Nicolae Iorga, Dimitre Onciul și Gheorghe I. Brătianu.

Valoarea științifică a lucrărilor lui Dumitru Preda enumerate mai sus a fost răsplătită, între altele, cu numeroase premii și diplome prestigioase: Premiul „Mihail Kogălniceanu" al Academiei Române (1994), Premiul „General Berthelot" acordat de conducerea Academiei Române (2021), Marele Premiu „Mihai Viteazul" (1992, 1994, 1996) și Premiul „Nicolae Iorga" (1998) al „Revistei de Istorie Militară", Premiul „Dimitre Onciul" (1999), Premiul special (2003), premiile „Grigore Gafencu" (1999, 2010), „Eudoxiu Hurmuzaki" (2011), „Constantin Kirițescu" (2017) și „Ion I. C. Brătianu" (2018) ale Fundației revistei „Magazin istoric", Premiul special „Dragalina" (2017) și Marele Premiu al Asociației Naționale „Cultul Eroilor «Maria»" (2019), Premiul „Opera omnia" al Fundației „Alexandrion" (2018), Titlul și Diploma de membru de onoare ale Institutului de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca (2022), Emblema de Onoare a Arhivelor Militare Naționale Române (2023), Medalia și Brevetul „Nicolae Milescu Spătarul" al Academiei de Științe a Republicii Moldova (2025).

Potrivit propriilor observații făcute de-a lungul anilor, participanții la Adunările generale de alegeri de noi membri manifestă circumspecție față de candidații la demnitățile academice care au cumulat în decursul vremurilor atribuții de ordin politic și diplomatic sau funcții importante în conducerea unor instituții, având suspiciunea că acele poziții, iar nu contribuțiile lor științifice și culturale le-au conferit prestigiu și vizibilitate publică. Desigur că asemenea ipostaze conferă un nimb de autoritate, astfel că pretinde forță de discernământ pentru a evita verdicte neechitabile, însă în cazul colegului Dumitru Preda este cât se poate de evident că dominanta prestației științifice îi traversează întregul parcurs biografic, întrucât îndatoririle de pe palierul diplomatic nu i-au diminuat productivitatea în sfera publicațiilor, iar, după dobândirea rangului de ambasador, nu a mai aspirat la un *crescendo* în *cursus honorum*, ci a renunțat la preocupările diplomatice, drenându-și energia exclusiv spre cercetările cărturărești.

În aceeași ordine de idei, aș ține să amintesc opiniile inegalabilului polihistor Nicolae Iorga, expuse întruna din ultimele sale lucrări – este vorba despre cea intitulată *Dezvoltarea imperialismului contemporan*, I, București, 1940, p. 27) –, unde considera de mare utilitate pentru un istoric familiarizarea cu practicile politice,

de natură să-l ajute să decripteze sinuozitățile evenimentelor mai nebuloase din trecut. Presupunem că și experiența diplomatică acumulată un număr de ani de profesorul Dumitru Preda i-a fost benefică în demersurile sale științifice.

Datorită creațiilor științifice și a dinamismului dovedit în colaborările cu alți colegi de breaslă a fost cooptat drept membru în diverse organisme profesionale și în comitete și colegii de redacție: membru al Consiliului științific şi co-fondator al revistei „Document", membru al Consiliului Fundației Europene „Titulescu" (din 2019), redactor-şef al revistei „Perspective" (2021), membru al Consiliului ştiinţific al Editurii „Școala Ardeleană" (din 2021), membru al Consiliului științific al Editurii Militare (din 2021), membru al Consiliului Naţional al Istoricilor din România (din 2022).

Cooptarea profesorului Dumitru Preda în corpul academic i-ar răsplăti travaliul tenace de a depista și explora nenumărate documente inedite revelatoare pentru odiseea spațiului carpato-dunărean și a le prospecta cu acribie pentru reconstituirea cât mai nuanțată și corectă a momentelor cardinale din trecutul trepidant al românității, în conjuncție cu evenimentele derulate pe meridianele din proximitate. Pe de altă parte, datorită dinamismului și relațiilor sale multiple cu elitele intelectuale de pe plan intern și extern, avem convingerea că va contribui la eficientizarea și diversificarea activităților preconizate de Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române.

Victor Spinei

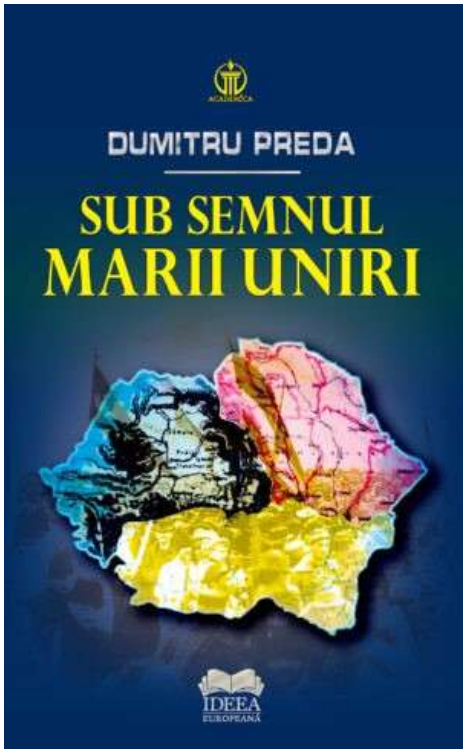
DUMITRU PREDA
SUB SEMNUL MARII UNIRI
IDEEA EUROPEANĂ

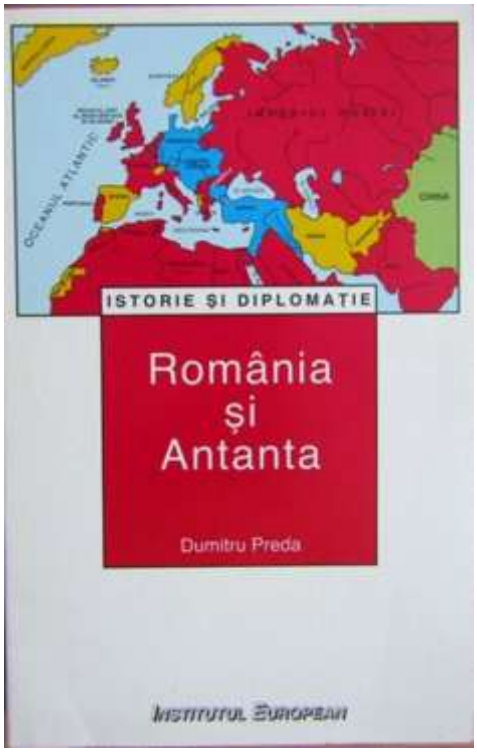
ISTORIE ŞI DIPLOMAŢIE
România şi Antanta
Dumitru Preda
INSTITUTUL EUROPEAN

ACADEMIA ROMÂNĂ
DUMITRU PREDA
SUB SEMNUL MARII UNIRI
CAMPANIILE ARMATEI ROMÂNE PENTRU ÎNTREGIREA ŢĂRII 1916-1920
Editura Academiei Române
Editura Militară

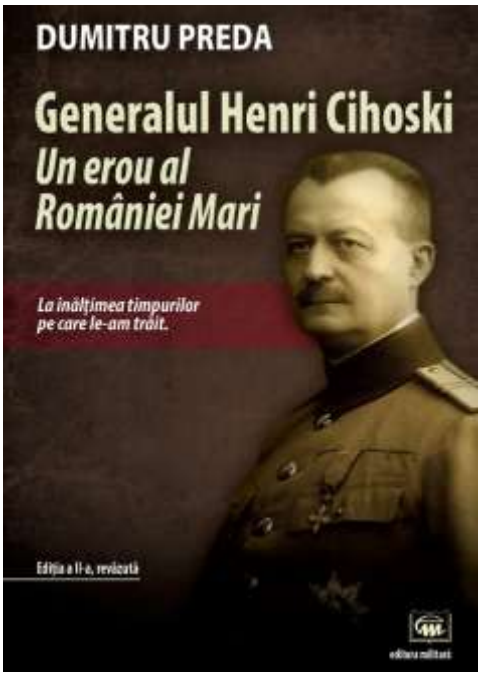
DUMITRU PREDA
Generalul Henri Cihoski
Un erou al României Mari
La înălțimea timpurilor pe care le-am trăit.
Ediția a II-a, revăzută
editura militară

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA TITLULUI DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI PAUL E. MICHELSON*

Cooptarea membrilor de onoare de dincolo de fruntarii în Academia Română reprezintă o îndatorire ce presupune obiectivitate, discernământ și responsabilitate, de care, de-a lungul existenței instituției, predecesorii noștri s-au achitat în mod onorabil, astfel că în panoplia personalităților selectate pentru atribuirea titlului respectiv se regăsesc în egală măsură celebrități aureolate pe plan mondial și prieteni constanți ai românității, valențe ce s-au îngemănat armonios în cele mai multe cazuri. Ar fi desigur relativ simplu și operativ să se ofere distincția respectivă notabilităților de pe mapamond numai pentru contribuțiile din sfera culturală și științifică, dar asemenea procedură nu s-a propagat constant între cutumele instituției noastre și nici majoritatea academiilor naționale europene nu și-au asumat veleități similare. În schimb, nu a lipsit receptivitatea față de ideea stimulării conexiunilor între forurile culturale din spațiul carpato-danubian din subordinea organismelor academice și spiritele cu dotare intelectuală elevată din străinătate. Asocierea și colaborarea cu acestea din urmă constituie o oportunitate de a le împărtăși prețuirea oficializată pentru travaliul investit în domeniile pe care le-au ilustrat cu succes, iar, pe de altă parte, de a le exprima aprecierea față de eforturile de popularizare a valorilor naționale românești și de sprijinire a proiectelor științifice bilaterale majore pe alte meridiane.

Dacă în perioada antebelică proporția specialiștilor din Lumea Nouă, aleși în calitate de membri de onoare ai Academiei Române, a fost cu totul limitată în toate palierele cărturărești, în deceniile din urmă numărul lor a sporit exponențial, în consonanță cu prestigiul netăgăduit al civilizației americane, propulsat tentacular și implacabil, concomitent cu autoritatea Casei Albe pe plan politic la scară planetară. Totodată, statutul de *lingua franca* dobândit de idiomul anglo-saxon i-au ușurat substanțial penetrabilitatea generală. Datorită diasporei migrată din România peste Ocean după instalarea regimului comunist, dar și a unor nativi americani, interesul

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 12 februarie 2025.

pentru istoria românilor a crescut în mod deosebit în anii postbelici, soldându-se, între altele, prin elaborarea a numeroase sinteze și studii diseminate în publicații periodice de prestigiu, consacrate mai cu seamă perioadei moderne și contemporane, multiplicarea stagiilor bilaterale de documentare ale cercetătorilor din cele două state, dar și prin organizarea mai multor simpozioane internaționale, atât în principalele centre universitare și academice de pe teritoriul României, cât și în cele disipate în Statele Unite ale Americii. Toate aceste cooperări diverse, cu periodicitate relativ dinamică, au contribuit substanțial la amplificarea interesului erudiților români pentru istoria americană, dar și, în mod reciproc, al sporirii preocupărilor specialiștilor americani pentru trecutul arealului românofon.

Timpul se curge în mod ireversibil sau, precum notifica cel mai ilustru poet latin Publius Vergilius Maro, *fugit irreparabile tempus*, acumulând împliniri substanțiale, dar lăsând loc și disfuncționalităților. Realitățile vremurilor revolute nu rămân nealterabile și nu se reiterează, astfel că ne situăm într-un alt stadiu al evoluției istoriografice pe ambele maluri ale Atlanticului. Cei mai numeroși reprezentanți ai impetuoasei și neostoitei generații postbelice au plecat treptat pe calea veșniciei, iar succesorii nu par a proba, cel puțin până în prezent, aceleași atribute gnoseologice.

A supraviețuit din fericire unul dintre cei mai vrednici exponenți ai istoriografiei americane, comutat statornic la deslușirea veridicităților culturale și politice ale românității din epoca modernă și contemporană, anume Paul E. Michelson, apreciat și binecunoscut colegilor de breaslă din România, a cărui cooptare între membrii de onoare ai Academiei Române ar fi trebuit să se săvârșească de multă vreme, dar încercăm acum, cu impardonabilă întârziere, să ne înfățișăm propunerea, spre a dobândi acordul Domniilor Voastre.

Potrivit normelor tradiționale, convenționale dar nu desuete, de vreme ce au o largă proliferare internațională, vom încerca să devoalăm lapidar profilul erudit al profesorului Paul E. Michelson, prezentat, de altfel, zilele trecute *on-line* tuturor membrilor comunității academice.

Domnia sa a obținut licența în domeniul umanistic (B.A. = Bachelor of Arts) în 1967 la Universitatea din Emporia, statul Kansas, masteratul în istorie (M.A. = Master of Arts / Magister Artium) în 1969 la Universitatea Indiana din Bloomington, statul Indiana, susținându-și apoi doctoratul în istorie (Ph.D. = Doctor of Philosophy) în 1975 la aceeași Alma Mater, cu preocupări speciale pentru studiul istoriei țărilor est-europene, depozitara unui fond de carte românească dintre cele mai bogate din bibliotecile nord-americane. În perioada pregătirii masteratului a devenit instructor asociat la Universitatea din Bloomington (1969–1970), iar apoi instructor de studii sociale la American School din București, pentru ca ulterior să fie angajat asistent – profesor la Universitatea din Huntington, situat tot în statul Indiana (1974–1992), unde a fost promovat profesor titular de istorie în 1992, calitate menținută până la pensionarea survenită în anul 2015, când a devenit profesor emeritus.

În prezent este membru al consiliului de administrație la The C. S. Lewis and Kindred Spirits Society for Central and Eastern Europe, precum și redactor al buletinului informativ al acestui organism, numărându-se printre membrii săi fondatori. De asemenea, a mai făcut parte și din alte active asociații profesionale: The Conference on Faith and History, The International Adam Smith Society, The Society for Romanian Studies, The South East European Studies Association, în cadrul cărora a

organizat mai multe simpozioane și mese rotunde pentru profesioniști și persoane interesante de istorie.

Utilizând consistentele oportunități oferite de diverse fundații și organisme științifice de cercetare și învățământ americane, Paul Michelson a obținut de-a lungul anilor numeroase granturi și stipendii pentru stagii de cercetare în instituții și biblioteci din Statele Unite și din alte țări, care i-au fost de mare ajutor pentru colectarea unui material substanțial necesar întocmirii a numeroase lucrări de istorie universală, aferente unor teme variate, în mai mică măsură abordate de confrații de breaslă. Dintre aceste granturi și stipendii menționăm: National Merit Scholar (1963–1967), Graduate Fellow in History, Indiana University, Bloomington (1967–1971), Richard M. Weaver Fellow (1968–1969), Ford Foundation Foreign Area Fellowship (1970–1971), International Research & Exchanges Board [IREX] Dissertation Fellow (1973–1974), Research Associate, University of Illinois Summer Laboratory on Russia and East Europe, Champaign-Urbana (1976), (1982), (1988), (1993), Visiting Fellow, National Endowment for the Humanities Summer Seminar on Nationalism, University of Virginia, Charlottesville (1978), Visiting Fellow, National Endowment for the Humanities Summer Seminar on Ottoman History, Princeton University (1989), Visiting Fellow, National Endowment for the Humanities Summer Institute on Venice, the Jews, and Italian Culture, Veneția (2006) etc.

Câteva din aceste granturi au fost destinate investigațiilor făcute pe teritoriul României: Fulbright-Hays Fellow for Romania (1971–1972), (1982–1983), (1989–1990) și IREX, Fellow for Romania (1971–1972), (1982–1983), acestea având, fapt semnificativ, durata cea mai îndelungată de utilizare, reflectându-i interesul statornic pentru problemele legate de trecutul spațiului existențial românesc. Totodată, beneficiind de o documentație amplă asupra teritoriilor carpato-dunărene, și-a asumat calitatea de organizator și participant la American Council of Learned Societies Summer Seminar on Romanian Studies, University of Illinois, Champaign Urbana (1982). Aceleași prerogative și le-a păstrat și în postura de membru în Society for Romanian Studies (din 1976 și până în prezent), organism în care a deținut calitatea de secretar (1977–2006; 2010–2015) și președinte (2006–2009), fiind unul dintre cei mai activi și eficienți organizatori ai celor cinci congrese internaționale patronate de respectiva societate: primul la Paris (1986), iar următoarele la Iași (1993), Cluj-Napoca (1997), Suceava (2001) și Constanța (2007), a căror desfășurare – cu participare preponderent românească și americană – a fost din păcate întreruptă, iar șansele reluării lor fiind reduse.

Potrivit propriilor aprecieri, stagiile sale cele mai îndelungate și mai fructuoase de documentare în bibliotecile și arhivele românești le-a petrecut la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" din București (1971–1973, 1982–1983, 1989–1990), Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" din Iași (1971–1973, 1982–1983, 1989–1990), Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca (1971–1973, 1982–1983, 1989–1990), toate trei afiliate Academiei Române, Arhivele Statului din București și Iași (1971–1973, 1982–1983, 1989–1990), bibliotecile Academiei Română de la București, Iași și Cluj-Napoca (1971–1973, 1982–1983, 1989–1990), Biblioteca de Stat din București (1971–1973). Materiale documentare de mare utilitate, inclusiv pentru istoria românilor, dar și a altor țări europene, a colectat și la British Public

Record Office (1971) și British Museum din Londra (1971), Archivio di Stato de la Veneția (2006), The Wade Center, Wheaton College din Wheaton (2018, 2019), The Angus Library Archives, Regent's Park College din Oxford (2022) etc.

Stagiile de documentare prelungite ale profesorului Paul Michelson în România, participarea la numeroase manifestări științifice și colaborarea curentă la revistele și volumele editate în țară i-au adus prețuirea specialiștilor autohtoni, reflectată, între altele, în cooptarea sa, începând din 1990, în calitate de membru al comitetelor și colegiilor de redacție ale câtorva publicații periodice dintre cele mai prestigioase: „Revue des Études Sud-Est Européennes", „Revista Istorică", „Studii și Materiale de Istorie Contemporană", „Historical Journal", „Revista Arhivelor" (București), „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»" – Seria Historica, „Transylvanian Review", „East and Europolis" (Cluj-Napoca), „Analele Universității «Ovidius»" – Seria Istorie, „The International Journal of Cross-Cultural Studies and Environmental Communication" (Constanța), „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", „Archiva Moldaviae" (Iași), „Acta Moldaviae Meriodionalis" (Vaslui). La acestea se adaugă și „Interstitio" (Chișinău) din Republica Moldova. Nu credem că vreo personalitate științifică din străinătate cu preocupări legate de domeniul umanioarelor din ultimele decenii l-a depășit în această privință.

Lucrările elaborate până în prezent de profesorul Michelson se referă îndeosebi la evenimentele politice din estul continentului european, din prima jumătate a secolului al XIX-lea și până la începutul celui de-al treilea mileniu, cu privire specială la România și Peninsula Balcanică, la evoluția istoriografiei românești din vechime și până în perioada totalitarismului, la societatea rusă din perioada sovietică și din deceniile ulterioare, teme cărora le-a dedicat numeroase lucrări publicate în Statele Unite, România și alte state europene. A mai investigat aspecte întrucâtva controversate legate de comunitățile evanghelice din România, enclavele evreiești din Veneția, viața și opera unor intelectuali din mediile erudite anglo-saxone etc.

Însușindu-și în mod admirabil limba română, staționând îndelung pentru cercetări în principalele centre universitare și academice din țară, cultivând intens contactele științifice cu exponenții de seamă ai istoriografiei naționale, având acces facil la literatura istorică privind civilizația românească și ocupându-se persuasiv de multiple aspecte ale trecutului spațiului carpato-dunărean, colegul Paul E. Michelson a fost în măsură să elaboreze un lung șir de studii pertinente asupra sa de-a lungul unei perioade ce depășește jumătate de veac: o adevărată performanță! Survolându-i lista extrem de bogată a publicațiilor, am sesizat că primele cinci lucrări, redactate în al optulea deceniu al secolului al XX-lea, pe vremea când își desăvârșea studiile, abordaseră teme de istorie românească, cea dintâi, cu referiri bibliografice, fiind inserată într-un periodic canadian din anul 1970. Dacă ar fi să testăm sensul proverbului „prima dragoste nu se uită" – cu versiuni și în alte idiomuri: The first love are never forgotten / Die erste Liebe wird nicht vergessen –, raportându-l la traseul profesional al profesorului de la Huntington University, am fi îndreptățiți să-i acceptăm veridicitatea, deoarece după debutul publicistic acesta a depășit cu mult borna de două sute de articole, note și recenzii, în care a prospectat cu acuitate evenimente și procese politice derulate la Dunărea de Jos și a prezentat cu discernământ biografia

și opera unor cărturari de seamă ai istoriografiei românești din perioada modernă și contemporană, ocolind stereotipia, dar nu și aspectele litigioase.

Din cea dintâi secvență tematică se remarcă scrierile sale despre Revoluția din 1848, domniile lui Alexandru Ioan Cuza și Carol I, conservatorism, liberalism, baptiști, emigrația transilvăneană în Statele Unite, unitatea, regenerarea și continuitatea românească, răscoala din 1907, Primul Război Mondial, Marea Unire, activitatea lui Ion Ghica, I. C. Brătianu, Petre Carp, Nae Ionescu, Ion Antonescu, pactul Ribbentrop – Molotov, România post-comunistă, Republica Moldova etc.

Dintre lucrările de sinteză, acoperind o largă paletă evenimențială, se remarcă volumele *Conflict and Crisis. Romanian Political Development, 1861–1871* (New York – Londra, 1987) și *Romanian Politics 1859–1871, from Prince Caza to Prince Carol* (Iași, 1998), în care prospectează analitic adoptarea și rezultatele reformelor economico-sociale și vicisitudinile frământărilor politice din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza și de la începutul guvernării lui Carol I, înainte de instituirea regalității. De asemenea, contribuții extinse a avut la tomul *A History of Romania*, editat la Iași în 1995 de Kurt W. Treptow și reeditat în două rânduri în anii următori, precum și la *Encyclopedia of East Europe from the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, editat de Richard Frucht (New York, 2000), ambele cu o bună distribuire internațională.

O pondere pregnantă a activității științifice a istoricului american a fost drenată spre studierea traiectului biografic și operei unor reprezentanți emblematici ai istoriografiei românești, precum Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Iorga, Ștefan Zeletin, Ion I. Nistor, Constantin Moisil, Ilie Minea, Victor Papacostea, Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, Silviu Dragomir, David Prodan, Pompiliu Teodor, Alexandru Duțu, Cornelia Bodea, Alexandru Zub etc., care și-au pus pecetea asupra timpului lor și s-au bucurat de o prodigioasă posteritate. Totodată, acesta a dedicat studii asupra contribuțiilor notabile ale unor istorici americani și englezi la istoria României: Robert William Seton-Watson, Clive Staples Lewis, Warren Hamilton Lewis, Charles și Barbara Jelavich, Keith Hitchins, Dennis Deletant, devoalându-le contextul ambiental în care au creat.

În ceea ce mă privește, am avut ocazia să-l cunosc în mod direct pe Paul E. Michelson, întâlnindu-l cu diverse prilejuri la Iași și Washington și corespondând sporadic în legătură cu anumite proiecte științifice. I-am admirat cunoștințele, înțelegerea și afecțiunea pentru istoria și cultura românească, precum și fervoarea de a procura lucrări greu accesibile în bibliotecile americane, care îi erau necesare finalizării proiectelor cărturărești. Precum toți numeroșii săi colegi și prieteni, am încercat în urmă cu câțiva ani marea satisfacție că a depășit cu bine apăsătoarele momente când viața i-a fost amenințată de grave afecțiuni de sănătate și că și-a reluat activitatea cu tot aplombul, revenind spre a-și relua vechile cercetări în bibliotecile și arhivele din România.

M-am bucurat că a răspuns cu promptitudine la invitația de a colabora la unele volume și reviste pe care le-am coordonat singur sau împreună cu alți colegi (Gheorghe Cliveti, Dorina N. Rusu), oferindu-mi studii de reală erudiție, impregnate de idei fecunde, precum: *Gheorghe I. Brătianu's inaugural lecture on medieval*

historiography (1923), în *Confluențe istoriografice românești și europene. Gheorghe I. Brătianu*, Iași, 1988, p. 61–70; *Ilie Minea and the interwar Iaşi school of history*, în *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, Bucureşti – Brăila, 2009, p. 141–155; *Gheorghe I. Brătianu, pioneering medievalist: a tribute*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române", Seria V, XLII, 2023, p. 271–280; *Gheorghe I. Brătianu and late antiquity avant la letter*, în Ibidem, Seria V, XLIII, 2024, p. 261–287. În toate aceste texte își vădește acumulările informative și capacitatea de coprehensiune intelectuală.

Ne încheiem alocuțiunea amintind că, la ședința Secției de Științe Istorice și Arheologie din 25 septembrie 2024, recomandarea pentru atribuirea titlului de Membru onorific al Academiei Române Domnului profesor Paul E. Michelson de la Universitatea din Huntington a întrunit 11 voturi „pentru" din cele 12 exprimate prin vot secret, ulterior Biroul și Prezidiul Academiei validându-ne operativ decizia adoptată.

Considerăm că lucrările sale erudite și atașamentul imprescriptibil față de cultura românească justifică neîndoielnic cooptarea Domniei Sale în rândurile membrilor de onoare ai Academiei Române, având ferma convingere că gestul de apreciere al Adunării generale îi va insufla o doză stimulatoare în activitatea viitoare.

Victor Spinei

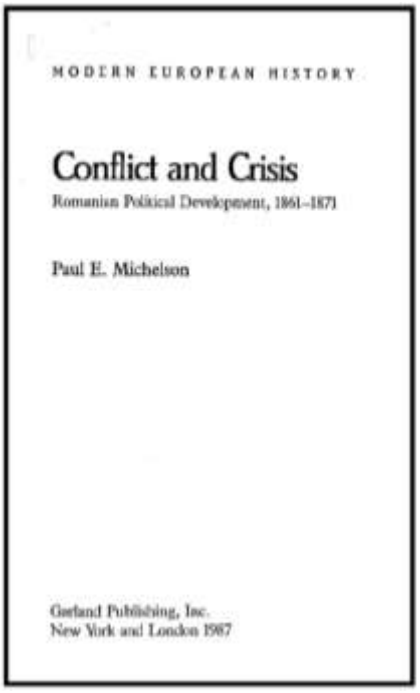
MODERN EUROPEAN HISTORY
Conflict and Crisis
Romanian Political Development, 1861–1871
Paul E. Michelson
Garland Publishing, Inc.
New York and London 1987

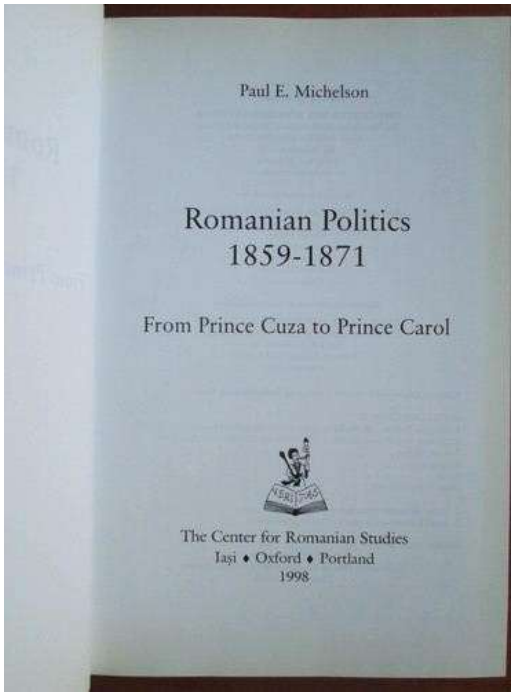
Paul E. Michelson
Romanian Politics
1859-1871
From Prince Cuza to Prince Carol
The Center for Romanian Studies
Iaşi ♦ Oxford ♦ Portland
1998

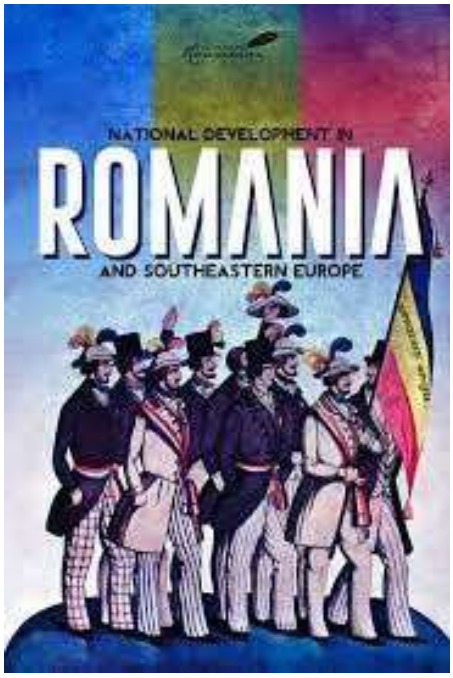
NATIONAL DEVELOPMENT IN
ROMANIA
AND SOUTHEASTERN EUROPE

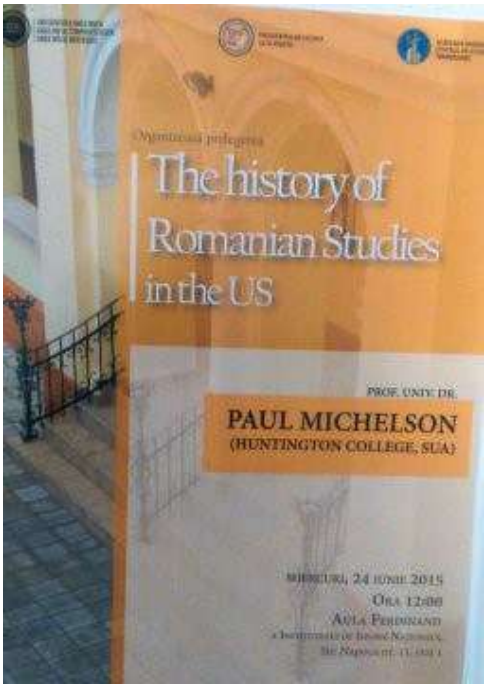
The history of
Romanian Studies
in the US
PAUL MICHELSON
(HUNTINGTON COLLEGE, SUA)

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA CALITĂȚII DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI DUMITRU VITCU*

Centrul universitar și academic de la Iași beneficiază de o largă și statornică recunoaștere națională și internațională în sfera științelor istorice și arheologice, dobândită datorită vechilor sale tradiții cărturărești și a performanțelor științifice obținute de generațiile de specialiști în ultimele decenii. Unitățile de cercetare, învățământ și altă natură, arondate institutelor academice, facultăților de istorie și litere, muzeelor și arhivelor, au reprezentat spații efervescente unde și-au desfășurat activitatea numeroși împătimiți în investigarea vremurilor revolute, cu contribuții de seamă la decriptarea tainelor trecutului. Practic în anii din urmă s-au obținut rezultate meritorii în toate palierele cronologice ale istoriei naționale, cu abordări înnoitoare și fertile, întrucâtva mai epatante fiind poate cele din sfera medievisticii și a perioadei moderne.

În domeniul epocii moderne la Iași s-a conturat, încă cu jumătate de veac în urmă, un nucleu remarcabil de specialiști într-un context laborios și creativ, avându-i drept mentori, între alții, pe Gheorghe Platon, Alexandru Zub, Leonid Boicu și Corneliu Istrate, cărora li s-au alăturat ulterior Dumitru Vitcu, Gheorghe Cliveti, Alexandru-Florin Platon, Mihai-Ștefan Ceaușu, Cristian Ploscaru și alți colegi.

Despre activitatea științifică a profesorului Dumitru Vitcu îmi revine responsabilitatea de a prezenta în fața distinșilor participanți la Adunarea generală

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 28 mai 2025.

anumite considerații lapidare, îndreptățite de faptul că de relativ puțin timp în urmă, în ședința Secției de Științe Istorice și Arheologie din 28 februarie 2024, propunerea de a i se acorda calitatea de Membru de onoare a Academiei Române a întrunit 12 voturi din cele 13 exprimate de membrii săi, decizie validată ulterior și de Prezidiul Academiei. Ar trebui poate de amintit că persoana profesorului Vitcu se afla în vizorul Secției de destul de multă vreme, propuneri privind cooptarea sa în rândurile membrilor de onoare ai Academiei parvenindu-ne încă din 2018 de la regretatul profesor Ioan Caproșu, membru de onoare al Academiei Române, precum și din 2022 și 2024 de la academicienii Alexandru Zub și, respectiv, Dorina N. Rusu, ale căror considerații docte le-am utilizat pentru creionarea efigiei de erudit.

Dumitru Vitcu s-a născut la 2 martie 1940 în comuna Ibănești, din județul Botoșani, zonă din extremitatea septentrională a Moldovei, în care, după Nicolae Iorga, și-au avut locul de obârșie mulți alți istorici de seamă. Între anii 1957 și 1962 a urmat cursurile Facultății de Istorie-Filosofie, specializarea Istorie-Limba și Literatura română, din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Calificativele excelente obținute la examenele susținute de-a lungul celor cinci ani de studii au cântărit mult și i-au facilitat angajarea, imediat după prezentarea tezei de licență și a examenului de absolvire, în calitatea de cercetător științific la Institutul de Istorie (și Arheologie) „A. D. Xenopol" din Iași al Academiei Române, unde a slujit cu devoțiune exemplară vreme de aproape un demisecol, până la pensionarea survenită în anul 2007. Aici a avut șansa de a fi coleg cu specialiști aparținând unor generații diferite, de la care a preluat și asimilat cu simț eclectic nu doar știința, ci și metodologia cercetării istorice, cu vădită predilecție pentru studiul izvoarelor documentare inedite.

Încă din primii ani de ucenicie – beneficiind de cumpănitele sfaturi primite de la profesorul Dimitrie Berlescu, autor mai puțin prolific, dar bun pedagog, care avea să-i fie și îndrumător doctoral, precum și de la colegii mai experimentați din Institut, în frunte cu Leonid Boicu, – a întreprins o sistematică investigare a fondurilor documentare păstrate în depozitele arhivistice de la Iași și București, iar rezultatele palpabile nu au întârziat să apară într-o cadență firească. Pe baza surselor colectate, a întocmit o laborioasă şi temeinic documentată teză de doctorat, consacrată *Istoriei salinelor Moldovei în epoca modernă*, o tematică puțin frecventată până atunci în literatura autohtonă de specialitate, finalizată şi susţinută cu succes în anul 1974 la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Această lucrare a fost succedată de elaborarea unui masiv tom de documente consacrat frământărilor ţărăneşti din Moldova în deceniul premergător Unirii Principatelor, tipărit ceva mai târziu în colaborare, sub titlul *Între Revoluţie şi Unire. Pagini de istorie socială.* Caracterul inedit al acestor volume, anticipate şi continuate printr-o suită de studii analitice secvenţiale şi-a pus ulterior amprenta pe întreaga dotă ştiinţifică a cercetătorului, indiferent de domeniul abordat ori de tematica viitoarelor sale contribuţii.

Nu numai istoria economică şi socială a Moldovei i-au monopolizat atenţia, ci treptat între preocupările sale au intrat și aspectele vieții politice şi raporturile diplomatice ale Principatelor Române – Unite, după 1859, constituind o altă direcţie predilectă de cercetare pentru tânărul *doctor în istorie*, care i-au asigurat o largă popularitate printre colegii de breaslă, poate și pentru că subiectele de istorie evenimențială atrag de regulă un număr mai mare de cititori decât alte domenii.

Totodată, prin lucrările cu acest profil a dobândit și recunoaşterea din partea celui mai înalt for ştiinţific şi cultural al ţării, Academia Română, care i-a acordat în 1979 Premiul „Nicolae Bălcescu" pentru volumul *Diplomaţii Unirii*, unde sunt expuse profilurile biografice ale principalilor artizani ai unui moment de covârșitoare importanță pentru destinul istoric al românității: unirea Moldovei cu Țara Românească.

Cu spiritul său penetrant ilustrul polihistor Thomas Carlyre surprinsese la vremea sa o realitate ce încorpora o încărcătură axiomatică: *In books lies the soul of the whole past time* („În cărți sălășluiește sufletul întregului timp trecut"). Poate de aceea, una dintre menirile prioritare ale tomurilor istoricilor converg spre reliefarea esenței evoluției comunităților umane la un anumit moment dat. Survolarea creațiilor colegului Dumitru Vitcu ne edifică faptul că și stăruințele sale au vizat consecvent asemenea imperative.

Dăruirea şi abnegaţia sa profesională i-au sporit cu timpul notorietatea, făcându-l eligibil şi beneficiar al unei burse de studiu IREX, la Library of Congress din Washington D.C., cea mai mare bibliotecă din lume, în anul 1980, și ulterior al unei burse Fulbright la Emerson College (1983) și Boston College (1984), în statul Massachusetts, unde a avut oportunitatea de a frecventa mai multe biblioteci și arhive de dincolo de Atlantic și a-și îmbogăți propria experiență profesională prin contactele directe cu prestigioși istorici americani având preocupări statornice pentru trecutul românesc și al regiunilor sud-est europene: Radu R. Florescu, Barbara Jelavich, Glenn E. Torrey, Paul D. Quinlan, Paul E. Michelson etc.

Abundența, diversitatea și ineditul materialului documentar, colectat cu prilejul celor două descinderi transoceanice, i-au extins orizontul tematic al propriilor preocupări ştiinţifice, alăturând celor precedente două noi direcţii de cercetare: istoria relaţiilor internaţionale ale României moderne şi, respectiv, istoria culturii. Pentru prima dintre acestea avea să publice mai târziu volumele *Relaţiile româno-americane timpurii. Convergenţe-divergenţe* (2000) şi *Lumea românească şi Balcanii în reportajele corespondenţilor americani de război. 1877–1878* (2005). Cea de a doua direcţie este ilustrată prin alte două cărţi relevante, cu titlul întrucâtva identic, *George Enescu în spaţiul artistic american* (1994), urmată de *George Enescu în spaţiul artistic americano-canadian* (2009), cărţi care l-au făcut cunoscut în lumea enescologilor şi muzicologilor, prilejuindu-i participarea – ca invitat special – la două reuniuni internaţionale dedicate marelui compozitor român, organizate în Statele Unite la Pella-Iowa (1996) şi New York City (2005).

Dintre stagiile de documentare externe, de real folos i-a fost cel din defuncta Uniune Sovietică de la Moscova, Leningrad și Kiev, dar și altele întreprinse în vremea vechiului regim în fostele state socialiste europene, mijlocite de contactele Serviciului de relații externe al Academiei Române, ca și cele mai recente din Marea Britanie, subvenționate din propriile resurse materiale.

Noul context politic intern de după decembrie 1989 nu i-a modificat ritmul şi capacitatea de muncă, derulate cu plusul de experienţă profesională şi cu sporul de energie insuflate prin liberalizarea scrisului istoric şi prin deblocarea sistemului de promovări într-un domeniu ce părea încremenit *sine die.* După două decenii de susţinută activitate ştiinţifică, ilustrată prin volumele deja amintite, prin zecile de studii analitice, note, comunicări şi recenzii, publicate în varii reviste de profil,

cercetătorul Dumitru Vitcu a putut fi avansat, în mod normal, mai întâi în funcţia de cercetător ştiinţific II (1990), iar apoi şi în cea de cercetător ştiinţific I (1994) la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, ipostază în care a fost invitat să cumuleze poziţia didactică de profesor titular la Facultatea de Istorie şi Geografie a Universităţii „Ștefan cel Mare” din Suceava (1996–2010) (din 2010 fiind consultant), unde din anul 1999 a dobândit calitatea de conducător de doctorat.

Preocupările didactice nu l-au îndepărtat de activitatea ştiinţifică, ci dimpotrivă, vechilor domenii de cercetare, care îl consacraseră deja ca o voce distinctă şi autoritară a istoriografiei româneşti, adăugându-le o direcţie nouă, istoria minorităţilor etnice, astfel că în anul 1996, în colaborare cu colegul arheolog şi clasicist dr. Silviu Sanie de la Institutul de Arheologie din Iaşi, a fondat și editat revista *Studia et acta historiae Iudaeorum Romaniae,* publicaţie ajunsă până la cel de-al XIV-lea tom, beneficiind de cuvenita vizibilitate şi recunoaştere, deopotrivă pe plan intern, cât şi pe cel internaţional.

De asemenea, s-a evidențiat în calitatea de editor al volumelor de studii ale unor prestigioși istorici ieșeni: Constantin C. Angelescu (*Scrieri alese. Drept*, *istorie*, *cultură*, Iași, 2005, 512 p.) și Leonid Boicu (*Scrieri istorice alese*, Iași, 2011, 544 p.), pe care le-a însoțit de consistente evaluări critice ale prestației lor științifice. Totodată, şi-a asumat răspunderea finalizării unui vechi şi anevoios proiect ştiinţific al institutului ieșean și anume publicarea *Regulamentului Organic al Moldovei*, primul așezământ constituțional modern din spațiul românesc extracarpatic, într-o ediţie critică integrală, realizată în colaborare cu regretații colegi Gabriel Bădărău și Corneliu Istrate (2004), reeditată de unul singur în anul 2022 la un înalt standard al exigențelor.

De-a lungul anilor, prof. Dumitru Vitcu s-a dovedit deosebit de ataşat de Academia Română, atât ca membru al unui institut de prestigiu din subordinea înaltului for cultural și științific al țării, cât şi prin implicarea la organizarea unor manifestări în Aula Academiei de la București și la Filiala de la Iași a Academiei, unde a susținut conferințe consacrate domnitorului Alexandru Ioan Cuza și înfăptuirii Unirii din 1859. O contribuţie meritorie şi-a adus-o şi prin colaborarea la ediţia a 2-a a monumentalei lucrări din planul prioritar al Academiei Române: tratatul *Istoria românilor*, volumul VII, tomul II, intitulat *De la Independenţă la Marea Unire (1978–1918),* apărut în 2015.

Pentru activitatea sa deosebit de bogată pusă în slujba muzei Clio, prof. Dumitru Vitcu a fost recompensat cu importante distincţii: Premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române, Premiul revistei ieşene „Cronica”, Ordinul „Meritul pentru învăţământ” în grad de Cavaler. De asemenea, este membru în colegiul de redacţie al „Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” (din 1986) şi al revistei „Codrul Cosminului” din Suceava (din 1998), precum şi coordonator al colecţiei „Historia Magistra Vitae” a Editurii „Junimea” din Iaşi.

Într-o listă selectivă a celor mai semnificative publicații ale sale nu trebuie să lipsească, după opinia noastră, următoarele volume:

- *Diplomații Unirii*, București, 1979, 256 p. (versiunea în engleză *Diplomats of the Union*, București, 1989, 176 p.; ed. a 2-a, Iași, 2019, 417 p.).
- *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iași, 1987, 268 p.

– *George Enescu în spațiul artistic american*, Iași, 1994, 426 p.;
– *Civilizația veche românească din Moldova*, Chișinău, 1995, 80 p.
– *Între Revoluție și Unire. Pagini de istorie socială*, Iași, 1997, 332 p.
– *Relații româno-americane timpurii. Convergențe-divergențe*, București, 2000, 358 p.
– *Modernizare și construcție națională. Rolul factorului alogen*, *1832–1918*, Iași, 2002, 384 p.
– *Lumea românească și Balcanii în reportajele corespondenților americani de război (1877–1878)*, Iași, 2005, 502 p.
– *Precursori ai modernizării societății românești: Carol Mihalic de Hodocin*, Iași, 2015, 290 p.
– *Caleidoscop istoriografic. Note*, *observații și sugestii doctorale*, Iași, 2017, 456 p.
– *Evreii în societatea românească modernă. Repere juridice*, *demografice*, *economice*, *sociale*, *politice și culturale*, Iași, 2020, 460 p.
– *Izvoare statistice privind mutațiile demografice la est de Carpați în secolele XIX–XX*, Iași, 2011, 247 p. (în colaborare cu Cătălin Turliuc și Mihai-Ștefan Ceaușu).

Specialist recunoscut al istoriei moderne în țară și străinătate, cu preocupări și contribuții științifice axate inițial pe domeniile vieții economico-sociale și politice ale Principatelor Române preunioniste, extinse apoi asupra istoriei diplomației românești și a evoluției relațiilor externe ale statului român modern, a istoriei minorităților etnice, a imagologiei, istoriografiei și culturii românești moderne (de la mijlocul secolului al XVIII-lea și până la 1918), concretizate în peste 20 de volume proprii sau editate și peste 300 de studii și articole științifice, în publicații de profil din țară și de dincolo de hotare, istoricul şi omul de cultură Dumitru Vitcu a acumulat o zestre ştiinţifică substanţială, ilustrând, într-o generoasă paletă tematică, erudiţie, profunzime, temeinicie analitică, ca şi capacitate de sinteză, calități peste care nu s-a așternut vălul uitării, ci l-au propulsat în elita istoriografiei românești contemporane.

*

Membrii Secției de științe istorice și arheologie anunță cu profundă tristețe stingerea din viață, în ziua de 13 noiembrie 2025, a colegului lor, profesorul și omul de cultură Dumitru Vitcu, membru de onoare, specialist recunoscut al istoriei moderne a României.

Victor Spinei

DUMITRU VITCU
ISTORIA
SALINELOR MOLDOVEI
IN EPOCA MODERNA
UNIVERSITATEA „AL.I.CUZA"
IAŞI - 1987

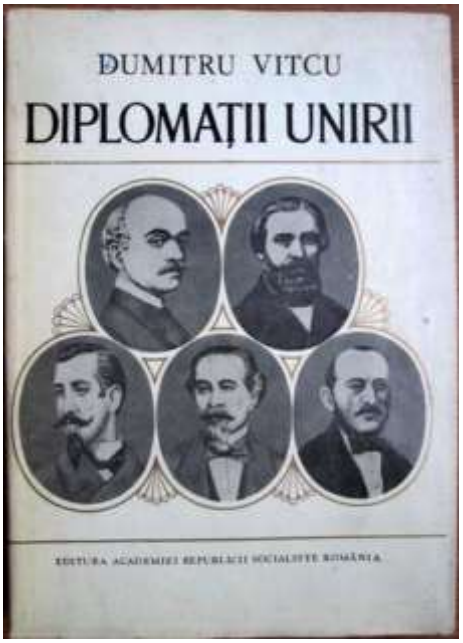
DUMITRU VITCU
DIPLOMAȚII UNIRII

PRIN
LABIRINTUL
ISTORIEI
stat, societate şi individ
în perioada
construcţiei naţionale
coordonator
DUMITRU VITCU
EDITURA JUNIMEA

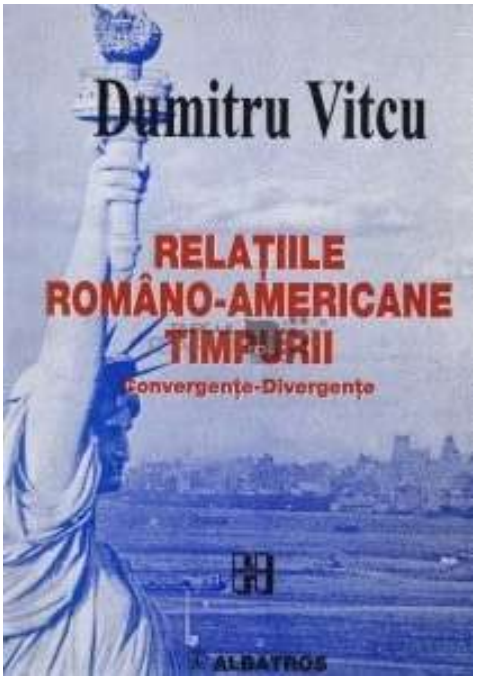
Dumitru Vitcu
RELAȚIILE
ROMÂNO-AMERICANE
TIMPURII
Convergențe-Divergențe
ALBATROS

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA TITLULUI DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI FRANCESCO GUIDA*

Afinitățile și conexiunile între spațiul italic și cel românesc sunt vechi și complexe, de altfel pe deplin conștientizate de toți beneficiarii unui minim bagaj de cultură generală. Romanizarea spațiului carpato-dunărean la inițiativa factorilor decizionali ai imperiului omnipotent cu capitala la Roma în prima parte a celui dintâi mileniu al erei creștine și-a pus o amprentă perenă de neșters pentru destinul milenar al colectivităților umane marcate de acest proces etnico-cultural major. Înrâuririle plurivalente ulterioare revărsate mai cu seamă după epoca renascentistă dinspre arealul mediteraneean spre cel carpatic au constituit totodată prețioase infuzii culturale. În diverse momente ale trecutului zbuciumat și încărcat de vicisitudini al continentului european s-a înfiripat o multitudine de conexiuni între italieni și români, începând din Evul Mediu și până în contemporaneitate. Printre primii autori străini care au scris despre obârșia și romanitatea strămoșilor noștri și cei dintâi cartografi care le-au figurat traiectoria hotarelor au fost umaniștii din Peninsula Apeninică. Istorici de aceeași origine s-au interesat, de asemenea, de trecutul românesc, după cum și numeroși intelectuali români au dedicat numeroase scrieri istoriei și civilizației italiene.

Printre reputații istorici italieni cu preocupări constante pentru secvențele cronologice circumscrise epocii moderne ale istoriei românilor se numără și profesorul Francesco Guida, propus de Secția de Științe Istorice și Arheologie drept

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 28 mai 2025.

membru de onoare al Academiei Române în ședința din 25 septembrie 2024, unde a întrunit toate cele 11 voturi din acelea exprimate, verdict avizat de Prezidiul Academiei la 13 mai anul curent.

Născut la 30 noiembrie 1950, Francesco Guida s-a evidențiat pe plan istoriografic odată cu obținerea licenței în Științei umaniste cu lucrarea *Tudor Vladimirescu în istoriografia românească recentă*, la Universitatea „La Sapienza" din Roma (10 iulie 1972), primind mențiunea *cum laude*. A beneficiat de o bursă de cercetare la nivel doctoral la aceeași Alma Mater din capitala Italiei (1973–1976), ceea ce i-a facilitat efectuarea mai multor utile stagii de documentare și studiu în afara granițelor în Anglia, Bulgaria, Franța, Grecia, Iugoslavia, Portugalia, România, Spania și Ungaria. A obținut prin concurs, între 1981 și 1992, postul de cercetător titular confirmat, în domeniul perioadei contemporane la Universitatea romană „La Sapienza", în cadrul Institutului de Istorie Modernă și Contemporană. Grație câștigării unui concurs național, obține în 1992 titlul de *professore associato* de istorie a Europei de Est la Universitatea „Ca' Foscari" din Veneția, de unde se transferă, în 1997, în aceeași poziție de *professore associato*, la Universitatea „Roma Tre". Tot în urma unui concurs național, în anul 2001 dobândește postura de profesor titular (*professore ordinario*) de istorie a Europei de Est la aceeași renumită unitate de învățământ superior. La această din urmă universitate a fost ales decan al Facultății / Departamentului de Științe Politice și membru al Senatului Academic (2008–2018), deținând și alte funcții de anumită importanță: coordonator al Comisiei didactice și coordonator pentru programele internaționale – Erasmus. A prezidat Conferința italiană de științe politice din 2013 până în 2020, unde în prezent este vicepreședinte. Din ianuarie 2018 a fost ales membru al Consiliului Universitar Național, organismul consultativ al ministrului universităților și cercetării din Italia. Toate aceste performanțe profesionale și accederea spre un *cursus honorum* dinamic au însemnat travaliu intensiv și permanent, vioiciune de spirit, receptivitate la imperativele domeniului, profesorul italian ghidându-se probabil după popularul aforism *Chi dura, vince*, adică „Cine stăruie, învinge / izbutește".

Domeniile sale principale de cercetare privesc istoria Europei Centrale și de Est, în principal epoca contemporană, dar incluzând și unele investigații ale perioadelor medievale și moderne. Pe lângă studiile referitoare la întreaga zonă a Europei Centrale și de Est, prospectările întreprinse asupra istoriei particulare a țărilor din acest areal sunt numeroase: în primul rând România și Bulgaria, dar și Grecia, Ungaria și Rusia, fără a ignora alte state din zonă, cărora le-a dedicat însă un număr mai redus de studii. Inevitabil, o mare atenție a fost acordată relațiilor contemporane dintre Italia și anumite țări din întreaga zonă a Europei Centrale și de Est, cu un accent special pentru cele din Europa de Sud-Est, o lume antrenată în convulsii, tulburențe și disfuncționalități.

Prin activitatea sa academică, profesorul Francesco Guida s-a implicat în dezbateri științifice de anvergură la nivel național și, mai ales, internațional. O dovadă în acest sens o constituie numeroasele sale publicații constând din 11 monografii (unele traduse în poloneză, română, rusă și spaniolă), 215 eseuri pe teme istorice (în reviste și volume publicate în Italia și, aproximativ jumătate, în străinătate), peste 30 de cărți

editate. Între altele, a tradus în italiană cartea lui Mihail Dobre *România la sfârşitul Războiului rece* (apărută inițial în limba română la București, în Editura Enciclopedică, 2011), publicată în editura Soveria Mannelli (Rubbettino, 2020).

O mărturie suplimentară a participării sale la dezbaterile istoriografice internaționale și naționale o constituie faptul că este membru în comitetele științifice ale mai multor reviste străine, referent activ la publicațiile din Italia și din alte țări europene, vicepreședinte la Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, membru în conducerea unor asociații științifice și centre naționale de cercetări italiene, *Doctor honoris causa* al Academiei Bulgare de Științe și al Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca.

Rezultatele cercetărilor sale au fost prezentate la numeroase conferințe de anvergură, atât în Italia, cât și în străinătate, unde a susținut prelegeri la diverse universități din Italia și din afara ei: Ankara, Arad, Argostoli, Atena, Barcelona, Belgrad, Bistrița, București, Budapesta, Buenos Aires, Čepelare, Chișinău, Cluj-Napoca, Coimbra, Corfu, Cracovia, Deva, Iași, Lisabona, Madrid, Moscova, Ohrid, Pamporovo, Paris, Pécs, Plovdiv, Sankt Petersburg, Skopje, Sofia, Szeged, Tirana, Valladolid, Varșovia, Viena, Volos, Würzburg, Zacinto.

Dintre principalele sale responsabilități profesionale actuale menționăm:

– Președinte al Asociației italiene de studii istorice privind Europa Centrală și de Est.
– Președinte al Asociației italiene pentru studii sud-est europene.
– Director al Comitetului de la Roma al Institutului pentru istoria Risorgimento-ului italian.
– Vicepreședinte la Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen.

Totodată este membru al consiliului de conducere la:

– Asociația Italiană de Studii Ucrainene.
– Societatea Dalmată de Istorie a Patriei.

precum și membru în:

– Asociația Italiană a Romaniștilor.
– Asociația Italiană a Slaviștilor.
– Commission Internationale des Études Historiques Slaves du Comité International des Sciences historiques.
– Domus mazziniana (Pisa).
– Colegiul doctoral în Științe politice la Universitatea „Roma Tre", în cadrul căruia este referent pentru programul de doctorat Europa Centrală și de Est, istorie și politică.

A fost coordonator, între altele, al tezelor de doctorat:

– *Dinamica politică în cadrul PCR și conflictul cu intelectualitatea și societatea românească în anii Ceaușescu*, doctorand Daniele Diviso (examen final 2011).
– *Politica de emigrație italiană în teritoriile române (1861–1916) – L'emigrazione italiana nelle terre romene (1861–1916)*, doctorand Alina Dorojan (examen final 2013).
– *Națiune și alteritate: imaginea slavilor de sud în percepția albanezilor*, doctorand Fabio Bego (examen final 2017).

Activitate redacțională:

– A fost referent acreditat la Academia Sârbă de Științe (Serbia), Agenția Națională pentru Evaluarea Sistemului Universitar și a Cercetării (Italia), Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (România), Universitatea de Stat din Milano, Universitatea din Veneția, Editura Carocci.
– A fost referent și recenzor pentru mai multe reviste istorice prestigioase italiene și străine: *Atti e memorie della Fondazione Ugo La Malfa*, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, *Clio, Dimensioni e problemi della ricerca storica, Études balkaniques, Europa Orientalis, Historia y politica, Il Veltro, Mediterranea, Mestiere di storico, Mondo contemporaneo, Niprò. Rivista di studi ucrainistici, Nuova rivista storica italiana, Passato e presente, Ricerche di storia politica, Rassegna storica del Risorgimento, RiMe. Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea, Rivista italiana di storia internazionale, Rivista storica italiana, Studi slavistici, Ventunesimo secolo.*

Premii și distincții (selectiv):

– În 1987 a primit Premiul „Howard Marraro" acordat de American Society for Italian Historical Studies pentru cartea *L'Italia e il risorgimento balcanico*.
– În 2003 a fost decorat cu Ordinul „Meritul Cultural" în grad de Ofițer al Președinției Române pentru activitatea științifică în domeniul culturii și istoriei românești.
– În 2012 i s-a decernat Diploma pentru merite deosebite a Ministerului Afacerilor Externe al României pentru promovarea valorilor universale în relațiile internaționale.
– În 2017 i-a fost conferit titlul de *Doctor honoris causa* de către Academia Bulgară de Științe (Institutul de Studii Balcanice).
– În 2019 i-a fost conferit titlul de *Doctor honoris causa* de către Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca (Facultatea de Istorie).
– La 28 iunie 2022 a fost numit profesor emerit de Istorie est-europeană de către ministrul universităților și cercetării din Italia.

Lista celor mai semnificative lucrări publicate:

– *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919)*. *Testimonianze italiane*, Roma, Bulzoni, 1984, 320 p.
– *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marco Antonio Canini*, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1984, 460 p.
– *Nascita di uno Stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)*, Napoli, Edizioni scientifiche italiane, 1988, 508 p. [în colaborare cu A. Pitassio și R. Tolomeo].
– *Il leone e la scimitarra. La liberazione della Bulgaria nella testimonianza del personale consolare italiano*, Cosenza, Edizioni di Periferia, 1990, XXXIV + 162 p. [în colaborare cu Angel Davidov].

– *Mezzo secolo di socialismo reale. L'Europa centro-orientale dal secondo conflitto mondiale alla caduta dei regimi comunisti*, Torino, Giappichelli, 1994, p. 69–182, 217 p. [în colaborare cu Antonello Biagini].
– *Michelangelo Pinto, un letterato e patriota romano tra Italia e Russia*, Roma, Archivio Guido Izzi, 1998, 196 p.
– *La Grande Romania*, Cosenza, Edizioni di Periferia, 2002, 126 p.
– *La Romania contemporanea*. *Momenti e questioni di storia*, Milano, Nagard, 2002, 120 p.

La Russia e l'Europa centro-orientale 1815–1914, Roma, Carocci, 2003 (ed. a 2-a, 2006), 128 p.

– *La Grande guerra e l'Europa danubiano-balcanica*, Numero speciale de „Il Veltro", LIX, 2015, 1–6. [Ediție în limba română: *Marele război și Europa danubiano-balcanică*, coordonator Francesco Guida, versiunea în limba română îngrijită de Ana-Victoria Sima și Monica Fekete, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane și Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016, 234 p.]
– *Romania (collana Storia d'Europa nel XX secolo)*, Milano, Edizioni Unicopli, 2005 [ed. a 2-a lărgită, 2009, 356 p.] [Ediție în limba română: *România în secolul XX*, Chişinău, Cartier, 2019].
– *L'altra metà dell'Europa. Dalla Grande guerra ai giorni nostri*, Roma-Bari, Laterza, 2015. [Ediție în limba română: *Cealaltă jumătate a Europei. De la Primul Război Mondial până în zilele noastre*, București, Humanitas, 2023].

Pe lângă densul substrat epistemologic al acestor volume, ele au contribuit în mod substanțial la sporirea interesului specialiștilor italieni și străini pentru istoria românilor, la fel cum a făcut-o în mod exemplar conaționalul și colegul de generație al lui Francesco Guida, anume Cesare Alzati, profesor la Universitatea Catolică din Milano și la Universitatea din Pisa, cooptat și Domnia sa mai demult între membrii de onoare ai Academiei Române și aureolat cu titlul de *Doctor honoris causa* al Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca. La fel ca și Cesare Alzati, Francesco Guida și-a însușit în mod meritoriu limba română, ceea ce i-a permis să înțeleagă mai profund specificul individualității și identității naționale românești, cu valențele, sinuozitățile și asimetriile lor.

Datele succinte prezentate reflectă elocvent performanțe științifice revelatoare și atingerea indubitabilă a standardelor necesare recunoașterii naționale și internaționale ale unei personalități de seamă a istoriografiei continentale. Formulând propunerea acordării titlului de membru de onoare al Academiei, membrii Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române țin să evidențieze și receptivitatea profesorului Francesco Guida față de valorile culturale românești, aprofundarea și diseminarea evenimentelor de seamă derulate în spațiul carpato-dunărean în epoca modernă, încununate cu împliniri structurale, prezentate în spiritul respectului pentru obiectivitate.

28 mai 2025

Victor Spinei

Francesco Guida
ROMÂNIA
ÎN SECOLUL XX
CARTIER

FRANCESCO GUIDA
CEALALTĂ JUMĂTATE A EUROPEI
DE LA PRIMUL RĂZBOI MONDIAL PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE
HUMANITAS ISTORIE

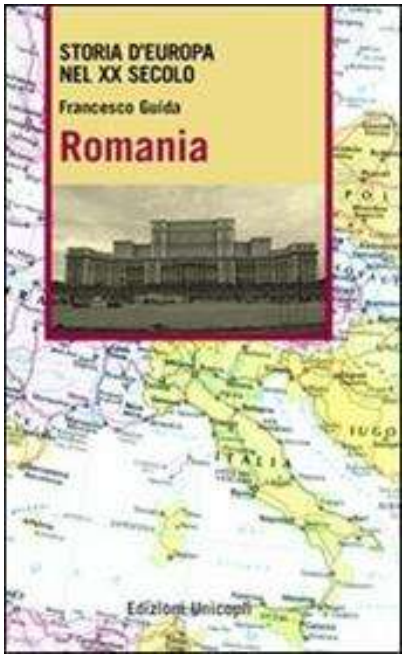
STORIA D'EUROPA
NEL XX SECOLO
Francesco Guida
Romania
Edizioni Unicopli

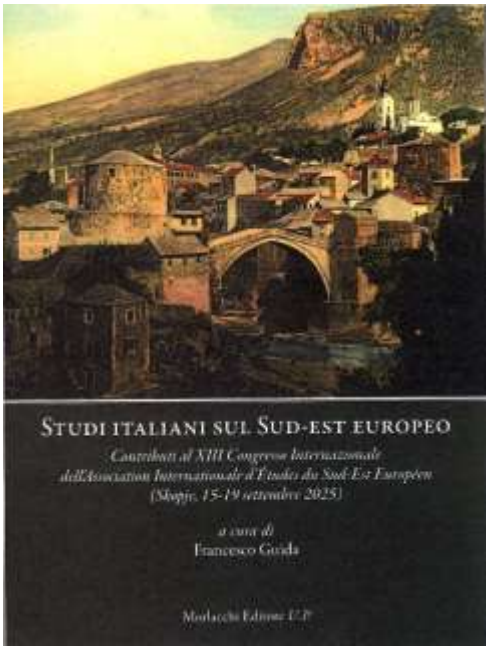
STUDI ITALIANI SUL SUD-EST EUROPEO
a cura di
Francesco Guida

ACCADEMIA DI ROMANIA IN ROMA
RAPORT DE ACTIVITATE 2024

Accademia di Romania in Roma este una dintre cele mai importante instituții românești de formare academică postuniversitară și cea mai veche dintre cele care își desfășoară activitatea dincolo de granițele țării. De aproape o sută de ani, cu o tristă perioadă de întrerupere în timpul regimului comunist, *Accademia di Romania in Roma* organizează și gestionează evenimente de înalt nivel științific și cultural. De asemenea, desfășoară activități de cercetare și formare academică în domeniul umanist cu scopul perfecționării bursierilor statului român, fiind una dintre *Școlile străine din Italia*. Bursele „Vasile Pârvan" din cadrul *Accademia di Romania in Roma*, acordate de guvernul român prin Ministerul Educației și Ministerul Afacerilor Externe, oferă tinerilor cercetători posibilitatea de a se specializa în istorie, istoria artei, arheologie, limbi clasice și moderne, arhitectură și artă. *Accademia di Romania in Roma* face parte din Uniunea Internațională a Institutelor de Arheologie, Istorie și Istoria Artei din Roma, împreună cu alte 29 de școli și institute străine active în Cetatea Eternă încă din secolul al XVII-lea.

Accademia di Romania in Roma acționează, de asemenea, ca mediator între lumea universitară și științifică românească și universitățile și institutele de cercetare prezente în Roma și Italia, organizând conferințe, simpozioane, seminarii și întâlniri cu cercetători italieni și de diferite naționalități. După crearea Institutului Cultural Român în 2003, *Accademia di Romania in Roma* a preluat și rolul de reprezentanță a Institutului Cultural Român în străinătate. Programul de promovare culturală al Academiei Române din Roma este foarte amplu și acoperă toate categoriile importante de expresie culturală și artistică.

Activitatea academică şi ştiinţifică a *Accademia di Romania in Roma* este axată pe următoarele dimensiuni:

- găzduirea şi îndrumarea bursierilor „Vasile Pârvan", activitate fundamentală a Școlii Române la Roma;
- organizarea de conferinţe, colocvii, simpozioane şi mese rotunde;
- editarea şi redactarea publicaţiilor ştiinţifice ale Școlii (*Ephemeris Dacoromana*);
- organizarea cursurilor de limbă, literatură şi cultură română;
- gestionarea Bibliotecii *Accademia di Romania in Roma*.

Principalele linii ale strategiei științifice a *Accademia di Romania in Roma* au fost următoarele:

- iniţierea sau dezvoltarea de parteneriate cu instituţii academice şi culturale din Roma şi din Italia. Între cele mai recente contacte sunt de amintit cele cu Istituto Nazionale di Studi Romani – Roma, Università degli Studi della Tuscia – Viterbo, Associazione Internazionale di Archeologia Classica di Roma, Universitatea din Bari, Departamentul de Științe Politice, Pontificio

Comitato di Scienze Storiche, Roma, Società Romana di Storia Patria, Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Villa I Tatti – Harvard University Center for Renaissance Studies, din Firenze, Archivio Medici, Firenze, Istituto Svizzero di Roma (Villa Maraini), Accademia Tedesca a Roma (Villa Massimo). Au fost consolidate parteneriatele cu Universitatea Roma TRE; Universitatea „La Sapienza" din Roma; Universitatea „Federico II" din Napoli; Universitatea din Perugia – Facultatea de Litere şi Filosofie; AISSECO – Associazione Italiana Studi di Storia dell'Europa Centrale e Orientale, AISSEE – Associazione italiana Studi del Sud Est Europeo, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano – Roma, Museo Centrale del Risorgimento – Complesso del Vittoriano din Roma.

– continuarea parteneriatului tradiţional cu academiile și școlile străine din Roma în vederea organizării manifestărilor științifice specifice școlilor străine din Roma, dedicate propriilor bursieri și comunității academice italiene, precum și în vederea găzduirii celui mai important eveniment de profil din programul de arte vizive al *Accademia di Romania in Roma – Spazi Aperti* – expoziție internațională de artă contemporană, video-art, instalații, performance, fotografie, muzică, teatru, grafică, pictură, sculptură care s-a bucurat de un succes deosebit pe plan local şi naţional. În cadrul acestei manifestări realizate integral de bursierii *Accademia di Romania in Roma*, destinată exclusiv bursierilor artiști din școlile străine din Roma sunt prezentate diferite proiecte artistice, inclusiv cele de tip site specific (desen, pictură, mozaic, sculptură, design, fotografie, performance, instalații, video-art, muzică) aparținând unor artiști-bursieri provenind de la un număr variabil (între 9 și 13) de școli și institute străine din Roma.

ACTIVITATEA ACADEMICĂ ŞI ŞTIINŢIFICĂ ÎN ANUL 2024

COORDONAREA ACTIVITĂȚII BURSIERILOR „VASILE PÂRVAN", MEMBRI AI ȘCOLII ROMÂNE DIN ROMA

În anul 2024, Școala Română din Roma a avut opt bursieri „Vasile Pârvan", în următoarele domenii: arheologie și istorie clasică (1), arhitectură (2), istorie (3), istoria artei (1), literatură și studii literare (1).

Accademia din Romania, prin intermediul directorului, al referentului de specialitate şi al personalului tehnico-administrativ, i-a introdus pe bursieri în mediile academice, culturale şi de cercetare ale Romei şi Italiei (universităţi, arhive, biblioteci, muzee din Roma, Napoli, Firenze, Milano, Bari etc.); le-a supravegheat lucrările de cercetare; i-a integrat în pregătirea şi prezentarea de programe culturale în manifestărilor ARR; i-a recomandat unor instituţii italiene cu scopul organizării de acţiuni culturale (seri de poezie, expoziţii de pictură, grafică) în afara sediului ARR etc. Pe lângă activitatea de cercetare şi formare, bursierii sunt antrenaţi ocazional în organizarea şi desfăşurarea activităţii curente şi a programelor ARR.

Au fost organizate seminariile periodice la *Accademia di Romania*, unde bursierii au prezentat stadiul cercetărilor lor, precum şi conferinţele bursierilor în cadrul seriei de întâlniri ale bursierilor institutelor și școlilor străine din Roma. Pe parcursul anului 2024 s-au organizat mai multe excursii de studiu în beneficiul exclusiv al bursierilor „Vasile Pârvan", folosindu-se microbuzul din dotarea misiunii: Situl arheoogic Villa Adriana de la Tivoli, Parcul arheologic Ostia Antica, Città di Bagnoregio, Necropola etruscă de la Cerveteri, Museo di Villa Lante la Bagnaia, siturile arheologice de la Pestum, Pompei, Ercolanum, Muzeul Național de Arheologie din Napoli, Galeria Națională de Artă de la Perugia, Abația franciscană de la Assisi.

La începutul lunii iulie 2024 s-a organizat sesiunea anuală de comunicări a bursierilor „Vasile Pârvan", continuându-se astfel o practică recurentă specifică activității membrilor Școlii, destinată evaluării intermediare/finale a rezultatelor cercetării obținute pe durata stagiului de bursă. Lucrările conferinței, grupate sub titlul generic *Italicum e la Romanità Orientale, tra ieri e oggi. La conferenza dei membri della Scuola Romena di Roma, seconda edizione, anno MMXXIV*, au avut loc în data de 20 iunie 2021, în sala monumentală a bibliotecii ARR.

Accademia di Romania a găzduit în anul 2024 – cu recuperarea cotelor părți – 52 de doctoranzi, masteranzi și studenți aflaţi la studii cu burse „Erasmus", la universităţi din Roma, pentru perioade de 3–10 luni. Între aceștia, cei mai numeroși au fost bursierii „Erasmus" provenind de la universitățile de arhitectură, de arte frumoase și medicină.

Tot în anul 2024, ARR a găzduit – cu recuperarea cotelor părți – următorii cercetători și cadre didactice din circuitul academic și universitar național: prof. univ. dr. Wilhelm Dancă, Facultatea de Teologie, Universitatea din București; lector univ. dr. Alexandra Liţu, Facultatea de Istorie, Universitatea din București; prof. univ. dr. Adrian Papahagi și conf. univ. dr. Cristiana Papahagi, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; conf. univ. dr. Monica Fekete, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; lector univ. dr. Manuela Dobre, Facultatea de Istorie, Universitatea din București; conf. univ. dr. Adinel Dincă, Facultatea de Istorie-Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; lector univ. dr. Lucian Turcu, Facultatea de Istorie-Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; drd. Teodora Turcu, Facultatea de Istorie-Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca; dr. Dănuț Aparaschivei, cercetător științific gr. I, Academia Română, Institutul de Arheologie din Iași. De asemenea, cu aprobarea centralei MAE, ARR a găzduit, cu titlu gratuit, în perioada 22–28 octombrie 2024, un grup de studenți și masteranzi ai Facultății de Istorie și Filosofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, însoțiți de prof. univ. dr. Sorin Nemeti.

MANIFESTĂRI CU CARACTER ŞTIINŢIFIC ŞI ACADEMIC

În 2024 s-au organizat următoarele simpozioane și colocvii internaționale:

1 martie – 10 decembrie 2024 / Susținerea Proiectului de cercetare *Documente papale și curiale în România (ca. 1250–1600). O ediție critică – RO-VAT* (GAR-2023–107). *Accademia di Romania* a sprijinit cercetători cadrul proiectului RO-VAT prin oferirea de cazare gratuită pe durata stagiilor de cercetare desfășurate la

Arhivele Vaticane [infograma nr. 12685/21 februarie 2024, sancționată aprobat de Comitetul Director al ICR în ședința din 23 februarie 2024]. Această inițiativă a avut drept scop facilitarea accesului la documente de valoare excepțională pentru patrimoniul istoric românesc și european. Cercetările au avut ca scop documentarea în vederea implementării proiectului, în principal în Arhiva Apostolică Vaticană și, în subsidiar, în cadrul Bibliotecii Apostolice Vaticane. Cercetările de la Arhiva Apostolică Vaticană au vizat fondul *Registri Supplicationum* din timpul pontificatului papei Alexandru al VI-lea, în principal din preajma anului jubiliar 1500, pentru identificarea unor surse istorice încă necunoscute cercetării care reflectă interacțiunea dintre spațiul românesc și Sfântul Scaun, respectiv coroborarea acestor informații cu documente istorice deja cunoscute. Membrii echipei au studiat următoarele registre din seria *Registri Supplicationum*: Reg. Suppl. 1095, 1096, 1097, 1100, 1110, 1111, 1112, 1125, 1126, 1140, 1150, 1198, 1199. Au fost estrase și regestate referințele referitoare la spațiul românesc și la Regatul medieval al Ungariei. Cercetările de la Biblioteca Apostolică au vizat documentarea în secțiunea „Stampati" a BAV, în principal studierea acelor volume neaccesibile în bibliotecile din România, necesare implementării proiectului. Proiectul multianual de cercetare RO-VAT presupune o cercetare sistematică a întregului material istoric medieval care leagă spațiul românesc de Sfântul Scaun, România fiind cel din urmă areal cultural european în care se regăsesc tradiții spirituale bizantino-slave și latine și în care un astfel de proiect național nu a prins contur. Demersul conduce la o mai bună înțelegere a rolului spațiului românesc în echilibrul raporturilor dintre Răsărit și Apus, în dinamica religios-confesională, diplomatico-politică ori financiar-comercială a Europei. Inițiativa de cercetare a fixat un obiectiv general ambițios, acela de a realiza o ediție critică a tuturor bulelor și scrisorilor păstrate în colecții de pe teritoriul României, emise în numele pontifilor romani sau a reprezentanților acestora (cardinali, legați, agenți fiscali etc.), într-un interval cronologic delimitat de mijlocul veacului al XIII-lea și finalul secolului al XVI-lea, apelând la instrumentele avansate oferite de tehnologia informatică. Alături de ediția critică menționată, proiectul și-a propus diseminarea cercetărilor din arhivele vaticane, dar și în alte arhive și biblioteci externe (Italia, Ungaria, Austria, Germania). Participanți: director proiect: dr. habil. Adinel C. Dincă, c. ș. II, Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române, Cluj-Napoca și conf. univ. la Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; cercetătorii din cadrul proiectului: dr. Iulian-Mihai Damian, lect. univ., Facultatea de Litere, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; dr. Robert-Marius Mihalache, c. ș. III la Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, Cluj-Napoca; dr. Andreea Mârza, c. ș. III, Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române, Cluj-Napoca; dr. Maria Frînc, as. c., Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române, Cluj-Napoca; Mihai Kovács, doctorand al Școlii de Studii Avansate a Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, în domeniul istorie.

7 mai – 28 august 2024 / EXPODEMIC – Festivalul Academiilor și Institutelor Culturale străine din Roma ed. II, 2024. În perioada 7 mai – 28 august 2024, Direcția de Cultură a Primăriei Municipiului Roma și Azienda Speciale Palaexpo au organizat Festivalul Academiilor și Institutelor Culturale străine din Roma, în colaborare cu Accademia di Belle Arti di Roma, Accademia di Danimarca, Académie de France à Rome – Villa Médicis, Accademia Nazionale di San Luca, Accademia di Romania

in Roma, Accademia Tedesca Roma Villa Massimo, Accademia d'Ungheria in Roma, Accademia dei Virtuosi al Pantheon, American Academy in Rome, British School at Rome, Circolo Scandinavo, Complesso monumentale di San Salvatore in Lauro, Forum Austriaco di Cultura, Institutum Romanum Finlandiae, Istituto Culturale Coreano, Istituto Giapponese di Cultura, Istituto Polacco di Roma, Istituto Svizzero, Museo Casa di Goethe, Reale Istituto Neerlandese di Roma, Real Academia de España en Roma. În cadrul evenimentului au expus lucrări următorii artiști: Kamrooz Aram, Ane Rodriguez Armendariz, Séverine Ballon, Jacopo Belloni, Alix Boillot, Susanne Brorson, Fatma Bucak, Pedro Luis Cembranos, Zachary Fabri, Arturo Franzino, Hamedine Kane, Kapwani Kiwanda, Bjørn Melhus, Marko Nikodijevic, Tura Oliveira, Estefania Puerta Grisales, Chloé Quenum, Marie Robert, Sarina Scheidegger. Expoziția a prezentat legătura strânsă dintre conceperea și dezvoltarea procesului expozițional și istoria școlilor străine la Roma, capitala Italiei găzduind cel mai mare număr de centre culturale internaționale, începând cu anul 1666, momentul fondării Academiei Franceze. Expoziția a inclus și un program amplu de întâlniri cu publicul, spectacole și proiecții găzduite de Palazzo delle Esposizioni, dar și evenimente organizate de academii și institute culturale străine la Roma. Pe parcursul proiectului, expoziția a atras interesul turiștilor, studenților, cercetătorilor, partenerilor instituționali și publicului larg, Accademia di Romania din Roma punând la dispoziție afișe ale evenimentului anual *Spazi Aperti* din anii 2019, 2021 și 2023, pentru atragerea atenției asupra unui eveniment de mare anvergură pentru reprezentanță. Prin participarea la expoziție, Accademia di Romania din Roma a atins următoarele obiective: prezentarea Școlii Române la Roma; promovarea activităților științifice ale Școlii Române de la Roma; stabilirea unei dinamici mai ample cu celelalte academii străine din Roma și cu publicul din Italia; sublinierea raporturilor dintre Italia și spațiul românesc.

14 iunie 2024 **/** Zi de studiu: *La Lunga Guerra Turca (1593–1606) e i Paesi Romeni*. Accademia di Romania din Roma a organizat, în data de 14 iunie 2024, conferința științifică *La Lunga Guerra Turca (1593–1606) e i Paesi Romeni*, care s-a desfășurat în sediul monumental al Bibliotecii Școlii Române. Prezentând contextul mai amplu al Războiului cel Lung (1593–1606) și consecințele avute în Transilvania și Valahia, precum și rolul acestor două puteri mici în război, conferința a fost organizată de Accademia di Romania din Roma în colaborare cu Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române, Istituto Nazionale di Studi Romani, Centro Studi sull'Età dei Sobieski e della Polonia Moderna (CESPoM), sub patronajul Asociației Italiene de Studii de Istorie a Europei Centrale și de Est (AISSECO) și Asociației Italiene de Studii Sud-Est Europene (AISSEE). Conferința a fost deschisă de domnul prof. Rudolf Dinu, director al Accademia di Romania din Roma. Prima sesiune a fost moderată de prof. Gaetano Platania, iar cea de-a doua de prof. Alessandro Boccolini, alături de prof. Cristian Luca (director al Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia – IRCCU Venezia).

La eveniment au participat: prof. Gaetano Platania (președinte Istituto Nazionale di Studi Romani), prof. Alessandro Boccolini (membru Centro Studi sull'Età dei Sobieski e della Polonia Moderna CESPoM), prof. Cristian Luca

(IRCCU Venezia), Ovidiu Cristea (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București), Marian Coman (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București), Doru Țuinea (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București), Alexandru Simon (Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca), Florina Ciure (Muzeul Țării Crișurilor, Oradea), Adrian Magina (Universitatea de Vest, Timișoara) și Ramona Neacșa (Universitatea „Valahia”, Târgoviște), cercetători din Italia și bursierii „Vasile Pârvan” de la Accademia di Romania din Roma.

28–31 august 2024 **/** Conferința anuală a Asociației Europene a Arheologilor (EEA), ed. XXX. Accademia di Romania din Roma, în colaborare cu Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași – Centrul Arheoinvest și Institutul de Cercetare Interdisciplinară, Universitatea din București, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Universitatea „Humboldt” din Berlin, Centrul de Studii Avansate, Institutul pentru Studii Avansate pentru Cultura și Civilizația Levantului din București, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, a susținut participarea cercetătorilor români la conferința anuală a Asociației Europene a Arheologilor, oferind cazare în regim de gratuitate participanților din România. Cecetători participanți: Diana Sonu, Universitatea „1 Decembrie 1919” din Alba-Iulia; Aurelien Tafani, Universitatea din București; Radu Alexandru Brunchi, Universitatea Cuza” din Iași / Centrul Arheoinvest; Casandra Mihaela Brașoveanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași / Centrul Arheoinvest, Institutul de Cercetare Interdisciplinară; Roxana Coman, Universitatea „Humboldt” din Berlin, Centrul de Studii Avansate; Alina Iancu, Institutul Național al Patrimoniului din România; Liviu Mihail Iancu, Institutul pentru Studii Avansate pentru Cultura și Civilizația Levantului din București; Beata Barbocz, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; voluntar: Franceska Cristina Știrbu, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Conferința anuală din 2024 a primit sprijin din partea a numeroase institute de arheologie și patrimoniu, universități din Roma și din regiunea Lazio, precum și din partea academiilor străine din Roma. Evenimentul a contribuit la: dezvoltarea și promovarea practicilor de cercetare și management al patrimoniului, etică și teorie; redarea rezultatelor cele mai recente ale muncii de șantier; discutarea potențialului patrimoniului arheologic în contextul turismului cultural; crearea de resurse culturale sustenabile pentru comunitățile locale; identificarea provocărilor integrării siturilor arheologice în turism; identificarea nevoii de susținere pe termen lung la nivel local; explorarea modului în care rutele arheologice culturale (mai ales cele administrate de Consiliul Europei) pot contribui la stabilirea de rețele de parteneri și *stakeholderi*, pe termen lung. Asociația Europeană a Arheologilor este cea mai numeroasă organizație a arheologilor din Europa, cu peste 5000 membri (64 dintre care sunt arheologi români). În 2024, asociația a organizat conferința anuală la Universitatea Sapienza din Roma, la care au participat cca. 4 000 membri *live* și alți 1000 *online*. Asociația Europeană a Arheologilor a promovat participarea studenților la licență, masterat, a doctoranzilor, tinerilor cercetători și tinerilor profesioniști oferind acestora finanțare în cercetare, cu sprijinul Fundației „Oscar Montelius” și cu colaborarea institutelor de cercetare, a academiilor, ambasadelor și instituțiilor gazdă. Cei 160 de voluntari din variate țări ale UE au asistat asociația în organizarea conferinței anuale, contribuind la dezvoltarea colaborărilor în domeniul arheologiei.

16–17 octombrie 2024 **/** Conferința Internațională *Romanitatea Orientală și Italia din Antichitate până în secolul XX – Ediția a VI-a*. Sub patronajul Asociației Internaționale de Arheologie Clasică și al Academiei Române, Accademia di Romania din Roma, în colaborare cu Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași – Facultatea de Istorie, Universitatea din București – Facultatea de Istorie, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca – Facultatea de Istorie-Filosofie, Università di Roma La Sapienza, Università di Vienna, l'Associazione Italiana di Studi di Storia dell'Europa Centrale e Orientale a organizat cea de-a VI-a ediție a conferinței internaționale *Romanitatea Orientală și Italia din Antichitate până în secolul XX*, care s-a desfășurat în perioada 16–17 octombrie 2024, în sala monumentală a Bibliotecii Școlii Române din Roma. Conferința a fost deschisă de prof. dr. Rudolf Dinu (director Accademia di Romania din Roma), prof. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași) și prof. Ioan-Carol Opriș (Universitatea din București). La eveniment au participat: Gian Luca Gregori (Sapienza Università di Roma), Chiara Cenati (Universitatea din Viena), Livio Zerbini (Università di Ferrara), Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Ivo Topalilo (Academia Bulgară de Științe), Iulia Dumitrache (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, bursier „Vasile Pârvan" 2024 și responsabil bibliotecă Accademia di Romania in Roma), Roxana-Gabriela Curcă (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Iulian Moga (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Petronel Zahariuc (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Sorin Grigoruță (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Augustin Guriță (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Ana Honcu (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași / Universitatea din București), Ioan C. Opriș (Universitatea din București), Iulia Iliescu (Universitatea din București), Rada Varga (Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca) și Cristina Codarcea (Institutul de Studii Sud-Est Europene, bursier „Vasile Pârvan" 2024).

Pe parcursul lucrărilor s-a putut remarca o convergență sau compatibilitate tematică între comunicări și interese științifice, dar și faptul că tocmai în diversitatea prezentărilor rezidă perspectiva interdisciplinară, de analiză sistematică a paradigmei propuse. Conferința s-a bucurat de aprecierea unanimă a celor prezenți, dat fiind că a oferit un cât se poate de util cadru de informare și de dezbatere științifică. Manifestarea este deja un reper important în activitatea academică a ARR, prezintă interes pentru comunitatea de istorici și arheologi atât din România, cât și din Italia și ne propunem continuarea acesteia cu frecvență anuală.

6 noiembrie 2024**/** Conferința *Război și societate în Europa Central-Răsăriteană, secolele XIX–XXI. Perspective italo-române*. Organizată în colaborare cu Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" – Academia Română, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" – Academia Română, filiala Iași, Universitatea LUMSSA, Universitatea Roma Tre, Universitatea din Perugia, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Associazione Italiana di Studi di Storia dell' Europa Centrale e Orientale (AISSECO) și Associazione Italiana di Storia del Sud-Est dell'Europa (AISSEE), conferința organizată la sediul reprezentanței i-a avut ca invitați pe Andrea Ciampani (Universitatea LUMSSA), Francesco Guida (Universitatea Roma Tre), Antonio D'Alessandri (Universitatea Roma Tre), Alberto Basciani

(Universitatea Roma Tre), Emanuela Costantini (Universitatea din Perugia), Antonio Ricci, Patrizio Trequattrini (Universitatea „Babeș-Bolyai"din Cluj-Napoca), Raluca Tomi (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga"), Ion Cârja (Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca), Bogdan Ceobanu (Universitatea „ Alexandru Ioan Cuza" din Iași), Adrian Vițalaru (Universitatea „ Alexandru Ioan Cuza" din Iași) și Remus Tanasă (Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" – Academia Română, filiala Iași).

Odată cu atacarea Ucrainei de către armatele Federației Ruse, în 24 februarie 2022, războiul a revenit în Europa. Este o stare de fapt în plină desfășurare, cu care europenii nu s-a mai întâlnit de opt decenii și care a reactivat acum, la început de secol XXI, tehnicile și metodele războiului clasic, cu întreg grotescul și dramele sale, pe care Europa civilizată le credea demult apuse. Pe lângă decidenții politici din statele aflate în proximitatea conflictului și respectiv țările NATO, interesate cu prioritate de impactul imediat, durata și consecințele pe termen lung ale acestui război devastator, reflecția intelectuală încearcă în egală măsură să explice cauzalitatea conflictului și relația sub aspect geopolitic și civilizațional dintre Rusia și Europa, de-a lungul timpului. Pornind de la aceste premise generale, inițiatorii conferinței și-au propus să ofere dintr-o perspectivă dublă, românească și italiană, câteva reflecții asupra problematicii războiului pe durata secolelor XIX–XXI.

CONFERINȚE INDIVIDUALE

***4 iunie 2024**| Românii, italienii și Imperiul habsburgic/Austro-Ungar – între loialitate dinastică și identitate națională (a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX)*. Accademia di Romania din Roma a organizat în data de 4 iunie 2024, la sediul Școlii, conferința „Românii, italienii și Imperiul habsburgic/Austro-Ungar – între loialitate dinastică și identitate națională (a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX)", susținută de conf. univ. dr. Ion Cârja. Anul 2024 a fost un an dedicat unui personaj important pentru identitatea și memoria colectivă românească, Avram Iancu, conducător al Revoluției române de la 1848 din Transilvania, de la a cărui naștere s-au împlinit două secole. În prelungirea unei strategii impuse în mișcarea națională a românilor ardeleni în veacul al XVIII-lea, petiționarismul legalist, fundamentat pe încrederea în „bunătatea" și deschiderea Vienei față de naționalități, Avram Iancu a fost un personaj care a trăit din plin speranțele și deziluziile loialismului dinastic. Această abordare, cunoscută în istoriografie ca „patriotism dinastic" sau „loialism", a fost comună pentru toate naționalitățile din Imperiul habsburgic (transformat în 1867 în monarhie austro-ungară) și a cunoscut în timp un fenomen de eroziune și degradare, practic naționalitățile se vor îndepărta tot mai mult de imperiu și se vor ralia tot mai consistent propriilor obiective și proiecte naționale, culminând cu perioada Primului Război Mondial, când are loc prăbușirea loialității pentru imperiu la majoritatea popoarelor din monarhia dunăreană. Conferința a fost susținută de conf. univ. dr. Ion Cârja de la Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, care a prezentat publicului un studiu comparativ între românii și italienii din Imperiul austro-ungar, pentru a arăta cum s-au poziționat între loialitatea pentru imperiu și loialitatea pentru propria națiune, cu asumarea unor proiecte politice majore,

fundamentate pe cele două atitudini și trăsături de mentalitate. Conferința a fost dedicată și Tratatului de Pace de la Trianon, care a legitimizat alegerile din 1918 ale poporului român de a se uni într-un singur stat recunoscut internațional. La eveniment au participat: prof. pr. Gabriel Vasile Buboi, rector al Colegiului Pontifical Pio Romeno de la Roma, prof. Alberto Basciani și prof. Antonio D'Alessandri de la Universitatea Roma Tre, jurnaliști, studenți și cercetători, precum și bursierii „Vasile Pârvan" de la Accademia di Romania din Roma. Conferința a fost deschisă de prof. Rudolf Dinu, director al *Accademia di Romania in Roma*.

***13 noiembrie 2024*/** Conferința *The Golden Routes of Money from Antiquity to the Middle Ages in the Eastern Carpathians* – susținută de dr. Lucian Munteanu și de drd. Andrei Baltag, cercetători la Institutul de Arheologie din Iași, al Academiei Române, foști bursieri „Vasile Pârvan" ai Școlii Române din Roma. Organizat în colaborare cu Institutul de Arheologie din Iași – Academia Română, filiala Iași, Associazione Italiana di Studi di Storia dell'Europa Centrale e Orientale (AISSECO) și Associazione Italiana di Storia del Sud-Est dell'Europa (AISSEE), evenimentul s-a propus ca un seminar extins de numismatică și a deschis seria unor seminarii organizate în comun între reprezentanță și Institutul de Arheologie din Iași, fiind un exemplu de bune practici academice al celor două instituții partenere.

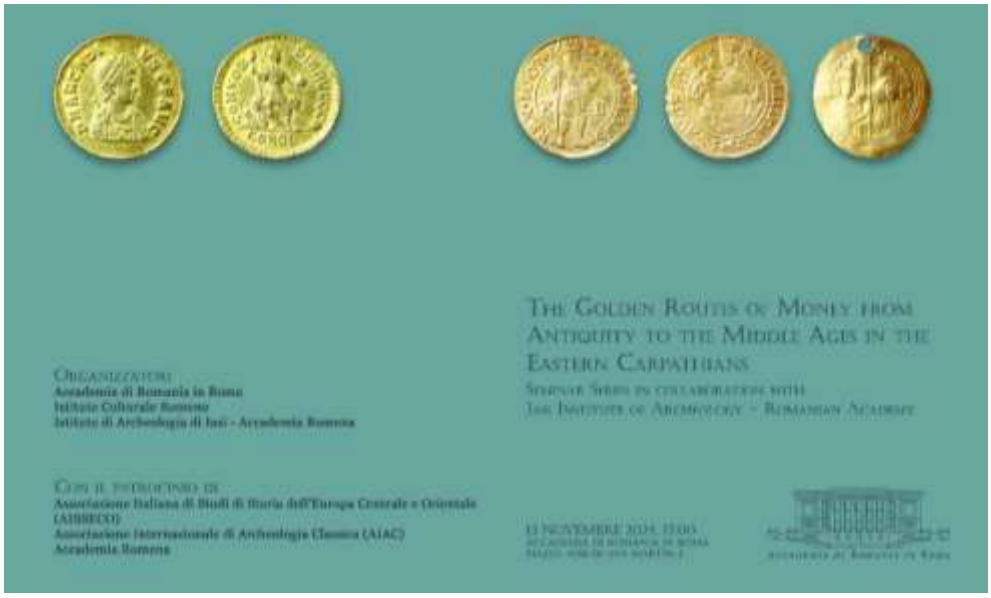

Conferința a fost deschisă de prof. Rudolf Dinu, director al *Accademia di Romania in Roma*. Proiectul a fost defalcat pe două părți, cu o durată aproximativă de două ore (o oră/prezentare). Cele două expuneri – *Greeks, Romans and Barbarians. Gold coins discovered in the area between the Carpathians and the Dniester* (dr. Lucian Munteanu) și *Power and Trade Competitors. Gold Coins uncovered in the lands of the Principality of Moldova* (drd. Andrei Baltag) – sub forma unor prelegeri extinse, au avut ca scop diseminarea descoperirilor monetare din aur, pe o perioadă considerabilă de timp, din Antichitate și până în zorii modernității (sec. IV î.Hr. – XVIII d.Hr.).

Spațiul geografic aferent este zona carpato-nistreană (regiunea istorică a Moldovei), care prezintă un interes ridicat la nivelul cercetării numismatice europene. Cu ajutorul monedelor din aur, din tezaure, descoperiri izolate, complexe arheologice sau colecții publice și private se pot surprinde o serie de probleme istorice importante pentru cercetarea științifică de specialitate (relațiile dintre lumea romană și Barbaricum; traseele comerciale și concurența economică dintre Republica Venețiană și cea Genoveză). Evenimentul a fost promovat pe website-ul Accademia di Romania din Roma și al Institutului Cultural Român, pe pagina de Facebook Accademia di Romania din Roma și s-a bucurat de prezența bursierilor „Vasile Pârvan" și a altor oaspeți. Înregistrările prelegerilor vor fi postate pe canalul YouTube al Accademia di Romania din Roma, în următoarele zile.

PUBLICAȚII SPECIALE ȘI PERIODICE
ALE ȘCOLII ROMÂNE DIN ROMA, 2024

Octombrie 2024 / Anuarul *Accademia di Romania in Roma*, serie nouă, volumul XXIV/2022 și volumul XXV/2023, editate de echipa Școlii Române la Roma (director Rudolf Dinu, referent dr. Anca Kiss și bibliotecar dr. Iulia Dumitrache) au apărut în octombrie 2024, cu finanțare ICR, în tiraj de 150 ex., grație unei buna colaborării între Editura ICR și Editura Academiei Române.

Volumul XXIV (156 p., ISSN 1582–1854) cuprinde comunicări prezentate în cadrul simpozionului „La Romanità Orientale e l'Italia, dall'antichità fino al XX secolo" (ed. a IV-a), Roma, Biblioteca ARR, organizat de Accademia di Romania in Roma în zilele de 2–3 noiembrie 2022, precum și studiile bursierilor „Vasile Pârvan"

din domeniile arheologie, istorie, istoria artei. Volumul XXIV este disponibil și în format digital, în regim *open acces*, pe site-ul ARR.

https://accadromania.it/EPHEMERIS%20DACOROMANA/Ephemeris%20Dacoromana%20XXIV,%202022.pdf

Volumul XXV/2023 (182 p., ISSN 1582–1854) al publicației Școlii cuprinde comunicări prezentate în cadrul simpozionului internațional „Romanitatea Orientală și Italia din Antichitate până în secolul XX" (ed. a V-a), Roma, Biblioteca ARR, organizat de Accademia di Romania in Roma în zilele de 18–19 octombrie 2023, precum și studiile bursierilor „Vasile Pârvan" din seria 2023, în domeniile arheologie, istorie, arhitectură. Volumul XXV este disponibil și în format digital, în regim *open acces*, pe site-ul ARR.

https://accadromania.it/EPHEMERIS%20DACOROMANA/EDXXV2023.pdf

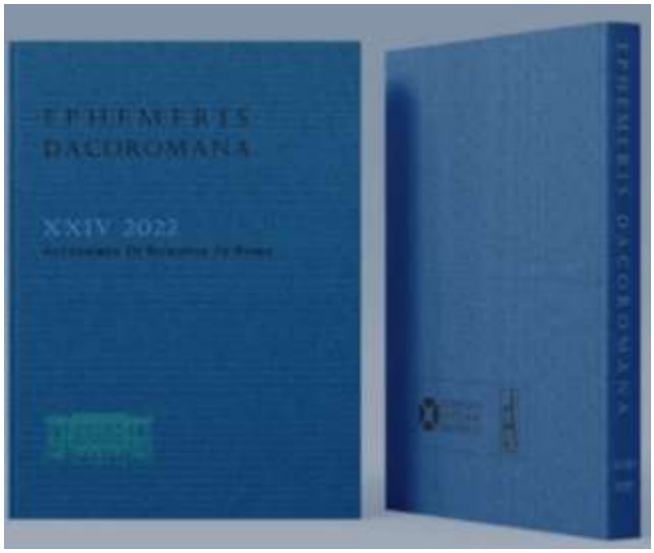

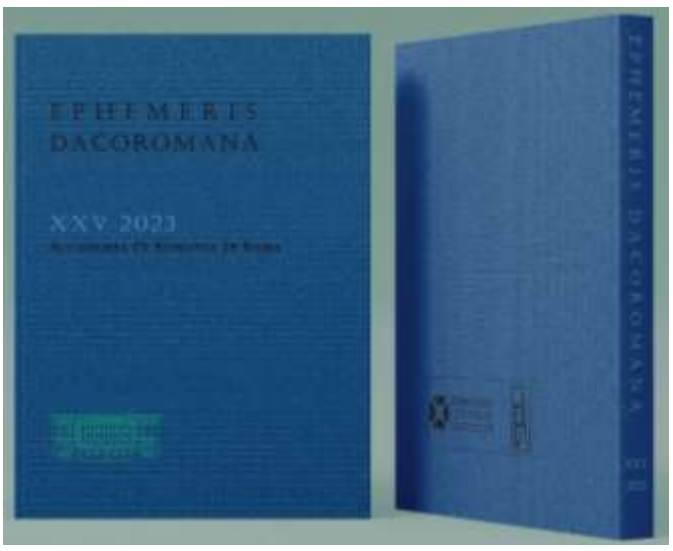

BIBLIOTECA ȘCOLII ROMÂNE DIN ROMA

Biblioteca de la *Accademia di Romania* este, cu aproape 40 000 de volume, una dintre cele mai mari biblioteci românești din străinătate. Împărțite în circa 20 de domenii şi subdomenii, între care arheologie și istorie clasică, istorie, istoria artei, arhitectură, artă, literatură română, literatură universală, memorialistică, muzică, religie, filosofie, folclor, critică literară, teatru, turism şi medicină, volumele sunt în cea mai mare parte în limba română şi italiană, dar şi în engleză, franceză şi germană, rusă, bulgară şi sârbo-croată. Biblioteca ARR este frecventată în principal de către bursierii școlilor străine din Roma, de către studenții Universităților „La Sapienza" și Roma TRE şi de către cercetătorii italieni şi străini interesați de realitățile culturale ale Europei orientale, dar şi de către unii membri ai comunității de români din Lazio.

Din nefericire, în lipsa fonduri pentru achiziția de cărți, creșterea colecțiilor se face numai cu publicațiile donate ori prin schimburi cu alte academii și institute străine din Roma (pentru anuarul „Ephemeris Dacoromana") și prin donații de la instituții publice și de la persoane private.

Între aspectele negative, trebuie amintit și acela privind catalogarea incompletă a fondului de carte. Niciunul dintre cei 13 bibliotecari numiți de MAE în postul de la ARR în ultimii aproximativ 30 de ani nu a reușit să completeze catalogarea fondului de carte și, cu atât mai puțin, unificarea și digitalizarea catalogului de publicații. Între cele 29 de Academii străine membre ale Uniunii Internaţionale a Institutelor de Arheologie, Istorie şi Istoria Artelor din Roma, ARR este singura Școală care nu are un catalog digitalizat al Bibliotecii, integrat în rețeaua electronică comună URBIS, care leagă toate celelalte biblioteci.

Postul de bibliotecar a fost ocupat începând cu data de 1 august 2024 (prin detașarea doamnei dr. Iulia Dumitrache, cercetător științific gr. II la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași) și, astfel, biblioteca ARR s-a redeschis pentru publicul specializat din afara Școlii. Doamna dr. Dumitrache a reluat catalogarea fondului de carte, inclusiv în platforma online disponibilă pe site-ul Școlii (https://www.accadromania.it/biblioteca_it.htm)

CURSURILE DE LIMBĂ ROMÂNĂ ŞI DE CIVILIZAȚIE ROMÂNEASCĂ ORGANIZATE LA SEDIUL ARR

Cursurile de limbă română şi de civilizație românească au o tradiție de peste 17 ani la *Accademia di Romania in Roma*, probabil cel dintâi institut cultural românesc din străinătate care a organizat consecvent asemenea cursuri. Tradiția şi situația concretă din Italia, unde româna a devenit a doua limbă vorbită, asigură participarea foarte numeroasă a italienilor la acest curs. La cele două module (începători şi avansaţi) cursanţii se recrutează din cele mai diverse medii: medici, studenți, profesori etc. Cursurile de limba şi literatura română, cu durată anuală, au fost predate și în anii 2022–2024, în prezență sau în format on-line, de către dna. lector univ. dr. Nicoleta Nește, titularul lectoratului de limbă și literatură română de la Universitatea „La Sapienza” din Roma. În anul 2022 cursurile au fost frecventate de un număr de peste 78 de cursanți. În anul 2023 cursurile au avut un număr de circa 73 de cursanți înscriși, împărțiți pe nivelul A1 și B1. În anul 2024, semestrul I, cursurile au fost frecventate de un număr de circa 50 de cursanți, împărțiți pe nivelul A1 și B1.

Rudolf Dinu

MANIFESTĂRILE ŞTIINŢIFICE ORGANIZATE DE INSTITUTUL ROMÂN DE CULTURĂ ŞI CERCETARE UMANISTICĂ DE LA VENEŢIA ÎN ANUL 2024

Expoziţia foto-documentară „Bucureştiul sefard”, cu prilejul Zilei Internaţionale de Comemorare a Victimelor Holocaustului, deschisă publicului în perioada 19–27 ianuarie 2024 în Galeria principală a institutului, organizată de Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia şi Centrul de Studii Ebraice „Goldstein Goren” din cadrul Facultăţii de Litere a Universităţii din Bucureşti.

Expoziţia şi-a propus să recupereze şi să redea publicului povestea în mare măsură uitată a Bucureştiului sefard, al cărui patrimoniu fizic este, din păcate, pe cale de dispariţie, în urma demolărilor sau a schimbării destinaţiei, ca şi comunitatea care l-a creat. Prin fotografii mai vechi şi mai noi, precum şi prin materiale de arhivă, panourile expuse documentează cei aproape 500 de ani de istorie a evreilor spanioli care iniţial au traversat, iar mai apoi s-au şi stabilit în Bucureşti, aducând cu ei negoţuri inedite, dar şi instituţii comunitare, aşezăminte educaţionale şi organizaţii culturale, de care de multe ori au beneficiat şi evreii aşkenazi, veniţi în urma lor dar deveniţi curând mult mai numeroşi, însă cu mai puţine posibilităţi financiare, şi chiar românii, prin donaţiile acordate de bancherii sefarzi Academiei Române şi Universităţii din Bucureşti pentru burse şi premii de care au beneficiat multe personalităţi. În deschiderea expoziţiei, doamna conf. univ. dr. Felicia Waldman a susţinut prelegerea „Patrimoniul şi personalităţile unei comunităţi: Bucureştiul sefard”.

Cu prilejul împlinirii a 165 de ani de la Unirea Principatelor Române, Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, Departamentul de Studii Lingvistice şi Literare al Universităţii din Padova şi Societatea de Studii Româneşti „Miron Costin” au organizat, la 24 ianuarie 2024, în Aula Complexului Universitar „Beato Pellegrino” din Padova, conferinţa *Lupta pentru Unirea Principatelor Române şi Piemontul lui Cavour* susţinută de istoricul Antonio D’Alessandri, conferenţiar universitar dr. la Departamentul de Ştiinţe Politice al Universităţii „Roma Tre”. În deschidere, au susţinut alocuţiuni directorul Departamentului de Studii Lingvistice şi Literare al Universităţii din Padova, titularul Catedrei de Limbă şi Literatură Română al instituţiei italiene de învăţământ superior şi directorul Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică. Deschisă publicului larg, conferinţa a marcat Ziua Unirii Principatelor Române. Conf. univ. dr. Antonio D’Alessandri a analizat, pe temeiul surselor epocii şi al istoriografiei de specialitate, susţinerea italiană pentru proiectul Unirii, ca şi cordialitatea raporturilor italo-române din perioada domniei lui Alexandru Ioan Cuza, pe fondul parcursului aproape simetric urmat de cele două popoare în procesul de desăvârşire a unităţii naţionale.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia a coorganizat lucrările ediţiei a XII-a a Conferinţei internaţionale „Venezia e il suo Stato da mar / Venice and its Stato da mar”, în perioada 22–24 februarie 2024, manifestare ştiinţifică organizată de Società Dalmata di Storia Patria din Roma, în colaborare cu

Arhiva de Stat de la Veneţia, Arhiva de Stat din Zadar (Croaţia), Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, Deputazione di Storia Patria per le Marche, Fundaţia Giorgio Cini de la Veneţia – Istituto per la Storia e la Società dello Stato veneziano, Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, beneficiind de susţinerea administraţiei publice a Regiunii Veneto. Conferinţa s-a desfăşurat la Veneţia, în sălile de conferinţe ale Fundaţiei Giorgio Cini – Istituto per la Storia e la Società dello Stato veneziano, ale Arhivei de Stat şi ale Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică. Institutul a găzduit şi a gestionat lucrările pe secţiuni ale manifestării ştiinţifice, sâmbătă, 24 februarie 2024. La lucrările manifestării ştiinţifice au participat cercetători, cadre didactice universitare, arhivişti şi muzeografi din Austria, Croaţia, Germania, Grecia, Italia, România şi Ungaria. Conferinţa a vizat, prin comunicările ce au fost prezentate şi discuţiile pe marginea acestora, aprofundarea unor teme ca evoluţia Statului veneţian din perspectiva provinciilor sale din Dalmaţia, interacţiunile cu Istria, Levantul greco-otoman, relaţiile cu Europa Răsăriteană, din perioada medievală şi până la finele Republicii veneţiene.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Departamentul de Studii Lingvistice şi Literare al Universităţii din Padova şi Societatea de Studii Româneşti „Miron Costin" din Padova, a organizat conferinţa „Înfăptuirea şi recunoaşterea internaţională a Unirii Basarabiei cu România (1918–1920)", care s-a desfăşurat în perioada 24–25 martie 2024. Conferinţa, prilejuită de marcarea momentului istoric al Unirii Basarabiei cu România (27 martie 1918), a fost menită a promova cunoaşterea istoriei românilor în rândul publicului larg şi al studenţilor, masteranzilor şi doctoranzilor din sistemul de învăţământ superior din Italia. Manifestarea cultural-ştiinţifică a fost organizată în colaborare cu mediul asociaţionist al diasporei române de la Milano şi cu Catedra de Limba şi Literatura Română a Universităţii din Padova. Conferinţa a fost susţinută, la Milano şi la Padova, de istoricul prof. univ. dr. Igor Şarov, rectorul Universităţii de Stat a Moldovei din Chişinău, care a analizat evenimentele din anului 1918, situaţia Basarabiei în contextul istoric al unirii cu România, în martie 1918 şi demersurile diplomatice întreprinse de Guvernul român în perioada 1918–1920 pentru recunoaşterea internaţională a Unirii.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir" Oradea-Chişinău şi Laboratorio di Storia e Storiografia Italiana al Universităţii Naţionale şi Capodistriane din Atena, a organizat, în perioada 25–27 aprilie 2024, ediţia a XII-a a Colocviului internaţional de studii româno-veneţiene „Veneţia şi Europa Răsăriteană în secolele XIII–XVIII / Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna". Lucrările pe secţiuni ale manifestării ştiinţifice au avut loc în Sala de conferinţe a Institutului. Manifestarea ştiinţifică a reunit specialişti care au întreprins şi continuă să conducă cercetări privitoare la relaţiile Veneţiei cu Europa Răsăriteană în secolele XIII–XVIII, cu abordări întemeiate pe surse inedite şi utilizând metodologii inovatoare. Comunicările susţinute de participanţii la colocviu au abordat teme de istorie politico-diplomatică, economică, culturală, în orizontul cronologic ce porneşte din *Spätmittelalter* şi se încheie la finele Epocii luminilor. Manifestarea ştiinţifică oferă şcolii istorice române posibilitatea de a contribui nemijlocit la

evaluarea progreselor cercetării în domeniul ştiinţelor umaniste şi de a-şi asuma rolul de promotoare a unor direcţii de studiu care vizează istoria spaţiului nord şi sud-dunărean în contextul mai larg al evoluţiei Europei Răsăritene şi Mediteraneene. Colocviul reafirmă menirea Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, aşa cum a fost ideată de ilustrul său fondator, savantul Nicolae Iorga, de a promova valorile naţionale şi europene şi de a construi punţi între culturi, constituindu-se într-o poartă deschisă în Italia pentru cei care sunt interesaţi de orice aspect relevant al culturii şi istoriei Europei Răsăritene şi al multiplelor relaţii româno-italiene.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Universitatea din Catania, prin structura sa didactică din Ragusa, Primăria Scicli, Fundaţia Confeserfidi din Scicli şi *Le Fate Editore* din Ragusa, a participat la organizarea Conferinţei internaţionale „Transhumanţe: Sentieri culturali tra Romania e Sicilia”/ „Transhumanţe: Conexiuni culturale între România şi Sicilia”, în data de 15 mai 2024, la Palazzo Spadaro din Scicli, şi în data de 16 mai 2024 la Auditorium Santa Teresa din Ragusa. Prima zi a evenimentului a fost dedicată memoriei Teresei Ferro, profesor la Universitatea din Udine, născută la Scicli, care a fost cunoscută în Italia şi în România ca expertă şi cadru didactic de limba şi literatura română, predând cursuri de limbă şi literatură română şi lingvistică romanică, iniţiind şi promovând schimburi interuniversitare italo-române între universităţile din Udine, Timişoara şi Catania în cadrul programelor europene „Tempus” şi „Socrates”. În data de 16 mai 2024, la Auditorium „Santa Teresa”, Ragusa, s-a desfăşurat o sesiune de comunicări publice cu tema „Paralele cinematografice între Italia şi România”, moderată de Danilo Amione, profesor la Academia de Arte Frumoase „Mediterranea” din Ragusa, precum şi o conferinţă despre dimensiunea ştiinţifică şi umană a profesorului Dinu Adameşteanu şi privitoare la activitatea de cercetare întreprinsă în Sicilia de ilustrul specialist de origine română.

Cu prilejul Zilei Tratatului de la Trianon, Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, Departamentul de Studii Lingvistice şi Literare al Universităţii din Padova şi Societatea de Studii Româneşti „Miron Costin” au organizat conferinţa domnului prof. univ. dr. Francesco Guida, *Tratatul de pace de la Trianon* (*4 iunie 1920*) *şi semnificaţia sa pentru istoria românilor*, marţi 4 iunie 2024, în Aula 5 a Complexului „Beato Pellegrino” al Universităţii din Padova. Profesorul Francesco Guida, profesor emerit al Universităţii „Roma Tre”, a analizat parcursul tratativelor de pace şi urmările Tratatului de la Trianon în reaşezarea graniţelor în Europa Răsăriteană, implicit recunoaşterea României Mari în frontierele prevăzute de Conferinţa de Pace de la Paris.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Associazione Convicini di San Marziale de la Veneţia, a organizat conferinţa doamnei prof. univ. dr. Claire Judde de Larivière (Universitatea „Jean Jaurès” din Toulouse), *Storie di vicinato a Cannaregio nel Cinquecento* / *Din istoria cartierului Cannaregio al Veneţiei secolului al XVI-lea*, în data de 11 iunie 2024, în Sala de conferinţe a Institutului. Conferinţa, urmărită de un public numeros, a expus evoluţia arhitectonică şi socială a cartierului veneţian Cannaregio, zona în care, la finele aceluiaşi veac, a fost edificat Palatul Correr, sediul Institutului, edificiu

monument istoric proprietate a statului român. Pe temeiul surselor istorice şi a iconografiei secolului al XVI-lea, a fost adusă în atenţia publicului implicarea familiilor nobiliare Contarini şi Correr în dezvoltarea zonei Cannaregio, iniţiativa şi punerea în practică a construirii complexului cu plan patrulater cunoscut în prezent ca Palatul Correr, în cadrul căruia statul român deţine corpul central situat pe artera cea mai importantă a Veneţiei, Strada Nuova, care leagă terminalul rutier şi feroviar al oraşului de centrul istoric: Piaţa San Marco.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Facultatea de Filosofie a Universităţii din Bucureşti, Universitatea „Ca' Foscari din Veneţia şi Associazione di Studi „Emanuele Severino" din Brescia, a organizat Colocviul internaţional „Timp şi fenomen. Către o fenomenologie a eternităţii / Tempo e apparire. Per una fenomenologia dell'eterno", manifestare ştiinţifică care s-a desfăşurat în Sala de conferinţe a Institutului în data de 13 iulie 2024. Lucrările manifestării ştiinţifice au fost împărţite în trei secţiuni, ce au reunit zece comunicări, urmate fiecare de discuţii pe marginea acestora. Colocviul a fost deschis publicului larg şi a avut valenţe nu doar ştiinţifice, ci şi educative, vizând o audienţă specializată, formată preponderent din studenţi, masteranzi şi doctoranzi de la programele de studii ale universităţilor din regiunile Veneto, Friuli şi Lombardia. Colocviul internaţional a fost prilejuit de finalizarea primei traduceri în limba română a scrierilor filosofului italian Emanuele Severino (1929–2020). Această iniţiativă a fost o continuare ştiinţifică şi culturală a schimburilor de idei şi dezbaterilor pe teme filosofice deschise de colocviul „Pe drum către primii filosofi: Martin Heidegger şi Emanuele Severino", care a fost organizat tot în cadrul Institutului, cu ocazia debutului traducerii operelor filosofului Severino. Prima parte a colocviului a fost dedicată unei abordări fenomenologice atât statice cât şi, mai ales, genetice: s-a discutat despre rolul procesului de auto-temporizare (*Zeitigung*) în cadrul formării experienţei, dar şi despre cum raportul dintre timp şi apariţie poate duce la explicitarea presupoziţiilor epistemologice – şi chiar ontologice – care stau la baza fenomenologiei. Tocmai pornind de la această reevaluare a temeliei fenomenalităţii, în a doua parte a colocviului s-a urmărit filosofia lui Severino în încercarea sa de a ţine laolaltă „logicul" şi „fenomenologicul", de a concilia apariţia şi dispariţia lucrurilor împreună cu eternitatea fiinţelor. Această întrepătrundere a fost examinată ulterior în ultima parte a colocviului, atunci când sensul însuşi a ceea ce numim „trăire" a fost chestionat, pornind de la o descriere fenomenologică punctuală şi precisă a experienţelor temporale.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Facultatea de Filosofie a Universităţii din Bucureşti, Universitatea „Ca' Foscari" de la Veneţia şi Facultatea de Teologie Valdeză din Roma, a organizat Colocviului internaţional „Trasee alternative întru istoria creştinismului. Perspective istorice şi filosofice / Sentieri alternativi nella storia del cristianesimo. Prospettive storiche e filosofiche", în data de 11 septembrie 2024, în Sala de conferinţe a Institutului. Lucrările colocviului au fost împărţite în două sesiuni, care au reunit patru şi, respectiv, şase comunicări, fiecare fiind urmată de o scurtă discuţie. În 2023 s-au împlinit treizeci de ani de la înfiinţarea, la Veneţia, a primului Consiliu Local al Bisericilor Creştine din Italia. Celebrarea acelui consiliu ecumenic a constituit un imbold pentru organizarea acestui colocviu internaţional. Pornind de la convingerea

că, în virtutea naturii sale profunde, creştinismul nu poate fi redus la exclusivitatea binomului ortodoxie/heterodoxie, prima parte a colocviului a fost dedicată tocmai urmăririi şi documentării acelor trasee alternative, care au reuşit să-şi croiască un drum în interiorul istoriei Marii Biserici. A doua secţiune a manifestării cultural-ştiinţifice s-a concentrat pe analiza binomului credinţă-raţiune. Prin urmare, ultima secţiune a Colocviului s-a ocupat de relaţia dintre filosofie şi teologie, urmărind diferitele drumuri care au dus la întâlnirea acestor discipline, pornind de la antichitatea clasică, continuând prin mistica renană şi modernismul timpuriu şi ajungând în cele din urmă la teologia contemporană.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Universitatea din Trieste, Universitatea „Sıtkı Koçman" din Muğla (Turcia), Centro Interuniversitario di Studi ungheresi e sull'Europa centro-orientale, The Levantine Heritage Foundation şi Associazione culturale Zemlja din Sacile, a organizat Colocviul internaţional „Pe rutele Mării Negre: prezenţe italiene în spaţiul pontic şi carpato-danubian în secolele XIX–XX / Lungo le rotte del Mar Nero: presenze italiane nello spazio pontico e carpatico-danubiano tra XIX e XX secolo", eveniment desfăşurat în Sala de conferinţe a Institutului, miercuri 2 octombrie 2024. La colocviu au participat cadre didactice şi cercetători ştiinţifici români, italieni şi turci, care au analizat şi au expus public contribuţia italiană la dezvoltarea arhitecturii urbane a oraşelor din ţările riverane Mării Negre, cu precădere din România şi Turcia. Rod al colaborării mai multor universităţi, institute de cercetare şi instituţii culturale române, italiene şi turce, colocviul a fost împărţit în două secţiuni, în cadrul cărora a fost analizată activitatea unora dintre specialiştii şi antreprenorii italieni care au activat în spaţiul pontic şi carpato-danubian, areal ce a cunoscut influenţa politică, economică, socială şi culturală a Imperiului Otoman, şi rolul pe care l-a avut în acest context capitala imperială, metropola cosmopolită Istanbul, pe fondul dinamicilor istorice care au implicat Italia, România şi Turcia, mai ales începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, odată cu formarea statelor naţionale. Obiectivul principal al colocviului internaţional a fost cunoaşterea conexiunilor istorice şi a legăturilor multiple care au permis unei diaspore de comercianţi, arhitecţi, ingineri, antreprenori şi artişti italieni să contribuie la transformările socio-economice din România şi Turcia în perioada modernităţii Europei Răsăritene, ca şi la cele ale oraşelor ce s-au dezvoltat în ultima perioadă a administraţiei/dominaţiei otomane. Astfel, cadre didactice universitare şi cercetători cu specializări, care au asigurat interdisciplinaritatea manifestării ştiinţifice, au dezbătut, pe temeiul cercetărilor originale şi al surselor inedite, contribuţia istorică italiană la transformările edilitare, urbanistice şi infrastructurale ale zonelor orientale, balcanice şi est-central europene ce se întindeau de la Ankara la Bucureşti, de la Izmir la Constanţa, de la Istanbul la Brăila sau Galaţi, precum şi parcursul modernizării înregistrat şi în alte oraşe din Turcia, din Principatele Române, apoi din Vechiul Regat şi din România Mare.

Cu prilejul „Anului Avram Iancu", Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române, Centrul de Studii Interdisciplinare al Universităţii din Oradea şi Associazione Italiana di Studi del Sud-Est Europeo, a organizat în perioada 8–9 octombrie 2024, în Sala de conferinţe a institutului,

Colocviul internaţional „Avram Iancu şi Revoluţia de la 1848–1849 în Transilvania în contextul mişcărilor revoluţionare europene / Avram Iancu e la Rivoluzione del 1848–1849 in Transilvania nell'ambito dei moti rivoluzionari europei". Lucrările colocviului s-au desfăşurat în limba italiană, cu participarea unor cadre didactice şi cercetători români italieni şi români. Lucrările colocviului au fost moderate de Francesco Leoncini (Seminarul „Tomáš Masaryk" de studii şi iniţiative cultural-ştiinţifice privitoare la Europa Centrală şi Răsăriteană), fiind urmate de discuţii asupra temelor analizate de către conferenţiari. Colocviul a fost deschis publicului larg, vizând atât o audienţă specializată, formată din cadre didactice universitare şi cercetători, dar şi studenţi, masteranzi şi doctoranzi de la programele de studii ale universităţilor din regiunile Veneto şi Friuli Venezia Giulia, cât şi public interesat de istoria şi cultura României şi Europei Răsăritene. În ziua de 8 octombrie 2024 au fost susţinute următoarele comunicări ştiinţifice: Francesco Guida (Universitatea „Roma Tre"), *Frammenti di storiografia sul Quarantotto europeo* [*Aspecte istoriografice cu privire la Revoluţia din 1848*]; Ana Victoria Sima (Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca), *Un giovane in un mondo che cambia*: *Avram Iancu nel periodo prequarantottesco* [*Un tânăr într-o lume în schimbare*: *Avram Iancu în deceniul de dinainte de 1848*]; Ioan Bolovan (Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca/Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), *Avram Iancu*, *una vita da eroe* [*Avram Iancu*, *o viaţă de erou*]; Sorin Şipoş (Universitatea din Oradea/Centrul de Studii Interdisciplinare), *Avram Iancu e i suoi contemporanei*: *tra esaltazione e denigrazione* [*Avram Iancu şi contemporanii săi*: *între glorie şi defăimare*]; Ela Cosma (Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române), *Avram Iancu in alcune testimonianze coeve inedite* [*Avram Iancu în mărturii inedite*]; Antonio D'Alessandri (Universitatea Roma Tre), *Fraternitate conflictuală*: *soldaţii italieni împotriva românilor în Transilvania* (*1849*) [*Fraternità conflittuale*: *soldati italiani contro i romeni nella Transilvania* (*1849*)]; Fulvio Salimbeni (Institutul pentru Relaţii Culturale Central-Europene din Gorizia), *1848 come* „*Primavera dei Popoli*" [*1848 – „Primăvara popoarelor*"]; Giuseppe Monsagrati (Universitatea La Sapienza din Roma), *Carlo Cattaneo e la rivoluzione europea del 1848* [*Carlo Cattaneo şi Revoluţia din 1848 în Europa*]; Ion Cârja (Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca), *Tra Impero e nazione*: *Avram Iancu*, *i romeni e gli Asburgo nel 1848* [*Între imperiu şi naţiune*: *Avram Iancu*, *românii şi dinastia de Habsburg la 1848*]; Raluca Tomi (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti al Academiei Române), *Avram Iancu nell'opinione pubblica romena dell'area extracarpatica* (*1872–1918*) [*Avram Iancu aşa cum a fost perceput de opinia publică românească din spaţiul extracarpatic* (*1872–1918*)]. În data de 9 octombrie 2024 au fost prezentate cele trei volume despre Avram Iancu, publicate în anii 2022 şi 2023: Silviu Dragomir, *Avram Iancu – o viaţă de erou*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi notă asupra ediţiei de Ioan Bolovan şi Sorin Şipoş, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2022; *Avram Iancu – 150 de ani de la moarte*. *Studii şi comunicări*, coord.: Ela Cosma şi Attila Varga, Editura Argonaut-Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023; Ela Cosma, *Avram Iancu*, *avocatul moţilor şi al naţiunii române*. *Documente necunoscute din colecţia Raţiu de la BCU Cluj-Napoca* (*1850–1877*), Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2023. La final au avut loc discuţii

asupra progreselor cercetărilor ştiinţifice privitoare la desfăşurarea Revoluţiei de la 1848 în spaţiul românesc şi la rolul lui Avram Iancu în mişcarea de emancipare naţională a românilor din Transilvania.

Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia, în colaborare cu Departamentul de Studii Umanistice al Universităţii din Salerno, Deputazione di Storia Patria per la Calabria şi Academia „Maria Luisa di Borbone" din Viareggio, a organizat, în data de 8 noiembrie 2024, prezentarea publică a volumului *Storie della modernità*. *Spazi mediterranei e prospettive globali*. *Studi in onore di Mirella Vera Mafrici*, editat de Claudia Pingaro şi Lorenzo Benedetti, la Edizioni La Villa, Viareggio, 2024. Cartea cuprinde 49 de contribuţii, studii şi articole în limbile italiană, spaniolă şi engleză, pe teme de istorie a Peninsulei Italice şi a Europei mediteraneene, precum şi a raporturilor acestora cu Europa Occidentală, Centrală şi Răsăriteană în secolele XVI–XIX, fiind dedicat profesoarei italiene Mirella Vera Mafrici, cu prilejul împlinirii a 75 de ani. Volumul este rezultatul colaborării ştiinţifice şi instituţionale între mai multe istoriografii europene, istoriografia română fiind prezentă în volum prin contribuţiile istoricilor Ovidiu Cristea (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti al Academiei Române / Universitatea „Ovidius" din Constanţa) şi Cristian Luca (Institutul Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia / Universitatea „Dunărea de Jos" din Galaţi). La publicarea lucrării au contribuit istorici, cadre didactice universitare şi cercetători ştiinţifici din Italia, Spania, România şi Grecia. Volumul a fost prezentat în Sala de conferinţe a Institutului Român de Cultură şi Cercetare Umanistică de la Veneţia de către specialişti din mediul academic italian: conf. univ. dr. Claudia Pingaro (Universitatea Campaniei „Luigi Vanvitelli" din Caserta); conf. univ. dr. Giulia Delogu (Universitatea „Ca' Foscari" din Veneţia); prof. univ. dr. Salvatore Ciriacono (Universitatea din Padova); dr. Bruno Crevato–Selvaggi (director al Institutului de Studii asupra Istoriei Serviciilor Poştale „Aldo Cecchi" din Prato / Società Dalmata di Storia Patria din Roma). Cu prilejul prezentării volumului a fost evocată şi activitatea ştiinţifică a doamnei Mirella Vera Mafrici, fost profesor de istorie modernă la Facultatea de Limbi şi Literaturi Străine a Universităţii din Salerno. Mirella Vera Mafrici este autoarea mai multor volume pe teme de istorie a Europei mediteraneene în secolele XVI–XVIII, îndeosebi privitoare la politica spaniolă de apărare a Regatului Napoli, de la Angevini până la unificarea Italiei, dar şi a unor lucrări asupra sclaviei în Africa de Nord, pirateriei din Marea Mediterană, femeilor şi exercitării puterii la curtea napoletană, de la epoca aragoneză la cea austriacă etc. Organizarea acestei dezbateri în prezenţa publicului italian şi conducerii unor instituţii de cercetare, muzeale şi de învăţământ superior din Italia a constituit încă o oportunitate pentru promovarea cooperării ştiinţifice şi instituţionale româno-italiene.

Cristian Luca

Selected Collection of the Cucuteni Culture Painted Pottery from Romania, Cultural Relics Press, Beijing, 2025, 429 p.

Volumul referitor la cultura Cucuteni, bilingv (în limba chineză şi limba engleză), a fost publicat de una din cele mai apreciate edituri, aflate sub Administrația de Stat a Patrimoniului Cultural al Republicii Populare Chineze, editură care are ca scop publicarea lucrărilor de arheologie atât din China, cât şi cu privire la schimburile culturale şi cooperarea cu diferite state din Europa şi din alte continente.

În realizarea volumului au fost implicate, în calitate de editori, următoarele instituții: Institute of Archaeology, Chinese Academy of Social Sciences, Zhengzhou City Institute of Cultural Relics and Archaeology, Iaşi Institute of Archaeology, Romanian Academy şi Iaşi Moldova National Museum Complex.

Editorii principali ai volumului sunt: Xingcan Chen, Xinwei Li, Wanfa Gu, Cornelia-Magda Lazarovici, Lăcramioara Stratulat. Redactorul-şef al volumului este Chenghao Wen.

Din comitetul editorial fac parte: Alexandru Constantin Ciobanu, Albert-Gabriel Grecu, Lăcramioara-Elena Istina, Adela Kovács, Aurel Melniciuc, Mircea Oancă, Loredana Solcan, Kirie Stromberg, Senica Ţurcanu, Cheng-lung Wu.

Publicarea acestei cărți a fost posibilă prin suportul oferit de două proiecte: „Archaeological Excavation and Research at Dobrovăț, Romania"; „Te Innovation Project (2020 KGYJ 002) of the Institute of Archaeology, Chinese Academy of Social Sciences the" Ascending Strategy „funding plan for disciplinary development by the Chinese Academy of Social Sciences" (Grant No. DF 2023ZD14).

Volumul este dedicat memoriei profesorului Gheorghe Corneliu Lazarovici, considerat de echipa din China „as a titan of Romanian praehistoric archaology".

Cartea se deschide cu o prefață (p. 1–7) semnată de profesorul Chen Xingcan (Member of the Academic Division of History, Level I, Research Fellow, Institute of Archaeology Chinese Academy of Social Sciences), în care autorul face o scurtă prezentare a culturii Yangshao, cu ipoteza lui Johan Gunnar Andersson privind originea vestică a culturii şi legătura cu civilizația Cucuteni-Tripolye. Cercetările ample din ultimul secol demonstrează însă evoluția locală a culturii Yanshao, ce este precedată de alte civilizații, din care unele cu ceramică pictată (Shangshan). Sunt însă multe elemente comune între culturile Yangshao şi Cucuteni, cu privire la maniera de organizare a aşezărilor, sistemele de fortificații, viața economică şi dezvoltarea unor meşteşuguri, printre care cel al olăritului, care cunoaşte acum apogeul. Experiența comună acumulată de cercetătorii chinezi şi români prin investigațiile de la Dobrovăț (jud. Iaşi) deschide noi perspective de înțelegere şi aprofundare a două civilizații embelmatice ale Epocii Cuprului.

Urmează un articol semnat de profesorul Li Xinwei (profesor la Institute of Archaeology, Chinese Academy of Social Sciences, actualmente Deputy Director of the Institute of Ancient History), *Similarities between Cucuteni-Tripolye Painted Pottery and Chinese Prehistoric Pottery* (p. 8–23). Autorul face o prezentare succintă a descoperirilor din aria Tripolye şi Cucuteni, a periodizării acestora, oprindu-se apoi la motivele decorative folosite de meşterii olari din arealul menționat pe care le compară apoi cu cele descoperite în culturile Yangshao şi Majiayao, subliniind o dată în plus faptul că, din păcate, nu se poate stabili o legătură directă între acestea, ele având origini diferite.

Un alt articol, *Cucuteni culture. A General Introduction* (p. 24–50), autori Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, Lăcramioara Stratulat, conține cele mai noi informații cu privire la cultura Cucuteni, referitoare la aşezări, maniera de organizare a acestora pe baza noilor prospectări, tipurile de construcții, reconstituirea acestora, date privind economia acestor comunități, cronologia şi periodizarea culturii. Meşteşugul olăritului, care atinge acum o dezvoltare deosebită, este ilustrat prin diferite vase. Au fost amintite şi diferitele sanctuare descoperite alături de numărul impresionat de reprezentări antropomorfe şi zoomorfe, care atestă o viață religioasă activă. La acestea se adaugă folosirea a numeroase semne şi simboluri, pe care le regăsim şi în culturile Yangshao şi Majiayao, determinate de gradul de dezvoltare al acestora şi care constituie un adevărat sistem de comunicare, legat probabil mai ales de practicile magico-religioase.

Urmează apoi catalogul propriu-zis al artefactelor din cultura Cucuteni, care provin din colecțiile Institutului de Arheologie Iaşi, a muzeelor din Iaşi, Botoşani, Bacău, Vaslui, Bârlad. Piesele

excepționale din colecțiile Complexului Muzeal Național Neamț nu au putut fi incluse în acest catalog, la vremea respectivă făcând parte din expoziția *Apogee of European Prehistoric Art. Cucuteni Culture*, deschisă la Timișoara în 2023, când orașul a fost Capitală Europeană a Culturii. Această parte a volumului cuprinde trei părți distincte legate de artefactele din fazele Cucuteni A (Part One: 122 de piese; p. 51–219), Cucuteni A-B (Part two: 35 de piese; p. 220–274) și Cucuteni B (Part three: 43 piese; p. 275–338).

Fotografiile din această secțiune a catalogului au fost realizate de un fotograf foarte talentat, Wu Cheng-lung, și de asistentul acestuia, Wu Fan, imaginile volumului constituind o dovadă clară a profesionismului acestei echipe și a înțelegerii pieselor incluse în volum.

Partea a patra, *Introduction to Artifacts* (p. 339–421) conține fișele pieselor ilustrate în volum și realizate de colegii menționați în comitetul editorial.

Un *Postscript* (p. 422–423) detaliază informații legate de realizarea volumului și contribuția diferiților membri, cartea încheiindu-se cu lista bibiografică folosită la realizarea catalogului (p. 424–429).

Volumul de față reprezintă, fără îndoială, o reușită a colaborării arheologice dintre China și România ce deschide noi perspective pentru cercetările viitoare. Totodată, atrage atenția specialiștilor și publicului larg din China și nu numai asupra comorilor din patrimoniul cultural al României. De asemenea, în viitorul apropiat se are în vedere și organizarea unei expoziții itinerante în China cu piese de excepție din cultura Cucuteni.

Cornelia-Magda Lazarovici

Mihai Dima, *Circulația monetară la Durostorum în secolele I–III*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Colecția „Monografii", Seria A, nr. 1, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, 366 p. + 40 pl.

Volumul reprezintă o formă actualizată a tezei de doctorat a autorului, elaborată începând din anul 1998, sub conducerea C.Ș. I dr. Gheorghe Poenaru Bordea, iar apoi a C.Ș. I dr. Eugen Nicolae, lucrare susținută în ședință publică la data de 28 mai 2008 în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Publicat în seria de monografii inițiată în anul 2023 de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", volumul, apărut în condiții grafice deosebite, beneficiază de o prefață semnată de conducătorul științific Eugen Nicolae. Cu acest prilej este schițat parcursul profesional al autorului și sunt evidențiate rezultatele obținute de acesta după susținerea tezei de doctorat în privința prelucrării și a valorificării științifice a izvoarelor numismatice din perioada antică.

Lucrarea *Circulația monetară la Durostorum în secolele I–III*, tipărită în anul 2023, se bazează pe o cantitate mare de material numismatic, aproape în întregime inedit la momentul susținerii tezei, așa cum se menționează în capitolul introductiv. Investigațiile întreprinse în privința locului de păstrare și a modului de recuperare a monedelor din zona Durostorum l-au determinat pe autor să împartă materialul numismatic astfel: colecții românești constituite la Silistra între anii 1914–1940 din piesele descoperite în oraș și în împrejurimi, colecții românești constituite după 1940 din piese provenind de la Ostrov, jud. Constanța, din descoperiri întâmplătoare sau săpături arheologice și colecții bulgărești constituite după 1940, cuprinzând monede de la Silistra.

Prelucrarea a circa 4000 de monede a însumat un volum semnificativ de muncă, mai ales că multe dintre piesele de bronz sunt uzate sau slab conservate, identificarea lor fiind dificilă. Cele mai multe dintre monedele cercetate au fost descoperite în partea românească a sitului antic la Ostrov, jud. Constanța, și se păstrează în patrimoniul Muzeului Dunării de Jos din Călărași (MDJC). Acestora li se adaugă monedele romane timpurii din celebra colecție constituită la Silistra în perioada interbelică de Pericle Papahagi și alte loturi păstrate în colecții publice și private. Este valorificată științific, chiar dacă parțial, colecția Pericle Papahagi, alcătuită din peste 12 000 de piese, achiziționată de către Banca Națională a României la scurt timp după cel de-Al Doilea Război Mondial, transferată în 1953 la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române și, ulterior, la începutul anilor '80, la Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste România (azi MNIR). Cele 1147 monede romane timpurii descoperite la Ostrov, în punctul Ferma 4, păstrate în colecția numismatică a Muzeului Dunării de Jos din Călărași, au fost publicate în volumul *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.C.)*, în anul 2009, în colecția „Moneta", împreună cu monedele romane târzii și cu cele bizantine. Un an mai

târziu au fost publicate și piesele aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța (MINAC).

Lucrul nemijlocit cu izvoarele numismatice l-au determinat pe autor la prudență, structurile, uneori destul de diferite ale loturilor de monede care figurează în diverse colecții ca fiind constituite la Ostrov sau la Silistra, indicând că ori au suferit selecții, ori nu provin din același sit. În aceste condiții, cu deplin temei, Mihai Dima a evitat să lucreze cu un singur eşantion mare „Durostorum", alcătuit din piese provenite din zonă, indiferent de punct şi condiţii de descoperire, preferând să folosească trei eşantioane de la Ostrov, jud. Constanța, diferențiate prin denumirea muzeului în care se păstrează (Ostrov-MDJC, Ostrov-MINAC, Ostrov-MNIR), constituite în cea mai mare parte din monede descoperite în punctul Ferma 4, şi două de la Silistra (Silistra-MRIS, colecţia Papahagi). În acest mod au fost observate detalii, care altfel nu puteau fi sesizate, scoțând în evidență mai clar diferențele dintre un sit cu caracter civil (Ostrov) și unul militar (Silistra) din punctul de vedere al structurii numerarului circulant, dar și limitele utilizării statisticii în privința interpretării izvoarelor numismatice. A rezultat un volum care, în acest moment, reprezintă cea mai detaliată lucrare de circulație monetară în epoca Principatului dedicată unui centru important din Dobrogea și nu numai.

Întrucât cunoașterea circulației monetare în Dobrogea, în epoca Principatului, se afla încă la un nivel incipient, pentru constituirea unor eșantioane de comparație, autorul a constatat că nu este suficientă consultarea literaturii de specialitate. În consecință, a fost necesară verificarea unor loturi mari de monede deja publicate și prelucrarea altora inedite din diverse colecții, cu această ocazie fiind precizate multe exemplare incerte şi corectate numeroase identificări greşite, care ar fi dus la concluzii eronate. Folosind două grupuri de eșantioane de comparație în care intră situri aflate la est (Sucidava, Troesmis, Noviodunum, Histria, Constanța, Tropaeum Traiani), respectiv la vest (Sexaginta Prista, Novae, Nicopolis ad Istrum) de Durostorum, a fost tratată, practic, circulația monetară în Moesia Inferior, în general, nu numai în sud-vestul Dobrogei. De altfel, unul dintre meritele acestei lucrări constă în realizarea mai multor eșantioane de comparație, unele dintre cele mai bogate, cum ar fi cele de la Histria sau Sucidava, putând fi folosite ca bază de plecare pentru alte lucrări sau chiar teze de doctorat. Totodată, lucrarea scoate în evidență nivelul scăzut de publicare/cunoaștere a descoperirilor din situri foarte importante din Dobrogea, cum ar fi Constanța/Tomis, Mangalia/Callatis, Troesmis și Topaeum Traiani, pentru a da doar câteva exemple. Sunt evidențiate situații paradoxale, în care anumite categorii de piese emise la Tomis, spre exemplu, sunt cunoscute între descoperirile de la Histria, dar nu și între cele din cetatea emitentă.

Materialul deosebit de bogat i-a permis lui Mihai Dima să elaboreze o nouă metodologie prin care să fie evidențiate caracteristicile fenomenului de circulație monetară într-un sit de epocă romană din zona Dunării de Jos. Aceasta se referă la o periodizare diferită de cele folosite până acum, la utilizarea celor mai relevanți indicatori statistici și la stabilirea unui anumit șablon după care să fie abordat fiecare segment cronologic (etapă), având în vedere totodată problemele specifice. Aspectele urmărite în cadrul lucrării sunt dezvăluite în capitolul introductiv: poziția etapei în clasamentul perioadei corespunzătoare pe baza coeficientului monede/ani; volumul de monedă; raportul AR:AE; nominalurile imperiale; ponderea emisiunilor membrilor familiei imperiale; proveniența monedelor provinciale; nominalurile provinciale; repartizarea pieselor pe ani sau pe intervale mai scurte în cadrul etapei; analiză tipologică şi orizonturi de tezaure.

Într-un scurt capitol dedicat descoperirilor din perioada preromană se constată, în lumina colecției Pericle Papahagi, o prezență slabă a monedelor grecești la Durostorum, în concordanță cu rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse, care nu permit identificarea unei așezări autohtone în zonă. Sunt trecute în revistă și alte descoperiri, dintre care se remarcă tezaurul descoperit la Ostrov, alcătuit din 178 de tetradrahme thasiene și denari republicani. Situația s-a schimbat radical după ce regiunea a intrat sub stăpânire romană, așa cum o dovedește bogăția materialului numismatic scos la lumină în urma cercetărilor arheologice sau a descoperirilor întâmplătoare.

Întrucât structura numerarului aflat în circulație s-a schimbat de mai multe ori pe parcursul celor trei secole ale epocii Principatului, autorul a considerat, pe bună dreptate, că este mult mai potrivit să împartă intervalul studiat în trei perioade mari, fiecare divizată, la rândul ei, în mai multe subperioade (etape). Prima perioadă, de la Augustus la Commodus (27 a.Chr.–192 p.Chr.), se caracterizează, în zona Durostorum prin dominaţia monedelor imperiale de bronz. Începând cu domnia lui Marcus Aurelius se constată că emisiunile provinciale devin mai numeroase, ajungând majoritare sub Commodus. Structura

materialului a determinat împărțirea primei perioade în șapte etape (subperioade) analizate în detaliu: I.1. Dinastia Iulia-Claudia (anii 27 a.Chr.–68 p.Chr.), I.2. Dinastia Flaviilor (anii 68–96 incluzând şi războaiele civile), I.3. Nerva-Traian (anii 96–117), I.4. Hadrian (anii 117–138), I.5. Antoninus Pius (anii 138–161), I.6. Marcus Aurelius/Lucius Verus (anii 161–180) și I.7. Commodus (anii 180–192).

Perioada a II-a cuprinde materialul numismatic de la Pertinax până la Valerian I și Gallienus (193–260 p.Chr.) cu următoarele subperioade: II.1. Pertinax-Septimius Severus (anii 193–211), II.2. Caracalla/Geta (anii 211–217), II.3. Macrinus (anii 217–218), II.4. Elagabal (anii 218–222), II.5. Severus Alexander (anii 222–235), II.6. Maximin I (anii 235–238), II.7. Pupienus/Balbinus-Gordian III (anii 238–244), II.8. Filip Arabul (anii 244–249), II.9. Traianus Decius (anii 249–251), II.10. Trebonianus Gallus-Aemilian (anii 251–253) și II.11. Valerian I/Gallienus (anii 253–260). Se observă că aprovizionarea zonei cu monede imperiale de bronz încetează, apariția acestora fiind rară. În aceste condiții, piaţa monetară este dominată de emisiunile oraşelor greceşti din provincie. Atelierele monetare din Moesia Inferior au cea mai intensă activitate, după care îşi închid definitiv porţile. În privința emisiunilor din argint se constată o treptată depreciere a titlului. Într-un subcapitol separat, la finalul perioadei a II-a, este tratată în detaliu problema imitaţiilor turnate, întrerupând firul prezentării subperioadelor. Opţiunea este o consecinţă a dezvoltării dosarului imitaţiilor turnate, a căror cronologie, inevitabil relativă, conduce deocamdată şi la relativizarea subperioadelor. Autorul demonstrează convingător că imitaţiile turnate au fost produse în regiune în al doilea sfert al secolului al III-lea p.Chr. Fenomenul este atestat şi în altă părţi ale imperiului, dar acolo sunt imitate mai ales monede imperiale, pe când în Dobrogea în primul rând emisiuni provinciale, cu o preferinţă evidentă pentru piesele mărunte (*assaria*). Repartiţia geografică a descoperirilor şi mai ales procentajele mari înregistrate la Ostrov şi în colecţia Papahagi ar indica plasarea atelierului în sud-vestul Dobrogei. Tot analiza tipologică a permis surprinderea a două etape ale producţiei de imitaţii turnate. Prima s-ar data circa 225–240 p.Chr. şi este definită de prototipuri aparţinând unei pieţe dominate de emisiunile marcianopolitane din anii 217–222 (Diadumenian, Elagabal). A doua s-ar data circa 244–250 sau mai târziu şi este caracterizată de prototipuri devenite rare în circulaţia monetară, invocându-se aici structura unor loturi de piese provenind de la Ostrov, dar şi tezaurul de la Canlia, jud. Constanța.

Perioada a III-a, de la Gallienus la Diocletian/Maximian I (260–294 p.Chr.) a fost împărțită în următoarele subperioade: III.1. Gallienus (anii 260–268), III.2. Claudius II-Quintillius (anii 268–270), III.3. Aurelian (anii 270–275), III.4. Tacitus-Florian (anii 275–276), III.5. Probus (anii 276–282), III.6. Carus-Carinus/Numerian (anii 282–285), III.7. Diocletian/Maximian I (anii 285–294). Schimbările petrecute în sistemul monetar roman în această perioadă se reflectă în structura circulației bănești în zona Durostorum. Atelierele monetare din Moesia Inferior, care aprovizionaseră zona în timpul Severilor, nu mai funcţionau de circa 20 de ani. În consecință, emisiunile provinciale ies din circulaţie, locul lor fiind luat de monedele imperiale de bilon. Producția monetară semnificativă din această perioadă este susținută de un număr mare de monetării.

În urma cercetării izvoarelor numismatice sunt formulate o serie de concluzii în privința structurii numerarului aflat în zona Durostorum și în Dobrogea, dar și de natură istorică. Se afirmă, cu deplin temei, că zona Durostorum s-a dezvoltat după ce a fost stabilită aici Legiunea XI Claudia, în timpul împăratului Traian. În baza izvoarelor numismatice nu se poate stabili dacă în a doua jumătate a secolului I p.Chr., pe locul unde va fi construit castrul legionar s-ar fi aflat sediul Cohortei II Flavia Brittonum, în schimb există indicii care conduc spre ipoteza că, în a doua jumătate a domniei lui Augustus, la Durostorum a fost sediul unei garnizoane odrise. Se argumentează că monedele emise înainte de cucerirea Daciei au ajuns la Durostorum în timpul domniei lui Traian sau chiar mai târziu, fără a exclude însă posibilitatea unui început de locuire anterior.

Analiza materialului numismatic conduce la observații care privesc politica monetară imperială la mijlocul secolului al II-lea. Se remarcă faptul că în anii 155–156 provincia Moesia Inferior a beneficiat de aprovizionare directă cu monedă nouă într-o cantitate fără precedent. În aceste condiții, s-a presupus că o parte dintre dupondii şi aşii dataţi în anii 155–156 descoperiţi în Dobrogea ar fi fost bătuţi chiar aici, cu ștanțe trimise de la Roma sau gravate de meșteri veniți din capitala Imperiului. Autorul este prudent în privinţa încadrărilor cronologice, atrăgând atenţia asupra faptului că unele dintre concluziile din literatura citată sunt prea categorice sau simpliste. Spre exemplu, fără a exclude efectul perturbator al atacului costobocilor asupra circulaţiei monetare, se argumentează că prăbuşirea indicatorilor a avut o cauză mai timpurie şi anume plecarea legiunilor de la Durostorum şi Troesmis

pentru a participa la războaiele din Orient şi apoi de la Dunărea Mijlocie, intrările de monedă nouă scăzând dramatic. Dintre ipotezele cu privire la momentul în care a fost înfiinţat *Municipium Aurelium Durostorum*, plauzibilă a fost considerată cea care susține înființarea sub Marcus Aurelius, prin acordarea statutului municipal *vicus*-ului de la Ostrov-Ferma 4. Este surprinsă dinamica prezenței monetare la Durostorum, cu vârfuri spre sfârșitul Perioadei I și în vremea lui Septimius Severus. În al doilea sfert al secolului al III-lea, lipsa emisiunilor oficiale de bronz este suplinită de monede realizate local, prin turnare, întâlnite în toată Dobrogea, dar mai ales la Durostorum. La mijlocul secolului al III-lea, moneda nouă va apărea doar accidental în perimetrul așezării de la Ostrov-Ferma 4, situația constatată arheologic indicând o restrângere a locuirii în zonă.

Monedele care au circulat în zona Durostorum în secolele I–III au fost încadrate în trei categorii: emisiuni imperiale, emisiuni provinciale şi imitaţii turnate. În baza materialului studiat se arată că emisiunile imperiale au fost predominante în circulaţie până în a doua jumătate a secolului al II-lea şi au monopolizat-o începând din timpul domniei lui Gallienus (260–268). Reținem că în zona Durostorum nu sunt semnalate descoperiri de monede romane de aur, denarul este nelipsit, mai ales începând cu domnia lui Septimius Severus (înlocuit după anul 260 de antoninianul de bilon), iar cel mai bine reprezentat nominal din bronz este asul. Nominalurile mărunte, *semis* și *quadrans*, sunt rare, fiind semnalate doar câteva exemplare. Emisiunile provinciale au avut un rol secundar în circulaţie până spre sfârşitul secolului al II-lea, devin majoritare sub Commodus, cu un vârf de răspândire în timpul dinastiei Severilor. Cele mai multe monede provinciale descoperite au fost bătute de atelierele de la Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis și Tomis, în Moesia Inferior, cu o contribuție însemnată, în unele etape, a celor din Thracia și Bithynia (în special Philippopolis şi Nicaea). În privința imitațiilor turnate, aproape toate piesele găsite la Ostrov-Ferma 4 au avut ca prototip denari sau monede provinciale din categoria unității, doar câteva dintre acestea reproducând diassaria sau ași. Deoarece imitaţiile sunt concentrate îndeosebi în aşezarea de la Ostrov-Ferma 4 s-a considerat că atelierul în care au fost produse ar trebui localizat aici.

Cartea are un aparat critic foarte amănunțit, cu trimiteri inclusiv pentru piesele din loturile Ostrov-MDJC și Ostrov-MINAC, publicate după susținerea tezei. Pentru monedele încă inedite se menționează, prin intermediul notelor de subsol sau/și în secțiunea dedicată tabelelor statistice, numerele de inventar la care acestea sunt înregistrate în cadrul colecțiilor publice în care se păstrează. Precizând proveniența pieselor pentru toate monedele folosite în eșantioanele de lucru din zona Durostorum sau de comparație se facilitează viitoarele studii, cercetătorii având la dispoziție, de o manieră exhaustivă, materialul numismatic publicat/cunoscut pentru site-urile respective.

Lucrarea este bine ilustrată, pe cele 40 de planșe fiind reproduse 671 de monede descoperite la Ostrov, jud. Constanța. Sunt puse la dispoziția cititorilor imagini de bună calitate ale monedelor publicate după susținerea tezei de doctorat, majoritatea în străinătate, într-o lucrare mai greu accesibilă pentru cercetătorii din România.

Autorul introduce în circuitul științific, printr-o analiză completă și complexă, unul dintre cele mai mari loturi de monede cunoscut până acum într-o zonă bine delimitată, reușind să întocmească o lucrare de numismatică romană de o reală valoare. Avem, fără îndoială, convingerea că volumul, realizat prin muncă asiduă și eforturi deosebite, se va impune ca unul de referință pentru istoria monetară a Principatului la Dunărea de Jos.

Aurel Vîlcu

Victor Cojocaru, *Cetățile grecești pontice și binefăcătorii lor / Die pontischen griechischen Städte und ihre Wohltäter* („Pontica et Mediterranea", vol. XII), Editura Mega, Cluj-Napoca, 2025, 738 p.

În continuarea monografiei *Instituția proxeniei în spațiul pontic* (Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016), domnul Victor Cojocaru publică un nou volum de referință la aceeași prestigioasă editură: *Cetățile grecești pontice și binefăcătorii lor*. Pornind de la constatarea lui Ph. Gauthier potrivit căreia „rolul binefăcătorilor în cetățile grecești și atitudinea acestora constituie un subiect aproape inepuizabil", autorul recentei cărți își asumă tratarea acestei teme. Pe de o parte, el umple un gol în literatura de specialitate cauzat de abordarea mai redusă a problematicii pentru zona Pontului Euxin; pe de altă parte,

tratează subiectul din perspectiva interpretărilor moderne, tot mai nuanțate, care pot fi aplicate fenomenului. Cu alte cuvinte, propune o analiză detaliată (de amănunt) și în același timp extinsă, de la cadrul geografic și istoric specific fiecărei *polis* pontice până la interconectivitatea cu alte regiuni ale *oicumenei*. Sau, după propria-i mărturie, își propune să ofere „o perspectivă de ansamblu coerentă, care să coreleze dimensiunile locale și regionale ale fenomenului".

Termenul consacrat de izvoarele scrise (literare și epigrafice) pentru „binefăcător" este cel de *evergetes*, de unde și accepția, mai largă, a fenomenului de *evergetism* ca „orice acțiune care aduce beneficii unei comunități și care e recunoscută oficial de aceasta".

Urmând instituției *proxeniei*, noua carte lărgește sfera categoriilor cărora li se recunoaște calitatea de evergeți; se lărgește în același timp și sfera implicațiilor pe diverse planuri (social, economic, religios), pe care acțiunile evergeților le atrag. Evergetismul devine o instituție deschisă pentru anumite categorii (deci elitistă); atitudinea evergetului se transmite din generație în generație (din dobândită, devine ereditară). Beneficiile sunt deopotrivă colective (în folosul comunității) și individuale (în folosul evergetului, prin creșterea prestigiului și puterii / autorității sale decizionale). În același timp se crează o situație de echilibru între elite și mase prin contribuții (din partea primei categorii) și prin recunoașteri/recunoștințe (din partea celei de a doua). La nivel de grup, putem vorbi de relații între elite – și comunități; elite – și dinești locali; elite – și autorități imperiale. Într-o societate antică în evoluție evergeții devin o categorie necesară.

Zona geografică supusă spre analiză e zona Pontului Euxin. Autorul își propune o analiză secvențială, pe unități temporale distincte: epoca elenistică și epoca romană timpurie. Materialul documentar este de natură epigrafică. Cercetarea se sprijină pe un corpus de aproximativ 800 de decrete onorifice și *tituli honorarii* (denumire care include inscripții onorifice gravate pe statui, stele, coloane sau clădiri publice), la care se adaugă relatările autorilor antici. Dincolo de selectarea materialelor, documentarea a însemnat, mai ales în domeniul epigrafiei, o verificare a conținutului și fidelității traducerilor, compararea diferitelor interpretări și recunoașterea sau reconstituirea, pe cât posibil, a contextului istoric. În toate aceste etape autorul își dovedește competențele, suprasolicitând aproape cadrul informativ extins din notele de subsol.

Este o lucrare de analiză și interpretare, care conduce spre înțelegerea mai profundă a fenomenului: dimensiunea lui formală și idealizată; dimensiunea agonistică (competitivă) și cea de spectacol social. Percepția este și ea diferită: de la practica socială pe plan local, evergetismul ajunge factor de reafirmare a identității elenice pe plan regional (zonal).

Lucrarea se desfășoară pe șase capitole. După introducerea, care precizează motivația și structura demersului de cercetare, sursele, metodologia și istoricul cercetării, capitolul II tratează, gradual, evergetismul pontic în aspectele lui generale (definiție, evoluție și impact). Surprindem mai multe niveluri de analiză:

- analiza de conținut al termenilor și o analiză de artă a exprimării: formulare, stil de adresabilitate și solicitare;
- analiza socială: privilegii acordate străinilor/ privilegii acordate cetățenilor și extinderea codului onorurilor publice;
- analiza politică: istoria politică/ istoria instituțională și impactul evergetismului pe plan politic și social;
- analiza psihologică: implicațiile etice ale fenomenului;
- pe plan spiritual: cultul civic este apropiat de cultul religios.

Trei capitole consistente (III, IV și V) tratează, grupat, binefăcătorii în cetățile grecești pontice și binefăcătorii din lumea pontică în alte regiuni ale *oicumenei*. Capitolele se constituie în cataloage – fișă ale unor nume de evergeți (devenite portrete de binefăcători), documentate în decrete, *tituli honorarii* și surse literare. Fiecare fișă conține informația documentară și comentariul analitic, ambele susținute de bogate note care fac trimiteri la date de editare a documentului, etimologia și ocurența numelor, citate din autori antici și din alte documente epigrafice, informații istorice, discutarea unor funcții, aspecte particulare etc. Notele se constituie într-un material informativ complet și adus la zi care, grupat tematic, poate forma singur obiectul unei lucrări de bibliografie (cu care, de altfel, autorul ne-a obișnuit prin publicarea volumelor magistrale din *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*). Cu o structură aparte, capitolul IV oferă cadrul unei analize comparative a fenomenului evergetismului în 22 de cetăți (*poleis*) pontice. Sunt analizate, în ordine cronologică, și comentate

decrete fragmentare și *tituli honorarii*, cărora, ocazional și pentru completarea fondului documentar, li se adaugă și unele inscripții votive și funerare. Situația individuală a fiecărei cetăți este corelată, de fiecare dată, cu cea generală a zonei pontice.

În capitolul de observații finale, autorul sintetizează conținutul lucrării pe teme care au ca obiect relația dintre indivizi (în cazul nostru binefăcători) și societate ca factor de stabilitate în evoluția societății. Fie că e vorba de binefăcătorii străini ca *proxenoi*, cetățenii locali ca binefăcători, elitele urbane pontice în context roman, acțiunile lor au avut un rezultat comun: au asigurat prosperitatea economică, stabilitatea politică și coeziunea socială.

Două abordări noi se detașează prin noutate și formulare: dimensiunea intelectuală a evergetismului pontic cu rol în modelarea unei elite locale, cultivate și responsabile și în afirmarea identității comunitare. Se vorbește aici de „agenți culturali", „diplomație culturală", „patrimoniu cultural", termeni cu încărcătură specială într-un context antic.

A doua abordare privește moștenirea și relevanța contemporană a evergetismului antic. Fără să-și fi propus o astfel de temă, autorul (și odată cu el cititorii) constată influența evergetismului antic în practicile filantropice moderne. În termeni actuali, aceastea s-ar traduce prin „responsabilitate socială", „solidaritate civică" și „dezvoltare echitabilă"; toate ar conduce spre „constituirea unui viitor comun sustenabil", formulă pe care ne-o dorim nu să rămână un ideal, ci să devină o realitate.

Volumul este completat de o anexă epigrafică selectivă (10 decrete prezentate în original și în traducere), glosar de termeni, liste ale binefăcătorilor, bibliografie și indici (surse literare, inscripții, nume proprii antice). Un extins rezumat în limba germană face accesibil volumul și pentru specialiștii din afara țării (de altfel și titlurile lucrării și ale capitolelor apar în limba germană). Traducerile în limba română ale textelor epigrafice, izvoarelor literare și pasajelor în limbi moderne aparțin autorului. Pentru o mai bună acuratețe a lecturii, cuvintele grecești transliterate (nume proprii și termenii din glosar) au marcate cantitatea vocalică și accentul.

Lucrarea se distinge prin conținut, volum de informații, comentarii, epuizând aproape atât sursele, cât și posibilitățile de interpretare. Victor Cojocaru ne oferă un alt mod de reconstituire și cunoaștere a istoriei, pornind de la conținutul documentelor epigrafice oficiale. Cum nu este o carte de istorie, ci de documente servind cunoașterii istoriei, autorul nu abordează fenomenul istoric decât în datele lui generale, dar oferă, în schimb, prin conținutul cărții, argumente în analiza unor etape istorice.

Cartea se adresează specialiștilor, dar și altor categorii acum în formare – studenți, masteranzi, doctoranzi – și oricărui cititor pasionat de istorie și doritor de cunoaștere.

Suntem siguri de interesul de care volumul se va bucura și-l recomandăm spre lectură, analiză și reflecție.

Livia Buzoianu

Costin Croitoru, *Repertoriul bibliografic al monumentelor tumulare din județul Brăila*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2024, 147 p.

De curând, în circuitul literaturii științifice de specialitate a pătruns o nouă lucrare, un ghid al monumentelor de tip tumular din județul Brăila.

Preocupări privind semnalarea acestor vestigii impresionante sunt cunoscute de timpuriu, de la sfârșitul secolului al XIX-lea. În cazul de față, ele au fost menționate în *Răspunsurile pentru județul Brăila* la cunoscutele *Chestionare* Odobescu, Hasdeu, Densușianu. Treptat, respectivele preocupări capătă un avânt în a doua jumătate a veacului al XX-lea, prin verificarea informațiilor și încercările de reperare a movilelor în teren. În prezent, din ce în ce mai des, echipe de arheologi români au printre priorități și cercetarea mormintelor tumulare, fie că sunt din etape preistorice, antice, fie din perioada medievală timpurie. O altă inițiativă este publicarea de studii, volume dedicate monumentelor, care indică interesul în creștere pentru acest segment al spațiului funerar.

În această nouă tendință poate fi inclus și recentul volum *Repertoriul bibliografic al monumentelor tumulare din județul Brăila* (de acum *Repertoriul*) semnat de arheologul Costin Croitoru. Publicat sub egida prestigioasei Edituri Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", cartea cuprinde un număr de 147 de pagini, fiind pentru prima dată reunite toate datele problematicii enunțate.

Prefațat de un cuvânt introductiv al arheologului Stănică Pandrea și de nota consistentă a autorului (p. 7–18), *Repertoriul* include totalitatea vestigiilor de acest tip din Câmpia Brăilei. Dacă în prima parte a introducerii domnul Pandrea evidențiază noutatea și avantajele volumului în cauză, în partea a doua, autorul Croitoru creionează o imagine de ansamblu cu prezența (în județele Vaslui, Neamț, Iași) și chiar preponderența monumentelor tumulare în diferite zone ale Moldovei (cazul teritoriului județului Galați cu 430 de obiective), dar și cu stadiul actual al cercetării lor. Foarte interesante sunt explicațiile privind morfologia toponimiei tumulilor, evoluția denumirilor și semnificațiile apărute în timp ori privind însemnătatea sau „funcționalitatea" monumentelor funerare. Conform utilității inițiale sau primită ulterior, autorul remarcă în mentalul colectiv că movilele au denumiri specifice; spre exemplu, cele cu scop funerar – Movila Mortului, altele cu rol de demarcație ori situate în preajma vechilor drumuri sunt Hotarul, Mărgineanca, Olacului, Poștă sau Drumul Mare, Drumul Rușilor, iar uneori au referiri la activitățile agricole, ca Banița, Brazda, Drăgaica, Loboda.

Se pare că „movilele singuratice", așa cum sunt menționate în *motto*-ul *Repertoriului*, au fost „înțelese" și pentru prima oară puse în valoare, sub formă unitară. Înainte de toate, trebuie recunoscută acribia și râvna de care a dat dovadă autorul în „căutările" sale prin surse documentare și cartografice vechi, hărți militare austriece, planuri ale armatei rusești sau cele de tragere ale armatei române, rapoarte, carnete de șantier, pentru a strânge laolaltă sumedenia dispersată de informații.

Această primă etapă de studiu a fost urmată de o a doua, mai amplă, de confruntare a surselor scrise (inclusiv a descrierilor succinte și a localizării monumentelor la nivel național) cu realitățile din teren, în vederea identificării și înregistrării lor. Ultima etapă, care implică multă muncă de teren, determină colectivul de specialiști de la muzeul brăilean să continue demersul început.

Conținutul consistent al *Repertoriului* (p. 21–112) este conceput ca o „voce", cu descrierea vestigiului și semnalarea surselor scrise care l-au menționat în timp. Poziționarea monumentului este dată de autor pe baza surselor cartografice. Un aspect extrem de important este cel legat de clarificarea informației despre același vestigiu, dar care este indicat în surse sub toponime diferite (precum Drăgaica / Drăghescu, Golei / Golea, Lebăda / Lobodă, Movila din luncă / Licoșteanca-Movila Olarului, Movila Mare[1] / Malacof, Movila Mare[4]/ Tarachiu, Movila Mare[7] / Morotesei ori Moroteşti, Pacea-Râsu / Pacea Rusului). De remarcat și punctul critic exprimat în legătură cu unele erori de localizare (vezi Ferma Călmățuiului, Grecești, Matache, Movila de la Însurăței[1-3], Movila lui Novac, Țuțuianu, Valea Călmățuiului). Ordonate alfabetic, după criteriul toponimelor movilelor tumulare, arheologul Croitoru are la multe dintre ele observații pertinente: cum este cazul poziționării actuale pe teritoriul altei localități, decât cea semnalată în surse (de exemplu, Cailor, Cârnă, Ghiorma Mare, Odăița, Oprică) sau la compararea surselor, lipsa confirmării datelor scrise de sursele cartografice.

Cum aminteam, în timpul documentării, arheologul Costin Croitoru a întâlnit situații cu movile care erau semnalate numai în surse de tip dicționar (precum cel geografic), nefiind susținute de cele cartografice (selectiv, Berca, Biton, Catesa, Câmpului, Cârjan, Ceardac, Chiala, Colțea, Coșcoavele, Crucea[2], Desăgușele, Durău, Dușmanul, Gaicu, Găman, Gâscei, Gherghița, Ghija, Greci, Hoinari, Iacob, Imina, Lent, Măgăriță, Mola, Nicoară, Odăița, Palade, Păzitorului, Pelinului, Puturosu, Staicu, Stegarului, Tair, Tutunăria, Vulturu[1-2], Vulturu Mic, Zvârlețu Mare, Zvârlețu Mic). Alteori, movilele semnalate de surse au dispărut datorită extinderii unor așezări din epoca modernă, distrugerilor provocate de extragerea lutului, amenajări, intervenții ale căutătorilor de comori ori din cauza arăturilor frecvente – uneori, și în pofida semnalării cu bornă topo (Baracul, Berca, Capra, Cerbu[1], Cireșu, Ciucea, Filiu[2], Movila de la Chichineț[2], Movila de la Mohreanu, Săpata[5], Scoicu, Struna Mică, Tarachiu, Trei Movile[7]).

Sunt semnalate cazuri când au fost reperate perechi sau grupuri de câte trei movile (precum Gemene[2], Galbenului[1-3], Olacului[1]).

Situații rare, interesante, sunt cele privind descoperirile arheologice incidentale, datorate lucrărilor agricole, administrative, de îndiguire sau infrastructură, cum s-a întâmplat la movilele Dinghiliu, Lata și Movila de la Gura Gârleței, Olarul. Pe suprafața unor movile (Bancului și Ulmu[1]) au fost descoperite în periegheze fragmente ceramice, indicii valoroase oferite de autor în lipsa unor intervenții intruzive.

În ultima parte a cărții, *Repertoriul movilelor tumulare* este dublat de o repartizare a vestigiilor pe unități administrative (p. 113–135). Gruparea movilelor pe localități (44 de comune și orașe), organizate alfabetic, constituie un scurt punct de reper, care îndrumă specialiștii în consultarea corpusului, sub forma indicilor.

Volumul se încheie cu o serie de fotografii din dronă cu unele dintre movile, dar și cu exemple de hărți și planuri militare (p. 137–147), pe care apar ori sunt menționate o parte dintre monumentele tumulare.

Cu siguranță, cele mai concludente date sunt oferite de deplasările în teren ale autorului care au permis reperarea unora dintre movilele tumulare (cum sunt Coșcovel, Damianca, Domnița, Filiu[1], Lata, Movila de la Dudescu, Movila de la Zăvoaia[1-9]), la care se adaugă rarele situații când au fost cercetate arheologic parțial (inclusiv de autor) ori integral (Movila de la Pietroiu[2], Movila de la Baldovinești, Movila de la Găvani[2], Movila de la Horia). Așa cum este semnalat în *Repertoriu* (p. 18), următoarea etapă va avea în vedere intensificarea eforturilor de a localiza în teren, cât mai precis, majoritatea movilelor tumulare confirmate cartografic; un avantaj în acest sens fiind că multe se evidențiază prin dimensiuni cuprinse între 30–50m diametru și înălțimi de peste 8–10m (3–5m în cazul celor aplatizate).

Considerăm că, prin îmbinarea metodei de studiu cu activitatea de teren, autorul Croitoru a reușit să strângă informații pentru un număr de 573 de movile (cu 627 de toponime), dintre care 171 nu au putut fi localizate, fiind sigure ca prezență doar 402 obiective. Din totalul celor documentate bibliografic s-a reușit clasarea a 215 în *Repertoriul Arheologic Național*, restul constituind un „obiectiv de viitor", pentru a le și „proteja legal". Este lăudabil nu doar efortul de a le identifica, repertoria, cât și demersurile întreprinse pentru a le feri de posibilele intervenții antropice nedorite.

Prin confruntarea surselor, clarificarea informațiilor și a localizărilor eronate, recunoașteri în teren și investigații intruzive putem considera pe bună dreptate *Repertoriul* colegului brăilean Costin Croitoru un instrument de lucru necesar, atât arheologilor, cât și istoricilor.

George-Dan Hânceanu

Mircea Ciubotaru, *Dicționarul toponimic al bazinului superior al Bârladului (structural și etimologic)*, București, Editura Academiei Române, 2024, LXXIV + 696 p. + 41 planșe.

Într-o perioadă în care neglijarea sau uitarea istoriei locale și standardizarea toponimică impusă de directivele administrative par să domine raportarea noastră la spațiu, apariția unei lucrări precum *Dicționarul toponimic al bazinului superior al Bârladului* se impune nu doar ca rezultat al unei activități culturale recuperatorii, ci și ca un act de reacție identitară într-o lume a globalizării ireversibile. Autorul, unul dintre cei mai de seamă cercetători români contemporani din domeniul onomasticii, care a semnat „peste 100 de recenzii, note, prefețe, interviuri, evocări, peste 150 de studii și articole și 46 de volume, ca autor unic, coautor principal, colaborator și editor" (p. IV), revine în atenția noastră cu o lucrare de excepție, rezultat al cercetărilor întreprinse cu pasiune, perseverență și acribie timp de peste 40 de ani. Este vorba de al III-lea volum din seria *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, în cele 770 pagini în format enciclopedic fiind cuprinse următoarele secțiuni: *Introducere*, *Bibliografie*, *Abrevieri și semne speciale*, *Siglele localităților*, *Lista informatorilor*, *Dicționar*, *Lista numelor-titlu (pe comune)*, *Material nepreluat lexicografic (MNL)*, *Baza lexicală a toponimiei*, *Indice antroponimic*, *Indicele numelor de grup familial*, *Indice toponimic slavon*. La sfârșitul volumului sunt adăugate *Anexe. Hărți fizico-geografice și planuri de moșii* (41 în total, în variante alb-negru și color). Cercetătorul Mircea Ciubotaru a îmbinat în mod constant investigația de teren (realizată de dumnealui personal în fiecare localitate din aria vizată de dicționarul de față, folosind un chestionar toponimic cu circa 1000 de întrebări în urma cărora anchetatorul a obținut entopice și toponime pe care le-a notat în hărți la scara 1: 25 000 și în caiete de anchetă), cu cea din arhive și din biblioteci, iar rezultatele sunt pe măsura efortului: reușește, prin această lucrare, să ofere nu doar o sistematizare a denumirilor de locuri dintr-un spațiu bine definit – bazinul superior al râului Bârlad –, ci și să incite la o reflecție profundă asupra sensurilor, mecanismelor și implicațiilor actului de numire și desemnare în limba română.

Lucrarea se înscrie, metodologic și tematic, în cadrul proiectului *Tezaurul toponimic al României. Moldova* (siglat TTRM), și în curs de desfășurare la departamentul de toponimie al Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide" al Academiei Române, Filiala din Iași. *Dicționarul toponimic al bazinului superior al Bârladului (structural și etimologic)* este monumental din toate punctele de vedere: întinderea ariei anchetate personal de un singur cercetător (27 de comune și un oraș, cu cca 300 de informatori), volumul de documente de arhivă cercetate în vederea identificării

de atestări ale diverselor variante denominative și în scopul motivărilor denumirilor, pentru clarificări etimologice, bibliografia bogată (aproape 30 de pagini), numărul de toponime majore și minore inventariate (peste 5000), numărul de pagini redactate, dificultatea tehnicii lexicografice. Din proiectatele volume care ar fi trebuit să cuprindă toponimia din bazinele hidrografice ale Moldovei din dreapta Prutului (vezi p. VII din *Introducere*), cel de față va rămâne, credem, singurul, din păcate, probabil și unicul de acest nivel pentru întreaga cercetare toponimică românească. Motivul îl aflăm chiar din prima pagină a *Introducerii*: „În noua conjunctură a organizării cercetării științifice de după anul 2000, această variantă veche de trei decenii a devenit imposibil de continuat, în lipsa unui număr suficient de cercetători specializați, a fondurilor pentru anchetele în teren și datorită termenelor foarte scurte pentru finalizarea lucrărilor angajate" (p. VII).

Lucrarea de față se distinge prin rigoarea excepțională a unei documentări exhaustive, deși realizată de un singur cercetător. Chiar și astăzi, în epoca aflată sub puterea informației digitalizate, o cercetare riguroasă în domeniul toponimiei nu poate fi făcută doar din birou, ci prin deplasări pe teren pentru realizarea de anchete toponimice și cercetări în diferite biblioteci, în arhive comunale sau naționale. Autorul transformă aceste dificultăți într-o probă de tenacitate și de fidelitate față de exigențele științifice ale unui domeniu interdisciplinar.

Dicționarul este fundamentat pe teoria câmpurilor toponimice, concept avansat de regretatul cercetător Dragoș Moldovanu, care propune o analiză structuralistă și contextuală a toponimelor; *câmpurile toponimice*, realizate în urma unor procese de *polarizare* și *diferențiere toponimică*, reușesc să surprindă realitatea de pe teren, legăturile dintre numele topice dintr-o arie strict delimitată. Câmpuri mici sau câmpuri de o mare complexitate (vezi, de exemplu, *Băbușa*, *Băceștii*, *Bârladul*, *Boroseștii*, *Frumușelele*, *Ipatele*, *Jigorenii*), toate demonstrează cum diverse nume de locuri „gravitează" în jurul unui nucleu toponimic, stabilit de autor în urma cercetărilor de pe teren și a identificării etimologiei. Spre deosebire de dicționarele tradiționale, care oferă o înșiruire alfabetică de nume însoțite de etimologii și localizări sumare, dicționarul de față aspiră la o reconstruire a mentalului comunităților rurale, în care fiecare nume își regăsește funcția sa identitară, istorică și chiar afectivă.

Astfel, deosebit de relevantă este reușita autorului de a combina sursele scrise (hărți vechi, documente de arhivă, planuri de moșii, hotărnicii, catagrafii ș.a.) cu anchetele de teren realizate personal, cu informatori locali. Această complementaritate metodologică permite recuperarea unui tezaur toponimic autentic, filtrat prin graiul viu al sătenilor, care nu denumesc spațiul în funcție de criterii administrative, ci în acord cu percepțiile lor afective și utilitare. Astfel, anchetele toponimice au confirmat faptul că „viziunea spațială este limitată la câmpul de observație al locuitorilor unui sat, care cunosc din vecinătăți doar denumirile altor sate, pe care, de altfel, înaintașii lor le-au dat, cândva, pădurilor sau dealurilor dominante" (p. XII); așa se explică folosirea unor apelative în funcție toponimică, precum și existența unor situații de denominație multiplă pentru același obiect sociogeografic aflat la hotarul dintre localități sau care se întinde pe teritoriul mai multor sate.

Pendularea între viziunea populară și nomenclatura oficială este constantă în această lucrare și constituie, în același timp, una dintre valorile sale epistemologice cele mai pregnante. Prin înregistrarea și analizarea variantelor locale, autorul aduce în prim-plan procesul viu și dinamic al formării toponimelor, marcat de desemantizări, resemantizări, atracții paronimice și metaforizări. Chiar dacă, de cele mai multe ori, denumirile oficiale se impun în dauna celor populare, îndeosebi pentru numele de așezări, anchetele efectuate de autor au scos la iveală situații în care vorbitorul de rând preferă să folosească, chiar după mulți ani, denumirile vechi: „Conservatorismul toponimic rural se manifestă și în epoca modernă și actuală prin păstrarea timp de trei sau patru generații a unor denumiri vechi de sate care au primit nume noi, oficiale, precum *Cuza-Vodă* (oficial din 1929), numit și acum de localnicii vârstnici *Borăşti* (1596–1597), *Voineşti* (din 1889), fost *Băloşeşti* (1505), *Gorunul* (din 1964), adesea încă denumit *Secătura* (1871), *Gârbeştii* (1831), știut de vârstnici și ca *Roșcoaia* (1803)" (p. XIII). Reprezentări mentale ale localnicilor sau ale oficialităților sunt surprinse în dicționarul de față; găsim creații ale unor ingineri silvici (*Brumata*) sau ale unor geografi (*Cocoașele de Cămilă*), metafore lexicale ori toponimice create de vorbitorul de rând (*Bucile Curului* în patru sate, *La Moara Dracilor*, *La Promoroace*, *Potcoava*, *Scara Mâței*), împrumuturi toponimice cu încărcătură ironică (*Canada*), toponime oficiale arbitrare, cu funcție hortativă, intenționând să aducă locuitorilor, prin nume, sugestia unei vieți noi, mai bună (*Zorile*). În unele cazuri, paragraful dedicat etimologiei se transformă în micromonografie, cuprinzând date despre stăpâni de moșii și proprietari moderni, legende, informații despre momente importante din istoria locului denumit de toponimul respectiv ș.a. (vezi, de exemplu, *Boroseștii*, *Buhăieștii*, *Candachia*, *Ciocârleștii*, *Colțul Cucoanei*, *Domnița*, *Fabrica Veche*, *Frenciugii*).

Pentru toate aceste detalii, autorul a întreprins stăruitoare investigații pe teren sau în arhive. Doar astfel a putut identifica atât de mulți proprietari ale căror nume au rămas întipărite în toponimie, doar așa s-au putut evita capcane etimologice (de exemplu, *Poiana Hanului* amintește nu de o clădire, ci de numele de familie *Hanul* al unui localnic din s. Lungani, atestat ca vânzător al acelei poieni la 1637; *Cișmeaua lui Zmău* și *Coasta Buzdugan* nu sunt denumiri din vreun basm, ci s-au format de la numele de familie al lui Gheorghe *Zmău*, respectiv al lui Anastasie *Buzdugan*; toponimele de sub *Durduc*[1] amintesc de numele de familie *Durduc*, pe când cele de sub intrările *Durduci* și *Durducul*[1-5] s-au format de la entopicul *durduc* „prag, cădere de apă, cascadă"). Cunoașterea *de visu* a zonei anchetate, experiența ca toponimist și bogatele informații bibliografice au condus la combaterea argumentată a unor etimologii ca în cazurile denumirilor *Căcaina* (Mircea Ciubotaru propune ca etimon un entopic *căcaină* „pârâu colector de gunoaie și dejecții"), *Glodenii* (de la un antroponim ucrainean *Glod* „foame", iar nu de la o bază lexicală *glod*) ș.a.

Dicționarul de față va trebui inclus și în bibliografia dicționarului-tezaur al limbii române, deoarece aduce contribuții importante în privința unor evoluții semantice și a identificării unor sensuri lexicale noi; de exemplu, toponimele *Buda* culese din bazinul superior al râului Bârlad sunt formate de la un apelativ *budă* cu sensul „exploatare de potasă sau silitră"[1], neînregistrat încă de lexicografia românească; sensul „parte a unui oraș" al cuvântului *cartier* s-a extins la „parte a unui sat" (există *Cartierul Nou* în câteva localități rurale, echivalent cu *Satul Nou* din altele); *cheie* cu înțelesul „piatră de hotar la colțul a trei sau mai multe moșii" intră în structura a nu mai puțin de șapte toponime din bazinul superior al Bârladului; *deșelătură* are, în zona cercetată, și sensul „șa de deal"[2]; *durduc* înseamnă și „prag, cădere de apă, cascadă". De asemenea, întâlnim în toponimia din bazinul hidrografic superior al râului Bârlad termeni neluați încă considerare de lexicografii limbii române, precum varianta regională *chetruș* a substantivului *pietriș*, termenul *chiclui*, variantă cu palatalizarea labialei din *piclui* „deal rotund, vârf de deal"[3], *cuculie* „pisc"[4], *fundălău* „zona de obârșie a unor pâraie", *pisc* „formă de relief cu o parte ascuțită în plan orizontal, nu vertical" ș.a.

Importanța lucrării rezidă nu doar în amploarea materialului lexicografic (peste 70 000 de fișe, dintre care o parte integrată în articolele lexicografice, cealaltă inclusă ca material neprelucrat lexicografic), ci și în dimensiunea sa analitică. Mircea Ciubotaru nu se limitează la a înregistra toponime, ci își pune întrebări esențiale privind criteriile de formare, de selecție și de utilizare, privind mecanismele de conservare și uitare, precum și în legătură cu funcțiile toponimiei. El observă, de exemplu, că, din punct de vedere istoric, rezistența toponimelor în timp este legată de continuitatea locuirii și de gradul de cunoaștere comunitară; din perspectivă geografică, mărimea și trăinicia obiectelor favorizează rezistența temporală a denumirilor acestora („maxima rezistență la erodarea memoriei denominative constatându-se în clasa hidronimelor, apoi a oronimelor, dendronimelor și oiconimelor" − p. XIII). Pentru lingvist, însă, sunt importante toate toponimele, chiar și cele care numesc unități geografice minore, chiar și cele mai noi, pentru că ele sunt corelate cu fenomene de ordin istoric (împroprietăriri și stăpâniri, roiri răzețești, delimitări hotarnice, colectivizarea), sociologic (migrări, dispariția ocupațiilor tradiționale), lingvistic (regionalisme, arhaisme, contacte lingvistice, variații morfosintactice) și politic (schimbări de nume dictate de regimul comunist). De exemplu, hidronimele de origine slavă desemnând toate, în afară de *Bârlad*, cursuri mici de apă din zona cercetată (*Bristova*, *Cacaina/Cacova*, *Chiseliţa*, *Coroga*, *Coşna*, *Crasna*, *Gârbovăţ*, *Griviţa*, *Ocea*, *Răchitna*, *Rebricea*, *Sasova*, *Sohodol*, *Stavnic*, *Şacovăţ*, *Trestiana*, *Uşiţa*, *Vilna*) sunt foarte importante, deoarece ele confirmă „o simbioză româno-slavă cel mai târziu până veacurile al XI-lea – al XII-lea" (p. XV).

Paragrafele etimologice sunt, și acestea, mărturii ale complexității acestei cercetări toponimice. Spre deosebire de autorii altor dicționare toponimice, Mircea Ciubotaru menționează de cele mai multe

---

[1] Demersul cercetării pentru acest sens al cuvântului poate fi urmărit în Mircea Ciubotaru, *Toponimele **Buda**. Implicaţii lexicografice şi metodologice*, publicat în „Studii și cercetări de onomastică", nr. 1, 1995, p. 113–137.

[2] Asupra acestui sens atrage atenția și toponimistul Dumitru Loșonți în *Toponime româneşti care descriu forme de relief*, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2000 (p. 133).

[3] Cf. Dumitru Loșonți, *op. cit.*, p. 88 și Dragoș Moldovanu, *Teoria câmpurilor toponimice (cu aplicație la câmpul hidronimului Moldova)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2010, p. 164.

[4] A se vedea și Dumitru Loșonți, *op. cit*, p. 61.

ori și motivația toponimică (*Dealul Bulgăriei* – pentru că „Pe deal a fost o bulgărie (grădină de zarzavat) de lipoveni", *Gârla la Cazan* – pentru că „Gârla izvorăşte de lângă locul cazanului de ţuică al fostului I.A.S. Pănceşti", *La Hilioti* – de la numele de familie *Hilioti* „al unui grec, fost primar în com. Tansa, ante 1916, care a avut acolo o moară", *Huciuroiul* a rezultat prin aglutinarea termenilor din *Huciul Roiului* – „Huciul a fost o pădurice, care astăzi nu mai există. Iorgu şi Gheorghe Roiu au fost proprietari pe moş[ia] Bozieni în prima jumătate a sec. XIX"), identifică documentar boieri, arendași, răzeși, proprietari și (mai rar) proprietare de poieni, de fântâni, trupuri de pădure, terenuri agricole etc. (*Brânzei*, *Buznoaia*, *Căpoteștii*[1], *Dagâța*[1] sunt doar câteva exemple). Autorul alege să prezinte și legendele sau etimologiile populare (*Dealul Moldovei*, *Drumul Roșu* ș.a.), restituind un strat al realității românești adesea ignorat sau minimalizat: cel al spațiului rural viu, cu o rețea toponimică profund înrădăcinată în viața cotidiană și în imaginarul colectiv. Într-o lume a omogenizării accelerate, această carte reamintește că fiecare denumire de loc, oricât ar părea de nesemnificativă, poartă în sine o poveste, o relație, o amintire – iar adunarea lor într-un volum nu este doar un exercițiu academic, ci o formă de conservare a identității, dicționarul devenind o reflexie asupra memoriei colective, asupra modului în care comunitățile rurale percep spațiul și își proiectează istoria prin intermediul denumirilor.

Structura internă a dicționarului, dar și secțiunile cuprinzând indici antroponimici sau entopice, lista numelor pe comune, lista cu materialul neprelucrat, asigură o căutare facilă a chestiunilor de interes imediat al unui cititor. Planurile de moșii anexate la final sunt o dovadă în plus ~~a~~ valorii remarcabile a acestui gen de documente cartografice.

În concluzie, prin rigoarea sa documentară și analiza complexă, acest dicționar se constituie într-un veritabil model de lexicografie structurală toponimică, în care se îmbină organic cercetarea de teren cu excelente cunoștințe teoretice. Volumul oferă nu doar date, ci și o metodă, nu doar localizări, ci și înțelegeri. Este o lucrare de referință, care va rămâne un reper în studiul toponimiei românești și care merită să fie cunoscută, consultată și luată ca exemplu.

Daniela Butnaru

Florin Curta, *Din Antichitate până în Evul Mediu: Studii de arheologie* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXXV), Editura Mega, Cluj-Napoca 2024, 355 p.

Prin bunăvoința filialei Iași a Academiei Române, mai precis a Institutului de Arheologie Iași, Florin Curta, membru de onoare al Academiei Române, oferă cititorului român un volum de istorie și arheologie care aduce în discuție aspecte relevante din istoria ultimelor două milenii ale Europei estice și Peninsulei Balcanice. Cartea, prezentată pe scurt în paginile următoare, cuprinde o selecție de 16 articole grupate în patru secțiuni, dedicate *Antichității târzii, Evului Mediu întunecat, Evului Mediu timpuriu în Grecia*, respectiv *Migrațiilor și istoriei arheologiei*. Așa cum aflăm din *Prefață*, selecția reprezintă un eșantion care ilustrează și accentuează rolul arheologiei în reconstituirea istorică, un subiect la fel de vechi pe cât este de nou, ale cărui provocări par să fie fără sfârșit și să se complice proporțional cu creșterea informației arheologice. Studiile sunt în parte inedite, altele reprezintă versiuni sau preluări ale unor publicații anterioare, asupra cărora autorul s-a întors pentru a le actualiza, completa sau reevalua în concordanță cu cercetările mai noi. Textele sunt însoțite de un total de 42 de ilustrații, majoritatea hărți, încheindu-se cu o bibliografie ce se întinde pe ultimele peste 100 de pagini.

Prima parte a cărții, *Antichitatea târzie*, grupează patru studii referitoare la viața economică din secolul VI în Peninsula Balcanică, care aduc în discuție diferite aspecte ale frontierei dunărene a Imperiului Roman prin comparație cu situații similare din alte părți ale imperiului.

Primul studiu, *Țărani ori soldați recrutați la repezeală? Despre așezările din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea* (p. 15–28), studiază rețeaua așezărilor la nivel micro- și macroregional, pentru a descifra mecanismele care au dus la încetarea vieții urbane din peninsulă. Autorul dezvoltă o perspectivă aproape cu totul inedită, concentrându-se pe materialul arheologic provenit din așezări, mutând astfel discuția de la subiecte comune, precum clădirile de cult creștine, studierea vieții urbane sau a necropolelor. Datele arheologice arată limitarea teritoriului locuit efectiv în fostele mari orașe, reorganizarea spațiilor, redimensionarea clădirilor utile și construcții incomparabil mai modeste care nu mai știau să folosească mortarul în structurile zidite. Toate aceste elemente

definesc de fapt decăderea majoră a vieții urbane determinată de factori economici și administrativi, care au avut la bază diminuarea legăturilor cu așezările de pe coastă, scăderea masivă a nivelului de trai ce a dus la depopularea masivă a peninsulei și a influențat major sau chiar a provocat incapacitatea locală de a susține sistemul de fortificații, contribuind în cele din urmă la abandonarea frontierei dunărene. Limitarea condițiilor de viață a fost însoțită de o mare insecuritate, care se reflectă în abadonarea proprietăților funciare mijlocii, absența unor așezări rurale deschise și raritatea mănăstirilor – singurul tip de așezare fiind cetatea de dimensiuni mici (o jumătate de hectar, care permitea garnizoane de 300–400 soldați) – în interiorul căreia se găseau clădiri de locuit, instalații, biserici, dar și elemente care arată prezența familiilor soldaților.

Al doilea studiu, *La marginea imperiului. Zonele de la vest și nord-vest de Marea Neagră în decursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea* (p. 29–42), se oprește asupra teritoriilor aflate imediat în exteriorul granițelor Imperiului Roman, definite ca „ținuturi de margine". Cele două regiuni sunt analizate separat, concluzia fiind aceea că evoluția și statutul lor au fost diferite: în Crimeea viața rurală era bine dezvoltată, producția agricolă consistentă și industria pescuitului de-a dreptul înfloritoare, având astfel capacitatea să susțină și un miez de urbanizare, precum și o viață spirituală activă (un număr relativ mare de biserici, cultul sfinților, pelerinaj). Arheologia arată o situație exact diferită în nordul Peninsulei Balcanice, unde nivelul vieții a fost în continuu declin: viața pe coasta de vest a fost mai fragilă și a încetat practic să funcționeze la începutul secolului VII. În schimb, coasta de nord-vest a rămas un ținut de margine imperial pentru Bizanț și, mai apoi, pentru kaganatul hazar.

Studiul include o interesantă discuție privind definirea termenilor de graniță – margine – ținuturi de margine, a cărei metodologie este deopotrivă interesantă pentru istoric și arheolog și care se aplică foarte bine atunci când încercăm să deslușim Evul Mediu pe teritoriul de astăzi al României. O remarcă extrem de provocatoare este aceea că teritoriile din sudul și estul României de astăzi pot fi asimilate cu „ținuturi de margine" cu statut imperial, fiindcă evoluția lor, analizată pe baza descoperirilor arheologice, nu ar fi fost posibilă fără o conexiune directă cu imperiul.

Studiul *Monede, castre și schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI – începutul sec. VII)* (p. 43–55) aduce în atenție subiectul controversat al caracterului așezărilor din Balcani, concentrându-se pe analiza celor fortificate: au avut acestea un caracter civil, fiind simple așezări rurale, fortificate, pentru a-și asigura o protecție în vremuri de restriște, situații în care țăranii deveneau soldați? Sau trebuie să le vedem ca simple cetăți, având o misiune clară în acest sens, dar în care viața s-a adaptat la contextul general al provinciei în care era dificil să supraviețuiești și trebuia să o poți face deseori pe cont propriu? Cum ar putea arheologia să răspundă acestor întrebări și să clarifice o dezbatere istoriografică cu rădăcini adânci? Găsim oare suficiente repere chiar în condițiile în care materialul arheologic este publicat de cele mai multe ori fragmentar, fără context și fără detalii?

Descoperirea frecventă a unor unelte agricole a sugerat că aceste așezări erau sate fortificate, dar la o analiză mai atentă autorul a constatat că sistemul cronologic era greșit, uneltele aparținând unei etape de locuire din secolele IX–X. Dacă ne rezumăm la materialul sigur databil în sec. VI–VII și luăm în calcul nu doar uneltele, ci totalitatea obiectelor, fie ele podoabe valoroase, ceramica, sticla sau descoperirile monetare – se conturează un tablou complex care conduce concluziile într-o anumită direcție. Privind din această perspectivă, Florin Curta constată că circulația monetară în nordul peninsulei avea un profil uniform, dominat de nominaluri mari, ceea ce nu favorizează interpretarea așezărilor fortificate ca având un caracter rural. Dimpotrivă, dacă analizăm separat fiecare categorie de artefacte și apoi corelăm rezultatele, analiza duce la concluzia că fenomenul acestor așezări a fost unul militar, creat și întreținut (sau presupus a fi întreținut) în esență de către stat. Soldații erau dependenți în principal de subvenții, dar încercau să își asigure supraviețuirea pe diferite căi – în condițiile în care economia agrară practic nu mai exista de aproape un secol, nici ca producție și nici ca piață de desfacere. Grupările de obiecte sugerează totuși statutul unor clădiri drept magazii, respectiv locuințe, ceea ce oferă prilejul pentru o discuție privind desfășurarea unor schimburi comerciale.

Deși ideea de sat fortificat este atrăgătoare și poate că am fi tentați să găsim în ea un precursor al mănăstirilor și bisericilor fortificate din Evul Mediu, concluzia autorului este însă alta: aceste structuri aveau în esență un caracter militar.

Prima secțiune a cărții se încheie cu un studiu privind *Aspecte ale vieții cotidiene (și cazone) dintr-o cetate de la marginea imperiului* (p. 57–72) ce caută să reconstituie viața cotidiană din cetățile de la granița dunăreană a Imperiului romano-bizantin, având ca studiu de caz Capidava. Lucrând în paralel pe cele două niveluri de locuire (cel din sec. VI și cel din sec. X–XI, ultimul beneficiind de o

documentație mai consistentă), Florin Curta sistematizează datele istorice și arheologice cunoscute, conducând către reconstrucția economiei, comerțului și vieții de fiecare zi a celor ce locuiau în cetate. Aparent, materialul arheologic nu oferă decât informații indirecte, dependente major de nivelul publicării. Cu toate acestea, dacă privim artefactele în ansamblul lor și încercăm să le corelăm contextelor, desprindem repere prețioase pentru a înțelege procesul de pregătire a hranei, modul de servire și consum și chiar producția și aprovizionarea. Dacă se adaugă și datele arheozoologice și arheobotanice, tabloul se completează cu detalii despre ce și cum se gătea și se consuma în cetate. Autonomia economică pare să fi fost mai accentuată în sec. VI, dar locuirea mai recentă a fost mai complexă, implicând o populație diversă ce includea femei și copii și activități diversificate, precum cultivarea și depozitarea cerealelor, pescuitul și vânatul, în vreme ce produse precum uleiul și vinul erau cumpărate. Cum se desfășura viața lor de fiecare zi, cum se vedeau în relația cu imperiul, care era relația lor cu divinitatea și biserica, în general care era viața spirituală a soldaților rămân detalii asupra cărora mai trebuie să ne concentrăm.

Partea a doua, *Evul Mediu întunecat*, cuprinde patru articole care analizează fiecare în parte aspecte controversate sau foarte puțin studiate din istoria aceleiași regiuni.

Păstorit și nomadism: o bifurcație arheologică (p. 73–83) explorează stadiul cercetărilor în arheologia nomadismului, punând sub semnul întrebării corectitudinea folosirii acestui termen în literatura arheologică. Deși în general descoperirile de morminte în stepele nord-pontice, dar și în Bazinul Carpatic sunt atribuite „nomazilor", termenul nu este de fapt clarificat și nu este clar ce ar trebui să înțelegem prin nomazii mileniului I. Deși grupuri de morminte sunt atribuite lor, totuși analiza ar trebui să privească dintr-un unghi mult mai amplu pentru a înțelege mai întâi fenomenul nomadismului ce implica acesta și cât de corecți sau aproape de realitate suntem atunci când o locuință atipică sau urme vagi de locuire sunt puse pe seama acestui fenomen. Arheologia păstoritului și nomadismului în Peninsula Balcanică, sud-estul și estul Europei este însă formată din crâmpeie, iar stadiul cunoștințelor nu este suficient de dens pentru a duce la un tablou mai clar. Studiul inedit sintetizează probabil tot ce s-a scris semnificativ despre comportamentul „nomadului" văzut din arheologie, făcând un pas important către „o revizuire fundamentală a problemei" (p. 75), care trebuie să se bazeze pe o reevaluare fundamentală a proceselor economice și sociale petrecute în Evul Mediu timpuriu. O secvență interesantă este cea referitoare la dificultățile interpretării etnice a unor materiale, structuri sau obiceiuri, autorul accentuând fragilitatea acestui demers aproape în orice context bazat pe arheologie.

Perit-au avarii? O privire dinspre Europa de Răsărit (p. 83–93) analizează arheologia epocii avare pe o arie largă în jurul Bazinului Carpatic, concentrându-se în principal pe piesele de centură tipic avare, considerând alte descoperiri ca fiind prea comun răspândite. Astfel de piese sunt atestate la est de Nipru, dar lipsesc în spațiul dintre Carpați și Nipru, unde de fapt „lipsesc orice urme de cultură materială care să semnaleze fie diferențieri sociale, fie prezența elitelor" (p. 88) până în a doua jumătate a secolului IX, când avarii deja își pierduseră identitatea. Discuția autorului este însă mai amplă, ca un preambul comparativ acesta abordând descoperirile avare din Polonia și Muntenia. Analiza, ce frecvent pune în discuție datările pieselor, concluzionează că majoritatea acestor descoperiri sunt din fazele finale (760–820) ale khaganatului avar. De asemenea, emerg două *pattern*-uri divergente – în sud acestea apar în contexte funerare, fără a fi clar dacă erau utilizate cu funcția lor originară sau ca simple ofrande simbolice, în timp ce în Polonia apar în așezări fortificate, fiind probabil produse chiar pe plan local – situație similară celei din Slovenia și Cehia –, indicând, pentru a doua jumătate a secolului VIII, o preluare activă de către elitele locale emergente a simbolisticii puterii etalate de elita avară.

Studiul *Biserici, cimitire de biserică și copii în Balcanii Evului Mediu timpuriu: un demers comparativ* (p. 93–111) explorează arheologia încreștinării în Peninsula Balcanică din perspectiva obiceiurilor funerare, urmărind relația dintre biserici și cimitire, cu accent pe mormintele de copii. Procesul creștinării are o literatură enormă, dar segmentul arheologic s-a concentrat în principal pe obiecte și pe descifrarea topografiei construite, formarea și asimilarea practicilor creștine fiind mai puțin aduse în discuție. De altfel, transferul cimitirelor din afara spre interiorul așezărilor și stabilirea unei conexiuni cu bisericile aflate în cult sau abandonate a fost un fenomen complex, care s-a întins pe o durată lungă, acoperind uneori câteva secole după momentul creștinării și al construirii bisericilor. Deși există o serie de studii locale și regionale, fenomenul nu are totuși o perspectivă suficient de largă, iar studiile comparative aproape lipsesc – materialul de față fiind o tentativă reușită de a face un pas în această direcție.

În principal, cercetarea care se află la baza acestui text a comparat datele din Bulgaria cu cele din Croația, cu obiectivul de a stabili în ce măsură creștinarea (produsă în ambele țări în sec. IX) a avut un impact imediat asupra organizării unor cimitire în imediata apropiere a bisericilor și, dacă da, care a fost statutul mormintelor de copii. Sistematizarea datelor pentru cele două regiuni a arătat că deja în jurul anului 900 existau în apropierea bisericilor și mici cimitire aparținând cel mai probabil elitei locale, însă morminte de copii lipsesc – spre deosebire de situația de dinaintea creștinării. Transferul cimitirelor comunitare în apropiere de biserică s-a produs pe durata a mai mult de un secol, la finalul căruia nu s-a mai făcut nicio selecție între copii și adulți, dar totuși poziția celor din urmă sugerează o anume selecție. Discuția îl poartă pe autor mult dincolo de regiunile imediat apropiate (Imperiul Carolingian, Ungaria), prin întreaga Europă, situații din Franța sau Anglia fiind frecvent menționate cu scopul de a semnala un proces uniformizat pe suprafața continentului.

Partea a doua a cărții se încheie cu un studiu despre *Bulgaria de dincolo de Dunăre: apa și conductele de aducțiune* (p. 111–128), care revine la o controversă cu vechime mare, dar purtată cu intensitate redusă în istoriografia noastră: unde a fost „Bulgaria de dincolo de Dunăre", în cazul în care aceasta a fost mai mult decât o tabără temporară punitivă, a rămas o controversă care a implicat și material arheologic, însă „nimeni nu a îndrăznit să cerceteze posibilitățile unei interpretări istorice pentru a oferi o explicație plauzibilă" (p. 114). Contribuția de față vine din reinterpretarea unor artefacte atât de nesemnificative încât aproape că nu li s-a acordat nicio atenție și chiar ne putem aștepta că nici nu au fost totdeauna înregistrate ca atare în inventarul descoperirilor arheologice: fragmente ceramice aparținând unor conducte. Sistematizând materialul, autorul constată un număr destul de mare de descoperiri în Muntenia, iar din contextul arheologic rezultă că aceste piese erau produse local, fără să fi fost însă și folosite: nicăieri nu au fost identificate urmele unui sistem, oricât de primitiv, de aducțiune a apei. Concluzia este de aici încolo simplă: tuburile pentru conducte erau produse în Muntenia pentru a fi comercializate în sudul Dunării, probabil destinația finală fiind sistemele sofisticate de la Preslav (și Pliska). Deși ipoteza pare a oferi singura posibilitate de a înțelege producția unor obiecte ce nu erau folosite pe plan local, totuși pentru a fi cu totul acceptată ar trebui să beneficieze de o confruntare cu fragmente descoperite în Bulgaria pentru a stabili originea pieselor identificate *in situ*.

Incursiunea în lumea acestor artefacte aparent lipsite de importanță îi oferă autorului prilejul unei analize profunde a cadrului politic, administrativ și religios de la nordul Dunării de Jos până în partea sudică a Transilvaniei, cu obiectivul de a aduce cumva la zi informațiile arheologice ce ar putea servi unei delimitări a „Bulgariei de dincolo de Dunăre", fie și doar din punct de vedere cultural. Remarcile autorului privind descoperirile de la Alba Iulia, unele dintre ele încă controversate, sunt deosebit de interesante și merită o atenție specială din partea cititorului român.

Partea a treia, *Grecia medievală*, însumează patru articole a căror tematică este concentrată în principal pe peisajul funerar din Grecia medievală timpurie (sec. VII–XI), reflectând o profundă cunoaștere a istoriei și arheologiei acestui teritoriu și, în general, a Peninsulei Balcanice și sud-estului Europei.

Complexe funerare în Grecia Evului Mediu timpuriu sau despre etnicitate în arheologia bizantină (p. 419–418) aduce în discuție un subiect cu o bibliografie vastă, la care a contribuit de altfel și autorul, etnicitatea în arheologie. Studiul de caz la care se aplică discuția este format din obiceiurile funerare din Grecia medievală timpurie, care se desprind din analiza mormintelor izolate și a necropolelor. Elementele comune ce se pot sintetiza din acest material arheologic sunt evidente, dar pot oare acestea să fie interpretate în sensul reflectării unei identități entice, care ar putea fi „bizantină"?

În arheologia bizantină nu există o discuție aprofundată privind problema identității etnice, dimpotrivă, sunt autori care consideră că acest aspect nu era important pentru populația imperiului. Analiza materialului arheologic, în special a necropolelor, ca de altfel și interpretarea izvoarelor, arată că lucrurile stăteau exact invers – în sensul că diferența etnică era cu siguranță importantă. Dincolo de analiza minuțioasă a unei mari cantități de informație, acest articol are o mare relevanță metodologică, oferind un model de analiză a unei probleme actuale – aceea a definirii identității etnice pe baza unor probe sărace, unilaterale, fragile și conținând un mesaj discutabil din diferite perspective.

Monede și morminte din Grecia medievală timpurie. Observații arheologice asupra Reconquistei bizantine (p. 153–188) analizează izvoarele istorice și arheologice pentru a desluși și fixa procesul de integrare a Greciei în Imperiul bizantin în secolele VIII–IX. Ceea ce trebuie să fi fost un proces complicat este departe de a fi cunoscut în mod coerent, poate și din cauza unei metodologii unilaterale care s-a învârtit constant în jurul problemei etnice. De data aceasta, dezbaterea este transferată spre

aspecte economice și sociale, descifrate din analiza minuțioasă a circulației monetare și a descoperirilor funerare, precum și din corelațiile posibile dintre aceste două piste de cercetare. Complicata și foarte stufoasa analiză monetară, care însumează probabil tot ceea ce se cunoștea în materie la momentul cercetării, este relevantă pentru a depista mișcarea trupelor imperiale, caracterul locuirii înainte și după reintegrarea în imperiu, dar și pentru a putea înțelege progresele sau stadiul creștinării. Pe de altă parte, analiza mormintelor și necropolelor dintre 620 și 900 scoate în evidență o serie de particularități ale peisajului funerar ce reflectă compoziția etnică și religioasă diversă a teritoriului investigat.

Înmormântări în tumuli preistorici sau o reîntâlnire cu trecutul în Grecia medievală timpurie (p. 189–198) prezintă concluziile unei cercetări care analizează înmormântările în tumuli identificate pe teritoriul Greciei, dar cu referire la exemple din întreaga Peninsulă Balcanică și mai departe spre Europa Centrală și de Est, investigând semnificația acestora: era înmormântarea în tumul un ritual privilegiat, rezervat pentru anumiți membri ai comunității, aparținând poate unui anumit statut social? Corelând datarea mormintelor cu analiza contextului politico-religios se conturează o concluzie suprinzătoare: practica utilizării tumulilor drept câmp funerar pare să fi fost introdusă într-o perioadă de instabilitate și nesiguranță, o situație care a scos comunitățile din zona de comfort și le-a obligat să-și consolideze conștiința de sine și identitatea de grup. Tumulii erau cu siguranță văzuți ca o garanție de stabilitate, utilizarea lor fiind astfel mai degrabă legată de stabilirea sau inventarea unei anumite continuități cu un trecut care era, într-un fel, monumental și fixat în peisaj.

Contribuții arheologice la istoria pelerinajului din Peninsula Balcanică în decursul secolului al XIII-lea (p. 199–208), introduce începuturile pelerinajului în teritoriile balcanice ale imperiului, concentrându-se pe analiza cultului la mormântul Sf. Dimitrie din Salonic. Analiza arheologică se bazează pe o serie de artefacte miniaturale, anume ploscuțe de plumb, având pe una dintre fețe imaginea Sf. Dimitrie în diferite ipostaze, răspândite între Atena și Novgorod, cu o concentrare aparte pe teritoriul Bulgariei de astăzi. Producerea acestor vase și explozia ulterioară a cultului Sf. Dimitrie au fost impulsionate de pelerinajul în Țara Sfântă, de pe urma căruia s-au răspândit recipiente purtătoare de mir pe la finele sec. XII. Ploscuțele Sf. Dimitrie au început să fie produse aproape concomitent în zona Salonicului, dar majoritatea celor cunoscute provin din sec. XIII, când pelerinajul la mormântul sfântului, ca de altfel pelerinajul în general, a explodat în toată regiunea balcanică. Aceasta se reflectă nu doar în intensificarea unei producții locale, ci și imitarea ploscuțelor aduse din Țara Sfântă în centre de producție din Europa Apuseană.

Partea a patra și ultimă a cărții însumează patru articole concentrate pe modul de percepție a contribuției arheologiei la cunoașterea istorică, dar și pe rolul definitoriu ce revine arheologului în definirea a noi direcții de cercetare, deschiderea de noi oportunități, dar și în adaptarea și reziliența în contexte social-politice complexe și uneori chiar amenințătoare.

Primul dintre studii, *Migrația slavilor și răspândirea limbii slave timpurii. Părerea unui arheolog* (p. 209–216), se apleacă asupra unui subiect foarte drag autorului, pe care l-a studiat practic neîncetat pe parcursul carierei sale, l-a sistematizat și interpretat magistral în cartea sa apărută în 2001 (Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge University Press, Cambridge-New York), dar a continuat să îl țină sub lupă identificând mereu noi și noi fațete și detalii ale istoriei slavilor în Europa central-estică și în Balcani. Materialul de față se concentrează pe aspectul lingvistic, ceea ce, așa cum se remacă încă din introducere, ar putea să pară puțin forțat când vine din partea unui arheolog. De fapt, doar arheologia este cea care poate stabili prezența sau absența locuirii într-o anumită regiune, poate diagnostica caracterul acestei locuiri și deseori poate defini chiar aspecte foarte subtile ale vieții de fiecare zi. Urmărind firul descoperirilor, Florin Curta ne conduce prin hățișul mișcărilor de populație de la mijlocul primului mileniu, pe urma purtătorilor limbii slave, care s-au făcut răspunzători de răspândirea acesteia pe o arie atât de largă din peninsulă și din estul continentului. Totuși, mecanismul răspândirii limbii slave vechi încă nu are o explicație rațională. Teoriile lingviștilor sunt confruntate cu cele ale arheologilor, concluzia fiind aceea că, în absența unor mari valuri de migratori purtători ai limbii slave către diferite părți ale continentului, lingviștii ar trebui să ia în calcul mișcări de populație pe distanțe relative scurte, fenomene care s-au petrecut diferit de la o regiune la alta și care ar trebui studiate ca atare.

Al doilea articol al acestei părți explorează începuturile arheologiei medievale în Bulgaria și Ucraina (*Din iubire frățească: cehii și începuturile arheologiei medievale din Bulgaria și din Ucraina*, p. 217–228), în ambele cazuri prin contribuții decisive ale arheologilor cehi, Čeněk (Vikentii) Chvojka

(1850–1914)și Karel Škorpil (1859–1944). Care au fost premisele emigrării intelectualilor cehi și ce a stimulat implicarea lor în cercetarea la un nivel atât de profund a istoriei și culturii teritoriilor de adopție? Pentru a găsi un răspuns, autorul explorează cadrul socio-politic general din ultima treime a secolului XIX, găsește explicații generale și particulare și îi așează pe cei doi pionieri ai arheologiei balcanice și est-europene în epoca lor. Extraordinara aventură a lui Karel Škorpil include o etapă de profesor de matematică și activist dedicat pan-slavismului, mutat din Cehia în Bulgaria în 1882, ca și numeroși alți compatrioți ai săi care căutau o cale de realizare profesională în urma crizei economice din 1873 și care au ajuns să își asume un rol important în dezvoltarea învățământului secundar. Dar Škorpil a mers mult mai departe, punând bazele studierii Evului Mediu în Bulgaria prin descoperirea și cercetarea unor situri emblematice pentru istoria de la sud de Dunăre, cum ar fi Preslav, Veliko Târnovo, Madara, dar în primul rând Aboba-Pliska. Al doilea erou al poveștii, Čeněk Chvojka, s-a stabilit la Kiev unde a lucrat mai întâi ca profesor de agricultură, iar din 1893 a început săpături arheologice soldate cu descoperiri majore (scheletul întreg al unui mamut în Kiev sau ceramica pictată de la Tripillie de pildă), descoperiea sa principală fiind însă un complex de clădiri din piatră datate în sec. X–XI, asimilate cu începuturile creștinismului în Ucraina.

Ultimele două articole ale cărții aduc discuția cumva la noi acasă, prin analiza lucrării și a destinului teoriilor autorului Gottfried Schramm referitoare la etnogeneza românilor**,** respectiv prin portretul profesional al Mariei Comșa, una dintre cele mai importante figuri ale arheologiei medievale românești.

Un stăvilar depășit. 25 de ani de la lucrarea lui Gottfried Schramm, „Ein Damm bricht" (p. 229–242) investighează destinul cărții publicate în 1997, tradusă în românește în 2006, dar rămasă fără ecouri în istoriografia românească, în schimb bucurându-se de o publicitate mai bună în Ungaria. Cartea dezvoltă faimoasele „opt teze" despre etnogeneza românească despre care Schramm publicase anterior mai multe articole, încercând să pună în discuție, în contextul socio-politic complex care a determinat mișcările de populație din mileniul I peste Dunăre, într-un sens sau altul. Autorul este adeptul teoriilor despre prăbușirea frontierei dunărene în 602 printr-o mare migrație a slavilor și despre migrația târzie a vlahilor în sens invers, dar argumentele vin în mod regretabil doar din lingvistică și toponimie, ignorând aproape cu totul datele arheologice.

Florin Curta analizează critic și demontează pas cu pas construcția istorică propusă de Schramm, reinterpretând nu doar izvoarele, ci mai ales datele arheologice, singurele care pot în mod real să constate dacă vreo migrație a avut loc și care vor fi fost caracteristicile și consecințele ei.

Volumul se încheie cu un studiu despre *Marxism în opera Mariei Comșa* (p. 229–242), care revine la o dezbatere istorică privind influența marxismului în arheologie, care a angajat câteva voci importante în deceniile imediate de după prăbușirea blocului comunist, concluzia fiind în general că această influență a fost superficială și mai mult formală. Autorul reexaminează această dezbatere, analizând opera Mariei Comșa din anii 1960, mai ales articolul acesteia din 1967 (*Cu privire la caracterul organizării social-economice şi politice de pe teritoriul ţării noastre în epoca migraţiilor*, în „Studii și cercetări de istorie veche", 18, 3, p. 431–442). Maria Comșa a fost, fără îndoială, unul dintre cei mai importanți arheologi medievişti ai secolului XX din România, cu abordări și contribuții rămase unice, parte dintre ele doar parțial înțelese, cu întrebări de cercetare asupra cărora nu s-a mai aplecat nimeni, cel puțin nu la fel de profund. Deși contribuția ei esențială se vede în prelucrarea, interpretarea și publicarea rezultatelor săpăturilor, mai ales a celor de la Bucov și Slon, multe dintre interpretările pe care și le-a asumat pentru materiale arheologice, construcții și situri întregi, sunt încă de actualitate și de fapt rareori au revenit în dezbatarea științifică într-un mod atât de argumentat. Dar în același timp, se pare că Maria Comșa a fost și singurul arheolog român care a făcut la un moment dat „un efort serios de angajare a teoriei marxiste în vederea folosirii ei la interpretarea rezultatelor propriilor cercetări arheologice" (p. 246), mergând dincolo de preluarea formală a unor citate ca formă de aderare oportunistă în cerințele vremurilor. Încercarea de a interpreta în „cheie marxistă" rezultatele arheologice, în principal cele de la Slon, oferind o reconstrucție istorică bazată pe modelul „obștii sătești" (dezvoltat în istoriografia noastră de sociologul H.H. Stahl) este dezbătută pe larg. Probabil că mare parte a ideilor marxiste pe care le găsim în abordările Mariei Comșa au fost filtrate de fapt prin opera lui Stahl, asupra cărora a reflectat constant. Autorul conchide că problema influenței marxismului în arheologie ar merita reevaluată, bazată concret pe o analiză a lucrărilor produse în epoca comunistă.

*

Cartea pe care o aducem în atenție aruncă o privire în istoria Balcanilor și sud-estului Europei, de la Grecia antică la percepția și reflexia marxismului în arheologie. Autorul ei privește din diferite perspective, care poartă cititorul de la un capăt la altul al regiunii, mai aproape, sau mai departe, înăuntru și în afară, punându-l în pielea unor personaje care uneori sunt aproape contemporane nouă, dar alteori nu au nici chip, nici nume. Diversitatea temelor este fără îndoială copleșitoare, și nu putem să nu fim surprinși de profunda cunoaștere a acestei regiuni atât de complexe și de diverse, în care se vorbesc atât de multe limbi și s-au alăturat timp de milenii culturi atât de diferite. Dar dacă o luăm pas cu pas, vin la suprafață continuitatea deopotrivă cu discontinuitatea, diversitatea și unitatea, cei săraci și anonimi deopotrivă cu cei bogați și importanți, fiindcă orice prezență pe pământ a lăsat ceva ce numai arheologia poate discerne.

Cunoașterea ce stă la baza acestei lucrări se bazează pe documentul scris, acolo unde acesta există, speculând cele mai mici aluzii ale scriitorilor antici, dar această concentrare pe detalii este la fel de reală și atunci când vine vorba despre materialul arheologic, a cărui varietate pare infinită. Indiferent despre ce sursă vorbim, avem de-a face cu fragmente a căror interpretare este limitată și trebuie exprimată prudent, dar poate fi adaptată și îmbunătățită constant în funcție de stadiul cercetărilor. Date noi vin însă aproape exclusiv dinspre arheologie, dar și aici suntem limitați de nivelul publicării, dar fără o publicare completă, amănunțită, a descoperirilor arheologice, nu ne putem aventura în interpretări și reconstrucții largi. Totuși, această carte însumează studii în care arheologia „ia decizii cu caracter general" (p. 9), fiind singura în măsură să răspundă unor întrebări istorice majore, cu instrumentele sale, care uneori sunt mici fragmente ceramice, alteori situri complexe, așezări, fortificații, capitale imperiale, și nu rareori sunt urme modeste lăsate în urmă de păstori, morminte răsfirate sau cimitire, peisaje simple din Balcani, cu sau fără tumuli, biserici, capele sau mănăstiri.

Aproape fiecare articol este un capăt de pod, invitând la reflecție și la aprofundarea unor direcții de cercetare care izvorăsc din evidența arheologică, dar trec dincolo de interpretarea cultural-istorică, chiar și pentru aceste regiuni aproape lipsite de o istorie scrisă, în care creștinismul a venit în valuri întrerupte și populațiile s-au mișcat fără încetare, combinându-se și disipându-se cu o mare originalitate. Aproape fiecare articol este o demonstrație despre cât de multe voci are arheologia, despre diversitatea posibilităților de abordare, despre cum se pot descompune întrebări istorice majore privind continuitatea, migrația, etnicitatea, dar și despre cum se pot compune detalii ale vieții de fiecare zi a individului sau comunității.

Culegerea de studii oferite de Florin Curta este, din multe puncte de vedere, un valoros instrument de lucru pentru cititorul român, student, cercetător, dascăl sau doar pasionat de reconstrucția istorică. Este o întâlnire cu istoria intermediată de un cercetător și profesor de excepție, care, de la catedra sa din Universitatea din Florida, a rămas ancorat în cercetarea Europei de Sud-Est și a Balcanilor, „ținuturi de margine", pe care le-a înțeles ca nimeni altul.

Daniela Marcu-Istrate

Viorel M. Butnariu, *Documente numismatice pentru istoria Țării Moldovei*, în *Documente privind istoria românilor*, Seria a 3-a a colecției *Hurmuzaki*, coord. V. Spinei și I. Cândea, vol. XI, Brăila, 2025, 729 p.

Prima serie din colecția Hurmuzaki cuprinde 45 de volume publicate de Academia Română până în 1942 sub titlul *Documente privitoare la istoria românilor*, adunate de Eudoxiu Hurmuzaki din arhive aflate atunci pe teritoriul Imperiului austro-ungar, Germaniei, Franței și Italiei, având drept limite cronologice intervalul 1199–1818. Din nefericire, promotorul acestui demers a trecut în neființă în 1874, „fără a se bucura în viață de laborioasele sale cercetări", cum nota D.A. Sturdza.

Fondul inițial de documente, alcătuit din 12 volume care însumau peste 20 000 de pagini de manuscris, a fost îmbogățit prin contribuția și altor eruditi români. Astăzi vorbim de o mare colecție de documente ce poartă numele inițiatorului său, de un valoros tezaur național de izvoare străine referitoare la istoria românilor, de o operă colectivă care a servit drept fundamentul istoriografiei noastre moderne.

Noua serie a colecției de documente Hurmuzaki sub egida Academiei Române include un evantai de materiale la fel de consistente și relevante, referitoare la diverse aspecte de ordin diplomatic, cultural, artistic, ecleziastic, demografic etc., aflate în numeroase așezăminte de profil și care nu s-au bucurat de o valorificare deplină. O categorie aparte de surse o alcătuiesc monedele, piese din metal, care s-au bucurat de un real interes din partea specialiștilor, servind ca element de datare, martor a mentalității economice, iar prin valoarea intrinsecă un indicator fidel al gradului de sănătate a economiei în toate timpurile, un instrument al gândirii şi practicii politice, a suveranității şi voinței autorității centrale, un veritabil manifest al raţiunilor de stat după care s-a condus fiecare emitent potrivit tradiţiilor locale şi aspiraţiilor „naţionale" ori universaliste care le-au definit.

O asemenea abordare pluridisciplinară, în care moneda este socotită cu temei un document istoric ce servește la cunoașterea faptelor reale actuale sau din trecut, oferă o perspectivă nouă în judecarea multitudinii de fenomene din secolele XIV–XIX în spațiul carpato-nistrian, între orașul Liov în nord și Cetatea Albă în sud. Numeroase monede locale, străine și falsuri aflate în tezaure ca rezervă de valoare și descoperiri izolate ca mijloc de circulație, împreună cu vase în care au fost depozitate, uneori cu lingouri, podoabe și accesorii vestimentare asigură baza documentară pentru o mai bună înțelegere a identității istorice a Țării Moldovei de la 1369, când a fost creat nucleul de organizare statală, și anii 1862 și 1867, când Principatul Moldovei și-a încetat existența de sine stătătoare, respectiv a fost creat sistemul monetar românesc modern. Din punct de vedere geografic, sunt analizate și descoperirile din teritoriile românești ocupate – cetățile Chilia și Cetatea Albă (1484), Tighina (1538), Hotin (1711), regiunile Bucovina (1775) și Basarabia (1812). Ele furnizează informații semnificative și uneori inedite, care trebuie cercetate pentru înțelegerea fenomenelor desfășurate într-un spațiu aflat sub stăpâniri vremelnice.

Restrângerea cercetării de la un posibil repertoriu numismatic național, la o regiune istorică românească a cărei identitate juridică a durat aproximativ cinci veacuri, este motivată deplin. În pofida contribuției adusă la istoria continentului timp de cinci secole, Moldova a rămas o țară mică, cu un potențial demografic redus și a cărei dependență față de Înalta Poartă a debutat cu impunerea sistemului tributar la mijlocul secolului al XV-lea, a evoluat la cea de condominiu otomano-polon, convenit prin „pacea veșnică" încheiată la Constantinopol (1533), apoi la statutul de „țară bine păzită a sultanului", de la 1634. Odată cu instaurarea regimului turco-fanariot în Țara Moldovei la 1711, ca și în Țara Românească la 1716, fără funcționarea aici a sistemului economic-administrativ timariot și a celui confesional islamic, a fost inaugurat în mod abuziv un regim de vasalitate orientală ce a încălcat specificul electiv și dinastic al domniei până la lichidarea acesteia ca instituție prin numirea de intendenți (administratori), serviciu inferior ierarhic celui de guvernator, iar funcțiile externe ale „țării" au fost restrânse până la anulare. Treptat, Țara Moldovei a devenit un ținut de margine cu statut privilegiat în Imperiul Otoman. De la începutul secolului al XVIII-lea, evoluția acestei provincii românești de margine a rămas legată de tranziția Imperiului Otoman de la un stat expansionist, patrimonial, la unul birocratic, căreia i-a urmat o perioadă de stagnare și reforme inspirate din Occident.

Volumul de față însumează un bogat material aflat în colecții publice din România, Republica Moldova, regiunile Cernăuți și Odesa, împreună cu numeroase mențiuni din literatura de specialitate (note și comunicări, rapoarte, cronici, studii, repertorii și monografii numismatice), informații completate cu un eșantion reprezentativ de materiale inedite cercetate prin bunăvoința unor colecționari. Aceste contribuții adaugă noi și importante elemente la imaginea generală asupra descoperirilor monetare din Țara Moldovei.

Potrivit exigențelor cercetării contemporane de profil, autorul se adresează istoricilor, profesorilor, studenților, celor cu preocupări în domeniul numismaticii pentru a discuta, din punct de vedere metodologic, un posibil model de abordare a materialului supus analizei. Venind în întâmpinarea unei astfel de necesități, se apreciază ca esențială organizarea tematică a informațiilor cuprinse în colecții de arhive, felurite rapoarte, repertorii și monografii arheologice împreună cu cele pentru Moldova de la est de Prut din epoca sovietică, studii și sinteze de istorie locală, cronicile descoperirilor de monede și, nu în ultimul rând, fondul numismatic existent în colecțiile publice și particulare. Pentru realizarea unui astfel de proiect, sunt avute în vedere trei ipostaze în care moneda este un document istoric.

Demersul începe cu capitolul *Categorii de documente numismatice* (vase, monede, imitații/ falsuri și podoabe), cunoscute din săpături, sondaje, recunoașteri arheologice și informații, a căror prezentare permite o analiză a raporturilor dintre evenimentele politico-militare și fenomenele monetare

legate de marile reforme care au modificat paritățile inițiale ca urmare a intervenției statului, potrivit axiomei aristotelice „moneda are valoare prin lege, nu prin natura sa”. Întrucât monedele au fost primite și retrase din circulație în momente care nu pot fi suficient precizate, documentul numismatic trebuie utilizat cu multă prudență și în coroborare cu alte materiale. În acest caz, dinamica fenomenelor monetare desfășurate în Țara Moldovei este raportată sincron la alte spații monetare contemporane ale căror sisteme monetare au fost definite, ca epoci, de grosul de argint și florinul de aur (secolele XIV–XV), de taler (1524–1667), de florinul și guldenul de argint (1667–1754) și de Speciestaler (1754–1857), metodă care oferă un sens nou diversității provinciale.

Capitolul *Repertoriul documentelor numismatice*, ca monede reale, oferă date concrete cu privire la masa monetară care, alcătuită din monede locale și numeroase emisiuni străine provenite dintr-un spațiu vast – din Scandinavia la gurile Nilului și Magreb, din Urali, peste Atlantic, până la regiunile miniere din Mexic și Peru –, evidențiază funcționarea sincronă a unor sisteme monetare susținute de centre de producție și a unor căi de pătrundere circulate de negustori. Materialul monetar păstrat în număr destul de mare în tezaure și descoperiri izolate (unele rezultate din tezaure împrăștiate), reflectă fluctuațiile la care a fost supus în regiunile din care provine și ne aduce în atenție normele care au reglementat activitatea atelierelor monetare (ordonanțe, edicte, convenții).

Repertoriul documentelor numismatice constituie, totodată, un inventar de unități lexicale neașteptat de bogat și de o complexitate enormă. Pentru a duce la bun sfârșit îndatorirea asumată, a trebuit să se țină seama de o realitate lingvistică de necontestat, aceea că terminologia monetară din limba română este alcătuită în majoritate din împrumuturi provenite din vocabularul diferitelor popoare cu a căror civilizație au venit în contact Țările Române, din cuvinte moștenite din fondul latin și termeni creați pe teren românesc. Pentru ca acest limbaj de specialitate să devină unul comun și accesibil, s-a urmărit, pe cât posibil, ca toate nominalele ce exprimă valoarea convențională a monedelor să fie transpuse în limba română, fără ca volumul să capete caracterul unei lucrări de popularizare. Demersul nu cuprinde și actele normative în domeniul monetar, o asemenea sarcină revenind unei lucrări consacrate analizei reglementărilor prevăzute în ordonanțe, edicte și convenții.

Cele mai numeroase documente numismatice, din toate categoriile amintite, cuprind 575 tezaure care, după compoziție și structură, 535 sunt de circulație și acumulare, în care emisiunile sunt determinate și datate, și 41 sunt alcătuite din monede, podoabe, accesorii vestimentare, piese de cult, bare și/sau lupe de argint denumite de către autor „mixte”.

Repertoriul descoperirilor izolate este întocmit alfabetic, pornind de la unitatea administrativ-teritorială a județului/raionului: sat, comună, oraș, municipiu și cuprinde + 2412 emisiuni găsite în 346 de localități. Pentru fiecare locație, de tip militar (cetate), civil (târg, oraș) sau religioas (mitropolie, biserică – parohială/de reședință nobiliară/de târg/orășenească –, schit, cimitir), este precizat punctul/toponimul și data când a fost efectuată cercetarea arheologică. Pentru localități urbane sunt consemnate căile de comunicație (bulevard, stradă, stradelă, alee), la cele din mediul rural s-a recurs la semnalarea „în localitate”, „în preajma localității”, „punct neprecizat”. În toate cazurile, sunt amintite circumstanțele descoperirii și notate sursele (cercetare, donație, colecție publică/particulară).

Repertoriul documentelor numismatice furnizează un eșantion cu material pentru care delimitatea imitațiilor de falsurile propriu-zise este încă anevoioasă, întrucât necesită o bună cunoaștere a originalelor. Pe de altă parte, cel puțin în cazul emisiunilor falsificate, fiecare exemplar poate fi considerat „unicat” pentru care nu avem posibilitatea unor comparații cu descoperiri provenite din alte zone în lipsa unei descrieri cât de sumare și a ilustrației din cataloage-repertorii.

Pe baza analizei unor emisiuni otomane din perioada domniilor Murad II – Baiazid II a fost avansată observația că monedele bătute din argint sunt imitații care prezintă legende mai apropiate de prototip, iar exemplarele suberate (argintate), cu legende puternic barbarizate, sunt contrafaceri. Această delimitare rămâne relativă, așa cum orice concluzie categorică referitoare la proveniența acestor imitații și contrafaceri trebuie atent verificată, ceea ce i-a decis pe unii autori să convină pentru termenul „prototip”. În categoria imitațiilor se înscriu șilingii de bilon emiși de suedezi la Riga din 1621, Elbing între 1626–1635 și pentru Livonia din 1644, care sunt monede de război bătute în sistemul monetar local, reprezintând cota cea mai ridicată de numerar mărunt din secolul al XVII-lea, și *artilucco polacco* produs de Republica Ragusa, apoi de orașele Modena, Correggio și Urbino.

Cu deosebire de imitații, falsul copiază o emisiune oficială cu intenția de fraudă, întrucât piesele falsificate sunt introduse în circulație cu valoarea nominală a celor autentice (oficiale), cu implicații

importante pentru circulația monetară și chiar economia unei țări. În general, este mai ușor de identificat întrucât se pot sesiza particularități care îl deosebesc clar de prototip. Din această categorie sunt discutate pe larg câteva cazuri cunoscute: *lobanciki*, falsuri după ducații de aur cu cavaler bătute în Rusia între 1735 și 1868; așa-zisa monedă „moldo-polonă"; șilingul lui Dabija-Vodă produs în Cetatea Sucevei. Din analiza globală a informațiilor autorul admite că apariția falsurilor produse în tehnica laminării în aceste regiuni și atribuite domnului modovean trebuie pusă în legătură cu evenimentele militare desfășurate în anii 1683–1691 în Europa Centrală și de Est, întrucât descoperirile de ștraifuri și tezaure cu șilingi de cupru încheiate după 1685 concide cu ocuparea unor regiuni din vestul țării de către trupele polone instalate de Ioan Sobieski la Câmpulung Moldovenesc, Suceava, Baia, Cetatea Neamț, Agapia, Secu și Hangu.

În încheiere, rubrica „Salbe, bare de argint (*sommi*), ștraifuri" include câteva piese de acest gen.

Toate descoperirile sunt însoțite de bibliografie actualizată unde trimiterile se fac la numerele lucrărilor din bibliografia generală. După caz, este specificat numărul de piese dispărute din colecții, tipuri/variante de emisiuni.

Ultimul capitol, Documente numismatice în izvoare istorice oferă un potrivit prilej de comparare a surselor de arhivă cu documentele numismatice, știut fiind că în majoritatea cazurilor istoricii economiști nu cunosc materialul numismatic și nu lucrează direct cu el, uneori nu consultă nici măcar studiile numismatice de specialitate, iar numismații absolutizează documentul numismatic și neglijează sursele de arhivă în dauna problematicii și semnificației istorice de ansamblu.

De un real interes se bucură și capitolul *Anexe*, care însumează o scurtă prezentare a principalelor colecții – cabinete numismatice și instituții cu preocupări în acest domeniu –, o listă a surselor iconografice pentru materialele ilustrate, o bibliografie generală (peste 1900 de titluri) care cuprinde toate lucrările folosite, indice de localități și toponime, suveranități și autorități laice și ecleziastice, nominale și falsuri monetare și LXXVI planșe care prezintă, selectiv, vase, monede, imitații și falsuri ale acestora, piese de podoabă, accesorii vestimentare și obiecte de cult aflate în alcătuirea tezaurelor mixte.

*

Volumul de față este o lucrare enciclopedică alcătuită pe o bază documentară riguroasă, care nu este privită numai cantitativ, ci în dezvoltarea ei istorică, ținând seama de interacțiunea unor factori, ceea ce o face cu adevărat valoroasă și îi asigură o consultare cu folos. Nu trebuie pierdut din vedere realizarea acestei opere într-un răstimp scurt și fără a se fi putut sprijini pe vreun precedent. Totodată, având convingerea că lucrarea de față constituie un instrument util de lucru pentru iubitorii de carte, ne facem o plăcută datorie subliniind unele observații punctuale și interpretări ale autorului.

Pentru delimitarea capitolelor s-a renunțat la vechiul compromis de „adaptare" a cronologiei numismatice la cea generală, stabilită, de regulă, după repere politice și militare, și s-a optat pentru acele momente de schimbare fundamentală în producția și regimul circulației monetare, ceea ce permite o mai bună încadrare a unor fenomene, printre care apariția tezaurelor de bijutier.

Pentru ***epoca grosului de argint și a florinului de aur din secolele XIV–XV***, se acceptă faptul că, odată cu instituirea dominației mongole ce a încurajat importul de metal prețios și comerțul la distanță, se poate vorbi despre o „Renaștere" a circulației monedelor de argint în aceste regiuni. Din tot ce se cunoaște până acum relativ la sistemele metrologice din Țara Moldovei este de subliniat că dirhemii Hoardei de Aur au deținut un loc important pe piața internă, la paritate cu groșii de Praga, în vreme ce emisiunile locale au rămas „mai degrabă un simbol al puterii noi și nu un garant al vieții economice stabile" (Lilia Dergaciova). Fabricate în tehnica *al marco* („după semn"), piesele moldovenești nu au putut atinge niciodată gradul de monedă ideală (de calcul) precum cele mongole și boemiene bătute în tehnica *al pezzo* („după număr"). În consecință, din prima jumătate a secolului al XV-lea, în cancelaria Țării Moldovei a fost adoptat un standard fiduciar denumit „zlot tătăresc", echivalent al unei cantități precise de metal prețios cu un titlu prestabilit. Acest sistem de calcul particular Țării Moldovei, creat în epoca dominației mongole și atestat documentar până în secolul al XVII-lea, a funcționat în lipsa unei monede-etalon proprii Țării Moldovei căreia să-i corespundă o monedă reală puternică, necesară în tranzacții, atunci când valoarea extrinsecă sau puterea de cumpărare a banilor în circulație era separată de valoarea intrinsecă sau conținutul lor material.

Cu referire la heraldica de stat, după reforma monetară înfăptuită de voievodul Alexandru I în anii 1408–1409, se poate vorbi de începutul unei sinteze heraldice sugerată de trecerea stemei dinastice, capul de bour, în stema de stat redată prin scutul de pe revers. Examinarea celor două tipuri de emisiuni de la Ștefan III ne conduce la concluzia că, în plan monetar, sinteza heraldică începută în vremea

domniei lui Alexandru I şi continuată sub urmaşi s-a încheiat în vremea marelui voievod. Pentru prima dată, capul de bour, vechiul însemn de familie de pe aversul monedelor, a fost trecut pe revers, fiind însoţit de numele ţării, în vreme ce numele emitentului este asociat scutului de pe avers, devenit un blazon personal ce trebuia să semnifice *propria autoritate.*

Epoca talerului a debutat cu măsurile adoptate în dieta de la Eßlingen (1524) care au lansat politica de unificare a sistemelor monetare din Sfântul Imperiu Roman odată cu crearea unui etalon unic bazat pe circulația monedelor mari de argint. Potrivit ordonanțelor monetare din a doua jumătate a veacului XVI, accentul a fost pus pe emiterea monedelor mari fără a fi luate în calcul valorile medii și mici, nici costurile de batere, iar reducerea argintului din aliaj sub nivelul reglementărilor făcea ca, la începupului secolului al XVII-lea, emiterea monedelor mici să nu mai fie rentabilă. Așa s-a ajuns la marea criză *Kipper und Wipper* ce a atins punctul culminant în anul 1623. La finalul etapei, eșecurile acestor tentative, atât din partea împăratului, cât și ale prinților germani, au determinat pe degații prinților protestanți întruniți la Zinna (1667) să acționeze în comun pentru crearea unui nucleu de unitate monetară în landurile din nord prin renunțarea la talerul imperial (*Reichstaler*, creat la 1566) pe care l-au înlocuit cu guldenul de argint. A fost prima reformă radicală de la care talerul imperial și guldenul de argint echivalent cu ⅔ taler au înregistrat o evoluție separată.

Epoca guldenului de argint se plasează între Convenția de la Zinna (1667) și Convenția încheiată de împărat cu principele elector al Bavariei la Viena (1754). Cu deosebire de etapa precedentă, când tezaurele semnalau pătrunderea talerului-leu pe piața Țării Moldovei, acumulările încheiate după 1680 indică scoaterea din circulație a talerului, în general, prin demonetizare. Măsurile de restabilire a ordinii interne în vremea lui Ahmed III, printre care inaugurarea în mod abuziv a regimului de vasalitate orientală, reformarea sistemului monetar din Imperiu și blocarea pentru jumătate de veac a expansiunii ruse spre Marea Neagră, au asigurat Porţii exercitarea controlului exclusiv asupra Țărilor Române în care, după 1711, au circulat predilect nominale de argint otomane.

Epoca Speciestalerului (talerul de 120 creițari sau doi guldeni), perioadă de prosperitate pentru Austria întreruptă de războiul cu Franța, s-a încheiat odată cu crearea Uniunii monetare germane pe baza Convenției monetare încheiate la Viena, la 24 ianuarie 1857, între Austria și Statele Germane Independente. Atunci Austria a impus sistemul monometalist bazat pe livra de 500 g argint ce servea astfel echivalent general și mijloc principal de circulație odată cu baterea talerului de uniune (*Vereinstaler*) de 90 creițari și a coroanei/guldenului austriac (*österreichische Krone*) de 60 creițari.

Relativa stabilitate financiară a statului otoman a fost acum perturbată de războaiele cu Rusia, care i-au sleit rezervele, i-au împovărat bugetul și i-au impus cedări teritoriale. În condițiile compromiterii talerului turcesc (*kuruș*), au fost bătute emisiuni de argint mari de 60 (*altmışlık*), 80 (*ikilik*), apoi de 100 (*yüzlük*), parale care au asigurat un aport substanțial de numerar. După războiul din anii 1828–1829, încheiat cu pacea semnată la Adrianopol, devalorizarea catastrofală a întregii monede a dus la prăbușirea vechiului sistem monetar otoman. După decesul sultanului Mahmud II, urmașul acestuia în tron a proclamat Edictul de Reorganizare al Imperiului și a principiilor pe care acesta funcționa, act ce a lansat oficial epoca Tanzimatului, adică a modernizării prin consolidarea fundamentelor sociale și politice ale statului amenințat cu dizolvarea totală.

Anii 1831 și 1867 jalonează o etapă distinctă în istoria financiară a principatelor române prin crearea sistemului monetar românesc modern. Procesul a însemnat trecerea de la leul de 40 parale ca ban de calcul, raportat la ducatul olandez de aur şi sorocovăţul austriac de argint, conform prevederilor din Regulamentul Organic de la 1831, la leul de 100 bani ca monedă reală, raportat la francul francez, conform legii nr. 578 din 14/26 aprilie.

În încheiere, autorul apreciază că scopul principal al lucrării, acela de a corecta, completa şi interpreta în sens istoric unele informaţii adunate şi de a trage concluziile îngăduite, tratând problemele de bază, a fost atins, dacă nu în întregime, cel puţin în părţile sale esenţiale. Pentru prima dată în istoriografia românească a fost întocmit un repertoriu general pentru toate descoperirile monetare din secolele XIV–XIX de pe teritoriul Moldovei istorice, tratate împreună ca documente istorice care pun în evidență locul și rolul monedei în evoluția relațiilor internaționale. Totodată, își exprimă convingerea că descoperirile viitoare vor întregi această imagine şi cercetarea lor minuţioasă, prin coroborarea cu informaţiile cuprinse în surse documentare şi literatura istorică de specialitate, va dovedi justeţea observaţiilor sale.

Ana Boldureanu

Alexandru Simon, *Voievodul apei și Basarabia*, Cluj-Napoca: Argonaut – Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, 2024, 514 p.

Volumul semnat de istoricul Alexandru Simon, *Voievodul apei și Basarabia*, reprezintă o contribuție deosebit de valoroasă la reanalizarea formării statului medieval Țara Românească în secolul al XIV-lea într-o manieră care transcende istoriografia tradițională și oferă o interpretare critică și metodologic matură asupra surselor, contextului și implicațiilor geopolitice ale constituirii statalității la sud de Carpați.

Cu un titlu de inspirație metaforică, volumul ancorează reflecția istorică într-un concept-cheie – „voievodul apei" –, extras dintr-o sursă germană de secol XV (cronica lui Jakob Unrest), în care un așa-numit *Wasserweyda* este asociat spațiului românesc extracarpatic. Această titulatură devine, în construcția narativă și analitică a autorului, o cheie de lectură a autorității politice bazate pe controlul Dunării – fluviu perceput nu doar ca frontieră fizică, ci și ca spațiu de mediere politică și simbolică între centrele de putere ale epocii: Roma, Avignon, Buda și Constantinopol.

Unul dintre meritele majore ale lucrării este asumarea unui punct de plecare metodologic provocator: discontinuitatea evidentă dintre bogata documentație angevină a Regatului ungar și precaritatea surselor referitoare la Țara Românească înainte de 1369. Alexandru Simon respinge ipotezele simplificatoare vehiculate în literatura istorică mai veche – precum distrugerea arhivelor de către otomani sau presupusul analfabetism al cancelariilor voievodale –, optând pentru o explicație subtilă: selecția și conservarea surselor au fost profund influențate de cadrele ideologice ale epocii și de interesele actorilor politici și religioși implicați[1].

Această abordare se înscrie în direcțiile recente ale istoriografiei critice europene, în special în contextul teoriilor despre „arhivele negative" sau „tăcerile surselor" formulate de Michel-Rolph Trouillot și reluate, în mediul european, de Patrick Geary[2]. Simon propune, astfel, o reevaluare a ceea ce s-a păstrat și a ceea ce s-a pierdut, pornind de la premisa că lipsa documentelor este, uneori, mai elocventă decât prezența lor.

Volumul se remarcă printr-o atentă relectură a unor documente cruciale pentru înțelegerea poziționării lui Basarab I și a succesorilor săi față de coroana maghiară. Diploma din 1345, care menționează răsplătirea nobilului Ștefan Őri, este reanalizată în cheia unei distincții esențiale: Basarab este caracterizat drept „infidel" în plan politic (în contextul rebeliunii împotriva suzeranității ungare), dar nu este etichetat drept „schismatic" în sens confesional[3]. Această nuanțare, rareori surprinsă în cercetările anterioare, permite o reconsiderare a poziționării Țării Românești în câmpul ambivalent al loialităților religioase și politice din epocă.

În mod similar, analiza diplomației din 1359, care face referire la nobilii valahi de la Recaș, se concentrează asupra expresiei „in partibus Treuisianis", adesea interpretată eronat ca referindu-se la Transilvania. Simon argumentează convingător, în baza analogiilor filologice și diplomatice, că referința vizează regiunea italiană Treviso, subliniind astfel caracterul mobil și internațional al rețelelor nobiliare și clericale în care valahii sunt implicați[4].

O altă direcție remarcabilă a volumului constă în reconstituirea rețelelor dinastice și ecleziastice în care familia Basarabilor era integrată. Autorul propune o reevaluare a proiectelor matrimoniale care implică elitele din sudul Dunării – dinastiile bulgare și sârbe – dar și familia angevină. În acest cadru, figura Clarei de Ungaria, fiica regelui Carol-Robert și presupusa mamă a domnitorului Alexandru, este readusă în prim-plan ca agentă a unei strategii dinastice de inserare a Munteniei în orbita angevină[5].

Această abordare se înscrie într-o tradiție mai largă a studiilor privind politicile matrimoniale medievale, precum lucrările lui Christian Raffensperger sau Dimiter Angelov, care evidențiază rolul alianțelor inter-confesionale și inter-regionale în formarea statelor de frontieră din Europa de Est[6].

---

[1] Alexandru Simon, *Voievodul apei și Basarabia*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2024, p. 17–31.

[2] Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston, Beacon Press, 1995; 2nd edition, Boston, Beacon Press, 2015; Patrick Geary, *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton, Princeton University Press, 1994.

[3] Simon, *Voievodul apei*, p. 97–103.

[4] *Ibidem*, p. 135–138.

[5] *Ibidem*, p. 179–185.

[6] Christian Raffensperger, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*, Cambridge, Harvard University Press, 2012; Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Volumul este structurat riguros în cinci părți tematice, precedate de un eseu teoretic – *Înainte și după documente* – care funcționează ca manifest metodologic. Aici, Simon formulează o pledoarie articulată pentru o istoriografie eliberată de paradigmele naționaliste, favorizând o lectură contextualizată a surselor, bazată pe interdisciplinaritate: filologie istorică, semiotică religioasă, geopolitică simbolică. Poziționarea sa teoretică se apropie de propunerile formulate în istoriografia central-europeană de autori, precum Nora Berend sau Florin Curta, care accentuează fluiditatea identităților și necesitatea reevaluării conceptelor de „schismă" și „confesionalitate"[7].

Unul dintre cele mai inovatoare aspecte ale lucrării este integrarea unor concepte teoretice sofisticate – „identitate fluidă", „geografie politică a memoriei", „confesionalitate strategică" – în analiza surselor. Aceste concepte permit descrierea ambivalenței conștiente a elitei basarabe în raport cu marile centre religioase și politice ale epocii. În acest context, „schisma" nu este înțeleasă ca o ruptură ireconciliabilă, ci ca o tactică de poziționare într-un spațiu confesional de suprapuneri și negocieri. Similar cu ceea ce propune Judith Herrin pentru Bizanț sau Anthony Kaldellis în reevaluarea Imperiului Roman de Răsărit ca entitate post-etnică, Simon explorează o realitate medievală în care granițele confesionale sunt permeabile și deseori instrumentalizate politic[8].

Pe plan documentar, autorul valorifică un corpus amplu, diversificat și adesea neglijat de istoriografia românească: corespondență papală, diplome regale, cronici germanice, texte slave. Fiecare document este analizat cu o meticulozitate filologică remarcabilă, fiind însoțit de un aparat critic minuțios, care clarifică terminologia, contextul și implicațiile geopolitice ale textelor. În acest sens, demersul autorului poate fi comparat cu cel al lui Paul Stephenson sau John V.A. Fine în abordarea surselor balcanice și bizantine[9].

Totuși, densitatea stilului și lipsa unor sinteze intermediare pot reprezenta o provocare pentru cititorul mai puțin familiarizat cu complexitatea genealogică și politică a secolului al XIV-lea. Digresiunile frecvente, deși adesea fertile intelectual, îngreunează uneori urmărirea firului argumentativ. În plus, deși autorul declară un echilibru metodologic, tonul său polemic în fața interpretărilor „naționaliste" devine vizibil în anumite pasaje, ceea ce poate diminua impactul argumentativ asupra unor categorii de cititori.

În pofida acestor dificultăți, *Voievodul apei și Basarabia* se impune ca una dintre cele mai importante contribuții la relectura critică a întemeierii Țării Românești. Alexandru Simon propune nu doar o reinterpretare a unor surse, ci o reconstrucție complexă a contextului în care acestea trebuie înțelese: un spațiu de frontiere fluide, loialități alternative și strategii confesionale sofisticate. Volumul are un impact multiplu: oferă o alternativă coerentă la narațiunile liniare privind întemeierea statului muntean, propune un model de metodologie aplicabil altor regiuni europene aflate în zone de interferență și, nu în ultimul rând, contribuie la integrarea istoriei românești medievale în dezbaterile largi ale istoriografiei europene contemporane.

Această carte nu este doar binevenită: este necesară. Într-o perioadă în care istoria medievală este adesea instrumentalizată în discursuri ideologice, Alexandru Simon oferă un model de demers istoriografic angajat intelectual, dar prudent în judecăți, erudit, dar conștient de limitele surselor.

Ioan Marian Țiplic

---

[7] Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Florin Curta, *The Making of the Slavs*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

[8] Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, London, Penguin Books, 2007; Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2019.

[9] Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000; John V.A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1987.

Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Ştefan cel Mare în Europa: românii şi Creştinătatea după căderea Bizanţului*, Editura Litera, București, 2025, 736 p.

Una dintre cele mai spectaculoase realizări ale istoriografiei românești este reprezentată de reevaluarea și analiza sistematică a istoriei lui Ștefan cel Mare și a epocii sale, un efort consistent și de durată, materializat prin identificarea unor noi surse documentare, noi abordări metodologice și redefiniri conceptuale. Derulat pe parcursul a mai bine de două decenii de medieviști din Iași, București și Cluj, efortul a devenit mult mai dinamic după momentul festiv din 2004 și este departe de a pierde din intensitate. Volumul de față ilustrează foarte bine această tendință, prin valorificarea unor noi documente și idei din epocă, ce permit plasarea principelui Moldovei în ambianța culturală și a ideilor politice specifice umanismului renascentist. Împărtășite mediului academic prin studiile publicate în reviste științifice și volume colective, contribuțiile autorilor capătă formă de întreg, prin transformarea lor în capitole ale unei cărți adresate deopotrivă specialiștilor și publicului larg. Prin aceasta, o perspectivă asupra lui Ștefan cel Mare ca figură europeană proeminentă, anticipată de observațiile lui P. P. Panaitescu și D. Ciurea, este foarte bine conturată, urmărind cu atenție felul în care figura lui Ștefan cel Mare și Moldova se inserează în discuții, negocieri diplomatice și proiecte de cruciadă, în strânsă legătură cu contextul general și particular al acestor acțiuni. Trebuie precizat că, deși unele din sursele folosite în lucrare reflectă distorsionat realități din Moldova și nu ajută la reconstituirea evenimentelor, ele sunt foarte importante pentru a înțelege impactul evenimentului în epocă, din acest motiv, prezentarea contextului în care circulă aceste informații având o importanță majoră. Aceasta implică o lărgire semnificativă a cadrului explicativ și o notă de fluiditate între realitate și imaginar, ceea ce pune în dificultate construcția narațiunii, poate și răbdarea cititorului, însă, efortul merită!

Chiar și în situația în care suntem în dezacord cu unele dintre interpretările autorilor e necesar să ne debarasăm de idei preconcepute și chiar să reflectăm cu atenție asupra originii acestora. Între specialiști există adesea opinii divergente și diferențe de nuanțe în aprecierea unor aspecte și fapte istorice, dar ele au un rol benefic în progresul cunoașterii științifice. Însă, atunci când acestea sunt instrumentalizate printr-o denaturare pseudo-maieutică, cu intenția nedeclarată de a arăta că, în realitate, nu știm mai nimic și adevărul istoric este doar o chestiune de discurs, scopul evident este acela de a discredita și descuraja demersul științific autentic. Ar fi o naivitate să credem că nu există o legătură între spectaculoasa evoluție a cercetărilor științifice dedicate epocii lui Ștefan cel Mare și proliferarea unor texte de popularizare de o ignoranță uluitoare și o agresivitate stupefiantă, livrate publicului larg ca „adevăruri" ocultate de către istorici. Tendința generală a specialiștilor este de a ignora aceste tumori mediatice pentru că, inevitabil, atenția acordată acestora ar ridica semne asupra seriozității științifice, însă, putem ignora formele de manifestare, dar nu și fenomenul! Din acest motiv, Încheierea este de maximă utilitate și actualitate, deoarece insistă asupra procesului migălos prin care istoricii separă grâul de neghină și a diferenței dintre complexitatea cercetării istorice și primitivismul istoriografic, rezultat din idealizarea adevărului-utilitate. Altfel spus, ultimul capitol reprezintă o pledoarie pentru meseria istoricului și o grilă de lectură, ce redă, în fapt, esența lucrării!

Autorii nu și-au propus să rescrie istoria lui Ștefan cel Mare și a epocii sale, care sunt bine conturate, ci s-o nuanțeze pe baza unor documente noi, în corelație cu faptele și ideile oamenilor din acea vreme. Ordonarea diacronică și structura capitolelor se subsumează unor idei generale, care definesc evoluția personalității politice a marelui domn pe eșichierul internațional. Astfel, contribuții punctuale, cum sunt cele dedicate contextului politic în care Ștefan cel Mare face o danie Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos și cele privitoare la ecourile luptei de la Baia, ilustrează apariția lui Ștefan cel Mare în peisajul politicii europene, într-o lume marcată de incertitudine și de angoasa amenințării otomane, o lume care se reașază după dispariția bazileilor și a imperiului lor destinat să dăinuie până la ziua Judecății de Apoi. Anul 1466 este considerat de referință pentru afirmarea lui Ștefan cel Mare pe plan extern și nu este lipsit de interes faptul că acest an a fost folosit pentru scrisoarea lui Ștefan cel Mare către arhiepiscopul Ohridei. Ar fi fost utile pentru această discuție unele dintre observațiile lui Paul Mihail pe acest subiect, mai ales cele privitoare la circumstanțele în care s-a plăsmuit acest act fals. De asemenea, nu trebuie pierdut din vedere faptul că relațiile Moldovei cu Ohrida au fost întotdeauna presupuse și nu constatate, însă ideea s-a menținut grație unei comunicări a lui Alexandru Elian, rămasă nepublicată. Odată cu publicarea acelui text în anii din urmă, a reieșit cât se poate de clar

că eruditul bizantinist nu avea argumente pentru a-și susține opinia, ceea ce mută centrul atenției de la tradiția legăturilor cu Ohrida către construcția tradiției.

Afirmarea lui Ștefan cel Mare ca „atlet al credinței creștine" și a Moldovei ca „poartă a Creștinătății" ocupă un spațiu semnificativ în economia lucrării. Noile documente aduse în discuție permit o mai bună înțelegere a modului în care cauza principelui moldovean a fost pledată la curțile europene și integrată în cadrul mai larg al cruciadei. Povestea împărțirii banilor din colecta papală a devenit acum mult mai clară și știm ce a provocat supărarea regelui Ungariei față de venețieni. Discuția despre cele două episcopii de la Cetatea Albă e interesantă pentru că atrage atenția asupra unor aspecte neelucidate, însă neconvingătoare prin natura surselor și argumentației. Nu e ceva surprinzător, chiar și asupra paracliselor din cetate existând controverse, cu atât mai mult în cazul a două instituții ecleziastice prezente în aceeași localitate. Cert este că bula papei Sixt al IV-lea menționează două biserici-catedrală în jurisdicția episcopului de Moncastro, însă niciuna dintre cele trei variante propuse nu convine. Deși nu imposibilă, existența a două episcopii catolice se lovește de problema juxtapunerii jurisdicționale și de lipsa oricărei mențiuni anterioare despre un episcop de Moncastro. Ultimul aspect este valabil și în cazul în care am considera că este vizată o episcopie catolică și una ortodoxă sau armenească. Ipoteza existenței unei episcopii ortodoxe, pornind de la scaunul episcopal de Asprokastron, care stă la baza întemeierii Mitropoliei Moldovei, este privită cu prudență de autori, pe bună dreptate. Deși s-a vehiculat frecvent ideea că Episcopia de Asprokastron, subordonată Mitropoliei de Halici, s-a aflat în orașul de la gurile Nistrului, în registrele constantinopolitane Asprokastronul este indicat la gurile Niprului, ceea ce complică foarte mult discuția. În fine, dacă luăm în calcul autonomia Cetății Albe și jurisdicția episcopului de Caffa, ce dispare după 1475, aprecierea situației descrise în bula papei devine și mai complicată. Atragem atenția asupra datării bulei papale în ianuarie 1476, urmând data folosită de Oscar Halecki, dar această datare este eronată, deoarece ianuarie 1477 corespunde celui de-al șaselea an de pontificat (9 august 1476 – 8 august 1477). Rămâne ca viitoare studii de geografie ecleziastică să aibă în vedere aceste aspecte și să precizeze măcar jurisdicția în care se afla Cetatea Albă.

Pentru ilustrarea importanței lui Ștefan cel Mare în politica internațională către finele veacului al XV-lea, autorii aduc în atenție numeroase aspecte, însă două episoade sunt foarte sugestive. Primul se referă la știrea morții lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Datorită rolului pe care Ștefan îl încredințase fiului său, vestea morții voievodului Moldovei a fost interpretată în sensul dispariției lui Ștefan cel Mare. Știrea a circulat cu rapiditate, provocând îngrijorare, ceea ce arată importanța lui Ștefan cel Mare pentru stabilitatea situației politice din regiune. Al doilea episod se bazează pe cel mai spectaculos document privitor la istoria diplomației românești din această perioadă. Deși este un raport provenit de la curtea regelui Ungariei, documentul oferă informații detaliate despre schimbul de mesaje dintre Ștefan cel Mare și Maximilian de Habsburg. Folosirea ghilimelelor pentru termenul „conspirație" este pe deplin justificată, deoarece relațiile dintre Maximilian de Habsburg și Ștefan cel Mare se derulează în virtutea tratatului din 1493, încheiat la Bratislava. Altfel spus, domnul Moldovei păstra relațiile cu fostul său suzeran, fără ca prin aceasta să-l trădeze pe regele Ungariei, ceea ce, de altfel, explică informația bogată care ajunge la cunoștința sfetnicilor lui Vladislav al II-lea Jagiello. Dacă, anterior, existau îndoieli cu privire la intențiile reale ale regelui Ioan Albert la 1497, acest document arată clar că adevăratul plan al acestuia era cunoscut de Ștefan și Maximilian înainte de debutul campaniei polone în Moldova. Faptul că regele a fost bătut la propriul joc evidențiază abilitățile politice remarcabile ale principelui Moldovei, de aceea nu e de mirare insistența sfetnicilor poloni ca regele să nu-l provoace pe Ștefan.

În mod deosebit, merită apreciată contribuția autorilor la genealogia unei idei politice, emblematică pentru modernitatea timpurie românească, o idee care exprima uniunea politică a românilor printr-un termen anacronic. Importanța ei pentru gândirea politică românească se observă în narațiunea „primului descălecat", devenind generică în *Istoria Daciei* a lui Dionisie Fotino. Implicațiile politice ale „Daciei" au fost mult mai ample și, pentru secolele XVI–XVII, au fost analizate în memorabila lucrare *Restitutio Daciae* a regretatului Ștefan Andreescu. Autorii cărții de față merg însă mai departe și documentează folosirea „Daciei" cu sens geografic și politic încă din vremea lui Ștefan cel Mare, de aceea merită aprecierea noastră pentru rezultatele și perseverența în acest demers. Trebuie spus că, la fel cum s-a întâmplat cu ideea romanității românilor, există o ciudată reticență a istoricilor români în a accepta ideea „Daciei", pe care o văd ca un anacronism. Am fost uimit să văd istorici moderniști, adică cei care ar trebui să vadă noutatea, respingând sau criticând *ab initio* lucrarea lui

Ștefan Andreescu, fără ca măcar să o citească. În acest condiții e nevoie de mult curaj pentru a urmări ocurențele și sensurile „Daciei" pentru vremea lui Ștefan cel Mare. Oricând poate să apară un semidoct cu aere de mare savant, care să vitupereze în cine știe ce publicație obscură că, pentru această perioadă, Dacia nu poate fi decât Danemarca. Desigur, românii sunt mai cârcotași, iar istoricii nu fac excepție, inclusiv autorul acestor rânduri. În plus, nici conjunctura nu este favorabilă acestui gen de abordări. Într-o perioadă în care dacopatia proliferează în mediul virtual, devenind expresia unei ideologii antiromânești, abordările serioase riscă să fie puternic alterate. Tocmai de aceea trebuie precizat apăsat că sursele și argumentele pe care le aduc Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon sunt categorice și nu au nimic în comun cu zburdăciunile „dacilor liberi". „Dacia" este un termen arhaizant, folosit de cărturarii bizantini în virtutea vechii tradiții intelectuale și, prin intermediul cărturarilor greci, preluat de umaniștii veacului al XV-lea, care îl remodelează prin apelul la istorie și la realitățile vremii lor. Alături de originea latină, „Dacia" exprimă identitatea și unitatea românilor, chiar dacă din punct de vedere politic se face distincția între „Dacia Mare" și „Dacia Mică". E pe deplin acceptat faptul că românii nu au avut Renaștere, în sensul în care aceasta a fost teoretizată începând cu secolul al XIX-lea, dar aceasta nu înseamnă că Renașterea i-a ignorat pe români!

Notele și impresiile de lectură de mai sus surprind ideile generale și doar o mică parte a aspectelor tratate în lucrare, fapt inevitabil, având în vedere dimensiunile și consistența cărții. Dincolo de preferința pentru un anume aspect, volumul impresionează prin cantitatea și calitatea surselor noi pe care le introduce în circuitul științific. Chiar și numai pentru acest aspect, autorii merită pe deplin respectul colegilor de breaslă și aprecierea pentru efortul constant în identificarea unor noi documente. Așa cum am arătat în rândurile de mai sus, contribuția lui Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon nu este doar revelatoare, ci și inovatoare. Îmbogățită cu o nouă lucrare de referință, istoria lui Ștefan cel Mare începe să devină tot mai mult o punte între medievalitate și modernitate timpurie pentru spațiul românesc!

Liviu Pilat

Alexandru Simon, *În vremea lui Matia Corvin: treisprezece capitole despre limitele unei domnii*, Cluj-Napoca, Argonaut – Centrul de Studii Transilvane, 2024, 624 p.

Nu s-ar putea spune că Matia Corvin a stârnit foarte mult interes în rândul istoricilor români. Așa cum Alexandru Simon o afirmă „romanitatea (valahă) a lui Matia a fost cam singurul lucru pentru care putea fi lăudat monarhul" (p. 279). Într-adevăr, cu puține excepții, cercetările medieviștilor români au vizat relațiile regelui cu domnii Țării Românești și ai Moldovei, puțini fiind cei care au încercat să-l analizeze pe fiul lui Iancu de Hunedoara dincolo de cadrul relațiilor bilaterale (de exemplu, măsurile luate de Matia în regatul Boemiei tratate în cap. XII al prezentei cărți constituie o excepție). Alexandru Simon este printre puținii care i-au dedicat deja o lucrare monografică, precum și un număr consistent de studii[1], care au încercat să depășească viziunea limitată a relațiilor regelui cu Țara Românească și Moldova.

Cartea de față este, așadar, o continuare a acestor preocupări mai vechi legate de familia de Hunedoara, dar titlul și subtitlul ne avertizează însă că nu este vorba de o lucrare obișnuită. Ar fi vorba, potrivit cuvintelor autorului, de „o sumă de ciudățenii", a căror sfârșit este o concluzie neașteptată: „Matia a dispărut ca un infam și a supraviețuit ca un erou. Este un paradox cunoscut de destul timp și rostit totuși prea rar" (p. 559).

Departe de a fi rezultatul dorinței de a șoca, încheierea de mai sus, precum și întreg conținutul cărții invită la un moment de reflecție: cum ne raportăm la trecut, cum gândim și cum scriem istoria, ce alegem din biografia unui personaj sunt întrebări nerostite, dar care devin implicite în urma lecturii. Nu este însă vorba de o lectură ușoară. Cartea nu este propriu-zis o monografie a lui Matia, cât o sumă de medalioane menită să ducă la o mai bună înțelegere a personajului și a epocii. Cartea nu este nici o lucrare de popularizare. Așa cum ne-a obișnuit, Alexandru Simon își construiește textul prin apelul la un număr foarte mare de izvoare istorice și la o bibliografie impresionantă în fața cărora un novice se va simți, desigur,

[1] Vezi, de asemenea, Ioan-Aurel Pop, *Hunedorești. O familie europeană*, Cluj-Napoca, Școala Ardeleană, 2020.

strivit. Chiar și un bun cunoscător al secolelor XIV–XV va avea de făcut față unui număr de provocări. Multe dintre izvoarele aduse în discuție sunt inedite sau prea puțin cunoscute. Autorul insistă chiar asupra necesității rediscutării corpusului de documente medievale (așa cum, de altfel, o afirmă „Cazurile arată încă o dată câte informaţii medievale trebuie (re)adunate și analizate" (p. 76).

Alături de plusul de informație, în volum există un mare număr de idei, ipoteze, excursuri, care se îmbină cu firul principal al fiecărui capitol. Dacă se ia în calcul și aparatul critic, în care autorul face, pe lângă necesarele trimiteri, nenumărate comentarii și precizări, apare imediat în minte imaginea unei „păduri narative" (Umberto Eco) în care și un călător încercat s-ar putea rătăci.

Totuși, în ciuda provocărilor pe care *În vremea lui Matia Corvin* le pune în fața audienței, cartea merită citită mai ales de cei care au scris sau sunt interesați de istoria Ungariei, Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, de cruciada târzie, de relațiile papalității cu creștinii răsăriteni, de interesul statelor italiene față de evenimentele din Europa Central-Răsăriteană ș.a.m.d. Practic, întreaga carte este o întrepătrundere între evenimente regionale și cele derulate la scară europeană. Dacă în unele cazuri (asediul Rhodsului și al cetății Otranto în același an, moartea sultanului Mehmed al II-lea și războiul pentru succesiune care a urmat) corelațiile au fost făcute anterior, alte cazuri (cucerirea și jefuirea Kievului de către Mengli Ghirai în 1482 sau războiul Ferrarei 1482–1484) sunt ignorate, de regulă, de istoricii români[2].

Capitolele cărții au ca punct de plecare un număr de studii publicate în reviste și volume colective, ceea ce poate explica de ce unele personaje, evenimente sau idei se pot regăsi în diferite segmente ale lucrării fără însă să fie vorba de repetiții supărătoare. Este vorba despre o reflecție continuă pe marginea unor subiecte, autorul completând sau nuanțând un punct de vedere formulat anterior.

Cum am amintit deja, baza documentară a celor XIII capitole plus părțile introductive și cele de sfârșit este copleșitoare. Chiar dacă, potrivit autorului, „sursele relevante din arhive şi biblioteci sunt încă departe de a fi cunoscute în integralitatea lor (și probabil nu vor fi vreodată)" (p. 563) fiecare izvor nou pus în circulație permite istoricilor noi corelații, noi lămuriri, confirmarea unor aspecte cunoscute și, teoretic, noi ipoteze. Dintre nenumăratele informații noi mă opresc doar asupra blazonului conferit de regele Aragonului, Ferdinand I de Aragon, fraților Gheorghe și Valentin, fiii lui Petru din Valahia, care s-au aflat în suita regelui Sigismund de Luxemburg în timpul vizitei acestuia la Perpignan în 1415 (p. 15). Armeriile conferite ar fi fost un scut de aur cu un negru etiopian ținând în mâna dreaptă o lance albastră și în stânga un scut de aceeași culoare. Alexandru Simon remarcă asemănarea cu unele steme atribuite Țărilor Române în armorialul conciliului de la Konstanz. Totodată, stema adusă în discuție elimină, cred, ipoteza extrem de alambicată construită pe simple presupuneri care atribuia stema cu capetele de negri unui dinast balcanic „aromân"[3]. Un alt izvor semnalat și discutat este scrisoarea lui Alfonso V-lea de Aragon către Iancu de Hunedoara (10 aprilie 1447), care pune în lumină intenția guvernatorului Ungariei de a-și trimite unul dintre fii la curtea regelui Neapolelui.

Demne de interes și alte informații ignorate mult timp din cauza „ciudățeniei" (pentru a folosi expresia autorului) lor. Este exemplul originii italiene a secuilor, a aceleiași origini atribuite lituanienilor, sau a identității lui *Thoenone dominus* menționat de papa Pius al II-lea în „Comentariile sale". Pe urmele lui Nicolae Iorga, Alexandru Simon propune identificarea personajului cu Ștefan cel Mare, dar, spre deosebire de înaintașul său, autorul aduce în discuție stilul și sursele lui Enea Silvio Piccolomini (p. 153–155). Cu toate că subscrie părerii lui Iorga, Alexandru Simon prezintă și câteva argumente împotriva acestei identificări (157)[4]. Dincolo de acest aspect merită reținută concluzia formulată în privința rolului secuilor: „Priviți pe baza surselor timpului lor medieval, secuii apar drept „o verigă între" Transilvania, Ţara Românească și Moldova și nu ca o enclavă între cele trei voievodate, adunate în Dacia (sub Matia) ori în România (recentă)" (p. 165).

Cartea nu se limitează doar la simpla prezentare și punerea în circulație a unor surse. Alexandru Simon este preocupat de mizele unui text și chiar dacă părerile sale nu vor fi larg acceptate (autorul

[2] Pentru felul în care aceste evenimente s-au răsfrânt asupra Țărilor Române v. cap. VIII (p. 315–316).

[3] Constantin Rezachevici, *Stema cu capete de negri: înlăturarea unei legende din heraldica românească nord-dunăreană*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", t. XXIV/1, 1987.

[4] Problema lui Thoenon e atinsă și în capitolul V.

cred că are deja o oarecare experiență în această privință) cred, la rândul meu, că a ne limita doar la informația transmisă de un izvor istoric fără să ne întrebăm cine a scris, cum a scris, pentru cine a scris, ce informații a avut la îndemână ș.a.m.d. înseamnă să distorsionăm prin simplificare textul respectiv. Autorul insistă, în două capitole distincte, asupra „detaliului" că istoria lui Bonfini este o formă revizuită a domniei lui Matia, iar rescrierea a avut ca miză câștigarea bunăvoinței lui Vladislav al II-lea. Constatarea este urmată de o analiză minuțioasă a diferitelor ediții ale lucrării lui Bonfini cu semnalarea unor diferențe semnificative.

În alte cazuri, Alexandru Simon discută texte care au putut oferi un model pentru autori de mai târziu. Punând în paralel o lucrare a lui Enea Silvio Piccolomini (1463) cu un raport prezentat de solul lui Matia, Francesco Fontana, ducelui Milanului în 1476, Alexandru Simon emite ipoteza că asemănarea „este mult prea mare pentru a nu vedea influența papei Pius (post iulie 1463) asupra textului aprobat de Matia și prezentat de Fontana la Milano (în mai 1476)" (p. 227). Autorul insistă asupra implicațiilor acestei coincidențe și sugerează că o comparație între obligațiile secuilor, respectiv ale valahilor, față de regalitate nu ar fi lipsită de interes.

În alte cazuri asemănările dintre surse despărțite de un interval cronologic țin de valorile culturale îmbrățișate de autorii respectivi. De exemplu, dezgustul cardinalului Gabriele Rangoni pentru masacrele săvârșite de Dracula în Bosnia seamănă cu ceea ce Țepeș însuși povestește despre campania de-a lungul Dunării, fără a fi vorba însă de vreo influență. O dezaprobare similară poate fi regăsită, peste mai bine de un secol, în mărturiile toscanilor participanți la expediția în Țara Românească surprinși neplăcut de practica localnicilor de a aduna capetele adversarilor drept trofeu.

Alături de informațiile cuprinse în documente, autorul discută felul în care, uneori, sunt editate documentele medievale (de ex. la p. 19–20). În unele cazuri a putut fi vorba de omisiuni intenționate la transcriere (de ex. *Transervia – Transilvania*, n. 71, p. 139–140), ceea ce a dus la erori cronologice și, implicit, de interpretare. Pornind de la analiza unei alte erori (*in partibus transmarinis* sau *in partibus Trans(s)iluanis* în loc de *in partibus Treuisianis*) Alexandru Simon argumentează convingător că evenimente din vremea lui Ludovic de Anjou, care au fost plasate, de regulă, în 1358, au avut loc mai devreme, în 1346.

Pe lângă maniera în care, uneori, pot fi editate documente medievale este discutată și problema datării. Cazul cel mai relevant este cel al scrisorilor reginei Beatrice de Aragon adresate cumnatului său Ercole d'Este și soției acestuia, Eleonora (sora Beatricei) datate îndeobște 1481 în funcție de data bătăliei de la Râmnic. Or, consultarea documentelor originale păstrate la Modena pune în lumină o mare problemă: documentele sunt datate 9 iulie 1480. Tot din iulie 1480 datează și scrisorile lui Matia Corvin către orașele Augsburg și Nürnberg în care sunt pomenite recente victorii din „Valahia și Bulgaria". Cum autenticitatea scrisorilor reginei nu poate fi pusă la îndoială, rămâne ca această „enigmă" să fie descâlcită cu toate că perioada în cauză este una extrem de complicată, așa cum o dovedește și analiza întreprinsă în capitolul VIII (p. 315–352). Dilema nu este ușor de rezolvat. Dacă dăm crezare datei epistolelor reginei, atunci data oferită de cronicile Moldovei pentru bătălia de la Râmnic devine îndoielnică. La fel de bine ar putea fi vorba de două înfruntări diferite în 1480 și 1481 (cum au fost cele din 1475 și 1476). La toate acestea se adaugă și tratatul încheiat de Mehmed al II-lea cu Ștefan datat de Aurel Decei în 1479, ulterior propunându-se anii 1480–1481. Soluția nu este deloc simplă, dar redeschiderea discuției asupra epistolelor reginei are meritul de fi semnalat această problemă de cronologie a domniei lui Ștefan cel Mare, după cum documentele în cauză pun și alte probleme prin terminologia geografică folosită.

Numărul mare de piese documentare este completat de o amplă bibliografie. Bagajul lingvistic de invidiat i-a permis autorului să analizeze punctele de vedere formulate de mai multe școli istoriografice. În final, Alexandru Simon nu și-a propus să găsească o formulă de compromis între acestea, cât să ofere propriile interpretări asupra problemelor studiate. Studiile incluse în volum ne îndeamnă să reflectăm la relația dintre informație și decizie politică, precum și la permanenta reconfigurare a raporturilor de putere dintre un monarh și supușii săi, dar și dintre diferitele facțiuni care acționau la curtea unui suveran. Exemplar în această privință este capitolul XIII – *Jurământul lui Ştefan cel Mare faţă de Ioan Corvin* – în care este analizat în detaliu felul în care au acționat diferiți actori politici implicați direct sau indirect în lupta pentru coroana Sfântului Ștefan după moartea lui Matia.

Unele dintre punctele de vedere formulate de-a lungul cărții ar merita reținute („Țepeluș" ar deriva din maghiarul *cipos* = *pantof* sau *cipes* = pantofar; există o asonanță certă între forma românizată a poreclei și *Cyppeles* din textul Beatricei de Aragon. Aș adăuga că nici o sursă nu afirmă că Basarab cel Tânăr ar fi pedepsit prin tragere în țeapă, ceea ce ar face greu de explicat porecla). Totodată, cred că Alexandru Simon are dreptate să afirme, pe urmele lui Martin Rady și Tibor Neumann, că Vladislav al II-lea nu a fost un suveran slab, așa cum este îndeobște considerat de istoriografia maghiară.

Alte păreri ar merita, poate, dezvoltate (de ex. ideea potrivit căreia Unirea de la Ferrara-Florența „a fost o afacere pontică pe care [papalitatea] a încercat să o poarte dinspre Marea Neagră asupra Europei" – p. 80 sau presupusa asociere la domnie între Vlad Țepeș și Basarab Țepeluș în 1476); în alte cazuri sunt puse sub semnul întrebării păreri cvasi-unanim acceptate în istoriografie (de ex. discuția din capitolul II despre ciumă ca presupusă cauză a morții lui Iancu de Hunedoara sau motivele pentru care Matia Corvin nu a reacționat în 1462 la tentativa eșuată a lui Ștefan de a cuceri Chilia).

În sfârșit, există situații în care am păreri diferite de cele exprimate de autor. Chiar dacă în timpul și imediat după bătălia de la Baia Ștefan cel Mare a putut avea probleme în Țara de Jos nu cred că acestea s-au permanentizat. O prelungită criză de autoritate în această regiune ar fi dus fie la apariția unui pretendent, fie la o revoltă deschisă, ceea ce nu s-a întâmplat; am de asemenea îndoieli în privința atitudinii lui Ștefan față de Țepeș în 1476 pentru că, în acel moment, domnul Moldovei avea nevoie de orice sprijin ar fi putut primi. Faptul că în scrisoarea către Brașov Ștefan numește Țara Românească *Valahia Mare* (caz excepțional) ar fi un indiciu în acest sens. De asemenea, nu cred că vinovat pentru cele întâmplate în 1484 a fost cancelarul Petru Varadi. Sunt de părere, în lumina mărturiilor reprezentanților venețieni în Imperiul Otoman, că Varadi a fost doar un țap ispășitor. După încheierea acordului cu Baiazid, regele Ungariei a încercat, fără succes, să negocieze o clauză specială pentru Chilia.

Față de aceste păreri diferite, cartea lui Alexandru Simon m-a îndemnat să reflectez asupra multor episoade din istoria Țării Românești și Moldovei și aceasta ar trebui să fie menirea unei cărți de istorie. Nu să caute o editură foarte bine clasificată, nu să fie inclusă în nu mai știu câte biblioteci (are vreo relevanță dacă o lucrare este în „n" fonduri de carte și nu este citită de nimeni?) ci să stimuleze dezbaterea fie prin punerea în circulație a unor documente noi, fie printr-o abordare nouă, fie – în sfârșit – printr-o îmbinare între cele două planuri. Cartea lui Alexandru Simon, *În vremea lui Matia Corvin: treisprezece capitole despre limitele unei domnii*, reușește cred acest lucru. Ea ilustrează, de asemenea, cât de riscant este să considerăm orientările politice ale unui regat sau ale unui monarh drept ferm stabilite și durabile. Parcurgerea cărții sugerează că, în locul unor constante, domnia lui Matia Corvin pare caracterizată de flexibilitate și adaptare permanentă la context, calități care i-au permis monarhului să treacă cu bine peste multele momente dificile ale carierei sale. E posibil ca, din acest motiv, să fi apărut și paradoxul că Matia Corvin a supraviețuit ca un erou; asta poate și pentru că, pentru a împrumuta cuvintele unui personaj de ficțiune*, the heavens grant us only one life, but through books, we live a thousand*[5]. Iar regele Matia a trăit prin paginile multor cărți și probabil va mai trăi.

Ovidiu Cristea

Ioan Bolovan, „*Lumile" lui Ioan Slavici. Între loialismul prohabsburgic și devotamentul național. Cu dosarele integrale de anchetare a lui Ioan Slavici*. Tabel cronologic și portret biografic de Alina Hucai, Editura „Școala Ardeleană", Cluj-Napoca, 2025, 311 p. + 46 il.

Ce s-ar mai putea spune nou despre unul (oricare) din cei patru clasici ai literaturii române? Și totuși, la o sută de ani împliniți de la moartea sa, clasicul Ioan Slavici (născut la Șiria/Arad, la 18 ianuarie în fatidicul an 1848, mort la 17 august 1925, la Panciu/jud. Putna) rămâne în posteritate un aproape necunoscut ilustru, așa cum ne demonstrează alt arădean (din Pâncota), autorul volumului de față, Ioan Bolovan.

Pe vadul *main stream*-ul criticii și istoriei literare românești (generat, pe bună dreptate, de *Criticele* lui Titu Maiorescu, 1874–1876, și de George Călinescu, în *Istoria literaturii române de la origini până în present*, 1941), în panteonul literaturii noastre au intrat și rămas basmele adunate și publicate de Slavici (*Zâna Zorilor*, *Doi feți cu stea în frunte*, *Limir împărat*, *Stan Bolovan* sau spumoasele pățanii ale lui *Păcală în satul lui*), precum și mult-studiatele sale nuvele (*Popa Tanda*, 1873, *Moara cu noroc* și *Budulea Taichii*, 1880, *Pădureanca*, 1884) și romanul *Mara* (1894).

Totuși, chiar pe tărâm literar, creația scriitorului ne oferă multe giuvaeruri rare, încă ascunse ochiului publicului larg, în alte romane (*Din bătrâni*, 1902 și 1905, *Din două lumi*, 1920, *Din păcat în păcat*, 1924) și în memorialistica sa (*Închisorile mele*, 1920, *Lumea prin care am trecut*, 1924). Cu alți ochi l-a citit pe Slavici criticul și istoricul literar Dimitrie Vatamaniuc (*Ioan Slavici și lumea prin care*

[5] Jay Kristoff, *Godsgrave*.

a trecut, 1968), pe când Anton Cosma l-a văzut pe precursorul realismului în romanul nostru ca pe „marele nedreptățit al literaturii române" (*Ioan Slavici – Romanele vieții*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979).

Este vremea ca istoricii să-l descopere pe cugetătorul, trăitorul și dascălul Slavici în complexitatea lui umană, morală și creștin-națională. Această latură a clasicului Slavici, până acum hulită de toate vremelnicele propagande oficiale (1863–2025), se trage, poate, nu atât din ideile personale ale scriitorului despre „lumea prin care a trecut", cât din insistența didactică și încăpățânarea neabătută cu care le-a declarat și promovat fățiș în spațiul public(istic), din faptul că acest om al condeiului, incoruptibil moralmente, nu a făcut niciodată troc cu ideile sale, nu și-a negociat niciodată poziția și crezul, stârnind astfel reacții de teamă, animozitate și represiune din partea tuturor regimurilor politice sub care a viețuit: „Adevărata mea vină, dacă e vreo vină la mijloc, a fost doar că nu am fost în stare să mă umilesc și să lucrez contra convingerilor mele" (Ioan Slavici, citat pe frontispiciul cărții). De vreme ce, între alte spirite libere de scriitori români contemporani lui, Slavici a fost printre cei puțini care au plătit prețul convingerilor lor cu pierderea libertății fizice, fiind declarat „spion" și „trădător", mult mai târziu, într-o epocă și mai închistată (la 1968), Dimitrie Vatamaniuc nu și-a putut reprima nedumerirea vizavi de prigoana suferită de Slavici, căci „rămâne de neînțeles de ce numai el «trădează»" (p. 16), de ce „dublul standard" se aplică doar în cazul șirianului.

Discreditarea e totdeauna simplă și imediată, reabilitarea mai grea și mereu tardivă... Reversul necesar calomnierii nedrepte aduse lui Ioan Slavici îl oferă cartea de față, proaspăt ieșită de sub tipar. Cu abordare științifică și cu instrumentele istoricului, Ioan Bolovan relevă, așadar, acele „*Lumi*" *ale lui Ioan Slavici* ignorate până acum de critică. Ne dezvăluie cu acribie un alt Slavici, evidențiind fațetele unui adevărat *Bildungsroman* în cele trei capitole ce tratează: 1. loialismul prohabsburgic în paralel cu devotamentul național, manifestate de Slavici înainte de Primul Război Mondial (p. 9–20), Ioan Bolovan invocând drept dovadă a firului roșu care l-a călăuzit pe scriitor cunoscuta expresie slavicianâ (având circulație anonimă aidoma folclorului): „Soarele, pentru toți românii, la București răsare" (p. 15–16); 2. opțiunile filohabsburgice și filogermane din vreme de război (p. 21–46); 3. patriotismul lui Slavici și naționalismul său benefic, greu plătite, nu și răsplătite de-a lungul vieții, atât în timpul Monarhiei habsburgice, cât și al României Mari (p. 47–74). Concluziile cărții prezintă câteva „Considerații de final și perspective de lectură" (p. 75–80), fiind urmate de „Nota și motivația editorială" ale lui Ioan Bolovan (p. 123–126).

Ne surprind, cu acuitate aproape dureroasă, actualitatea lui Ioan Slavici, modernitatea dilemelor morale cu care se confrunta atunci și răspunsul marelui clasic, valabil și acum, la eternele provocări ale vieții și morții, la problemele esențiale ale războiului și păcii. Slavici însuși mărturisea (citatul fiind redat și pe supracopertă): „Eu am scris mult și multe, dar niciodată n-am putut să îmbrățișez gândul că războiul e un fel de podoabă a vieții omenești; după felul meu de a vedea, războiul e una din cele mai mari nenorociri ale vieții omenești".

Iată și comentariul savuros al lui Eugen Simion (în „Prefața" vol. IX din *Operele* lui Slavici, 2010), reevaluând „credințele acestui încăpățânat ardelean care, va spune într-un rând chiar el, refuză să fie «copil de cor», adică să-și adapteze ideile în funcție de opinia majorității. Obstinat, el vrea să gândească și să judece cu capul lui. Ceea ce face, greșind deseori. „*Toate-s vechi, și nouă toate*" (Mihai Eminescu), E. Simion confirmând un *déjà vu* al scenei publice și politice: „Caz tipic de statornicie în lumea publicisticii românești, unde actorii își schimbă adesea opiniile de la un sezon la altul. În epoca lui și chiar mai târziu, inflexibilul, seriosul Slavici nu poate fi comparat", continuă Eugen Simion, „decât cu Eminescu, greu de scos, cum se știe, din fantasmele și convingerile sale. El are o unică idee în ceea ce privește statutul românilor din Transilvania și, în cadrul ei, își desfășoară, în sute, mii de articole, toate argumentele, cu o impresionantă tenacitate și meticulozitate…" (p. 18).

Se mai poate spune că, dincolo de comparația cu marele lui contemporan moldovean, clasicul ardelean de la Șiria pășește hotărât pe urmele altor venerabili ai generației pașoptiste, ardeleni tipici prin rigiditatea de a nu abdica de la ideile lor, așa cum au fost întemeietorii dreptului și ai școlii juridice din România Mică, Simion Bărnuțiu ori Alexandru Papiu Ilarian, sau militanții naționali inflexibili ca Axente Sever și Iancu însuși.

Ineditul volumului de față constă în „Dosarele de anchetare a lui Ioan Slavici", acum editate integral pentru prima oară. Documentele reproduc „probe" arhivate din fondurile „Direcția Poliției și Siguranței Generale" de la Arhivele Naționale din București (note informative din 1914–1916, semnate de agenți ai Siguranței sau de jurnaliști precum George Ranetti; corespondență presupus „incriminatoare" adresată lui Slavici în 1916; interogatoriul care i s-a luat la 10 septembrie 1916 și, mai ales, pilduitorul său *Memoriu asupra faptelor de care sunt învinovățit*, o piesă aproape testamentară de valoare excepțională pentru cultura noastră, p. 143–149; de asemenea, memoriul Eleonorei Slavici din

20 septembrie 1916, p. 150–151; procesul-verbal din 28 septembrie 1916, la eliberarea din prima încarcerare a scriitorului, disculpat prin lipsa dovezilor, căci „din corespondența sesizată cu ocaziunea arestării nu rezultă nimic compromițător", deci Slavici a fost închis degeaba, p. 152; cererea scriitorului din 5 noiembrie 1916, de recuperare a „manuscriptelor ce mi-au fost sechestrate", p. 153; dar și tragic-comicele portrete ale lui Corneliu Diaconovici și Ioan Slavici, conturate în 1917 în bombasticele *Tablouri de spioni și suspecți de spionagiu în serviciul Austro-Ungariei aflați la București*, p. 155–156); „Direcția Generală a Poliției" (alte cereri de înapoiere a literaturii confiscate scriitorului la 14/15 august 1916: cele depuse de Slavici însuși la 6 iulie 1918 și 17 august 1918, p. 161, 167, și cea semnată de ministrul Culturii, C. Papacostea, la 10 iulie 1918, p. 162; răspunsurile evasive și negative din partea Ministerului de Interne, p.169–173; deschiderea procesului ziariștilor de la „Gazeta Bucureștilor", p. 175–176; alte memorii înaintate de Slavici la 13 și 27 martie 1920, pentru recuperarea manuscriselor pierdute, p. 181–183, 187–188; altă cerere, pe aceeași temă, din aceeași zi, p. 184; mai multe scrisori ale Eleonorei Slavici către Direcția Siguranței Generale din iunie-iulie 1930, unde enumeră „operele pierdute" de scriitor la arestarea sa din 14/15 august 1916 și nemairecuperate niciodată: 1. *Siguranța limbei române*, 400 pagini; *Educațiunea intelectuală și profesională*, 200 pagini; 3. *Musculiță*, 200 pagini; 4. mai multe fragmente filosofice, p. 190–191, 194–197; declarații scrise în iulie 1930 de martorii Grigore Gheorghiu, ginerele lui Slavici, Nicolae Pora, scriitor, George Petrovici, avocat, Andrei V. Popovici, ziarist, la fel gazetarul S. Grossman și, în fine, funcționarul Iorgu M. Duma, unul din cei care îl arestaseră pe scriitor, privind aceleași manuscrise slaviciene confiscate în 1916, p. 198–205; în iunie 1930, tot *În chestiunea manuscriselor furate ale lui Slavici* apar în ziarul „Curentul" mai multe articole semnate de soția defunctului scriitor, Eleonora, și de alți jurnaliști, p. 206–212; varii declarații justificative din decembrie 1930, prin care un director și un inspector general ai Siguranței neagă dispariția manuscriselor confiscate, p. 214–220; alte declarații semnate de Eleonora Slavici la 2 martie 1931 și în decembrie 1939, p. 221–224; demersurile din iulie-noiembrie 1942 desfășurate de avocatul Marin Stănescu și răspunsurile negative din partea Direcției Generale a Poliției, privind „misiunea imposibilă" de recuperare a manuscriselor slaviciene, p. 225–240).

Dosarele enumerate mai sus sunt citite în cheie nouă de Ioan Bolovan, după ce anterior el însuși, ca și Alin Spânu (*Spioni, spioane și dandanale în România neutră, 1914–1916*, 2016) sau Florin N. Șinca (*Dosarul dispariției manuscriselor lui Ioan Slavici*, în „Historia", nr. 62, 2007), pe care îi citează, relevaseră însemnătatea extraordinară a documentelor (p. 19). În fapt, aceste „dosare de anchetare" răstoarnă o propagandă deșănțată, rostogolită și augmentată vreme de peste un veac chiar în sânul mediului literar, care îl „încodeia" pe clasicul de la Șiria cu apelativele cele mai grozave de „trădător" sau „spion". (Iar dacă Slavici ar fi trăit fie și un deceniu mai mult, l-ar fi calificat, cu siguranță, ca fiind „hitlerist", „extremist", „legionar".) Micile excepții de la regula calomniei sunt relevate și ele de către Ioan Bolovan, D. Vatamaniuc în 1968 și Eugen Simion în 2010.

Sunt extrem de valoroase aceste „dosare de trădare națională", de spionaj în favoarea unor puteri străine (Austria și Germania) și, evident, împotriva altei superputeri (Rusia), puse în cârca marelui clasic român de înșiși compatrioții săi aflați la guvernare. Și anume, ziua decretării mobilizării pentru front a românilor și de intrare a României în primul mare război coincide cu declanșarea acțiunii speciale a Siguranței, de ridicare a elementelor celor mai periculoase pentru securitatea țării: crema intelectualității românești (14 august 1916). „Prima experiență carcerală" trăită de Slavici (p. 34) debutează în aceeași noapte de 14/15 august 1916. (Nu de Paștile ortodox, așa cum procedaseră turcii musulmani în Evul Mediu sau maghiarii reformați la 1848, ci taman la Prohodul Maicii Domnului înainte de Sărbătoarea Adormirii, odată cu arestarea ortodocșilor de către ortodocși, și a românilor de către români.)

La această primă ridicare, i s-au confiscat lui Slavici un roman inedit, *Musculița* (trebuie să recunoaștem, încă din titlul „compromițător", caracterul „nociv" al romanului!), partea a doua (*Sintaxa*) din *Gramatica limbii române* (alt volum categoric „primejdios"!), ca și alte însemnări aflate pe masa sa de lucru, după aprecierea scriitorului, „vreo mie de pagini de tipar la un loc" și peste zece ani de muncă (p. 41). După aproape două luni petrecute în două închisori din București, Slavici a fost eliberat la 28 septembrie 1916, întrucât, conform notei Siguranței, nu a putut fi încadrat în prevederile legii spionajului.

Indiferent de câte demersuri au fost întreprinse ulterior atât de Slavici însuși, cât și de cea de-a doua lui soție, manuscrisele s-au pierdut pentru totdeauna (p. 35–43). Iată ce scria, la cald, Eleonora Slavici: „S-a făcut acum de curând o lege ca orice străin, având un fiu sub arme, să fie eliberat. Nu este o nedreptate ca un om ce a lucrat atâta pentru neamul lui, cu toate că trimite doi fii în luptă, să fie reținut, închis la bătrânețe, fără aer și lumină?" (citat din Eleonora Slavici, de pe supracopertă).

La scurt timp după Marea Unire de la 1 Decembrie 1918, șirianul a fost arestat a doua oară. Ioan Bolovan punctează: „Revenirea în fruntea guvernului a lui Ion I.C. Brătianu a însemnat, pentru Ioan Slavici, începutul unui nou calvar". Arestat chiar de ziua sa, când împlinea 71 de ani, la 18 ianuarie 1919, scriitorul a fost judecat pentru „trădare națională" (!) și condamnat la cinci ani de închisoare. A fost eliberat la 19 decembrie 1919, după aproape un an petrecut la Văcărești, alături de colegi mai tineri, deși nu mai puțin celebri, precum Tudor Arghezi. Acesta povestea, în stilul său polemico-zeflemitor, un episod absurd, în care prostia nevertebrală a călăilor s-a izbit de verticalitatea invincibilă a „moșului nostru Slavici" (p. 45).

Documentele sunt însoțite de ilustrația excepțională a cărții, reproducerile de epocă fiind redate, în majoritate, color (tablouri, grafică, desene, fotografii cu piese iconografice sau de mobilier aparținându-i scriitorului, dar și extrase arhivistice, cum ar fi documentele care îi „demască" pe Ioan Slavici și Corneliu Diaconovici, ca membri ai aceluiași prim lot de „spioni" antiromâni arestați de autorități în 14/15 august 1916, p. 32–33).

Încheie volumul fotodocumentarul intitulat *Închisorile lui Slavici* (p. 241–246), urmat de rezumatele în germană (extins, p. 247–270), engleză (extins, p. 271–278), franceză (abreviat, p. 279–285) și italiană (abreviat, p. 287–297). Există, de asemenea, o bibliografie finală a cărții (p. 299–305) și un „Portret biografic" al autorului Ioan Bolovan (p. 307–311).

Nu mai puțin merită a fi remarcată contribuția Alinei Hucai la conturarea unui „Tabel cronologic" (1848–2012) vizând „Viața și opera lui Ioan Slavici" (p. 81–122). Prin forma sa de redactare oarecum neobișnuită, literar-narativă, „Tabelul cronologic" devine un instrument biobibliografic foarte util cititorului.

Tocmai din perspectiva uneltelor de lucru necesare istoricilor și literaților, singurele adăugiri pe care le-aș putea sugera în cazul unei reeditări a lucrării, dar și al altei cărți dedicate posterității și actualității lui Slavici (o temă abordată și în lucrarea scrisă de Iulian Negrilă și Mădălina Lupău, *Ioan Slavici, contemporanul nostru*, Arad, 2004), ar mai fi să se alcătuiască: 1) o *bibliografie extensivă a operei* marelui gazetar român, scriitor de proză, teatru, filosofie, didactică și etică, și, dacă este posibil, 2) o bibliografie cuprinzând toate *referințele critice* referitoare la autorul din Șiria. De ce?

Ioan Slavici a scris, într-adevăr, „mult și multe", împrăștiate pretutindeni, în spațiu, timp și reviste ori publicații. Dincolo de lucrările „canonice" promovate de *main-stream* (câteva dintre ele fiind indicate la începutul acestei recenzii), numeroase alte lucrări relevante, purtând semnătura lui Ioan Slavici, zac încă strivite sub zidul prăbușit al uitării. O ultimă ilustrare e volumul de 236 de pagini publicat de prolificul autor de la Șiria în limba germană, la Viena și Teschen, în anul 1881, despre *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina* (Românii din Ungaria, Transilvania și Bucovina), care reprezintă, după aprecierea noastră, un prim și splendid studiu etno-istoric și imagologic realizat în cultura română, a cărui recuperare ar merita din plin o traducere integrală.

Ela Cosma

Unirea Principatelor Române (1854–1859) oglindită în arhivele rusești, editori Ion Varta și Tatiana Varta, în *Documente privind istoria românilor*, seria 3 a colecției *Hurmuzaki*, coord. V. Spinei și I. Cândea, vol. IX, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2025, XXV + 648 p.

De numele istoricului basarabean Ion Varta, cu studii superioare la Universitatea de Stat din Chișinău și doctorale în istorie, sub conducerea științifică a lui Vladlen Vinogradov, la Institutul de Slavistică și Balcanistică al Academiei de Științe a URSS, se leagă, pe lângă monografii și studii speciale asupra unei tematici îndeosebi de istorie modernă și contemporană, și editarea de volume ori mai restrânse seturi documentare, într-un decurs temporal de aproape trei decenii, precum selectiv: *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente rusești*, Chișinău, 1998; *Moldova și Țara Românească în timpul domniilor regulamentare. Documente inedite din arhivele din Federația Rusă, Ucraina și Republica Moldova*, Chișinău, 2002; *Unirea Moldovei cu Țara Românească (1855–1859). Documente inedite din arhivele din Federația Rusă, Ucraina și Moldova,* Chișinău, 2005; *Bătălia pentru Bucovina în ajunul Unirii cu România (1913–1917). Documente inedite din arhivele din Federația Rusă și Republica Moldova*, Chișinău, 2008; *Asasinările în masă din RASSM în perioada Marii Terori (1937–1938). Documente desecretizate din arhivele MAI și SIS ale Republicii Moldova*, Chișinău, 2010; *Deportările în masă din RSS Moldovenească*, vol. I, *5–9 iulie 1949*, vol. II, *13–16 iunie 1941*, Chișinău,

2010–2011; *Documente privind istoria Moldovei sub ocupație militară rusă (1806–1812)*, Chișinău, 2012; *Prizonierii de război. Istorie în documente. Lagărele din RSSM*, I–II, Chișinău, 2014 ș.a.

Unirea Principatelor Române (1854–1859) oglindită în arhivele ruseşti, volumul IX din seria a III-a, coordonată de Victor Spinei și Ionel Cândea, al colecției *Hurmuzaki*, editat împreună cu Tatiana Varta (Brăila, 2025), a rezultat, cu prevalență, din preocupări de o anumită centralitate ale lui Ion Varta, „în materie" de publicații documentare, prin conectare activă la un program studios privind Unirea Principatelor Române în raporturile diplomatice, mai ales ruso-franceze. Teza de doctorat, revizuită și adăugită sub titlul de *Franța, Rusia și Unirea Principatelor Române 1855–1859* (Chișinău, 2020), reflecta, prin conținut analitic și formă discursivă, acea centralitate de preocupări istoriografice. Reluând și completând publicații anterioare, volumul recent de documente relativ la Unirea Principatelor a rezultat, cum notează editorii în *Studiul introductiv*, din investigarea fondurilor de la Arhiva de Stat a Rusiei a Actelor Vechi (ASRAV) și Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus (APEIR). Denumirile de instituții și fonduri arhivalice vădesc „scrupulozitatea" autorilor în a se conforma „liniei de principală limbă" a noilor serii a colecției *Hurmuzaki*, deși majoritatea documentelor incluse la volumul IX, cu titlul special de *Unirea Principatelor...*, sunt în limba franceză, „utilizată" de diplomația rusă „a epocii", mai ales în corespondența dintre cancelaria Imperiului Romanovilor și reprezentanțele ei diplomatice, instruite pentru raporturile ruso-franceze. Cele 620 de documente cuprinse în volum apar în două părți mari, una ținând de intervalul de timp iunie 1854 – aprilie 1856, când cancelarul Imperiului a continuat să fie Nesselrode, iar cealaltă fiind „adusă" până spre ianuarie 1859, marcată de prestația cancelarială a lui Alexandru Gorciakov, după „intențiile de deschidere către Europa" ale politicii împăratului Alexandru al II-lea.

De real interes pentru studiile de specialitate sunt documentele atestând demersurile diplomației ruse pe timpul conferințelor de la Viena, din 1854–1855 și al Congresului de Pace de la Paris încheiat cu tratatul din 30 martie 1856, nu puține dintre atare documente fiind de aflat și prin volume de *Acte și documente relative la istoria renascerei României* ale „Colecției D.A. Sturdza", cuvenindu-se însă recunoașterea meritului marilor editori de a atesta originalul arhivalic rusesc. În fond, cele mai multe documente s-au constituit în dosare ale Externelor Ruse, explorate și valorificate editorial de Ion și Tatiana Varta. O mențiune aparte se cuvine și asupra documentelor privind neelucidata complet problemă a „tratatului franco-rus", care nu doar că ar fi putut provoca „antanta franco-britanică victorioasă beligerant în Crimeea", ci ar fi reconfigurat întreaga diplomație europeană, cu consecințe foarte serioase asupra echilibrului de forțe pe plan continental. Volumul confirmă studiul deosebit de intens întreprins de istoricul Ion Varta, în respectiv caz prin colaborare cu Tatiana Varta, și editorial valorificat, pe teme de interes pentru specialiști, pe cale de elucidare a nu puține „controverse" de istorie modernă și contemporană. Cărți precum *Politica de deznaționalizare și mișcarea națională a românilor basarabeni sub ocupația țaristă 1812–1918* (Chișinău, 2005), *Mareșalul Pilsudski și Basarabia* (Chișinău, 2013) au rezultat din efort exemplar de documentare, vădind și orientări pentru viitoare investigări arhivalice, un merit profesional ce se cuvine a fi subliniat.

Gheorghe Cliveti

Gheorghe Iacob, *Istoria între adevăr şi manipulare*. Prefață de Ioan-Aurel Pop. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2025, 506 p.

Într-o perioadă în care, alături de alte discipline din spectrul umanist, Istoria se găsește, din motive diverse, în oarecare dificultate la nivelul societății românești, apariția unei cărți precum cea realizată de către Gheorghe Iacob pare a fi, cel puțin la o primă privire, de-a dreptul inutilă. Aceasta nu doar pentru că, așa cum arată numeroase statistici la nivel național și internațional[1], românii constituie națiunea care citește cel mai puțin la nivelul Uniunii Europene, ci și pentru că, fapt demonstrat de banalul cotidian, destui români se pricep, de ani buni, nu doar la fotbal și la politică, ci și la istorie... Faptul în sine poate fi pus în legătură nu numai cu situația dificilă a unui sistem educațional tot mai

[1] Statistica Eurostat din 2024 arată că sub 30% dintre români mai deschid o carte și mai citesc – Norbert Nemeș, *N-ai carte, n-ai parte. Numai 30% dintre români citesc sau cum s-au schimbat obiceiurile de lectură*, articol accesibil *online* la adresa https://romania.europalibera.org/a/o-treime-dintre-romani-citesc-obiceiuri-lectura/33099396.html, accesată în data de 25 iulie 2025.

încercat în ultimele decenii, ci și cu ideea, puternic înrădăcinată în unele minți, că istoria adevărată încă este ocultată, iar istoricii, adică cei care ar trebui să o înfățișeze publicului, fac exact contrariul...

Cu toate acestea, Gheorghe Iacob a preferat să mizeze pe abordarea unei maniere mai puțin uzitate (cel puțin în România) de discutare și de nuanțare a unor problematici de interes pentru istoria românilor în ultimele două veacuri, cu accente aparte asupra etapelor și momentelor-cheie din devenirea noastră istorică în timpul modernității și al contemporaneității: pașoptismul, Unirea din 1859, instaurarea monarhiei constituționale, unirile din 1918, războaiele mondiale, integrarea în NATO și în Uniunea Europeană. Maniera în cauză are de-a face cu reluarea, transcrierea și publicarea unor interviuri pe care domnia sa le-a acordat în mass-media ieșeană și națională în perioada 1998–2024, în cadrul cărora a discutat și a analizat respectivele chestiuni, oferind o serie de judecăți cu privire la însemnătatea acestora pentru istoria românească și regională în contextul istoric specific fiecăruia. Toate acestea s-au găsit adunate și ordonate în lucrarea intitulă (oarecum provocator, să recunoaștem...) *Istoria între adevăr și manipulare*, publicată în condiții tipografice de calitate la Editura Școala Ardeleană din Cluj-Napoca.

În structura cărții se regăsesc prefața ediției I, semnată de către Ioan-Aurel Pop, președintele Acadmiei Române (*O carte despre istorie, adică despre viață*, p. 5–10), *Argumentul autorului* (p. 11–12), care reprezintă și un fel de explicație sintetică asupra genezei și motivațiilor apariției lucrării; urmează șase capitole sau secvențe tematice, care grupează un text autobiografic și 33 de interviuri pe care Gheorghe Iacob le-a acordat, la diferite posturi de radio și televiziune și în presa scrisă, în perioada anterior menționată (p. 13–501) și *Cuprinsul* (p. 503–506). Cele șase capitole ale lucrării au primit titluri sugestive, care reflectă direcția tematică principală a fiecăruia: I. *Oglinda unui profesor în istorie* (p. 13–60); II. *Unirile mari și mici* (p. 61–148); III. *Incursiuni în viețile conducătorilor României moderne* (p. 149–178); IV. *Predicții la un pas de integrare* (p. 179–191); V. *Subtilitățile diplomației* (p. 193–233); VI. *Fragmente de istorie* (p. 235–501).

Având în vedere esența lucrării, aceasta poate fi circumscrisă mai multor zone ale disciplinei istorice. Prin textul autobiografic de la început, avem de-a face cu o mărturie personală și, în același timp, cu un text de istorie locală, care oferă reperele necesare înțelegerii căii pe care adolescentul Gheorghe Iacob din Andrieșeni a ales-o în viață. Este, apoi, indiscutabil, o carte de istorie recentă, nu doar datorită apelului inițial la planul personal și autobiografic amintit, ci și în consecința abordării recurente a unor teme și subiecte de interes ale ultimelor decenii. Reprezintă, totodată, o componentă a istoriei orale, ca urmare a transcrierii și a introducerii, în perimetrul istoriografic național, a celor 33 de interviuri din perioada amintită, 1998–2024. De adăugat, în acest context, notele de istorie politică, socială și culturală, de geopolitică și istorie a diplomației, toate acestea contribuind la conturarea unui tablou cât se poate de complex și complicat (cel puțin în aparență), ba chiar descurajator pentru un eventual cititor fără cunoștințe măcar sumare de istorie...

Textul autobiografic de la începutul primului capitol este edificator pentru înțelegerea traseului urmat în viață și în carieră de către Gheorghe Iacob – de la școala din satul natal, Andrieșeni, la Liceul „Costache Negruzzi" din Iași și la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, absolvită ca șef de promoție în 1976. În cadrul acestei universități și-a desăvârșit pregătirea profesională și a cunoscut deplina afirmare și recunoaștere a meritelor sale științifice și instituționale. Totodată, se desprind, din aceste pagini, efigiile a două „modele" care l-au influențat în carieră: profesoara Ludmila Carasievici de la Liceul „Costache Negruzzi" și profesorul și istoricul Gheorghe Platon de la Facultatea de Istorie și Filosofie. Deși succint evocate, cele două figuri sunt evident însoțite de emoție și de recunoștința autorului, a celui care rememorează cu nostalgie, dar și cu o oarecare tristețe vremea generațiilor anterioare, când identitatea națională și legătura cu plaiurile natale aveau, parcă, alte semnificații și coordonate.

Interviurile care dau esența cărții acoperă un perimetru generos și angajant pentru orice specialist în ale istoriei românilor, fiind avute în vedere nu doar mari evenimente ale modernității și contemporaneității românești, ci și personalități care au contribuit din plin la devenirea istorică românească – Alexandru Ioan Cuza, Mihail Kogălniceanu, Carol I, „dinastia" Brătienilor (I. C. Brătianu, Dimitrie Brătianu, Ion I. C. Brătianu, Vintilă Brătianu, Gheorghe I. Brătianu), C. A. Rosetti, Petre P. Carp, Iuliu Maniu etc. Din această perspectivă, lucrarea poate fi privită ca un adevărat colaj al reprezentanților elitei românești din veacurile XIX–XX, adică acei oameni care au înțeles să își sacrifice energiile, timpul, uneori averile, pentru concretizarea idealului național și propășirea neamului.

Se disting, din mai multe interviuri inserate în lucrare, o admirație și o apreciere aparte pe care istoricul Gheorghe Iacob le are față de Alexandru Ioan Cuza, I. C. Brătianu și Ion I. C. Brătianu, personalități cu un rol de excepție în destinul istoric românesc. „Proiectul de țară" al pașoptiștilor (p. 425) a fost dus

la bun sfârșit de către o generație de excepție, poate cea mai luminoasă și mai importantă generație din istoria românilor. Acestor nume de mare impact și continuatorilor lor, care au cunoscut șansa celor trei Uniri de la 1918, li se datorează, în fapt, inclusiv prezentul românesc și construcția statală națională.

Apropierea de acest prezent, văzut într-o cheie ușor pesimistă, ridică numeroase interogații, izvorâte nu doar din trecutul care a permis întruparea prin luptă permanentă a idealului național și afirmarea statului național modern român, ci și din provocările zilelor noastre, statul român fiind o componentă a unui mecanism european pus la serioasă încercare de conflicte și tensiuni tot mai intense și mai apropiate de granițele noastre. Desigur, de maxim interes pot fi, în condițiile derulării conflictului dintre Federația Rusă și Ucraina, dar și al eforturilor Chinei de reconfigurare a relațiilor globale de putere, considerațiile exprimate cu privire la un „al doilea război de 100 de ani", cu mize și nuanțe geopolitice de mare anvergură (de ex., la p. 498–501). Văzut în ecuația celor două conflagrații mondiale și a Războiului Rece, acest „al doilea război de 100 de ani" dovedește, în opinia lui Gheorghe Iacob, faptul că „am trăit într-o criză perpetuă de securitate, în special în Estul și Sud-Estul Europei", România aflându-se, inclusiv ca urmare a poziționării sale geografice, „în prima linie a acestui conflict, fiindcă el este întreținut perpetuu de Rusia" (p. 500).

Reluând aspectul menționat la începutul acestui text, referitor la inutilitatea unui astfel de demers, precum cel aparținând profesorului Gheorghe Iacob, se poate considera că, fie și din aceste rapide considerații exprimate aici, un răspuns edificator se află la îndemâna celor care știu să-l vadă și să-l înțeleagă: cel puțin o parte din chestiunile abordate și discutate în carte sunt de o evidentă actualitate, fiind de dorit ca toți factorii decidenți ai țării să fie conștienți, în egală măsură, de provocările unui prezent tot mai cenușiu, încadrat, conform autorului, în logica celui de „al doilea război de 100 de ani"...

Mircea-Cristian Ghenghea

Enciclopedia publicaţiilor istorice şi culturale din România: Transilvania şi Bucovina. ed.: Ioan Bolovan (coord.), Daniela Deteşan, Marius Eppel, Manuela Marin, Daniela Mârza, Mirela Popa-Andrei, Victor Vizauer, Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2025, 705 p.

Încă de la începuturile sale, Academia Română și-a asumat nobila misiune de a proteja și a îmbogăți patrimoniul cultural național, de a promova unitatea spirituală a tuturor românilor și de a stabili coordonate solide și sănătoase pentru dezvoltarea culturală a poporului român. Efortul de colectare și centralizare a producției intelectuale s-a concretizat de-a lungul timpului prin realizarea de enciclopedii, dicționare, crestomații, colecții de documente etc., instrumente de lucru valoroase nu numai prin facilitarea muncii de cercetare sau prin satisfacerea setei de cunoaștere, dar și prin radiografia comprehensivă pe care o oferă domeniilor-cheie ale culturii naționale.

Conștientă de necesitatea reînnoirii periodice a lucrărilor cu caracter enciclopedic, Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române realizează, sub coordonarea acad. Victor Spinei, seria *Enciclopedica*, o inițiativă de amploare ce urmărește trecerea în revistă a istoriografiei românești, a instituțiilor științifice promotoare de cercetare istorică, a publicațiilor prin care s-a diseminat scrisul istoric, a istoricilor străini preocupați de istoria românilor etc. Prima operă pusă la dispoziția publicului a fost *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*[1], o lucrare ce evidențiază numărul impresionant al istoricilor, dar și marea varietate a preocupărilor științifice ale acestora.

În continuarea seriei, la propunerea înaintată de acad. Victor Spinei, în 14 decembrie 2020, Institutul de Istorie „George Barițiu" din cadrul filialei Cluj-Napoca a Academiei Române a primit sarcina redactării unei enciclopedii care să cuprindă toate publicațiile de istorie, dar și pe cele culturale care au găzduit, printre paginile lor, scrieri cu caracter istoric (proiect căruia i s-a atribuit acronimul EPIC). Sub coordonarea prof. univ. dr. Ioan Bolovan, membru corespondent al Academiei Române și director al Institutului de Istorie „George Barițiu", echipa de editori, formată din cercetătorii Daniela

[1] Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coord.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, Vol. I (*A-C*), 699 p., II (*D-K*), 588 p., III (*L-N*), 443 p., IV (*O-R*), 431 p., V (*S-Z*) 553 p., Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2021; Victor Spinei, Dorina N. Rusu (ed.), *Reflecții asupra istoriografiei și completări la Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, Editura PIM, Iași, 2024.

Deteșan, Marius Eppel, Manuela Marin, Daniela Mârza, Mirela Popa-Andrei și Victor Vizauer, a optat pentru structurarea pe provincii istorice a celor două volume preconizate, ținând cont de dimensiunile remarcabile ale materialului disponibil, dar și de condițiile politice și sociale diferite în care s-a dezvoltat publicistica în teritoriile locuite de români. Primul volum, apărut în 2025 la Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, include revistele publicate în Transilvania și Bucovina, acoperind teritorial 10 județe din Transilvania (Alba, Arad, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Satu-Mare, Sălaj, Sibiu, Timiș), iar din provincia istorică Bucovina județul Suceava și regiunea Cernăuți din Ucraina.

Lista publicațiilor istorice și culturale selectate pentru a fi introduse în volum a fost întocmită pe baza bibliografiei existente, dar și a titlurilor propuse de instituțiile de profil din teritoriu, incluzând, pe lângă revistele românești, și publicații în limba maghiară, germană sau ucraineană, în conformitate cu compoziția etnică a teritoriilor studiate. Proiectul s-a bucurat de contribuția a 140 de colaboratori (cercetători, cadre didactice, muzeografi, arhiviști, bibliotecari, documentariști etc.), reprezentanți a numeroase discipline: istorie, arheologie, teologie, bibliologie, filologie, geografie, arhivistică etc. În sarcina lor a căzut întocmirea fișelor descriptive pentru fiecare revistă, după o structură prestabilită, care să asigure unitatea formală a vocilor. Fiecare fișă conține numele complet al publicației, instituția gazdă, datele de contact, anii și locul apariției, o descriere succintă a profilului revistei, lista redactorilor-șefi și a colaboratorilor însemnați, realizările deosebite, distincțiile naționale și internaționale, indexările în baze de date, referințele bibliografice pentru publicație și inițialele autorului fișei. Cele peste 300 de fișe incluse în volum sunt variate ca dimensiune, după cum și revistele diferă în privința longevității, a distribuției teritoriale și a impactului științific. Editorilor le-a revenit dificila misiune de a uniformiza și organiza materialul, publicațiile fiind prezentate în ordine alfabetică și însoțite de ilustrații color cu coperta și cu redactorii-șefi. Vocile publicațiilor istorice și culturale sunt precedate de o prefață semnată de editori, căreia i s-a adăugat lista cu autorii fișelor și o listă cu ilustrațiile și sursele acestora.

Volumul este menit să devină un instrument de lucru valoros atât pentru cercetători, cât și pentru publicul larg, oferind o sinteză cu caracter enciclopedic dedicată periodicelor istorice și culturale publicate în spațiul Transilvaniei și a Bucovinei. Echipa de cercetători de la Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca, coordonată de prof. univ. dr. Ioan Bolovan, lucrează în prezent la redactarea celui de-al doilea volum al proiectului EPIC, ce va reuni publicațiile istorice și culturale apărute în Moldova, Țara Românească și Basarabia, de la începuturi și până în prezent. Așteptăm cu nerăbdare apariția acestui volum, care va întregi lista publicațiilor cu tematică istorică de pe teritoriul românesc și va contribui la formarea unei viziuni de ansamblu asupra situației actuale a științei istorice în România.

Nicoleta Hegedűs

Dunărea. Studii şi materiale de istorie, vol. II, 2025, 300 p.

Cu al doilea număr, revista „Dunărea – Studii și materiale de istorie" a Centrului de Studii Dunărene Brăila-Galați „Episcop Melchisedec Ștefănescu" al Academiei Române se afirmă în rândul publicațiilor istorice de cea mai bună valoare.

Volumul masiv, de 300 de pagini, tipărit la Editura Academiei Române, umple un gol în istoriografia contemporană. Cum e și firesc, cele mai multe și mai interesante studii sunt referitoare la Brăila și Galați, la rolul Dunării în dezvoltarea acestei zone.

Revista se impune prin diversitate tematică – istorie, arheologie, teologie, literatură, corespondență – prin subiecte rare, prin date observate sau reluate dintr-o nouă perspectivă. De asemenea, nu e de ignorat faptul că autorii abordează subiecte mai vechi și mai noi, de la teme arheologice geto-dacice, la teme istorice medievale sau contemporane.

De asemenea, găsim abordări noi ale unor teme rare, ocolite în ultima vreme („Insula Șerpilor" sau „Lăcașurile de rugăciune musulmană la Brăila, în perioada otomană").

Se cuvine să comunicăm și structura tematică a volumului: *Istorie și Arheologie*, *Teologie* și, în final, *Recenzii şi note biografice*.

Valeriu Sîrbu, cercetător științific la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" – București, analizează două piese din epoca geto-dacică: una descoperită la Budurească, jud. Prahova și a doua la Săvârşin-Cetăţuie, jud. Arad.

Un fragment de ceașcă descoperit la Budurească – Prahova are imprimat stindardul dacic – cap de lup, corp de șarpe, coadă penată – cea mai apropiată reprezentare de imaginile de pe Columna lui Traian. Piesa a fost datată în secolele V–IV a.Chr., deci cu aproape jumătate de mileniu înainte de reprezentările steagului dacic de pe Columna lui Traian. Avem de-a face cu cea mai veche reprezentare a steagului dacic în zona carpato-balcanică.

Matei Cazacu, cercetător la Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, aduce *Contribuții la istoria mănăstirii Strâmbu-Găiseni (sec. XVI–XIX).* E prima abordare a istoricului acestei mănăstiri vechi de 500 de ani, readusă la viața mănăstirească din 2010, ca schit de călugărițe.

Ionel Cândea, directorul Centrului de Studii Dunărene Brăila-Galați „Episcop Melchisedec Ștefănescu", începe în acest număr al revistei publicarea de documente (sec. XVIII–XIX) din colecția profesorului Gh. T. Ionescu – Universitatea București, încredințată autorului în 1981. În acest număr publică un hrisov din 18 ianuarie 1619 din timpul lui Gavriil Movilă, domn al Țării Românești, document aflat în copie și traducere de la sfârșitul sec. XVIII.

O analiză arheologică detaliată a Bisericii „Buna Vestire" (Greci) din Pitești efectuează istoricii Marius Păduraru, Ion Dumitrescu, Ioan-Andi Pițigoi, toți trei din cadrul Muzeului Județean Argeș. Ctitorul bisericii este Ivan Norocea, foarte interesant om politic din secolul al XVI-lea, cu dregătorii în Moldova și Țara Românească (postelnic, logofăt, pârcălab, vornic, hatman).

Un studiu foarte interesant oferă dr. Gabriel-Florin Ghinea de la Departamentul de Istorie al Facultății de Litere – Universitatea Hacettepe, Ankara. Tema *Lăcașurile de rugăciune musulmane din Brăila în perioada otomană* este mai puțin cunoscută în detalii, e o temă dificilă, abordată fragmentar. O viziune de ansamblu a acestei teme pare a fi abia acum realizată. În cei 290 de ani de ocupație otomană au existat, cu funcționarea în epoci diferite, 44 de lăcașuri de cult musulmane. Moștenirea otomană, creată în aproape trei veacuri, a fost repede distrusă, iar Brăila a redevenit oraș creștin de rit ortodox. Vechea geamie din centrul orașului „Sultan Osman" a devenit biserica ortodoxă „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril".

Un studiu foarte modern publică istoricul Cristian Constantin. Analiza *Scrisorilor în vreme de război ale lui Mihail Popovici din Brăila în slujba fraților Gheorghiev (1853–1856)*, e un mod modern de a evoca o perioadă istorică din perspectiva negustorilor europeni în dezvoltarea comerțului la Brăila, dar și în Muntenia, Peninsula Balcanică, Europa Centrală. Frații Evloghin și Hristo Gheorghiev – bulgari de origine – sunt negustori de mare forță în Balcani și Levant. Pentru comercianții de la Dunărea de Jos ei au fost un model de succes. În contactul concurenței cu comercianții evrei, greci, italieni, ei s-au impus în comerțul cu cereale, cu animale, dar și cu speculații bancare, bursiere.

Studiul lui Cristian Constantin oferă o schimbare de perspectivă asupra negustorilor străini văzuți până nu demult ca elemente perturbatoare ale vieții economice locale.

Un studiu al lui Tudor Nedelcea – *În concepția lui Eminescu: Chestiunea Dunării – chestiune europeană* – aduce în atenție complexitatea și modernitatea publicisticii eminesciene.

Cu *Lugubra monotonie a unei insule*, istoricul Constantin Ardeleanu evocă „viața cotidiană" pe Insula Șerpilor în perioada interbelică, pornind de la un reportaj al lui Felix Brunea-Fox, publicat în cotidianul „Dimineața". Insula apare ca un spațiu enigmatic, de legendă, mitologie, pustiu și aventură.

La granița dintre istorie, filosofie și literatură se situează cercetătorul Valentin Popa cu studiul *Nicolae Iorga în oglindirea unui filosof: Vasile Băncilă*. Rezultă o interesantă imagine a marelui istoric și activitatea lui de susținere a tinerilor filosofi, istorici etc.

A doua secțiune a revistei – *Teologie* – e formată din două studii substanțiale, cu numeroase elemente de noutate, semnate de pr. Eugen Drăgoi și pr. Lucian Vasile Petroaia.

Primul studiu: *Catedrala Sfântului ierarh Nicolae și Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril și Biserica „Sf. Arhanghel Mihail" din Brăila. Câteva documete inedite din prima jumătate a secolului al XIX-lea.* Al doilea studiu: *Oratoriul Episcopului Melchisedec Ştefănescu: analiză de conținut şi sublinieri teologice-liturgice.*

Și nu în ultimul rând, se cuvine să evidențiem o serie de facsimile, fotografii alb-negru și color, hărți, reproduceri ale unor tablouri care sporesc activitatea revistei.

Viorel Coman

LISTA LUCRĂRILOR
DIN DOMENIUL ȘTIINȚELOR ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE
CĂRORA LI S-A DECERNAT PREMIUL ACADEMIEI ROMÂNE
PE ANUL 2023

Premiul „Vasile Pârvan”
Sfârșitul Epocii bronzului în Bazinul Jijiei. Dinamica habitatului și materialitatea Culturii Noua
Autor: Casandra Brașoveanu

Premiul „Nicolae Iorga”
Morlacii din Dalmația în secolele XV–XVI
Autor: Dana Caciur-Andreescu

Premiul „A. D. Xenopol”
Un mileniu de civilizație. Epoca fierului în bazinul Nistrului de Mijloc
Autori: Aurel Zanoci, Mihai Băț (Republica Moldova)

Premiul „Dimitre Onciul”
Așezarea Neo-Eneolitică de la Aldeni-Gurguiul Balaurului, jud. Buzău.O reevaluare interdisciplinară
Autor: Cristian Eduard Ștefan

Premiul „George Barițiu”
Siebenbürgen zwischen Großungarn und dem österreichischen Gesamtstaat. Der Briefwechsel von Guberniumspräsident Ludwig Folliot von Crenneville und Hofkanzler Franz von Nádasdy (1861–1863)
Autor: Loránd Mádly

Premiul „Nicolae Bălcescu”
Justificarea unui rapt. Propaganda sovietică în slujba anexărilor teritoriale (1939–1940)
Autor: Daniela Șișcanu

Premiul „Mihail Kogălniceanu”
Antropologia culturală a sării în mediul rural din spațiul est-carpatic al României
Autor: Mihaela Asăndulesei

Premiul „Eudoxiu Hurmuzaki” nu s-a acordat.